

**OLIV TA'LIM, FAN VA INNOVATSIYALAR VAZIRLIGI
QARSHI MUHANDISLIK-IQTISODIYOT INSTITUTI
"BUXGALTERIYA HISOBI VA AUDIT" KAFEDRASI**

IQTISODIY TAHLIL

FANIDAN

O'QUV-USLUBIY MAJMUA

Bilim sohasi: 200000 – Ijtimoiy soha, iqtisod va huquq
Ta'lim sohasi: 230000 – Iqtisod
Ta'lim yo'nalishi: 5230600 – Moliya
5230900 – Buxgalteriya hisobi va audit
(tarmoqlar bo'yicha)

Qarshi-2023

Fanning o'quv uslubiy majmuasi Toshkent moliya institutining 2020 yil 14 avgustdagi №3-sonli ro'yxatga olingan fan dasturga muvofiq ishlab chiqildi.

Tuzuvchi:

O.N.Xolmurodov *“Buxgalteriya hisobi va audit” kafedrasida katta o'qituvchisi*

Taqrizchilar:

Qurbonov A.

“Innovatsion iqtisodiyot” kafedrasida dotsenti, iqtisodiyot fanlari nomzodi

Egambediyeva S.R.

“Buxgalteriya hisobi va audit” kafedrasida dotsenti, iqtisodiyot fanlari nomzodi

Fanning o'quv uslubiy majmuasi Qarshi muhandislik-iqtisodiyot instituti “Buxgalteriya hisobi va audit” kafedrasining 2023 yil “___” _____dagi №__-sonli yig'ilishida hamda “Iqtisodiyot” fakulteti Uslubiy Komissiyasining va 2023 yil “___” _____dagi №__-sonli yig'ilishida muhokama qilingan va tasdiqlangan.

Ushbu o'quv-uslubiy majmua Qarshi muhandislik-iqtisodiyot instituti o'quv-uslubiy Kengashining 2023 yil “___” _____dagi №__-sonli qaroriga muvofiq o'quv jarayoniga tadbir etish uchun tavsiya etilgan.

O'quv-uslubiy boshqarma boshlig'i

dots. A.Mallayev

“Iqtisodiyot” fakulteti
Uslubiy komissiya raisi

dots. A.Qurbonov

“Buxgalteriya hisobi va audit” kafedrasida
mudiri

i.f.d.d.(Phd) A.Alikulov

MUNDARIJA

I.	Kirish.....	
1.	“Iqtisodiy tahlil” fanining o’quv materiallari.....	
1.1.	“Iqtisodiy tahlil” fanining ma’ruzalar matni.....	
1.2.	“Iqtisodiy tahlil” fanidan amaliy mashg‘ulotlar bo‘yicha uslubiy ishlanma.....	
1.3.	“Iqtisodiy tahlil” fanidan mustaqil ta’lim mavzulari.....	
1.4.	“Iqtisodiy tahlil” fanidan glossariy.....	
II.	Ilovalar.....	
2.1	“Iqtisodiy tahlil” fanining o’quv dasturi.....	
2.2.	“Iqtisodiy tahlil” fanining ishchi dasturi.....	
2.3.	“Iqtisodiy tahlil” fanidan tarqatma materiallar.....	
2.4.	“Iqtisodiy tahlil” fanidan test savollari.....	
III.	“Iqtisodiy tahlil” fanidan tayyorlangan O‘UM'ning elektron variant.....	
IV.	Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati.....	

IRISH

Iqtisodiyotni liberallashtirish, globallashtirish jaryonlari o'z navbatida hisob va audit tizimining ham xalqaro gormonizatsiyasini va standartlashtirilishini talab etmoqda. Mazkur vazifani hal etish boshqaruvning muhim elementlari bo'lgan hisob, iqtisodiy tahlil va auditning ham nazariy, metodologik va amaliy jihatlarini yagona tartiblarini belgilashni, ularni unifikatsiyalashni, muqobillikdagi tartiblarni yagona mezonlarga keltirishni taqozo qilmoqda.

Xalqaro kapital va kredit bozorining shakllanishi, xorijiy investitsiyalarning ko'payishi, eksport-import operatsiyalarining jadallashuvi, transmilliy korxonalar rolining ortib borishi bilan moliyaviy hisobotlarni tuzishning xalqaro standartlarini belgilash, hisob ma'lumotlarini qiyosiylikni ta'minlash zaruriyati tobora ortib bormoqda. Axborotlarni olish va taqdim etishning eng muhim vositasi bu moliyaviy hisobotlardir.

Moliyaviy hisobotlar axborot foydalanuvchilarining keng doirasi uchun:

- investitsiyalar bilan bog'liq xatarlar, dividendlarni to'lash, aksiyalarni sotib olish, saqlash yoki sotish haqidagi;
- kreditlar va foiz to'lovlari haqidagi;
- mol yetkazib beruvchilarga tegishli bo'lgan summalarning o'z vaqtida to'lanishi haqidagi;
- uzluksiz faoliyati to'g'risidagi;
- faoliyat barqarorligi va rentabelligi to'g'risidagi;
- resurslarning taqsimlanishi, faoliyatni tartibga solib turilishi, soliqqa tortish, milliy daromadni hamda boshqa statistik ma'lumotlarni shakllantirish to'g'risidagi;
- rivojlanish, taraqqiyot va farovonlikka erishish yuzasidan erishilgan so'nggi yutuqlar to'g'risidagi axborotlar bilan ta'minlaydi.

Bunday axborotlar xo'jalik subyekti yoki tadbirkorlik subyekti tomonidan moliyaviy ahvoli, uning hisobot davridagi faoliyatining moliyaviy natijasi va pul mablag'larining aylanishi to'g'risidagi ma'lumotlarni retrospektiv tahlil etishni va prognozlashni, moliyaviy natijalarni shakllantirgan asosiy omillar va ta'sirlar, subyekt faoliyat ko'rsatadigan muhitdagi o'zgarishlarga javoban qo'llaydigan choralari, subyektning moliyaviy natijalarni saqlab qolish va ko'paytirishga qaratilgan investitsion siyosati, dividend siyosati; uning faoliyatni moliyalashtirish manbalari va majburiyatlari holatini qamrab olgan kompleks moliyaviy tahlilini amalga oshirishni talab etadi.

Iqtisodiy tahlil faoliyatning boshqaruv samaradorligini oshirishga; investitsiyalar va kreditlarga doir qarorlarni qabul qilishga; subyektning bo'lg'usi pul oqimlariga; ularga ishonib topshirilgan resurslarga, majburiyatlarga; rahbar organlarning ishiga baho berishda biznes samaradorligi va boshqaruvning sifat menejmentiga erishishda muhim dastak vazifasini bajaradi.

Iqtisodiy tahlilning eng muhim obyektlariga: subyekt nazorat qilib turadigan iqtisodiy resurslari va ularning moliyaviy tuzilmasi; likvidligi; to'lovga qobiliyati; moliyaviy ahvoli va uning kelgusidagi kutilishlari; moliyaviy natijalari va rentabelligi; pul mablag'lari va ularning ekvivalentlari; kapital hajmi, moliyaviy va iqtisodiy salohiyati; iqtisodiy nochorlikka yuz tutmasligi, investitsion jozibadorlik; kreditga qodirlik; moliyaviy ahvoli bo'yicha reyting baholashlar kiradi.

«IQTISODIY TAHLIL»

fanidan

O'QUV MATERIALLAR

1-MAVZU. IQTISODIY TAHLILNING PREDMETI, ASOSIY VAZIFALARI VA TAMOYILLARI

Reja:

- 1.1. Iqtisodiy tahlilning zamonaviy boshqaruvdagi roli, o'zining ahamiyati.**
- 1.2. Iqtisodiy tahlil fanining predmeti, obyekti, maqsadi, vazifalari, prinsiplari.**
- 1.3. Iqtisodiy tahlilning boshqa fanlar o'rtasida tutgan o'zining va o'ziga xos xususiyatlari.**
- 1.4. Iqtisodiy tahlil subyektlari (haqiqiy va boshqaruvchi investorlar, kreditorlar, mahsulot yetkazib beruvchilar, xaridorlar, xodimlar, shuningdek hukumat muassasalari, vazirliklar, idoralar, jamoatchilik va boshqa manfaatdor foydalanuvchilar) va ularning qiziqishlari.**

1.1 Iqtisodiy tahlilning zamonaviy boshqaruvdagi roli, o'zining ahamiyati

Iqtisodiyotni globallasuvi, integratsion jarayonlar, innovatsion jadallik va kuchli raqobat muhitidagi talablar hisob-kitoblarga oid fanlar tizimini ham zamonaviy biznes qoidalariga mos tarzda takomillashtirishni talab etmoqda. Negaki, manfaatlar ustuni sifatida tan olingan bozor modeli avvalo, aniq hisob- kitoblar algoritmini, ularni baholashni va chuqur tahliliy yechimlarni talab etadi¹.

XXI asr – dunyo iqtisodiyotining yangicha shakllanish asridir. Bu dunyo insoniyatni, ijtimoiy-iqtisodiy va ma'naviy hayotning o'zgarishini, iqtisodiy modellar transformatsiyasini, xalqaro munosabatlarni, globallasuv va yangi geoiqtisodiy qurilishini shakllanishini anglatadi. Bugungi iqtisodiyot aybni o'zgalardan axtaradigan, muammolar yechimiga osongina kelinadigan, hammaning boshini bir xilda silaydigan, istagancha mol-mulkka ega bo'lishda ilmni, bilimni talab qilmaydigan, o'zgarish va rivojlanishda cheksiz imkoniyatlarni ochib beruvchi, tahlikalardan holi bo'lgan iqtisodiyot emasligini tan olish kerak. Zamonaviy iqtisodiyot avvalo chuqur tahliliy yechimlar asosida doimo o'zini yangilab boruvchi, tartibga soluvchi va turli tahlikalarga ta'sirchan murakkab tizimga aylanib bormoqda. Xo'sh iqtisodiyotda, uning makro va mikro ko'lamdagiboshqaruvida tahlilning roli, o'zining va ahamiyati nimada?

Makroko'lamda tahlil fan sifatida shakllanmagan. Lekin bu bilan makroko'lamda tahlil amalga oshirilmaydi degani emas. Uning muhim jihatlari boshqa fanlar (iqtisodiyot, makroiqtisodiyot, marketing, statistika va h.k.) doirasida amalga oshiriladi. Mikroko'lamda esa tahlil oldiga bir qator murakkab vazifalar qo'yiladi va ularni hal etish orqali quyi bo'g'in hisoblangan xo'jalik yurituvchi subyektlarning moliya-xo'jalik faoliyatining tashxisi qo'yiladi.

Xo'jalik yurituvchi subyektlar faoliyatini o'rganish va tahlil etish orqali ularning samarali faoliyatini yo'lga qo'yish va uni o'stirish imkoniyatlarini baholashda, korxonalar ishlab chiqarish, tijorat va moliya faoliyatidan moliyaviy resurslarning kirimiga va ulardan moliyaviy holatni o'stirishda foydalanish darajalariga, raqobatdoshlik, moliyaviy natijalarni kutilishini prognozlash va iqtisodiy rentabellikni xo'jalik faoliyatining real imkoniyatlaridan kelib chiqqan holda oshirishning yo'llarini belgilashga, moliyaviy resurslardan yanada samarali foydalanishning chora-tadbirlarini belgilashga ahamiyat qaratiladi.

Moliyaviy raqobatdoshlikka va to'g'ri moliyaviy siyosatni yuritishga korxonalar foydasini maksimallashtirish, kapital tarkibini optimallashtirish va uning moliyaviy barqarorligini ta'minlash, mulkdorlar (qatnashchilar, ta'sischi), investorlar va kreditorlar uchun moliyaviy holatning jozibadorligini oshirish, korxonalar boshqaruvi yuzasidan samarali mexanizmlarni shakllantirish, shuningdek, moliyaviy resurslarni jalb etishda bozor mexanizmining barcha imkoniyatlaridan foydalanish orqaligina erishish mumkin.

O'z navbatida, iqtisodiyot subyektlari faoliyatidagi erkinlik, natijaga egalik, rivojlanish va taraqqiyotning yangicha mazmuni boshqaruvning butun bir tizimini ham takomillashtirishni talab etmoqda.

Bugungi kunda korxonalar oldida juda keng imkoniyatlar ochilmoqda.

Nafaqat xo'jalik yurituvchi subyektlar jamoasi, mulk egalari, investorlar balki butun bir davlatlar va jamoatchilik tizimi ham boshqaruvdagi o'zgarish va rivojlanishdan manfaatdordirlar.

Zamonaviy boshqaruvni:

- yaqin va uzoq davriylikni qamrab olgan – rejalashtirish;
- mulk egalari va maqsadli foydalanuvchilarni moliyaviy va boshqa axborotlar bilan ta'minlovchi – buxgalteriya hisobi;
- axborotlarni chuqur qayta ishlash, faoliyatga obyektiv baho berish, iqtisodiy va moliyaviy imkoniyatlarni aniqlash orqali tezkor, joriy va istiqboldagi boshqaruv strategiyasini belgilab beruvchi – iqtisodiy tahlil;
- faoliyatni yo'lga qo'yish va maqsadli boshqarishning aniq yechimlari va natijaviyligini ta'minlovchi, innovatsion va aqlli iqtisodni ta'minlashga imkon beruvchi – ilmiy faoliyat;
- faoliyat samaradorligi va natijaviyligidan kelib chiqqan holda munosabatlarni muvofiqlashtirishning muhim mezoni bo'lgan – mehnatni munosibrag'batlantirish;
- va boshqa (ijtimoiy, ekologik, texnikaviy, tashkiliy) jihatlarni qamrab olgan – murakkab tizim deb qarash lozim.

Xo'jalik yurituvchi subyektlari oldida turgan muhim vazifalarni hal etilishiga albatta axborotlar oqimi va ularni tahliliy xulosalariga tayangan zamonaviy boshqaruvni yo'lga qo'yish va takomillashtirish orqaligina erishiladi.

Boshqaruv obyekti va subyektlari, uning muhim birliklari va tasnifiy jihatlarini quyidagicha ifoda etish mumkin.

Globalashuv sharoitida zamonaviy rahbar samarali boshqaruv qarorlariniqabul qilish mezonlarini bilishi, o'z faoliyat sohasidagi muammoni hal etishga tizimli yondashishi, tanqidiy tahlil qilishi, ishlab chiqarishni sifat jihatdan yangi bosqichga ko'tarish masalalariga e'tibor qaratishi talab etiladi.

Subyektlar qabul qiladigan iqtisodiy qarorlarda pul mablag'larini ko'paytirish, ularning ko'payish vaqtini aniq hisob-kitob qilish va natijaga erishishga umid qilishdagi qobiliyatini baholash muhim masala hisoblanadi.

Bu borada tahlil:

- xo'jalik yurituvchi subyektlariga ichki va tashqi ta'sir birliklarini hisobga olgan holda faoliyatning tizimli tahlilini amalga oshirishga;
- xo'jalik yurituvchi subyektlarining joriy va istiqboldagi ko'zlangan maqsadlariga erishish yuzasidan mavjud imkoniyatlarni aniqlashga;
- xo'jalik yurituvchi subyektining rivojlanish tendensiyalari dinamikasiga baho berishga;
- xo'jalik yurituvchi subyektini kelgusida yanada rivojlantirish, mavjud imkoniyatlarini ishga solishning iqtisodiy, moliyaviy manbalarini izlab topish va amalga oshirishga yordam beradi.

Tahlil – boshqaruv faoliyatining sifatini oshirish va samaradorligini ta'minlashning muhim dastagi sifatida boshqaruv qarorlarini qabul qilishning barcha bosqichlarida ishtirok etadi.

Tahlilning zamonaviy shaklida aniq vazifalarni hal etishda yuksak professionallik, iqtisodiy-matematik modellar, axborot texnologiyalari, murakkab analitik yechimlarga tayanishi lozim.

Tahlil – xo'jalik yurituvchi subyektlar faoliyatida obyektiv reallikni, jarayonlar, erishilgan natijalar yuzasidan real analitik xulosalarni tayyorlash, aniq chora-tadbirlarni belgilash va amalga oshirishda inson omilining ham muhim ekanligini qayd etadi.

O'z navbatida tahlil:

- boshqaruv jarayonini takomillashtirishga;

- boshqaruv samaradorligini oshirishga;
- boshqaruv sifatini ta'minlashga;
- raqobatbardoshlikni oshirishga imkon beradi.

Zamonaviy boshqaruvda tahlil – ilmlar va bilimlar tarmog'ining ham muhim bo'g'ini sifatida xo'jalik yurituvchi subyektlarning samarali faoliyatini yo'lga qo'yish, yo'qotishlarning oldini olish va zararsiz ishlash, iqtisodiy va moliyaviy holatni yaxshilash, tahlikalarga bardoshlikni oshirishni ham muhim dastagi sifatida qaraladi.

Hozirgi vaqtda tahlil rivojlanishining yangi bir bosqichiga qadam qo'ymoqda. Bu borada tahlilning tubdan yangi nazariyasi, uslubiyoti, amaliyoti shakllanish jarayoni kechmoqda. O'zbekiston va xorijlik olimlar tomonidan tahlilning boshqaruvda operativlikni ta'minlashga imkon beruvchi, joriy va istiqboldagi rivojlanishini belgilab beruvchi, iqtisodiy va moliyaviy axborotlar oqimining shakliga (moliyaviy, boshqaruv) mos tushuvchi, kommunikatsiya texnologiyalar, matematik modellar, statistik metodlarga asoslangan shaklini yo'lga qo'yishga harakatlar qilinmoqda.

Tahlilning raqobatdosh iqtisodiyotda, doiraviy kengligi yanada kuchayadi. Ayniqsa jahon moliyaviy-iqtisodiy inqirozlari sharoitida ularning yuzaga kelishini makro va mikroko'lamdagi sabablarini tahlil qilish zaruriyati yanada ortadi. Negaki, har bitta (iqtisodiy, moliyaviy, tashkiliy va h.k.) jarayondagi o'zgarishlar sabab va oqibat, ichki va tashqi omillar ta'sirida tashxislanishi va yakuniy xulosalar bilan izohlanishi lozim.

Bugungi kun iqtisodiyoti xo'jalik subyektlari oldiga texnik-texnologik taraqqiyotga, ilm fanga asoslangan iqtisodiyotni yo'lga qo'yishga undamoqda. Bu esa o'z navbatida boshqaruvchilardan samarali faoliyat shakllarini yo'lga qo'yishni, tadbirkorlikni faollashtirishni, individuallik va namunaviyliknikuchaytirishni talab etadi. Bu vazifalarning birontasini iqtisodiy, moliyaviy tahlilsiz amalga oshirib bo'lmaydi. Bu borada avvalo, boshqaruvning o'zini ham takomillashtirish masalasiga alohida ahamiyat qaratish lozim. Boshqaruv tizimi takomillashtirilmas ekan, uning muhim dastaklari takomillashtirilmaydi. Bugungi kunda boshqaruvning takomillashgan shakli sifatida uning korporativ shakliga

o'tish yuzasidan dunyo amaliyotida yangi bir davr boshlanganligini qayd etish lozim.

An'anaviy boshqaruv qarorlarini qabul qilish nazariyalarida boshqaruvning kompleks tahlil konsepsiyasiga alohida urg'u beriladi. Boshqaruvning kompleks tahlil konsepsiyasi – boshqaruv qarorlarini qabul qilishda barcha jihatlarni hisobga olishni, ko'plab soha mutaxassislarining hamkorlikda ishlashini talab etadi. Mazkur konsepsiyada qaror qabul qilishda samaradorligini belgilovchi mezonlar faqat miqdor ko'rsatkichlar (quantitative indicators) bilan emas, balki sifat ko'rsatkichlari (qualitative indicators) bilan ham baholanadi.

Tahlilning boshqaruvdagi roli – boshqaruv subyektlariga boshqaruv obyektini (xo'jalik jarayonlari va hodisalari, ularning samarasi va natijalari yuzasidan boshqaruvning) maqbul yechimlarini berish yuzasidan zaruriy axborotlar bilan ta'minlashdan iborat.

Tahlilning boshqaruvdagi o'rni – xo'jalik yurituvchi subyektlarning xo'jalik-tijorat-moliya faoliyatining joriy holatiga baho berish va uni kelgusida yanada rivojlantirish yuzasidan tizimli yechimlarni boshqaruv subyektlariga yetkazib berishdan iborat.

Tahlilning boshqaruvdagi ahamiyatini – xo'jalik yurituvchi subyektlar iqtisodiy, moliyaviy ahvoli, uning kelgusidagi kutilishlari, pul mablag'lari kirimi va chiqimidagi ijobiy farqlanishlar, kapital hajmini oshirishdagi kompleks o'rganishlarning zaruriylikini ifodalaydi.

1.2. Iqtisodiy tahlil fanining predmeti, objekti, maqsadi, vazifalari, prinsiplari

Raqobatdosh iqtisodiyot xo'jalik yurituvchi subyektlar boshqaruvini tubdan takomillashtirish, uning sifat jihatidan yangi tuzilmasini shakllantirish va samaradorlikni o'z-o'zidan ta'minlaydigan mexanizm emas. Birinchi navbatda, ishlab chiqarishga yangi texnika va texnologiyalarni joriy etish, innovatsion

mahsulotlarni yaratish orqali raqobatdoshlikni ta'minlash, tarkibiy o'zgarishlarni talab etadi. Bu

jarayonlar albatta ishdagi unum va samarani, natijaviylikdagi ijobiylikni ta'minlashning muhim garovi hisoblanadi. Ishdagi unum va samara, natijaviylikda ijobiy o'zgarishlar xo'jalik yurituvchi subyektlarning faoliyatini keng qamrovli va tizimli shaklda doimiy o'rganishni, baholash va tahlil qilishni talab etadi.

Xo'jalik yurituvchi subyektlar faoliyati, uni yo'lga qo'yishdagi kafolatlangan erkinliklari hamda ma'lum bir dastaklar asosida tartiblanuvchi birliklari doimo tahliliy yechimlar asosida boshqarib boriladi. Xuddi shu boshqaruv oddiydan murakkabga, maydadan yirikka, sabab-oqibat bog'lanishlaridagi iqtisodiy, moliyaviy tahlilni yo'lga qo'yishni talab etadi.

Har bitta fan obyektiv zaruriyat tufayli paydo bo'lishi va oldiga qo'yilgan vazifalarni hal etishi, moddiy va nomoddiy olamdagi savollarning aniq yechimini berishi, hayot va uni go'zalligini ta'minlashning muhim vositasiga aylanishida tobora rivojlanib borishini hisobga oladigan bo'lsak, iqtisodiy, moliyaviy tahlil fanining ham tashkil topganiga bir necha asrdan oshganligini qayd etish lozim.

Fan shakllanishining ilk ko'rinishlari qadimgi davrlarga borib taqaladi. Jumladan uning ilk manbalari Konfutsiylik ta'limotiga, Qadimgi Gretsiyadagi Ksenofot, Aristotel, Qadimgi Rimdagi Varroon, Sanekalar tomonidan yozib qoldirilgan manbalarga borib taqaladi.

O'rta asrlarda tahlilga oid manbalarni iqtisodiy nazariya fanining tarkibida makro va mikro iqtisodiy tahlil yechimlaridan foydalanilganligini ko'rish mumkin (Antuan Monkret, U.Petti, D.Rikardo, A.Smit, S.Sismondi va boshqalar).

Zamonaviy iqtisodiy tahlil fanining vujudga kelishini va rivojlanishini olimlar ko'pincha buxgalteriya hisobi, nazorat, audit fanlarining vujudga kelishi va rivojlanishi bilan bog'lashadi.

1.1-jadval

Iqtisodiy tahlil fanining vujudga kelishi va tarixiy taraqqiyot jarayonida atalgan nomlari⁵

Nomlanishi	Izoh
Balansshunoslik	Balans ma'lumotlarini o'rganganligi sababli
Balans talqini	Ko'rsatkichlarning davriy o'zgarishlariga baho berish zaruriyati tufayli
Balansni tahlil qilish	Davriy o'zgarishlarda erishilgan natijalar yoki boyberilgan imkoniyatlarga qarab kelajakni baholash zaruriyatining paydo bo'lishi bilan
Hisobot tahlili	Moliyaviy hisobot shakllarining sonini ko'payishi va ularda aks etuvchi elementlarni baholash zaruriyati tufayli
Iqtisodiy tahlil	Barcha iqtisodiy o'zgarishlarga bo'lgan talabning kuchayishi bilan
Sotsial-iqtisodiy tahlil	O'rganiladigan masalalar ko'lamining faqat iqtisodiy jihatlarini emas, balki ijtimoiy jihatlarini ham o'rganishga zaruriyatning paydo bo'lishi bilan
Xo'jalik faoliyati tahlili	Xo'jalik faoliyatining barcha qirralarini qamrab olinishiga bo'lgan talab tufayli
Moliyaviy va boshqaruv tahlili	Buxgalteriya hisobining moliyaviy va boshqaruv hisobi tarkiblanishiga uyg'unlikda
Moliyaviy tahlil, Moliyaviy hisobot tahlili	Rivojlangan davlatlarning umumkasbiy va ixtisoslik fanlar tizimiga uyg'unlikda

Buxgalteriya hisobi, auditning fan sifatida shakllanishi va rivojlanishi ham iqtisodiy, moliyaviy tahlil fanining paydo bo'lishiga muhim turtki bo'ldi deyish mumkin.

Uning shakllanishi va rivojlanishiga oid manbalarda italyan matematigi Luka Pochiolining –Schyotlar va yozuvlar haqidagi traktati^{||} alohida o'rin tutadi.

Tahlil fanining fan sifatida shakllanganligiga uncha ko'p vaqt bo'lgani yo'q. Unga doir chop etilgan fundamental manbalar XX asrning 20–30-yillariga kelibgina chop etila boshlandi.

Fanlarning yuzaga kelishi tabiiy jarayon hisoblanadi. Dunyoni bilish nazariyasini iqtisodiyotga bog'langan so'rovlarini hal etishda muhim vosita hisoblangan tahlil nafaqat aniq fan sifatida balki barcha fanlarga metodologik asos sifatida ham qaraladi.

Tahlil fanining predmetiga keng ma'noda e'tibor beradigan bo'lsak, u tahlil qilinayotgan obyekt (firma, kompaniya, konsernlar)ning butun xo'jalik faoliyatidir. Tahlil fani xo'jalik faoliyatida nafaqat sodir bo'lgan, balki bo'layotgan va kelgusida bo'ladigan jarayonlarni ham o'z ichiga oladi. Shu jihatdan ushbu fan boshqa fanlardan tubdan farq qiladi.

Tahlil fanining predmetiga manbalarda berilgan ta'riflar shu darajada ko'p bo'lishiga qaramasdan ularning barchasini bir mazmunda tushunish mumkin. Bu mazmun, jarayonlarning doiraviyligi, faoliyat natijalarining manbalarda ifoda etilganligi, ko'rsatkichlar tizimida baholanishi, sabab-oqibat bog'lanishlari, ichki va tashqi omillar ta'sirida o'rganishning yagonaligi bilan izohlanadi.

Tahlil fanining predmeti – turli mulkchilik shaklidagi xo'jalik yurituvchi subyektlarning moliyaviy-xo'jalik faoliyatini, uning samaradorligi va natijaviyligini ko'rsatkichlar tizimida, uzviylik va aloqadorlikda, omillarga bog'liq ravishda turli axborot manbalaridan foydalangan holda davriy o'rganishga aytiladi.

Moliyaviy-xo'jalik faoliyati:

- ishlab chiqarilgan va sotilgan mahsulot (ish, xizmatlar) hajmining, quvvatlardan foydalanish darajasining, resurslar naqdligi va ulardan samarali foydalanishni, xodimlarning tarkibi va mehnat unumining, mahsulot tannarxining, foyda hajmi va rentabellik darajasining, moliyaviy holatning murakkab tuzilmasidir;

- tashkil topishdan likvidlik jarayonigacha bo'lgan davrda korxonani iqtisodiy-ijtimoiy rivojlantirishning resurslar bazasini shakllantirish va ulardan foydalanishning maqsadga yo'naltirilgan faoliyatidir;

- xo'jalik yurituvchi subyekt nazorat qilib turadigan iqtisodiy resurslar, uning moliyaviy tuzilmasi, likvidligi, to'lovga qobiliyati, ishlayotgan muhit o'zgarishlariga munosabat bildira olishidagi keng qamrovli faoliyatdir.

Moliyaviy-xo'jalik faoliyatining tahlili – xo'jalik yurituvchi subyektning kelgusida pul mablag'larini va ularning ekvivalentini ko'paytirish imkoniyatini, moliyaviy majburiyatlarni o'z vaqtida to'lay olishi, kreditlarga bo'lgan ehtiyojni, daromadlar bilan pul oqimlarini oqilona taqsimlashni, iqtisodiy resurslardagi potensial o'zgarishlarni baholashni, shuningdek xo'jalik yurituvchi subyekt keyinchalik o'zining moliyaviy ahvolini qanchalik muvaffaqiyat bilan yaxshilay olishini baholashning muhim usulidir.

Moliyaviy-xo'jalik faoliyatining tuzilmaviy ko'rinishi quyidagi bog'lanishlarda ifoda etiladi.

Moliyaviy-xo'jalik faoliyatini tahlil etishning asosiy maqsadi –xo'jalik subyektining muhim (axborot beruvchi) ko'rsatkichlari orqali faoliyat natijaviyligiga, foyda va zararlarga, pul mablag'lari oqimiga va moliyaviy holatiga obyektiv baho berish, yo'l qo'yilgan xato, kamchiliklarni aniqlash va ularni bartaraf etish orqali uni kelgusida yanada yaxshilash choralari ko'rishdan iborat.

Moliyaviy-xo'jalik faoliyatni tahlil etishda faoliyat samaradorligi va natijaviyligiga ta'sir etuvchi omillarga alohida ahamiyat qaratiladi. Ularni obyektiv va subyektiv omillarga tarkiblash mumkin.

Subyektiv (ichki) omillar deyilganda korxonalarining amaliy faoliyati bevosita bog'liqlikda yuqori samaradorlikka va natijaviylikka erishish mumkin bo'lgan omillar kiradi. Bunday ta'sir birliklariga mehnatni to'g'ri tashkil etish, rag'batlantirish, moddiy resurslardan tejab foydalanish, xarajatlarni iqtisod qilish, quvvatlardan foydalanish, to'lovlar intizomiga rioya qilishning o'ziga bog'liqbo'lgan jihatlari kiradi.

Obyektiv (tashqi) omillar deyilganda, korxonada faoliyatiga mutlaqo bog'liq bo'lmagan omillar tushuniladi, ya'ni davlat siyosatining o'zgarib turishi, bozordagi talab-taklifning

o'zgarishi, inflyatsiya va hokazo jihatlar.

Axborot manbalardan foydalangan holda o'rganish deganda moliyaviy- xo'jalik faoliyatining aniq o'lchangan, jamlangan, umumlashtirilgan hisobot holiga keltirilgan axborotlardan, shuningdek hisobdan tashqari (rejalar, normalar va h.k.) turli manbalardan foydalangan holda o'rganish tushuniladi.

Davriy o'rganish deganda uni axborot manbalarining tahliliyligida operativ, joriy va istiqbolli o'rganishning zaruriyati nazarda tutiladi.

Fanning predmeti bilan bir qatorda uning obyektiga ham alohida ahamiyat qaratiladi. **Tahlil fanining obyekti** turli mulkchilik shaklidagi xo'jalik yurituvchi subyektlar va ularning tarkibiy bo'g'inlari (bo'lim, sex, brigadalar) faoliyati, iqtisodiy natijalari, mulkiy-moliyaviy holati, ishlab chiqarish, ta'minot, sotish, moliyaviy faoliyati hisoblanadi.

1.4-jadval

Iqtisodiy tahlil fanining predmeti va obyekti

Ko'rsatkichlar	Ta'rif	Tasnifi
Tahlil predmeti	Turli mulkchilik shaklidagi xo'jalik yurituvchi subyektlarning moliyaviy-xo'jalik faoliyatini, uning samaradorligi vanatijaviyligini ko'rsatkichlar tizimida, uzviylik va aloqadorlikda, omillarga bog'liq	Iqtisodiy o'zgarishlarni ochib berish
		Erishilgan natijalarga to'g'ri baho berish
		Ishlab chiqarish samaradorligini oshirish imkoniyatlarini aniqlash
	ravishda turli axborot manbalaridan foydalangan holdadavriy o'rganish	Reja va boshqaruv qarorlarini asoslash
Tahlil obyekti	Turli mulkchilik shaklidagi xo'jalik yurituvchi subyektlar va ularning tarkibiy bo'g'inlari (bo'lim, sex, brigadalar) faoliyati, iqtisodiy natijalari, mulkiy-moliyaviy holati, ishlab chiqarish, ta'minot, sotish, moliyaviy faoliyati hisoblanadi	Mahsulot ishlab chiqarish va sotish
		Resurslardan foydalanish
		Ishlab chiqarish xarajatlari va mahsulot tannarxi
		Moliyaviy natijalar va moliyaviy holat

Korxonaning moliyaviy holati iqtisodiy kategoriya sifatida xo'jalik subyektining o'z faoliyatini yuritish, rivojlantirish va o'z-o'zini moliyalashtirish imkoniyatlari yuzasidan kapitalning holatini ifodalaydi. Ya'ni xo'jalik subyektining moliyaviy resurslar bilan ta'minlanish darajasini, ularning maqsadli joylashtirilishi va samarali foydalanish darajasini, boshqa huquqiy va jismoniy shaxslar bilan bo'ladigan moliyaviy munosabatlarni, to'lovga qobillik va moliyaviy barqarorlik holatini tavsiflashni ifodalaydi.

Iqtisodiy tahlil etish orqali xo'jalik subyektining samarali faoliyatini yo'lga qo'yish va uni o'stirish imkoniyatlarini baholashda, korxonada ishlab chiqarish, tijorat va moliya faoliyatidan moliyaviy resurslarning kirimiga va ulardan moliyaviy holatni o'stirishda foydalanish darajalariga, moliyaviy natijalarni kutilishini prognozlash va iqtisodiy rentabellikni xo'jalik faoliyatining real imkoniyatlaridan kelib chiqqan holda oshirishning yo'llarini belgilashga, moliyaviy resurslardan yanada samarali foydalanishning chora-tadbirlarini belgilashga ahamiyat qaratiladi.

Moliyaviy raqobatdoshlikka va to'g'ri moliyaviy siyosatni yuritishga korxonada foydasini maksimallashtirish, kapital tarkibini optimallashtirish va uning moliyaviy barqarorligini ta'minlash, mulkdorlar (qatnashchilar, ta'sischi), investorlar va kreditorlar uchun moliyaviy holatning jozibadorligini oshirish, korxonada boshqaruvi yuzasidan samarali mexanizmi shakllantirish, shuningdek, moliyaviy resurslarni jalb etishda bozor mexanizmining barcha imkoniyatlaridan foydalanish orqali erishish mumkin.

Iqtisodiy tahlil oldiga qo'yiladigan **asosiy vazifalar**:

- xo'jalik yurituvchi subyektlarning yaqin va uzoq davriylikdagi reja,prognoz ko'rsatkichlarini (ilmiy, iqtisodiy jihatdan) asoslash;
- reja va prognoz ko'rsatkichlarining bajarilishiga, natijaga erishish yuzasidan ularning ta'sirchanligiga baho berish;
- xo'jalik yurituvchi subyekt nazorat qilib turadigan iqtisodiy resurslarga,ularning samaradorligiga baho berish;
- faoliyatning iqtisodiy ko'rsatkichlariga, erishilgan natijalariga baho berish;
- xo'jalik yurituvchi subyektning pul mablag'larini ko'paytirish, ularning ko'payish vaqtini hisob-kitob qilish va natijaga erishishga umid qilishdagi qobiliyatini baholash;
- xo'jalik yurituvchi subyektning likvidligi, to'lovga qobiliyati, ishlayotgan muhit o'zgarishlariga munosabat bildira olishini moliyaviy holatga ta'sirini baholash.
- iqtisodiy natijaviylikni o'stirish, faoliyatning tijorat hisobdorligi, daromadlarni orttirish va moliyaviy holatni yaxshilash yuzasidan ichki imkoniyatlarini aniqlash va ularni yo'lga qo'yish chora-tadbirlarini belgilash;
- belgilangan chora-tadbirlarni tizimli ravishda amalga oshirishdan iborat.

Moliyaviy-xo'jalik faoliyatini tahlil etishda fanning muhim prinsiplari sifatida quyidagilar tarkiblanadi. Mazkur tamoyillar mikro ko'lamdagi tahlilning barcha turlariga xosdir.

1.5-jadval

Iqtisodiy tahlil fanining asosiy tamoyillari

Asosiy tamoyillar	Tasnifi
Davlat manfaati nuqtayi nazaridan yondashish tamoyili	Iqtisodiy hodisalarni, xo'jalik jarayonlari natijalarini baholashda davlatning iqtisodiy, ijtimoiy, ekologik va xalqaro siyosatlarini va qonunchiliklarini inobatga olish lozimligini tasniflaydi
Ilmiylik	Dialektik bilish nazariyasiga asoslanishi, ishlab chiqarishni rivojlantirishning iqtisodiy qonunlaritalablarini hisobga olishi, fan-texnika taraqqiyoti yutuqlarini, ilg'or tajribalarni va iqtisodiy tadqiqotning eng yangi usullarini hisobga olishi lozim
Tizimlilik	O'rganilayotgan obyekt murakkab dinamik tizim va u birqator mayda unsurlardan va ularning o'zaro bog'lanishidan tashkil topgan deb qaralishi lozim
Kopmlekslik	Tahlil qilinayotgan obyektning barcha birliklari, bo'g'inlari va tomonlarini hisobga olish hamda ularningo'zaro bog'liqliklarini atroflicha o'rganishni taqozo qiladi
Obyektivlik, aniqlikva ishonchlilik	Haqiqatni aks ettiradigan ishonchli va tasdiqlangan tahlil ishonchli, tekshirilgan va real voqelikni aks ettiruvchi ma'lumotlarga asoslanishi zarur. Faqat shundagina tahlil natijalari talabga javob beradi. Shu sababli ham korxonada doimo hisob, nazorat (audit) takomillashtirib borilishi talab etiladi
Ta'sirchanlik	Tahlil ishlab chiqarish jarayonlarining borishiga uning natijalariga bevosita aralashishi, rezervlarni, yo'l qo'yilgan xato va kamchiliklarni qidirib topishga bevosita ta'sir ko'rsatishi lozimligini ifoda etadi

Rejalilik	Bu tamoyilga muvofiq korxonalarda amalga oshiriladigan analitik ishlar rejalashtirilishi, uni bajaruvchilar o'rtasida taqsimlanishi va nazorat qilib borilishi lozimligini ifoda etadi
Samaradorlik	Tahlilni o'tkazish uchun ketgan sarf-xarajatlar bir necha barobar qoplanishi kerakligini ifoda etadi
Operativlik	Bu tamoyil iqtisodiy tahlilni o'tkazish, qarorlar qabul qilish va ularni amaliyotga joriy qilishda aniq va tezkorlikni taqozo qiladi
Demokratik	Tahlilni o'tkazishga korxonaning keng jamoatchiligini jalb qilish va tahlil natijalarini muhokama qilishda keng jamoatchilik ishtirokini taqozo qiladi

Tahlil so'zi *grekcha* –*analyzis* so'zini o'zbek tilidagi tarjimasi bo'lib, u **“bo,,laman”** yoki **“ajrataman”** degan ma'noni bildiradi. Demak, tahlil deganda, tor ma'noda butunni qismlarga (unsurlarga) ajratish, bo'laklarga bo'lish yo'li bilan uning tarkibiy qismini o'rganish tushiniladi.

–Tahlil deganda o'zi nimani tushunamiz? Tahlil o'zi nimani o'rganadi yoki o'rgatadi? Tahlil bu fanmi yoki metodmi? Bunday savollarni biz juda ko'p uchramiz.

Shuni alohida ta'kidlash lozimki, real voqealarda yuz berayotgan hodisa va jarayonlarni o'rganishda faqat tahlilni o'zi yetarli bo'lmaydi. Inson tafakkuriga mos keluvchi boshqa usullardan ham foydalanishga zaruriyat tug'iladi. Shu jihatda tahlilga muqobillikda –*sintez* usuli ham tarkiblanib, uning yordamida

o'rganilayotgan to'planning ayrim birliklari orasidagi aloqalar va o'zaro bog'liqliklari aniqlanadi.

–*Sintez* atamasi ham *grekcha* –*syntezis* so'zidan olingan bo'lib, –*birlashtiraman*, –*qo'shaman* degan ma'noni bildiradi.

Shunday qilib, tahlil deganda, keng ma'noda butunni tarkibiy qismlarga ajratish va ularni barcha o'zaro aloqalari hamda bog'liqliklarini o'rganishga asoslangan atrof-muhitdagi hodisa va predmetlarni bilish usuli tushiniladi.

Ma'lumki, tahlil tushunchasi juda keng ma'noga ega bo'lib, u turli soha va yo'nalishlarda qo'llaniladi. Fan va amaliyotda tahlilni juda ko'p turlarini uchratish mumkin: iqtisodiy, moliyaviy, ximiyaviy, fizik, matematik, statistik va h.k. Ular albatta bir-biridan o'rganayotgan obyektlari, maqsadlari va o'rganish uslublari bilan farq qiladi.

Iqtisodiy jarayonlarni, ularning o'zgarish tendensiyalarini, rivojlanishi va taraqqiyotini mavhum-mantiqiy tekshirish usullari orqaligina anglash mumkin. Bu borada mikroskoplardan, ximiyaviy reaktivlardan, o'lchov vositalaridan foydalanib bo'lmaydi.

1.3. Moliyaviy tahlilning boshqa fanlar o'rtasida tutgan o'rni va o'ziga xos xususiyatlari

Moliyaviy tahlilning boshqa fanlar bilan bog'liqligi va ular o'rtasida tutgan o'rni g'oyatda muhimdir. Moliyaviy tahlil quyidagi fanlar bilan uzviy bog'liqlikka ega:

- buxgalteriya hisobi, moliyaviy hisobot, audit, iqtisodiyot nazariyasi, makro va mikro iqtisodiyot, investitsiya, moliya bozori va qimmatli qog'ozlar, moliya matematikasi.

Tahlil fanining “Buxgalteriya hisobi” fani bilan bog'liqligi.

Moliyaviy tahlil va buxgalteriya hisobi (Moliyaviy hisob, Boshqaruv hisobi) uzviy bog'liqlik va aloqadorlik mavjud. Hech bir qayd etilgan, jamlangan va umumlashtirilgan hamda hisobotlangan axborot tahlilsiz, analitik qayta ishlovlarsiz boshqaruvda foydalanilmaydi. Uning

eng muhim aloqasi tahlilda axborotlar oqimi bosh manbasi ekanligi bilan izohlanadi. Olingan axborotlarning 70-80 foizi buxgalteriya hisobidan olinadi.

Buxgalteriya hisobining xizmat vazifalariga hodisa va jarayonlarni qayd etadi, hujjatlashtiradi, analitik va sintetik hisobini yuritadi, moliyaviy hisobotlarni tuzish kiradi. Ularni qayta ishlab, tahlil etish va prognozlash tahlil yordamida amalga oshiriladi.

Xo'jalik faoliyatini yo'lga qo'yish, erkin raqobat, investitsion jarayonlarning o'zi axborotlarni chuqur tahlil etishni va boshqarurning asosli qararlarini qabul qilishda tahlilni muhim dastakka xayotiy zaruriyatning o'zi barcha subyektlarni tahlilni amalga oshirishini talab etadi.

O' navbatida analitiklar, tahlilchilar buxgalteriya hisobining asosiy qoidalarini, normalarini bilmasdan turib zamonaviy tahlilni amalga oshira olmaydilar.

Tahlil fanining "Moliyaviy hisobot" fani bilan bog'liqligi.

Moliyaviy hisobotlar moliyaviy tahlil fanining axborot asosi hisoblanadi.

Moliyaviy hisobotlar – foydalanuvchilar keng doirasining axborotga bo'lgan talabini qondirish uchun tuziladi va vaqti-vaqti bilan taqdim etiladi. Moliyaviy hisobot ko'pchilik foydalanuvchilar uchun asosiy moliyaviy axborot hisoblanadi. Ayrim foydalanuvchilar, tegishli vakolatlar bo'lganda, moliyaviy hisobotda bor bo'lgan axborotga qo'shimcha axborotni talab qilishlari mumkin. Moliyaviy hisobotlar Buxgalteriya hisobining milliy standartlari (BHMS) asosida tuziladi. Zarur hollarda kompaniyalar Moliyaviy hisobotlarni xalqaro standartlari (MHXS) asosida tuzishlari mumkin.

Moliyaviy hisobot ana shu hisobotlarga asoslangan yoki ular bilan bog'liq bo'lgan izohlar, mo'ljallar va tushuntirishlarni ham o'z ichiga oladi. Bunday axborot sanoat va jug'rofiy hududlarning faoliyat turlari to'g'risidagi moliyaviy axborotni aks ettirishi va narxlar o'zgarishining moliyaviy natijalarga ta'sirini tushuntirib berishi kerak.

Moliyaviy hisobot – investitsiya qarorlari, kreditlar berishga doir qarorlarni qabul qilish, subyektning bo'lg'usi pul oqimiga baho berish, unga ishonib topshirilgan resurslarga munosabatiga, majburiyatlariga baho berishda, rahbar organlarining ishiga baho berishda muhim manba hisoblanadi. Bu baho berishlarni tahlilsiz amalga oshirishni tasavvur qilish qiyin.

Foydalanuvchilar pul mablag'larini ko'paytirish qobiliyatini yaxshiroq baholaydilar, agar u xo'jalik yurituvchi subyektning moliyaviy ahvoli faoliyatini va moliyaviy ahvolidagi o'zgarishlarni aks ettiradigan axborot bilan ta'minlangan bo'lsa.

Xo'jalik yurituvchi subyektning kelgusida pul mablag'larini ko'paytirish, ularning ko'payish vaqtini aniq hisob-kitob qilish va natijaga erishish qobiliyatini

baholash orqali boshqaruv qarorlarini sifatli albatta axborotlarning to'liqligi, ishonchligi, haqqoniyligiga bog'liqdir. O'z navbatida axborotlarning to'liqligi, ishonchligi, xaqqoniyligi tahlil sifatini ham belgilab beruvchi bosh omildir.

Moliyaviy tahlil shuningdek, turli xo'jalik yurituvchi subyektlarning moliyaviy hisobotlarini qiyoslashni imkonini beradi.

Moliyaviy hisobot – har bitta korxonaning hisob siyosatidan kelib chiqqan holda buxgalteriya hisobini yuritish va moliyaviy hisobot tuzish uchun qabulqiladigan usullar va ularning qoidalari hamda asoslariga muvofiq ravishda tuziladi. Buxgalteriya hisobini guruhlariga ajratish va xo'jalik faoliyati faktlariga baho berish, aktivlar qiymatini to'lash, hujjatlar aylanmasi, mol-mulkni ro'yxatga olishni tashkil etish usullari, buxgalteriya hisobida hisobotlarni qo'llanish usullari, hisob registrlari tizimi, axborotlarni ishlab chiqish va o'ziga tegishli usullar, uslubiyatlar buxgalteriya hisobini yuritish usullariga kiradi.

Moliyaviy hisobot xo'jalik yurituvchi subyekt alohida mustaqil xo'jalik yurituvchi subyektligi yoki xo'jalik yurituvchi subyektlarning jamlangan guruhiga kirishidan qat'i nazar, shu xo'jalik yurituvchi subyektning ma'lum bir davrdagi faoliyatini ko'rsatuvchi moliyaviy axborotni taqdim etish usulidir.

Moliyaviy hisobotlar, shuningdek, xo'jalik yurituvchi subyektning rahbariyati tomonidan resurslarni boshqarish natijalarini ko'rsatadi.

Tahlil fanining "Audit" fani bilan bog'liqligi.

Audit – mustaqil ekspertlar, auditorlar tomonidan korxonada moliya-xo'jalik faoliyatini tekshirishni anglatadi. Bunda nafaqat tekshirish balki korxonaning iqtisodiy, moliyaviy faoliyatini optimallashtirish bo'yicha ham tavsiyalar ishlab chiqiladi.

Audit – ishonchlilik bo'yicha mustaqil tekshiruv hisoblanadi.

Audit – auditorlarning yoki auditorlik firmalarining buxgalteriya hisobi yoki moliyaviy hisobotlarni, buxgalteriya hujjatlari, soliqlar va boshqa majburiyatlarni auditorlik tekshiruvini amalga oshirishdan iborat tadbirkorlik faoliyati hisoblanadi. Audit – bu korxonaning moliyaviy hisobotlarini ekspertizadan o'tkazish, buxgalteriya hisobini yuritish tartibini, xo'jalik va moliyaviy operatsiyalarni qonunchilik normalariga muvofiqligini, hisobotlarning to'liqligi va to'g'riligini

tekshirishga qaratilgan mustaqil faoliyat turidir.

Audit – bu firma va kompaniyalar uchun ishlamaydigan, mustaqil sertifikatlangan auditorlar tomonidan amalga oshiriladigan tashqi moliyaviy nazoratdir. Audit – bu sud-buxgalteriya ekspertizasini amalga oshiruvchi keng faoliyat turidir. Audit – bu bevosita va bilvosita manfaatdor bo'lgan tomonlarning nomidan ish ko'ruvchi mustaqil ekspertlar faoliyatidir.

Tahlilda audit va auditorlik faoliyati nafaqat axborotlar ishonchligi, to'liqligi, haqqoniyligini ta'minlab beruvchi sifatida balki korxonada boshqaruvi va biznes samaradorligini ta'minlashda, zaruriy axborotlar ta'minotchisi sifatida ham qatnashadi. Shu bilan birga auditorlik faoliyatida eng maqbul yechimga tahliliy amallardan uddaburonlik bilan foydalanish orqaligina ega bo'linadi.

Auditorlik faoliyati va natijalari bo'yicha rasmiylashtiriladigan xulosalar tahlilda eng ishonchli manba bo'lib hisoblanadi.

Tahlil fanining iqtisodiyot nazariyasi fani bilan bog'liqligi.

Iqtisodiyot nazariyasi – cheklangan resurslardan odilona foydalanish orqali cheksiz ehtiyojlarni qondirishning eng samarali yo'llarini tanlashning ilmidir.

Iqtisodiyot nazariyasida makro va mikro iqtisodiy ko'rsatkichlar tizimi, ularning o'zgarishi va rivojlanish tendensiyalari tadqiq etiladi, baholanadi.

Tahlil sabab-oqibat, induksiya-deduksiya, analiz va sintez bog'lanishlaridan, bozor iqtisodiyotining muhim qonuniyatlari hisoblangan talab va taklif, qiymat, monetar qonuniyatlari, turli modellar tizimidan iborat metodologik, ilmiy va amaliy asoslarga tayangan holda rivojlanadi, taraqqiy etadi.

Tahlil fanining “Statistika fani” bilan bog'liqligi.

Tahlil fanining statistika fani bilan bog'liqligi shundaki, bunda hodisa va jarayonlarning, samara va natijaviylikning miqdoriy ko'rsatkichlari baholansa, tahlilda ko'proq qiymat ifodasidagi ko'rsatkichlarga, moliyaviy ko'rsatkichlarga ustunlik beriladi. Jumladan, har ikkita fanda ham bir xil axborotlar va iqtisodiy usullar to'plamidan foydalaniladi. Shu bilan birga statistik ustunlik ko'proq makroiqtisodiy ko'rsatkichlar va ularning o'zgarish tendensiyalariga qaratiladi. Tahlilda esa asosiy jihat mikrodarajada, ya'ni korxonada uning bo'limlari va bo'g'inlari bo'yicha baholanadi. Shuningdek, statistika ko'proq dinamik o'zgarishlarni aniqlashga qaratilsa tahlilda sabab oqibat bog'lanishlariga, omilli o'zgarishlarga, ichki imkoniyatlarni aniqlashga, ularning yo'lga qo'yish chora- tadbirlarini ko'rishga qaratiladi. Shuningdek, statistik hisobotlar tahlil uchun zaruriy hisobot manbaa hisoblanadi.

Tahlil fanining iqtisodiy matematika fani bilan bog'liqligi. Tahlil, iqtisodiy matematika fani bilan mikro ko'lamda faoliyat samaradorligi va natijaviyligini analitik, tahliliy modelini yaratishda, matematik algoritmini shakllantirishda uzviy aloqada bo'ladi.

Yuqorida qarab chiqilgan korrelyatsion, regression, determinant, logarifmlar, nazariy o'yin, integral usullari tahlilda keng qo'llaniladigan usullar qatoriga kiradi.

Tahlil fani shuningdek moliya, investitsiya, soliqlar va soliqqa tortish, makro va mikro iqtisodiyot, muhandislik fanlari bilan ham uzviy aloqada bo'ladi.

1.4. Moliyaviy tahlil subyektlari (haqiqiy va bo'lg'usi investorlar, kreditorlar,

mahsulot yetkazib beruvchilar, xaridorlar, xodimlar, shuningdek, hukumat muassasalari, vazirliklar, idoralar, jamoatchilik va boshqa manfaatdor foydalanuvchilar) va ularning qiziqishlari

Moliyaviy tahlil subyektlariga tahlilchilarning keng qamrovli guruhi kiritiladi. Ularni shartli ravishda ichki va tashqi subyektlarga bo'lish mumkin. Ichki tahlil subyektlariga faqat shu firma, kompaniya xodimlari kirsa, tashqi subyektlarga haqiqiy va bo'lg'usi investorlar, kreditorlar, mahsulot yetkazib beruvchilar, xaridorlar, xodimlar, shuningdek, hukumat muassasalari, vazirliklar, idoralar, jamoatchilik va boshqa manfaatdor foydalanuvchilar moliyaviy hisobotdan foydalanuvchilar qatoriga kiradi.

Moliyaviy hisobot axborotiga ehtiyoj quyidagilarda vujudga keladi:

Mulk egalari (qatnashchilar va ta'sischi) va investorlarning e'tibori ko'proq xo'jalikning ustav kapitalida xissali qatnashishidan oladigan dividendlar summasini mavjudligiga, jalb qilingan investitsiyalar yuzasidan xavf-xatarlarning yo'qligiga qaratiladi.

Kreditorlar – o'zlariga tegishli kreditlar va foizlar o'z vaqtida to'lanadimi yoki yo'q ekanligini aniqlashga imkon beradigan axborotdan manfaatdorlar;

Mahsulot yetkazib beruvchilar va boshqa savdo kreditorlarida-o'zlariga tegishli summa o'z vaqtida to'lanadimi yoki yo'q ekanligini aniqlashga imkon beradigan axborotdan manfaatdorlar;

Xaridorlar – ayniqsa, (ular uzoq muddatli bitimga ega bo'lsalar yoki mazkur xo'jalik yurituvchi subyektga bog'liq bo'lsalar) xo'jalik yurituvchi subyektning uzluksiz faoliyati to'g'risidagi axborotdan manfaatdorlar;

Xodimlar – xo'jalik yurituvchi subyektlarning faoliyati barqarorligi va rentabelligi to'g'risidagi axborotdan manfaatdorlar. Ular ham xo'jalik yurituvchi subyektning o'z ish haqlarini, pensiyalarini va keyinchalik ham yollash bo'yicha ishlash imkoniyatlarini ta'minlash qobiliyatiga baho berish imkonini yaratadigan axborotni olishdan manfaatdorlar;

Davlat boshqaruvi organlari-resurslarning taqsimlanishi va binobarin, subyektlarning faoliyati to'g'risidagi axborotdan manfaatdorlar. Ularga ham xo'jalik yurituvchi subyektning faoliyatini tartibga solib turish, soliqqa tortish siyosatini belgilash uchun va milliy daromadni hamda boshqa statistik ma'lumotlarni aniqlash uchun asos sifatida axborot kerak;

Jamoatchilikda ham, chunki xo'jalik yurituvchi subyektlar mahalliy iqtisodiyotga ko'pgina usullar bilan, shu jumladan aholini ish bilan ta'minlash va mahalliy mahsulot yetkazib beruvchilarni qo'llab-quvvatlash bilan katta hissa qo'shishi mumkin. Moliyaviy hisobot jamoatchilikni taraqqiyot yo'nalishlari va xo'jalik yurituvchi subyektlarning farovonligini yaxshilashda erishilgan so'nggi yutuqlar to'g'risidagi axborot bilan ta'minlab, ularga yordam beradi.

Tashqi tahlil subyektlari qatoriga shuningdek, reyting kompaniyalarini ham kiritish mumkin. Ushbu kompaniyalar alohida xo'jalik yurituvchi subyektlarning boshqa xo'jalik subyektlarga nisbatan iqtisodiy o'rnini aniqlashga imkon beruvchi axborotlarni tahlil etish va ularni doimiy kuzatuvini olib borish bilan shug'ullanadilar.

Moliyaviy tahlil subyektlari xo'jalik subyektlarining moliyaviy holatini kompleks (to'liq) baholashlari ham mumkin. Bu borada auditorlik faoliyatida olib boriladigan tahliliy protseduralarni ham misol qilib keltirish mumkin. Qolgan hollarda analitiklarning va buyurtmachilarning maqsad, manfaatlaridan kelib chiqqan holda zaruriy bo'lgan obyektlar bo'yicha xulosalar chiqarishga etadigan tahlillar o'tkaziladi.

Moliyaviy holatning kompleks tahlili ko'proq faqat ichki moliyaviy tahlilga hos jihatdir. Tashqi tahlil subyektlari odatda o'zini qiziqtirgan masala yuzasidan axborotlarning jozibadorligiga ahamiyat qaratadilar.

Moliyaviy tahlil subyektlari va ularning manfaatlar mushtarakligini quyidagi 1.6-jadval ma'lumotlaridan ko'rib chiqish mumkin.

1.6-jadval

Moliyaviy tahlil subyektlari va ularning manfaatlari

t/r	Moliyaviy tahlil subyektlari	Subyekt manfaatlari	Qoʻyilgan mablagʻ	Kompen-satsiya
1.	Korxonaxodimlari	Firma va kompaniyaning moliyaviy ahvoli, uning hisobot davridagi faoliyatining moliyaviy natijasi va pul mablagʻlarining aylanishi, shuningdek, ularning kelgusidagi oʻzgarishlari toʻgʻrisidagi maʼlumotlarni oʻrganishdan	Jismoniy va aqliy salohiyatni yoʻnaltirilishi	Ish haqi va ragbatlantirishlarning turli shakllarida
2.	Investorlar	Investorlar – berilgan investitsiyalar bilan bogʻliq xatarlar munosabati xoʻjalik	Xususiy kapital, sarmoya qoʻyilishi	Dividend, ulush,
		subyektning dividendlarni toʻlash qobiliyatini baholashga imkon beradigan va aksiyalarni sotib olish, saqlash yoki sotish kerakmi yoki yoʻqligini belgilashga koʻmaklashadigan maʼlumotlarni oʻrganishdan		
3.	Auditorlar	Eʼlon qilinadigan hisobot shakllarini toʻgʻriligini huquqiy tamoyillar asosida baholash va firma, kompaniyalar moliyaviy holatini yaxshilashni ichki imkoniyatlarini koʻrsatib berishdan, mulk egalari manfaatlarini himoya etishdan	Amaliy yechim va tavsiyalar berilishi	Auditorlik xizmatlari qiymati
4.	Yuqori tashkilotlar	Band qilingan moddiy va moliyaviy resurslar harakatini va samaradorligini oʻrganishdan	Amaliy (moddiy va moliyaviy) koʻmak yordam berilishi	Faoliyat natijasidan ulushga ega boʻlish
5.	Soliq idoralari	Majburiy toʻlovlar, soliqlar va ajratmalarni undirish yuzasidan resurslar holati, harakatini va faoliyat natijaviyligini oʻrganishdan	Jamiyat manfaatlariga xizmat qilinishi orqali	Soliqlar, toʻlovlar va yigʻimlarning toʻliq va oʻz vaqtida yigʻib borish
6.	Sugʻurta agentliklari	Firma, kompaniya mulkini turli tahlikalardan himoya qilish, saqlanishi yuzasidan maʼlumotlarni oʻrganishdan	Sugʻurta polislarini olinishi	Sugʻurta toʻlovlari
7.	Mol yetkazib beruvchilar	Shartnomaviy munosabatlarni yoʻlga qoʻyish, tomonlarning oʻz majburiyatlarini bajarishi, toʻlov intizomiga rioya qilish, toʻlovga qobillikni holati toʻgʻrisidagi maʼlumotlarni oʻrganishdan	Tovar moddiy zaxiralarni yetkazib berilishi	TMZning kelishilgan narxlardagi qiymatiga ega boʻlishi

8.	Haridor va buyurtmachilar	Ta'minotdagi o'zlashlarga yo'l qo'ymaslik yuzasidan firma va kompaniyalarning moliyaviy va iqtisodiy salohiyatining tayanchi to'g'risidagi ma'lumotlardan o'rganishdan	Mahsulot(ish, xizmat)larni sotish yuzasidan ishonchli savdo hamkorligi	Mahsulot (ish, xizmatlar)ni kelishilgan narxlardagi qiymatiga ega bo'lish
	Kreditorlar	O'zlariga tegishli kreditlar va foizlar o'z vaqtida to'lanadimi yoki yo'q ekanligini aniqlashga imkon beradigan ma'lumotlarni o'rganishdan	Kredit va qarzar tushirilishi	Kreditlar va qarzar foizi
10	Jamoatchilik	Korxonalar faoliyatining barcha qirralari	Korxonalar faoliyatida jamoat manfaatlarini qay darajada uyg'unligini kuzatib borish orqali uning barcha bo'g'inlariga ta'sir etishi orqali	Jamoat manfaatlar uyg'unligi ta'minlanadi

Moliyaviy holat tahlili subyektlarining keng qamrovliligi va ular manfaatlarining turlichaligi moliyaviy holat tahlilini o'tkazish bo'yicha aniq konseptual asoslarni belgilashni talab etadi. Lekin xo'jalik yurituvchi subyektning moliyaviy holatini baholashning me'yoriy hujjatlarga tayangan rasmiy va norasmiy jihatlari mavjud. Rasmiy jihatlarni xo'jalik subyektlarining reyting bahosini chiqarishda, to'lovga qobillik va kreditga qodirligini baholashda, iqtisodiy nochorlik va bankrotlik darajalarini belgilashda ko'rish mumkin. Norasmiy jihatlarni bo'yicha tahlilchi, analitiklar o'zlari uchun maqbul shaklda tartib va qoidalarni belgilashlari va ularga mos analitik jarayonlarni tuzib chiqishlari mumkin.

Takrorlash uchun savollar

- Tahlil so'zining ma'nosi, uning fan va tadqiqot usuli ekanligi. Induksiya va deduksiya
- Tahlil va sintez
- Sabab va oqibat
- Tahlilning boshqaruvdagi o'rni va ahamiyati Iqtisodiy tahlil va uning fan sifatida shakllanishi Iqtisodiy tahlil va uning rivojlanishi
- Zamonaviy iqtisodiy tahlil va uning muhim xususiyatlari Iqtisodiy tahlil fanining perimetri
- Iqtisodiy tahlil fanining obyekti
- Iqtisodiy tahlil fanining maqsadi va vazifalari
- Iqtisodiy tahlilning muhim tamoyillari
- Iqtisodiy tahlil subyektlari va ularning manfaatlari

2-MAVZU. IQTISODIY TAHLILNING METODI VA USULLARI

Reja:

- 2.1 Iqtisodiy tahlil fanining metodi va uning oʻziga xos xususiyatlari.
- 2.2 Iqtisodiy tahlilda qoʻllaniladigan anʼanaviy usullar:
  - 2.2.1 Taqqoslash usuli
  - 2.2.2 Guruhlash usuli
  - 2.2.3 Balans usuli
  - 2.2.4 Zanjirli almashtirish usuli
  - 2.2.5 Indeks usuli
  - 2.2.6 Mutloq farq usuli
  - 2.2.7 Nisbiy farq usuli
- 2.3 Iqtisodiy-matematik usullar:
  - 2.3.1 Integral usuli
  - 2.3.2 Chiziqli va chiziqsiz dasturlash usuli
  - 2.3.3 Nazariy oʻyin usuli
  - 2.3.4 Korrelyatsiya va regressiya usuli
  - 2.3.5 Determinant usuli
  - 2.3.6 Logarifm usuli.
- 2.4 Tahlilning maxsus usullari

2.1. Iqtisodiy tahlil fanining metodi va uning oʻziga xos xususiyatlari

Metod juda keng maʼno va tushunchaga ega. Fanning metodi obyektning oʻrganish usullari, vositalari, yoʻllarini ifodalaydi. Metod grekcha –metodos|| soʻzidan olingan va –oʻrganish yoʻli, usul|| degan maʼnoni anglatadi.

Metod deganda voqelikda yuz berayotgan hodisa va jarayonlarni oʻrganishga yondashish usuli tushuniladi. Tahlil va sintez umum dialektik oʻrganishning, ilmiy usuli sifatida qaraladi. Uning oʻziga xos xususiyati shuki, ushbu usul oʻzaro bogʻliqlik, aloqadorlikda oʻrganishni ifodalaydi.

Tahlil fanining (uning mikro koʻlamdagi barcha turlariga nisbatan) metodini aniqlash ham uning predmetini belgilashdagi kabi juda tortishuvli masalaga aylangan va bu borada hozirgacha yagona fikrga kelingani yoʻq.

Juda koʻp olimlar N.R.Veytsman, M.Rubinov, P.I.Savichev, V.V.Osmolovskiy, V.A.Beloborodov, S.B.Bornholts, M.I.Bakanov, A.D.Sheremet, N.A.Xan, A.V.Vaxobov, A.T.Ibragimov, N.P.Ishonqulov, M.Q.Pardayev va M.Yu.Raximovlar tomonidan tahlil fanining metodlariga turlicha taʼriflar berilgan. Lekin ularning barchasi bir-biriga yaqin va qarama-qarshiliklardan holi boʻlgan taʼriflardir.

Iqtisodiy tahlil fanining metodi – xoʻjalik subyektlarining xoʻjalik jarayonlarini oʻrganishga dialektik yondashgan holda, turli axborot manbalarida aks ettirilgan koʻrsatkichlar

tizimini maxsus usullar yordamida qayta ishlash yo'li bilan ularning o'zgarish tendensiyalarini, sabablarini aniqlash, ular orasidagi o'zaro bog'liqliklarni tizimli, kompleks o'rganish, o'lchash va umumlashtirishdir.

Shuni ta'kidlash lozimki, tahlilning har bir turiga o'zining uslubi to'g'ri keladi. Uslub deganda u yoki bu ishni bajarishning usullari, maqsadga muvofiq qoidalari majmui tushuniladi.

Iqtisodiy tahlil uslubi deganda moliyaviy-xo'jalik faoliyatni analitik tadqiq qilishning usullari va tartiblari tushuniladi.

Tahlil uslubini shartli ravishda ikki guruhga ajratish mumkin: umumiy va xususiy uslublarga.

Umumiy uslub – barcha tahlil turlari va turli fanlar doirasida qo'llaniladigan, fan obyektlarini *Xususiy uslub* – faqat shu fanning o'ziga tegishli bo'lgan, tadqiqot obyektiga qarab tanlanadigan usullar va tartiblar tizimidir.

Moliyaviy tahlilni o'tkazish, albatta uning tartibini aniqlab olishni taqozo qiladi. Mazkur tartiblarni quyidagi bosqichlarda tasniflash mumkin.

2.1-jadval

Iqtisodiy tahlil bosqichlari

1-bosqich	Tahlilning obyekti, maqsadi va vazifalari belgilab olinadi, tahlil rejasi tuziladi
2-bosqich	Tahlil obyektini tavsiflaydigan ko'rsatkichlar tanlanadi, tartiblanadi va tizimlashtiriladi
3-bosqich	Tahlil uchun zarur bo'lgan axborotlar yig'iladi va tayyorlanadi (ishonchliligi tekshiriladi, taqqoslanma ko'rinishga keltiriladi)
4-bosqich	Xo'jalik faoliyatining natijalari reja, o'tgan yil, ilg'or korxonalar ko'rsatkichlari bilan taqqoslanadi
5-bosqich	Omili tahlil o'tkaziladi va natijaviy ko'rsatkichlarga ta'sir etuvchi birliklar hisob-kitob qilinadi
6-bosqich	Faoliyat samaradorligini oshirishda foydalanilmayotgan va istiqboldagi imkoniyatlar aniqlanadi
7-bosqich	Turli omillar ta'sirini, aniqlangan va ishlatilmayotgan imkoniyatlarni hisobga olib, xo'jalik faoliyatini baholash amalga oshiriladi va aniqchora-tadbirlar belgilanadi

2.2. Iqtisodiy tahlilda qo'llaniladigan an'anaviy usullar:

2.2.1. Taqqoslash usuli

Taqqoslash – tahlilda eng ko'p qo'llaniladigan usul hisoblanadi. Uning gorizontal, vertikal, trendli usullari tarkiblanadi.

Amalda taqqoslashning muhim shartlariga amal etish talab etiladi. Ular qatoriga o'lchov birligi (hajm, qiymat, miqdor ko'rsatkichlar), davriy oraliqlari, faoliyat shakli, ishlab chiqarish sharoitlari, ishbilarmonlik muhiti bir xilligi, hisob- kitoblarning metodik jihatdan yagonaligini kiritish mumkin.

Taqqoslashning mazmuni – qiyoslashdan iborat. Taqqoslash asosida o'rganilayotgan obyektidagi o'zgarishlar, ularning rivojlanish tendensiyalari vaqonuniyatlari o'rganiladi.

Qiyosiy tahlil quyidagi turlarga ajratib o'rganiladi: gorizontal, vertikal, trend va shuningdek bir o'lchamli va ko'p o'lchamli tahlillar.

Gorizontaal tahlil tayanch (bazaviy) ko'rsatkichi (reja, o'tgan yil, o'rtacha, ilg'or xo'jaliklar ko'rsatkichi)dan haqiqiy ko'rsatkichning mutlaq va nisbiy o'zgarishlarini aniqlash va baholash uchun qo'llaniladi.

Vertikal tahlil iqtisodiy hodisalar tuzilmasini o'rganish maqsadida uning alohida qismlarini jamidagi salmog'ini hisoblash yo'li bilan amalga oshiriladi.

Trend tahlili ko'rsatkichlarni bir qator yillar mobaynida nisbiy miqdorlarda o'sish va qo'shimcha o'sish sur'atlarini o'rganishda qo'llanadi.

Bir o.,lchamli tahlilda taqqoslash bir obyektning bitta yoki bir nechta ko'rsatkichlarini, yoki bir nechta obyektning bitta ko'rsatkichini taqqoslash yo'li bilan amalga oshiriladi.

Ko.,p o.,lchamli tahlilda bir nechta korxonalarni katta spektrdagi ko'rsatkichlari taqqoslab o'rganiladi. Bu tahlil korxonalar va ularning bo'linmalari faoliyatini kompleks baholashda keng qo'llaniladi.

Taqqoslashda real voqelikning, haqiqatdagi ko'rsatkichlarning reja, o'tgan yillar, bazis yili, o'rtacha tarmoq, ilg'or, qoloq, xorij ko'rsatkichlariga nisbatan o'zgarishlariga, ularning dinamikasiga, mutlaq va nisbiy ifodalarda baho beriladi.

2.2-jadval

Taqqoslash usulida mahsulot (ish va xizmatlar) sotish hajmi o.,zgarishini tahlil etish metodikasi

Taqqoslash birligi	Ko.,rsat- kichning mutlaq o.,zgarishi	Ko.,rsat kich- ning nisbiy o.,zgarishi, %	Ko.,rsat kich indeksi	Bir foizli o.,zgarishning mutlaq ifodasi
Rejaga nisbatan ($\sum q_r p_r$)	$\sum q_h p_h - \sum q_r p_r$	$\frac{\sum q_h p_h}{\sum q_r p_r} * 100 - 100$	$\sum q_h p_h / \sum q_r p_r$	$\sum \Delta q_p \% * \sum q_r p_r$
O'tgan yilga ($\sum q_o' p_o'$)	$\sum q_h p_h - \sum q_o' p_o'$	$\frac{\sum q_h p_h}{\sum q_o' p_o'} * 100 - 100$	$\sum q_h p_h / \sum q_o' p_o'$	$\sum \Delta q_p \% * \sum q_o' p_o'$
Bazis yiliga nisbatan ($\sum q_b p_b$)	$\sum q_h p_h - \sum q_b p_b$	$\frac{\sum q_h p_h}{\sum q_b p_b} * 100 - 100$	$\sum q_h p_h / \sum q_b p_b$	$\sum \Delta q_p \% * \sum q_b p_b$
O'rtacha tarmoq ko'rsatkichga nisbatan ($\sum q_t p_t$)	$\sum q_h p_h - \sum q_t p_t$	$\frac{\sum q_h p_h}{\sum q_t p_t} * 100 - 100$	$\sum q_h p_h / \sum q_t p_t$	$\sum \Delta q_p \% * \sum q_t p_t$
Ilg'or ko'rsatkichga nisbatan ($\sum q_i p_i$)	$\sum q_h p_h - \sum q_i p_i$	$\frac{\sum q_h p_h}{\sum q_i p_i} * 100 - 100$	$\sum q_h p_h / \sum q_i p_i$	$\sum \Delta q_p \% * \sum q_i p_i$
Qoloq ko'rsatkichga nisbatan ($\sum q_q p_q$)	$\sum q_h p_h - \sum q_q p_q$	$\frac{\sum q_h p_h}{\sum q_q p_q} * 100 - 100$	$\sum q_h p_h / \sum q_q p_q$	$\sum \Delta q_p \% * \sum q_q p_q$
Xorij ko'rsat kichiga nisbatan ($\sum q_x p_x$)	$\sum q_h p_h - \sum q_x p_x$	$\frac{\sum q_h p_h}{\sum q_x p_x} * 100 - 100$	$\sum q_h p_h / \sum q_x p_x$	$\sum \Delta q_p \% * \sum q_x p_x$

2.3-jadval

Mahsulot sifati bo'yicha ishlab chiqarish rejasining bajarilishi tahlili

Choraklar	Mahsulot (ish, xizmat)larni sotishdantushum, mln so.,m		Haqiqatdagi darajaning rejadan farqi	Reja bajarilishi, %
	Reja	Haqiqat		
1	22 500	21 600	-900 (21600-22500)	96 (21600/22500)
2	20 200	20 800	+600	102.9
3	28 000	28 200	+200	107.1
4	27 000	26 300	-700	97.4
Jami	97 700	96900	-800	99.18

Korxonada mahsulot (ish, xizmat)larni sotishdan sof tushum rejaga qiyosan 800 mln so'mga kam bo'lgan. Bu esa mahsulot (ish, xizmat)larni sotish rejasi 99.18 foizga bajarildi degani. Choraklar bo'yicha birinchi va to'rtinchi choraklar bo'yicha tushum rejasi bajarilmagan. Ikkinchi va uchinchi choraklar bo'yicha reja nisbiy ifodada 102.9 va 107.1 foizga bajarilgan.

Iqtisodiy tahlilda o'rganiladigan hodisa va jarayonlar miqdoriy o'lchamga ega bo'lib, ular mutlaq va nisbiy miqdorlar bilan ifodalanadi.

Mutlaq miqdorlar iqtisodiy hodisa va jarayonlarni hajmi, miqdori, o'lchami va darajasini ifodalaydi.

Nisbiy miqdorlar bir mutlaq miqdorni ikkinchi mutlaq miqdorga bo'lish natijasida olingan hosilani ifodalaydi. Nisbiy miqdorlar turli shaklda: koeffitsiyentlarda (taqqoslash bazasi 1), foizlarda (taqqoslash bazasi 100), promillarda (taqqoslash bazasi 1000) va promillarda (taqqoslash bazasi 10000) ifodalanishi mumkin.

Tahlil jarayonida nisbiy miqdorlarning quyidagi turlari keng qo'llanadi: reja vazifalarining nisbiy miqdorlari; rejani bajarishning nisbiy miqdorlari; dinamika nisbiy miqdorlari; tuzilmaviy nisbiy miqdorlar; koordinatsiya nisbiy miqdorlari; intensiv nisbiy miqdorlar; obyektlararo va hududiy taqqoslash nisbiy miqdorlari; samaradorlik nisbiy miqdorlari.

2.4-jadval

Nisbiy miqdorlarning turlari, ifodasi va ularning tasnifi

Taqqoslash turlari	Taqqoslashning nisbiy ifodasi	Tasnifi
Reja vazifalari nisbiy miqdorlari	$K_{rv} = K_{jr} / K_{o'y}$	Joriy yil reja ko'rsatkichini (K_{jr}) o'tgan yil yoki o'tgan yillarning o'rtacha ko'rsatkichlariga ($K_{o'y}$) nisbati
Rejani bajarishning nisbiy miqdorlari	$K_{rb} = K_h / K_r$	Haqiqatda erishgan daraja (K_h) bilan reja ko'rsatkichlari (K_r) nisbati
Dinamika nisbiy miqdorlari	$K_{dn} = K_b / K_{bv}$	Iqtisodiy ko'rsatkichlarni (K_b), (K_{bv}) vaqt ichida nisbiy o'zgarishini tavsiflaydi
Tuzilmaviy nisbiy miqdorlar	$K_{tn} = K_{ab} / K_{uh}$	O'rganilayotgan to'plamning ayrim birliklarini (K_{ab}) uning umumiy hajmiga (K_{uh}) nisbati
Koordinatsiya nisbiy miqdorlari	$K_{kn} = K_{ab} / K_b$	To'plam ichidagi ayrim birliklarni (K_{ab} , K_{bb}) o'zaro nisbatlarini tavsiflaydi

Intensiv nisbiy miqdorlar	$K_{in}=K_{sm}/K_{tm}$	Turli nomdagi lekin o'zaro bog'langan ko'rsatkichlarni (K_{sm} , K_{tm}) o'zaro nisbati
Obyektlararo va hududiy taqqoslash	$K_{oh}=K_{xk}/K_{bxk}$ $K_{oh}=X_o/R_{bo}$	Nisbiy miqdorlari bir xil nomdagi lekin turli obyekt yoki hududlarga taalluqli bo'lgan ko'rsatkichlarni (K_{xk} , K_{bxk}), (X_o , R_{bo}) o'zaro nisbatini tavsiflaydi.
Samaradorlik nisbiy miqdorlari	$K_{sn}=K_s/K_r$	Samara (K_s) va resurs (K_r) yoki xarajatlar orasidagi nisbatni tavsiflaydi

O,,rtacha miqdorlar.

Mutlaq va nisbiy miqdorlarning hodisa va jarayonlarni o'rganish, baholash va tahlil itishdagi ustunliklari, ijobiy tomonlari bilan bir qatorda, ularning qator kamchiliklari ham mavjud. Ya'ni ular o'rganilayotgan hodisa va jarayonlarga umumlashtirib ta'rif bera olmaydi. Bu vazifani o'rtacha miqdorlar bajaradi.

O'rtacha miqdorlardan rejalashtirish, boshqarish, ilmiy-tadqiqot ishlarida keng qo'llaniladi.

O,,rtacha miqdorlar deb, bir xildagi va bir turdagi hodisalarni o'zgaruvchan belgilari asosida umumlashtirib xarakterlovchi, ta'riflovchi miqdorlarga aytiladi.

2.2.2. Guruhlash usuli

Guruhlash deganda o'rganilayotgan to'plamni taalluqli belgilari bo'yicha sifat jihatdan bir xil bo'lgan guruhchalarga ajratish tushiniladi. Agar statistikada guruhlash hodisalarni umumlashtirish va tiplarga ajratish maqsadida foydalanilsa, tahlilda o'rtachalarni mohiyatini tushintirishga, bu o'rtachadagi alohida birliklarni rolini ko'rsatishga, o'rganilayotgan ko'rsatkichlar orasida o'zaro bog'liqliklarni aniqlashga yordam beradi.

Hal qiladigan masalalari (vazifalari) nuqtayi nazardan guruhlashlar tipologik, strukturali va analitik turlarga bo'linadi.

Tipologik guruhlash – to'plamni sifat jihatdan bir xil bo'lgan guruhlarga ajratishni;

Strukturali guruhlash – ko'rsatkichni ichki tuzilishini, uning alohida qismlarini o'zaro nisbatlarini o'rganish maqsadida guruhlarga ajratishni;

Analitik guruhlash – ko'rsatkichlar orasidagi bog'lanishlarni o'rganish maqsadida amalga oshiriladigan guruhlashlarni anglatadi.

Tuzilishining murakkabligi jihatdan oddiy guruhlashlar va kombinatsiyali guruhlashlar tarkiblanadi.

Bitta belgi bo'yicha amalga oshirilgan guruhlashlar oddiy guruhlash deb aytiladi. Agar bitta belgi bo'yicha bitta guruhlashni, shu guruhga kiruvchi boshqa bir belgi bo'yicha yana boshqa guruhlashni amalga oshirilsa, bunday guruhlash kombinatsiyali guruhlash deb aytiladi.

Guruhlarni tuzishda to'plamni guruhlarga bo'lish, guruhlar sonini belgilash va guruh intervalini aniqlash masalasiga jiddiy yondashish zarur.

Guruhlashlar algoritmini quyidagi ketma-ketlikda belgilash mumkin:

- tahlilning maqsadini aniqlash;
- axborotlarni yig'ish;
- guruhlash uchun asos qilib olingan belgi bo'yicha to'plamni ranjirlash;
- to'plamni taqsimlash intervali (oralig'i)ni tanlash va uni guruhlarga ajratish;
- guruhlash va omilli belgilar bo'yicha o'rtacha guruh ko'rsatkichlarini aniqlash;
- olingan o'rtacha miqdorlarni tahlil qilish, o'zaro bog'liqlarni va natijaviy ko'rsatkichga omilli ko'rsatkichlarni ta'sir yo'nalishini aniqlash.

Moliyaviy tahlilda guruhlashdan ko'pincha qiyosiy tahlilda foydalanish mumkin.

Moliyaviy holat reytingi bo‘yicha guruhlash

Moliyaviy holat reytingi	Guruhdagi korxonalar soni	Guruh bo‘yicha moliyaviy holatning o‘rtacha reyting bahosi
1,5 – 4,5	20	2,250
4,6 – 6,0	30	3,760
6,1 dan yuqori	12	6,230
Jami	62	4,560

2.2.3. Balans usuli

Balans usuli – o‘zaro bog‘langan va tenglashtirilgan ikki guruh iqtisodiy ko‘rsatkichlar tengliklarini aks ettirish usulidir. Bu metod buxgalteriya hisobi va rejalashtirish amaliyotida eng ko‘p qo‘llaniladigan metod hisoblanadi.

Balans usuli korxonani aktivlar, kapital va majburiyatlar balansi, debitorlik va kreditorlik majburiyatlari balansi, valyuta balansi, byudjet balansi, resurs balansi tahlilida keng qo‘llaniladi.

2.8-jadval

Balansning muhim turlari va ularning birlik elementlari

Balans turlari	Ifodasi	Belgilar izohi
Buxgalteriya balansi	$A=K+M$	Aktivlar (A)=Kapital (K)+majburiyatlar (M)
Tovar balansi	$T_b+T_{i/ch}+T_{bk}=T_o+T_s+T_{bch}$	Tovarlar davr boshiga qoldig‘i (T_b) + Ishlab chiqarilgan tovarlar ($T_{i/ch}$) + Tovarlarning boshqa kirimi (T_{bk}) = Tovarlar davr oxiriga qoldig‘i (T_o) + Tovarlar sotilgani (T_s) + tovarlarning boshqa chiqimi (T_{bch})
Byudjet balansi	$D=X$	Daromadlar (D)=Xarajatlar (X)
Valyuta balansi	$V_b+V_k=V_o+V_{ch}$	Valyuta mablag‘larining davr boshiga qoldig‘i (V_b) + Valyuta kirimi (V_k) = Valyuta mablag‘lari davr oxiriga qoldig‘i (V_o) + Valyuta chiqimi (V_{ch})
Majburiyatlar balansi	$DM+(-)$ ortiqchalik (yetishmovchilik) = $KM+(-)$ ortiqchalik (yetishmovchilik)	Debitorlik majburiyatlari (DM) = Kreditorlik majburiyatlari (KM), Debitorlik kreditorlik majburiyatlaridan farqi (+,-)

Ushbu usuldan moliyaviy xo‘jalik faoliyatining barcha bo‘g‘inlarda keng foydalaniladi. Balans metodi ko‘proq omilli modellarni tuzishda ham qo‘llanishi mumkin.

2.9-jadval

Modellar va ularning tuzilishi

Balans	Modellar		
Buxgalteriya balansi	Aktivlar	Kapital	Majburiyat
$A=K+M$	$A=K+M$	$K=A-M$	$M=A-K$

Tovar balansi	Tovarlarning davr boshiga qoldig,,i	Tovarlarning davr oxiriga qoldig,,i	Tovarlarning sotilgan qismi
$T_b+T_{i/ch}+T_{bk}=T_o+T_s+T_{bch}$	$T_b=(T_o+T_s+T_{bch})-(T_{i/ch}+T_{bk})$	$T_o=(T_b+T_{i/ch}+T_{bk})-(T_s+T_{bch})$	$T_s=(T_b+T_{i/ch}+T_{bk})-(T_o+T_{bch})$
	Tovarlarning ishlab chiqarilgan qismi	Tovarlarning boshqa kirimi	Tovarlarning boshqa chiqimi
	$T_{i/ch}=(T_o+T_s+T_{bch})-(T_b+T_{bk})$	$T_{bk}=(T_o+T_s+T_{bch})-(T_b+T_{i/ch})$	$T_{bch}=(T_b+T_{i/ch}+T_{bk})-(T_o+T_s)$
Valyuta balansi	Valyuta mablag,,larini kirimi	Valyuta mablag,,larini chiqimi	Valyuta mablag,,larini davr oxiriga qoldig,,i
$V_b+V_k = V_o+V_{ch}$	$V_k = (V_o+V_{ch}) - V_b$	$V_{ch} = (V_b+V_k) - V_o$	$V_o = (V_b+V_k) - V_{ch}$

2.2.4. Zanjirli bog,,lanish usuli.

Zanjirli bog'lanish usulida natijaviy ko'rsatkichning o'zgarishi va uning o'zgarishiga ta'sir etuvchi omillar tizimli almashtirishlar orqali hisob-kitob qilinadi. Biroq, tahlil qilinadigan ko'rsatkichlarning ta'sir birliklari funksional bog'liqlikda bo'lishi talab etiladi.

Zanjirli bog'lanish usulida zanjirli tizimdan foydalanilganligi sababli uning nomi zanjirli usul deb nomlangan. Bu tartib natijaviy ko'rsatkichga har bitta omilning ta'sir darajasini hisoblashda ushbu omilning yangilangan ifodasi olinishi bilan farq qiladi. Qolgan barcha ta'sir birliklar o'zgarishsiz qoldiriladi va h.k. Ushbu omillar oxirgi omil ta'sirini aniqlashga qadar davom ettiriladi.

Zanjirli usulni turli ifodalarga nisbatan qo'llash mumkin va bu uni qo'llash imkoniyatlarini oshiradi va universalligini ta'minlaydi.

2.10-jadval

Zanjirli bog,,lanish usulida ta'sir etuvchi birliklarni hisoblash metodikasi

Ifoda	Ko,,rsatkichlar	O,,zgarishga ta'sir etuvchi birliklar hisob-kitoblari			
		Reja	Shartli1	Shartli2	Haqiqat
Q=xu	Jami o'zgarish Q_1-Q_0	x_0*u_0	x_1*u_0	x	x_1*u_1
1	Birinchi omil (x) ta'siri	x	x	x	$x_1*u_0 - x_0*u_0$
2	Ikkinchi omil (y) ta'siri	x	x	x	$x_1*u_1 - x_1*u_0$
Q=xuz	Jami o'zgarish Q_1-Q_0	$x_0*u_0*z_0$	$x_1*u_0*z_0$	$x_1*u_1*z_0$	$x_1*u_1*z_1$
1	Birinchi omil (x) ta'siri	x	x	x	$x_1*u_0*z_0 - x_0*u_0*z_0$
2	Ikkinchi omil (y) ta'siri	x	x	x	$x_1*u_1*z_0 - x_1*u_0*z_0$
3	Uchinchi omil (z) ta'siri	x	x	x	$x_1*u_1*z_1 - x_1*u_1*z_0$
Q=x/y	Jami o'zgarish Q_1-Q_0	x_0/u_0	x_1/u_0	x	x_1/u_1
1	Birinchi omil (x) ta'siri	x	x	x	$x_1/u_0 - x_0/u_0$
2	Ikkinchi omil (u) ta'siri	x	x	x	$x_1/u_1 - x_1/u_0$
Q=z/x+u	Jami o'zgarish Q_1-Q_0	z_0/x_0+u_0	z_1/x_0+u_0	z_1/x_1+u_0	$z_1/x_1 + u_1$
1	Birinchi omil (x) ta'siri	x	x	x	$z_1/x_0+u_0 - z_0/x_0+u_0$

2	Ikkinchi omil (y) ta'siri	x	x	x	$z_1/x_1+u_0 - z_1/x_0+u_0$
3	Uchinchi omil (z) ta'siri	x	x	x	$z_1/x_1+u_1 - z_1/x_1+u_0$

Sotuv rentabelligi va uning o'zgarishiga ta'sir etuvchi omillar hisob-kitobidabuni ko'rib o'tishimiz mumkin. Sotuv rentabelligi quyidagi bog'lanishda aniqlanadi

$$Rc=Syaf/Sst$$

Bunda: *Syaf*-sotishdan yalpi foyda

Sst-sotishdan sof tushum

2.11-jadval

Sotuv rentabelligi va uning o'zgarishiga ta'sir etuvchi omillar hisob-kitobi

Ko'rsatkichlar	Ifoda	O'tgan yil	Hisobot yili	O'zgarishi	O'sishi
Sotishdan sof tushum, mln so'm	Sst	100	125	+25	1.25
Sotilgan mahsulot tannarxi, mln so'm	Smt	80	90	+10	1.12
Sotishdan yalpi foyda, mln so'm	Syaf	20	35	+15	1.75
Sotuv rentabelligi, %	Rc	0.20	0.28	+0.08	1.40
Yalpi foyda o'zgarishiga ta'sir etuvchi birliklar	x	x		x	
Sof tushumning o'zgarishi	x	125-100		+25	
Sotilgan mahsulot tannarxining o'zgarishi	x	80-90		-15	
Rentabellik o'zgarishiga ta'sir etuvchi omillar	x	x		x	
Sof tushum o'zgarishi, %	O'sst	20/125-20/100=0,16-0,20		-0,04	
Sotishdan yalpi foyda o'zgarishi, %	O'syaf	35/125-20/125=0,28-0,16		+0,12	

2.2.5. Indeks usuli

Indeks so'zi lotincha -Index|| atamasidan olingan bo'lib belgi, ko'rsatkich degan ma'noni bildiradi. Har qanday ko'rsatkich ham indeks ma'nosida bir xilda ishlatilmaydi. Tahlilda, statistikada indeks deganda – bevosita qo'shib bo'lmaydigan bo'laklardan tashkil topgan ikki to'plamni taqqoslash tushuniladi.

Tahlilda shunday hodisalar uchraydiki, ularga mumkin bo'lmagan sharoitda umumlashtirib baho berish zaruriyati tug'iladi. Bu kabi muammolarni yechish

uchun tahlilda mahsulot hajmi indeksi, baho, tannarx, mehnat unumdorligi va boshqa indekslar hisoblanadi.

Indekslar to'plam birliklarini qamrab olishiga qarab individual va umumiy indekslarga bo'linadi. Individual indekslar to'plamning ayrim elementlarining o'zgarishini ta'riflaydi. Taqqoslanish asosiga qarab indekslar bazisli va zanjirsimon indekslarga bo'linadi. Baza o'rnida qabul qilingan miqdor bilan qolganlari taqqoslansa bu indekslar bazisli, o'zidan oldingi davr bilan taqqoslansa zanjirsimon indekslar deyiladi.

Indekslashtirilayotgan miqdorlarning xarakteri va mazmuniga qarab indekslar miqdor (fizik hajm) va sifat ko'rsatkichlari indekslariga bo'linadi.

Indeks usulida hodisaning miqdori (fizik hajmi) – q; narxlar – r; tannarx – s; unumdorlik - ω harflar bilan belgilanadi. Joriy davr ko'rsatkichi -I|| satr osti ishorachasi, o'tgan davr esa -0|| bilan ifodalanadi. -i|| va -I|| lar individual va umumiy indekslarni ifodalaydi, -Σ|| – yig'indini bildiradi.

Individual indekslar quyidagicha ifodalanadi:

Mahsulot fizik hajmi individual indeksi (i_q):

$$i_q = q_1 / q_0$$

Bu yerda: q_1 va q_0 – joriy va o'tgan davrlarda ishlab chiqarilgan mahsulotning fizik hajmi. Bu indeks yuqorida ta'kidlaganimizdek, mahsulot fizik hajmini vaqt, hudud va obyektlar bo'yicha faqatgina bitta mahsulot uchun o'zgarishini ifodalaydi.

Baho individual indeksi (i_r):

$$i_r = r_1 / r_0$$

Bu yerda: p_1 va p_0 – joriy va o'tgan davrlarda mahsulot bir birligini bahosi (narxi).

Tannarx individual indeksi (i_z):

$$i_z = z_1 / z_0$$

Bu yerda: z_1 va z_0 – joriy va o'tgan davrlarda mahsulot birligini tannarxi.

Umumiy indekslar agregat va o'rtacha shakllarda bo'ladi. Agregat indekslardeb, maxsus taqqoslagichlar (vazn) yordamida joriy va o'tgan davrlar uchun hisoblangan to'plamlarni o'zaro taqqoslashga aytiladi.

Agregat shakldagi indeksni ham quyidagicha formula ko'rinishida yozish mumkin.

$$I_{pq} = \frac{p'_1 q'_1 + p'_2 q'_2 + \dots + p'_n q'_n}{p_1 q_1 + p_2 q_2 + \dots + p_n q_n} = \frac{\sum p' q'}{\sum p q}$$

Bu indeks mahsulot (yoki tovar oboroti) hajmining umumiy indeksidir. Buyerda $q_1 p_1$ va $q_0 p_0$ joriy va bazis davrlardagi mahsulot qiymati.

Ko'rinib turibdiki, bu indeks mahsulot fizik hajmini emas, uni qiymatining o'zgarishini xarakterlamoqda, ya'ni baho o'zgarsa, qiymat ham o'zgaraveradi.

Fizik hajmi indeksini tuzishda vazn sifatida o'tgan davr baholari olinsa, formulani quyidagicha yozish mumkin.

$$I_q = \frac{q'_1 p'_1 + q'_2 p'_2 + \dots + q'_n p'_n}{q_1 p_1 + q_2 p_2 + \dots + q_n p_n} = \frac{\sum q' p'}{\sum q p}$$

Bu yerda: $\Sigma q_1 p_0$ – joriy davrdagi mahsulotning qiymati (o'tgan davr bahosida); $\Sigma q_0 p_0$ – bazis davridagi mahsulotning qiymati.

Umumiy indekslarni agregat shaklda hisoblash uchun indekslashtirilayotgan belgi va uning vaznlari haqida har bir mahsulot va davrlar bo'yicha alohida ma'lumotlar mavjud bo'lishi shart.

Indekslar yordamida nafaqat miqdor ko'rsatkichlari, balki sifat ko'rsatkichlari ham o'rganiladi. Ularga baho, tannarx, hosildorlik, mehnat unumdorligi, rentabellik darajasi va boshqalar kiritiladi.

Agarda o'rganilayotgan qatorning hadlari baza sifatida qabul qilingan bitta had bilan taqqoslansa, bunday indekslar bazisli indekslar, agarda har bir had o'zidan oldin keladigan had bilan taqqoslansa unday indekslar zanjirsimon indekslar deb yuritiladi.

2.2.6. Mutlaq farq usuli

Mutlaq farq usuli natijaviy ko'rsatkichga ta'sir etuvchi omillar soni ikki yoki undan ortiq ta'sir birliklariga ega bo'lgan hollarda qo'llaniladi. Uning mazmunini natijaviy ko'rsatkichga ta'sir etuvchi birlikning farqi qolgan omillarning reja, haqiqatdagi (uzviy ketma-ketlikda) ko'rsatkichlarga ko'payirilgan holda aniqlanadi.

Mutlaq farq usuli an'anaviy usullarning sodda modeli tizimi hisoblanib ko'pincha samaradorlik va natijaviylik ko'rsatkichlariga nisbatan qo'llaniladi.

Uning muhim xususiyati omillar ta'sirini hisob-kitob qilishda uzviylikning, aniqlikning ketma-ketlikning qat'iy belgilanishi. Analitik ketma-ketlikda birinchi navbatda sifat ko'rsatkichlari keyingi qatorlar bo'yicha bilik, miqdor ko'rsatkichlartartiblanadi.

Masalan mahsulot ishlab chiqarish hajmiga ta'sir etuvchi mehnat vositalari bilan bog'liq bo'lgan omillarni mutlaq farq usulida hisob-kitob qilishimiz mumkin. Mahsulot hajmiga ta'sir etuvchi mehnat vositalari bilan bog'liq bo'lgan omillar qatoriga: asosiy vositalarning o'rtacha yillik qiymatining o'zgarishi, asosiy vositalardan samarali foydalanish (asosiy vositalarning qaytimining o'zgarishi) ko'rsatkichining ta'siri.

2.15-jadval

Mahsulot hajmiga ta'sir etuvchi mehnat vositalari bilan bog'liq omillarta'sirini tahlil qilish metodikasi

T/r	Ko'rsatkichlar	O'tgan yil	Hisobot yili	Farqi, +,-	O'sishi, %
	Mahsulot(ish, xizmat)lar hajmi, mln so'm	Q0	Q1	ΔQ	$Q1/Q0*100-100$
	Asosiy vositalarning o'rtacha yillik qiymati, mln so'm	A0	A1	ΔA	$A1/Q0*100-100$
	Asosiy vositalar qaytimi (fond qaytimi), so'm	F0	F1	ΔF	$(Q1/A1)/(Q0/A0)*100-100$
	Omillar ta'siri	x	x	x	x
	Asosiy vositalarning o'rtacha yillik qiymatining o'zgarishini ta'siri, mln so'm	$\Delta A \times F0 =$		ΔAt	x

Asosiy vositalar qaytimi o'zgarishining ta'siri, mln so'm	$\Delta F \times A1 =$	ΔFt	x
---	------------------------	-------------	---

Mutlaq farq usulida uch omillik ta'sir birliklari quyidagi bog'lanishlar orqali hisob-kitob qilinadi:

Omillar ta'sirini uchta omilli birlikka nisbatan qo'llashda quyidagi bog'lanishlar amalga oshiriladi.

2.16-jadval

Natijaviy ko'rsatkichga ta'sir etuvchi birliklar soni uchta bo'lganda mutlaq farq usulining qo'llash metodikasi

/r	Ko'rsatkichlar	O'tgan yil	Hisobot yili	Farqi, +/-	O'sishi, %
	2	3	4	5(4-3)	6(4/3*100-100)
	Natija (Q= X*Y*Z)	Q0	Q1	ΔQ	$Q1/Q0*100-100$
	Birinchi ta'sir birligi(X)	X0	X1	ΔX	$X1/X0*100-100$
	Ikkinchi ta'sir birligi(Y)	Y0	Y1	ΔY	$Y1/Y*100-100$
	Uchinchi ta'sir birligi(Zr)	Z0	Z1	ΔZ	$Z1/Z0*100-100$
	Omillar ta'sirining hisob-kitobi	x		x	x
1.	Natijaviy ko'rsatkich gabirinchi omil ta'siri hisob-kitobi	$\Delta X * Y_r * Z_r$		ΔQ_x	x
2.	Natijaviy ko'rsatkich ga birinchi omil ta'siri hisob-kitobi	$\Delta Y * X_x * Z_r$		ΔQ_y	x
3.	Natijaviy ko'rsatkich gabirinchi omil ta'siri hisob-kitobi	$\Delta Z * Y_x * X_x$		ΔQ_z	x

2.2.7. Nisbiy farq usuli

Tahlilda ushbu usulni qo'llash orqali mutlaq ko'rsatkichlardan tashqari nisbiy ko'rsatkichlar orqali ham sabab-oqibat bog'lanishlarini, omillarning natijaviy ko'rsatkichga ta'sirini hisob-kitob qilish imkoniyatini beradi. Ushbu usul ham mutlaq ifodalarga tayangan holda omillar ta'sirini foizli birliklarda, natijani o'zgartirishini uzviy ketma-ketlikda hisob-kitob qilishni talab etadi.

2.17-jadval

Natijaviy ko'rsatkichga ta'sir etuvchi omillarni nisbiy farq usulida hisob-kitob qilish metodikasi

Ko'rsatkichlar	Omllarning nisbiy ortishi, %	Oldingi hisobdan farqi, %	Omllar ta'siri
Birinchi omilining o'sishi(A)	A% (A1/A0*100)	A%-100=Qa	Qa*Qr
Ikkinchi omilining o'sishi (B)	B% (B1/B0*100)	B%-A%=Qb	Qb*Qr
Uchinchi omilining o'sishi (C)	C% (C1/C0*100)	C%-B%=Qc	Qc*Qr
To'rtinchi omilining o'sishi (D)	D% (D1/D0*100)	D%-C%=Qd	Qd*Qr
Natijaviy ko'rsatkichning o'zgarishi	$Qx-Qr = (Qa*Qr) + (Qb*Qr) + (Qc*Qr) + (Qd*Qr)$		

2.3. Iqtisodiy-matematik usullar:

Faoliyatning samaradorligi va natijaviyligini, uzviy aloqadorlik va bog'lanishlardagi omilli tahlilni amalga oshirishda matematik usullardan foydalanish, analitik ishlar sifatligini, tahlilning chuqurligini va masalaning qanchalik chuqurligini ham ta'minlab beruvchi muhim omildir. Iqtisodiy matematik usullar masalani yechishning kompyuter algoritmini shakllantirishda ham qo'l keladi.

Iqtisodiy matematik usullar vaqt mezonini bo'yicha, tezlik, aniqlik masalasida, dasturlash va natijalarni mayda birliklariga qadar aniqlanishi sababli samaradorligi yuqori turadi.

Iqtisodiy matematik usullar iqtisodiy tahlil imkoniyatlarini oshirib, yanada ko'proq turdagi va murakkab tavsifdagi masalalarni qisqa muddatda to'g'ri hal qilish imkonini beradi.

Moliyaviy tahlilda matematik usullarni qo'llash korxonada faoliyatida qator o'ziga xos shartlarni e'tiborga olishni talab qiladi. Ularning asosiylari quyidagilardir: korxonada iqtisodiyotini to'raligicha axborot texnologiyalariga asoslangan bo'lishi, iqtisodiy-matematik modellar tuzish, axborot manbalarini takomillashtirish, xodimlar malakasi va shu kabilar.

Matematik usullarning integral, logarifm, korrelyatsion, regrestsion, matematik dasturlash, nazariy o'yin turlarini tarkiblash mumkin.

2.3.1. Integral usuli

Multiplikativ, karrali va karrali-additiv ko'rinishli aralash modellari tarkiblanadi.

Integral usul zanjirli usul, mutloq va nisbiy farq usullariga nisbatan omillarta'sirini hisoblashda aniqroq natijalar olishga imkon beradi.

Turli modellar uchun omillar ta'sirini hisoblash algoritmlari quyidagicha bo'ladi:

2.18-jadval

Integral usul modellari

Modellar	Omllar ta'sirini aniqlash
$f=xy$	$\Delta f_x + \Delta f_y = \Delta f$
X omili ta'siri	$\Delta f_x = \Delta x y_0 + \frac{1}{2} \Delta x \Delta y$, yoki $\Delta f_x = \frac{1}{2} \Delta x (y_0 + y_1)$

Y omili ta'siri	$\Delta f_y = \Delta y x_0 + \frac{1}{2} \Delta x \Delta y$, yoki $\Delta f_y = \frac{1}{2} \Delta y (x_0 + x_1)$
f=xyz.	$\Delta f_x + \Delta f_y + \Delta f_z = \Delta f$
X omili ta'siri	$\Delta f_x = \frac{1}{2} \Delta x (y_0 z_1 + y_1 z_0) + \frac{1}{3} \Delta x \Delta y \Delta z$;
Y omili ta'siri	$\Delta f_y = \frac{1}{2} \Delta y (x_0 z_1 + x_1 z_0) + \frac{1}{3} \Delta x \Delta y \Delta z$;
Z omili ta'siri	$\Delta f_z = \frac{1}{2} \Delta z (x_0 y_1 + x_1 y_0) + \frac{1}{3} \Delta x \Delta y \Delta z$.
f=xyzq	$\Delta f_x + \Delta f_y + \Delta f_z + \Delta f_q = \Delta f$
X omili ta'siri	$\Delta f_x = \frac{1}{6} \Delta x [3q_0 * y_0 * z_0 + y_1 * q_0 (z_1 + \Delta z) + q_1 * z_0 (y_1 + \Delta y) + z_1 * y_0 (q_1 + \Delta q)] + \Delta x * \Delta y * \Delta z * \Delta q / 4$;
Y omili ta'siri	$\frac{1}{6} \Delta y [3q_0 * x_0 * z_0 + x_1 * q_0 (z_1 + \Delta z) + q_1 * z_0 (x_1 + \Delta x) + z_1 * x_0 (q_1 + \Delta q)] + \Delta x * \Delta y * \Delta z * \Delta q / 4$;
Z omili ta'siri	$f_z = \frac{1}{6} \Delta z [3q_0 * x_0 * y_0 + x_0 * q_1 (y_1 + \Delta y) + y_1 * q_0 (x_1 + \Delta x) + x_1 * y_0 (q_1 + \Delta q)] + \Delta x * \Delta y * \Delta z * \Delta q / 4$;
q omili ta'siri	$\frac{1}{6} \Delta q [3z_0 * x_0 * y_0 + x_0 * z_1 (y_1 + \Delta y) + y_1 * z_0 (x_1 + \Delta x) + x_1 * y_0 (z_1 + \Delta z)] + \Delta x * \Delta y * \Delta z * \Delta q / 4$.

Natijaviy ko'rsatkichga omillar ta'sirini quyidagi misollar asosida ko'rib chiqishimiz mumkin.

2.19-jadval

Mahsulot hajmi o'zgarishiga ishchilar soni va mehant unumdorligining ta'sirini tahlili

Ko'rsatkichlar	O'tgan yil	Haqiqatda	Farqi (+;-)
Ishchilar soni, kishi (X)	144	152	+8
Bir ishchi tomonidan ishlab chiqarilgan mahsulot, ming so'm (U _m)	1235	1207	-28
Mahsulot hajmi, ming so'm (F)	177840	183464	+5624

Omillar ta'sirini hisoblash quyidagicha bajariladi:

$$F = X * Y$$

$$1. F_x = (8 * 1235) + \frac{1}{2} (8 * (-28)) = 9880 + (-112) = +9768.0$$

$$2. F_y = (-28 * 144) + \frac{1}{2} (-28 * 8) = -4032 + (-112) = -4144.0$$

$$\Delta F = \Delta F_x + \Delta F_y = 9768 + (-4144) = 5624.0$$

Ishchilar sonini 8 kishiga ko'payishi mahsulot hajmini 9768 ming so'mga oshirgan. Bir ishchi tomonidan ishlab chiqarilgan mahsulotni 28 ming so'mga kamayishi esa mahsulot hajmini 4144 ming so'mga kamaytirgan.

2.20-jadval

Mahsulot hajmi o'zgarishiga ishchilar soni, o'rtacha ishlangan kunlarda bir kunga to'g'ri keladigan mahsulot hajmining ta'sirining tahlili

Ko'rsatkichlar	O'tgan yil	Haqiqatda	Farqi (+;-)
Ishchilar soni, kishi (X)	203	212	+9

Bir ishchiga to'g'ri keladigan o'rtacha ishlangan kun, kishi kuni (Y)	278	270	-8
O'rtacha ishlangan bir kunga to'g'ri keladigan mahsulot hajmi, ming so'm (Z)	104	111	+7
Mahsulot hajmi, ming so'm (F)	5869136	6353640	484504

$$F = X * Y * Z$$

$$1. F_x = (1/2 * 9) * (278 * 111 + 270 * 104) + 1/3 * 9 * (-8) * 7 = +265053$$

$$2. F_y = (1/2 * (-8)) * (203 * 111 + 104 * 212) + 1/3 * 9 * (-8) * 7 = -178492$$

$$3. F_z = (1/2 * 7) * (203 * 270 + 212 * 278) + 1/3 * 9 * (-8) * 7 = +397943 \quad \Delta F = \Delta F_x + \Delta F_y + \Delta F_z = 265053 + (-178492) + 397943 = +484504$$

Chiziqli dasturlash usuli iqtisodiyotda ko'p uchraydigan ekstremal masalalarni hal qilishda ko'p qo'llaniladi. Ushbu turdagi masalalarni yechimi funksiyalardagi o'zgaruvchan miqdorlarni chetki qiymatlarini (maksimum va minimum) topishga qaratilgandir.

Chiziqli dasturlash qat'iy funksional bog'liqlikda bo'lgan voqeliklarni o'rganib, chiziqli tenglamalar tizimini (tenglama va tengsizliklarni qayta shakllantirib) yechishga asoslangan. O'zgaruvchan miqdorlarning matematik ifodasi, ularning aniq tartibi, hisob-kitoblarning ketma-ketligi, mantiqiy tahlillarning chiziqli dasturlashga xos jihatlardir. Ushbu usulni faqat quyidagi holatlarda qo'llash mumkin:

A) o'rganilayotgan o'zgaruvchan miqdorlar matematik aniqlik va miqdorancheklangan bo'lsa;

B) omillarni o'zaro almashtirish asosida aniq ketma-ket hisob-kitoblaramalga oshirilsa;

V) o'rganilayotgan obyektning tushunishdagi mantiqiy asoslash bilan hisob-kitoblardagi mantiq, matematik mantiq o'zaro mos kelsa.

Chiziqli dasturlash qo'llanib hal etiladigan barcha iqtisodiy masalalar aniq cheklangan sharoitlarda muqobil yechim topishi bilan farq qiladi. Demak, mazkur usulda masalani hal qilish - mavjud muqobil imkoniyatlar orasida eng maqbul

hamda yaxshisini tanlab olishdir. Iqtisodiyotda chiziqli dasturlashdan foydalanishning qimmati va ahamiyati shu bilan izohlanadiki - mavjud ko'p miqdordagi ahamiyatli muqobil variantlar ichida eng maqbul variant tanlanadi. Boshqa usullar yordamida mazkur turdagi masalalarni hal qilishning imkoni mavjud emas.

Ushbu usul yordamida sanoat korxonalarida stanoklarning eng maqbul unumdorligi, qishloq xo'jaligida minimal miqdor va qiymatdagi ozuqa ratsioni, transport masalalari hal etiladi.

2.3.2. Nazariy o'yin usuli

Nazariy o'yin usuli va tahlilda foydalanishning o'ziga xos tomonlari. Nazariy o'yin usuli o'rganilayotgan voqelik tafsifiga ko'ra undagi mavjud vaziyatlar ichida eng maqbul strategiyani topishni tadqiq qiladi. Bunda korxonalar uchun eng qulay va maqbul vaziyat strategiya qilib boshqaruv qarorlari asosida belgilab olinadi. Mazkur holatni matematik ko'rinishga keltirishda har bir vaziyatni alohida o'yin ishtirokchisi deb belgilab olinadi. Har bir ishtirokchi esa o'zining manfaatini maksimallashtirishni boshqa ishtirokchilar hisobidan amalga oshirishga harakat qiladi.

Nazariy o'yin usulida masala aniq formulalashtirishni talab qiladi. Bunda o'yin qoidasi va ishtirokchilar soni belgilanadi, ishtirokchilar imkoniyatidagi strategiyalar aniqlanadi, yutuqlar va yutqazishlar o'rganiladi.

Masalalarni hal qilishda algebraning chiziqli tenglamalar va tengsizliklar tizimi usullari

va boshqa shu kabilardan foydalaniladi.

Nazariy o'yin usulining mazmunini quyidagi misolda ko'rishimiz mumkin.

Korxonada mavsumiy ishlab chiqarish sikliga ega bo'lib bolalar kiyimi ishlab chiqarishga ixtisoslashgan. Qishki mavsum uchun kurtka va palto ishlab chiqarish imkoniyati mavjud. Biroq, mahsulotlarni qaysi birini qancha ishlab chiqarish qish mavsumidagi ob-havoga bog'liq. Agar, qish mavsumida o'ta sovuq bo'lishi kutilayotgan bo'lsa palto mahsuloti ko'p ishlab chiqariladi. Basharti, qish mavsumi iliqroq kelsa kurtka mahsulotiga talab ko'p bo'ladi. Yana, bu yerda shu holatlar kuzatiladiki qishning o'ta sovuq bo'lishi rejalashtirilgan bir paytda mavsum iliq kelishi mumkin, yoki aksincha. Bu esa, korxonada ishlab chiqargan mahsulotlarini qaysi bir turini sotilmay qolishiga sabab bo'ladi. Demak, yuqorida ko'rib chiqilgan vaziyatlarda korxonaning mahsulot sotishdan tushum, pirovardda esa foydasi (zarari) turlicha bo'ladi. Maximal tushumga, uning natijasida foydaga

erishish (yoki zarar ko'rish) korxonada uchun eng ma'qul variant hisoblanmaydi. Chunki, qaysidir bir vaziyat ushbu maqsadni yo'qqa chiqarishi mumkin.

Shuning uchun, bu holatda tushum hamda foyda olishning o'rtacha miqdorini belgilab olish eng to'g'ri yo'l hisoblanadi. Chunki, ob-havoni qanday bo'lishidan qat'iy nazar mahsulotlar miqdorini maqbul holatda rejalashtirish qo'yilgan maqsadga erishishdagi eng to'g'ri yo'ldir. Ushbu usulni quyidagi misolyordamida o'rganib chiqamiz.

Bolalar ustki kiyimi ishlab chiqarishga ixtisoslashgan kichik korxonada oktyabr va noyabr oylarida bir dona kurtka ishlab chiqarish uchun 30,0 ming so'm xarajat qiladi, bir dona palto ishlab chiqarish uchun esa -40,0 ming so'm xarajat qiladi. Sotish bahosi esa kurtka uchun - 35,0 ming so'm bo'lsa, Palto uchun esa - 50,0 ming so'm.

Ko'p yillik kuzatishlar shuni ko'rsatadiki, korxonada havo iliq kelsa 270 dona kurtka, 170 dona palto sotar ekan. Sovuq havoda esa 200 dona kurtka mahsuloti, 250 dona palto mahsulotini sotish imkoniyati mavjud.

Ob-havoni qanday bo'lishligi avvaldan bashorat qilish qiyinligini e'tiborga olib, ya'ni tabiat injiqligini hisobga olgan holda korxonada tushadigan tushumni barqarorlashtirish talab etilsa, quyidagicha hisob-kitob ishlari amalga oshiriladi.

1. Mavsum iliq kelsa korxonada tushumi quyidagicha bo'ladi.

$$270 * 35 + 170 * 50 = 19500,0 \text{ ming so'm};$$

2. Mavsum sovuq kelsa korxonada tushumi quyidagicha bo'ladi.

$$200 * 35 + 250 * 50 = 17950,0 \text{ ming so'm}.$$

Bu yerda korxonaning iliq havo uchun mo'ljallagan strategiyasini A hamda sovuq havo uchun esa V, tabiatning iliq havosi uchun S, sovuq havosi uchun D kabi belgilashlarni kiritamiz

Korxonada uchun A va V strategiyalardan tashqari, tabiatning injiqligi ham mavjud. Bu holat ham erishiladigan tushum, natijada esa foydaga (zarar) o'z ta'sirini ko'rsatadi. Misol uchun, korxonada A strategiyani qo'lladi, lekin havo sovuq (D) keldi. Bunda korxonaning tushumi:

$$200 * 35 + 170 * 50 - 80 * 40 = 12300 \text{ ming so'm}.$$

Agar korxonada V strategiyani qo'llagan holda S iliq havo bo'lsa, u holda:

$$200 * 35 - 70 * 30 + 170 * 50 = 1300 \text{ ming so'mni tashkil etadi}.$$

2.3.3. Korrelyatsiya va regresiya usuli

Ushbu usul juda ko'p kuzatuvlardagina namoyon bo'ladigan ko'rsatkichlar orasidagi to'liq bo'lmagan, taxminiy bog'lanishdir. Odatda, juft va ko'p miqdorli korrelyatsiyalar farqlanadi. Juft korrelyatsiya - bu bitta omilli, boshqasi natijaviy bo'lgan ko'rsatkichlar orasidagi bog'lanishdir. Ko'p miqdorli korrelyatsiya esa natijaviy ko'rsatkichlar bilan bir nechta omillarning o'zaro ta'sirida ishlatiladi.

Korrelyatsion tahlilni qo'llash bir yoki bir nechta omillar ta'siri ostida bo'lgan natijaviy ko'rsatkichlar o'zgarishini aniqlash (mutlaq o'lchamda), har bir omildan natijaviy ko'rsatkichning nisbiy bog'lanish darajasini aniqlashda foydalaniladi.

2.23-jadval

Mehnat unumdorligi (Y) ning ishchilar yoshi (x) ga bogʻliqligi

x	y	x/10	xy	x ²	x ² y	x ³	x ⁴	y _x
20	4,2	2,0	8,4	4,00	16,8	8,0	16	3,93
25	4,8	2,5	12,0	6,25	30,0	15,62	39	4,90
30	5,3	3,0	15,9	9,00	47,7	27,00	81	5,55
35	6,0	3,5	21,0	12,25	73,5	42,87	150	5,95
40	6,2	4,0	24,8	16,00	99,2	64,00	256	6,05
45	5,8	4,5	26,1	20,25	117,4	91,13	410	5,90
50	5,3	5,0	26,5	25,00	132,5	125,00	625	5,43
55	4,4	5,5	24,2	30,25	133,1	166,40	915	4,78
60	4,0	6,0	24,0	36,00	144,0	216,00	1296	3,70
Jami	46,0	36,0	183,0	159,00	794,0	756,00	3788	46,00

Jadvaldan koʻrinib turibdiki, ishchilarning mehnat unumdorligi 40 yoshgacha oshib, keyin pasayib boradi. Demak, qaysiki korxonaning 30-40 yoshli ishchilari koʻp boʻlsa, oʻsha korxonaning mehnat unumdorligi yuqoriroq boʻlar ekan. Bu omilni mehnat unumdorligi darajasini rejalashtirishda va uning oʻsish zaxiralarini hisoblashda eʼtiborga olish zarur.

2.3.6. Logarifmlash usuli

Logarifmlash usuli multiplikativ modellarda omillar taʼsirini hisoblash uchun qoʻllaniladi.

Integral metoddan farqli ravishda logarifmlashda koʻrsatkichlarning mutlaqoʻsishi emas, balki ularning oʻsish (pasayish) indeksi qoʻllaniladi.

z = xy	$\lg z = \lg x + \lg y$ $\lg \Delta z = \lg z_1 + \lg z_0 = (\lg x_1 - \lg x_0) + (\lg y_1 - \lg y_0)$ $\lg(z_1 : z_0) = \lg(x_1 : x_0) + \lg(y_1 : y_0)$ $\lg z_1 = \lg x_1 + \lg y_1 ; \lg z_0 = (\lg x_0 + \lg y_0)$
f = xyz	$\lg f = \lg x + \lg y + \lg z$ $\lg(f_1 : f_0) = \lg(x_1 : x_0) + \lg(y_1 : y_0) + \lg(z_1 : z_0) =$ $= \lg I_x + \lg I_y + \lg I_z$
x	$\Delta f_x = \Delta f \frac{\lg(x_1 : x_0)}{\lg(f_1 : f_0)}$
y	$\Delta f_y = \Delta f \frac{\lg(y_1 : y_0)}{\lg(f_1 : f_0)}$
z	$\Delta f_z = \Delta f \frac{\lg(z_1 : z_0)}{\lg(f_1 : f_0)}$

Jadval maʼlumotlaridan foydalanib, omilli model boʻyicha ishchilar soni (X), bir yilda bir ishchi tomonidan ishlangan kunlar miqdori (Y) va oʻrtacha kunlik ishlab chiqarish (Z) hisobiga mahsulot chiqarishni oʻsishini hisoblaymiz.

2.33-jadval

Mahsulot hajmi oʻzgarishiga ishchilar soni, oʻrtacha ishlangan kun hamda birkunga toʻgʻri keladigan mahsulot hajmining taʼsirini tahlili

Ko.,rsatkichlar	O.,tgan yil	Haqiqatda	Farqi (+;-)
Ishchilar soni, kishi (X)	120	100	+20
Bir ishchiga to'g'ri keladigan o'rtacha ishlangan bir ish kuni (Y)	208	200	-8
O'rtacha ishlangan bir ish kuniga to'g'ri keladigan mahsulot hajmi, ming so'm (Z)	24	20	+4
Mahsulot hajmi, ming so'm (F)	600.000	400.000	200.000

$$Q=X*Y*Z$$

$$\Delta Q_x = \Delta Q \cdot \frac{I_g(X_1 : X_0)}{I_g(Q_1 : Q_0)} = 200 \cdot \frac{I_g(120:100)}{I_g(600:400)} = +89,9;$$

$$\frac{I_g(Q_1 : Q_0)}{I_g(Q_1 : Q_0)}$$

$$\Delta Q_y = \Delta Q \cdot \frac{I_g(Y_1 : Y_0)}{I_g(Q_1 : Q_0)} = 200 \cdot \frac{I_g(208:200)}{I_g(600:400)} = +20,2;$$

$$\frac{I_g(Q_1 : Q_0)}{I_g(Q_1 : Q_0)}$$

$$\Delta Q_z = \Delta Q \cdot \frac{I_g(Z_1 : Z_0)}{I_g(Q_1 : Q_0)} = 200 \cdot \frac{I_g(24:20)}{I_g(600:400)} = +89,9;$$

$$\frac{I_g(Q_1 : Q_0)}{I_g(Q_1 : Q_0)}$$

$$\Delta Q_{umum} = \Delta Q_x + \Delta Q_y + \Delta Q_z = 89,9 + 20,2 + 89,9 = 200 \text{ mln so'm.}$$

2.4. Tahlilning maxsus usullari

Xo'jalik yurituvchi subyektlarning moliyaviy holati yuzasidan obyektiv axborotlarni olish yo'llarini belgilab beruvchi tahlil usullariga quyidagilarni kiritish mumkin⁷:

- moliyaviy hisobotni o'qish
- gorizontal tahlil
- vertikal tahlil
- trend tahlili
- qiyosiy tahlili
- moliyaviy koeffitsiyentlar
- omilli tahlil

Moliyaviy hisobotlarni o'qish – deganda moliyaviy hisobotni manzilli o'rganish tartibi tushuniladi. Ya'ni korxonani bilishni dastlabki o'rganish usulidir.

Gorizontal tahlil-moliyaviy hisobot elementlari va ularning moddalarini mutlaq va nisbiy farqlash orqali o'zgarishlarini aniqlash usulidir.

Vertikal tahlil-mablag'lar va ularning tashkil topish manbalarini, daromad va xarajatlarni, moliyaviy hisobotlarning boshqa elementlarini tarkibiy o'rganish usulidir.

Trend tahlili – asos ko'rsatkichiga nisbatan dinamik o'rganish usulidir.

Qiyosiy tahlil – bir yoki bir nechta ko'rsatkichlar tizimini, turli obyektlar bo'yicha taqqoslash usulidir.

Moliyaviy koeffitsiyentlar tahlili – moliyaviy hisobot elementlari va moddalarini o'zaro nisbatlash asosida aniqlanadigan ko'rsatkichlar asosidabaholash usulidir.

Omilli tahlil – natijaviy ko'rsatkichga ta'sir etuvchi birliklarni va hisob kitob qilish mumkin bo'lgan birliklarda aniqlash.

QILISH VA MANBALAR BILAN TA‘MINLASH

3.1. Iqtisodiy tahlilning turlari va ularning tasniflanishi.

3.2. Moliyaviy tahlilni tashkil etish, yuritish, xulosalarni shakllantirish sohasidagi munosabatlarni tartibga solishning me‘yoriy asoslari.

3.3. Iqtisodiy tahlilni tashkil etish shakllari.

3.4. Iqtisodiy tahlilning asosiy bo‘limlari: moliyaviy hisobot tahlili, investitsion tahlil, qimmatli qog‘ozlar bozorida jarayonlar tahlili, moliyaviy hisobotni bashoratlash.

3.5. Iqtisodiy tahlil bosqichlari.

3.6. Iqtisodiy tahlilning axborot manbalari (tahlil obyektlari haqidagi ma‘lumotlar), ularning ochiqligi va oshkoraligi.

3.7. Moliyaviy hisobot shakllari va ularning tavsifi. Jamlangan moliyaviy hisobotlar va ularni tahlil etish.

3.8. Moliyaviy hisobotni tuzishda milliy va xalqaro standartlarning moliyaviy hisobot mazmuniga ta‘siri.

3.9. Iqtisodiy tahlilni muammoli jihatlari (davriy oraliqdagi qiyosiylik, turli korxonalar o‘rtasidagi qiyosiylik, axborot operativligi muammolari).

3.10. Auditor xulosalarini ko‘rib chiqish. Auditdan o‘tkazilmagan hisobotlar.

3.11. Iqtisodiy tahlilda qo‘llaniladigan boshqa axborotlar.

3.12. Iqtisodiy tahlilda kompyuter texnologiyalari va dasturiy ta‘minotlardan foydalanish.

3.1. Iqtisodiy tahlilning turlari va ularning tasniflanishi.

Moliyaviy tahlil yuzasidan rasmiy jihatlarining belgilanmaganligi sababli uni tashkil etishda an‘anaviy yo‘nalishlardan foydalanish mumkin.

Odatda, buxgalteriya hisobini yoki auditni (ichki, tashqi) tashkil etishda rasmiy jihatlar bilan belgilangan aniq tartib va qoidalar ushbu jarayonni tashkil etishda asos bo‘lib xizmat qiladi.

Jumladan, yangi tahrirdagi –Buxgalteriya hisobi to‘g‘risidagi qonunning

–Buxgalteriya hisobi va hisobotini tashkil etish to‘g‘risidagi 11-moddasi buxgalteriya hisobi va hisobotini buxgalteriya hisobi subyektining rahbari amalga oshirishi qayd etiladi hamda buxgalteriya hisobi subyektining rahbari qanday huquqdarga ega ekanligi tarkiblanadi¹¹. Ushbu huquqlar qatorida:

Buxgalteriya hisobi xizmatining rahbari boshchiligida buxgalteriya hisobi xizmatini tashkil etish yoki shartnoma asosida jalb qilingan buxgalter xizmatidan foydalanish;

Buxgalteriya hisobini yuritishni ixtisoslashtirilgan tashkilotga (auditorlik tashkilotlari, soliq maslahatchilari tashkilotlari va ustavida buxgalteriya hisobini yuritish bo‘yicha xizmat ko‘rsatish nazarda tutilgan boshqa tashkilotlar) shartnoma asosida yuklashi;

Buxgalteriya hisobini mustaqil yuritishi qayd etiladi.

Buxgalteriya hisobi va hisobotini tashkil etishning ushbu tartiblari bevosita, iqtisodiy tahlilga nisbatan ham to‘la mos deyish mumkin.

Tahlilni tashkil etishda ichki tahlilni tashkil etilishi va tashqi tahlilni tashkil etilishini tarkiblash maqsadga muvofiqdir.

Tashqi tahlil cheklangan axborotlarni aks ettiruvchi moliyaviy hisobot shakllari asosida xo‘jalik yurituvchi subyektlar moliyaviy holatini o‘rganishni xarakterlaydi va korxonaga erishgan natijalarining barcha sirlarini ochib berish imkonini bermaydi. Ushbu tahlil ichki axborot bazasidan foydalanish imkoniga ega

bo'lmagan, korxonada faoliyati bilan qiziquvchi kontirgentlar tomonidan, mulkegalari yoki davlat organlari tomonidan amalga oshiriladi.

Tashqi tahlilning ahamiyatli jihatlari quyidagilar bilan xarakterlanadi:

-tahlil subyektlari va axborot foydalanuvchilarining ko'pligi;

-tahlilchilarning maqsadi va qiziqishlarining turli-tumanligi;

-hisobga olish va hisobotlashning normativ qoidalari, tahlil etishning rasmiy jihatlari belgilanganligi;

-tahlilning faqat chop etiladigan moliyaviy hisobot shakllaridagi axborotlar bazasiga tayangan holda o'tkazilishi;

-qo'yiladigan analitik masalalarning cheklanganligi;

-axborot foydalanuvchilar uchun korxonada faoliyati yuzasidan tahlil natijalaridan foydalanishning maksimal ochiqligi.

Tashqi tahlilning asosiy jihatlari moliyaviy hisobot ma'lumotlari asosida korxonada aktivlari, o'z sarmoyasi va majburiyatlarining o'zgarishiga, to'lov layoqatiga va likvidlik darajasiga, moliyaviy holati va barqarorligi, bozor va ish aktivligiga, moliyaviy va iqtisodiy salohiyatiga, iqtisodiy mustahkamligi va nochorligiga, foyda va rentabellik darajasiga, pul oqimi va xususiy kapitalning o'zgarishlariga, korxonaning iqtisodiy reytingini aniqlashga qaratiladi.

Ichki tahlil-korxonaning ichki bo'limlari, xodimlari tomonidan o'tkazilib o'rganiladigan masalalarning ko'lami bilan tashqi moliyaviy tahlildan farq qiladi. Ichki moliyaviy tahlilning axborotlar bazasi va o'rganiladigan masalalarning ko'lami tashqi moliyaviy tahlilga nisbatan keng hisoblanadi. Uning axborotlar bazasiga faqat chop etiladigan moliyaviy hisobotlarinigina emas, balki moliyaviy hisobning barcha manbalaridan va hisobdan tashqari manbalarini ham kiritish mumkin. O'rganiladigan masalalar ko'lamini boshqaruvchilar va tahlilchilarning qiziqishlari doirasidani kelib chiqib belgilash mumkin. Ushbu tahlil turining o'ziga xos xususiyatlarini quyidagi jihatlari bilan izohlash mumkin.

Ichki tahlilning o'ziga xos jihatlari:

-tahlil subyektlarining tor guruhi;

-tahlil natijalari faqat ichki talablarga, korxonada boshqaruvi yuzasidan yo'naltirilganligi;

-teran tahlilni o'tkazishda axborotlarning keng doirasidan foydalanish imkoniyatini yuqoriligi;

-tahlilni o'tkazish bo'yicha normativ metodikalar bilan birgalikda aniq reglamentlari (tartiblarning) belgilanmagan usullaridan foydalanish imkoniyatlari;

-aniq boshqaruv qarorlarini tayyorlash yuzasidan chuqur moliyaviy tahlilni o'tkazishning imkoniyatligi;

-boshqaruv apparati talablaridan kelib chiqqan holda analitik ishni tashkil etilishi.

Iqtisodiy tahlil mazmuni bo'yicha to'liq tahlil va tematik tahlil turlariga tarkiblanadi

To'liq tahlil korxonada moliyaviy faoliyatining barcha jihatlari kompleks o'rganishni xarakterlaydi. Tematik tahlil korxonada moliyaviy faoliyatining alohida jihatlari va aspektlarini o'rganishni xarakterlaydi. Tematik tahlil predmetiga: aktivlardan samarali foydalanish, aktivlarni moliyalashtirishda alohida manbalardan optimal foydalanish darajasi, to'lov layoqati va moliyaviy barqarorlik holati, optimal investitsion faoliyat, kapitalning moliyaviy tuzilishi kabi masalalarni kiritish mumkin.

Iqtisodiy tahlilda obyektning qamrab olinishi yuzasidan xo'jalik yurituvchi subyektlarning to'liq (bir butunlikdagi) tahlili, alohida bo'limlar va birliklarning tahlili (iqtisodiy javobgarlik markazlari bo'yicha), hamda alohida moliyaviy jarayonlar tahlilini tarkiblash mumkin. O'tkazish davri bo'yicha iqtisodiy tahlil oldingi, joriy va istiqbolli tahlil turlariga tarkiblanadi.

Oldingi tahlil – korxonada moliyaviy faoliyatini bir butunlikda yoki alohida olingan moliyaviy jarayonlar bo'yicha shart- sharoitlarini bilish bilan bog'lanadi (masalan, uzoq va qisqa muddatga bank kreditlarini olish yuzasidan korxonaning to'lov layoqatini baholash).

Joriy (operativ) tahlil – alohida moliya rejalarini bajarilishida yoki moliya

operatsiyalarini amalga oshirish davomida operativ tarzda moliyaviy holatga ta'sir etish yuzasidan o'tkaziladigan tahlil turidir.

Istiqbolli tahlil – amaldagi holatni o'rganish asosida moliyaviy holat va uning alohida birliklari bo'yicha kelajakdagi o'zgarishlarning kutilishlarini baholab beruvchi tahlil turidir.

Iqtisodiy tahlilni tashkil etish bosqichlarini quyidagi ketma- ketlikda o'tkazish maqsadga muvofiq deb o'ylaymiz:

- Iqtisodiy tahlil maqsadini belgilash va rejasini tuzish;
- Iqtisodiy tahlil yuzasidan ma'lumotlar bazasini to'plash;
- Iqtisodiy tahlilni bevosita o'tkazish bosqichi;
- Tahlil natijalarini umumlashtirish va rasmiylashtirish bosqichi;
- Qarorlar tayyorlash bosqichi;
- Tahlil natijalarini realizatsiya qilish bosqichi.

Iqtisodiy tahlil - moliyaviy hisobot ma'lumotlari asosida firma va kompaniyalarning moliyaviy holatiga iqtisodiy tashxis qo'yishni tavsiflaydi. Iqtisodiy tahlilda firma va kompaniyalar mulki, kapitali va majburiyatlarining holatiga, faoliyat natijaviyligiga, asosiy va aylanma kapital holatiga va samaradorligiga, pul mablag'lari va xususiy mablag'larning holatiga baho beriladi. Iqtisodiy tahlilda o'rganiladigan masalalarni quyidagi 3.1-jadvalda ko'rib chiqish mumkin.

3.1-jadval

Iqtisodiy tahlil va uni o'rganish obyektlari
(moliyaviy hisobot shakllarini tuzilishi bo'yicha)*

Moliyaviy tahlil			
Buxgalteriya balansini tahlili	Moliyaviy natijalar tahlili	Pul mablag'larini tahlili	Xususiy kapitalni tahlili
O'rganiladigan masalalar			
Korxonaning mulkini tuzilishi vadinamikasi tahlili	Zararsizlik tahlili	Operatsion faoliyatdan pul oqimini tahlili	Xususiy kapitalning tarkibiy tuzilishi tahlili
Korxonada mulkini manbalash tarkibi va dinamikasini tahlili	Marjinal foyda tahlili	Investitsion faoliyatdan pul oqimini tahlili	Xususiy kapital o'zgarishi tahlili
To'lov layoqati tahlili	Mahsulot sotishdan foyda tahlili		
Likvidlik tahlili	Asosiy faoliyatdan moliyaviy natijalar tahlili	Soliqqa tortishdan pul oqimini tahlili	
Moliyaviy barqarorlik tahlili	Moliyaviy faoliyatdan natijalar tahlili	Moliyaviy faoliyatdan pul oqimini tahlili	

Debitorlik va kreditorlik majburiyatlari tahlili	Favqulodda daromadlar tahlili	Valyuta mablag'larini tahlili	Xususiy kapital samarasi va daromadligi tahlili
Kreditga qodirlik tahlili	Sof foyda va uning taqsimlanish tahlili	Pul oqimini diskontlash	
Ish aktivligi tahlili	Moliyaviy natijalarni omilli tahlili	Pul oqimini bashoratlash	
Bozor aktivligi tahlili	Rentabellik tahlili		Xususiy kapital rentabelligi tahlili
Moliyaviy koeffitsiyentlar tahlili			
Moliyaviy holat reytingi			
Iqtisodiy salohiyat tahlili			
Moliyaviy salohiyat tahlili			

*-shuningdek, investitsion loyihalar tahlili, moliyaviy rejalar tahlili, byudjet tahlili alohida tahlil obyekti sifatida olinishi mumkin

Iqtisodiy tahlil asosida firma va kompaniyalarning moliyaviy ahvolidan, moliyaviy ahvoldagi o'zgarishlardan voqif bo'linadi.

Tahlil natijalaridan nafaqat ichki balki, tashqi foydalanuvchilar ham foydalanishlari mumkin. Negaki moliyaviy hisobot va moliyaviy tahlil natijalarida sir saqlanadigan, ya'ni birovning zarari hisobiga boshqa birovning naf ko'rishi mumkin bo'lgan axborotlar kuzatilmaydi. Shu sababli, moliyaviy tahlilning ko'plab subyektlarini tarkiblash mumkin.

3.2-jadval

Ichi va tashqi tahlil

Farqlash belgisi	Ichki tahlili	Tashqi tahlil
1	2	3
1.Obyekti bo'yicha	Firma va kompaniyaning moliyaviy natijasi, moliyaviy holati, pul mablag'larini qamrovli tahlili keng	Firma va kompaniyaning moliyaviy natijasi, moliyaviy holati, investitsion jozibadorlik, iqtisodiy nochorlik, reyting baholash, kreditga qodirlik
2.Subyekti bo'yicha	Firma va kompaniyaning o'z xodimlari	Firma va kompaniyalar faoliyati bilan qiziquvchilarning keng doirasi
3.Tartibga solinishi	Umumiy, firma va kompaniyalar ichki nizomi, qoidalari asosida	Umumiy Nizom, qoidalar asosida tartibga solinadi

4.Maqsadi	Firma va kompaniyaning moliyaviy natijasi, moliyaviy ahvoli, pul mablag'larini optimallashtirish, biznes samaradorligini o'stirish yuzasidan ichki imkoniyatlarni aniqlash vayo'lga qo'yish	Firma va kompaniyaning moliyaviy natijasi, moliyaviy holati, investitsion jozibadorligi, iqtisodiy nochorligi, reyting bahosini aniqlash tashqi subyektlarning qiziqishlarini, manfaatlarini boshqarish
5.Ma'lumot iste'molchilari	Faqat, shu firma, kompaniya boshqaruvi xodimlari, menejerlar	Tashqi tahlil subyektlari
6.Usullari bo'yicha	Tahlilni ananaviy, matematik, maxsus usullari	Moliyaviy tahlilni maxsus usullari
7.Ma'lumotlarni olish ko'lamini	Ma'lumotlarni olish imkoniyatlari keng	Ma'lumotlarni olish imkoniyatlari cheklangan (faqat rasmiy moliyaviy hisobotlar orqaligina tahlil o'tkaziladi)
8.Tahlil natijalarini manfaatligi	Ko'proq o'zi uchun manfaatli	Firma va kompaniyalarning o'zi hamda tashqi qiziquvchilar guruhi uchun manfaatli
10. Vazifalarni hal etilishi	Vazifalarni hal etilishi faqat shu korxonada boshqaruv xodimlari uchun xizmat qiladi.	Vazifalarni hal etilishi ham ichki, ham tashqi tahlil subyektlari uchun xizmat qiladi
11.Tahlilni tashkil etilishi	Ko'proq firma va kompaniyalar uchun maqbul shaklda tashkil etiladi	Tashqi tahlil subyektlari uchun maqbul shaklda tashkil etiladi

3.2. Iqtisodiy tahlilni tashkil etish, yuritish, xulosalarni shakllantirishsohasidagi munosabatlarni tartibga solishning me'yoriy asoslari

Iqtisodiy tahlilning metodologik asoslari me'yoriy hujjatlar asosida ishlab chiqiladi va amalga oshiriladi. Buxgalteriya hisobi va auditni yo'lga qo'yish va yuritishda rioya etiladigan barcha me'yorlar (Qonunlar, standartlar, Nizomlar, yo'riqnomalar, buyruqlar, tartiblar) tahlil uchun ham ahamiyatli hisoblanadi. Shu bilan birgalikda tahlilning o'zi uchun ham qator normalar belgilanganki, ular xo'jalik yurituvchi subyektlarning boshqaruvi zaruriyatidan kelib chiqqan holda ijro etiladi va amalga oshiriladi.

Iqtisodiy tahlilni odatda rasmiy va norasmiy me'yoriy asoslariga muhim e'tibor qaratiladi. Rasmiy asoslari majburiylik tartibida, aniq me'yoriy hujjatlar asosida tashkil etiladi va yuritiladi, norasmiy asoslarini esa boshqaruvchilar, menejerlar o'z maqsadlaridan kelib chiqqan holda mustaqil belgilaydilar va yuritadilar.

Rasmiy me'yoriy asoslarga xo'jalik yurituvchi subyektning moliya xo'jalik faoliyatini tahlil etishning quyidagi tartiblarini kiritish mumkin:

- xo'jalik yurituvchi subyektning muhim samaradorlik ko'rsatkichlarini baholash;
- xo'jalik yurituvchi subyektning iqtisodiy nochorligini baholash;
- xo'jalik yurituvchi subyektning kreditga layoqatliligini baholash;

Norasmiy asoslarda o'rganiladigan masalalar ko'lami juda keng doirada amalga oshirilib ularning qatoriga quyidagilarni kiritish mumkin:

- aktivlar, kapital va majburiyatlar tahlili;
- moliyaviy barqarorlik tahlili;
- to'lov layoqati va likvidlik tahlili;
- ish va bozor aktivligi tahlili;
- pul oqimlarining tahlili;
- xususiy kapital tahlili;
- foyda va zararlar tahlili;
- debitorlik va kreditorlik qarzlari tahlili;
- innovatsion mahsulot va faoliyat tahlili;
- investitsion faoliyat tahlili;
- soliq to'lovlari va majburiyatlar tahlili;
- logistik tahlil va h.k.

Xo'jalik yurituvchi subyekt faoliyatiga baho berish va tahlil etishda bir qator analitik jarayonlar amalga oshiriladi. Bu jarayonlarning asosiy manbasi sifatida buxgalteriya (moliyaviy) hisoboti ma'lumotlari olinadi. Biznesdagi holat va uning kelgusidagi rivojini prognozlash yuzasidan, shuningdek, statistik, makroiqtisodiy va tarmoq ko'rsatkichlarining qiyosiy tahlili ham amalga oshiriladi. Shu bilan bir qatorda xo'jalik yurituvchi subyektlarda bu borada tahlil boshqaruvning eng muhim dastagi sifatida qaraladi.

Xo'jalik yurituvchi subyektlar faoliyatini baholashda moliyaviy tahlildan foydalanish albatta: xo'jalik yurituvchi subyektlarning moliyaviy hisobotlarini tuzish va ularga tushuntirishlar berishda; moliyaviy holatini baholashda; iqtisodiy nochorlik (bankrotlik)ka qarshi boshqaruv hisobotini tayyorlashda; biznesini restrukturalizatsiya qilishda; moliyaviy sog'lomlashtirishda; mulkiy munosabatlarni tartibga solishda qo'l keladi.

Iqtisodiy tahlildan foydalanishning yagona metodikasi shu paytga qadar yaratilmagan. Shu sababli, har bitta menejer o'z amaliy tajribasidan, xo'jalikyurituvchi subyektining faoliyat va boshqaruv xususiyatlaridan, axborot manbalarining hajmidan kelib chiqqan holda alohida metodik ishlanmalardan foydalanadilar.

Xo'jalik yurituvchi subyektning moliya-xo'jalik faoliyatini tahlil etishda moliyaviy hisobotning xalqaro standartlariga asosan 3 ta bosqichi tarkiblanadi: tahlilning maqsadini va uni realizatsiya qilish tartibini belgilash; tahlilda foydalaniladigan axborotlar sifatini baholash, ishonchli axborotlar bazasini shakllantirish; tahlil usullari (metodlari)ni aniqlash, tahlilni o'tkazish va olingan natijalarni umumlashtirish.

Tahlil etishning metodologik asoslari ko'pincha huquqiy manbalargatayangan holda tuzib chiqiladi. Xo'jalik yurituvchi subyektlar faoliyatini moliyaviy tahlil etishning amaldagi normalariga quyidagilarni kiritish mumkin:

Buxgalteriya hisobining milliy standartlari (BHMS);

-Korxonalarining moliyaviy iqtisodiy ahvoli monitoringi va tahlilini o'tkazish mezonlarini aniqlash tartibi to'g'risidagi O'zbekiston Respublikasi Iqtisodiyot vazirligi qoshidagi Iqtisodiy nochor korxonalar ishlari Qo'mitasi qarori;

-Davlat ulushi bo'lgan aksiyadorlik jamiyatlari va boshqa xo'jalik yurituvchi subyektlar faoliyati samaradorligini baholash mezonlarini joriy etish to'g'risidagi Vazirlar Mahkamasi qarori;

Moliyaviy hisobotlarning xalqaro standartlari (MHXS).

-Moliyaviy hisobotni tayyorlash va taqdim etish uchun konseptual asosli deb nomlangan BHMSda moliyaviy hisobot maqsadi sifatida quyidagilar bayon etilgan. -Moliyaviy hisobotning maqsadi xo'jalik subyektining moliyaviy ahvoli, faoliyati, moliyaviy ahvolidagi o'zgarishlar to'g'risidagi axborotni taqdim etishdan iborat...l.

Moliyaviy hisobot axborotni quyidagilar uchun ham saqlaydi: investitsiya qarorlarini va kreditlar berishga doir qarorlarni qabul qilish; xo'jalik yurituvchi subyektning bo'lg'usi pul oqimiga baho berish; xo'jalik yurituvchi subyektga ishonib topshirilgan resurslar munosabati bilan uning resurslariga, majburiyatlarigabaho berish; rahbar organlarning ishiga baho berish.

Jumladan, mazkur standartning keyingi bandlarida xo'jalik yurituvchi subyekt nazorat qilib turadigan iqtisodiy resurslar, uning moliyaviy tuzilmasi, likvidligi, to'lovga qobiliyati, ishlayotgan muhit o'zgarishlariga munosabat bildira olishi, subyektning kelgusida pul mablag'larini va ularning ekvivalentini ko'paytirish imkoniyatini prognozlash, kreditlarga bo'lgan ehtiyojni aniqlash, xo'jalik yurituvchi subyektning faoliyat ko'rsatkichlari, uning rentabelligini aniqlash, iqtisodiy resurslardagi potensial o'zgarishlarni baholash zarurligi qayd etiladi.

Moliyaviy hisobotlarni bir paytning o'zida turli davrlar bo'yicha axborotlarni jamlashi ham ularning tahliliyligini ta'minlash uchun qilingan zaruriy talabdir.

O'zbekiston Respublikasi Iqtisodiyot vazirligi huzuridagi Iqtisodiy nochor korxonalar ishlari Qo'mitasining -Korxonalarining moliyaviy iqtisodiy ahvoli monitoringi va tahlilini o'tkazish mezonlarini aniqlash tartibi to'g'risidagi qarorilga muvofiq xo'jalik yurituvchi subyektlarning iqtisodiy nochorligini baholashda quyidagi ko'rsatkichlar tizimini o'rganish tavsiya etiladi: to'lov layoqati yoki qoplash koeffitsiyenti; o'z aylanma mablag'lari bilan ta'minlanish koeffitsiyenti; korxonada aktivlari va xarajatlari rentabelligi. Yakuniy xulosani chiqarish yuzasidan quyidagi qo'shimcha ko'rsatkichlar o'rganiladi: o'z mablag'lari va qisqa muddatli qarz mablag'lari nisbati koeffitsiyenti; ishlab chiqarish quvvatlaridan foydalanish koeffitsiyenti; asosiy vositalarning eskirishkoeffitsiyenti.

O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining -Davlat ulushi bo'lgan aksiyadorlik jamiyatlari va boshqa xo'jalik yurituvchi subyektlar faoliyati samaradorligini baholash mezonlarini joriy etish to'g'risidagi qarorida quyidagi ko'rsatkichlarni baholashni tavsiya etiladi.

1. Samaradorlikning asosiy ko'rsatkichlari: korxonaning foizlar, soliqlar va amortizatsiya summasi chegirilgunga qadar foydasi; xarajat va daromadlarning o'zaro nisbati; jalb qilingan kapital rentabelligi; aksionerlik kapitali rentabelligi; investitsiyalangan kapital rentabelligi; aktivlar rentabelligi; mutlaq likvidlik koeffitsiyenti; moliyaviy mustaqillik koeffitsiyenti; kreditorlik majburiyatlari aylanuvchanligi; debitorlik majburiyatlarining aylanuvchanligi; qoplash (to'lovga qobillik) koeffitsiyenti; dividend to'lash koeffitsiyenti; debitorlik majburiyatining kamayish koeffitsiyenti.

2. Samaradorlikning qo'shimcha ko'rsatkichlari: asosiy vositalarning eskirish koeffitsiyenti; asosiy vositalarni yangilash koeffitsiyenti; mehnat unumdorligi; fond qaytimi; ishlab chiqarish quvvatlaridan foydalanish koeffitsiyenti; energiya samaradorligi (mahsulot qiymati tarkibida energiya xarajati ulushi); sotilgan mahsulot tarkibida innovatsion mahsulotning ulushi; innovatsion faoliyatga xarajatlarning jami xarajatlarda tarkibidagi salmog'i; xodimlarni o'qitish xarajatlari salmog'i; kadrlar qo'nimsizligi koeffitsiyenti; rejalashtirilgan investitsiya dasturining bajarilish darajasi; quvvatlarni ishga tushirish koeffitsiyenti; rejalashtirilgan eksport hajmining bajarilishi.

Xo'jalik yurituvchi subyektning iqtisodiy nochorligini baholash, xo'jalik yurituvchi subyektlarni bankrot (iqtisodiy nochor) deb e'lon qilish va ularni tugatish shartlari davlat nomidan ish ko'ruvchi organlar tomonidan qat'iy belgilangan tartibda amalga oshiriladi. Bunday vakolatga O'zbekiston Respublikasi Iqtisodiyot Vazirligi huzuridagi Iqtisodiy nochor korxonalar ishlari Qo'mitasi ega.¹³

Xo'jalik yurituvchi subyektlar raqobatda sinmasligi uchun quyidagilarga amal qilishlari lozim: ijobiy faoliyat natijaviyligiga erishish;

- debitor qarzlarni ko'paytirmaslik yo'llarini topish, mavjud debitor qarzlarnimuddatida qaytarish chora-tadbirlarini ko'rish;

- kreditor qarz majburiyatlarini to'lov muddati bo'yicha nazoratini olibborish.

Xo'jalik yurituvchi subyektlar iqtisodiy nochorligini belgilashda quyidagiko'rsatkichlar tizimiga tayanishi lozim:

- xo'jalik yurituvchi subyektlarni to'lov layoqati, qoplash koeffitsiyentini o'rganishi;
- xo'jalik yurituvchi subyektlarning moliyaviy mustaqillik va qaramlikdarajasini o'rganishi;

- uzoq muddatli va joriy aktivlarni manbalashning holatini o'rganish;

- o'z va qarz mablag'lari orasidagi nisbatni o'rganish;

- aktivlar, kapital va majburiyatlar rentabelligini o'rganish;

- ishlab chiqarish quvvatlaridan haqiqiy foydalanish darajasini o'rganish;

- asosiy va nomoddiy aktivlardan foydalanish darajasini o'rganish;

- muddati o'tgan debitorlik va kreditorlik qarzlari holatini o'rganish.

Qarzdorning pul majburiyatlari bo'yicha kreditorlar talablarini qondirishga yoki majburiy to'lovlar bo'yicha o'z majburiyatini bajarishga qodir emasligi, agar tegishli majburiyatlar yoki to'lovlar majburiyati yuzaga kelgan kundan e'tiboran uch oy davomida qarzdor tomonidan bajarilmagan bo'lsa, uning bankrotlik alomatlari deb e'tirof etiladi.

Korxonalarining moliyaviy iqtisodiy ahvoli monitoringi va tahlilini o'tkazish mezonlarini aniqlash tartibiga muvofiq korxonalar moliyaviy-iqtisodiy holati bo'yicha quyidagi guruhlariga bo'linadi:

- iqtisodiy barqaror;

- iqtisodiy tahlikali (xavf-xatarli);

- iqtisodiy nobarqaror*-**:

*to,,lovga qobilligini tiklash imkoniga ega bo,,lgan korxonalar;

**to,,lovga qobilligini tiklash imkoniga ega bo,,lmagan korxonalar.

Xo'jalik yurituvchi subyektlarning iqtisodiy holatini baholash yuzasidan quyidagi ko'rsatkichlar tizimini o'rganish tavsiya etiladi.¹⁴

- To'lov layoqati yoki qoplash koeffitsiyenti (K_{tl}):

- O'z aylanma mablag'lari bilan ta'minlanish koeffitsiyenti (K_{at})

- Korxonalar aktivlari va xarajatlari rentabelligi (R_a, R_x)

Yakuniy xulosani chiqarish yuzasidan quyidagi qo'shimcha ko'rsatkichlar o'rganiladi:

- O'z mablag'lari va qisqa muddatli qarz mablag'lari nisbati koeffitsiyenti

holat tahlilida qo'shimcha tarzda quyidagi mavzularni o'rganish tavsiya etiladi;

- xo'jalik yurituvchi subyektlarining rentabellik darajasi;
- aylanma mablag'larning holati;
- o'z mablag'larini hajmi, ularning asosiy va aylanma kapitalidagi ishtiroki;
- ishlab chiqarilgan va sotilgan mahsulotlarni o'sish darajalari;
- to'lov muddati kelgan va o'tib ketgan debitorlik va kreditorlik majburiyatlarining holati;
- xo'jalik yurituvchi subyektlarning pul va qimmatli qog'ozlarining mavjudligi va boshqa jihatlari.

Bugungi amaliyotda mamlakatimiz tijorat banklari tomonidan xo'jalik yurituvchi subyektlarga uzoq va qisqa muddatli kreditlarni jalb etishda moliyaviy tahlilda o'rganiladigan ko'rsatkichlar tizimiga 5 ta tarkib guruh ko'rsatkichlarni kiritish lozim. Bu ko'rsatkichlar quyidagilardan iborat:¹⁵

1. To'lov layoqati va likvidlilik koeffitsiyentlari;
2. Moliyaviy leveridj koeffitsiyentlari
3. Rentabellik koeffitsiyentlari
4. Qarzni qoplashni tavsiflovchi koeffitsiyentlar

Rivojlangan davlatlarda kreditga qodirlikni baholashda eng muhim qoida sifatida shartli -S-1-5|| qoidasiga amal etiladi. Bu qoida quyidagilarni xarakterlaydi.¹⁶

S1-charakter – qarz beruvchining bozordagi obro'si, uning holatini aniqlash;

C2-capacity – qarz oluvchining faoliyatni yakuniga yetkaza olishi, tegishli daromadga ega bo'lishi hamda olingan kreditlarni qaytarib bera olish qobiliyati;

C3-capital – qarz oluvchining sarmoyasini yetarliligi;

C4-conditions – biznesning rivojlanishi yuzasidan shartlar; C5-collateral – garov.

Bu qoidalarga bizning kredit amaliyotimizda ham to'liq amal etiladi, faqat uning rasmiy jihatlari bu tartib belgilanmagan.

Kreditga qodirlik tahlilidagi uslubiy jihatlardagi farqlanishlar albatta, mamlakatimizda buxgalteriya hisobi, tahlil va auditni yuritishda milliy standart normalariga tayanilishi, moliyaviy hisobotlarni tuzish va taqdim etishning farqlanishi bilan izohlash mumkin.

3.3. Iqtisodiy tahlilni tashkil etish shakllari. Iqtisodiy tahlilni tashkil etishda korxonaning tarmoq xususiyati, faoliyat ko'lamini, raqobatdagi o'rni kabi jihatlarni hisobga olish

Iqtisodiy tahlilni tashkil etish yuzasidan rasmiy jihatlarning belgilanmaganligi sababli uni tashkil etishda an'anaviy yo'nalishlardan foydalanish mumkin.

Jumladan, yangi tahrirdagi -Buxgalteriya hisobill to'g'risidagi qonunning

-Buxgalteriya hisobi va hisobotini tashkil etish|| to'g'risidagi 11-moddasi buxgalteriya hisobi va hisobotini buxgalteriya hisobi subyektlarining rahbari amalga oshirishi qayd etiladi hamda buxgalteriya hisobi subyektlarining rahbari qanday huquqlarga ega ekanligi tarkiblanadi. Ushbu huquqlar qatorida:

Buxgalteriya hisobi xizmatining rahbari boshchiligida buxgalteriya hisobi xizmatini tashkil etish yoki shartnoma asosida jalb qilingan buxgalter xizmatidan foydalanish;

Buxgalteriya hisobini yuritishni ixtisoslashtirilgan tashkilotga (auditorlik tashkilotlari, soliq maslahatchilari tashkilotlari va ustavida buxgalteriya hisobini yuritish bo'yicha xizmat ko'rsatish nazarda tutilgan boshqa tashkilotlar) shartnomaasosida yuklashi;

Buxgalteriya hisobini mustaqil yuritishi qayd etiladi.

Buxgalteriya hisobi va hisobotini tashkil etishning ushbu tartiblari bevosita, moliyaviy tahlilga nisbatan ham to'la mos deyish mumkin.

Tahlilni *tashkil etish shakli* sifatida ichki tahlilni tashkil etilishi va tashqi tahlilni tashkil etilishini tarkiblash maqsadga muvofiqdir.

Tashqi tahlil cheklangan axborotlarni aks ettiruvchi moliyaviy hisobot shakllari asosida xo'jalik yurituvchi subyektlarning moliyaviy holatini o'rganishni xarakterlaydi va korxonalar erishgan natijalarining barcha sirlarini ochib berish imkonini bermaydi. Ushbu tahlil ichki axborot bazasidan foydalanish imkoniga ega bo'lmagan, korxonalar faoliyati bilan qiziquvchi kontragentlar, mulk egalari yoki davlat organlari tomonidan amalga oshiriladi.

Tashqi tahlilning ahamiyatli jihatlari quyidagilar bilan xarakterlanadi:

- tahlil subyektlari va axborot foydalanuvchilarining ko'pligi;
- tahlilchilarning maqsadi va qiziqishlarining turli tumanligi;
- hisobga olish va hisobotlarning normativ qoidalari, tahlil etishning rasmiy jihatlarning belgilanganligi;
- tahlilning faqat chop etiladigan moliyaviy hisobot shakllaridagi axborotlar bazasiga tayangan holda o'tkalishi;
- qo'yiladigan analitik masalalarning cheklanganligi;
- axborot foydalanuvchilar uchun korxonalar faoliyati yuzasidan tahlil natijalaridan foydalanishning maksimal ochiqligi.

Tashqi tahlilning asosiy jihatlari moliyaviy hisobot ma'lumotlari asosida korxonalar aktivlari, o'z mablag'lari manbai va majburiyatlarining o'zgarishi, to'lov layoqati va likvidlik darajasi, moliyaviy holati va barqarorligi, bozor va ish aktivligi, moliyaviy va iqtisodiy salohiyati, iqtisodiy mustahkamligi va nochorligi, foyda va rentabellik darajasi, pul oqimi va xususiy kapitalning o'zgarishlari, korxonaning iqtisodiy reytingini aniqlashga qaratiladi.

Ichki tahlil – korxonaning ichki bo'limlari, xodimlari tomonidan o'tkazilib o'rganiladigan masalalarning ko'lami bilan tashqi tahlildan farq etadi. Ichki tahlilning axborotlar bazasi va o'rganiladigan masalalarning ko'lami tashqi moliyaviy tahlilga nisbatan keng hisoblanadi. Uning axborotlar bazasiga faqat chop etiladigan moliyaviy hisobotlargina emas, balki moliyaviy hisobning barcha manbalari va hisobdan tashqari manbalarni ham kiritish mumkin. O'rganiladigan masalalar ko'lamini boshqaruvchilar va tahlilchilarning qiziqishlari doirasidan kelib chiqib belgilash mumkin. Ushbu tahlil turining o'ziga xos xususiyatlarini quyidagi jihatlardan bilan izohlash mumkin.

Ichki tahlilning o'ziga xos jihatlari:

- tahlil subyektlarining tor guruhi;
  - tahlil natijalari faqat ichki talablarga, korxonalar boshqaruvi yuzasidan yo'naltirilganligi;
  - teran iqtisodiy tahlilni o'tkazishda axborotlarning keng doirasidan foydalanish imkoniyatining yuqoriligi;
  - tahlilni o'tkazish bo'yicha normativ metodikalar bilan birgalikda aniqreglamentlari (tartiblari) belgilanmagan usullardan foydalanish imkoniyatlari;
  - aniq boshqaruv qarorlarini tayyorlash yuzasidan chuqur iqtisodiy tahlilni o'tkazish imkoniyati mavjudligi;
  - boshqaruv apparati talablaridan kelib chiqqan holda analitik ishni tashkil etilishi.
- Iqtisodiy tahlil *mazmuni bo'yicha* to'liq tahlil va tematik tahlil turlariga ajratiladi.

To'liq tahlil korxonada iqtisodiy faoliyatining barcha jihatlarini kompleks o'rganishni xarakterlaydi. Tematik tahlil korxonada moliyaviy faoliyatining alohida jihatlarini va akspektlarini o'rganishni xarakterlaydi. Tematik tahlil predmetiga: aktivlardan samarali foydalanish, aktivlarni moliyalashtirishda alohida manbalardan optimal foydalanish darajasi, to'lov layoqati va moliyaviy barqarorlik holati, optimal investitsion faoliyat, kapitalning moliyaviy tuzilishi kabi masalalarni kiritish mumkin.

Iqtisodiy tahlilda obyektning qamrab olinishi yuzasidan xo'jalik yurituvchi subyektlarning to'liq (bir butunlikdagi) tahlil, alohida bo'limlar va birliklar tahlili (iqtisodiy javobgarlik markazlari bo'yicha) hamda alohida moliyaviy jarayonlar tahlilini tarkiblash mumkin.

O'tkazish davri bo'yicha iqtisodiy tahlil oldingi, joriy va istiqbolli tahlil turlariga tarkiblanadi.

Oldingi tahlil – korxonada moliyaviy faoliyatini bir butunlikda yoki alohida olingan moliyaviy jarayonlar bo'yicha shart-sharoitlarni bilish bilan bog'lanadi (masalan, uzoq va qisqa muddatga bank kreditlarini olish yuzasidan korxonaning to'lov layoqatini baholash).

Joriy (operativ) tahlil – alohida moliya rejalarini bajarilishida yoki moliya operatsiyalarini amalga oshirish davomida operativ tarzda moliyaviy holatga ta'sir etish yuzasidan o'tkaziladigan tahlil turidir.

Istiqbolli tahlil – amaldagi holatni o'rganish asosida moliyaviy holat va uning alohida birliklari bo'yicha kelajakdagi o'zgarishlarning kutilishlarini baholab beruvchi tahlil turidir.

Iqtisodiy tahlilni tashkil etish bosqichlarini quyidagi ketma-ketlikda o'tkazish maqsadga muvofiq deb o'ylaymiz.

1. Iqtisodiy tahlil maqsadini belgilash va rejasini tuzish;
2. Iqtisodiy tahlil yuzasidan ma'lumotlar bazasini to'plash;
3. Iqtisodiy tahlilni bevosita o'tkazish bosqichi;
4. Tahlil natijalarini umumlashtirish va rasmiylashtirish bosqichi;
5. Qarorlar tayyorlash bosqichi;
6. Tahlil natijalarini realizatsiya qilish bosqichi.

Iqtisodiy tahlilni tashkil etishda albatta har bitta tarmoqning va sohaning o'ziga xos xususiyatlari hisobga olinishi lozim. Jumladan, xo'jalik subyektlarining faoliyat turlari bir-biridan tubdan farq qiladi. Farqlanish nafaqat ularning faoliyat turida, balki mulkiy shaklida, kapitalda qatnashishi, mulkiy taqsimotida, ko'lamida ham mavjud. Moliyaviy hisobotlar bir xil shakl va mazmunni ifoda etgani bilan ularning qatorlari, qatorlarning shakllanish tartiblari bir-biridan tubdan farq qiladi.

Moliyaviy holat va natijaviylikni baholashda bu jihatlarni farqlanishi muhim o'rin tutmasa ham, aslida masalaning yechimi uning quyi bo'g'iniga, faoliyatning turiga, xususiyatiga, taqsimotning shakliga, mulkiy va moliyaviy munosabatlarga borib taqaladi.

Iqtisodiyotning u yoki bu tarmog'i yagona maqsadda birlashsa ham, boshqa munosabatlarda tubdan farq qiladi. Bu jihat farqlanishlar albatta moliyaviy tahlilda hisobga olinishi lozim.

Axborotlar bazasida ham farqlanishni kuzatish mumkin. Masalan kichik biznes subyektlari soddalashtirilgan tartibda moliyaviy hisobotni tuzadilar va yuritadilar, yirik biznes subyektlari esa umumbelgilangan tartibda moliyaviy hisobotni tuzadilar va taqdim etadilar. Shu bilan birgalikda ularning soni va mazmunida, auditorlik xulosalarining olinishida ham farqlanishlar kuzatiladi. Moliyaviy hisobotlarga auditorlik xulosalarining olinishida ham majburiy va majburiy bo'lmagan tarkibini guruhlash mumkin.

3.4. Iqtisodiy tahlilning asosiy bo'limlari: moliyaviy hisobot tahlili, investitsion tahlil, qimmatli qog'ozlar bozorida jarayonlar tahlili, moliyaviy hisobotni bashoratlash.

Moliyaviy hisobot tahlili. Moliyaviy hisobotning tarkibiy qismi moliyaviy hisobotlar hisoblanadi. Moliyaviy hisobot ana shu hisobotlarga asoslangan yoki ular bilan bog'liq bo'lgan izohlar, mo'ljallar va tushuntirishlarni ham o'z ichiga oladi.

Moliyaviy hisobotlar xo'jalik yurituvchi subyektining moliyaviy holati, moliyaviy natijalari va pul oqimlari, xususiy kapital to'g'risidagi ma'lumotlarni jamlaydi, shuningdek, ularga ishonib topshirilgan resurslar boshqarilishining natijalarini aks ettiradi.

Moliyaviy hisobotlar xo'jalik yurituvchi subyektga tegishli bo'lgan quyidagi jihatlar to'g'risidagi ma'lumotlarni ta'minlaydi:

- aktivlar;
- majburiyatlar;
- kapital;
- daromad va xarajatlar, jumladan foyda va zararlar;
- mulk egalari tomonidan ularning mulk egalari sifatida amal qilishidagi qilingan qo'yilmalar va ularga taqsimlanadigan summalar;
- pul oqimlari.

Ushbu ma'lumotlar, izohlardagi boshqa ma'lumotlar moliyaviy hisobotlardan foydalanuvchilarga xo'jalik yurituvchi subyektning kelgusi pul oqimlarini va, xususan, ularning muddatini va aniqliligini bashorat qilishga yordam beradi.

Moliyaviy hisobotlarning to'liq to'plami quyidagilarni qamrab oladi:

- davr oxiriga moliyaviy holat to'g'risidagi hisobot;
- davr uchun foyda yoki zarar va boshqa umumlashgan daromad to'g'risidagi hisobot;
- davr uchun kapitaldagi o'zgarishlar to'g'risidagi hisobot;
- g) davr uchun pul oqimlari to'g'risidagi hisobot;
- izohlar, ya'ni ahamiyatli hisob siyosatlarining va boshqa tushuntirish ma'lumotlarining qisqa bayonini qamrab olgan izohlar;
- oldingi davr uchun qiyosiy ma'lumotlarni;
- moliyaviy holat to'g'risidagi oldingi davrga tegishli (retrospektiv tahlil yuzasidan) ma'lumotlarni.

Xo'jalik yurituvchi subyekt moliyaviy hisobotlarining to'liq to'plamida barcha moliyaviy hisobotlarni teng darajada taqdim etishi lozim.

Ko'pgina xo'jalik yurituvchi subyektlari, moliyaviy hisobotlardan tashqari, xo'jalik yurituvchi subyektining rahbariyati tomonidan tayyorlangan, uning moliyaviy holati va moliyaviy natijalarining asosiy jihatlarini hamda u duch keladigan asosiy noaniqliklarni sharhlaydigan va tushuntiradigan moliyaviy tahlilni ham taqdim etadilar. Bunday hisobot quyidagilarni o'z ichiga olishi mumkin:

- moliyaviy natijalarni shakllantirgan asosiy omillar va ta'sirlar, jumladan xo'jalik yurituvchi subyekt faoliyat ko'rsatadigan muhitdagi o'zgarishlar, xo'jalik yurituvchi subyektning ushbu o'zgarishlarga javoban choralar va ularning ta'siri, hamda xo'jalik yurituvchi subyektning moliyaviy natijalarni saqlab qolish va ko'paytirishga qaratilgan investitsion siyosati, jumladan uning dividend siyosati;

- xo'jalik yurituvchi subyektning faoliyatini moliyalashtirish manbalari va u tomonidan ko'zlangan majburiyatlarning kapitalga nisbati koeffitsiyenti;

- xo'jalik yurituvchi subyektning MHXS'larga muvofiq moliyaviy holat to'g'risidagi hisobotda tan olinmagan resurslari.

Xo'jalik yurituvchi subyektlari, moliyaviy hisobotlardan tashqari, ekologik hisobotlar va

qo'shilgan qiymat to'g'risidagi rasmiy axborotlar kabi hisobotlarni va rasmiy axborotlarni, xususan ekologik omillar ahamiyatli bo'lgan sohalarda va qachonki, xodimlar ahamiyatli foydalanuvchilar guruhi sifatida inobatga olinganda, taqdim etadilar.

Moliyaviy hisobotlar tahlilida o'rganiladigan mavzularni quyidagicha tarkiblash mumkin:

Moliyaviy hisobotlar tahlilining *umumiy mavzulari*:

- Buxgalteriya balansi va moliyaviy holat tahlili;
- Moliyaviy natijalar va rentabellik tahlili;
- Pul oqimlari va valyuta mablag'lari harakatini tahlili;
- Xususiy kapital tahlili;
- Moliyaviy hisobotlarni kompleks tahlili.

Moliyaviy hisobotlarning *birlik mavzulari*:

- Investitsion faoliyat va investitsion jozibadorlik tahlili
- Bozor va ish aktivligi tahlili
- Kreditga layoqatlilik tahlili
- Iqtisodiy nochorlik tahlili
- Moliyaviy indikatorlar tahlili
- Risklar tahlili va h.k.

Xo'jalik yurituvchi subyekt joriy davrning moliyaviy hisobotlarida aks ettirilgan barcha summalar bo'yicha oldingi davrga nisbatan qiyosiy ma'lumotlarni taqdim etishi lozim. Bu jihatdan xo'jalik yurituvchi subyekti kamida, ikkita moliyaviy holat to'g'risidagi hisobotlarni, ikkita foyda yoki zarar va boshqa umumlashgan daromadlar to'g'risidagi hisobotlarni, ikkita alohida foyda yoki zarar to'g'risidagi hisobotlarni (agarda taqdim etiladigan bo'lsa), ikkita pul oqimlari to'g'risidagi hisobotlarni va ikkita kapitaldagi o'zgarishlar to'g'risidagi hisobotlarni hamda tegishli izohlarni taqdim etishi lozim. Bu holat, ma'lumotlarni qiyoslashni, ularni tahlil etishning zaruriylikini belgilab beruvchi asosiy shartdir.

Investitsion tahlil. **Investitsion tahlil** – bu investorlarning samarali qaror qabul qilishi uchun investitsiyalarni amalga oshirishning maqsadga muvofiqligini ishlab chiqish, asoslash va baholash uchun bajariladigan metodik va amaliy uslublar, usullar majmuidir.

Mulkchilik shaklidan qat'iy nazar har bitta korxonaning asosiy maqsadi foyda olish va iqtisodiy salohiyatni o'stirishga qaratilgan. Investitsiyalar ushbu maqsadga erishishning vositasidir. Ammo, har bir sarmoyadorning qarorlari

muvaffaqiyatli bo'lishi uchun investitsion tahlil natijalariga asoslangan bo'lishilozim.

To'g'ri va o'z vaqtida o'tkazilgan *investitsion tahlil* quyidagi vazifalarni halqilish imkonini beradi:

- investitsiyalarning real ehtiyojlarini va investitsiyalar uchun zarur shart-sharoitlarning mavjudligini baholash;
- korxonaning taktik va strategik maqsadlarini inobatga olgan holda sarmoyaviy yechimlarini tanlash;
- investitsiyalarning haqiqiy natijalariga, rejalashtirilgan yoki rejadan chetgachiqishlarga ta'sir etuvchi barcha omillarni aniqlash;
- investitsiyalarni amalga oshirishda investorlar uchun xavf-xatarlarni aniqlash;
- korxonalarning sifat ko'rsatkichlarini yaxshilash yuzasidan investitsion monitoringdan keyingi tavsiyalarni ishlab chiqish.

Investitsion tahlilning *turlari bo,,yicha*: kapital qo'yilmalarga investitsiyalarva moliyaviy investitsiyalar tahliliga ajratiladi.

Investitsiyalar *obyekti bo,,yicha*: to'liq korxonalar tahlili va alohida investitsion jarayonlar tahliliga bo'linadi.

Davri bo,,yicha: investitsiya oldi, joriy, operativ va investitsion faoliyatdan keyingi tahlilga ajratiladi.

Analitik izlanishlar hajmi bo'yicha to'liq va tematik tahlil turlariga bo'linadi.

Shakli bo,,yicha investitsion tahlil: ichki va tashqi tahlil turlariga ajratiladi. Investitsion tahlil quyidagi tizimli ketma-ketlikda o'tkaziladi:

- zarur axborotlarni tanlash va tayyorlash;
- dastlabki axborotni qayta ishlash va tahliliy axborotni shakllantirish;
- analitik axborotni talqin qilish;
- xulosa va tavsiyalarni tayyorlash.

Investitsion tahlil ikkita muhim bosqichni o'z ichiga oladi. Ularning har birini o'z ichiga yana bir necha bosqichlarni oladi:

- 1-investitsion loyihaning samaradorligini baholash; 2-risklarni baholash.

Investitsion tahlilda moliyaviy tahlilning gorizontal, vertikal, trend, qiyoslash, koeffitsiyent, integral usullaridan foydalaniladi.

Qimmatli qog'ozlar tahlili. Tahlilning maqsadi – qimmatli qog'ozlar bo'yicha kelajakdagi xatti-harakatni aniqlik bilan taxmin qilishga qaratilgan. Tahlil qilmasdan sarmoyadorlar bozorda nima bo'layotganligini bila olmaydilar.

Eng istiqbolli kompaniyalar, emitentlar ham oxir-oqibatda muvaffaqiyatsizlikka uchrashi mumkin. Boshqa tomondan kichik va noqobil kompaniyalar tez va kutilmagan tarzda natijalarga erishib, ularning ulushi keskin ortib ketishi mumkin.

Barcha ishtirokchilar qaysi kompaniyalar rivojlanib ketmoqda, qaysilarining rivojlanishi sekinlashgan yoki orqaga ketganligiga qarab aksiyalarni sotib olish yoki sotish yuzasidan qimmatli qog'ozlarni tahlil qilishga kirishadilar.

Qimmatli qog'ozlarning odatda fundamental va texnik tahlil turlari tarkiblanadi.

Moliyaviy hisobotni bashoratlash. Boshqaruv har doim kelajakka yo'naltirilgan bo'ladi. Bo'lib o'tgan jarayonni ortga qaytarib bo'lmaydi. Lekin uning natijalariga qarab kelajak rejasini tuzish, kelajakdagi boshqaruvning optimalligini, samaradorligini ta'minlash choralarini ko'rish mumkin.

Moliyaviy hisobotlarni bashoratlash nima uchun kerak? Moliyaviy hisobotlarni bashoratlash asosida moliyaviy holat, natija, pul harakati, kapital o'zgarishidagi har qanday ko'rsatkichni oldindan kutilishini bashoratlash mumkin.

Bashoratlash moliyaviy hisobotlar ma'lumotlari asosida hisob-kitob qilinadigan har qanday ko'rsatkichni oldindan aniqlash imkonini beradi. Bu esa korxonaning moliyaviy holati, natijalari, pul oqimi yuzasidan oldindan kutilishi mumkin bo'lgan holatni aniqlashga imkon beradi. To'g'ri, oldindan aniqlangan ko'rsatkichning aniqligi ta'minlab bo'lmaydi. Chunki unga ta'sir etuvchi ichki va tashqi omillar, shuningdek, boshqaruv apparati tomonidan qabul qilinadigan qarorlar aniqlikni qay jihatdandir o'zgarishiga sabab bo'ladi.

Bashoratlashda murakkab modellashtirish tizimidan foydalaniladi. Risklarni baholash masalasi bu borada o'ta murakkab va qiyin jarayon hisoblanadi.

Balans moddalarini *bashoratlashda* quyidagi **modellardan** foydalaniladi.

1) Buxgalteriya balansi moddalarini fiksatsiyalash metodi – bashoratlash davrida balansning shunday moddalariga nisbatan qo'llaniladiki, ular ma'lum davriylikda o'zgarishsiz qoladi. Masalan Ustav kapitali, Qo'shilgan kapital, Uzoq muddatli moliyaviy qo'yilmalar, Uzoq

muddatli majburiyatlar va h.k.

2) Buxgalteriya balansi moddalari orasidagi mutanosiblik metodi.

Misol uchun, boshqaruv va tijorat xarajatlarini, to'lovga qabul qilingan majburiyatlar va h.k.larning sotish hajmiga bog'liqligi. Ayrim ko'rsatkichlar mahsulotlarni sotish hajmiga emas, balki ishlab chiqarilgan, sotilgan mahsulotlarning ishlab chiqarish xarajatlari o'zgarishiga bog'liq ravishda o'zgaradi. Masalan, kreditorlik majburiyatlarining ortishi, majburiyatlar bo'yicha zaxiralarning tashkil etilishi kabi.

3) Regressiv tahlil metodi. Ko'rsatkichlar orasidagi barqaror munosabatlar mavjudligi sharoitida statistik mutanosiblikka asoslangan usul hisoblanadi.

4) Ekspert baholash metodi. Murakkab vazifalarni hal etishda foydalaniladigan usul.

5) Doimiy o'sish metodi. Alohida koeffitsiyentlarning doimiy o'sish sur'atlarini belgilash usuli. Masalan uzoq muddatli qarzlarni, ma'muriy va savdo xarajatlari, belgilangan xarajatlarning boshqa turlarining o'sishi. Ko'rsatkichlarning o'sish sur'atlari o'rtacha qiymatlarni emas, balki murakkab o'rtacha yillik o'sish sur'atlari darajasida qo'llanishi kerak.

6) Elementar rejalashtirish metodi. Har bir obyekt uchun rejalashtirilgan sxema, rejalar mavjudligi, moliyaviy hisobot maqomini tashkil etuvchi shu kabi obyektlar guruhi nazarda tutiladi.

Ushbu metoddan amortizatsiya xarajatlarini bashoratlashda, uzoq muddatli qarzlarni qoplashda foydalanish mumkin.

Moliyaviy tahlilning *modelli tarkibi* quyidagi bo'limlardan tashkil topadi.

- dastlabki ma'lumotlar bazasi;
- hisob-kitoblar;
- oraliq jadvallar;
- natijalar;
- grafiklar.

Moliyaviy hisobotlarni bashoratlashda har qadamda xo'jalik yurituvchi subyekt rahbariyatining xatti-harakatlarini tanlash zaruriyati bilan yuzma-yuz kelishi mumkin va bu tabiiy hol hisoblanadi.

Agar xo'jalik yurituvchi subyekt muayyan choralarni ko'rishni xohlamasa, o'z-o'zidan holat yanada yomonlashib boraverishi mumkin.

Asosiy jihatlar taqsimlanmagan foydani qayerga yo'naltirish lozimligiga, uzoq muddatli aktivlarning qaysi turlarini olib kelish lozimligiga, moliyaviy qo'yilmalarni qayerlarga joylashtirishga, xususiy kapitalni o'stirishga qaratilmog' ilozim.

Bashoratlashdagi eng muhim masalalardan biri bu inflyatsiya darajasibo'yicha aniq ma'lumotlarga tayanilishi bilan izohlanadi.

3.5. Iqtisodiy tahlil bosqichlari

Iqtisodiy tahlil o'tkazish metodikasi quyidagi *asosiy bosqichlarni* o'z ichiga oladi:

1. Dastlabki baholash. Dastlabki baholashda axborotlar ishonchligini

baholashni, moliyaviy hisobotlarni o'qish va uning muhim ko'rsatkichlar tizimini baholashni, aylanma mablag'lar va uzoq muddatli aktivlar, o'z va qarz mablag'lar bilan bog'liq ko'rsatkichlar tizimini mutlaq ifodasi bilan chuqur tahlil etish orqali aniq xulosalarni shakllantirish nazarda tutiladi.

2. Ekspress-tahlil. Moliyaviy koeffitsiyentlarni aniqlash asosida korxonaning joriy va istiqbolli to'lovga qobilligini, ish va bozor aktivligini o'rganish asosida korxonaning moliyaviy ahvoriga baho berishni anglatadi.

Ekspress-tahlilning *maqsadi* xo'jalik yurituvchi subyektning moliyaviy holati, rivojlanish dinamikasini operativ, vizual baholashdan iborat. Ekspress- tahlilni amalga oshirish quyidagi ketma-ketlikda amalga oshiriladi:

- rasmiy xususiyatlarga ko'ra hisobotni ko'rish;
- auditor xulosasi bilan tanishish;
- korxonada hisob siyosati bilan tanishish;
- hisobotdagi –og'riqli (muammoli) bandlarni aniqlash va ularni dinamik baholash;
- asosiy ko'rsatkichlar bilan tanishish;
- tushuntirish xatini o'qish;
- haqqoniy balans ma'lumotlari asosida mulkiy va moliyaviy holatni baholash;
- tahlil natijalari bo'yicha xulosalarni shakllantirish.

Ekspress-tahlilda quyidagi muhim o'zgarishlarga ahamiyat qaratiladi: davr oxiriga balans jamiyati davr boshiga nisbatan o'sishiga; aylanma aktivlarning o'sishi uzoq muddatli aktivlarning o'sishidan yuqori bo'lishiga; xususiy kapitalning qarzi kapitalidan ortiq bo'lishiga; xususiy kapitalning o'sishi qarzi kapitalning o'sishidan yuqori bo'lishiga; debitorlik va kreditorlik majburiyatlarining o'sishi bir xilda bo'lishiga; aylanma aktivlarda o'z mablag'lari hissasi yuqori bo'lishiga; qoplanmagan zarar qatori bo'lmashligiga va h.k.

3. Chuqurlashtirilgan iqtisodiy tahlil. Chuqurlashtirilgan iqtisodiy tahlilning asosiy vazifasi – qaysi mahsulot turlari, qaysi xarajat turlari, qaysi javobgarlik markazlari tufayli o'zgarishlar yuzaga kelganligini va bu borada rahbarlar qanday yo'l tutishi lozimligiga qaratilgan.

Chuqurlashtirilgan iqtisodiy tahlilning asosiy *maqsadi* – xo'jalik yurituvchi subyektning joriy davrdagi natijalarini, ularning kelgusidagi kutilishlarini, moliyaviy holatini keng qamrovli tavsiflashga, baholashga qaratilgan.

Chuqurlashtirilgan iqtisodiy tahlilning asosiy jihatlari quyidagilarga qaratilgan:

- xo'jalik subyektining iqtisodiy va moliyaviy holatini baholash;
  - xo'jalik subyektining iqtisodiy salohiyatini baholash va tahlil etish;
  - mulkiy holatini baholash (analitik balansni tuzish, balansning vertikal tahlili, balansning gorizontal tahlili, mulkiy holatdagi sifat o'zgarishlari tahlili);
  - moliyaviy holatni baholash (likvidlik va to'lovga layoqatlilikni baholash, moliyaviy barqarorlikni baholash);
  - moliyaviy xo'jalik faoliyati natijaviyligini baholash (ish aktivligi, foyda varentabellikni baholash, qimmatli qog'ozlar bozorida holatini baholash)ni o'z ichiga oladi.
- Iqtisodiy tahlilni quyidagi bosqichlardan iborat *algoritmini* belgilash mumkin:
- tahlil uchun zarur bo'lgan axborotlarni yig'ish;
  - axborotlarni qayta ishlash, ko'rsatkichlarni tanlash va ularni tahliliylikni ta'minlash;
  - moliyaviy hisobotlarning gorizontal, vertikal, trend tahlilini o'tkazish;

- moliyaviy hisobotlar ko'rsatkichlari asosida moliyaviy koeffitsiyentlarni hisob-kitob qilish, ularning qiyosiy tahlilini qilish, o'zgarishlarni omilli tahlilini amalga oshirish;
- xo'jalik subyektining moliyaviy holatini, moliyaviy natijalari, pul oqimlarini tahliliy natijalarini chiqarish, ularni yaxshilashning, imkoniyatlarini aniqlash;
- iqtisodiy tahlil bo'yicha yakuniy xulosalarni tayyorlash va amaliy chora- tadbirlarni belgilash.

3.6. Iqtisodiy tahlilning axborot manbalari (tahlil obyektlari haqidagi ma'lumotlar), ularning ochiqligi va oshkoraligi

Iqtisodiyotdagi o'zgarishlarning jadalligi zamonaviy buxgalteriya hisobi, iqtisodiy tahlil va auditning ham mazmunini tubdan yangi shakl va mazmunda yuritishni talab etmoqda. Hozirgi sharoitda moliyaviy hisobotlar tahlilining muhimligini shu bilan aniq izohlash mumkinki, ushbu predmet alohida fan sifatida

shakllangan. Mulk egalari, sheriklar va hamkorlar, mol yetkazib beruvchi va xaridorlar, qarz beruvchi va oluvchilar, nazorat va taftish organlari, kontragentlarning keng qamrovli tarkibi xo'jalik yurituvchi subyektining moliyaviy ahvoli va undagi o'zgarishlarni baholashning konseptual asoslari tubdan, yangidan tuzib chiqildi. O'zbekiston Respublikasining alohida qabul qilingan Buxgalteriya hisobi, Audit to'g'risidagi Qonunlari, qator Kodekslar (byudjet, soliq, mehnat, investitsiya) normalari asosida tashkil etilayotgan hisob xizmatlarining mazmuni tubdan o'zgarmoqda.

Moliyaviy hisobot – xo'jalik yurituvchi subyekt alohida mustaqil xo'jalik yurituvchi subyektligi yoki xo'jalik yurituvchi subyektlarning jamlangan guruhiga kirishidan qat'i nazar shu xo'jalik yurituvchi subyektning ma'lum bir davrdagi faoliyatini ko'rsatuvchi moliyaviy axborotni taqdim etish usulidir.

Moliyaviy hisobot – buxgalteriya hisobi subyektining hisobot sanasidagi moliyaviy holati, hisobot davridagi faoliyatining moliyaviy natijasi va pul mablag'larining harakati to'g'risidagi tizimlashtirilgan axborotdan iboratdir.

Yillik moliyaviy hisobot quyidagilarni o'z ichiga oladi:

- buxgalteriya balansi;
- moliyaviy natijalar to'g'risidagi hisobot;
- pul oqimlari to'g'risidagi hisobot;
- xususiy kapital to'g'risidagi hisobot;
- izohlar, hisob-kitoblar va tushuntirishlar.

3.3-jadval

Moliyaviy hisobot shakllari va ularning axborotliligi

Hisobot shakllari			
Buxgalteriya balansi	Foyda va zarar haqida hisobot	Kapital to'g'risidagi hisobot	Pul oqimi to'g'risidagi hisobot

<p>Iqtisodiy resurslar haqidagi, likvidlik va to'lovga qobillik haqidagi, korxonaning o'zgarishlarga ko'nikish qobiliyatini baholash to'g'risidagi axborotlarni olishga imkon beradi</p>	<p>Resurslar bazasi yuzasidan pul oqimlarining ijobiy saldosi, faoliyat natijasi va rentabellik haqidagi axborotlarni beradi</p>	<p>Korxonaning operatsion, moliyaviy va investitsion faoliyat natijasini baholashga, korxonaning pul ishlab topish qobiliyati, ushbu mablag'larga korxonaning zaruriyatini baholashga imkon beradi</p>	<p>Korxonaning sof aktivlar qiymatini baholashga, to'lovga qobillik va likvidlikni baholashga, pul mablag'larini samarali boshqarish to'g'risidagi axborotlarni olish imkonini beradi</p>
--	--	--	---

Xalqaro standartlar bo'yicha tuziladigan moliyaviy hisobotga doir talablar moliyaviy hisobotning xalqaro standartlarida belgilanadi.

Buxgalteriya hisobi subyekti moliyaviy hisobotni tuzishda mustaqil balansga ajratilgan o'z vakolatxonalarning, filiallarining va boshqa tarkibiy bo'linmalarining buxgalteriya balanslarini hamda boshqa hisobot shakllarini kiritishi kerak.

Moliyaviy hisobot hisobot yili boshidan ortib boruvchi yakun bilan tuziladi.

Byudjet tashkilotlarining moliyaviy hisoboti byudjet to'g'risidagi qonun hujjatlariga muvofiq tuziladi va taqdim etiladi.

Moliyaviy hisobotning tarkibi va mazmuni O'zbekiston Respublikasi Moliya vazirligi tomonidan belgilanadi.

Banklar va boshqa kredit tashkilotlari moliyaviy hisobotining tarkibi hamda mazmuni O'zbekiston Respublikasi Markaziy banki tomonidan belgilanadi.

Asosiy xo'jalik jamiyati bo'lgan va shu'ba xo'jalik jamiyatlariga, o'z nazorati ostidagi tashkilotlarga ega buxgalteriya hisobi subyekti konsolidatsiyalashgan moliyaviy hisobotni tuzadi.

Konsolidatsiyalashgan moliyaviy hisobotni tuzish tartibi, shuningdek, asosiy xo'jalik jamiyatining nazorati ostidagi tashkilotlarga qo'yiladigan talablar buxgalteriya hisobi standartlari bilan belgilanadi.

Moliyaviy hisobot quyidagilarga taqdim etiladi:

- davlat soliq xizmati organlariga;
- ta'xis hujjatlariga muvofiq mulkdorlarga;
- davlat statistika organlariga;
- qonun hujjatlariga muvofiq boshqa organlarga.

Moliyaviy hisobot elektron hujjat tarzida taqdim etilishi mumkin.

Moliyaviy hisobot yilning har choragida taqdim etiladi. Kichik korxonalar va mikrofirmalar buxgalteriya balansidan hamda moliyaviy natijalar to'g'risidagi hisobotdan iborat, faqat yillik moliyaviy hisobotni taqdim etadi.

Xo'jalik yurituvchi subyektlarning yillik moliyaviy hisoboti manfaatdor banklar, birjalar, investorlar, kreditorlar, shuningdek, qonun hujjatlariga muvofiq boshqa shaxslar uchun ochiqdir.

Aksiyadorlik jamiyatlari, shuningdek, sug'urta tashkilotlari, banklar, jamoat fondlari va qonun hujjatlariga muvofiq boshqa tashkilotlar har yilgi moliyaviy hisobotni aksiyadorlarning yoki buxgalteriya hisobi subyekti boshqa yuqori boshqaruv organining yillik umumiy yig'ilishi o'tkaziladigan sanadan kamida ikkihafta oldin auditorlik xulosasi bilan birga e'lon qilishi shart.

Buxgalteriya hisobi barcha xo'jalik operatsiyalarini yaxlit, uzluksiz, hujjatlar asosida hisobga olish yo'li bilan buxgalteriya axborotini yig'ish, qayd etish va umumlashtirishning tartibga solingan tizimidan, shuningdek, u asosida moliyaviy va boshqa hisobotni tuzishdan iboratdir.

Boshlang'ich hisob hujjatlariga asoslangan, buxgalteriya hisobi reestrlarida, moliyaviy hisobotlarda, tushuntirishlarda hamda buxgalteriya hisobini tashkil etish va yuritish bilan bog'liq boshqa hujjatlarda aks ettiriladigan buxgalteriya hisobi obyektlari haqidagi qayta ishlangan ma'lumotlar – **buxgalteriya axboroti** debyuririladi.

Buxgalteriya hisobini yuritish va moliyaviy hisobotni tuzishga doir minimal talablarni buxgalteriya hisobi standartlari belgilaydi.

Buxgalteriya hisobini tashkil etish, yuritish va moliyaviy hisobotni tuzishga doir maxsus talablarni buxgalteriya hisobining milliy standartlari belgilaydi.

Xo'jalik subyektlari moliyaviy hisobotning xalqaro standartlarini qonun hujjatlarida belgilangan tartibda qo'llashlari mumkin.

Moliyaviy hisobotlarning elementlari: aktivlar, majburiyatlar, xususiy kapital, zaxiralar, daromadlar, xarajatlar, moliyaviy natijalar.

Xo'jalik yurituvchi subyekti o'zining, pul oqimlari to'g'risidagima'lumotlaridan tashqari, moliyaviy hisobotlarini buxgalteriya hisobining hisoblash usuli asosida tayyorlashi lozim. Buxgalteriya hisobining hisoblash usuli qo'llanilganda, xo'jalik yurituvchi subyekt moddalarni aktivlar, majburiyatlar, kapital, daromadlar va xarajatlar (moliyaviy hisobotlar elementlarini) sifatida tan oladi, qachonki ular konseptual asosda keltirilgan ushbu elementlarning ta'riflarigava tan olish mezonlariga to'g'ri kelsa.

Aktivlar – subyekt nazorat qiladigan, kelgusida ulardan daromad olish maqsadida avvalgi faoliyat natijasida olingan iqtisodiy resurslardir.

Aktivlar – xo'jalik subyektining qiymat bahosiga ega bo'lgan moddiy, shu jumladan, pul mablag'lari, debitorlik qarzlari va nomoddiy mulkidir.

Aktivlarda aks ettirilgan bo'lg'usi iqtisodiy foyda, xo'jalik yurituvchi subyektning pul mablag'lari oqimiga potensial bevosita va bilvosita qo'shiladigan ulushdir. Bu ulush xo'jalik yurituvchi subyekt asosiy faoliyatining bir qismi sifatida yuzaga kelishi mumkin.

Xo'jalik yurituvchi subyektning aktivlari avvalgi bitimlar va boshqa voqealarning natijasidir. Xo'jalik yurituvchi subyektlar odatda aktivlarni sotib olib yoki hosil qilib unga ega bo'ladilar, biroq, boshqa bitimlar va voqealar aktivlarni ko'paytirishga imkon beradi. Masalan, xo'jalik yurituvchi subyekt hukumatdan olgan ko'chmas mulk va h.k. Kelgusida kutiladigan bitimlar va boshqa voqealar o'zidan o'zi aktivlarning paydo bo'lishiga olib kelmaydi.

Xo'jalik yurituvchi subyekt o'z aktivlaridan mulkni, tovar-moddiy zaxiralar ishlab chiqarishni va xizmatlar ko'rsatilishini boshqarish uchun foydalanadi.

Aktivlarda aks ettirilgan bo'lg'usi iqtisodiy foyda xo'jalik yurituvchi subyekt tomonidan har xil yo'llar bilan amalga oshirilishi mumkin. Masalan, aktivdan:

- tovar-moddiy zaxiralar ishlab chiqarish va xizmatlar ko'rsatishda alohida yoki boshqa aktivlar bilan birgalikda foydalanilishi;

- boshqa aktivlarga almashtirilishi;

- majburiyatlarni bajarish uchun foydalanilishi;

- xo'jalik yurituvchi subyektning egalari o'rtasida taqsimlanishi mumkin. Aktivlar binolar, inshootlar va uskunalar singari moddiy shaklga ega. Biroq, moddiy shakl aktivning mavjud bo'lishi uchun zarur emas. Masalan, patentlar va mualliflik huquqlari aktivlardir, agar xo'jalik yurituvchi subyekt kelgusida ulardan foydalanishdan iqtisodiy foyda olishni kutayotgan bo'lsa.

Aktivlar, masalan, debitorlik qarzlari va mulk yuridik huquqlar, shu jumladan egalik huquqi bilan bog'liqdir. Aktiv mavjudligini aniqlashda, egalik huquqi asosiy hisoblanmaydi. Masalan, ijaraga olinadigan mulk aktiv hisoblanadi, agar xo'jalik yurituvchi subyekt ana shu mulkdan olinishi kerak bo'lgan foydani nazorat qilsa.

Xarajatlarni amalga oshirish bilan aktivlarni hosil qilish o'rtasida uzviy aloqa mavjud, ammo bu jarayonlar hamma vaqt ham vaqti bo'yicha to'g'ri kelmaydi. Xo'jalik yurituvchi subyekt tomonidan amalga oshirilgan xarajatlar bo'lg'usi iqtisodiy foyda izlanganidan dalolat beradi, lekin aktivlar olinganini uzil-kesil tasdiqlamaydi. Binobarin, xarajatlarning mavjud emasligi obyektning aktiv deb hisoblash uchun asos bo'lmaydi. Masalan, xo'jalik yurituvchi subyektga tekinga berilgan obyektlar aktivlarni ta'riflashga mos keladi.

Xususiy sarmoya – subyektning majburiyatlarni chegirib tashlagandan keyingi aktivlaridir.

Xususiy sarmoya ustav, qo'shilgan, zaxiralar sarmoyasi va taqsimlanmagan foydadan iboratdir. Zarur hollarda ustav, qo'shilgan, zaxira sarmoyalari tahliliy jihatdan alohida hisobga olinadi. Buxgalteriya balansidagi xususiy sarmoyaning miqdori aktivlar qiymatini va majburiyatlarni baholashga bog'liqdir.

Majburiyatlar – shaxsning (qarzdorning) boshqa shaxs (kreditor) foydasiga muayyan ishni amalga oshirish, masalan, mol-mulkni topshirish, ishni bajarish, pul to'lash va boshqa majburiyatlaridir yoxud muayyan xatti-harakatdan tiyilib turish majburiyatidir, kreditor esa qarzdordan o'z majburiyatlarini bajarishini talab qilishga haqlidir.

Xo'jalik yurituvchi subyekt boshqa yuridik va jismoniy shaxslar oldida joriymas'uliyatli ekanligi majburiyatning asosiy tavsifidir.

Majburiyatlar ustavning yoki shartnomaning talablari oqibati sifatida kuchga kirishi mumkin. Masalan, olingan tovar-moddiy zaxiralar va xizmatlar uchun to'lanadigan summalar. Majburiyatlar oldin tadbirkorlik ishi jarayonida, yaxshi munosabatlarni saqlab turish yoki xolisona tarzda ish ko'rishda ham yuzaga keladi. Masalan, agar xo'jalik yurituvchi subyekt kafolat muddati tugaganidan so'ng o'z mahsulotidagi kamchiliklarni tuzatish to'g'risida qaror qabul qilsa, shu bo'yicha qilingan xarajatlar ham majburiyatlar deb hisoblanadi.

Hozirgi majburiyat bilan kelgusi majburiyat o'rtasida chegara bo'lishi kerak. Xo'jalik yurituvchi subyekt rahbarining kelgusida aktivlarni sotib olish haqida qabul qilgan qarori majburiyat paydo bo'lishiga sabab bo'lmaydi. Majburiyat odatda aktiv olinganda yoki xo'jalik yurituvchi subyekt aktivni sotib olish to'g'risida bitimga kirishgandagina paydo bo'ladi.

Tegishli majburiyatni bajarish odatda boshqa tarafning e'tirozlarini qondirish uchun iqtisodiy foydani ifodalovchi xo'jalik yurituvchi subyekt resurslarini o'ziga jalb etadi. Majburiyatlarning bajarilishi har xil usullarda (qonun hujjatlarida ko'zda tutilgan hollardan tashqari) amalga oshiriladi:

- haq to'lash bilan;
- boshqa aktivlarni berish bilan;
- xizmatlarni ko'rsatish bilan;
- ushbu majburiyatni boshqasi bilan almashtirish orqali;
- majburiyatlarni aksiyalarga almashtirish orqali.

Majburiyat, kreditor o'z huquqlaridan bosh tortgan hollarda yoki kreditor ana shu huquqlaridan mahrum bo'lganida, bajarilgan deb hisoblanishi mumkin.

Majburiyatlar avvalgi bitimlar yoki o'tgan voqealarning natijasidir. Masalan, tovar-moddiy zaxiralarni sotib olish va xizmatlarni olish bilan to'lanishi kerak bo'lgan (agar ular ilgari to'lanmagan bo'lsa yoki yetkazib berilganda) schyotlar ham olinadi.

Zaxiralar – kelgusida muayyan xarajatlarga sarflanishi mumkin bo'lgan xususiy sarmoyaning bir qismidir.

Xo'jalik yurituvchi subyektning va kreditorlarning zararlarning oqibatlaridan qo'shimcha tarzda himoya qilishni ta'minlash uchun zaxiralarni vujudga keltirish zarur. Zaxiralarni hosil qilish va ularning miqdori haqidagi axborot qarorlar qabul qilishda foydalanuvchilar uchun ahamiyatlidir. Zaxiralarni vujudga keltirish xo'jalik yurituvchi subyektga doir qonunchilikda va ustavda (soliq qonunlarini buzmaganda holda) ko'zda tutiladi.

Daromadlar – hisobot davrida aktivlarning ko'payishi yoxud majburiyatlarning

kamayishidir.

Soliqqa tortiladigan daromad (zarar) – soliq qonunlariga muvofiq belgilangan hisobot davridagi daromad (zarar) summasidir.

Xarajatlar – hisobot davrida aktivlarning kamayishi yoxud majburiyatlarning ko'payishidir.

Zararlar iqtisodiy foydaning kamayganligini bildiradi va o'z tabiatiga ko'ra boshqa xarajatlardan farq qilmaydi va konseptual asosning alohida qismi deb hisoblanmaydi.

Moliyaviy natijalar – xo'jalik yurituvchi subyektning foyda yoki zarar shaklida ifodalangan faoliyatining pirovard iqtisodiy yakunidir.

3.7. Moliyaviy hisobotlar shakllari va ularning tavsifi. Jamlanganmoliyaviy hisobotlar va ularni tahlil etish

Buxgalteriya balansi. Buxgalteriya balansi ma'lum sanaga korxonaning aktivlari, kapitali va majburiyatlari holati haqida axborot beruvchi hisobot shaklidir.

«Balans» atamasi lotincha -bis|| - ikki marta, -banx|| - tarozi pallas so'zlaridan tarkib topgan bo'lib, ikkala palla degan ma'noni anglatadi. U tenglik, muvozanat tushunchasi sifatida ishlatiladi.

Buxgalteriya balansini turli tasnifiy belgilari (tuzilish vaqti, axborot hajmi, aks ettirish obyekti, tozalash usuli) bo'yicha turlarini tarkiblash mumkin.

3.4-jadval

Buxgalteriya balansini turlari

Buxgalteriya balansi tuzilish vaqtiga ko,,ra				
Tashkil topish balansi	Joriy balans	Tugatish balansi	Bo,,lish balansi	Birlashtirish balansi
Korxonaning tashkil topish vaqtida tuziladi.	Korxonaning uzluksiz faoliyatida, qonunda belgilangan muddatlarda tuziladi	Korxonaning tugatilganda tuziladi	Yirik korxonalar bir necha mayda korxonalar bo'linish vaqtida tuziladi	Bir necha korxonalar bir korxonaga birlashtirilganda tuziladi
Axborot hajmi bo,,yicha				
Bir martalik		Yig,,ma balans		
Bir martalik balans faqat bitta korxonalar bo'yicha joriy hisob asosida tuziladi		Yig'ma balans bir martalik balanslar asosida tuziladi va birlashtirilmalar (vazirliklar, qo'mita vaboshqarmalar va shu kabilar)ning xo'jalik mablag'larini aks ettiradi.		
Aks ettirish obyekti ko,,ra				
Mustaqil balans		Alohida balans		
Mustaqil balansni huquqiy shaxs bo'lgan barcha korxonalar tuzadi		Alohida balansni korxonaning tarkibiy bo'linmalari (filiallar, bo'limlar, sho'ba va qaram xo'jaliklar hamda shu kabilar) tuzadi		
Aks ettirish obyekti ko,,ra				
Balans-brutto		Balans-netto		
Tartibga soluvchi moddalarni o'z ichiga oluvchi balansdir		Balansning umumiy qiymatidan tartibga soluvchi moddalar summasi chegiriladi.		

Xo'jalik yurituvchi subyektlar uzluksiz faoliyatida iqtisodiy resurslarni harakatga keltiriladi va ularning tuzilishi doimo o'zgarib turadi. Ushbu o'zgarishlarni buxgalteriya balansida to'rtta jihatini xarakterlash lozim. Birinchi jihat o'zgarish aktiv va passiv tomonning o'sishini xarakterlaydi, ikkinchi jihat o'zgarishlar har ikki tomonning kamayishini, uchinchi jihat o'zgarishlar faqat aktiv tomonning o'zgarishini, to'rtinchi jihat o'zgarishlar faqat passiv tomonning o'zgarishlarini xarakterlaydi.

3.5-jadval

Buxgalteriya balansidagi o'zgarishlar			
Balansdagi o'zgarishlar			
$A+X_1=P+X_1$	$A-X_2=P-X_2$	$A+X_3-X_3=P$	$A=P+X_4-X_4$
Aktiv tomon ham passiv tomon ham ko'payadi	Aktiv tomon ham passiv tomon ham kamayadi	Ko'payish va kamayish aktiv tomonda kuzatiladi	Ko'payish va kamayish passiv tomonda kuzatiladi
Balans summasi ko'payadi	Balans summasi kamayadi	Balans summasi o'zgarmaydi	Balans summasi o'zgarmaydi

Buxgalteriya balansini moliyaviy tahlilga tayyorlash yuzasidan uning elementlari va moddalarini turli tasnifiy belgilari bo'yicha ko'rsatkichlar tizimiga jamlash talab etiladi. Bu tasnifiy belgilar ularning shakli, aylanuvchanlik darajasi, likvidligi bo'lishi mumkin.

3.6-jadval

Buxgalteriya balansi aktiv tomoni klassifikatsiyasi			
Aktivlar (A)			
Uzoq muddatli aktivlar (UMA)		Joriy aktivlar (JA)	
Moliyaviy bo'lmagan uzoq muddatli aktivlar (MBUMA)	Moliyaviy uzoq muddatli aktivlar (MUMA)	Moliyaviy bo'lmagan joriy aktivlar (MBA)	Moliyaviy joriy aktivlar (MJA)
Pul ko'rinishida bo'lmagan aktivlar (PKBM)			Pul ko'rinishidagi aktivlar (PKM)
Qiyin sotiladigan aktivlar (QSA)	Likvid aktivlar (LA)		

3.7-jadval

Buxgalteriya balansi passiv tomoni klassifikatsiyasi			
Passiv (P)			
O'z mablag'lari manbai (O'MM)	Majburiyatlar (M)		
Xususiy kapital	Uzoq muddatli kredit va qarzarlar (UM)	Qisqa muddatli kredit va qarzarlar (QM)	Kreditorlik majburiyati (K)
Doimiy passivlar (DP)	Majburiyatdagi passivlar (MP)		

Balansdagi ifodalar:**Umumiy ifodalar**

$$A=P \quad (2.1)$$

$$UMA+JA=O'MM+M \quad (2.2)$$

$$MBUMA+MUMA+MBJA+MJA=O'MM+UM+QM+K \quad (2.3)$$

$$PKBA+PKA=DP+MP \quad (2.4)$$

Birlik ifodalar

$$UMA=MBUMA+MUMA \quad (2.5)$$

$$JA=MBJA+MJA \quad (2.6)$$

$$PKBA=MBUMA+MUMA+MBJA \quad (2.7)$$

$$LA=MUMA+MBJA+MJA \quad (2.8)$$

Moliyaviy boʻlmagan uzoq muddatli aktivlar – asosiy vositalar, nomoddiy aktivlar, oʻrnatiladigan uskunalar, kapital qoʻyilmalarni oʻz ichiga oladi.

Moliyaviy uzoq muddatli aktivlarga uzoq muddatli investitsiyalar kiritiladi.

Moliyaviy boʻlmagan joriy aktivlarga ishlab chiqarish zaxiralari, tugallanmagan ishlab chiqarish, tayyor mahsulot, tovarlar, kelgusi davr xarajatlari, kechiktirilgan xarajatlar va debitorlik majburiyatlari kiradi.

Moliyaviy joriy aktivlarga pul mablagʻlari, qisqa muddatli moliyaviy qoʻyilmalar va boshqa joriy aktivlar kiradi

3.8-jadval

Aktivlarning turli shakllari oʻrtasidagi aloqadorlik

Aktivlar shakli	Moliyaviy boʻlmagan aktivlar	Moliyaviy aktivlar	Jami aktivlar
Uzoq muddatli aktivlar	MBUMA	MUMA	UMA
Joriy aktivlar	MBJA	MJA	JA
Jami aktivlar	MBA	MA	A

3.9-jadval

Aktivlarni mazmuni boʻyicha tarkiblanishi

Aktivlarni manbalashni mazmuni	
Xususiy (XK)*	Qarzga olingan (QK)

	Tashqi qarz (TQ)**	Ichki qarz (IQ)***
* - O'z mablag'lari manbai	** - Uzoq va qisqa muddatli kreditlar va qarzarlar, kreditorlik majburiyatlarining tashqi qismi	*** - Kreditorlik majburiyatlarini ichki qismi

Xususiy kapital – o'z ichiga ustav kapitali, qo'shilgan kapital, rezerv kapitali, taqsimlanmagan foyda va o'z mablag'lari manbaining boshqa tarkiblarini (maqsadli tushumlar, kelgusi davr xarajatlari va to'lovlar zaxirasi) oladi.

Tashqi qarz – bank kreditlari va qarzarlarini, olingan avans to'lovlarini, kreditorlik majburiyatlarining mol yetkazib beruvchilarga bo'lgan qismini o'z ichiga oladi.

Ichki qarz – korxonaning mehnat haqidan, soliqlar, to'lovlar va yig'imlar bo'yicha qarzidan, jalb qilingan qarz mablag'lari yuzasidan foizlar, aksionerlarga e'lon qilingan dividendlar bo'yicha majburiyatlardan iborat bo'ladi

3.10-jadval

Buxgalteriya balansi moddalarining mulkiy egaligi bo'yicha tuzilishi

Mulk	O,,ziga tegishli mulk	Qarzga olingan mulk	Jami
Pul ko'rinishida bo'lmagan mulk (PKB)=MBUMA+MUMA+MBJA	XK (PKB)	QK (PKB)	PKB
Pul ko'rinishidagi mulk(PK)=MJA	XK(PK)	QK (PK)	PK
Jami mulk	XK	QK	A

3.11-jadval

Buxgalteriya balansidagi moddalarning o,,zgarishlari

Mulk	Davr boshiga debet qoldiq	Xususiy mulk	Qarzga olingan mulk	Davr oxiriga debet qoldiq	O,,sish darajasi
Davr boshiga kredit qoldig'i	A _b	XK _b	QK _b	-	-
Pul shaklida bo'lmagan mulk (PShBM)	PShBM _b	<XK (PKB)	<QK (PKB)	PShBM _o	<PShBM
Pul shaklidagi mulk (PShM)	PShM _b	<XK(PK)	<QK (PK)	PShM _o	<PShM
Davr oxiriga kredit qoldig'i	-	XK _o	QK _o	A _o	-
O' sish darajasi	-	<XK	<QK	-	<A

Moliyaviy hisobotlar tarkibida buxgalteriya balansi markaziy o'ringa turadi va undagi ko'rsatkichlarni tahlil etish va baholash orqali xo'jalik yurituvchi subyektning mulkiy va moliyaviy ahvolidan voqif bo'linadi.

Xo'jalik yurituvchi subyektning iqtisodiy axvolidagi o'zgarishlar albatta mulkiy va moliyaviy munosabatlar tufayli yuzaga keladi. Odatda, moliyaviy munosabatlarning klassik formulasi sifatida quyidagi bog'lanishdan foydalaniladi:

$$Pul1 \Rightarrow Tovar1 \Rightarrow Pul2^* \Rightarrow Tovar2^* \Rightarrow Pul3^* \dots \quad (2.9)$$

*sikl natijasidagi yutuq: $Pul1 < Pul2 < P3 < \dots$

Ushbu formulani iqtisodiy jarayonlarga nisbatan rasmiylashtirsak quyidagi ko'rinishga keladi:

$$PM \Rightarrow R \Rightarrow ICh \Rightarrow TF \Rightarrow XK \Rightarrow PM^* \dots \quad (2.10)$$

Bunda: PM – pul mablag'lari;

PM* - sikl natijasidagi yutuq: $PM < PM^* < PM^{**} < PM^{***} < \dots$

R – resurslar;

ICh – ishlab chiqarish; TF

– tijorat faoliyati; HK –

hisob-kitoblar.

Korxonada aktivlari, xususiy kapital (sarmoya) va majburiyatlar buxgalteriyabalansining elementlari hisoblanadi.

3.12-jadval

Buxgalteriya balansi elementlari va ularning tasnifiy belgilari

Buxgalteriya balansi elementlari	Tavsifi	Tarkibiy tuzilishi
Aktivlar	Subyekt nazorat qiladigan, kelgusida ulardan daromad olish maqsadida avvalgi faoliyat natijasida olingan iqtisodiy resurslardir	Uzoq muddatli aktivlar:
		-Asosiy vositalar:
		-Nomoddiy aktivlar
		-Uzoq muddatli investitsiyalar
		-O'rnatiladigan asbob-uskunalar
		-Kapital qo'yilmalar
		Joriy aktivlar:
		-Tovar moddiy zaxiralar
		-Debitorlar
		-Pul mablag'lari
Xususiy kapital (sarmoya)	Subyektning majburiyatlarini chegirib tashlagandan keyingi	O'z mablag'lari manbasi:
		-Ustav kapitali

	aktivlaridir	-Qo'shilgan kapital
		-Zaxira kapitali
		-Taqsimlanmagan foyda
		-Maqsadli tushumlar
		-Kelgusi davr to'lovlar zaxirasi
Majburiyatlar	Shaxsning (qarzdorning) boshqa shaxs (kreditor) foydasiga muayyan ishni amalga oshirish, masalan mol- mulkni topshirish, ishni bajarish, pul to'lash va boshqa majburiyatlaridir yoxud muayyan xatti-harakatdan tiyilib turish majburiyatidir, kreditor esa qarzdordan o'z majburiyatlarini bajarishini talab qilishga haqlidir	Uzoq muddatli majburiyatlar
		Joriy majburiyatlar

Korxonalar aktivlari va majburiyatlarini baholash.

Baholash – aktivlar va majburiyatlar e'tirof etiladigan va moliyaviy hisobotlarda qayd etiladigan pul o'lchovining usulidir.

Moliyaviy hisobotlarda baholashning quyidagi usullaridan foydalaniladi:

Boshlang'ich qiymat. Aktivlar sotib olish vaqtida erishilgan tomonlarning o'zaro kelishuviga ko'ra belgilangan joriy qiymati bo'yicha aks ettiriladi. Majburiyatlar majburiyatni bajargunga qadar to'lanadigan pul mablag'lari summasi bo'yicha majburiyatlarga almashib olingan mablag'lar summasida aks ettiriladi.

Joriy qiymat. Aktivlar ana shu yoki shunga o'xshash aktiv endigina sotib olingan bo'lgandagi holatda to'lanishi kerak bo'lgan pul mablag'lari summasi bo'yicha hisobotda aks ettiriladi. Majburiyatlar majburiyatni to'lash uchun talab etiladigan pul mablag'larining diskontlanmagan summasida aks ettiriladi.

Sotish qiymati. Aktivlar sotishdan olinishi mumkin bo'lgan pul mablag'lari summasi bo'yicha aks ettiriladi. Majburiyatlar ularni to'lash qiymati bo'yicha aksettiriladi, bunday qiymat esa majburiyatlarni to'lash uchun talab etiladigan pul mablag'larining diskontlanmagan summasidir.

Diskontlangan qiymat. Aktivlar xo'jalik yurituvchi subyektning normal faoliyati davomida aktivlarni ko'paytirishi lozim bo'lgan bo'lg'usi pul mablag'lari tushumining diskontlangan qiymati bo'lgan joriy qiymat bo'yicha aks ettiriladi.

Majburiyatlar kelgusida o'tkaziladigan pul mablag'larining diskontlangan qiymatidan iborat bo'lgan, xo'jalik yurituvchi subyektning oddiy faoliyati davomida majburiyatlarni to'lash uchun foydalanilishi mumkin bo'lgan joriy qiymat bo'yicha aks ettiriladi.

Balans qiymati. Hisobot sanasida buxgalteriya balansida aktivlar va majburiyatlarni aks ettirish qiymatidir.

Xo'jalik yurituvchi subyektlar moliyaviy hisobotlarni tayyorlashda boshlang'ich qiymatni baholash uchun asos qilib oladilar. Undan odatda baholashning boshqa asosiy tushunchalari bilan birgalikda foydalaniladi.

Moliyaviy natijalar to'g'risidagi hisobot.

Moliyaviy natijalarni ifodalovchi ko'rsatkichlar quyidagilardan iborat:

Daromad/Xarajat=N*100 Foyda (zarar)/Rentabellik (2.11)

Daromadlar – hisobot davrida aktivlarning ko'payishi yoxud majburiyatlarning

kamayishidir.

Aktivlarning ko'payishi va majburiyatlarning kamayishi bilan bog'liq bo'lg'usi iqtisodiy foydaning o'lhangan ko'payishi paydo bo'lganda, daromad moliyaviy natijalar to'g'risidagi hisobotda aks ettiriladi. Bu esa daromadni aks ettirish aktivlarining ko'payishi va majburiyatlarning kamayishini aks ettirish bilan bir vaqtda yuzaga kelishini anglatadi (masalan, tovarlar va xizmatlarni sotishda yuzaga keladigan aktivlardagi sof ko'payish yoki kreditor qarzdand bosh tortishi natijasida majburiyatlarning kamayishi).

Xarajatlar – hisobot davrida aktivlarning kamayishi yoxud majburiyatlarning ko'payishidir.

Xarajat aktivlarning kamayishi va majburiyatlarning ko'payishi bilan bog'liq bo'lg'usi iqtisodiy foydaning o'lhangan kamayishi paydo bo'lganda moliyaviy natijalar to'g'risidagi hisobotda aks ettiriladi va bu ishonchli tarzda belgilanishi

mumkin. Bu esa xarajatlarni aks ettirish majburiyatlardagi ko'payish yoki aktivlarning kamayishini aks ettirish bilan bir vaqtda yuzaga kelishini anglatadi.

Moliyaviy natijalar – xo'jalik yurituvchi subyektning foyda yoki zarar shaklida ifodalangan faoliyatining pirovard iqtisodiy yakunidir.

Yalpi daromad xo'jalik yurituvchi subyektning asosiy va asosiy bo'lmagan faoliyatidan olingan daromadlarni o'z ichiga oladi. Asosiy faoliyatdan daromad mahsulot, ishlar, xizmatlar, tovar-moddiy zaxiralar, boshqa aktivlarni sotishdan, shuningdek, mukofotlar, foizlar va dividendlar, gonorarlar va xo'jalik yurituvchi subyektning asosiy faoliyatiga bog'liq bo'lgan rentadan olinishi mumkin.

Xo'jalik yurituvchi subyekt asosiy bo'lmagan faoliyat natijasida oladigan daromadlar daromadni aniqlashga mos keladigan moddalarni o'z ichiga oladi va konseptual asosning alohida tarkibiy qismlari deb hisoblanmaydi. Birjada muomalada bo'ladigan qimmatli qog'ozlarni qayta baholash va boshqalar asosiy bo'lmagan faoliyat natijasida paydo bo'ladigan daromadlarga misol bo'lib xizmat qilishi mumkin. Bunday daromadlar, agar moliyaviy natijalar haqidagi hisobotda e'tirof etilsa, alohida ko'rsatiladi, chunki iqtisodiy qarorlarni qabul qilishda ular haqidagi axborot foydali bo'lishi mumkin.

Soliqqa tortiladigan daromad (zarar) – soliq qonunlariga muvofiq belgilangan hisobot davridagi daromad (zarar) summasidir.

Xarajatlarni belgilash mulkni, ishlab chiqarishni boshqarish bilan mahsulot sotish, ishlarni bajarish, xizmatlar ko'rsatish va zararlar bilan bog'liq xarajatlarni o'z ichiga oladi. Ular odatda pul mablag'lari, moddiy zaxiralar, inshootlar, uskunalar va boshqalar singari aktivlarning chiqishi yoki ulardan foydalanilish shaklida bo'ladi.

Zararlar iqtisodiy foydaning kamayganligini bildiradi va o'z tabiatiga ko'ra boshqa xarajatlardan farq qilmaydi va konseptual asosning alohida qismi deb hisoblanmaydi.

Zararlar boshqa aktivlarni sotishda yoki tabiiy ofatlar natijasida yuzaga kelishi mumkin. Bunday zararlar moliyaviy natijalar haqidagi hisobotda

ko'rsatiladigan bo'lsa, ular haqidagi axborot iqtisodiy qarorlarni qabul qilishda foydali bo'lishi mumkin va shuning uchun ham ular alohida ko'rsatiladi.

Daromadlar va xarajatlar moliyaviy natijalar to'g'risidagi hisobotda qarorlar qabul qilish uchun zarur bo'lgan axborotni taqdim etish maqsadida faoliyat turlarini chegaralash yo'li bilan ko'rsatilishi mumkin. Masalan, xo'jalik yurituvchi subyektning odatdagi faoliyati davomida va faoliyat jarayonidagi favqulodda holatlarda yuzaga keladigan daromadlar va xarajatlarning moddalari o'rtasidagi chegara umumiy qabul qilingan amaliyotdir. Bunday chegaralash xo'jalik yurituvchi subyektning kelgusida pul mablag'larini ko'paytirish qobiliyatiga baho berishda ahamiyatli bo'lgan moddalarning manbalari asosida o'tkaziladi. Moddalarni chegaralashda xo'jalik yurituvchi subyektning tabiati va uning faoliyati bilan hisoblash kerak.

Sotishdan tushgan yalpi moliyaviy natija (Y _{am})	=	Mahsulotni (ish, xizmatni) sotishdan kelgan sof tushum (St)	-	Sotilgan mahsulot (ish, xizmat) tannarxi (T _n)
---	---	---	---	--

Asosiy ishlab chiqarish faoliyatining moliyaviy natijasi (Mfmn)	=	YaMN	-	Davr xarajatlari (Dx)	+	Boshqa operatsion daromadlar (Bd)
Moliyaviy faoliyat natijasi (Mfn)	=	Moliyaviy faoliyatdan kelgan daromadlar (Mfd)	-	Moliyaviy faoliyatga ketgan xarajatlar (Mfx)		
Tasodifiy (favqulodda) foyda yoki zarar (Tf) (Tz)	=	Tasodifiy daromad (Td)	-	Tasodifiy xarajat (Tx)		
Soliq to'langanga qadar umumiy moliyaviy natija foyda (Yaf)	=	Asosiy ishlab chiqarish faoliyatining moliyaviy natijasi (Mfmn)	+	Mfn	+	Tf
Sof foyda (Sf)	=	Soliq to'langanga qadar umumiy moliyaviy natija foyda Yaf	-	Soliqlar va ajratmalar (S)		
Taqsimlanmagan foyda (Tmf)	=	Sof foyda (Sf)	-	Dividendlar (Dv)		

3.1-chizma. Korxonada moliyaviy natijalarni ifodalovchi ko'rsatkichlarva ularni aniqlash yo'llari

Daromadlar va xarajatlarning moddalari o'rtasidagi chegara hamda ularning har xil kombinatsiyalari ham xo'jalik yurituvchi subyektning ish natijalarini ko'rsatish imkoniyatini beradi. Bunday bo'limlar har xil moddalarni o'z ichiga oladi. Masalan, moliyaviy natijalar to'g'risidagi hisobot soliqqa tortilgungacha va undan keyingi moliyaviy-xo'jalik faoliyatidan olingan daromadni ko'rsatadi. Omonat egalarining xususiy sarmoyaga ulushlari daromad hisoblanmaydi; xususiy sarmoyaning egalari o'rtasida taqsimlanishi xarajat hisoblanmaydi. Daromadlar va xarajatlarni aniqlash ularning asosiy farq qiluvchi jihatlarini ochib beradi, lekin ularni moliyaviy natijalar to'g'risidagi hisobotda e'tirof etishdan oldin javob berishi lozim bo'lgan mezonlarni aniqlashtirmaydi.

Hisobot davridagi sof daromad yoki zarar quyidagi elementlar asosida aniqlanadi, ularning har biri moliyaviy natijalar to'g'risidagi hisobotda ochib berilishi lozim:

- Xo'jalik umumiy faoliyatidan olingan daromad yoki ko'rilgan zarar;
- Favqulodda daromad (zarar);
- Daromad solig'i to'langanga qadar umumiy moliyaviy natija (foyda yoki zarar);
- Daromad solig'idan tashqari sof foyda.

Moliyaviy natijalarni ifodalovchi muhim ko'rsatkichlarni aniqlash usulini quyidagi chizmada ko'rib chiqish mumkin (2.1-chizma).

Pul oqimlari to'g'risidagi hisobot. Pul oqimlari to'g'risidagi hisobot undan foydalanuvchilarga xo'jalik yurituvchi subyektning moliyaviy ahvolidagi o'zgarishlarni baholashga imkon beradi, ularni hisobot davrida qancha pul tushgani va qancha pul chiqqani to'g'risidagi axborot bilan ta'minlaydi.

Pul oqimlari to'g'risidagi hisobot axborotlari moliyaviy hisobotdan foydalanuvchilar uchun xo'jalik yurituvchi subyektning pul mablag'larini va ularning ekvivalentlarini jalb etish qobiliyatini baholashga baza bo'lib xizmat qilish bilan foydalidir. Pul oqimlari to'g'risidagi hisobot pul tushumlari va to'lovlarni uchta asosiy toifaga ajratadi:

- operatsion faoliyat;
- investitsiya faoliyati;
- moliyaviy faoliyat.

Har uch toifaning pul mablag'iga birgalikda ta'siri hisobot davrida pul mablag'ining sof o'zgarishini belgilab beradi. Pul oqimlari harakati to'g'risidagi axborot bo'lajak pul oqimlari prognozi to'griligini tekshirish chog'ida, foyda olish va pul oqimlarining sof harakati va narx o'zgarishi ta'siri o'rtasidagi aloqalarni tahlil qilish chog'ida zarur bo'ladi.

Operatsion faoliyat – xo'jalik yurituvchi subyektning daromad keltiruvchi asosiy faoliyati, shuningdek, subyektning investitsiya va moliya faoliyatiga oid bo'lmagan o'zga xo'jalik faoliyatidir.

Investitsiya faoliyati – pul ekvivalentlariga kiritilmagan uzoq muddatli aktivlar va boshqa investitsiya obyektlarini sotib olish va sotishlarni o'z ichiga oladi.

Moliyaviy faoliyat – xo'jalik yurituvchi subyektning faoliyati bo'lib, uning natijasida o'z mablag'i va qarz mablag'lari miqdori va tarkibida o'zgarishlar yuz beradi.

Pul oqimlari to'g'risidagi hisobot davri davomida operatsion, investitsion yoki moliyaviy faoliyat natijasida xo'jalik yurituvchi subyekt olgan pul oqimlari to'g'risidagi ma'lumotlarni taqdim etishi lozim bo'ladi.

Xorijiy valyutadagi operatsiyalardan pul oqimlari O'zbekiston Respublikasi Markaziy banki tomonidan operatsiya amalga oshirilgan kun uchun belgilab qo'yilgan almashtirish qiymatidan foydalanib, O'zbekiston Respublikasi valyutasida aks ettiriladi.

Xususiy kapital to'g'risidagi hisobot. Xususiy kapital (sarmoya) tushunchasi O'zbekiston Respublikasining –Buxgalteriya hisobi to'g'risidagi qonunida, BXMS da keltirilgan.

Xususiy kapital (sarmoya) – xo'jalik yurituvchi subyektning majburiyatlarni chegirib tashlagandan keyingi aktivlaridir. Xususiy kapital (sarmoya) tarkibiga:

- ustav kapitali;
- qo'shilgan kapital;
- rezerv kapitali;
- taqsimlanmagan foyda (qoplanmagan zarar) kiradi.

Xususiy kapital (sarmoya) to'g'risidagi hisobot davri boshiga va oxiriga bo'lgan tegishli axborotni ochib berishi kerak.

Hisobotda xususiy kapital (sarmoya) va uning tarkibiy qismlari to'g'risidagi,ustav kapitali, qo'shilgan kapital, rezerv kapitali, taqsimlanmagan foyda (qoplanmagan zarar) sotib olingan o'z aksiyalari va boshqa xususiy kapital elementlari haqidagi axborot ochib berilishi kerak.

Hisobotda xususiy kapital (sarmoya) tarkibida bo'lgan o'zgarishlar: qimmatli qog'ozlar emissiyasi, uzoq muddatli aktivlarning qayta baholanishi, ustavkapitalini shakllantirish chog'ida valyuta kursidagi farqlar, rezerv kapitalga ajratmalar, joriy yilning taqsimlanmagan foydasi (zarari), tekinga olingan mol- mulk, pul dividendlari va aksiyalar ko'rinishida to'lanadigan dividendlar, shuningdek, xususiy kapitalni shakllantirishning boshqa manbalari to'g'risidagi axborotlar ochib beriladi.

Xususiy kapital (sarmoya) to'g'risidagi hisobotda, shuningdek, chiqarilgan aksiyalar soni, aksiyalarning nominal qiymati, muomaladagi aksiyalar soni to'g'risidagi axborotlar ham ochib berilishi kerak.

Qatnashchining chiqib ketishi, aksiyadorlik jamiyati tomonidan aksiyalarning sotib olinishi yoki sotib olingan aksiyalarni bekor qilinishi, aksiyalar nominal qiymatining pasayishi yoki boshqa sabablarga ko'ra kamayib ketganligi haqidagi ma'lumotlar ushbu hisobotga tushuntirishlarda ochib berilishi kerak.

Xususiy kapital (sarmoya) to'g'risidagi hisobotga tushuntirishda quyidagilar haqidagi

axborotlar keltiradilar:

- obuna amalga oshirilishi nazarda tutiladigan aksiyalarning umumiy soni va nominal qiymati;
- nazarda tutilgan miqdorlar bilan taqqoslaganda obuna amalga oshirilgan aksiyalarning umumiy miqdori va nominal qiymati;
- aksiyalarga obunaning borishi chog'ida olingan mablag'larning umumiy summasi;
- ayrim turlar va toifalar bo'yicha ustav kapitali tarkibidagi aksiyalar;
- imtiyozli aksiyalar bo'yicha to'lanmagan jamlangan dividendlar summasi;
- aksiyalar ko'rinishida to'lanadigan dividendlar, xususan, to'lanadigan aksiyalarning soni va qiymati, shuningdek, ularning turlari yoki toifalari to'g'risida;
- hisobot davrida yuz bergan maydalash yoki qo'shib yuborishlar va aksiyalarning maydalanishi yoki qo'shib yuborilishigacha va undan keyingi aksiyalarning nominal qiymati to'g'risidagi.

Moliyaviy hisobotga izohlar, hisob-kitoblar va tushuntirishlar. Moliyaviy hisobotga sharhlar. Turli xo'jalik yurituvchi subyektlar faoliyatining ko'p qirraliligi hisobga olinadi, moliyaviy hisobotlar ulardan foydalanuvchilarni iqtisodiy qarorlar qabul qilish uchun zarur bo'lgan barcha axborot bilan ta'minlay olmaydi, shu sababli yillik moliyaviy hisobotlarga qo'shimcha ravishda ma'muriyat tomonidan tuziladigan moliyaviy sharh kiritiladi, unda xo'jalik yurituvchi subyekt moliyaviy faoliyati va moliyaviy holatining asosiy belgilari tushuntirib beriladi va ular duch kelayotgan asosiy noaniqliklar bayon qilinadi. Bu sharhda xo'jalik yurituvchi subyektning faoliyati natijalariga, faoliyatini qo'llab- quvvatlash va mustahkamlash uchun investitsiya siyosatiga, jumladan joriy davrda, xususan kelgusi davrlarda dividendlar siyosatiga ta'sir qiluvchi asosiy omillar ochib beriladi.

Qo'shimcha axborotni taqdim etish - tushuntirishlar, izohlar va hisob- kitoblar - xo'jalik yurituvchi subyekt tomonidan maxsus shaklda yoki erkin shaklda taqdim etiladi.

Izohlar, hisob-kitoblar va tushuntirishlar jadvallar shaklida ham, boshqacha tarzda ham bo'lishi mumkin.

Moliyaviy hisobotlar moliyaviy natijalarni va boshqa xo'jalik operatsiyalarini aks ettiradi, ularni moliyaviy hisobotlarning elementlari deb ataluvchi iqtisodiy tavsiflariga muvofiq alohida moddalarga guruhlaydi. Aktivlar, xususi sarmoya va majburiyatlar buxgalteriya balansida xo'jalik yurituvchi subyektning moliyaviy natijalarini aniqlash bilan bevosita bog'liq bo'lgan elementlaridir. Daromadlar va xarajatlar faoliyat natijalari to'g'risidagi hisobotda xo'jalik yurituvchi subyektning ko'rsatkichlarini aniqlash bilan bevosita bog'liq bo'lgan elementlaridir. Pul mablag'larining harakati to'g'risidagi hisobot faoliyat natijalari va buxgalteriya balansi elementlaridagi o'zgarishlar to'g'risidagi hisobotning elementlaridir.

3.8. Moliyaviy hisobotni tuzishda milliy va xalqaro standartlarning moliyaviy hisobot mazmuniga ta'siri

Mamlakatimizning xalqaro hamjamiyatga integratsiyalashuvi, xalqaro iqtisodiy munosabatlarning faollashuvi, chet el investitsiyalarining mamlakatimiz iqtisodiyotiga keng jalb etilishi xo'jalik yurituvchi subyektlarga buxgalteriya hisobini yuritish va moliyaviy hisobot tuzishni ham jahon standartlari talablariga javob beradigan darajada tashkil etish talabini qo'ymoqda.

Bu esa, moliyaviy hisobotning xalqaro standartlariga tayanilgan,

«Buxgalteriya hisobi to'g'risida»gi Qonun va boshqa me'yoriy hujjatlarga asoslangan. Buxgalteriya hisobining milliy standart (BHMS) larini ishlab chiqish zaruriyatini paydo qiladi. Ushbu standartlar buxgalteriya hisobi shakllari va usullarini tanlashda korxonalarining mustaqilligini ta'minlaydi.

**O,,zbekiston Respublikasi Moliya vazirligi tomonidan tasdiqlangan Buxgalteriya hisobi
milliy standartlari ro,,yxati**

№	Standartning nomi	Kuchga kirgan sanasi
BHMS 0	Moliyaviy hisobotni tayyorlash va taqdim etish uchun konseptual asos	1998-yil 24- avgust
BHMS 1	Hisob siyosati va moliyaviy hisobot	1998-yil 24- avgust
BHMS 2	Asosiy xo'jalik faoliyatidan tushgan daromadlar	1998-yil 4- sentyabr
BHMS 3	Moliyaviy natijalar to'g'risidagi hisobot	1998-yil 4- sentyabr
BHMS 4	Tovar-moddiy zaxiralar	1998-yil 28- avgust
BHMS 5	Asosiy vositalar	2004-yil 30- yanvar
BHMS 6	Ijara hisobi	2004-yil 2-iyul
BHMS 7	Nomoddiy aktivlar	2005-yil 7- iyul
BHMS 8	Jamlangan moliyaviy hisobotlar va sho'ba xo'jalik jamiyatlariga sarmoyalarni hisobga olish	1999-yil 26- oktyabr
BHMS 9	Pul oqimi to'g'risidagi hisobot	1998-yil 6- yanvar
BHMS 10	Davlat subsidiyalarining hisobi va davlat yordami bo'yicha ko'rsatiladigan ma'lumotlar	1998-yil 13- dekabr
BHMS 11	Ilmiy tadqiqot va tajriba-konstruktorlik ishlab chiqishlarga xarajatlar	1998-yil 6- yanvar
BHMS 12	Moliyaviy investitsiyalarni hisobga olish	1999-yil 26- yanvar
BHMS 14	Xususiy kapital to'g'risida hisobot	2004-yil 17- aprel
BHMS 15	Buxgalteriya balansi	2003-yil 20- mart
BHMS 16	Buxgalteriya balansi tuzilgan sanadan keyingi xo'jalik faoliyatining nazarda tutilmagan holatlariva yuz beradigan hodisalari	1999-yil 1- yanvar
BHMS 17	Kapital qurilishga oid pudrat shartnomalari	1999-yil 1- yanvardan
BHMS 19	Inventarlashni tashkil etish va o'tkazish	1999-yil 2- noyabr
BHMS 20	Kichik tadbirkorlik subyektlari tomonidan soddalashtirilgan tartibda hisob yuritish vahisobotlar tuzish to'g'risida	2000-yil 24- yanvar
BHMS 21	Xo'jalik yurituvchi subyektlar moliyaviy-xo'jalik faoliyatining buxgalteriya hisobi schyotlari rejasi va uni qo'llash bo'yicha yo'riqnoma	2002-yil 23- oktyabr
BHMS 22	Chet el valyutasida ifodalangan aktivlar va majburiyatlarning hisobi	2004-yil 31- may
BHMS 23	Qayta tashkil etishni amalga oshirishda moliyaviy hisobotni shakllantirish	2005-yil 7-iyul

BHMS 24	Qarzlilar bo'yicha xarajatlar hisobi	2009-yil 28- avgust
------------	--------------------------------------	---------------------

Ma'lumki, har bir mamlakatning o'ziga xos hisob tizimi va hisobot tuzish usullari mavjud. Lekin kapitalning bir necha mamlakatlar miqyosida faoliyat

ko'rsata boshlashi natijasida xalqaro hisob standartlarini ishlab chiqish zaruriyati paydo bo'ldi. Ushbu masalani hal qilish va yuzaga kelgan muammolarni bartaraf etish maqsadida 1973- yilda moliyaviy hisobotning xalqaro standartlari bo'yicha qo'mita tashkil etilib, qo'mita tomonidan 2011-yil 21-fevral holatiga -Moliyaviy hisobotning xalqaro standartil nomli 36 ta xalqaro standarti ishlab chiqilgan. Bundan tashqari yuqoridagi standartlarga 18 nomdagi tushuntirishlar hamda 11 nomdagi izohlar ishlab chiqilgan. Xalqaro standartlarda belgilangan qoidalar tavsiyaviy tavsifga ega bo'lib hisoblanadi.

O'zbekiston Respublikasida buxgalteriya hisobi va hisoboti rahbarlik qilish, buxgalteriya hisobining milliy standartlarini ishlab chiqish va tasdiqlash Moliya vazirligi zimmasiga yuklangan. Moliya vazirligi buxgalteriya hisobini tashkil etish va moliyaviy hisobot tuzishda ularni xalqaro standartlarga muvofiq lashtirish yo'nalishida ishlar olib bormoqda.

O'zbekiston Respublikasi Moliya vazirligi tomonidan bugungi kungacha 0 dan 24- songacha bo'lgan buxgalteriya hisobining milliy standartlari ishlab chiqilib tasdiqlangan. Ularda hisob yuritishning asosiy tamoyillari va qoidalari mujassamlashgan shu vaqtgacha tasdiqlangan va amaliyotda qo'llanilayotgan buxgalteriya hisobi standartlari quyidagilar.

3.14-jadval

MHXS va ularning amal qilishi

№	MHXS nomlanishi	Qabul qilingan sanasi
MHXS 1	Moliyaviy hisobotni taqdim etish	01.01.75 y.
MHXS 2	Tovar-moddiy zaxiralar	01.01.76 y.
MHXS 3	Konsolidatsiyalashgan moliyaviy hisobot	01.01.77 y.
MHXS 4	Amortizatsiya hisobi	01.01.77 y.
MHXS 5	Moliyaviy hisobotda tegishli axborotlarni ochibberish	01.01.77 y.
MHXS 6	Narx o'zgarishlarining hisob va hisobotga ta'siri	01.01.78 y.
MHXS 7	Pul oqimlari to'g'risidagi hisobot	01.01.79 y.
MHXS 8	Hisob siyosatlarini, hisoblab chiqilgan baholardagi o'zgarishlar va xatolar	01.01.79 y.
MHXS 9	Izlanishlar va ishlanmalar bo'yicha xarajatlar	01.01.80 y.
MHXS 10	Hisobot davridan keyingi hodisalar	01.01.80 y.

MHXS 11	Qurilish shartnomalari	01.01.80 y.
MHXS 12	Foyda soliqlari	01.01.81 y.
MHXS 13	Aylanma mablag'lar va qisqa muddatli passivlarhaqida hisobotni taqdim etish.	01.01.81 y.
MHXS 14	Segmentar hisobot	01.01.83 y.
MHXS 15	Baho o'zgarishlari ta'sirini aks ettiruvchi axborot	01.01.83 y.
MHXS 16	Asosiy vositalar	01.01.83 y.
MHXS 17	Ijara	01.01.83 y.
MHXS 18	Odatdagi faoliyatdan olinadigan daromad	01.01.84 y.
MHXS 19	Xodimlarni daromadlari	01.01.85 y.
MHXS 20	Davlat grantlarini hisobga olish va davlat yordami to'g'risida ma'lumotlarni ochib berish	01.01.84 y.
MHXS 21	Valyuta kurslaridagi o'zgarishlarning ta'sirlari	01.01.85 y.
MHXS 22	Kompaniyalarni birlashtirish	01.01.85 y.
MHXS 23	Qarz bo'yicha xarajatlar	01.01.86 y.
MHXS 24	O'zaro bog'liq tomonlar to'g'risidagima'lumotlarni ochib berish	01.01.86 y.
MHXS 25	Investitsiya hisobi	01.01.87 y.
MHXS 26	Pension tizimlar bo'yicha buxgalteriya hisobi vahisobot	01.01.88 y.
MHXS 27	Alohida moliyaviy hisobotlar	01.01.90 y.
MHXS 28	Qaram tadbirkorlik subyektlaridagi va qo'shma korxonalaridagi investitsiyalar	01.01.90 y.
MSFO 29	Giperinflyatsiyali iqtisodiyotlarda moliyaviyhisobot berish	01.01.90 y.
MHXS 30	Banklar va boshqa moliya institutlari moliyaviy hisobotlari ma'lumotlarini ochib berish	01.01.91 y.
MHXS 31	-	01.01.92 y.
MHXS 32	Moliyaviy instrumentlar: ma'lumotni ochib berishva taqdim etish	01.01.96 y.
MHXS 33	Bir aksiyaga to'g'ri keladigan foyda	01.01.98 y.
MHXS 34	Oraliq moliyaviy hisobotlar	01.01.99 y.
MHXS 35	Tugatilayotganda moliyaviy hisobot	01.01.99 y.
MHXS 36	Aktivlarning qadrsizlanishi	01.07.99 y.
MHXS 37	Rezervlar, shartli majburiyatlar va shartli aktivlar	01.07.99 y.
MHXS 38	Nomoddiy aktiv	01.07.99 y.
MHXS 39	Moliyaviy instrumentlar: tan olish va baholash	01.01.01 y.
MHXS 40	Investitsion mulk	01.01.01 y.
MHXS 41	Qishloq xo'jaligida hisob	01.01.02 y.

O'zbekiston Respublikasining xalqaro amaliyotda qabul qilingan hisob va statistika tizimiga o'tish bo'yicha qator tadbirlar majmui amalga oshirib kelinmoqda.

Moliyaviy hisobotlarni xalqaro standartlarga transformatsiyalash. Transformatsiya lotincha –transformatio” so'zidan olingan bo'lib, o'zgartirish, qayta tashkil etish degan ma'noni anglatadi.

Buxgalteriya hisobida transformatsiya deganda mamlakatimizda amal qilingan qonunchilikka muvofiq hisob tizimidagi qoidalar, tamoyillar, usul va uslublarni hamda axborotlarni boshqa mamlakat yoki xalqaro qoidalariga muvofiqlashtirgan holda aylantirishga aytiladi.

Moliyaviy hisobot transformatsiyasi – bu hisobot sanasi holati bo'yicha buxgalteriya hisobining milliy standartlari asosida tuzilgan hisobot komponentlari moddalarini moliyaviy hisobotning xalqaro standartlari qoidalariga muvofiq holda qayta guruhlashtirish, ularning moddalarini qayta tan olish, qayta baholash, tuzatishlar kiritish va qayta ochiqlashlar asosida MHXSlari hisobotlari axborotlarining yangi tizimiga ag'darish va qayta tashkil qilish jarayoni tushuniladi.

Moliyaviy Hisobotning Xalqaro Standartlari (MHXS) qo'llanilishi majburiy xarakterdagi hujjat emas, u tavsiyanoma xarakteriga ega. Unda milliy standartlaridagi kabi korxonalar taqdim etishi shart bo'lgan moliyaviy hisobot shakllarini belgilamaydi. MHXSlari moliyaviy hisobotning asosiy komponentlari va ularda aks ettiriladigan minimal axborotlar tarkibini belgilaydi. MHXSlarni qo'llash xo'jalik yurituvchi subyektning mutlaq vakolatidagi masaladir.

MHXSlarga o'tish yoki BHMSlar asosida tuzilgan MHXSlar asosida moliyaviy hisobot tuzish quyidagi imkoniyatlarni yaratiladi:¹⁸

MHXSlarga o'tish yoki BHMSlar asosida tuzilgan MHXSlar asosida moliyaviy hisobot tuzish quyidagi imkoniyatlarni yaratadi: xo'jalik yurituvchi subyekt faoliyati natijalarining shaffofligini oshiradi; axborot foydalanuvchilarda bitta xo'jalik yurituvchi subyekt doirasida moliyaviy ko'rsatkichlarni davrlar bo'yicha hamda bir nechta xil xo'jalik yurituvchi subyektlar bo'yicha esa taalluqli ko'rsatkichlarni bir-biriga solishtirib, tahlil o'tkazish imkoniyati tug'iladi; kreditorlar, aksiyadorlar, kredit beruvchi tashkilotlarda kompaniyaga ishonch oshadi va yuqori ishonch bilan xo'jalik yurituvchi subyekt faoliyatiga pul qo'yadi, xo'jalik yurituvchi subyektning kredit olish imkoniyati kengayadi; xorijiy investitsiyalarni jalb qilish va xorijiy investorlar bilan hamkorlik yuksaladi; dunyo bozorlariga chiqish, xomashyo, valyuta, mehnat birjalariga, xalqaro kapital bozoriga chiqish imkoniyatlari tug'iladi; kompaniya menejerlariga boshqaruv qarorlarini qabul qilishlari uchun ishonchli, obyektiv, uyg'un hamda o'z vaqtida tizimlashgan moliyaviy axborotlarni olish imkoniyatlari yuzaga keladi; xo'jalik yurituvchi subyekt faoliyatini byudjetlashtirish, rejalashtirish va strategik rivojlanishini baholashda zarur axborotlar ta'min etiladi; xo'jalik yurituvchi subyekt boshqarish mexanizmlarini takomillashtirish, xo'jalik yurituvchi subyekt raqobatbardoshligini oshirish, mahsulot sifatini oshirish va eksport salohiyatini yuksaltirishga erishiladi; xo'jalik yurituvchi subyektlarda korrupsiya elementlari, suiiste'mollik qilish, soliq obyektlarini yashirish, talon-taroj qilish, mahalliychilik, xo'jasizlik, bankrotlik holatiga olib kelish holatlari barham topadi; mehnatni rag'batlantirish tizimi tubdan yaxshilanadi, moddiy manfaatdorlik oshadi, kuchli nazorat tizimi o'rnatiladi; ma'naviy muhit barqarorlashadi; xodimlarda ishiga, xo'jalik yurituvchi subyektga va vataniga sodiqlik xislatlari bir-biri bilan uyg'unlashadi; xodimlarda o'z ustida ishlash va malakasini muntazam oshirish imkoniyatlari tug'iladi; professionallikka qiziqish va harakat kuchayadi.

MHXSlarga istalgan paytda, tayyorgarliksiz, to'g'ridan-to'g'ri o'tib bo'lmaydi. Agarda tayyorgarliksiz moliyaviy hisobot MHXSlar bo'yicha transformatsiya qilingan taqdirda ham kutilgan natijani bermaydi. Shu bois, MHXSlarni birinchi marta qo'llashda yoki milliy standartlar asosida tuzilgan moliyaviy hisobotni transformatsiya qilishdan oldin muhit, shart-sharoit va ma'lumtayyorgarlik ishlari olib borilishi shart.

Bu boradi mamlakatda moliya, pul-kredit, soliq, mehnat qonunchiligi dunyo standartlariga uyg'un bo'lishi, milliy valyutaning erkin konvertatsiyalanishiga erishish, yuqori inflyatsiya darajasi bo'lmasligi, buxgalteriya hisobining milliy standartlari MHXSlariga uyg'un bo'lishini, buxgalteriya hisobini yuritish va moliyaviy hisobotni tuzish va taqdim etishda

meʼyoriy-huquqiy hujjatlar, nizomlar, yoʻriqnomalar va qoidalar ham bosqichma-bosqich xalqaro standartlarga moslashtirilishi, professional buxgalterlar institutini tashkil etish, sertifikatli buxgalter va auditorlarning professional malakasini oshirish, SAR va CIPA sertifikatlarini keng joriy qilish, buxgalterlarning chet ellarda malaka oshirishini, chet tillarini oʻrganishi (IELTS), amaliyotchi buxgalterlarda xalqaro dasturlarda ishlash koʻnikmalarini shakllantirish, kompaniyalar, aksiyadorlik jamiyatlarida korporativ boshqaruvni yoʻlga qoʻyish, moddiy ragʻbatlantirish tizimi, etika qoidalarini belgilash, hisob siyosatini mukammallashtirish, xalqaro standart talablariga muvofiq ishchi schyotlar rejasini ishlab chiqishga erishish, buxgalteriya hisobi va moliyaviy hisobotni maxsus dasturlar asosida yuritilishini takomillashtirish lozim.

Transformatsiya jarayonining asosiy muhim qoidalari:

- MHXSlari boʻyicha hisob yuritish har bir kompaniyaning mustaqil halqiladigan ishi, uning zarurligi va unga oʻtishni mustaqil belgilaydi;
- MHXSlari majburiy emas, ushbu hujjat faqat harakat qilishga turtkiberadi;
- MHXSlari boʻyicha hisob yuritishda iqtisodiy mazmunning shakldanustunligi amal qiladi;
- MHXSlarni adolatli baholashga ustuvor ahamiyat qaratadi;
- MHXSlari boʻyicha hisob yuritish usulini (transformatsiya yoki parallelhisob yuritish) tanlash kompaniyaning ichki ishi;
- transformatsiyaning yagona algoritmi va ketma-ketligi yoʻq;
- transformatsiyaga har bir holatda individual yondashiladi;
- transformatsiya murakkab jarayon, professional yondashuvni talab qiladi;
- transformatsiyaning metodikasi va bosqichlari mustaqil belgilanadi;
- reklassifikatsiya, qayta baholash, korrekcirovka provodkalari transformatsiyaning asosiy usullaridir.

Birinchidan, milliy standartlar boʻyicha tayyorlangan moliyaviy hisobot komponentlari, shuningdek, balans, foyda va zararlar va boshqa hisobot moddalarining kengaytmalari aks ettirilgan analitik hisob maʼlumotlari, kerak boʻlsa boshlangʻich hujjatlarni tayyorlash lozim.

Ikkinchidan, aktivlar, majburiyatlar va xususiy kapital elementlarini qayta klassifikatsiyalash, qaytadan baholash oʻtkazish. Foyda va zararlar toʻgʻrisidagi hisobotda ham har bir tegishli moddani xalqaro standartlarga mos holda qayta klassifikatsiya qilish va baholash. Xuddi shuningdek, boshqa hisobot moddalarini ham birma-bir xalqaro standartlar talablariga muvofiqlashtirish choralarini ishlab chiqish kerak.

Uchinchidan, MHXSlari darajasiga yetkazish uchun tegishli toʻgʻirlashlar kiritish, qoʻshimcha provodkalar jadvalini ishlab chiqish kerak.

Toʻrtinchidan, tegishli toʻgʻirlashlar buxgalteriya provodkalari yordamida kiritilgandan keyin MHXSlari talablariga muvofiq keladigan hisobotni tuzish.

Beshinchidan, MHXSlariga oʻtishda atamalardan toʻgʻri foydalanish muhimrol oʻynaydi. Milliy standartlar asosida tuzilgan hisobotlardagi atamalar, koʻrsatkichlarning nomlanishi, ularning qisqarmasini xalqaro standartlarga mos keladigan atamalarga oʻtkazish lozim. Agarda koʻrsatkich qayta guruhlanish, baholash asosida qiymati xalqaro standartlarga muvofiq kelsada, uning nomlanishi muvofiq boʻlmasa, uni oʻqish qiyinlashadi, chalkashliklarga olib keladi. Shu bois, atamalar tizimini xalqaro standartlarga muvofiqlashtirish lozim boʻladi.

Milliy standartlar asosida tuzilgan moliyaviy hisobotlarni xalqaro standartlar asosida tuzilgan moliyaviy hisobotga transformatsiya qilishning yagona metodologiyasi mavjud emas. Har bir korxonada oʻzining moliyaviy-xoʻjalik faoliyati xususiyati, resursi va xodimlarining professional darajasidan kelib chiqib transformatsiya jarayoni metodologiyasini ishlab chiqishi maqsadga muvofiq.

Moliyaviy hisobot transformatsiyasini amalga oshirish uchun quyidagi shart-sharoitlar mavjud boʻlishi kerak:

- kompaniyada MHXSlari bo'yicha tuzilgan moliyaviy hisobotiga zaruriyat bo'lishi kerak.
  - milliy standartlar asosida tayyorlangan moliyaviy hisobot obyektiv, ishonchli, uyg'un va buxgalteriya hisobi to'g'risidagi qonun va O'zbekiston Respublikasi Buxgalteriya hisobi milliy standartlariga to'liq muvofiq kelishi kerak.
  - korxonaning zamonaviy menejment, boshqaruv tizimi mavjud bo'lishi kerak.
- kompaniya barqaror moliyaviy holatga ega bo'lishi kerak.
- kompaniyada MHXSlarini biladigan, buxgalteriya hisobi va moliyaviy hisobot sohasida chuqur professional tayyorgarlikka ega bo'lgan, iqtisodiy matematikani qo'llay oladigan mutaxassislariga ega bo'lishi kerak.

3.9. Iqtisodiy tahlilni muammoli jihatlari (davriy oraliqdagi qiyosiylik, turli korxonalar o'rtasidagi qiyosiylik, axborot operativligi muammolari)

Iqtisodiy tahlil yuzasidan mahalliy va xorijiy mualliflar tomonidan chop etilgan adabiyotlar soni shu darajada ko'pki, ularni o'rganish asosida bitta xulosaga kelish mumkin, ya'ni xo'jalik yurituvchi subyektlarning faoliyatsamaradorligi va uning natijaviyligini baholash doimo keng qiziquvchilar (menejerlar, mulk egalari va kontragentlar) e'tiboridagi muhim masalalardan biri bo'lgan. Moliyaviy holat va undagi o'zgarishlarni tahlil etish orqali nafaqat bo'lib o'tgan jarayonlarning samaradorligi va natijaviyligiga balki ularning kelgusidagi kutilishlari ham bashorat qilinadi¹⁹. Bu esa raqobatdosh iqtisodiyot sharoitida yanada muhim ahamiyat kasb etadi.

Xo'jalik yurituvchi subyektlar moliyaviy holati va undagi o'zgarishlarni baholash, tahlil etishda O'zbekiston va xorij amaliyotining o'xshash jihatlari juda ko'p. Chunki global iqtisodiyot barcha davlatlarning hisob, audit va tahlil tizimida ham yagonalashuvni talab etadi. Xuddi shu sababli ham buxgalteriya hisobi va auditning, moliyaviy hisobotlarni xalqaro standartlari ishlab chiqilgan va amal etilmoqda. Ya'ni, xalqaro iqtisodiy aloqalarning yagona-biznes tili rasmiiy jihatdan shakllangan. Shu sababli ham, bozor iqtisodiyoti qonun qoidalari asosida rivojlanuvchi barcha davlatlarda moliyaviy holat va undagi o'zgarishlarni tahlil etish tashkiliy, uslubiy jihatdan farq qilsa ham mazmun jihatdan bir xilda yuritiladi.

Moliyaviy holat tahlilining asosiy farqli jihatlari xo'jalik yuritish shart-sharoitlarining turlichaligida, buxgalteriya hisobotlari va ularni tuzish qoidalarida, uslubiy jihatlarida, shuningdek, ko'proq nazariy asoslarda ko'rish mumkin.

Shuningdek, xo'jalik yuritishning shart-sharoitlari yuzasidan juda ko'p farqli jihatlarni kuzatish mumkin. Bu birinchi navbatda, tizimning iqtisodiy rivojlanishi va boshqaruvning farqli jihatlari bilan xarakterlanadi²⁰.

Xo'jalik yuritishning farqli jihatlari albatta axborot oqimini shakllantirishning amaldagi holatiga ham sezilarli ta'sir etadi. Bitta, xo'jalik yurituvchi subyektlarni yirik, o'rta va kichik biznes subyektlari qatoriga kiritishning o'zi ham davlatlar o'rtasida tubdan farq qiladi.

Rivojlangan davlatlarda buxgalterlarning bosh vazifasi korxonaning davlat oldidagi axborot majburiyatlarini (moliyaviy, soliq, bojxona, statistik hisobotlar orqali) hal etishga emas, balki birinchi navbatda mulk egasi va menejerlarning samarali boshqaruvini ta'minlashga qaratilgan vazifalarni hal etib berishga qaratilgan.

Moliyaviy tahlil etishdagi o'xshash jihatlarni buxgalteriya hisobining muhim tamoyili bo'lgan mazmunning shakldan ustunligi tamoyili bilan izohlash mumkin. Rivojlangan davlatlar moliyaviy hisobotlari bilan O'zbekistondagi xo'jalikyurituvchi subyektlar tomonidan tuziladigan moliyaviy hisobot shakllari soni va ularning nomlanishi yuzasidan farq kuzatilmaydi.

Amalda tuziladigan va taqdim etiladigan moliyaviy hisobotning asosiy shakli

-Buxgalteriya balansil (1-shakl) rasmiy tuzilishi va mazmun bo'yicha xorij amaliyotidan tubdan farq qilmaydi.

Juda ko'p mualliflar xo'jalik subyektlarining moliyaviy holatiga baho berishning muhim manbasi bo'lgan buxgalteriya balansi va uning tarkibiy tuzilishini belgilashda aktivlarning likvidlik darajasi bo'yicha qayta tarkiblanishi va qiziquvchilarning keng qatlami uchun ham tushunarli bo'lishi lozimligini qayd etadilar²¹.

Moliyaviy holat tahlilining uslubiy jihatlarida ham ayrim farqlanishlar kuzatiladi. Lekin aksariyat hollarda ularning bir xilligini kuzatish mumkin.

O'zbekiston va xorij amaliyotida ham moliyaviy holatni baholashda quyidagi tarkibiy ko'rsatkichlar tizimidan foydalaniladi:

1. Likvidlik ko'rsatkichlari. Xalqaro amaliyotda ushbu ko'rsatkichlar tizimi

-liquidity ratios²² deb nomlanadi. Moliyaviy barqarorlik ko'rsatkichlari. Xalqaro amaliyotda ushbu ko'rsatkichlar tizimi -financial leverage²³ deb, ayrim manbalarda -leverage ratios deb nomlanadi.

2. Foyda, rentabellik ko'rsatkichlari. Xalqaro amaliyotda mazkur ko'rsatkichlar tizimi -profitability ratios deb nomlanadi.

3. Ish aktivligi ko'rsatkichlari. Xorij amaliyotida ushbu ko'rsatkichlar tizimi -efficiency ratios deb nomlanadi.

Yuqoridagilardan xulosa qilish mumkinki, O'zbekiston va xalqaro amaliyotda moliyaviy tahlilda keskin farqlanishlar yo'q. Muammo nimada. Muammo, ularning yagona tizimga solinmaganligi va uslubiy, metodologik asoslarning bir-biridan farq etishida deyish mumkin.

Yana bir muhim jihat, xorij amaliyotida tijorat korxonalari, kompaniyalar ko'rsatkichlarining bozor qiymatini tahliliga alohida urg'u beriladi. Mazkur ko'rsatkichlar qatoriga: sof foydaning muomaladagi aksiyalar soniga nisbati; dividend to'lovlarining sof foydadagi salmog'i; aksiyalarga yillik dividend to'lovlarining ularning o'rtacha bozor qiymatiga nisbati; aksiyaning bozor bahosining va bitta aksiyaga to'g'ri keladigan sof foyda nisbati ko'rsatkichlari kiritiladi. Mazkur ko'rsatkichlar asosida firma va kompaniyalarning bozor aktivligi ko'rsatkichlariga baho beriladi. O'zbekiston amaliyotida ushbu tahlil turi moliyaviy holatni baholash masalalari doirasiga kirmaydi va faoliyat samaradorligining muhim ko'rsatkichlari sifida alohida o'rganiladi. Mazkur tahliliy ko'rsatkichlarni aniqlash, qiyosiy o'rganishning zaruriy jihatlari va ahamiyatliligi korxonalarining moliya bozoridagi ishtiroki hamda aktivligining qay darajadali bilan belgilanadi. Ya'ni bozor aktivligi ko'rsatkichlarini baholash orqali investitsion faollik, jozibadorlik ko'rsatkichlari baholanadi.

Xorij tajribasida moliyaviy holatni baholashda ko'pincha yirik va shon-shuhratga ega bo'lgan firma va kompaniyalar (Coca-Cola, Pepsi-Cola, Adidas va boshqalar) misolida butun tahliliy jarayonlar amalga oshiriladi va yakuniy xulosada mazkur firma, kompaniyalarni joriy holatiga tashxis beriladi va kelgusida kompaniyani rivojlantirish, moliyaviy qudratini oshirish yuzasidan muhim strategiyalar beriladi.

Korxonalar moliyaviy holatini O'zbekiston amaliyotida kompleks o'rganish amaliyotiga juda kam hollardagina murojaat qilinadi. Bironta manbada O'zbekistonning iqtisodida muhim lokomotiv hisoblangan korxonalar (Tog'-kon metallurgiya kombinatlari, O'zbekiston temir yo'llari, O'zbekiston havo yo'llari, avtomobilsozlik korxonalari misolidagi) ma'lumotlari asosidagi real tahliliy xulosalar uchratilmaydi. Ko'pincha, analitik hisob-kitoblar taxminiy, o'ylab topilgan manbalar asosida tuzib chiqiladi. Bu farq faqat tahlil obyektlarining real manbalari asosida emas balki yillar kesimidagi dinamik o'zgarishlarda ham kuzatiladi. Vaxolanki, xorij tahlil amaliyotida firma, kompaniyalarning faoliyat va tarmoq bo'g'inlari bo'yicha farqli jihatlariga ham alohida ahamiyat qaratiladi.

Xorij amaliyotidagi yana bir muhim farqli jihatni ko'rsatkichlarning turlichanomlanishida (joriy aktivlarning aylanma aktivlar, oborot aktivlar, qisqa muddatli majburiyatlarning joriy majburiyatlar, kreditorlik majburiyatlari deb nomlanishida, uzoq muddatli aktivlarning oborotdan tashqari aktivlar, immobilizatsiya qilingan aktivlar tarzida nomlanishi va h.k.), tarkiblanishida (uzoq muddatli va joriy aktivlar, o'z mablag'lari manbasi va majburiyatlar, asosiy faoliyatdan

moliyaviy natija, operatsion faoliyatdan daromadlar va xarajatlar), aniqlanish tartiblaridagi (yalpi foyda, asosiy faoliyat natijasi, umumxo'jalik faoliyati natijasi, soliq to'loviga qadar foyda, sof foyda, EBIT, EBITDA) farqli jihatlarida ko'rish mumkin. Shu sababli, chop etiladigan manbalarda ko'rsatkichlarning hisob- kitoblarida ma'lumotlar real (aniq korxonalar misolidagi) moliyaviy hisobotlar va manbalarning hisobotlarni qaysi shakl va satrlaridan olinishi ham aniq ko'rsatilgan holda berilmog'i lozim. Shu yo'l bilangina ularning aniqligini va bir xilligini ta'minlash mumkin.

Sohada, eng muhim muammolarni hal etishning muhim yo'li bu moliyaviy hisobotlarni shakli va mazmuni bo'yicha xalqaro normalarga mos keltirishdir.

Moliyaviy hisobotlar va ularning axborotlar bazasini analitik qayta ishlashning kompyuter dasturlarini yaratilmaganligi ham sohaga oid muammolarni biroz chigallashtirmoqda. Bu boradagi ishlar boshlanganiga qaramasdan haliga qadar litsenziya olingan dasturiy ta'minotlar yaratilmagan.

Moliyaviy hisobotlarni tahlil etishda qo'shimcha manbalarga juda ko'p zaruriyat tug'iladi. Ularni olinishi, olingan axborotlarning ishonchligi, tezkorligi, aniqligi, asosligi kabi qator muammolarga duch kelinmoqda. Bu jarayonlar ko'proq xo'jalik subyektlarining fond bozori, qimmatli qog'ozlar bozori, bozor va ish aktivligini baholashda, ayniqsa qiyinchiliklar tug'dirmoqda.

Moliyaviy hisobotlarni tuzish va taqdim etish bo'yicha eng muhim muammolardan bittasi bu ular bo'yicha ma'murchilik xarajatlarining haddan tashqari ortib ketishi bilan bog'liqdir. Ma'murchilik xarajatlarining hisobi va ularni me'yorlash bo'yicha hech qanday tartiblar va qoidalar belgilanmaganligi analitik tahlilchilarning ish unumiga ta'sir qilmoqda.

Moliyaviy hisobotlarni tuzishda xalqaro standartlardagi normalarga amal etishda yagona yondashuvning yo'qligi, ularni har bitta xo'jalik yurituvchi subyekt o'ziga xos tarzda qo'llashidagi xilma xilliklar mavjudligi ham o'tkir muammolardan bittasi hisoblanadi. Shu bilan birgalikda jahon bozoriga chiqishda ularning qay darajada ahamiyatli ekanligi iqtisodiy jihatdan yetarli darajada asoslanmaganligi ham ushbu sohada ishlarning jadal rivojlanishiga ta'sir etmoqda.

Moliyaviy hisobotlarni tuzish va taqdim etish tartiblarida elektron hisobotlarning (moliyaviy (buxgalteriya), soliq, statistika, bojxona, banklar hisobotlarining) yagona portalini shakllantirish va tegishli bo'g'in bo'yicha mijozlarning umumlashgan axborotlarini olish imkoniyatlari ta'minlanmagan. Bu esa o'z navbatida qiyosiy tahlilni amalga oshirishda qiyinchilik tug'dirmoqda. Ya'ni, korxonalar o'rtasida qiyosiy tahlilni amalga oshirish, metodologik xilma xillik, turlicha hisob-kitoblarga tayanilishi yagona analitik xulosalarga sezilarli ta'sir etmoqda.

Inflyatsiya ta'sirini ham albatta chetlab o'tishning imkoni yo'q. Bu jihat sondagi o'zgarishlardan sifat o'zgarishlarga o'tish imkonini bermaydi. Inflyatsiya

darajasining yuqoriligi ko'rsatkichlarning qiyosiylikini, o'zgarishini aniq baholashga imkon bermaydi. Shu sababli ham moliyaviy hisobotlarni tuzishda inflyatsiya, giper inflyatsiya amal etiladigan xalqaro normalarga tayanish lozim. Bu jihat o'zgarishlardan himoyalaniş moliyaviy hisobotlarni tuzishning xalqaro standartlarida aniq va yorqin ifodasini topgan.

3.10. Auditor xulosalarini ko'rib chiqish. Auditdan o'tkazilmagan hisobotlar.

Auditorlik xulosasi yuridik kuchga ega bo'lgan muhim hujjatlardan biridir. Xulosa asosida xo'jalik yurituvchi subyektlarning bir yillik moliya-xo'jalik faoliyatiga baho beriladi.

Auditorlik xulosasining quyidagi turlari mavjud: Auditorlik xulosasining ikkita turi mavjud: a) ijobiy auditorlik xulosasi; b) salbiy auditorlik xulosasi. Ijobiy auditorlik xulosasida buxgalterlik balansi va moliyaviy hisobot ko'rsatkichlarining ishonchliligi auditor tomonidan tasdiqlanadi. Qoidaga ko'ra ijobiy auditorlik xulosasi auditorlik tashkiloti xo'jalik yurituvchi subyektning moliyaviy hisoboti uning moliyaviy holati va sodir etilgan moliya-xo'jalik muomalalarining O'zbekiston Respublikasi qonunchiligi talablariga muvofiqligini ishonarli aks ettiradi, degan fikrga kelingan vaqtda tuzilishi lozim. Salbiy auditorlik xulosasi moliyaviy

hisobot korxonaning moliyaviy ahvoli to'g'risida ishonarli ma'lumot bermagan va buxgalterlik hisoboti hamda uning moliya-xo'jalik faoliyati hisobi amaldagi me'yoriy qonunchilik talablariga mos kelmagan holda yuritilgan vaqtda tuziladi. Bunday xato-kamchiliklar o'z vaqtida tuzatilmasa moliyaviy hisobotdan foydalanuvchilarni chalg'itishi mumkin.

Tahlilning ishonchli axborot manbalariga egaligini zaruriy kafolati bu birinchi navbatda moliyaviy hisobotlarni auditorlik nazoratidan o'tganligi va xulosalanganligiga bog'liq.

Auditorlik tashkiloti auditorlik tekshiruv natijalariga ko'ra ho'jalik yurituvchi subyektda quyidagilarga baho berishi lozim²⁴:

- auditorlik faoliyati to'g'risidagi qonun hujjatlariga muvofiq fikr bildirish uchun yetarli va lozim darajadagi dalillar olinganligiga;

- alohida-alohida yoki umumiy birgalikda olinganda tuzatilmagan buzib ko'rsatishlar auditorlik faoliyati to'g'risidagi qonun hujjatlariga muvofiq muhim hisoblanishiga;

- qabul qilingan hisob siyosatining asoslanganligiga va uning buxgalteriya hisobi to'g'risidagi qonun hujjatlari talablariga muvofiqligiga;

- moliyaviy hisobotda aks ettirilgan axborotning ishonchli, qiyoslanuvchanli, tushunarli va o'rinli ekanligiga;

- moliyaviy hisobotning buxgalteriya hisobi va moliyaviy hisobotni tuzishga doir normativ-huquqiy hujjatlar talablariga muvofiqligiga.

Auditorlik xulosasi auditorlik tashkilotining ijobiy yoki modifikatsiyalangan fikri bilan ifodalanishi mumkin.

Xo'jalik yurituvchi subyektning moliyaviy hisoboti barcha muhimlik munosabatlarida uning moliyaviy ahvolini, moliyaviy natijalarini haqqoniy aks ettirsa va buxgalteriya hisobi to'g'risidagi qonun hujjatlariga muvofiq kelgan hollarda ijobiy fikr bildiriladi.

Modifikatsiyalangan fikr quyidagi holatlarda bildiriladi:

- olingan auditorlik dalillari asosida umumiy holda ko'rilayotgan moliyaviy hisobot muhim buzib ko'rsatishlarga ega bo'lsa;

- umumiy holda ko'rilayotgan moliyaviy hisobot muhim buzib ko'rsatishlarga ega emasligini aniqlash uchun yetarli darajadagi tegishli auditorlik dalillarini olish imkoniyati bo'lmasa.

Auditorlik hisobotining tahliliy qismi auditor (auditorlar) tomonidan bajarilgan ishlar va auditorlik dalillarini olishga qaratilgan auditorlik amallari bayonini hamda quyidagilarning tekshirish natijalarini qamrab olishi lozim:

qo'llanilayotgan hisob siyosatini; xo'jalik yurituvchi subyektning ichki nazorat tizimini; buxgalteriya hisobi tizimi va moliyaviy hisobot tuzilishini; moliyaviy-xo'jalik faoliyatini amalga

oshirishda buxgalteriya hisobi to'g'risidagi qonun hujjatlariga rioya etilishini; soliqlar va boshqa majburiy to'lovlarni hisoblash va to'lashning to'g'riligini; aktivlar saqlanishining ta'minlanganligini; moliyaviy koeffitsiyentlarning hisob-kitobi va uning tahlilini o'z ichiga oladi.

Moliyaviy koeffitsiyentlarning hisob-kitobi va ularning tahlili quyidagilarni o'z ichiga qamrab oladi:

- tekshirilgan moliyaviy hisobot asosida hisoblangan moliyaviy koeffitsiyentlar tahlili;

- o'tkazilgan tahlil natijalaridan kelib chiqib, xo'jalik yurituvchi subyektning moliyaviy holati to'g'risida ma'lumot.

Hisob-kitob va tahlil uchun moliyaviy koeffitsiyentlarni tanlab olish auditorlik tashkiloti tomonidan auditorlik tekshiruvining buyurtmachisi bilan kelishgan holda amalga oshiriladi.

Xo'jalik yurituvchi subyektning moliyaviy hisobotida ahamiyatli buzib ko'rsatishlar mavjud bo'lsa va ularning xo'jalik yurituvchi subyekt tomonidan bartaraf etilmasligi, moliyaviy hisobotdan foydalanuvchilarni chalg'itishi mumkin bo'lgan hollarda auditorlik tashkiloti salbiy fikr bildirilgan auditorlik xulosasini tuzadi.

Shuningdek, quyidagi holatlarda ham salbiy fikr bildiriladi:

- xo'jalik yurituvchi subyekt tomonidan amalga oshirilgan moliya-xo'jalik operatsiyalari

moliyaviy hisobotda haqqoniy aks ettirilgan, lekin ular qonun hujjatlari talablariga muvofiq kelmaganda;

- xo'jalik yurituvchi subyekt rahbariyati aniqlangan buzib ko'rsatishlarni bartaraf etish maqsadida moliyaviy hisobotga tuzatishlar kiritishga rozi bo'lmaganda.

Xo'jalik yurituvchi subyekt auditorlik tekshiruvi davomida moliyaviy hisobotda aniqlangan buzib ko'rsatishlarni bartaraf etsa salbiy fikr bildirilmaydi.

Auditorlik xulosasi yozma ko'rinishda tayyorlanishi kerak. Auditorlik xulosasiga unga nisbatan fikr bildirilgan, buxgalteriya hisobi to'g'risidagi qonun hujjatlariga muvofiq xo'jalik yurituvchi subyekt tomonidan sanasi ko'rsatilgan va imzolangan moliyaviy hisobotning nusxasi ilova qilinadi.

Auditorlik xulosasini olish barcha uchun majburiy hisoblanmaydi.

Moliyaviy hisobotlarni tuzishda tashqi buxgalterlarga yoki autsorsing xizmatlari bo'yicha maxsus firmalarga murojaat qiluvchi ko'pgina korxonalarni auditdan o'tkazish ma'lum bir xarajatlar qilinishi talab qilganligi sababli doimo ham auditorlar xizmatidan foydalanavermaydilar. Bunday holatlarda analitiklaroldida qator vazifalar yuklanadi:

- moliyaviy hisobotlarni tuzuvchilar qanchalik tajribali va uddaburonligini;
- tuzilgan moliyaviy hisobotlar qanchalik ishonchli, to'liqligiga;
- barcha majburiyatlar hisobga olinganmi yoki yo'qmi;
- agar moliyaviy hisobotlarni yetuk mutaxassislar tomonidan tuzilganligi qayd etilgan holda, ularning mustaqilligi qay darajada ta'minlanganligiga;
- moliyaviy hisobotlarni tuzuvchilar korxonaning shaxsiy tarkibida doimiy turishiga;
- moliyaviy hisobot tuzuvchilarni aktivlar qiymatini aniqlashda va majburiyatlarni hisobga olishda obyektiv yondashganlik darajasiga;
- korxonalar rahbarining moliyaviy hisobotlarni tuzishga ta'sir darajasiga baho berish talab etiladi.

Auditorlik xulosalari talab etilmaydigan axborot manbaalariga soliq hisobotlari, shaxsiy jamg'arib boriladigan pensiya jamg'armalari, sug'urta badallari bo'yicha hisobotlar va boshqa axborot manbalari kiradi.

3.11. Iqtisodiy tahlilda qo'llaniladigan boshqa axborotlar

Iqtisodiy tahlilda qo'llaniladigan boshqa axborot manbalariga quyidagilarkiradi:

- Ta'xis hujjatlari;
- Reja va prognoz ma'lumotlari;
- Statistika hisobotlari;
- Soliq hisobotlari;
- Xalq banki hisobotlari;
- Boshqaruv hisobi va hisoboti ma'lumotlari.

Ta'xis hujjatlariga korxonalar faoliyatining tartibi va shartlarini belgilab beruvchi Nizomi kiradi. Nizomda korxonaning tashkiliy huquqiy shakli, uning nomi, joylashgan o'rni, ustav kapitali miqdori, tarkibi, uning boshqaruv va nazorat organlarini shakllantirish tartiblari, foydani taqsimlash, fondlarni shakllantirish tartiblari, korxonani qayta tashkil etish va tugatish tartiblari belgilanadi.

Reja ma'lumotlari va prognoz ko'rsatkichlar. Reja va prognoz ko'rsatkichlariga korxonaning biznes rejasi, kelgusi davrlar bo'yicha prognoz ko'rsatkichlarini kiritish mumkin. Reja va prognoz ma'lumotlari korxonalar boshqaruvchisini maqsadlilikini ta'minlashda, biznes

samaradorligini va moliyaviyholatini yaxshilashga eng muhim dastak sifatida qarashi mumkin.

Reja ko'rsatkichlarini belgilash – bu resurslardan samarali foydalanishni va foydani o'stirishning muhim omili hamdir.

Statistika hisobotlari. Statistika hisobotlari, korxonada boshqaruvi yuzasidan quyidagi muhim muammolarni hal qilish imkonini beradi.

Ya'ni:

- hodisa va jarayonlar, ularning natijalari haqidagi ijobiy va salbiy o'zgarishlarni doimiy bilib turishda;

- ko'rsatkichlarni tahlil etish orqali ularning sifatini baholashda;

- statistika manbaalari asosida xo'jalik yurituvchi subyektning kelgusidagirivojlanish tendensiyalarini belgilashda;

- boshqaruv subyektlarida haqqoniy ma'lumotlarga nisbatan xavfsiz vaishonch hissini shakllantirishda;

- aniq faktlarga tayangan holda faoliyatni boshqarishda;

- kamchiliklar yo'l qo'yilayotgan bo'g'inlar va ularni bartaraf etishda muhimchora-tadbirlarni belgilashda juda muhim hisoblanadi.

Statistika hisobotlarini tuzish va topshirish tartiblari Davlat statistika qo'mitasi tomonidan belgilanadi.

Statistik hisobotlarni faqat davlat tomonidan ko'rsatkichlarni jamlash, tahlil qilish va prognozlash mazmunida qarash noto'g'ri. Ushbu hisobot shakllaridagi ma'lumotlarga birinchi navbatda o'z biznes samaradorligi va natijaviyligini baholashda korxonada egalari va boshqaruv xodimlariga qay darajada muhimligini anglash lozim.

Xo'jalik yurituvchi subyektlar uchun quyidagi davlat statistika hisobotlari belgilangan:

- narx statistikasi;

- investitsiya va qurilish statistikasi;

- sanoat statistikasi;

- tashqi iqtisodiy faoliyat va savdo statistikasi;

- qishloq xo'jaligi statistikasi;

- ekologiya statistikasi;

- ijtimoiy soha statistikasi;

- mehnat va axo demografiyasi statistikasi;

- aholining yashash sharoitlari va xizmatlar statistikasi;

- transport va aloqa statistikasi;

- tadbirkorlik va bank-moliya xizmatlari statistikasi.

Xo'jalik subyektlarining u yoki bu statistika hisobotlarini tuzishi va taqdim etishi qonun normalari asosida hal etiladi.

Soliq hisobotlari. Soliq hisoboti soliq to'lovchining soliq va boshqa majburiy to'lovning har bir turi bo'yicha yoki to'langan daromadlar bo'yicha hisob-kitoblar hamda soliq deklaratsiyalarini, shuningdek, ularga doir ilovalarni o'z ichiga oladigan hujjati bo'lib, u Davlat soliq qo'mitasi va Moliya vazirligi tomonidan tasdiqlanadigan shaklda tuziladi. Hisobot soliq to'lovchi tomonidan Soliq Qo'mitasi belgilangan muddatlarda, soliq to'lovchi hisobga qo'yilgan joydagi davlat soliq xizmati organiga taqdim etiladi.

Xalq banki hisobotlari. Xalq banki hisobotlari shaxsiy va ixtiyoriy jamg'aribboriladigan pensiya jamg'armalari yuzasidan axborotlarni jamlaydi va xalq bankiga taqdim etiladi.

Boshqaruv hisobi va hisoboti ma'lumotlari.

Boshqaruv hisobi – korxonada rahbari va menejerlarini har tomonlama ilmiy asoslangan qarorlar qabul qilish uchun zarur bo'lgan ma'lumotlar bilan ta'minlovchi hisobdir. Boshqaruv ma'lumotlaridan faqat xo'jalik yurituvchi subyektlarning boshqaruv xodimlariga foydalanadilar. Boshqaruv hisobi ma'lumotlaridan asosan kelgusidagi iqtisodiy faoliyatni rejalashtirish (byudjetlashtirish) va oqilona boshqaruv qarorlarini qabul qilishda foydalaniladi.

Boshqaruv hisoboti – boshqaruv hisobi ma'lumotlari asosida ixtiyoriy mazmunda tayyorlanadigan va korxonada boshqaruviga taqdim etiladigan hisobotlardir. Unda moliyaviy hisobotlardan farqli jihatdan faqat moliyaviy emas, balki moliyaviy bo'lmagan ko'rsatkichlar ham aks etadi.

3.12. Iqtisodiy tahlilda kompyuter texnologiyalari va dasturiy ta'minotlardan foydalanish

Yangi asrni axborotlar, texnologiyalar, innovatsiyalar asri deyish mumkin.

Negaki bu uchta jihatsiz rivojlanishni, taraqqiyotni tasavvur qilib bo'lmaydi.

Iqtisodiy tahlilni zamonaviylashtirish muammosi ham bugun olimlar oldidagi eng dolzarb muammolardan biri hisoblanadi. Axborotlarga shunchaki ega bo'lish yoki axborotlarni shunchaki o'qish bilan bugun muhim natijalarga erishib bo'lmaydi. Ularni tahlil etishning shunday bir tizimini shakllantirish lozimki bu ularning boshqaruvdagi samarasini, faoliyatdagi natijasini ta'minlashga xizmat qilsin.

Axborotlarni bugungi shaklini va oqimini oddiy hisob-kitoblar asosida qayta ishlash mumkin emas. Bunga vaqt omili ham, resurs omili ham, subyekt omili ham yo'l bermaydi.

Axborot tizimini yaratilishi, axborotlarni kompyuter texnologiyalari va dasturiy ta'minotlari asosida qayta ishlash, tahlil etish sohaning rivojida yangi birbosqichini boshlab berdi deyish mumkin.

Axborot tizimining yaratilishi quyidagi hossalarga bilan xarakterlanadi:

- har qanday axborot tizimi, tizimni tashkil etishning umumiy prinsiplar asosida tahlil qilinadi va boshqariladi;
- axborot tizimi dinamik ko'rinishga ega bo'lib, rivojlanuvchi tizim hisoblanadi;
- axborot tizimining mahsuloti ham axborot hisoblanadi;
- axborot tizimini odam-kompyuter tizimi ko'rinishida tasavvur qilish lozim.

Axborot tizimlarini hayotda qo'llab ishonchli, sifatli va aniq natijalarni olish mumkin. Buni quyidagilarda tavsiflash mumkin:

- matematik metod va intellektual tizimlarni qo'llab, boshqarishning optimal variantlarini olish;
- tizimni avtomatlashtirish natijasida ishchilarning vazifalarini yengillashtirish;
- eng to'g'ri axborotga ega bo'lish;
- axborotlarni qog'ozda emas, balki magnit yoki optik disklarda saqlash;
- mahsulot ishlab chiqarish sarf-xarajatlarini kamaytirish;
- foydalanuvchilar uchun qulayliklar yaratish.

Axborot tizimlarida boshqaruv tuzilmasining o'ziga xosligi. Axborot tizimi

jamiyat va har bir tashkilot uchun quyidagilarni bajarishi lozim:

1. Axborot tizimining tuzilmasi va uning qo'llanilish maqsadi, jamiyat vakorxonada oldida turgan vazifa bilan to'g'ri kelishi kerak. Masalan; tijorat firmasida – foydali biznes, davlat korxonasida ijtimoiy va siyosiy vazifalarni bajarishi kerak.

2. Axborot tizimi inson tomonidan boshqarilishi va ijtimoiy etika prinsiplari asosida foyda keltirishi kerak.

3. To'g'ri, kafolatli va o'z vaqtida axborotlarni mijoz yoki tizimlarga yetkazishi lozim. Tashkilotni boshqarish tuzilmasi axborot tizimini yaratish, tashkilotning boshqaruv tuzilmasini tahlil qilishdan boshlanadi. Boshqarish deganda quyidagi vazifalarni amalga oshirish funksiyasi bilan qo'yilgan maqsadga erishish tushuniladi:

Tashkillashtirish – normativ hujjatlar kompleksi va tashkiliy tuzilmani ishlab chiqish; shtat jadvali, bo'limlar, laboratoriyalar va h.k.

Hisobga olish – bu funktsiya firma yoki tashkilot ko'rsatkichlarining metod va formalarini ishlab chiqadi. Masalan; buxgalteriya hisoboti, moliyaviy hisob-kitob, boshqaruv hisoboti va boshqalar.

Tahlil (analiz) – rejalashtirilgan vazifalarni qay darajada bajarilganligini aniqlaydi.

Analitik jarayonlar boshlanar ekan birinchi navbatdagi masala uni qanday o'tkazish masalasiga qaratiladi. Agar korxonada moliyaviy holatini va uning kutilishlarini baholashning yagona uslubiyoti yaratilgan va uni amalga oshirishning dasturiy ta'minoti mavjud bo'lsa mazkur jarayon soatdagi ishlashi mumkin edi. Afsuski, bunday holat mavjud emas. Shu sababli, ko'pincha ushbu jarayon maxsus topshiriqlar asosida ayrim subyektlar (buxgalterlar, menejerlar, analitiklar) tomonidan amalga oshirib kelinmoqda.

Moliyaviy hisobotlar tahlilida ko'rsatkichlar, moliyaviy koeffitsiyentlar turlicha nomlanishi tufayli ularning yagona dasturiy ta'minotini yaratish imkoniyati ham cheklangan. Shu bilan birga amaldagi tartiblarda ushbu ko'rsatkichlar –o'sgan, –kamaygan, –ijobiy o'zgarish, –salbiy o'zgarish, –bu yaxshilash, –bu yomonlash kabi so'zlarning ishlatilishi mijozga ma'qul variant emas. Shu bilan birga, dasturiy ta'minotlarda analitik hisob-kitoblarning matnli, izohli, tahlil natijalari yuzasidan xulosalar berilishi ham mijozlar talabiga to'la mos tushmaydi

3.15-jadval

“Sizning moliyaviy analitikingiz” (Vash finansoviy analitik) vaqt intervalining taqsimlanishi va ishlar mazmuni

Amalga oshiriladigan ishlar mazmuni	Qancha muddat ketishi	Ish mazmuni
Moliyaviy hisobot ma'lumotlarini kompyuterga kiritish	2-15 minut	BXMS, MHXS asosida tayyorlangan barcha hisobot shakllari manbaga kiritiladi: Buxgalteriya balansi Moliyaviy natijalar to'g'risidagi hisobot Pul oqimi Xususiy kapital to'g'risidagi hisobot shakllari

Analitik hisob-kitoblarva xulosalar	20 — 40 soniya	Kompyuter tomonidan moliyaviy hisobot ma'lumotlari asosida barcha analitik hisob- kitoblar amalga oshiriladi va natijalari chiqariladi. Barcha jadval, grafik, chizma va diagrammalar ekranda aks etadi. Dastur hech qanday bilim talab etilmaydi, barcha jarayonlarni kompyuter o'zi mustaqil bajaradi.
Tahlil natijalarini chop etish va rasmiylashtirish	2-5 soniya	Moliyaviy holat haqida keng qamrovli hisobotga ega bo'linadi. Hisobot hech bir mahoratli analitikning mustaqil tayyorlagan hisobotidan farq etmaydi. O'ylash ham kompyuter zimmasiga yuklatiladi.

Takrorlash uchun savollar

Iqtisodiy tahlil turlari.

Iqtisodiy tahlilni tashkil etishning rasmiy jihatlari. Iqtisodiy tahlilni tashkil etishning norasmiy jihatlari. Ichki tahlilning tashkil etilishi.

Tashqi tahlilning tashkil etilishi.

Iqtisodiy tahlilni tashkil etishning tarmoq, faoliyat va soha xususiyatlari.

Moliyaviy tahlilning asosiy bo'limlari: moliyaviy hisobot tahlili, investitsion tahlil, qimmatli qog'ozlar bozoridagi jarayonlar tahlili, moliyaviy hisobotni bashoratlash.

Iqtisodiy tahlil bosqichlari.

Iqtisodiy tahlilning axborot bazasi (tahlil obyektlari haqidagi ma'lumotlar), ularning ochiqligi va oshkoraligi.

Moliyaviy hisobotlar shakllari va ularning tavsifi. Jamlangan moliyaviy hisobotlar va ularni tahlil etish.

Moliyaviy hisobotni tuzishda milliy va xalqaro standartlarning moliyaviy hisobot mazmuniga ta'siri.

Iqtisodiy tahlilni muammoli jihatlari (davriy oraliqdagi qiyosiylik, turlikorxonalar o'rtasidagi qiyosiylik, axborot operativligi muammolari).

Auditor xulosalarini ko'rib chiqish. Auditdan o'tkazilmagan hisobotlar.

Iqtisodiy tahlilda qo'llaniladigan boshqa axborotlar.

Iqtisodiy tahlilda kompyuter texnologiyalari va dasturiy ta'minotlardan foydalanish.

4-BOB. XO'JALIK YURITUVCHI SUB'EKTLARNING MARKETING FAOLIYATIDA TAHLIL

- 1. Xo'jalik sub`ektlarining marketing faoliyatida tahlilining maqsadi, vazifasi va uning axborot manbalari**
- 2. Marketing faoliyatini tahlil qilish yo`nalishlari va usullari**
- 3. Tovarning bozordagi holatini baholash va uni tahlili. Talabning o`zgaruvchanligi**
- 4. Tovar va korxonaning baho siyosatining tahlili**
- 5. Korxonada mahsulotning raqobatbardoshligining tahlili**

1. Xo'jalik sub`ektlarining marketing faoliyatida tahlilining maqsadi, vazifasi va uning axborot manbalari

Xo'jalik sub`ektlarining moliyaviy axvolining barqaror rivojlanishi bevosita marketing faoliyatini chuqur tahlil qilishga bog'liqdir. Resurslardan samarali foydalanish va iste'molchilarning ehtiyojlarini qondirish uchun xo'jalik sub`ektlari bozorni o'rganishni talab etadi. Shu maqsadda xo'jalik sub`ekti tomonidan yaratilgan maxsulot, bajarilgan ish va ko'satilgan xizmat bo'yicha marketing tadqiqotlari olib boriladi. Bozorni o'rganish asosida taklif etilmagan yangi xizmat turlari aniqlanadi, buning natijasida xo'jalik sub`ekti maxsulot assortimentini oshirish orqali ko'proq foyda olishga erishadi. Marketing orqali korxonada xo'jalik faoliyati tartibga solinadi. Shu tufayli korxonaning ishlab chiqarish faoliyati natijasining tahlili marketing faoliyatini tahlil etishdan boshlanmogi lozim.

Kompleks marketing tahlili marketing tadqiqoti tizimining asosiy qismi bo'lib, manbalarni yig'ish, ularni ro'yxatga olish, bozordagi tovarlar, ish va xizmatlarga tegishli ma'lumotlarga ishlov berish orqali samarali marketing xulosalari qilinadi.

Marketing tadqiqoti jarayonidagi kompleks iqtisodiy tahlil ob`ekti sifatida, bizningcha, **birinchidan**, real bozor jarayoni iste'molchilar va raqobatchilar bilan birgalikda, **ikkinchidan**, mahsulot turlarini ishlab chiqarishdagi korxonaning aniq iqtisodiy va ishlab chiqarish imkoniyatlari hisobga olinishi kerak.

Har ikki bir-biri bilan bog'liq ob`ektlarni chuqur o'rganish orqali bozordagi holat va korxonada imkoniyatlari hisobga olingan holda optimal variantdagi assortiment dasturi yaratiladi. Bu das-turni amalga oshirish orqali korxonada mahsulotini raqobatbardoshligi, barqarorligi ta'minlanadi. Kompleks marketing tahlilining asosiy vazifalari:

- korxonada xizmatiga bo'lgan talab va ehtiyojni baholash, tahlil etish, ishlab chiqarish dasturi real asosga ega ekanligiga ishonch hosil qilish;
- mahsulot va xizmatlarga bo'lgan talablarga ta'sir etuvchi asosiy omillarni tahlil etish;
- talab etilmagan xizmat turlarini aniqlash;
- baho siyosati va assortiment turlarini tahlil etish;
- mahsulotning raqobatbardoshligini baholash va tahlil etish;
- marketing faoliyatining taktika va strategiyasini ishlab chiqish.

Kompleks marketing tahlilining axborot tizimi ichki manba, tashqi manba, marketing tadqiqotlaridan iborat. Tahlil etish jarayonida bu bo'limlarning har biri mustaqil axborot tizimi sifatida ishtirok etadi. Ichki axborot manbalari tarkibiga korxonaning buxgalteriya va statistika

hisobotlarining tezkor va joriy ishlab chiqarish va ilmiy-texnik manbalari kiradi. Tashqi manbalar tizimiga korxonaning tashqi faoliyati, bozor va uning infratuzilmasi, xaridor va mol yetkazib beruvchilar holati, raqobatchi-lar harakati, bozor mexanizmini tartibga solish bo'yicha davlat tomonidan amalga oshirilgan chora-tadbirlar va boshqalar kiradi. Bu manbalar vaqtli va maxsus nashr, statistik to'plam, tijorat tashkilotlari olib borgan izlanishlarga oid sharhlarda aks etadi. Bunday manbalar qatorini tashkil etilgan ko'rgazma va anjuman manbalari, ishbilarmonlar uchrashuvi va ularning olib borgan muzokaralar bo'yicha tuzilgan bayonnomalari yanada to'ldiradi. Tahlilning axborot manbalari sifatida korxonaning biznes-rejasi (marketing rejasi) dan ham foydalaniladi.

2. Marketing faoliyatini tahlil qilish yo'nalishlari va usullari

Xo'jalik yurituvchi sub'ektlarning marketing faoliyatini tahlil qilish bir qator ilmiy va tadqiqot usullaridan foydalanishga asoslangan. Marketing faoliyatini tahlil

qilish usullari deganda tovarlarning bozordagi o'rnini, raqobatbardoshligi kabi holatlarini o'rganish, o'lchash va umumlashtirish asosida bozor infratuzilmasining turli omillarini biznes natijalari o'zgarishiga ta'siri tushiniladi. Marketing tadqiqotida tahlilning turli metod va usullaridan foydalaniladi. Marketing faoliyatini tahlil qilish yo'nalishlari quyidagilardan iborat:

1. Bozor tahlili (kelgusidagi istiqbollar, bozorning jozibadorligi, bozor imkoniyatlarini baholash, mahsulotlar tarkibini o'rganish, bozorning asosiy ishtirokchilarini umumiy tahlil qilish, bozordagi talab va taklifni baholash, sotish hajmini oshirishning ichki imkoniyatlarini aniqlash va sotishni prognoz qilish).

2. Raqobatchilarni tahlil qilish (bozordagi asosiy raqobatchilarni aniqlash, raqobatchilarni yutuq va kamchiliklarini o'rganish, raqobatchilarni biznes va marketing faoliyatini qiyosiy tahlil qilish, tarmoq xususiyatidan kelib chiqib bozorni o'rganish (tovar hajmi, bozor sig'imi, sohadagi rentabellik, raqobatchilar va iste'molchilar soni, bozorga kirish qulayligi)).

3. Tovar siyosati tahlili (umumiy savdo dinamikasi, mahsulot turlarini o'rganish, mahsulot yoki xizmatni bozordagi joylashuvini o'rganish, raqobatchilar orasidagi Tovar imidjini o'rganish, brendning bozor qiymatini o'rganish, mijozlarning xohish va istaklarini o'rganish, mijozlarga sifatli xizmatni tashkil etish).

4. Baho siyosati tahlil (bozor turlarini tahlil qilish, bozorda narxlar darajasini baholash, talab va taklif egiluvchanligini o'rganish, bozor uchun optimal narx belgilash).

5. Savdo siyosati tahlili (bozorni tahlil qilish, mol-etkazib beruvchilar tahlili, tovar logistikasi tahlili).

6. Aloqa siyosati tahlili (reklama, reklama kompaniyalarining samaradorligi, marketing tadqiqotlari olib borish (mahsulotni sinovdan o'tkazish, tashqi dizayn tahlili, reklama g'oyalari va shakllari)).

3. Tovarining bozordagi holatini baholash va uni tahlili. Talabning

o'zgaruvchanligi

Marketing – insonning ayirboshlash vositasida talab va ehtiyojni qondirishga qaratilgan faoliyatidir. Marketing tarkibiga bozorni o'rganish, iste'molchi buyurtmasiga ko'ra mahsulotlar assortimentini rejalashtirish, bozorni egallash, reklama, tovarlar va xizmatlarni ishlab chiqaruvchidan iste'molchiga yetkazib berish bilan bog'liq tadbirkorlik faoliyati kiradi.

Bozor munosabatlari sharoitida korxonani boshqarish marketingni ishlab chiqarishning asosi qilib qo'yadi, chunki xo'jalik qarorlarini qabul qilish asosida ishlab chiqarish imkoniyatlari emas, balki bozor talablari, xaridor ehtiyojlari yotadi. Pirovard natijada korxonaning ko'lamini, korxonani tashkiliy boshqarish tar-kibi, boshqaruv tamoyil va usullari, xizmat ko'rsatish yo'nalishlarini bozor belgilaydi. Bozor talab va taklifdan iborat.

Talab – bu, eng avvalo, biron-bir ne'matlar yoki xizmatlarga bo'lgan ehtiyojlarni bozorda namoyon bo'lishi va ularni pul vositasida ta'minlanishidir.

Taklif – bu muayyan paytda bozorda bo'lgan yoki unga yetkazib berilishi mumkin bo'lgan tovarlar massasi sifatida belgilanadi.

Talab, avvalo, resurslarga va iste`mol tovarlari, tovarlash-gan xizmatlarga bo`lgan talab sifatida yuzaga keladi, birinchisi ishlab chiqarish iste`molini, ikkinchisi esa shaxsiy iste`molni qondirishga qaratilgan.

Kishilik jamiyati rivojlanar ekan, fan va texnika taraqqiyoti ildam qadamlar bilan yangilanayotgan sharoitda insoniyatning tovar va moddiy qimmatliklarga bo`lgan ehtiyoji-talabi uzluksiz o`zgarib, ortib boradi.

Talab o`zgarishi (elastikligi) mavjud bo`lib, bu :

- baho o`zgarishi va holati;
- xaridorlar soni va ularning didi, istagi;
- iste`molchilarning xarid etish imkoniyati;
- inflyatsiya ehtimoli va boshqalar.

Yuqoridagi talabni belgilovchi omillardan tovar bahosi va iste`molchilarning xarid etish imkoniyati muhim o`rin tutadi. Taklif, bozor tovar bilan to`la

ta`minlangandan keyin o`zgarmasdan bir me`yorda bo`lishi ham mumkin, bunda baho oshib borishi bilan bozorga chiqariladigan tovar ko`payishining zarurati bo`lmay qoladi. Shunda ishlab chiqarish hajmi ham o`zgarmay, taklif ham bahoga bog`liq bo`lmagan holda barqarorlashishi mumkin.

Taklifning o`zgaruvchanligi, umuman talab o`zgaruvchanligiga o`xshab, tovar bahosining o`zgarishi, taklifning o`zgarish daraja-sini aniqlash uchun taklif o`zgaruvchanligi ko`rsatkichi (K) qo`llaniladi. Unga ko`ra,

$$K = \frac{\text{Talab etilgan tovar}}{\text{Baholarning}} \frac{\text{iqdori o'zgarishi(\%)o'zgarishi(\%)}$$

Agar, $K > 1$ bo`lsa, taklif o`zgaruvchan; $K = 1$ bo`lsa, o`zgarmas;

K<1 bo'lsa mutlaq o'zgaruvchan bo'ladi Sotish hajmi, o'rtacha baho darajasi, sotishdan keladigan tushum va undan ko'riladigan foyda ichki va tashqi bozorga bog'liq.
4.1-jadval.

Mahsulotni bozorda sotilishini tahlili

Ko'rsatkichlar	Ichki bozor			Tashqi bozor		
	2013	2014	2015	2013	2014	2015
	-AII mahsuloti					
Sotish hajmi, ming t.	260	320	328	50	49	42
1 t.mahsulot tannarxi, ming so'm	5,5	5,8	6,1	5,7	6,0	6,5
1 t. mahsulot bahosi, ming so'm	7,0	7,3	7,5	7,8	7,9	8,0
Mahsulot rentabelligi, %	27,3	25,9	22,9	36,8	31,7	23,0
Sotishdan ko'rilgan foyda, mln so'm	390	480	459	105	93	63
	-BII mahsuloti					
Sotish hajmi, ming t.	75	143	287	400	350	309
1 t.mahsulot tannarxi, ming so'm	4,3	4,5	4,9	4,4	4,6	5,0
1 t. Mahsulot bahosi, ming so'm	5,4	5,7	5,9	6,0	5,9	5,9
Mahsulot rentabelligi, %	25,6	26,7	20,4	36,4	28,3	18,0
Sotishdan ko'rilgan foyda, mln so'm	82	172	287	640	455	278
	-VII mahsuloti					
Sotish hajmi, ming t.	386	392	400	380	385	406
1 t.mahsulot tannarxi, ming so'm	4,4	4,4	4,5	4,4	4,4	4,5
1 t. Mahsulot bahosi, ming so'm	4,5	4,6	4,7	4,7	4,7	4,8
Mahsulot rentabelligi, %	2,3	4,5	4,4	6,8	6,8	6,7
Sotishdan ko'rilgan foyda, mln so'm	39	78	80	114	115	122

1-Jadval ma'lumotlari shuni ko'rsatadiki -AII hamda -BII mahsulotlariga talab ichki bozorda keyingi ikki yil ichida ortgan. Bu mahsulotlariga bo'lgan talab tashqi bozorda qisqargan, renta-bellik darajalari pasaygan. -VII mahsulotga talab o'zgarmagan 2013 yilda eksport mahsulot daromadlilikini ichki bozordagiga nisbatan yuqori bo'lgan.

«B» turdagi mahsulotning tashqi bozordagi narxining pasa-yishi, tannarxining ortishi

tufayli rentabellik darajasi 2013 yildagi 36,4 foizdan 2015 yilga kelib 18 foizga qadar pasaygan. Shu davr ichida «A» mahsulotning rentabelligi 36,8 foizdan 23 foizga qadar tushib ketgan. Bunga asosiy sabab eksport qilingan mahsulot tannarxining keskin ortishidir.

Mahsulotning bozor (ichki, tashqi)da egallagan ulushi, daromad darajasiga qarab to'rt kategoriyaga bo'lish mumkin :

- «yulduz» kategoriyali tovarlar – korxonada foydasining aso-sini tashkilotadigan hamda iqtisodiy o'sishga olib keladigan;

- «sog'in sigirlar» kategoriyali tovarlar – og'ir iqtisodiy davrlarning vujudgakeleshining oldini oladigan, investitsiyaga muhtoj bo'lmagan, foyda keltirayotgan, boshqa kategoriyali mahsulotlar ishlab chiqarishni moliyalashtirishga ishlatiladigan;

- «og'ir bola» kategoriyali tovarlar – bu yangi turdagi tovarlar bo'lib, reklamaga muhtoj bo'lgan, bozorga olib chiqilishi kerak bo'lgan, vaqtinchalik foyda keltirmayotgan, ammo kelajakda «yulduz» tovar bo'lishi mumkin bo'lgan;

- «o'lik yuk» yoki «omadsiz» kategoriyali tovarlar – bugungi kun talabiga javob bermaydigan, iqtisodiy o'sishga imkon bermaydigan, foyda keltirmaydigan.

Korxonada mahsulotni guruhlariga ajratib o'rganish orqali to'g'ri, aniq strategiya ishlab chiqiladi. Strategiyani amalga oshirish orqali «og'ir bola» kategoriyasiga mansub tovarlarni moliyalashtirish orqali ularni «sog'in sigirlar», «yulduz» kategoriyalariga yetkazish yo'llari belgilanadi.

4. Tovar va korxonaning baho siyosatining tahlili

«Mahsulot» deb bozorga taklif etilgan sotiladigan, ishlatiladigan yoki ehtiyojni qondiradigan barcha narsalarga aytiladi. Mahsulotga baho belgilanib bozorga chiqarilishi bilan tovarga aylanadi. Demak, tovar marketing faoliyatining yuragi hisoblanadi. Mahsulot (tovar)ning kompleks tahlili marketing tadqiqotining ajralmas elementidir. Bu korxonaning raqobat ustunligini baholashda bosh element hisoblanadi. Korxonaning tovar siyosati kompleks tahlilining maqsadi talabning to'lovga qodirligi, mahsulot assortimenti va nomenklaturasini shakllanishi tufayli rejalashtirilgan sotish hajmini maqsadga muvofiq yo'nalishi samaradorligini aniqlash tashkil etadi. Marketing tahlili jarayonida optimal assortimentdagi mahsulotni sotish siyosatining shakllanishi ko'p jihatdan korxonaning baho siyosatiga bog'liq. Tahlil jarayonida bahoni tashkil etish mexanizmi, talab va takliflarni o'rganish asosida (maksimal foyda, bozor kengayishi, sotish hajmining ortishi va h.k.) bahoning yuqori va pastki chegaralari belgilanadi.

Marketing tahlilining asosiy usullaridan biri – korxonada mahsulotning bahosi, kuchli raqobatdagi korxonada hamda o'rtacha bozor baholarining qiyosiy tahlilidir.

4.2-jadval.

Mahsulot baholari darajasining qiyosiy tahlili

Mahsulot turi	Tahlil etilayotgan korxonada		Kuchli raqobatdagi korxonada						O'rtacha tortilgan baho
	baho, ming so'm	Miqdori, dona	1		2		3		
			baho, ming so'm	Miqdori, dona	baho, ming so'm	Miqdori, dona	baho, ming so'm	Miqdori, dona	
A	10	5000	12	2400	15	2000	9	2100	11,10
B	20	1298	21	800	21	780	23	750	21,05
V	5	4810	4	4010	7	2500	6	3180	5,28
G	30	896	29	600	29	570	30	530	29,55

2-jadval ma'lumotlari asosida korxonaning baho siyosati imkoniyatidan kelib chiqqan holda sotishga mo'ljallangan mahsulotning bahosi to'g'risida daslabkixulosalar:

a) mahsulot bozorida raqobatchilarni siqib chiqarish (-All mahsuloti bo'yicha);

b) maksimal foyda olishga erishish (-Gll mahsulot bo'yicha)

v) yetarli darajadagi foyda normasi saqlangan holda bozorda turg'un holatga erishish (-Bll va -Vll mahsulotlari bo'yicha)

5. Korxonaning mahsulotining raqobatbardoshligining tahlili

Raqobatdosh iqtisodiyotni shakllantirish sharoitida tovarlarning raqobatbardoshligi aniqlanayotganda, uning boshqa raqobatchi tovarlardan yuksak taraflarini mavjudligi, umum e'tirof etilgan talablarga javob berishi hamda ketgan xarajatlar miqdori bilan baholanadi. Mahsulotning raqobatbardoshligini baholashda xaridorlar ehtiyoji va bozor talabiga asoslanadi. **Chunki tovar xaridor talabiga javob berishi uchun quyidagi parametrlarga mos kelishi kerak:**

- texnik parametrlarga (tovar belgisi, uni qo'llash va tavsiya etish markazlari);
- ergonomik parametrlarga (tovarning inson organizmiga mos kelishi);
- estetik parametrlarga (tovarning tashqi ko'rinishi);
- me'yoriy parametrlarga (tovarning amaldagi me'yorlarga va standartlarga mos kelishi);
- iqtisodiy parametrlarga (tovarning baho darajasi, unga ko'rsatiladigan servis xizmati, vositalar o'lchami, xaridorlarning ayni vaqdagi ehtiyojlarini qondiraolishi).

Har bir istemolchi o'z ijtimoiy ehtiyojlaridan kelib chiqqan holda tovarlarni sotib oladilar. Bu esa o'z navbatida raqobatni keltirib chiqaradi.

Xaridorlarning hatti - harakatlaridan shuni ko'rish mumkinki, ular tovarlarni taqqoslashda, uning ishlatish samaradorligi (s), sotib olish xarajatlariga (x) nisbatan yuqori bo'lsa o'sha mahsulotni ko'proq tanlashadi. U holda tovarning raqobatbardoshligi (r) quyidagi,

$$R=S/X;$$

ko'rinishni oladi.

Tovarning raqobatbardoshligini baholash quyidagi bosqichlarda bo'ladi:

1. O'rinbosar tovarlarni topish va uni tahlil qilish;
2. O'xshash mahsulotlarning solishtirilishi orqali asosiy ko'rsatkichlarini belgilash;
3. O'z mahsulotimizdagi integral (umumiy) raqobatbardoshlik ko'rsatkichlarini aniqlash.

Raqobat - lotincha so'zdan olingan bo'lib, maqsadga erishish uchun kurash, korxonalar o'rtasidagi sof kurashni bildiradi. Uning asosiy quroli bo'lib, talabni shakllantirish va sotishni rag'batlantirish hisoblanadi.

Raqobat turiga ko'ra ikkiga bo'linadi:

1. Sof raqobat;

2. G'irrom raqobat.

Sof raqobat bozor talablariga ko'ra vijdonan kurashishni bersa, g'irromraqobat uning aksini ta'minlaydi.

Jahon bozori tajribasidan raqobat quyidagi shart-sharoitlari mavjud:

- Kuchlar teng va strategiyalar o'xshash bo'lsa, bozorda muvozanat uzoq saqlanmaydi, ular orasida kelishmovchilik susaymaydi;
- Sizning raqibingiz hamma narsadan xabardor deb biling;
- Raqibingizning g'ashini keltiruvchi harakat qilmang;
- Sizning harakatingiz imkoningiz darajasida ekaniga raqibingizni ishontiring.

Bozorda korxonaning tutgan ulushiga qarab raqobat ko'rsatkichlari aniqlanadi:

- Ilg'or - 40 foiz;
- Ilg'orga da'vogar - 30 foiz;
- Davomchilari - 20 foiz;
- Bozorda uncha omadi kelmagan - 10 foiz

Ushbu ko'rsatkichlarga asoslangan holda ham ularning raqobat darajasini aniqlashimiz va baho berishimiz mumkin.

Hozirgi zamonaviy sharoitda boshqarishda iqtisodiy uslubni birinchi o'ringa qo'yilishi xo'jalik hisobidagi korxonalar va uning tsex, uchastkalarini asosiy printsiplari bo'lib, bunda moliyaviy va boshqaruv tahlili muhim ahamiyatga egadir. Faqat moliyaviy va boshqaruv tahlili tufayli jamoa faoliyatining iqtisodiy natijalari ob'ektiv baholanib korxonani har bir bo'limi, har bir ishchini umumiy natijadagi ulushi aniqlanadi. Moliyaviy va boshqaruv tahlilisiz xo'jalik mexanizmini to'g'rilash va uni takomillashtirishni amalga oshirib bo'lmaydi. Moliyaviy va boshqaruv tahlili ishlab chiqarish imkoniyatlarini aniqlab qolmay, balki moddiy resurslardan oqilona tejamkorlik bilan foydalanishni rag'batlantiradi, shu bilan birga ishlovchilarni tejamkorlik ruxida tarbiyalaydi.

Raqobatchilarning imkoniyatlarini muntazam o'rganib turish sotish uchun mo'ljallangan mahsulotlarni o'z vaqtida xaridorlarga yetkazish va firma schyotiga pul kelib tushish rejasini muvaffaqiyatli bajarishning garovidir. Faqat

raqobatchilarni bozorga o'xshash tovarlar yetkazib berish imkoniyatini bilibgina qolmay, shuningdek, ularga nisbatan sifatli va arzonroq tovarlar taklif qilish choralari ko'rish yuqori foyda olishning yana bitta omilidir. Raqobatchilarni imkoniyatlarini o'rganishda qator davrlar mobaynida ixtisoslik tovarlarini sotish holatini kuzatmoq va ma'lumotlarni tahlil etish lozimdir. Bunday tahlil quyidagi tartibda bajariladi (3-jadval).

4.3-jadval

Xo'jalik sub'ektining raqobatchilari imkoniyati va firma ixtisoslik tovarlarining bozordagi sotilish darajasini tahlili

Tovarlarning turi	O'lchov birligi	O'rtacha o'tgan uch yilda bozordagi talab miqdori	Raqobatchilar taklif qilgan tovarlar miqdori	Bozordagi talabdan farq	Firma taklif qilishi lozim bo'lgan tovarlar
1	2	3	4	5	6
-A mahsulot	dona	2600	2200	400	560
-B mahsulot	kg.	1400	1380	20	14
-V mahsulot	kg.	240	159	81	86
-G mahsulot	dona	300	160	140	112

-DII mahsulot	tn.	700	670	30	33
---------------	-----	-----	-----	----	----

Uch yillik kuzatishlar shuni ko'rsatadiki, firmaning -AII mahsulotiga bo'lgan talabga nisbatan 160 dona ko'p tovar iste'molchilarga taklif qilinmoqda. Shuningdek, -VII mahsulot bo'yicha 5 kg va -DII mahsuloti bo'yicha 3000 kg talabga nisbatan ortiqcha tovarlar bozorga chiqarilgan. Demak, bu mahsulotlarni to'liq sotilishi uchun raqobatchilarga nisbatan sifatli va xaridorgir tovarlar bo'lishiga e'tibor qaratilishi lozim. Lekin -BII va -GII mahsulotlarni ishlab chiqarishni ko'paytirish imkoniyatlari borligini tadqiqotlar ko'rsatib turibdi. Firma ixtiyorida bozordagi talabni e'tiborga olib turib ayrim turdagi tovarlarni ko'proq taklif qilishga ixtisoslashish imkoniyatlari ham bor. Demak, firmani bozordagi strategiya va taktikasi turli variantlarda bo'lishi ham mumkin ekan.

Iqtisodiyotda raqobat turli funktsional strukturalar o'rtasida yagona maqsad sari raqobatlashuv tushuniladi. Komleks raqobat tahlili ikki asosiy yo'nalishni o'z ichiga oladi:

- 1) korxonani raqobatda tutgan o'rnini tahlili;
- 2) korxonani raqobatga bardoshligini tahlili

Komleks marketing tahlilining asosiy yo'nalishini korxonaning raqobatda tutgan o'rnini muhim rol o'ynaydi. Korxonaning raqobat bardoshligi qisqa muddatdagi kapital mablag' sarfi evaziga rejadagiga nisbatan kam bo'lmagan miqdordagi foydaga erishish tushuniladi. Korxonani raqobatga bardoshligini ta'minlash uchun raqobat qilish qobiliyatini oshirish, raqobatbardoshlik strategiyasini rivojlantirish lozim. Bu ko'rsatkichlar korxonani bozordagi faoliyatini samarali yuritish, bozordagi ulushini saqlash yoki uni oshirish, kelgusida yetarli darajadagi rentabellikka, moliyaviy barqarorlikka erishish kabi ko'rsatkichlar yig'indisidan iborat. Bunday holatga erishish uchun tovar quyidagi hususiyatlarga ega bo'lishi talab etiladi.

- texnik parametrlar (tovar hususiyati, uni qo'llanishi va tavsiya etilishi);
- estetik parametrlar (tovarlarning tashqi ko'rinishi);
- ergonomik parametrlar (tovarning inson organizmiga zararsizligi);
- me'yoriy parametrlar (tovarning amaldagi me'yorlarga va standartlarga mos kelishi);
- iqtisodiy parametrlar (tovar bahosi, ko'rsatiladigan servis xizmati).

Xaridorlarning xatti-harakatidan shuni anglash mumkinki, tovarlarni taqqoslashda, uning ishlatish samaradorligi (S), sotib olish harajatlari (X)ga nisbatan yuqori bo'lsa, shu mahsulotni harid etadilar. Tovar raqobatbardoshligi (R) quyidagicha aniqlanadi:

$$P = \frac{C}{X}$$

Tovar raqobatbardoshligini baholash bosqichlari quyidagilardan iborat:

1. O'rinbosar tovarlarni topish va uni tahlil qilish;
2. O'xshash mahsulotlarning solishtirilishi orqali asosiy ko'rsatkichlarini belgilash (aniqlash);
3. O'z mahsulotimizdagi integral (umumiy) raqobatbardoshlik ko'rsatkichlarini aniqlash;

Jahon bozori amaliyotida raqobatning quyidagi shartlari mavjud:

- kuchlar teng va strategiyalar o'xshash bo'lsa, bozorda muvozanat uzoqsaqlanmaydi, ular orasida kelishmovchiliklar susaymaydi;
- sizning raqibingiz hamma narsadan xabardor deb biling;
- raqibingizning –g'ashini keltiruvchi harakatlar qilmang;
- sizning harakatingiz imkoningiz darajasida ekanligiga raqibingizni ishontiring.

Raqobat ko'rsatkichlari korxonaning bozorda tutgan ulushiga ko'p jihatdan bog'liq:

- a) ilg'or – 40%
- b) ilg'orga da'vogar – 30%
- v) davomchilari – 20%
- g) bozorda uncha omadi kelmagan – 10%

Mahsulotning raqobatlashuv qobiliyatini pasayish sabablarini korxonaning (muhandislari, iqtisodchi, master, texnik nazorat, moddiy-texnika ta'minoti, sotish bo'limlari xodimlari) sinchiklab o'rganadilar:

- mahsulot konstruktsiyasi (modeli, tuzilishi);
- tayyorlov texnologiyasini;
- materiallar va butlovchi buyumlarning sifati va bahosi;
- korxonada ishlab chiqarishining holati va boshqalar.

Mahsulot turlari parametrlarini o'zgarish sabablarini kompleks tahlilida etalon sifatida qabul qilingan o'rtacha bozor yoki tarmoq parametrlari bilan taqqoslash orqali aniqlanadi. Har bir detal, material, butlovchi buyum, texnologik jarayonlar bo'yicha tafvutlar mutaxassislar tomonidan alohida-alohida aniqlanadi va jamlanadi. Yo'l qo'yilgan kamchiliklar tufayli mahsulot raqobatbardoshligining pasayishini bartaraf etish tadbiriy choralari quyidagi mazmunga ega:

- o'zgartirish kiritiladigan va modernizatsiya qilinadigan mahsulot nomi;
- mahsulot ishlab chiqarishidagi kamchiliklarni yo'qotish bo'yicha bajariladigan ish turlari;
- kamchiliklarni yo'qotish bilan bog'liq ish turlarini muddati, unga javobgarshaxslarning ismi, sharifi;
- zarur material, asbob-uskunalar ro'yxati va miqdori;
- bajarilgan ish turlari va moddiy resurslarning summasi;
- ishni tugatish muddati;
- kamchiliklarni bartaraf etishga qaratilgan ishlar samaradorligiga oid ma'lumotlar.

Mahsulot raqobat bardoshligi ko'p jihatdan sifat ko'rsatkichlariga bog'liq.

Sifat zanjiri sifatning uch xil tushunchasini aks ettiradi.

Birinchi bosqichda mahsulot, xizmatlar sifati texnikaviy shartlarga muvofiq bo'lishi kerak. **Ikkinchi bosqichda** konstruktsiya, instruktsiya sifati baholanadi, ya'ni sifat firma texnikaviy shartlariga javob berishi, ammo konstruktsiya yuqori yoki past sifatli bo'lishi

mumkin. **Uchinchi bosqichda** sifat iste'molchi talabiga muvofiq darajada bo'ladi. Sifatning bu jihati uning funktsional jihati deb ataladi.

Takrorlash uchun savollar

Xo'jalik sub`ektlarining bozordagi faoliyatini tahlil etish.

Korxonada mahsulotiga bo'lgan talab va taklifni o'rganishda tahlilning asosiy vazifalari
Bozordagi talab va taklifga ta'sir etuvchi omillar

Korxonada mahsuloti va xizmatiga bo'lgan bozor talabi va taklifini tahlil etish usullari
Bozordagi raqobat darajasi tahlil qilish

Narx-navo siyosatining bozordagi talab va taklifga ta'sirini tahlil qilish.

5-BOB. XO„JALIK YURITUVCHI SUB“EKTLARNING MAHSULOT (ISH, XIZMATLAR) ISHLAB CHIQRISH VA SOTISH HAJMINI TAHLILI

5.1. Mahsulot (ish, xizmatlar) ishlab chiqarish va sotish hajmini tahlilining mazmuni va muhim vazifalari.

5.2. Mahsulot ishlab chiqarish hajmi, xarajat va foyda aloqadorliginitahlili (CVP tahlil).

5.3. Mahsulot (ish, xizmat)larning kritik hajm darajasi va uning omillitahlili.

5.4. Mahsulot (ish, xizmatlar) ishlab chiqarish hajmini tahlili.

5.5. Mahsulot assortimentini boshqarish va ishlab chiqarish maromiyligi tahlili

5.6. Sotish hajmini tahlili.

5.7. Ishlab chiqarish leveridji tahlili.

5.8. Ishlab chiqarish faoliyatidagi risklar va ularni boshqarish.

5.1. Mahsulot (ish, xizmatlar) ishlab chiqarish va sotish hajmini tahlilining mazmuni va muhim vazifalari

Mahsulot ishlab chiqarish va sotish faoliyatining asosiy sharti hisoblanadi.

Mahsulot ishlab chiqarish va sotish hajmi korxonadan tomonidan bozor konyunkturasini chuqur tahlil etgan holda mustaqil ravishda rejalashtiriladi.

Mahsulotlar ishlab chiqarish bo'yicha biznes rejada mo'ljallangan hajmni bajarilishini ta'minlash hamda yuqori sifatli, xaridorgir mahsulotlarni yaratilishi korxonaning bevosita muhim ko'rsatkichlari bo'lmish ishlab chiqarish tannarxi, xarajatlarning hajmi, foyda va rentabellik, moliyaviy barqarorlik, to'lov qobiliyati, sof pul mablag'larining hisobot davr oxiriga ko'payishini ta'minlovchi omildir.

5.1-jadval

Mahsulot ishlab chiqarish va sotish tahlilining muhim masalalari

Tahlil mavzulari	O„rganiladigan ko„rsatkichlar tizimi	Tahlil mazmuni	Tahlil natijasi
Mahsulot ishlab chiqarish va sotish tahlilining mazmuni vazifalari va axborot manbalari	Mahsulot ishlab chiqarish va sotish tahlilining nazariy, metodologik asoslari tasniflanadi	Mahsulot ishlab chiqarish va sotishning muhim ko'rsatkichlar tizimi va ularningtasnifi, tahlil vazifalari, axborot manbalari bayon etiladi	Mahsulot ishlab chiqarish, sotishni tahlil etish mazmuni, vazifalari, axborot manbalari tavsiflanadi

Mahsulot ishlab chiqarish va sotish rejasining bajarilishi tahlili	Mahsulot ishlab chiqarish va sotish rejasining bajarilishi	Ishlab chiqarish va sotish rejasining bajarilishiga, dinamikasiga, qiyosiy o'zgarishlariga baho beriladi	Korxonada moliya-xo'jalik faoliyatining istiqboldagi rejasini, byudjeti, prognoz ko'rsatkichlari belgilanadi
Mahsulot ishlab chiqarish nomenklaturasi va assortimenti tahlili	Nomenklatura va assortiment rejasining bajarilishi	Nomenklatura va assortiment rejasining bajarilishiga, reja bajarilishining korxonada moliya-xo'jalik faoliyatiga ta'sirini ta'limlanadi	Nomenklatura va assortimentni to'g'ri belgilash va ularni maqsadli boshqarish imkoniyatlarini aniqlanadi hamda chora-tadbirlari belgilanadi
Mahsulot sifatining tahlili: ishlab chiqarishdagi brak	Oliy va birinchi kategoriyadagi mahsulot hajmi. Mahsulotning sortlilik koeffitsiyenti.	Mahsulotning sifatligiga, uning pul tushumlari, moliyaviy natijaga ta'siriga baho beriladi	Mahsulotning sifatligini oshirish chora-tadbirlari ko'riladi
Mahsulot ishlab chiqarish maromiyligining tahlili	Mahsulot ishlab chiqarish maromiyligi koeffitsiyenti.	Ishlab chiqarish maromiyligining uzluksiz va barqaror rivojlanishni ta'minlashdagi	Maromiylik va uning buzilishlarini oldini olish choralari ko'riladi
		ahamiyatiga baho beriladi	
Innovatsion mahsulotlar tahlili	Innovatsion mahsulotlarning jami mahsulotlar tarkibidagi salmog'i	Innovatsion mahsulotlar ularning raqobatdoshlikni ta'minlashdagi o'rniga baho beriladi	Innovatsion mahsulotlar hajmini oshirish, ilmiy, texnikaviy yangiliklarni amaliyotga kengjoriy etish choralari ko'riladi

Xorijga sotilgan mahsulotlar tahlili	Eksport qilingan mahsulotlarning jami mahsulotlar tarkibidagi salmog'i	Eksport qilingan mahsulotlar hajmi, valyuta tushumlari vajahon bozoriga chiqish imkoniyatlariga baho beriladi	Eksport hajmini oshirish chora-tadbirlari ko'riladi
Mahsulot ishlab chiqarish hajmiga ta'sir etuvchi omillar tahlili	Mahsulotning mehnat vositalari, mehnat predmetlari, mehnat omillari bilan bog'liq samaradorligi	Mahsulot ishlab chiqarish va sotish hajmiga ta'sir etuvchi miqdor va sifat omillariga bahoberiladi	Mahsulot ishlab chiqarish va sotish hajmini o'stirish, uning barqaror rivojlanishini ta'minlash chora-tadbirlari ko'riladi

Ishlab chiqarilgan mahsulot hajmini umumlashtiruvchi ko'rsatkichlar tizimiga quyidagi ko'rsatkichlar kiradi:

Yalpi mahsulot – bu korxonaning ma'lum bir davrda (kun, oy, chorak, yil) ishlab chiqargan mahsuloti, ko'rsatgan xizmat va bajargan ishlarining amaldagi va solishtirma bahoda o'lchangan hajmi.

Tovar mahsulot –ishlab chiqarishning barcha bo'g'inaridan o'tgan va tayyor holatga kelgan, iste'molchilarga yetkazib berish uchun mo'ljallangan mahsulotlar.

Sotilgan mahsulot – iste'molchilarga ortib jo'natilgan yoki hisob hujjatlari taqdim etilgan mahsulotlar.

Mahsulotlar nomenklaturasi – deb, miqdor holida tovarlar guruhleri, kichik guruhleri va pozitsiyalarini belgilashda hamda hisobga olishda qabul qilingan ro'yxatidir.

Tovar (ish, xizmat)lar assortimenti - deb esa, mahsulotlarning ma'lum bir belgilariga qarab, ya'ni, uning turlari, navi, o'lchami, markasi, artikullariga qarab ajratiladigan mahsulotlar xilidir.

Korxonaga uchun ko'proq foyda keltiruvchi, kam xarajat talab etadigan tovarlarni ishlab chiqarish manfaatlidir. Shu sababli, tovarlarni ishlab chiqarish hajmini tahlil qilishda strukturaviy o'zgarishlarni tahlil etishga alohida ahamiyat qaratiladi.

Mahsulotlar hajmida strukturaviy o'zgarishlarni mehnat sig'imi ko'rsatkichlari orqali aniqlash mumkin. Mehnat sig'imini me'yor-soat, me'yorlashtirilgan ish haqi ko'rsatkichlari orqali aniqlanadi.

Mahsulot turlari bo'yicha rejaning bajarilishi har xil darajada bo'lishi strukturani o'zgarishidan dalolat beradi. Struktura bo'yicha mahsulot ishlab chiqarish rejasining bajarilishi uchun haqiqiy ishlab chiqarilgan mahsulotning barcha xillari rejalashtirilgan mahsulot tarkibi va tuzilishiga teng kelishi kerak.

Ishlab chiqarish maromiyligi - bir maromda mahsulot ishlab chiqarishnitasniflaydi.

Ishlab chiqarishni bir maromda tashkil etilishi resurslardan foydalanish darajasiga, mahsulot sifatini yaxshilanishiga, shartnomaviy majburiyatlarni bajarilishiga ta'sir etadi.

Mahsulot sifati. Tahlilda muhim e'tibor ishlab chiqarishga va sotilgan mahsulotlar sifatiga qaratiladi. Mahsulot sifati deganda - uning tovarlilik darajasi, xaridorlar didiga mosligi, xalqaro va mamlakat standart meyorlariga javob berishidagi ijobiy tasnifiy jihatlari nazarda tutiladi.

Xalqaro va mamlakat standarti talablariga mosligi yuzasidan mahsulotlarning oliy va birinchi kategoriyalar tarikblanadi.

5.2-jadval

Mahsulot ishlab chiqarish va sotish tahlilida oʻrganiladigan koʻrsatkichlar tizimi

/r	Koʻrsatkichlar	Koʻrsatkichlarning aniqlanishi	Belgilar izohi
	Mahsulot ishlab chiqarish rejasining bajarilishi (Rb)	$Rb = M_{xx} / M_{xr}$	M_{xx} - haqiqatda ishlab chiqarilgan mahsulot hajmi M_{xr} -rejada ishlab chiqarilishi belgilangan mahsulot hajmi
	Mahsulot nomenklaturasi va assortimenti rejasining bajarilishi (R_{bn})	$R_{bn} = M_{xn} / M_{xr}$	M_{xn} -nomenklatura va assortimentga qabul qilingan mahsulot hajmi
	Mahsulot ishlab chiqarish maromiylik koeffitsiyenti (M_{rb})	$M_{rb} = M_{xm} / M_{xr}$	M_{xm} -maromiylik hisobiga ishlab chiqarilgan mahsulot hajmi
	Ayrim tur mahsulotlarning jami mahsulotdagi salmogʻi (M_{xs})	$M_{xs} = M_{at} / M_x$	M_{at} -ayrim tur mahsulotlar hajmi
	Mahsulot tarkibida oliy sifat mahsulot salmogʻi (M_{xo})	$M_{xo} = M_{xo} / M_x$	M_{xo} -oliy kategoriyadagi mahsulotlar hajmi
	Mahsulot hajmida innovatsion mahsulot hajmi (M_{xi})	$M_{xi} = M_i / M_x$	M_i -innovatsion mahsulotlar hajmi
	Mahsulot hajmiga mehnat omillari taʼsiri (M_{Xm})	$M_{Xm} = I_s * I_k * I_m$	I_s -ishchilarning oʻrtacha roʻyxat soni I_k -bir ishchi tomonidan ishlangan ish kunlari I_m -ish kuni davomiyligi I_m -bir soatlik mehnat unumi
	Mahsulot ishlab chiqarish hajmiga moddiy resurslar taʼsiri (M_{Xmr})	$M_{Xmr} = M_{Rq} * M_{Rq}$	M_{Rq} -moddiy resurslar qiymati M_{Rq} -moddiy resurslar qaytimi
	Mahsulot ishlab chiqarish hajmiga mehnat vositalari taʼsiri (M_{Xa})	$M_{Xa} = A_{vq} * A_{vo}$	A_{vq} -asosiy vositalarning oʻrtacha yillik qiymati A_{vo} -Asosiy vositalarning qaytimi
0	Sotish rejasining bajarilishi (S_{rb})	$S_{rb} = S_{Mx} / S_{Mr}$	S_{Mx} -Haqiqatda sotilgan mahsulot hajmi S_{Mr} -rejada belgilangan sotish hajmi

1	Shartnoma majburiyatlarini hisobga olgan holdasotish rejasining bajarilishi (SRsh)	$SRsh=SMsh/SMx$	SMsh-shartnoma majburiyatlarini hisobga olgan holda haqiqatda yetkazib berilgan mahsulot hajmi Smx-yetkazib berilishi rejalashtirilgan mahsulot hajmi yetkazib erilishi
2	Sortlilik koeffitsiyenti (Ks)	$Ks=MX/Mxb$	Mxb-oliy kategoriya bahosida qayta hisoblangan mahsulot hajmi
3	O'rtacha sotish bahosi (SBo')	$SBo'=MXq/MXm$	MXq-Haqiqatda sotilgan mahsulot qiymati MXm-Haqiqatda sotilgan mahsulot miqdori
4	Sotish hajmiga ta'sir etuvchi omillar (Smo')	$SMo'=TMqb+TMi-TMqo$	TMqb-tayyor mahsulot davr boshiga qoldig'i TMi-Joriy davrda ishlab chiqarilgantayyor mahsulot hajmi TMqo-Tayyor mahsulotning davr oxiriga qoldig'i

5.2. Mahsulot ishlab chiqarish hajmi, xarajat va foyda aloqadorliginitahlili (CVP tahlil)

Tushum = doimiy xarajatlar + o'zgaruvchan xarajatlar + foyda

Tushum = doimiy xarajatlar + bir birlikka o'zgaruvchan xarajatlar *mahsulot miqdori + foyda.

CVP tahlil- xarajat, tushum va foyda aloqadorligini tahlilidir.CVP tahlilning asosiy vazifalari:

- xarajatlarni to'liq qoplash imkonini beruvchi sotish hajmini –zararsizliknuqtasini aniqlash;
- mahsulot ishlab chiqarish hajmining zararsizlik hajmini aniqlash;
- zarur bo'lgan foyda miqdoriga ega bo'lish yuzasidan sotish hajminianiqlash;
- korxonaning raqobatdoshligini ta'minlovchi sotish hajmini baholash;
- rejalashtirilgan darajadagi talab va daromadni ta'minlashga imkon beradigan mahsulotlar narxini belgilash;
- eng samarali ishlab chiqarish texnologiyalarini tanlash;
- optimal ishlab chiqarish rejasini qabul qilishni amalga oshirish.CVP tahlilida taxminlar:
- xarajatlarning o'zgaruvchan va o'zgarmas tarkibga bo'linishi;
- doimiy xarajatlar mahsulot hajmiga bog'liq bo'lmagan holda ma'lumdarajaga qadar o'zgarishsiz qolishi;
- o'zgaruvchan xarajatlar ishlab chiqarish hajmining o'zgarishiga mosravishda, proporsiallikda o'zgarib borishi;
- sotilgan mahsulotlar va ishlab chiqarish resurslarining doimiy narx birligi;
- mahsulot assortimentining doimiyliigi;

- ishlab chiqarish va sotish hajmining tengligi;
- korxonada faoliyat samaradorligi o'zgarishsiz qolishi taxmin qilinadi. CVP tahlilning asosiy elementlari:
- kritik hajm;
- qoplash koeffitsiyenti;
- xavfsizlik normasi;
- sotish tarkibi;
- xarajatlar tarkibi;
- operatsion richag;
- moliyaviy richag samarasi.

CVP tahlilning axborot manbalari:

- buxgalteriya hisobi va hisoboti;
- boshqaruv hisobi va hisoboti;
- statistika hisobi va hisoboti ma'lumotlari;
- hisobdan tashqari ma'lumotlar.

Iqtisodiy aktivlar harakatida foydani shakllantirishning eng muhim omili bu ishlab chiqarish xarajatlari va ular tufayli erishilgan iqtisodiy samarani (mahsulotchiqishi) tijorat faoliyatidan pul va pul ekvivalentlari shaklida tushumlarning ortishi shaklida (sotish jarayoni) aktivlarning ko'payishi hisoblanadi. Bundan, foyda va unga daxldor bo'lgan daromadlar va xarajatlar bog'liqligi kelib chiqadi.

Foydaning to'planishi korxonaning qaysi sohaga mansubligiga bog'liq. Agar u ishlab chiqarish korxonasi bo'lsa foydaning asosiy manbai ishlab chiqarilgan va sotilgan mahsulot hisoblanadi. Agar u xizmat ko'rsatishga daxldor korxonaga bo'lsa, foydaning asosiy qismi xizmat ko'rsatish evaziga olingan tushumdan tashkil topadi va h.k. Shu tufayli tahlil jarayonida qaysi soha o'rganilayotgan bo'lsa uning faoliyatidan kelib chiqish maqsadga muvofiqdir.

Biznesni harakatga keltiruvchi kuch faoliyatning (egaistik ko'rinishdagi harakatlar) yakunida erishiladigan foyda hisoblanadi. Shu sababli, foyda mulk shaklidan qat'i nazar barcha korxonalarining faoliyatini baholashning yagona ko'rsatkichi sifatida qaraladi. Shuningdek, foyda bu – maqsadli harakatning rag'batidir hamdir. Tijorat faoliyati va uning davomiyligi ko'pincha ushbu unsurning hajmiga, to'g'ri taqsimotiga va ishlatilishiga bog'liq. Foyda o'z-o'zidan iqtisodiy aktivlarni oldingi harakatlarining mutanosibligidan kelib chiqadi.

5.3-jadval

Foyda, tushum va aktiv hajmining o'sishidagi muvofiqlik

Foydaning o'sishi	Tushumning o'sishi	Aktivning o'sishi	%
$F1/F0*100$	$ST1/ST0*100$	$A1/A2*100$	100
O'sishning muvofiqligi			
$F1/F0*100 > ST1/ST0*100 > A1/A2*100 > 100$ yoki			
$100 < A1/A2*100 < ST1/ST0*100 < F1/F0*100$			

Realizatsiya hajmi, ishlab chiqarish xarajatlari va foyda ko'rsatkichlari uzviy bog'liqlikka ega. Realizatsiya hajmi orqali yalpi daromad, yalpi tushum ko'rsatkichiga ega bo'linadi. Uning ishlab chiqarish xarajatlari bilan taqqoslash asosida foyda, natija ko'rsatkichiga chiqiladi. Buni matematik ifodada quyidagichatasvirlash mumkin.

$$F(D)=MSST-SMICHT(TSOQ) \quad (3.1)$$

Bunda:

F(D)-foyda (daromad);

MSST-mahsulot sotishdan sof tushum;

SMICH T (TSOQ)-mahsulotni ishlab chiqarish tannarxi (sotib olingantovarlar qiymati).

Buxgalteriya hisobida mahsulot chiqishi, xarajat va natija aloqadorligini quyidagi bog'lanishda hisobga olish tartibi ham belgilanadi.

Sotish hajmi - Xarajatlar=Natija

Natijaviy ko'rsatkich demakki, sotish hajmiga yoki tovaroborot ko'rsatkichiga hamda, ishlab chiqarish xarajatlari yoki tovarlarni sotib olish qiymatiga bog'liq deb qaraladi. Uning birlik ifodasini esa quyidagicha tasvirlash mumkin:

$$N=D*B-D*T \quad (3.2)$$

$$N=D* (B-T) \quad (3.3)$$

Bunda:

N-foyda;

B-mahsulot birligini bahosi (so'm);D- mahsulot birligi (dona);

T-mahsulot birligini ishlab chiqarish tannarxi (so'm).

Yuqoridagi bog'lanishdan natijaviy ko'rsatkichni mahsulotning miqdori, bahosi va birlik tannarxiga bog'liq ekanligi kelib chiqadi. Uning ifodasi bevosita natijaviy ko'rsatkichni omilli tahlil etish imkonini ham beradi. Demak, natija o'zgarishiga hisob-kitob qilinadigan quyidagi omillar ta'sir etishini izohlash mumkin:

- ishlab chiqarilgan mahsulotlar birligini o'zgarishi;
- mahsulotlar birlik bahosining o'zgarishi;
- mahsulotlar birlik tannarxining o'zgarishi.

Marjinal foyda kontributsiyasiga nisbatan oladigan bo'lsak ishlab chiqarish xarajatlarini o'zgaruvchan, o'zgarmas xarajatlarga tarkiblanishi, bog'lanishni yanada murakkablashtiradi. Bunda ishlab chiqarish xarajatlarining o'zgarishida mahsulot (ish, xizmat)lar hajmini o'zgarishi asos qilib olingan. Amaldagi tartib bo'yicha shartli o'zgaruvchan xarajatlar tarkibdan chiqarilgan. Ya'ni ishlab

chiqarish xarajatlari shartli o'zgaruvchan va doimiy (o'zgarmas) xarajatlarga tarkiblanadi.

5.4-jadval

Mahsulot sotish hajmi, ishlab chiqarish xarajatlari va natija aloqadorligini ko'rsatkichlar tizimi

Daromad	Xarajat	Natija
1	2	3

Mahsulot sotishdan sof tushum (2500.0 m.s.)	Sotilgan mahsulotni ishlab chiqarish tannarxi (2250.0 m.s.)	Mahsulot sotishdan yalpi foyda (250.0 m.s.)
	A)O'zgaruvchan xarajatlar (2000.0 m.s.)	Marjinal foyda (500.0 s.m.)
	B)O'zgarmas xarajatlar(250.0 m.s.)	Mahsulot sotishdan soffoyda (250 m.s.)
Operatsion faoliyatdan tushum (230.0 m.s)	Operatsion xarajat (335.0 m.s)	Operatsion faoliyatdanfoyda (zarar) (-105 m.s.)

Jadval natijalaridan shuni xulosa qilish mumkinki; mahsulot sotishdan olingan sof tushum 2500.0 ming so'mni va uning ishlab chiqarish tannarxi 2250.0 ming so'mni tashkil etgan. Mahsulot sotishdan ko'rilgan natija 250 ming so'm ijobiy farqlanishga ega bo'lgan.

Umumiy ishlab chiqarish xarajatlarining ichida 2000.0 ming so'mi o'zgaruvchan xarajatlar, 250 ming so'mi o'zgarmas xarajatlar sifatida belgilangan. Bu orqali mahsulot sotishdan marjinal foyda va sof foyda ko'rsatkichlari aniqlangan.

5.3. Mahsulot (ish, xizmat)larning kritik hajm darajasi va uning omilli

tahlili

Firma va kompaniyalar faoliyat yuritayotganda turli kutilmagan hodisalarga duch keladi. Bu esa to'g'ri baholashni talab etadi. Mahsulot (ish, xizmatlar)ni ishlab chiqarishda uning qanday hajmi korxonaga zararsiz ishlash imkonini

tug'diradi yoki mahsulotning qaysi birligida mahsulot sotishdan olinadigan tushumto'la o'zgaruvchan va o'zgarmas xarajatlarni qoplay oladi?

Mahsulot ishlab chiqarishning kritik hajm darajasini aniqlash yuzasidan 3 xilyondashuv mavjud:

Grafik usul (mahsulot ishlab chiqarish hajmini aniqlashning xarajat-tushum-foyda aloqadorligidagi kompleks grafigi tuziladi);

Tenglik usuli (Tushum-xarajat=foyda formulasidan iborat tenglikdan foydalaniladi);

Marjinal daromad usuli (sotishdan sof tushum-o'zgaruvchan xarajatlar=marjinal foyda-doimiy xarajatlar=yalpi foyda).

Ushbu vazifani bajarish uchun firma va kompaniyalarda mahsulot ishlabchiqarishning kritik hajm darajasi ko'rsatkichi aniqlanadi:

$$ST-O'X > DX$$

Boshqacha qilib aytganda, rentabellikka erishishning eng afzal quroli – bu o'zgaruvchan xarajatlarni minimallashtirish (kamaytirib borish)dir. Buning uchun rentabellikning chegaraviy nuqtasi, ya'ni –Zararsizlik nuqtasi"ni aniqlash zarur.

–Zararsizlik nuqtasi" deganda foyda va zarur zonalarini bir-biridan ajratib turadigan chegaraviy nuqta tushuniladi. Bu nuqta xarajatlarni qoplash uchun zarur bo'lgan, minimal oborot hajmini yoki minimal tushum hajmini ko'rsatadi. Bu nuqtaga erishish tufayli ishlab chiqarilgan (sotilgan) qandaydir minimal mahsulot hajmi bilan korxonaga xarajatlarini butunlay qoplashga erishish mumkin. Bu g'oya

–marjinal foyda konsepsiyasi"ga asoslanadi. Uning formulasi quyidagicha:

Tushum – O,,X = MF – DX = Foyda

Bu yerda,

MF- marjinal foyda

O'X- o'zgaruvchan xarajatlar, ya'ni:

- ijara haqi;
- doimiy maoshlar;
- reklama xarajatlari;
- kommunal xizmat xarajatlari;
- sug'urta xizmat xarajatlari;
- sug'urta badallari;
- soliqlar;
- amortizatsiya ajratmalari. DX- doimiy xarajatlar, ya'ni:
- xomashyo va materiallar;
- ishbay ish haqlari;
- texnik xizmat ko'rsatish;
- mukofot summalari va h.k.

Har bitta korxonada mahsulot (ish, xizmat)lar ishlab chiqarish rejasini tuzishda albatta kutiladigan foyda normasini hisoblashga va biznes samaradorligini baholashga ahamiyat berishadi. Foyda normasini belgilab olish, erkin bozor iqtisodiyoti sharoitida yanada murakkab masala hisoblanadi. Negaki uning hisob- kitobida turli tahlikalarni (risklarni) hisobga olishga to'g'ri keladi.

Foyda normasini hisoblashni murakkabligi shundaki, bunda resurslar, mahsulotlar bahosi, soliqlar, to'lovlar firma va kompaniyalar faoliyatiga bog'liq bo'lmagan holda o'zgaruvchanlikka ega bo'ladi. Ularni hisob-kitob qilish imkoni tug'iladi qachonki aniq ko'rsatkichlar manbasiga ega bo'linsa. Bu manba inflyatsiyani ta'sir darajasi, baholarning o'zgarish holatlari, ishlab chiqarish xarajatlarini o'zgaruvchanligi (mahsulot hajmi va resurslar bahosini o'zgarishi hisobiga) bo'lishi mumkin.

Kritik hajm darajasini aniqlashga quyidagi hollarda murojaat qilinadi:

- korxonada yangi tashkil etilganda;
- ishlab chiqarish va marketing tadqiqotlari tahlilida;
- yangi mahsulot turini ishlab chiqarish yoki eski mahsulot turini rad qilish qarorini tayyorlashda;
- ishlab chiqarishni modernizatsiyalashda;
- mahsulotlarni tarkibiy o'zgarishlarini amalga oshirishda. Kritik hajm tahlilida javob tayyorlanadigan yo'nalishlar:
- xarajatlarni kamaytirish mumkinmi?
- sotish hajmi o'sadimi yoki kamayadimi?

- baho oshadimi yoki kamayadimi?
- doimiy va o'zgaruvchan xarajatlar qanday bo'ladi?

Kritik hajm darajasi doimiy va o'zgaruvchan xarajatlar summasi va mahsulotlarni sotish baholari orqali hisob-kitob qilinadi.

Sotishning tegishli hajmiga erishish uchun avvalo baho birligi belgilanishi lozim. Baho birligi belgilangandan keyin kritik hajm darajasi qaytadan hisob-kitob qilinadi. Agar olingan natija zararsizlik darajasini qanoatlantirmasa baho korrekcirovka qilinadi va daraja hisob-kitobi qaytadan amalga oshiriladi. Marjinal foydaning ko'zda tutilgan darajasiga erishilmasa, mahsulot tannarxini kamaytirish choralari ko'riladi.

Tahlil yakunida yakuniy zararsizlik darajasi hisob-kitob qilinadi va davriy oraliqda korxonaning moliyaviy rejasi belgilab olinadi.

Kritik hajm darajasini tahlil etishning maqsadi – foyda olish imkoniyatini belgilashdan iborat. Agar korxonaning foydaga ishlash imkoniyatini aniq baholasak, ijobiy pul oqimlariga ega bo'lish imkoniyatlari ham bilinadi.

Doimiy va o'zgaruvchan xarajatlarni qanday hisob-kitob qilish mumkin? Ushbu xarajatlar buxgalteriya hisobining mahsulot ishlab chiqarish bo'yicha xarajatlarini alohida, kalkulyatsiya moddalari bo'yicha o'rganish orqali bilib olinadi.

Xalqaro amaliyotda kritik hajm darajasini aniqlashda analitik tadbirlarning quyidagi metodikasi belgilangan.

1. O'zgaruvchan va o'zgarmas xarajatlar tarkiblanadi.
2. Mahsulot ishlab chiqarishning kritik hajm darajasi belgilanadi

5.5-jadval

Ishlab chiqarish hajmiga muvofiq xarajatlarni klassifikatsiya qilish

Ko'rsatkichlar	O'tgan yil		Hisobot yili	
	Doimiy	O'zgaruvchan	Doimiy	O'zgaruvchan
1. Material xarajatlar	4136	78581	5114	97173
2. Mehnat haqi xarajatlari	12859	115733	7684	145996
2.1. Vaqtbay ish haqi	12859	x	7684	x
2.2. Ishbay ish haqi	x	115733	x	145996
3. Ish haqidan ajratmalar	3372	30350	1953	37115
3.1. Vaqtbay ish haqidan	3372	x	1953	x
3.2. Ishbay ish haqidan	x	30350	x	37115
4. Amortizatsiya xarajatlari	8033	x	8730	x
5. Boshqa xarajatlar	22280		28736	
Jami:	50680	224664	52217	280284

5.6-jadval

Kritik hajm (zararsizlik) darajasini aniqlanishi

Ko'rsatkichlar	O'tgan yil	Hisobot yili	O'zgarishi
1. Jami ishlab chiqarish xarajatlari	275344	332501	57157
2. O'zgaruvchan xarajatlar	224664	280284	55620
3. Doimiy xarajatlar	50680	52217	1537
4. Sotish hajmi	342763	422275	79512
5. Xarajatlarning o'sish darajasi, %	80.33%	78.74%	- 1.59%
6. O'zgaruvchan xarajatlarning o'sish darajasi %	65.54%	66.37%	0.83%
7. Doimiy xarajatlarning o'sish darajasi %	14.79%	12.37%	- 2.42%
8. Sotishdan foyda	38560	43306	4746
9. Sotuv rentabelligi % (q.8:q.4 x 100)	11.25%	10.26%	- 0.99%
10. Qoplash jamg'armasi (q.3+q.8)	89240	95523	57157
11. Qoplash jamg'armasi koeffitsiyenti (q.10:q.4)	0.26	0.23	-0.03
12. Zararsizlik nuqtasi (q.3:q.11)	194923.08	227030.43	32107
13. Moliyaviy mustahkamlik zaxirasi % (q.4:q.12 x 100-100)	75.85%	86%	10.15%
14. Operatsion richag		0.005	

Xulosa: korxonada moliyaviy mustahkamlik zaxirasi hisobot yilida 86 foizni tashkil etgan, o'tgan yilda ushbu daraja 75.85 foizga teng bo'lgan. Bundan ijobiy o'zgarishlar kuzatilganligini izohlash mumkin.

Nazariy jihatdan aytish mumkinki, hisobot yilida sotish hajmini 227030.43 ming so'mgacha kamaytirishi, o'tgan yil bo'yicha esa 194923.08 ming so'mgacha kamaytirishi mumkin, ushbu chegaraviylikda korxonada zararsiz ishlashi mumkin. Ya'ni doimiy va o'zgaruvchan xarajatlar summasini qoplashga teng sotuv hajmiga erishiladi.

Agar korxonada foyda hajmini 1 foizga o'stirishi lozim bo'lsa uning uchun sotish hajmini 0.005 foizga o'stirishi talab etiladi.

Mahsulot ishlab chiqarishning kritik hajm darajasini aniqlash va uni tahlil etish, iqtisodiy harakatda va biznesda muhim masala hisoblanadi. Ushbu ko'rsatkich orqali kompaniya va firmalar mahsulot ishlab chiqarishning foydalilik darajasini belgilab oladilar. Mahsulot ishlab chiqarishning kritik hajm darajasini belgilash, uning hisob-kitoblari keng doirada olimlar tomonidan o'rganilgan. Shu sababli uni aniqlashning turli ifodalari tavsiya etilgan.

Mahsulot ishlab chiqarishni kritik hajm darajasini hisoblashning quyidagi bog'lanishli ifodasini berib o'tish mumkin.

$$Y_k = (S/P) \cdot Y_k + U$$

Bunda:

Y_k - kritik hajm darajasidagi mahsulot hajmi; U - jami o'zgaruvchan xarajatlar;

S - mahsulot birligida o'zgaruvchan xarajat; P - mahsulot birligini bahosi.

Shuningdek, Kritik hajm darajasida mahsulot ishlab chiqarishni quyidagi ifodalar orqali

aniqlash ham mumkin.

$$Q_k = U / (P - S)$$

$$Q_k = O'x + Dx + o \text{ yoki } Q_k =$$

$$M * S + Dx + o$$

Belgilar izohi:

Q_k -kritik hajm darajasidagi mahsulotni miqdoriy birligi; $O'x$ -

o'zgaruvchan xarajat;

Dx -doimiy xarajat;

o -nol miqdordagi foyda; M -

mahsulot birligi;

R -mahsulot birligiga o'zgaruvchan xarajat.

$C + S + o = O'zgaruvchan \text{ xarajatlar} + O'zgaruvchan \text{ xarajatlar} + \text{foyda}$. Bunda foyda miqdori nolga teng deb olinadi. Ya'ni; ishlab chiqarish va savdo aylanmasidan olingan daromad to'liq, barcha xarajatlarni qoplagan holda foydaga ega bo'linmaydi.

t/r	Ko'rsatkichlar	Ishlab chiqarish hajmi, 500 dona	
		jami	Mahsulot birligiga
1	Sotishdan sof tushum	375000	750
2	O'zgaruvchan xarajatlar	250000	500
3	Marjinal foyda	125000	250
4	Doimiy xarajatlar	80000	
5	Sotishdan yalpi foyda	45000	

Zararsizlik nuqtasi, hajmini aniqlash uchun quyidagi bog'lanishdan foydalaniladi:

$$750x = 500x + 80000 + 0;$$

$$250x = 80000;$$

$$x = 320$$

Bunda: x — zararsizlik hajmi;

$$750 * x = 750 * 320 = 240\,000 \text{ mln so'm}$$

Zararsizlik nuqtasi (Q_{β}) = Doimiy xarajatlar (TFC) / Marjinal foydanormasi (TSM β)

Marjinal foyda usulida kritik hajm darajasini aniqlash:

$$375\,000 \text{ mln so'm} - 250\,000 \text{ mln so'm} = 125\,000 \text{ mln so'm}$$

Marjinal foyda koeffitsiyenti:

$$125\,000 \text{ mln so'm} / 375\,000 \text{ mln so'm} = 0,33. \text{ Kritik hajm}$$

darajasining qiymat ifodasini aniqlash:

$$80\,000 \text{ mln so'm} / 0,33 = 240\,000 \text{ mln so'm}$$

Kritik hajm darajasining miqdor ifodasi:

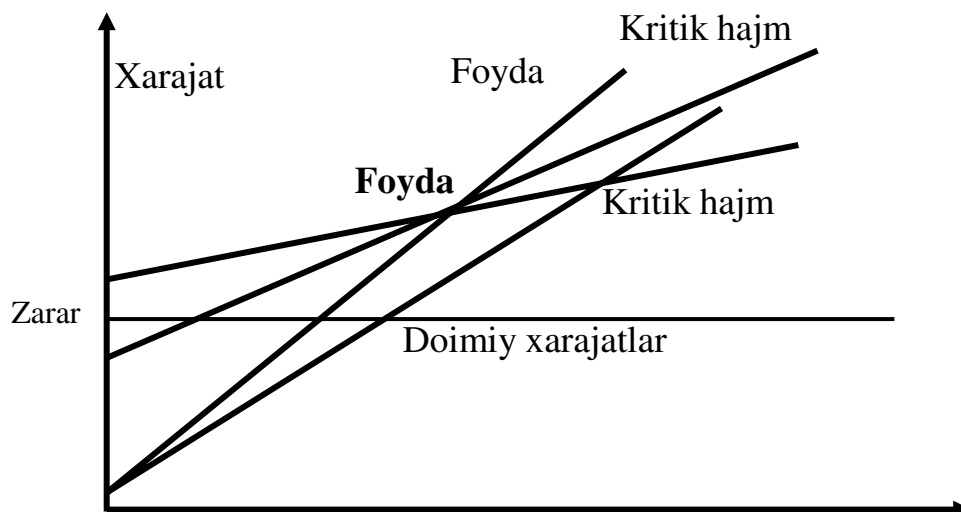
$$240\,000 \text{ mln so'm} / 750 \text{ ming so'm} = 320 \text{ sht.}$$

Omili tahlil.

Kritik hajm darajasidagi mahsulot hajmiga ta'sir etuvchi birliklar qatoriga quyidagilarni kiritish

mumkin:

- mahsulot birligi bahosini o'zgarishi;
- bir birlikka o'zgaruvchan xarajatlarni o'zgarishi:
- doimiy xarajatlarni o'zgarishi.

5.1-chizma. Kritik hajm darajasini grafik shaklida ifoda etilishi
chiqarish hajmi

Yakuniy ko'rsatkichga ta'sir etuvchi omillarni quyidagi bog'lanishlarda hisob-kitob qilish mumkin.

Kritik hajm darajasiga mahsulot birligiga o'zgaruvchan xarajatlar ta'sirini hisob-kitobi;

$$Y_{k1} = (S_x/P_r) * Y_{kr} + U_r - (S_r/P_r) * Y_{kr} + U_r \quad (3.13)$$

Kritik hajm darajasiga mahsulot bahosini o'zgarishini ta'siri;

$$Yk2=(Sx/Px)*Ykr+Ur -Ykr1 \quad (3.14)$$

Kritik hajm darajasiga mahsulot hajmining o'zgarishini ta'siri quyidagi bog'lanish bilan aniqlanadi.

$$Yk3=(Sx/Px)*Ykx+Ur -Ykr2 \quad (3.15)$$

Mahsulot ishlab chiqarishning kritik darajasi, zararsizlik yoki foydasizlik darajasidagi mahsulot hajmi, mahsulot ishlab chiqarishning zararsizlik nuqtasi deb ham yuritiladi.

Ushbu miqdorni aniqlashni aniq misollar asosida ko'rib chiqamiz:

5.7-jadval

Mahsulot ishlab chiqarishning kritik darajasini aniqlash ko,,rsatkichlari

	Ko,,rsatkichlar	Summasi
1	Mahsulot birligiga o'zgaruvchan xarajatlar	10000 sum
2	Doimiy xarajatlar	2000000 sum
3	Mahsulot birligining sotish bahosi	12000 sum
4	Kritik hajm darajasi	1000 dona

5.7-jadval davomi

Kritik hajm darajasining aniqlanishi usullari		
	Tomas Karlin formulasi bo,,yicha $Qk=U/(P-S)$	
5.1.Miqdorda	$2000000/(12000-10000)$	1000 dona
6	Prof. Sheremet A.D. formulasi bo,,yicha $Yk=U/1-(S/P)$	
6.1.Qiyamatda	$Yk - 2000000/1-(10000/120000)$	12048192 sum
6.2.Miqdorda	$Yk- 12004801/12000$	1000 dona
7	Prof. Sheremet A.D. $Yk=Q*S+U$	
7.1.Qiyamatda	$Yk=1000*10000+2000000$	12000000 sum
7.2.Miqdorda	$12000000/12000$	1000 dona
8	I.f.n.dots. Raximov M.Yu. $Yk=(S/P)*Yk+U$	
Ifodaning o'zgarishi	$Yk-(S/P)*Yk=U$ ushbu formula quyidagi ifodaga keladi($(1-(S/P))*Yk=U$) undan Yk quyidagi tartibda aniqlanadi $Yk=U/(1-(S/P))$ bu ifoda Prof. Sheremet A.D. formulasi bo'yicha	

	$Y_k = U/1 - (S/P)$ bilan bir xillikka ega	
8.1.Qiymatda	$10000/12000 * Y_k + 2000000$ bundan Bundan $Y_k = 2000000/1 - 10000/12000$	12048192 sum
8.2.Miqdorda	12004801 sum/12000	1000 dona
9	I.f.n.dots. Raximov M.Yu. $Y_k = C + S + o$	
9.1.Qiymatda	$Y_k = 10000 * 1000 + 2000000 + \text{foyda nol darajada}$	12000000 sum
9.2.Miqdorda	$Y_k = 12000000/12000$	1000 dona
10	Prof.Tomas P. Karlin $Y_k = Q_k * P$	
10.1.Qiymatda	$Y_k = 1000 * 12000$	
10.2.Miqdorda	$Q_k = 20000000 / (12000 - 10000)$	
11	I.f.n.dots. Raximov M.Yu. $Y_k = U / (P - S) / P$	
11.1.Qiymatda	$Y_k = 20000000 / (12000 - 10000) / 12000$	12048192 sum
11.2.Miqdorda	$Y_k = 12004801 \text{ sum} / 12000$	1000 dona

Korxonada mahsulot ishlab chiqarishning kritik hajm darajasini barcha jihatlarida natijaviy ko'rsatkich bir xilda chiqqan. Demak korxonada 1000 birlik mahsulot ishlab chiqarish o'zgaruvchan va o'zgarimas xarajatlarni to'liq qoplydi hamda 1001 mahsulot foydaga ishlashni boshlab beradi.

5.4. Mahsulot (ish, xizmatlar) ishlab chiqarish hajmini tahlili

Mahsulot ishlab chiqarish hajmini kompleks tahlili ikki yo'nalishda olibboriladi:

a) mahsulot ishlab chiqarish rejasining bajarilishini baholash;

b) bir necha yillar bo'yicha mahsulot ishlab chiqarish dinamikasini tahlili.

Hisobot davridagi mahsulot ishlab chiqarish hajmini reja ma'lumotlari bilan taqqoslash orqali rejaning bajarilishi, rejadan farqlanishi mutloq summada, o'tgan yil bilan taqqoslash orqali esa mahsulot hajmini o'sish sur'ati aniqlanadi.

5.8-jadval

Mahsulot ishlab chiqarish rejasining bajarilishi tahlili

Ko'rsatkichlar	Bazaviy bahodagi qiymati ming so'm						Reja bajarilishi, %		
	2015 y.		2016 y.		2017 y.		2015	2016	2017
	reja	xak	reja	xak	reja	xak			
Ishlab chiqarilgan mahsulot hajmi, ming so'm	260050	282792	420600	442606	502600	532036	108.7	105.2	105.8

Korxonada mahsulot ishlab chiqarish rejasi 2015 yilda 108.07 %ga, 2016 yilda 105.2 %ga, 2017 yil 105.8 % ga bajarilgan.

Kompleks iqtisodiy tahlilga oid ayrim manbalarda mahsulot hajmini o'lishi mahsulot hajmini indeksi deb ham ataladi. Bu ko'rsatkich korxonaning rivojlanish dinamikasini ifodalaydi.
5.9-jadval

Mahsulot ishlab chiqarish hajmining dinamik tahlili

Ko'rsatkichlar	Bazaviy bahoda qiymati			Mutlaq o'zgarishi (+,-)		
	2015 y.	2016 y.	2017 y.	2016 y. 2015 yilga nisbatan	2017 y. 2016 yilga nisbatan	2017 y. 2015 yilga nisbatan
Ishlab chiqarilgan mahsulot hajmi, ming so'm	282792	442606	532036	+159814	+89430	+249244

Korxonada mahsulot ishlab chiqarish hajmining dinamik o'zgarishlari 2016- yil 2015- yilga nisbatan 159814 ming so'mga o'sgan, 2017-yil 2016-yilga nisbatan 89430 ming so'mga, 2017-yil 2015-yilga nisbatan 249244 ming so'mga ortgan.

Mahsulot (ish, xizmat)lar hajmini o'rganishda solishtirma, ulgurji baholarda hamda joriy yilning amaldagi baholarida aniqlangan ma'lumotlar tahlil qilinadi. Dinamikasini aniqlash uchun hisobot davrida ishlab chiqarilgan haqiqiy mahsulot hajmi o'tgan yillardagisi bilan taqqoslanib ko'rsatkichlarni o'zgarishi mutloq va nisbiy (foiz)larda aniqlanishi lozim. Faoliyatning eng muhim samaradorlik ko'rsatkichlaridan biri bo'lib, ishlab chiqarilgan mahsulotning sifati hisoblanadi. Mahsulot sifatining oshishi o'z navbatida sotilgan mahsulot hajmining oshishiga va foydaning ko'payishiga, oqibatda rentabellik darajasining yuqori bo'lishiga sababchi bo'ladi.

Mahsulot sifati navlar bo'yicha belgilanadigan mahsulotlarni ikki kategoriya bo'yicha tarkiblash mumkin:

- oliy sifat kategoriyasi;
- birinchi sifat kategoriyasi.

Mazkur sifat kategoriyalari orqali mahsulotning xalqaro va mamlakat standarti talablariga mosligi o'rganiladi.

Mahsulot sifatini oshirish realizatsiya jarayonini tezlashtiradi, mahsulotga bo'lgan talabni to'laroq qondiradi, tovar pul muomalasini tezlashtiradi, eksport imkoniyatlarini oshiradi.

Mahsulot sifati qator ko'rsatkichlar tizimi bilan baholanadi. Xarakterli xossalarga ko'ra belgilangan belgilangan me'yorlarga (xalqaro va mamlakat standartlariga mosligi), pishiqligi, puxtaligi, chidamliligi, va h.k. ko'rsatkichlari bilan farqlanadi.

5.10-jadval

Mahsulot sifatining tahlili

Mahsulot	Ishlab chiqarilgan mahsulot, (dona)	Reja-ning bajarilis	Jami mahsulotdagi ulushi, (%)	Ishlab chiqarilgan mahsulot qiymati (ming so',m)
----------	-------------------------------------	---------------------	-------------------------------	--

Ko'rsatkichlar	birligini bahosi, so,m	biznes rejada	haqiqatda	hi, %	biznes rejada	haqiqatda	biznes rejada	haqiqatda
1	2	3	4	5	6	7	8	9
Oliy sifatdagi mahsulot	10000	5000	6000	120	45,4	43,0	50000	60000
Birinchi sifatdagima hsulot	6000	10000	15000	150	54,6	57,0	60000	80000
Jami	X	15000	21000	140	100,0	100,0	110000	140000

1. O'rtacha nav (sort)lilik koeffitsiyenti:

rejada	haqiqatda
$10000/(15000*10000/1000)=0,733$	$140000/(21000*10000/1000)=0,666$

2. Mahsulot biriligining o'rtacha sotish bahosi

rejada	haqiqatda
$110000/15000=7333$ sum	$140000/21000=6666$ sum

Mahsulot sifatiga odatda quyidagi omillar ta'sir qiladi: foydalanilayotgan xomashyo va materiallar sifati; xodimlarning malakasi va texnik tayyorgarlik darajasi; ishlab chiqarishda ishtirok etadigan texnika va texnologiyani holati va uning progressivligi; ishchi va xodimlarning mahsulot sifatiga javobgarligi hamda ularning moddiy rag'batlantirilishi va hokazo.

Mahsulot ishlab chiqarishda eng muhim masala bu innovatsion, yangidan yaratilgan mahsulotlar hajmining, eksportga yo'naltirilgan mahsulotlarni ishlab chiqarishni yo'lga qo'yilganligiga baho berishdan iboratdir.

Innovatsion mahsulot – yangi, takomillashtirilgan, texnologik o'zgarishlar tufayli yaratilgan mahsulotdir. Oldingi mahsulotlardan sezilarli yoki tubdan farq etuvchi mahsulotlardir.

Eksportga yo'naltirilgan mahsulotlarning jami mahsulotlar tarkibidagi salmog'iga baho berish orqali korxonaning joriy va istiqboldagi taktik strategiyalari ishlab chiqiladi.

5.11-jadval

Mahsulot ishlab chiqarish va sotishni dinamik tahlili

Ko'rsatkichlar	Bazaviy bahoda qiymati			Mutlaq o'zgarishi (+,-)		
	2015 y.	2016 y.	2017 y.	2016 y. 2015 yilga nisbatan	2017 y. 2016 yilga nisbatan	2017 y. 2015 yilga nisbatan
Jami mahsulot hajmi, ming so'm	282792	442606	532036	+159814	+89430	+249244
Innovatsion	52300	85602	120400	+33302	+34798	+68100

mahsulot hajmi, ming so'm						
Innovatsion mahsulotlar soni	3	5	8	+2	+3	+5
Innovatsion mahsulotlarning jami mahsulot tarkibidagi salmog'i,%	18.4	19.3	22.6	+0.9	+3.3	+4.2

Korxonada innovatsion mahsulotlarning hajmi 2016-yilda 2015- yilga qiyosan 33302.0 ming so'mga, 2017-yil 2016-yilga qiyosan 34798 ming so'mga, 2017-yil 2015-yilga qiyosan 68100 ming so'mga ortgan. Shu bilan birga jami mahsulotlar tarkibida innovatsion mahsulotlar hajmi 2015-yilda 18.4 %ni, 2016- yilda 19.3 %ni, 2017-yilda 22.6 % ni tashkil etganligini ijobiy baholash mumkin. Innovatsion mahsulotlarning soni ham mos ravishda 2, 3 va 5 taga ko'paygan.

5.5. Mahsulot assortimentini boshqarish va ishlab chiqarish maromiyligi tahlili

Korxonalar faoliyatida bir turdagi mahsulotni ishlab chiqarish hollarini juda kam hollardagina uchratish mumkin. Hattoki bir turdagi mahsulot ishlab chiqaruvchi korxonalarda ham ularning turli assortimentlari tarkiblanadi.

Mahsulotlarning turlari bo'yicha reja bajarilishining tahlili bilan bir qatorda assortimenti tahlilini ham amalga oshirish zarur.

Mahsulot, ish va xizmatlarning turi va assortimenti tahlilida ularning segmentlar bo'yicha taqqoslanadigan va taqqoslanmaydigan, profildagi va profilda bo'lmagan turlari, asosiy va qo'shimcha mahsulotlar turlari bo'yicha turkumlanishi o'rganiladi. Ular bo'yicha reja topshiriqlarining bajarilishi, umumiy reja topshiriqlarining bajarilishida ularning ta'siri, mahsulotlar tuzilishidagi tarkibiyo'zgarishlarga baho beriladi.

Mahsulotlar nomenklaturasi – deb, miqdor holida tovarlar guruhlari, kichik guruhlari va pozitsiyalarini belgilashda hamda hisobga olishda qabul qilingan ro'yxatidir.

Tovar (ish, xizmat)lar assortimenti – deb esa, mahsulotlarning ma'lum bir belgilariga qarab, ya'ni, uning turlari, navi, o'lchami, markasi, artikullariga qarab ajratiladigan mahsulotlar xilidir.

Tovarlar nomenklaturasi va assortimentini o'rganishda o'rtacha assortiment rejasining bajarilishi tahlil etiladi.

5.12-jadval

Assortiment rejasining bajarilishi tahlili (qiymat ifodasida)

	Mahsulot turlari	Rejada	Haqiqatda	Assortimentga qabul qilingan mahsulot hajmi	Assortiment bo'yicha reja bajarilishi, %	Umumiy reja bajarilishi, %
	A	12000	15000	12000	100	125
	B	25000	30000	25000	100	120

	S	10000	9000	9000	90	90
	D	40000	35000	35000	87.5	87.5
	Jami	87000	89000	71000	81.6	103

Korxonada mahsulot ishlab chiqarish rejasi ortig'i bilan, ya'ni 103 foizga bajarilgan. Ammo ayrim tur mahsulotlar bo'yicha reja bajarilishi buzilgan. Buning natijasida assortiment rejasi bor yo'g'i 81.6 foizga bajarilgan. Bunga -SII va -DII mahsulotlar turi bo'yicha rejada belgilangan ko'rsatkichlarning bajarilmasligi sabab bo'lgan. Ahamiyatli jihati shundaki, assortiment bo'yicha reja bajarilishida ayrim tur mahsulotlar bo'yicha rejaning ortig'i bilan bajarilishi boshqa tur mahsulotlar bo'yicha reja topshiriqlarini bajarilmasligini qoplamaydi.

Mahsulot turlari bo'yicha rejaning bajarilishi har xil darajada bo'lishi strukturani o'zgarishidan dalolat beradi. Struktura bo'yicha mahsulot ishlab chiqarish rejasining bajarilishi uchun haqiqiy ishlab chiqarilgan mahsulotning barcha xillari rejalashtirilgan mahsulot tarkibi va tuzilishiga teng kelishi kerak. Ishlab chiqarilgan mahsulot strukturasi o'zgarishi firmaning barcha iqtisodiy ko'rsatkichlariga ta'sir etadi. Mahsulot ishlab chiqarish tarkibida qimmatbaho mahsulot turlari ulushini ortishi tufayli mahsulot qiymat shaklida ortadi va buning aksicha bo'lsa, qiymat shaklida mahsulot kamayadi. Xuddi shunday yuqori rentabellikka ega bo'lgan mahsulot turlarini ortishi, rentabelligi past turlarini pasayishi tufayli umumiy foyda miqdori ortadi.

Mahsulot assortimentini ishlab chiqarish maromiyligi bilan kompleks o'rganish operatsion faoliyatga to'liq baho berishga, o'zgarishlarni makon va zamonda aniq tasniflash imkonini beradi. Shu sababli, assortiment rejaning bajarilishi bilan bir qatorda ularni ishlab chiqarishning maromiyligiga ham baho beriladi.

Ayrim korxonalar yillik, kvartal, oylik rejalarini ortig'i bilan bajarishi, ammo, ishlab chiqarishni bir maromda tashkil eta olmaslik natijasida erishilgan samara va natijaviylik ko'zda tutilgan yoki rejalashtirilgan yutuqni ta'minlay olmaydi. Shu bilan birga mahsulot ishlab chiqarishdagi maromiylikni buzilishi shartnoma majburiyatlarini barbod bo'lishiga, uning oqibatida jarimalar to'lanilishiga, moliyaviy ahvoldning qiyinlashishiga ham olib keladi.

5.13-jadval

Mahsulot ishlab chiqarish maromiyligining tahlili(ming so.,mda)

O.,n kunliklar	Hisobot yili		Maromiylilik hisobiga ishlab chiqarilgan mahsulot	Reja bajarilishi, %	Maromiylilik hisobiga reja bajarilishi, %
	Biznes rejada	Haqiqatda			
1	2	3	4	5	6
1- chorak	25000	15000	15000	60	60
2- chorak	25000	20000	20000	80	80
3 chorak	25000	30000	25000	120	100
4-chorak	25000	40000	25000	160	100

Jami	100000	105000	85000	105	85
-------------	---------------	---------------	--------------	------------	-----------

Korxonada mahsulot ishlab chiqarish maromiyligini ta'minlash yuzasidan yilning 4 ta choragi bo'yicha bir xilda belgilangan. Lekin amalda, birinchi chorakda 10000 mln so'mlik (15000-25000), 2-chorakda -5000 mln so'mlik (20000-25000) mahsulot kam ishlab chiqarilgan. Uchinchi va to'rtinchi choraklarda mahsulot ishlab chiqarish rejasi ortig'i bilan bajarilgan. Maromiylik hisobiga ishlab chiqarilgan mahsulot hajmi 85000 mln so'mni, maromiylik rejasining bajarilishi 85 foizga bajarilgan.

5.6. Sotish hajmini tahlili

Mahsulot ishlab chiqarish uzviyligi, davomiyligi ta'minlanadi qachonki ularni sotish to'liq ta'minlansa yoki to'g'ri yo'lga qo'yilsa. Ishlab chiqarish murakkab jarayon-lekin sotish undanda murakkab jarayon. Shu sababli tahlilda, mahsulot, ish va xizmatlarni sotish hajmini o'rganishga alohida ahamiyat qaratiladi.

Ishlab chiqarilgan va tayyor mahsulotlar qatoriga kiritilgan aktivlarni sotish xo'jalik faoliyatidan olinadigan daromadlarni asosiy manbasi hisoblanadi.

Mahsulot, ish va xizmatlarni sotilganlar qatoriga kiritishning quyidagi shartlariga amal etiladi:

- korxonalar tovarlarga egalik qilishning xatarlari va afzalliklarining ancha qismini xaridorga topshirgan bo'lishi;
- daromad miqdori ishonchli darajada baholangan bo'lishi;
- iqtisodiy naf kelajakda olinishi;
- bitim bilan bog'liq, qabul qilingan yoki kutilayotgan xarajatlar, ishonchli va aniq o'lchangan bo'lishi lozim²⁵.

Yuridik shaxslarga va yakka tartibdagi tadbirkorlarga mahsulotlarni sotish faqat naqd pulsiz hisob-kitob bo'yicha amalga oshirilishi mumkin. Ishlab chiqarish joylarida tashkil qilingan yoki turg'un savdo shaxobchalarida, o'zining savdo do'konlari orqali mahsulotlarni chakana sotish faqat nazorat-kassa mashinalari va to'lov terminallaridan foydalangan holda amalga oshiriladi.

Korxonalar aniq talablarga rioya qilgan holda tovar va mahsulotlarni topshirishi (yuklab jo'natishi), hamda ishni bajarish va xizmat ko'rsatishni amalga oshirishlari mumkin. Korxonalar tomonidan mahsulot va tovarlarni yuklab jo'natish, shuningdek, ishlarni bajarish yoki xizmatlar ko'rsatish faqat xaridor va buyurtmachilardan 15 foizdan kam bo'lmagan miqdorda bo'nak to'lovlari mavjudligidagina amalga oshirilishi mumkin²⁶.

Mahsulot, ish xizmatlarni sotishni tahlil etish orqali nafaqat muammolarni aniqlash balki ularni hal qilish imkoni ham tug'iladi. Sotishni tahlili oldiga quyidagi vazifalar qo'yiladi:

- rahbariyatning samarali boshqaruvi (taktik va strategik) qarorlarni qabul qilish uchun zarur bo'lgan ma'lumotlar bilan ta'minlash;
- savdoda daromad keltiruvchi tovarlar (ularning turi va tarkibini kengaytirish), yo'qotishlarga olib kelayotgan tovarlarni (ularni ishlab chiqarishni qisqartirish va to'xtatish) aniqlash;
- korxonalar (marketing, sotish) bo'limlari faoliyat samaradorligini baholash;
- bozorni segmentlarga mos ravishda ajratish;
- oqilona marketing siyosatini yuritish.

Agar tahlil obyekti bo'yicha bitta hal qilinmagan muammo mavjud bo'lsa siz albatta savdoni tahlil qilishingiz lozim.

Tahlil etishda sotilgan mahsulot hajmining umumiy o'zgarishlariga, dinamikasiga, sotilgan mahsulotlar tarkibiga, sotish hajmining o'zgarishiga ta'sir etuvchi omillarga, eksport

hajmiga muhim ahamiyat beriladi.

5.14-jadval

Sotish hajmining tahlili

Ko.,rsatkichlar	Bazaviy bahoda qiymati			Mutlaq o.,zgarishi (+,-)		
	2015 y.	2016 y.	2017 y.	2016 y. 2015 yilga nisbatan	2017 y. 2016 yilga nisbatan	2017 y. 2015 yilga nisbatan
Tovar mahsulotining davr boshiga qoldigi, mln so'm	25640	20600	84500	+4960	+63900	+58860
Ishlab chiqarilgan mahsulot hajmi, mln so'm	282792	442606	532036	+159814	+89430	+249244
Tovar mahsulotning davr oxiriga qoldigi, mln so'm	20600	84500	124702	+63900	+40202	+104102
Sotilgan mahsulot hajmi	308432	378706	491834	+70274	+113128	183402

Sotish tahlilida sotilgan mahsulot, ish va xizmatlar yuzasidan shartnoma majburiyatlarining bajarilishiga alohida urg'u beriladi. Bu bevosita shartmonaviy munosabatlarni, to'lovlarni qonunchilik normalariga mosligini ta'minlashga, turli yo'qotishlarni oldini olishga imkon beradi.

5.15-jadval

Shartnoma majburiyatlarining bajarilishi tahlili

Ko.,rsatkichlar	Biznes reja bo.,yicha	Haqiqatda
1	2	3
1. Sotilgan mahsulot hajmi, ming so'mda	480600	491834
2. Shartnomaviy majburiyatlarga nisbatan yetkazib berilmagan mahsulot hajmi, ming so'mda	x	22600
3. Rejadan ortiqcha sotilgan mahsulot hajmi, mln so'm		11234
4. Sotish rejasining bajarilishi, %	x	102.3
5. Shartnomaviy majburiyatlarni hisobga olgan holda mahsulot sotish hajmi, ming so'mda	x	469234
6. Shartnomaviy majburiyatlarni hisobga olgan holdagi mahsulot sotish rejasining bajarilishi, %	x	97.6

Korxonada sotish rejasi 102.3 foizga ortig'i bilan bajarilgan. Qiymat ifodasida 11234 mln so'm ko'p mahsulot sotilgan. Lekin shartnoma majburiyatlari bo'yicha yetkazib berilgan mahsulotlar hajmi 469234 mln so'mni tashkil etgan. Bu esa shartnoma majburiyatlarini hisobga olgan holda sotish rejasining 97.6 foizga bajarilishiga olib kelgan.

5.7. Ishlab chiqarish leveridji tahlili

Har bir korxonada tashkil topganidan keyin, foyda olish maqsadida, albatta moliyalashtirish bilan shug'ullanadi. Foydani ko'paytirishga yo'naltirilgan aktivlarni boshqarish jarayoni moliyaviy menejmentda leveridj kategoriyasi bilan harakatlanadi.

Leveridj bu – tom ma'noda og'ir narsalarni o'zgartira oladigan ma'lum bir kuch (yelka) bo'lib, uning yordamida nisbatan og'ir yuklarni joyida ko'chirish mumkin. Iqtisodiyotga tatbiq qilganda u uncha katta bo'lmagan o'zgarish natijaviy ko'rsatkichning sezilarli darajada o'zgarishiga olib keluvchi omil sifatida qaraladi.

Mahsulot tannarxining asosiy elementlari bu doimiy va o'zgaruvchan xarajatlar hisoblanadi. Bunda ular orasidagi farq har xil bo'lishi mumkin. Bu farq korxonaning texnika va texnologiya siyosati bilan bevosita bog'liqdir. Mahsulot tannarxining o'zgarishi umumiy sof daromadni o'zgartirishga olib keladi. Asosiy vositalarni moliyalashtirish, doimiy harakatlarni o'sishiga va o'zgaruvchan xarajatlarni kamayishiga olib keladi. Biroq bu o'zgaruvchanlik to'g'ri chiziq orqali ifodalanmaydi. Shuning uchun ham doimiy va o'zgaruvchan harakatlarning optimal nuqtasini talab etiladi. Ushbu bog'lanish ishlab chiqarish leveridjini tashkilotadi.

Operatsion leveridj – bu mahsulot tannarxi va ishlab chiqarish hajmini tuzilmalarini o'zgarishi natijasida yalpi foydaga ta'sir ko'rsatishning potensial imkoniyatidir.

Operatsion leveridj ko'pincha ishlab chiqarish leveridji deb ham yuritiladi. Qiymat bo'yicha operatsion leveridj quyidagi formula orqali hisob kitob-qilinadi:

$$Or = V/P;$$

$$Or = (F + X_{o,} + X_d) / F = 1 + X_{o,} / F + X_d / F.$$

Bu yerda: Or-operatsion richag; F-

sotishdan foyda;

X_o'-o'zgaruvchan xarajat; X_d-

doimiy xarajat.

Natura shaklidagi operatsion richag quyidagi bog'lanishda topiladi:

$$Or = T - X_{o,} / F.$$

5.16-jadval

Operatsion richag		
Ko'rsatkichlar	Belgi	Summa, mln so',m
Sotishdan tushum	T	60000
Sotishdan foyda	F	5000
O'zgaruvchan xarajatlar	X _o '	30000
Doimiy xarajatlar	X _d	25000
Operatsion richag /qiymat/	Orq	12.0
Operatsion richag/natura/	Orn	6

Xulosa: korxonada operatsion leveridj qiymati 12 ming so'mni natura bo'yicha 6 ming birlikni tashkil etgan.

5.8. Ishlab chiqarish faoliyatidagi risklar va ularni boshqarish

Yuqori darajadagi ishlab chiqarish leveridjga ega bo'lgan korxonalar uchun ishlab chiqarish hajmini sezilarsiz o'zgarishi, umumiy foydani sezilarli o'zgarishiga olib keladi. Bu ko'rsatkich korxonalar uchun doimiy hisoblanmaydi va u korxonalar sotish hajmining zaxira miqdori bilan bog'liqdir. Ishlab chiqarish hajmining o'zgarishi kritik sotish hajmining sezilarsiz ko'tarilishidan kelib chiqsa, bu ko'rsatkich katta ahamiyatga egadir. Bu holatda, sotish hajmining sezilarsiz o'zgarishi ham umumiy foydani o'zgarishiga olib keladi, bunga sabab, umumiy foydaning zaxira (запасов) ahamiyati, bu holatda «0»ga yaqin.

Ishlab chiqarish leveridji faqatgina bir xil ishlab chiqarishning zaxiraviy darajasiga ega bo'lgan korxonalar uchun ahamiyatlidir. Bu ko'rsatkichning ko'proq ahamiyati yuqori texnika-texnologiya bilan qurollangan korxonalar uchun xarakterlidir. Aniqroq qilib aytganda, korxonaning o'zgaruvchan xarajatlari qaraganda qanchalik doimiy xarajatlarning yuqori bo'lishi, ishlab chiqarish leveridjining yuqoriligidan dalolat beradi. Shunday qilib, o'zgaruvchan xarajatlarni kamaytirish maqsadida o'zining texnika-texnologiya bilan qurollanganlik darajasini yaxshilashda, korxonalar o'z navbatida o'zining ishlab chiqarish leveridjini o'sishiga olib keladi. Yuqori darajadagi tijoriy leveridjga ega bo'lgan korxonalar ishlab chiqarish tavakkalchilik nuqtayi nazaridan ko'proq tavakkalchilikka (riskka) ega bo'ladi. Bu risk-umumiy foydani to'liq o'lmaslikni ifodalaydi.

Biznesni boshqarish bu risklarni boshqarish demakdir. Har bitta korxonani boshqarish turlicha bo'lganligi va bir-biriga o'xshamasligi sababli korxonalar risklarni boshqarish ham bir-biridan tubdan tubdan farq qiladi. Shu sababli, bugungi kunda risklarni aniqlash va ularni boshqarish yuzasidan aniq metodika ishlab chiqilmagan va u har bitta korxonaning faoliyat, boshqaruv funksiyalari ijrosidan kelib chiqqan holda u yoki bu darajada yuritilmoqda.

Risklarni modellashtirish yuzasidan turli modellari ishlab chiqilgan. Ularning tarixiy qiymatga bog'langan, statistik tahlil, tajriba modellarini tarkiblash mumkin.

Ishlab chiqarish faoliyatidagi risklarni boshqarish yuzasidan quyidagi usullardan foydalaniladi:

- ishlab chiqarish faoliyatidagi risklar bo'yicha axborotlarni yig'ish va tahlil qilish;
- risklarning muhim indikatorlari monitoringi;
- baholash;
- biznes jarayonlar reglamenti;
- qonunchilik normalariga amal etilishi nazorati;
- informatsion texnologiyalarning risk nazorati;
- xodimlarni o'qitish, rag'batlantirish va motivlashni tako-

millashtirish;

- biznes jarayonlarni avtomatlashtirish;
- operatsion risklar bo'yicha ichki hisobotni tartibi;
- faoliyat uzluksizligini ta'minlash rejalarini tuzib chiqish;
- operatsion risklar sug'urtasi;
- alohida funksiyalarning outsorsingi.

Nazorat uchun savollar

Mahsulot (ish, xizmatlar) ishlab chiqarish va sotish hajmini tahlilini mazmuni.

Mahsulot (ish, xizmatlar) ishlab chiqarish va sotish hajmini tahlilini asosiy vazifalari.

Mahsulot (ish, xizmatlar) ishlab chiqarish va sotish hajmi tahlilining o'zigaxos xususiyatlari.

Mahsulot (ish, xizmat)larning tarmoq va faoliyat tavsifi.

Mahsulot ishlab chiqarish hajmi, xarajat va foyda aloqadorligini tahlili (CVP tahlil).

Mahsulot (ish, xizmat)larning kritik hajm darajasi Kritik hajm darajasi va uning omilli tahlili.

Mahsulot (ish, xizmatlar) ishlab chiqarish hajmini tahlili. Mahsulot assortimentini tahlili.

Ishlab chiqarish maromiyligini tahlili. Sotish hajmini tahlili.

Sotishning turlari va shakli bo'yicha tahlili. Operatsion leveridj tahlili.

Ishlab chiqarish faoliyatidagi risklar va ularni boshqarish.

6-BOB. ASOSIY VOSITALAR HOLATI VA ULARDAN SAMARALI FOYDALANISH TAHLILI

6.1. Asosiy vositalar tahlili vazifalari, asosiy yoʻnalishlari va axborot taʼminoti

6.2. Asosiy vositalar tarkibi, tuzilishi va dinamikasi tahlili

6.3. Asosiy vositalar harakati tahlili

6.4. Asosiy vositalardan samarali foydalanish tahlili

6.1. Asosiy vositalar tahlili vazifalari, asosiy yoʻnalishlari va axborot taʼminoti

Asosiy vositalar – ishlab chiqarish jarayonini harakatga keltiruvchi eng muhim omillaridan biridir. Asosiy vositalardan yaroqli holatda va samarali foydalanish bevosita xoʻjalik yurituvchi subʼektlarning faoliyatini yakuniy natijalariga taʼsir qiladi. Xoʻjalik yurituvchi subʼektlarning asosiy vositalari va ishlab chiqarish quvvatlaridan samarali foydalanish korxonaning moliyaviy ahvoli yaxshilanishi, jumladan mahsulot ishlab chiqarish rejasining bajarilishi, uning tannarxi va unga ketadigan asosiy vositalar bilan bogʻliq xarajatlarni pasaytirishga imkon beradi.

Asosiy vositalar – moddiy koʻrinishga ega boʻlgan, bir yildan oʻzoq vaqt xizmat qiladigan, oʻzining qiymatini mahsulot qiymatiga yoki xarajatlarga asta- sekinlik bilan oʻtkazib boradigan aktivlardir.

Iqtisodiyotimizning barcha sohalarida keng iqtisodiy islohatlarning amalga oshirilishi jumladan, iqtisodiyotning soha va tarmoqlarida ishlab chiqarish jarayonining keng koʻlamda modernizasiya ishlarini amalga oshirilishi yalpi ichki mahsulot tarkibida mahalliy mahsulotlar hajmining sezilarli darajada oshishiga olibkeldi.

Asosiy vositalar tarkibiga quyidagi mezonlarga bir vaqtning oʻzida javobberadigan moddiy aktivlar kiritiladi:

bir yildan ortiq xizmat qilish muddati;

a) bir birlik (toʻplam) uchun qiymati Oʻzbekiston Respublikasida (xarid paytida) belgilangan eng kam oylik ish haqi miqdorining ellik baravaridan ortiq boʻlgan buyumlar.

Korxonalar rahbari, shuningdek, hisobot yilida aktivlarni buxgalteriya hisobida asosiy vositalar sifatida hisobga olish uchun ular qiymatining eng kam chegarasini belgilashga haqlidir.

6.1-jadval

Asosiy vositalarning tasnifiy jihatlari

Koʻrsat kichlar	Tasnifiy jihatlari
Asosiy vositalar	korxonalar tomonidan uzoq muddat davomida xoʻjalik faoliyatini yuritishda mahsulot ishlab chiqarish, ishlarni bajarish yoki xizmatlar koʻrsatish jarayonida yoxud maʼmuriy va ijtimoiy- madaniy vazifalarni amalga oshirish maqsadida foydalanish uchun tutib turiladigan moddiy aktivlar
Amortizatsiya	foydali xizmat muddati mobaynida aktivning amortizatsiyalanadigan qiymatini asosiy vositalarning vazifasidan kelib chiqqan holda mahsulot (ishlar, xizmatlar) tannarxiga yoki davr xarajatlariga muntazam taqsimlash va oʻtkazish koʻrinishida eskirishning qiymat ifodasi

Foydali xizmat muddati	korxonada aktivdan foydalanadigan vaqt davri yoki korxonada ushbu aktivdan foydalanishdan olishni mo'ljallayotgan mahsulot (ishlar va xizmatlar) miqdori. Qurib bitkazish, asbob- uskunalar bilan to'liq jihozlash, qayta qurish, zamonaviylashtirish va texnik qayta qurollantirish bo'yicha ishlar tugatilganidan so'ng foydalanishga kiritilgan asosiy vositalar uchun foydali xizmat muddati bo'lib ushbu ishlar tugatilganidan so'ng mazkur asosiy vositalar foydalanishga kiritilgan paytdan boshlab korxonada tomonidan asosiy vositalardan foydalaniladigan vaqt davri yoki korxonada ushbu asosiy vositalarni qo'llashdan kutayotgan mahsulot (ishlar, xizmatlar) miqdori hisoblanadi
Boshlang'ich qiymat	to'langan va qoplanmaydigan soliqlarni (yig'imlarni), shuningdek, aktivni undan maqsadga muvofiq foydalanish uchun ishchi holatiga keltirish bilan bevosita bog'liq bo'lgan yetkazib berish va montaj qilish, o'rnatish, ishga tushirish va istalgan boshqa xarajatlarni hisobga olgan holda, asosiy vositalarni tiklash (qurish va qurib bitkazish) yoki xarid qilish bo'yicha qilingan xarajatlarning qiymati
Joriy qiymat	ma'lum sanadagi amal qilayotgan bozor narxlari bo'yicha
	asosiy vositalarning qiymati yoki xabardor qilingan, bitimni amalga oshirishni xohlovchi, mustaqil taraflar o'rtasida bitimni amalga oshirishda aktivni sotib olish yoki majburiyatlarni bajarish uchun yetarli bo'lgan summa
Qoldiq (balans) qiymat	jamlangan amortizatsiya summasini chegirgan holda asosiy vositalarning boshlang'ich (tiklash) qiymati
Tugatish qiymati	asosiy vositalarning chiqib ketishi bo'yicha kutilayotgan xarajatlarni chegirgan holda kutilayotgan foydali xizmat muddati oxirida asosiy vositalarni tugatish chog'ida olinadigan aktivlarning faraz qilinayotgan summasi

Asosiy vositalarni tahlil qilish xo'jalik yurituvchi sub'yektlar faoliyatida muhim ahamiyatga ega. Tahlil natijalarining aniq, ishonchli va samarali bo'lishi tahlilni to'g'ri tashkil etishga bog'liqdir. Buning uchun asosiy vositalar tahlilining vazifalar ketma-ketligini belgilab olish zarurdir.

Asosiy vositalar tahlili vazifalari:

- asosiy vositalar tarkibi, tuzilishi va dinamikasi tahlili;
- asosiy vositalar texnik holati tahlili;
- asosiy vositalar harakati tahlili;
- asosiy vositalardan samarali foydalanish tahlili;
- xo'jalik yurituvchi sub'ekt asosiy vositalar bo'yicha foydalanilmagan ichki imkoniyatlarni aniqlash;

- asosiy vositalardan optimal foydalanish strategiyasini ishlab chiqish.

Tahlil natijalarining sifati axborotlar ishonchligi, ya'ni buxgalteriya hisobini yo'lga qo'yish sifati, asosiy vositalar ob'ektlari bilan operatsiyalar tizimi va ro'yxatga olish nuqsonsizligi, ob'ektlarni hisob-malaka guruhlariga kiritish aniqligi, inventarizatsion ro'yxatga olishlar ishonchligi, analitik hisob registrlarini ishlab chiqish va yuritish mukammalligiga bog'liq bo'ladi.

Asosiy vositalar tahlilining axborot manbalari:

1-shakl – Buxgalteriya balansil;

Asosiy vositalar harakati to'g'risidagi ichki hisobotlar;

Bosh daftar(asosiy vosita bilan bog'liq sintetik schyot ma'lumotlari)

-Ishlab chiqarish quvvatlari balansil, asosiy vositalar hisobining inventar kartochkalari.

6.2. Asosiy vositalar tarkibi, tuzilishi va dinamikasi tahlili

Asosiy vositalar xo'jalik yurituvchi sub'ektlar faoliyatida, ayniqsa ishlab chiqarish jarayonida muhim ahamiyat kasb etadi, chunki asosiy vositalarsiz ishlab chiqarish jarayonini tashkil etish imkoni bo'lmaydi.

Asosiy vositalarning to'g'ri buxgalteriya hisobining zaruriy sharti – bu ularni baholashning yagona tamoyilidir. Asosiy vositalarni baholashning quyidagi bosqichlari ajratib ko'rsatiladi:

- boshlang'ich;
- tiklanish;
- joriy;
- qoldiq;
- tugatish.

Boshlang'ich qiymat (5-sonli BXMS 3-bandi, d-abzats) – to'langan va qoplanmaydigan soliqlarni (yig'imlarni), shuningdek aktivni undan mo'ljal bo'yicha foydalanish uchun ishchi holatiga keltirish bilan bevosita bog'liq bo'lgan etkazib berish va montaj qilish, o'rnatish, ishga tushirish va istalgan boshqa xarajatlarni hisobga olgan holda, asosiy vositalarni tiklash (qurish va qurib bitkazish) yoki xarid qilish bo'yicha qilingan xarajatlarning qiymati.

Tiklanish qiymati belgilangan narx indeksi, tiklanish qiymati aniqlab bo'lingan o'xshash turdagi mahsulotlar narxi, narx o'zgarishlarining yiriklashtirilgan koeffitsientlari yordamida aniqlanadi. Asosiy vositalar qiymatini ishlab chiqarishning o'zgargan iqtisodiy va texnik shart-sharoitlariga mutanosiblikka keltirish uchun davriy ravishda asosiy vositalarni qayta baholash amalga oshiriladi. Tiklanish qiymati asosiy vositalarning real miqdorini qoplash uchun zarur asosiy vositalar miqdorini aniqlashga imkon beradi.

Joriy qiymat (5-sonli BXMS 3-bandi, e-abzats) – ma'lum sanadagi amal qilayotgan bozor narxlari bo'yicha asosiy vositalarning qiymati yoki xabardor qilingan, bitimni amalga oshirishni xohlovchi, mustaqil taraflar o'rtasida bitimni amalga oshirishda aktivni sotib olish yoki majburiyatlarni bajarish uchun etarli bo'lgan summa.

Qoldiq qiymat (5-sonli BXMS 3-bandi, j-abzats) – jamlangan amortizatsiya summasini chegirgan holda asosiy vositalarning boshlang'ich (tiklash) qiymati.

Tugatish qiymati (5-sonli BXMS 3-bandi, z-abzats) – asosiy vositalarning chiqib ketishi bo'yicha kutilayotgan xarajatlarni chegirgan holda kutilayotgan foydali xizmat muddati oxirida asosiy vositalarni tugatish chog'ida olinadiganaktivlarning faraz qilinayotgan summasi.

Mulkchilik shaklidan qat'iy nazar barcha korxonalar uchun asosiy vositalarni baholash tamoyillari deyarli bir xil, biroq mulkni qayta baholash, rekonstruksiya, mavjud bino yoki inshootlarni qayta jihozlash yoki qurib bitkazish jarayonida boshlang'ich qiymat o'zgarishi mumkin.

O'z mo'ljallanganligiga ko'ra asosiy vositalar ikki guruhga ajratiladi:

- ishlab chiqarish;
- noishlab chiqarish.

Asosiy vositalar tarkibi va harakati tahlilida hisobot ma'lumotlari dinamikada ko'rib chiqiladi. Bunda shuni ham nazarda tutish lozimki, asosiy vositalarning ishora qilingan ishlab chiqarish xarakteridagi ikkala guruhi bevosita mahsulot ishlab chiqarish bilan bog'langan, shuning uchun ular eng katta solishtirma og'irlikka ega bo'ladi.

6.2-jadval

Asosiy vositalar tarkibi va dinamikasi tahlili

Asosiy vositalar guruhlari	Yil boshi uchun		Yil oxiri uchun		O'zgarishi (+;-)	
	Summa, mln. so'm	Salmog'i, %	Summa, mln. so'm	Salmog'i, %	Summa, mln. so'm	Salmog'i, %
Asosiy vositalar - jami	4594,7	100	5759,9	100	+1165,2	+25,3
jumladan, ishlab chiqarish	3446	75	4493	78	+1047	+30,3
Noishlab chiqarish	1148,7	25	1266,9	22	+118,2	+10,3

Jadval ma'lumotlari ko'rsatadiki, ishlab chiqarish yo'nalishidagi asosiy vositalarning ulushi yil boshidagi 75% dan yil oxirigacha 78% gacha o'sib, noishlab chiqarishdagi asosiy vositalar ulushi mos ravishda pasaygan.

Asosiy vositalar tarkibida sodir bo'layotgan o'zgarishlarni aniqlash uchun ularning tarkibini tahlil qilish zarur.

Asosiy vositalar tarkibi tarmoqning o'ziga xosligi bilan belgilanadi va korxonalarining ishlab chiqarish-texnik xususiyatlarini aks ettiradi. Fondlar tarkibini tahlil qilishda aktiv va passiv qismlar nisbatini aniqlash zarur. Fondlarning aktiv qismi mehnat predmetiga bevosita ta'sir qiladi. Passiv qismni ishlab chiqarish jarayonini amalga oshirish uchun shart-sharoitlarni vujudga keltiruvchi fondlar tashkil qiladi. Iqtisodiy adabiyotlarda fondlarning aktiv qismi tarkibi bo'yicha yagona qarash shakllanmagan. Ayrimlar bino va inshootlarni hisobdan chiqargan holda barcha fondlarni aktiv qism deb hisoblasa, boshqalar – faqatgina mashina va uskunalarni aktiv qism deya e'tirof etadilar.

Sanoatning aksariyat tarmoqlarida fondlarning aktiv qismiga mashina va uskunalarni (ishlab chiqarish quvvatlari, ishchi mashina va uskunalarni, o'lchash va me'yorlash pribor hamda moslamalari, laboratoriya jihozlari, hisoblash texnikasi, boshqa mashina va uskunalarni), shuningdek, transport vositalari kiritiladi. Fondlarning passiv qismini bino va inshootlar tashkil qiladi. Biroq ayrim sanoat tarmoqlarida – elektr energetikasi, neft-kon sanoati, gaz va boshqalarda inshootlar fondlarning aktiv qismi tarkibiga kiritiladi. Keyingi hisob-kitoblarda biz mashina va uskunalarni qiymatidan kelib chiqamiz, chunki ular mahsulot ishlab chiqarish o'sishiga, mehnat unumdorligi oshishiga bevosita ta'sir qiladi va fond qaytimi dinamikasini belgilab beradi.

6.3-jadval

Asosiy vositalar tarkibi, tuzilishi va dinamikasi tahlili

Fond nomi	Yil boshi uchun		Yil oxiri uchun		Mutlaq o'zgarish	O'sish sur'ati, %
	summa, mln. so'm	Salmog'i, %	summa, mln. so'm	Salmog'i, %		
A	1	2	3	4	5	6
Bino	491,6	10,7	604,7	10,5	113,1	123
Inshootlar	482,4	10,5	512,6	8,9	30,2	106,2
Uzatish qurilmalari	340	7,4	408,9	7,1	68,9	120,2
Mashin va uskunalar	2665	58	3456,1	60	791,1	129,6
Mebel va ofis jihozlari	92	2	115,2	2	23,2	125,2
Kompyuter va hisoblash texnikasi	147	3,2	161,3	2,8	14,3	109,7
Transport vositalari	248,1	5,4	334,1	5,8	86	134,6
Boshqa asosiy vositalar	128,6	2,8	167	2,9	38,4	129,8
Jami	4594,7	100	5759,9	100	1165,2	125,3

Ko'rib chiqilayotgan davr uchun asosiy vositalarning umumiy qiymati 25,3% ga o'sgan. Ularning tarkibida o'zgarish sodir bo'lgan: mashina va uskunalar ulushi yil boshidagi 58% dan yil oxirida 60% gacha o'sib, passiv qism ulushi qisqargan. Bunda mashina va uskunalar o'sishi boshqa asosiy vositalarning o'sish sur'atini ortda qoldirgan.

6.3. Asosiy vositalar harakati tahlili

Asosiy vositalar harakati tahlili quyidagi ko'rsatkichlar asosida amalga oshiriladi – asosiy vositalar kirimi (joriy qilinishi), yangilash, hisobdan chiqarish, tugatish, kengaytirish koeffitsientlari. Asosiy vositalarning texnik holatini tavsiflash uchun yaroqlilik, eskirish va almashtirish koeffitsientlari hisoblanadi.

Ko'rsatkichlarni hisoblash uchun boshlang'ich axborot manbai asosiy vositalar harakati bilan bog'liq hisob ma'lumotlari hisoblanadi. Yangilash va tugatish koeffitsientlarini hisoblash uchun yangi uskuna keltirilishi va eskirgan uskunalar tugatilishi haqida birlamchi analitik hisob ma'lumotlari talab qilinadi.

Ko'rsatkichlarni hisoblash metodikasini quyida keltirilgan jadval ma'lumotlari misolida ko'rib chiqamiz.

6.4-jadval

Asosiy vositalar mavjudligi va harakati balansi (mln.so'mda)

Ko'rsatkich	Yil boshida mavjud	Kirim qilindi	Chiqarib tashlandi	Yil oxirida mavjud
-------------	--------------------	---------------	--------------------	--------------------

Boshlang'ich baholashda asosiy vositalar qiymati	4594,7	1608,1	442,9	5759,9
jumladan yangilari		590		
Asosiy vositalar eskirishi	1581			2496,5
Asosiy vositalarning qoldiq qiymati	3013,7			3263,4

Asosiy vositalar harakati tahlili uchun quyidagi formulalar bo'yicha yuqorida tilga olingan ko'rsatkichlarni hisoblaymiz:

- Tushum (joriy qilish) koeffitsienti **Kj**:

$$K_j = \frac{\text{Qayta kirim qilingan asosiy vositalar}}{\text{Davr oxirida asosiy vositalar qiymati}}$$

$$K_j = \frac{1608,1}{5759,9} \times 100\% = 27,9\%$$

- Yangilash koeffitsienti **Kya**:

$$K_{ya} = \frac{\text{Yangi asosiy vositalar qiymati}}{\text{Davr oxirida asosiy vositalar qiymati}}$$

$$\frac{590}{5759,9}$$

$$K_{ya} = \quad \quad \quad x 100\% = 10,2 \%$$

Yangilash koeffitsienti fondlarning barcha qiymati kabi ularning aktiv qismi bo'yicha ham, shuningdek, uskunalar guruhlari bo'yicha hisoblanadi va odatda qator yillar uchun dinamikada ko'rib chiqiladi. Bizning misolimizda yillik yangilanish koeffitsienti 10,2% ga teng. Uskunalarining yosh tarkibi asosiy vositalarning texnik darajasini ham tavsiflaydi. Bu uning ishga yaroqliligi va almashtirish zarurati haqida mulohaza qilishga, shuningdek, fond qaytimini oshirishning potentsial imkoniyatlarini bilishga imkon beradi. Tahlil uchun amaldagi uskunalarning turlari bo'yicha, ularning ichida esa foydalanish davomiyligi bo'yicha guruhlanadi va amaldagi muddatlar normativ, mazkur sanoat uchun umumiy o'rnatilgan xizmat muddatlari bilan taqqoslanadi. Bundan tashqari, foydalanilishi fond qaytimining etarli darajasini ta'minlay olmaydigan eskirgan uskunalarining ulushi aniqlanadi.

Asosiy ishlab chiqarish fondlari kirimi asosan ikki yo'nalishda amalga oshiriladi:

- yangi qurilish va texnik qayta qurollantirish;
- amaldagi korxonalar rekonstruksiyasi.

Mamlakatimizda o'tkazilayotgan islohotlarning eng muhim yo'nalishlaridan biri – bu birinchi navbatda mamlakatning makroiqtisodiy barqarorligini, umuman iqtisodiy o'sishning lokomotivlariga aylanishi lozim bo'lgan ishlab chiqarish, tarmoq va sohalarni jadal rivojlantirishga, demografik xususiyatlar, ish bilan bandlik, aholi daromadlarini oshirish va boshqalar bilan bog'liq O'zbekiston uchun o'ziga xos bo'lgan o'ta muhim muammolarni hal qilishni ta'minlashga yo'naltirilgan iqtisodiyotni tizimli va bosqichli ravishda tuzilmaviy yangilash hisoblanadi.

Bundan tashqari, investitsiya mablag'larining aksariyat qismi korxonalar uskunalarini modernizatsiyalash va texnik qayta qurollantirishga yo'naltirilayotganligi kam xarajatlar bilan yuqori sifatli mahsulotlar ishlabchiqarishni ko'paytirishga zamin yaratadi.

- Asosiy vositalarni muomaladan chiqarish koeffitsienti K_{ch} :

$$\text{Muomaladan chiqarilgan asosiy vositalar qiymati } K_{ch} = \frac{\quad}{\text{Davr boshida asosiy vositalar qiymati}}$$

$$K_{ch} = \frac{442,9}{4594,7} \times 100 = 9,6\%$$

- Tugatish koeffitsienti K_t :

Tugatilgan asosiy vositalar qiymati

$$K_t = \frac{\quad}{\text{Davr boshida asosiy vositalar qiymati}}$$

Hisobot yilida kirim qilingan asosiy vositalar ulushi 27,9% ni tashkil qildi, ulardan yangilari 10,2% . Asosiy vositalarni yangilash maqsadi – uskunalarini saqlash va ishlatish bo'yicha xarajatlarni kamaytirish, uskunalar turib qolishlarini kamaytirish, mehnat unumdorligini yuksaltirish, mahsulotlarning raqobatbardoshligini oshirish.

- Almashtirish koeffitsienti K_a :

Eskirishi natijasida chiqarib tashlangan asosiy vositalar qiymati

$$K_a = \frac{\quad}{\quad}$$

Qayta kirim qilingan asosiy vositalar qiymatix 100 =
27,5%.

$$K_a = \frac{442,9}{1608,1}$$

- Mashina va uskunalar parkini kengaytirish koeffitsienti K_{keng} :

$$K_{keng} = 1 - K_a.$$

Ishlab chiqarish jarayonida ishlatilayotgan asosiy vositalar jismoniy vama'naviy eskiradi. Jismoniy eskirish darajasi amortizatsiya hisoblash jarayonida

aniqlanadi. Bu jarayon quyidagilar uchun usul sifatida bir necha jihatdan ko'rib chiqilishi mumkin:

- asosiy vositalar eskirmagan qismining joriy bahosini aniqlash;
- asosiy vositalarga bir martalik xarajatlarni tayyor mahsulotga kiritish;
- ishlab chiqarish jarayonidan chiqarilayotgan asosiy vositalarni o'rin almashtirish uchun yoki yangi ishlab chiqarishga qo'yilmalar uchun moliyaviy resurslar jamg'arish.

Asosiy vositalar holatini aniqlash uchun mos ravishda asosiy vositalarning eskirgan ulushi yoki ishlatish uchun yaroqli qismi ulushini tavsiflovchi eskirish va yaroqlilik ko'effitsientlari hisoblanadi:

- Asosiy vositalar eskirish ko'effitsienti K_e :

$$K_e = \frac{\text{Asosiy vositalar eskirish qiymati}}{\text{Asosiy vositalar boshlang'ich qiymati}}$$

- Asosiy vositalar yaroqlilik ko'effitsienti K_y

$$K_y = \frac{\text{Asosiy vositalar qoldiq qiymati}}{\text{Asosiy vositalarning boshlang'ich qiymati}}$$

Ushbu ko'rsatkichlar foizlarda yoki ulush birliklarida o'lchanadi va hisobot davrining boshi uchun ham, oxiri uchun ham hisoblanishi mumkin. Ma'lumki, eskirish ko'effitsientining ortishi korxonalar asosiy vositalari holati yomonlashganligini bildiradi. Bunda shuni hisobga olish lozimki, eskirish ko'effitsienti asosiy vositalarning haqiqatda eskirishini aks ettirmaydi, yaroqlilik ko'effitsienti esa ularning joriy qiymati, masalan, uskunalar vaqtincha ishlatilmayotganda aniq bahosini bera olmaydi. Bu holatda asosiy vositalar jismoniy eskirmaydi, lekin ularning eskirishining umumiy miqdori ortadi. Asosiy vositalarning joriy qiymat bahosi qator omillar, xususan, konyuktura va talab holatiga bog'liq bo'ladi, shuning uchun yaroqlilik ko'effitsienti yordamida olingan bahodan farqlanishi mumkin. Asosiy vositalarning eskirish miqdoriga tashkilotda qabul qilingan amortizatsiya hisoblash tizimi eng katta ta'sir ko'rsatadi. Hozirgi

vaqtda mavjud hisob va hisobot tizimida eskirish va yaroqlilik ko'effitsientlari asosiy vositalar holatining faqatgina shartli bahosini beradi, bu esa ushbu ko'rsatkichlardan tahlil jarayonida qo'llash imkoniyatini jiddiy ravishda cheklab qo'yadi. Endi esa asosiy vositalarning eskirish va yaroqlilik ko'effitsientlarini aniqlaymiz:

$$K_e = 1581 / 4594,7 \times 100\% = 34,5\% \text{ - yil boshi uchun } K_e =$$

$$2496,5 / 5759,9 \times 100\% = 43,4\% \text{ - yil oxiri uchun}$$

$$K_y = 3013,7 / 4594,7 \times 100\% = 65,5\% \text{ - yil boshi uchun } K_y =$$

$$3263,4 / 5759,9 \times 100\% = 56,6\% \text{ - yil oxiri uchun}$$

Yaroqlilik ko'effitsienti bir (yoki 100%) va eskirish ko'effitsienti o'rtasidagifarf q sifatida hisoblab topilishi mumkin $K_y = 1 - K_e$.

6.4. Asosiy vositalardan samarali foydalanish tahlili

Xo'jalik yurituvchi sub'ektlar faoliyatida asosiy vositalardan samarali foydalanish muhim ahamiyat kasb etadi. Asosiy vositalardan samarali foydalanish xarajatlarni to'g'ri taqsimlanishiga natijada korxonaning moliyaviy ahvoli yaxshilanishiga olib keladi.

Asosiy vositalardan foydalanish samaradorligini umumiy tavsiflashda fond qaytimi, fond

sig'imi, fondlar rentabelligi, mahsulotlar o'sishining bir so'miga to'g'ri keladigan solishtirma kapital qo'yilmalar kabi ko'rsatkichlardan foydalaniladi. Shuningdek, mahsulot ishlab chiqarish hajmi o'zgarishi natijasida yuzaga keluvchi nisbiy iqtisod (qo'shimcha ehtiyoj) ham hisoblanadi.

Asosiy vositalar bilan ta'minlanganlik, ularning holati, harakati, samaradorligini, asosiy vositalarning rentabelligini baholashda tahlilning metodologik asoslari quyidagilardan iborat.

6.5-jadval

Asosiy vositalar va ulardan samarali foydalanish tahlilining muhim masalalari

Tahlil mavzulari	O'rganiladigan ko'rsatkichlar tizimi	Tahlil mazmuni	Tahlil natijasi
Asosiy vositalar tahlili va uning nazariy jihatlarini	Asosiy vositalar tahlilining nazariy, metodologik asoslari	Ta'rifi, turkumlanishi, tahlil vazifalari, axborot manbalari bayon etiladi	Zamonaviy ta'rifi, turkumlanishi, tahlil mazmuni, vazifalari, axborot manbalari tavsiflanadi
Asosiy vositalar bilan ta'minlanganlik, va qurollanganlik tahlili	Asosiy vositalar bilan ta'minlanganlik ko'effitsiyenti, Asosiy vositalar va nomoddiy aktivlar bilan qurollanish ko'effitsiyenti	Asosiy vositalar bilan ta'minlanishi, qurollanishi va uning dinamik o'zgarishlari tahlil qilinadi	Ta'minlanganlik va qurollanganlikni o'stirish choralari ko'riladi
Asosiy vositalar harakatining tahlili	Asosiy vositalarning kirib kelish ko'effitsiyenti, Asosiy vositalarning chiqib ketish ko'effitsiyenti, Asosiy vositalar harakatining sifat ko'rsatkichlari	Asosiy vositalarning harakat ko'rsatkichlariga baho berish orqali ularning o'zgarishi, o'zgarish tendensiyalari tahlil qilinadi	Harakat ko'rsatkichlarini yaxshilash choralari ko'riladi
Asosiy vositalar holatining tahlili	Asosiy vositalarning eskirish ko'effitsiyenti, Asosiy vositalar va nomoddiy aktivlarning yaroqlik ko'effitsiyenti	Asosiy vositalarning holatiga, ularning o'zgarishiga va o'zgarish tendensiyalariga baho beriladi	Holat ko'rsatkichlarini yaxshilash choralari ko'riladi
Asosiy vositalar samaradorligining tahlili	Asosiy vositalarning qaytimi, Asosiy vositalarning sig'im ko'rsatkichlari	Asosiy vositalarning qaytimi va sig'imiga, ularning o'zgarishiga, mahsulot hajmiga ta'siri tahlil qilinadi	Samaradorlikni oshirish choralari ko'riladi
Asosiy vositalarning rentabellik tahlili	Asosiy vositalarning rentabellik ko'rsatkichlari	Asosiy vositalarning foydaligiga, uning o'zgarishiga ta'sir etuvchi omillarga baho beriladi.	Rentabellikni oshirish choralari ko'riladi

Asosiy vositalarning tahlilida o'rganiladigan muhim ko'rsatkichlar va ularning aniqlash tartiblarini quyidagi jadvalda ifoda etish mumkin.

Asosiy vositalar tahlilining ko'rsatkichlar tizimi

	Ko'rsatkichlar	Ko'rsatkichlarning aniqlanishi	Belgilar izohi
	Asosiy vositalar bilan ta'minlanganlik koeffitsiyenti (Ta)	$Ta=Av / Im$	Av-asosiy vositalarning o'rtacha yillik qiymati
	Asosiy vositalar bilan qurollanishi koeffitsiyenti (Qa)	$Qa=Av / X$	Im-ishlab chiqarish maydoni X-xodimlarning o'rtacha ro'yxat soni
	Asosiy vositalarning kirib kelish koeffitsiyenti (Ka)	$Ka=Avk / Avo$	Avk-kirib kelgan asosiy vositalarning qiymati Avo-asosiy vositalarning yil oxiridagi qiymati
	Asosiy vositalarning chiqib ketish koeffitsiyenti (Cha)	$Cha=Avch / Avb$	Avch-chiqib ketgan asosiy vositalar qiymati Avb-asosiy vositalarning yil oxiridagi qiymati
	Asosiy vositalar ning harakatining sifat ko'rsatkichlari (As)	$As=Avk / Avch$	
	Asosiy vositalarning eskirish koeffitsiyenti (Kea)	$Kea=Ave / Avd$	Ave-asosiy vositalarning eskirish qiymati Avd-asosiy vositalarning boshlang'ich qiymati
	Asosiy vositalarning yaroqlilik koeffitsiyenti (Kyaa)	$Kyaa=Avq / Avd$	Avq-Asosiy vositalarning qoldiq qiymati
	Asosiy vositalarning qaytimi (Aq)	$Aq=Mx / Avo'$	Mx-mahsulot hajmi Avo'-asosiy vositalarning o'rtacha yillik qiymati
	Asosiy vositalarning sig'im ko'rsatkichlari (As)	$As=Avo' / Mx$	
0	Asosiy vositalarning rentabellik ko'rsatkichlari (Ra)	$Ra=SF / Avo'$	Sf-sof foyda

Asosiy vositalar va ulardan samarali foydalanishni tahlili

Ko'rsatkichlar	Yillar			Mutlaq o'zgarishi (+,-)		
	2015 yil	2016 yil	2017 yil	2016 yil 2015 yilga nisbatan	2017 yil 2016 yilga nisbatan	2017 yil 2015 yilga nisbatan
Mahsulot hajmi, mln so'm	241950	358353	718470	116403	360117	476520
Yalpi foyda, mln so'm	26145	21333	31632	-4812	10299	5487
Asosiy vositalarning o'rtacha yillik qiymati, mln so'm	35529	46101	56454	10572	10353	20925
Aktiv asosiy vositalarning o'rtacha yillik qiymati, mln so'm	18993	28761	41109	9768	12348	22116
Jami asosiy vositalarning fond qaytimi, ming so'm	6,81	7,77	12,73	0,96	4,95	5,92
Aktiv asosiy vositalarning fond qaytimi, ming so'm	12,74	12,46	17,48	-0,28	5,02	4,74
Jami asosiy vositalarning fond sig'imi, ming so'm	0,15	0,13	0,08	-0,02	-0,05	-0,07
Asosiy vositalar rentabelligi, %	73,59	46,27	56,03	-27,31	9,76	-17,56

Xulosa: korxonada asosiy vositalar va ulardan samarali foydalanishi yuzasidan quyidagi xulosalarga kelish mumkin:

- mahsulot ishlab chiqarish va sotish hajmi, yalpi foyda, asosiy vositalarning o'rtacha yillik qiymati yillar kesimida keskin ortib borgan.

- asosiy vositalarning qaytimi bo'yicha eng yuqori, asosiy vositalar sig'imi bo'yicha eng quyi natija 2017-yilda kuzatilgan

- asosiy vositalarning rentabelligi bo'yicha eng quyi natija aksincha 2015- yilda kuzatilgan.

Bundan ko'rinib turibdiki asosiy vositalarning samaradorligi bo'yicha o'sish kuzatilgan ularning natijaviyligi, rentabelligi bo'yicha pasayish kuzatilgan. Foydaga ishlash ko'proq tashqi omillar ta'siriga bog'langanligi sababli korxonada bu borada o'zining narx siyosatini, marketing faoliyatini qayta ko'rib chiqishi va bu bo'yicha omilkorligini oshirish talab etiladi.

7-BOB. MODDIY RESURLAR BILAN TA‘MINLANGANLIK VA ULARDAN FOYDALANISH TAHLILI

7.1. Moddiy resurslar bilan ta‘minlanganlik hamda ulardan foydalanish samaradorligi tahlilining vazifalari va axborot ta‘minoti

7.2. Moddiy resurslar tahlilining asosiy ko‘rsatkichlari

7.3. Ombor zaxiralari holati tahlili

7.4. Moddiy resurslardan samarali foydalanish tahlili

7.1. Moddiy resurslar bilan ta‘minlanganlik hamda ulardan foydalanish samaradorligi tahlilining vazifalari va axborot ta‘minoti

Xo‘jalik yurituvchi sub‘yektlar faoliyatida cheklangan resurslardan foydalanib, cheksiz ehtiyojlarni qondirish zaruriyati yuzaga keladi. Xo‘jalik yurituvchi sub‘yektlarda moddiy resurslarga bo‘lgan ehtiyojni o‘z vaqtida qondirish va ulardan samarali foydalanish muhim vazifalardan biri hisoblanadi.

Moddiy resurslar (mehnat predmetlari) va ulardan samarali foydalanish tahlilida moddiy resurslarning nazariy tavsifi, ularning turkumlanishi, xo‘jalik subyektlarining moddiy resurslar bilan ta‘minlanganligi, samaradorligi, jami aktivlar tarkibidagi salmog‘i, moliyalashtirilishi, aylanuvchanligi bilan bog‘liq jihatlar tahlil etiladi.

7.1-jadval

Moddiy resurslar va ulardan samarali foydalanish tahlilining muhim masalalari

Tahlil mavzulari	O‘rganiladi-gan ko‘rsatkichlar tizimi	Tahlil mazmuni	Tahlil natijasi
Moddiy resurslar tahlili mazmuni vazifalari va axborot manbalari	Moddiy resurslar tahlilining nazariy va metodologik asoslari	Ta‘rifi, turkumlanishi, tahlil vazifalari, axborot manbaalari bayon etiladi	Zamonaviy ta‘rifi, turkumlanishi, tahlil mazmuni, vazifalari, axborot manbalari tavsiflanadi
Moddiy resurslar bilanta‘minlanganlik tahlili	Moddiy resurslar ta‘minlanganlik koeffitsiyenti	Moddiy resurslar bilan ta‘minlanganlikning holatiga, o‘zgarishlariga, dinamikasiga baho beriladi	Moddiy resurslar ta‘minlanganlikdagi holat, uni yaxshilash choralari ko‘riladi

Moddiy resurslar samaradorligi tahlili	Moddiy resurslar qaytimi, moddiy resurslar sig'imi koeffitsiyenti	Moliy resurslardan samarali foydalanganlik darajasiga, mahsulot ishlab chiqarish hajmiga ta'siriga baho beriladi	Moddiy resurslar va ulardan samarali foydalanish imkoniyatlari aniqlanadi va choralari ko'riladi
Moddiy resurslar aylanuvchanligi tahlili	Moddiy resurslarning aylanuvchanlik koeffitsiyentlari	Moddiy resurslarning yangidan qiymat yaratishga, ularning qaytuvchanlik darajasiga, ish aktivligiga baho beriladi	Moddiy resurslar joriy holati va uni kelgusida yanada yaxshilash choralariko'riladi

Moddiy resurslarni tahlil qilish xo'jalik yurituvchi sub'yektlar faoliyatida muhim ahamiyatga ega. Tahlil natijalarining aniq, ishonchli va samarali bo'lishi tahlilni to'g'ri tashkil etishga bog'liqdir. Buning uchun moddiy resurslar tahlilining vazifalar ketma-ketligini belgilab olish zarurdir.

Moddiy resurslar tahlili vazifalari:

- moddiy resurslar bilan ta'minlanganlik tahlili;
- ombor zaxiralari holati tahlili;
- moddiy resurslardan samarali foydalanish tahlili;
- material resurslardan foydalanish tahlili;
- xo'jalik yurituvchi sub'ekt moddiy resurslar bo'yicha foydalanilmagan ichki imkoniyatlarni aniqlash.

Moddiy resurslar tahlili uchun axborot manbalari sifatida moddiy resurslar mavjudligi va ulardan foydalanish haqida va ishlab chiqarish xarajatlari haqida statistik hisobot, xom-ashyo bo'yicha ishlab chiqarish hisoboti, moddiy resurslar kirimi, sarfi va qoldig'i haqida analitik buxgalteriya hisobi ma'lumotlari,

shuningdek, moddiy-texnik ta'minot rejalari, xom ashyo va materiallar etkazibberish shartnomalari kabilar xizmat qiladi.

7.2. Moddiy resurslar tahlilining asosiy ko'rsatkichlari

Moddiy ta'minotni to'g'ri tashkil qilish korxonalar uzluksiz ishlashining asosiy shartlaridan biri sanaladi.

Moddiy resurslar va ulardan samarali foydalanish tahlilida o'rganiladigan ko'rsatkichlar va ularning aniqlanish tartibi quyidagi jadvalda ifoda etilgan.

7.2-jadval

Moddiy resurslar va ulardan samarali foydalanish tahlili ko'rsatkichlari

T/r	Ko'rsatkichlar	Ko'rsatkichlarning aniqlanishi	Belgilar izohi
-----	----------------	--------------------------------	----------------

1	Moddiy resurslar bilan ta'minlanganlik koeffitsiyenti (Tmr)	$Tmr = Mrx / Mrz$	Haqiqatdagi moddiy resurslar ta'minoti Moddiy resurslarga bo'lgan zaruriy talab
2	Moddiy resurslar sig'imi (Smr)	$Smr = X / Mx$	Im-ishlab chiqarish maydoni X-xodimlarning o'rtacha ro'yxatsoni
3	Moddiy resurslar qaytimi	$Qmr = MMx / X$	
4	Moddiy resurslarni (o'z va qarz mablag'lari hisobiga) moliyalashtirish koeffitsiyenti (Km1, Km2)	$Km1 = O'MM - UMA / Mr$ $Km2 = QM - O'MM / Md$	O'MM-o'z mablag'lari manbasi O'MA-uzoq muddatli aktivlar QM-qarz mablag'lari
5	Moddiy resurslardan chiqitlar salmog'i koeffitsiyenti (MRch)	$MRch = Mrch / MRs$	Mrch-moddiy resurslarni ishlatishdan chiqitlar Mrs-Moddiy resurslar sarfi
6	Moddiy resurslar aylanuvchanligi koeffitsiyenti (MRa)	$MRa = ST / Mrq$	St-sotishdan tushum Mr-moddiy resurslar qoldig'i
7	Moddiy resurslar tarkibida import xom ashyolar salmog'i (MRi)	$MRi = Mri / Mrj$	Mri-Import qilingan moddiy resurslar qiymati Mrj-moddiy resurslar jami
8	Mahalliyashtirilgan moddiy resurslar salmog'I (MRm)	$MRm = Mrm / Mrj$	Mrm-mahalliyashtirilgan moddiy resurslar qiymati
9	Moddiy resurslardan ishlab chiqarishdan tashqari foydalanishning salmog'i (MRt)	$MRt = Mrt / Mru$	Mrt-ishlab chiqarishdan tashqari foydalanilgan moddiy resurslar qiymati Mru-Umumiy foydalanilgan moddiy resurslar qiymati
10	Moddiy resurslarning TMZ tarkibidagi salmog'i (MRz)	$MRz = Mr / TMZ$	TMZ-tovar moddiy zaxiralar Mr-moddiy resurslar qiymati

7.3. Ombor zaxiralari holati tahlili

Ishlab chiqarish uzluksizligini ta'minlashda ombor zaxiralarini to'ldirishni to'g'ri tashkil qilish muhim ahamiyat kasb etadi. Materiallar bo'yicha me'yorlar o'rnatilgan bo'lishi va shu doirada ushbu zaxiralar o'zining maksimal miqdoridan minimal miqdorigacha tebranishi lozim.

Korxonaning moddiy resurslar zaxirasi quyidagilarni o'z ichiga oladi: normal saqlash

zaxiralari – joriy va sugʻurta (ehtiyot); texnologik va mavsumiy zaxiralar.

Zaxiraning maksimal meʼyoriga sanab oʻtilgan tarkibiy qismlarning barchasi kiradi va u materiallarning navbatdagi partiyasi kelib tushgan vaqtdagi zaxiralar holatini aks ettiradi. Minimal meʼyorga joriy zaxira kiritilmaydi. Bu meʼyor joriy zaxira toʻliq sarflangan va etkazmalarining keyingi partiyasi kelib tushishi kutilayotgan davrdagi zaxiralar holatini aks ettiradi.

Tahlilda materiallar ishlab chiqarish uchun sarflash kunlarida ifodalangan zaxiraning minimal meʼyori bilan taqqoslanadi. Shu maqsadda quyidagi shaklli analitik jadval qoʻllaniladi (7.3-jadval)7.3-jadval

Material resurslar zaxira holati tahlili

Materiallar markasi nomi	Oʻrtacha sutkalik sarf, kg	Haqiqatdagi zaxira		Zaxira meʼyori, kunlar		Maksimal meʼyordan ogʻish	
		kg	kunlar	maksimal	minimal	kunlar	kg
Ip(pryaja)	300	1200 0	40	30	20	+10	+300 0
paket	20	1000	50	70	50	-20	- 4000

Hisoblash: $40 - 30 = +10$ kun

$10 * 300 = +3000$ kg

Ushbu misolda hatto maksimal meʼyor bilan taqqoslanganda ham ip xom- ashyosi sezilarli qoldiq mavjud. Ayni vaqtda boshqa turdagi paket xom-ashyosi 4000 kg kam.

7.4. Moddiy resurslardan samarali foydalanish tahlili

Tahlil etishda eng murakkab jarayon bu operatsion faoliyat samaradorligini baholash masalasidir. Operatsion faoliyat samaradorligida moddiy resurslardan qay darajada foydalanish darajasiga baho beriladi.

Operatsion faoliyat samaradorligi xom-ashyo va materiallarni ishlab chiqarishga yetkazib berish, raqobatchilarning sarfidan kam boʻlgan chiqimlarhisobiga mahsulotlarni ishlab chiqarish, ularni sotish afzalliklariga egaligi bilan tavsiflanadi.

Operatsion faoliyat samaradorlikning umumiy koʻrsatkichi sotishdan tushumni sotilgan mahsulotlar ishlab chiqarish tannarxiga boʻlish asosida topiladi:

$$K_o = S_t / M_t$$

S_t – sotishdan sof tushum;

M_t – sotilgan mahsulot ishlab chiqarish tannarxi.

Operatsion faoliyat samaradorligi baholashda birlik koʻrsatkichlar sifatida mahsulot ishlab chiqarishda qatnashuvchi, kelgusida iqtisodiy naf keltiruvchi aktivlar (moddiy, nomoddiy, intellektual mulk)ning, mehnatning samaradorlik koʻrsatkichlari olinadi.

Operatsion faoliyat samaradorligini baholashda:

- moddiy resurslar sarfi (samarasi)ga
- mehnat sarfi (unumdorligi)ga;
- mehnat vositalari, ishlab chiqarish quvvatlaridan foydalanishi (sa-marasi)ga;
- innovatsion mahsulotga (raqobatdoshligi);
- eksport qilingan mahsulot hajmiga alohida ahamiyat qaratiladi (eksportsalohiyatiga);

7.4- jadval

Moddiy resurslar va ulardan samarali foydalanishni tahlili

Ko'rsatkichlar	Yillar			Mutlaq o'zgarishi (+,-)		
	2015	2016	2017	2016 y. 2015 yilga nisbatan	2017 y. 2016 yilga nisbatan	2017 y. 2015 yilga nisbatan
Mahsulot hajmi, mln so'm	241950	358353	718470	116403	360117	476520
Mahsulot sotishdan sof tushum, mln so'm						
Yalpi foyda, mln so'm	26145	21333	31632	-4812	10299	5487
Moddiy resurslar qiymati, mln so'm	35529	46101	56454	10572	10353	20925
Moddiy resurslar qaytimi, mln so'm	6,81	7,77	12,73	0,96	4,95	5,92
Moddiy resurslar sig'imi	0,15	0,13	0,08	-0,02	-0,05	-0,07
Moddiy resurslar aylanish davri, kun	52.86	46.33	28.27	-6.53	-18.6	-24.29
Moddiy resurslar rentabelligi, %	73,59	46,27	56,03	-27,31	9,76	-17,56

Xulosa: korxonada mahsulot ishlab chiqarish hajmi 2017-yilda 2016-yilganisbatan 360117 ming so'mga, 2015-yilga nisbatan 476520 ming so'mga ortgan.

O'z navbatida 2017-yildagi moddiy resurslar qiymati 2016-yilga nisbatan 10299ming so'mga, 2015-yilga nisbatan 5487 ming so'mga ortgan.

Moddiy resurslar sig'imining eng quyi natijasi 2017-yilda kuzatilgan. Moddiy resurslar rentabelligi bo'yicha natijaviylik esa aksincha bo'lgan.

Eng yuqori natijaga 2015-yilda erishilgan.

8-BOB. MEHNAT RESURSLARI BILAN TA`MINLANGANLIK VA MEHNAT UNUMDORLIGI TAHLILI

8.1. Xo`jalik yurituvchi sub`ektlarda mehnat resurslarini tahlil qilishning ahamiyati, tahlil vazifalari va axborot manbalari

8.2. Xo`jalik yurituvchi sub`ektlarning mehnat resurslari bilan ta`minlanishini tahlili

8.3. Ishchilarni qo`nimsizligi va ish vaqtidan foydalanishini tahlilhamda uning o`zgarish sabablari

8.4. Mehnat unumdorligi va mehnat sig`imi tahlili

8.5. Mahsulot hajmiga ta`sir etuvchi mehnat omillarini tahlili

8.1. Xo`jalik yurituvchi sub`ektlarda mehnat resurslarini tahlil qilishning ahamiyati, tahlil vazifalari va axborot manbalari.

Korxonada faoliyatida mehnat omili muhim ahamiyat kasb etadi. Mehnat – bu inson va jamiyatning ehtiyojlarini qondirishga qaratilgan oqil va ongli faoliyatdir.

Mehnat resurslari mehnatga layoqatli aholining 16 yoshdan 55 yoshgacha bo`lgan ayollar va 16 yoshdan 60 yoshgacha bo`lgan erkaklardan iborat qatlamidir.

Korxonada mehnat resurslari: xodim, ishchi, xizmatchi kategoriyalari bilan tarkiblanadi.

Xodim – korxonada band bo`lgan barcha tarkib, ishchi-mahsulot ishlab chiqarishda bevosita qatnashuvchi, jismoniy mehnat bilan shug`ullanuvchi, xizmatchilar – jismoniy mehnatdan tashqari, xizmat ko`rsatuvchi tarkib hisoblanadi.

8.1-jadval

Mehnat resurslari va ulardan samarali foydalanish tahlilining muhim masalalari

Tahlil mavzulari	O`rganiladigan ko`rsatkichlar tizimi	Tahlil mazmuni	Tahlil natijasi
Mehnat resurslari va ulardan samarali foydalanish tahlili mazmuni vazifalari va axborot manbalari	Mehnat resurslariva ulardan samarali foydalanish tahlilining nazariy, metodologik asoslari tasniflanadi	Ta`rifi, turkumlanishi, tahlil vazifalari, axborot manbalari bayon etiladi	Zamonaviy ta`rifi, turkumlanishi, tahlil mazmuni, vazifalari, axborot manbalari tavsiflanadi

Korxonaning mehnat resurslari bilan ta'minlanishini tahlili	Mehnat resurslari tarkibi va ularning salmog'i, korxonaning mehnat resurslaribilan ta'minlanish koeffitsiyenti	Mehnat resurslari turli tarkibiy belgilar bo'yicha o'rganiladi mutlaq va nisbiy o'zgarishlari baholanadi	Mehnat resurslarini tarkibiy jihatdan o'rganishga xodimlar mehnatidan samarali foydalanishning muhim omili deb qaraladi
Ish kuchi qo'nimsizligi va ishchilarning malaka darajasini tahlili	Xodimlarning harakati (ishga qabul qilinishi, ishdan bo'sh darajasi), qo'nimsizlik, malaka darajasi	Xodimlar harakatiga uning sifat ko'rsatkichlari baholanadi	Xodimlar harakatida sifat o'zgarishlarni ta'minlash chora-tadbirlari ko'riladi
Ishchilarni ish vaqtidan foydalanishini tahlil va uning o'zgarish sabablari	Ish vaqti fondidan foydalanish darajasini ifoda etuvchi ko'rsatkichlar	Ishchilar sonining o'zgarishi, Bir ishchini ishlagan kunlarining o'zgarishi, Ish kuni davomiyligini o'zgarishi	Ish vaqti fondidan samarali foydalanish, bo'shturishlar, ish vaqtida turli yo'qotishlarni oldini olish choralari ko'riladi
Mehnat unumdorligi tahlili	Mehnat resurslariva vaqt fondidansamarali foydalanish ko'rsatkichlari	Bir xodimning mehnat unumi, Bir ishchining mehnat unumi, Bir kunlik mehnat	Mehnat unumdorligini tarkibiy ko'rsatkichlarini baholash orqali uni
		unumi, Bir soatlik mehnat unumi	o'stirish choralari ko'riladi

Sanoat ishlab chiqarish xodimlari mehnat unumdorligiga ta'siretuvchi omillar tahlili	Sanoat ishlab chiqarish xodimlarining mehnat unumdorligi ko'rsatkichi	Ishchilarning sanoat ishlab chiqarish xodimlari tarkibidagi salmog'ining o'zgarishi, bir ishchining mehnat unumining o'zgarishini ta'sir darajalari baholanadi	Xodimlar mehnat unumi va uning o'zgarishiga ta'sir etuvchi birliklarni maqsadli boshqarish imkonitug'iladi
Ishchining mehnat unumdorligiga ta'sir etuvchi omillarning tahlili	Bir ishchining mehnat unumdorligi ko'rsatkichi	Mehnat unumi va uning o'zgarishiga: bir ishchining yil davomida ishlagan o'rtachakishi kunlari; ish kuni davomiyligi; ishchining bir soatlik ish unumi ta'siri hisob-kitob qilinadi	Ishchining mehnat unumi va uni o'stirish choralari belgilanadi
Mahsulot mehnat sig'imini tahlili	Mahsulot hajmiga ish vaqti sarfi ko'rsatkichi	Mahsulotning mehnat sig'imi, uning o'zgarishi, o'zgarish sabablari o'rganiladi	Mahsulot hajmida mehnat sarfining optimallashtirish choralari ko'riladi
Mahsulot hajmiga ta'sir etuvchi mehnat omillarini tahlili	Ishchilarning o'rtacha ro'yxat soni, bir ishchi tomonidan ishlangan ish kuni, ish kuni davomiyligi, o'rtacha bir soatlik mehnat unumi	Mahsulot hajmiga ta'sirini omilli tahlili o'tkaziladi, ta'sir darajalari hisob-kitob qilinadi	Mehnat omillarini ijobiy ta'sir birliklarini baholash orqali ularni rag'batlantirish choralari ko'riladi.

Xo'jalik yurituvchi sub'ektlarning mehnat resurslari bilan ta'minlanganliginio'rganishda iqtisodiy tahlilining asosiy vazifalari bo'lib quyidagilar hisoblanadi:

1. Xo'jalik yurituvchi sub'ektlarning mehnat resurslari bilan ta'minlanishi, ularning tarkibi, strukturasi o'zgarishini mehnat unumdorligiga bo'lgan ta'sirini hisoblash va baho berish;
2. Ish vaqtini yo'qotish sabablarini aniqlash va unga baho berish;
3. Mehnat unumdorligi rejasining bajarilishi va dinamikasiga ob'ektiv bahoberish;
4. Mehnat resurslaridan samarali foydalanish bo'yicha mavjud imkoniyatlarni aniqlash;
5. Xodimlar qo'nimsizligiga baho berish;
6. Mahsulot ishlab chiqarish hajmiga ta'sir etuvchi mehnat omillarini aniqlash va ularga baho berish;
7. Bir xodimning mehnat unumdorligini aniqlash va uning o'zgarishiga ta'sir etuvchi omillarga baho berish;
8. Ish vaqtdan foydalanish va bir soatlik mehnat unumdorligini o'zgarishini mahsulot ishlab chiqarish hajmiga ta'sirini o'rganish va hokozolar.

Xo'jalik yurituvchi sub'ektlarning mehnat resurslari bilan ta'minlanganlik va ulardan samarali foydalanganlik holatlariga baho berishda iqtisodiy tahlilning asosiy axborot manbalari bo'lib quyidagilar hisoblanadi:

- biznes reja ma'lumotlari;
- mehnat resurslaridan foydalanish ko'rsatkichlarini aks ettirgan 1-shaklidagi -Mehnat hisoboti statistik hisobot shakli ma'lumotlari;
- ishga kelish, ketish to'g'risidagi tabel, ishlab chiqarish normasini bajarilishi to'g'risidagi ma'lumotnoma va boshqa ma'lumotlar.

8.2. Xo'jalik yurituvchi sub'ektlarning mehnat resurslari bilan ta'minlanishini tahlili

Xo'jalik yurituvchi sub'ektlar faoliyatini barqaror rivojlanishi mehnat resurslari bilan bevosita bog'liq jarayondir. Xo'jalik yurituvchi sub'ektlarda eng muhim vazifalardan biri mehnat resurslari bilan ta'minlanishdir.

Mehnat resurslari ishlab chiqarishga uch yoqlama ta'sir etadi.

1. Korxonani mehnat resurslari bilan ta'minlanish darajasi.
2. Ish vaqtdan foydalanish.
3. Mehnat unumdorlik darajasi.

Ishlab chiqarish jarayoni uzluksizlikda davom etishi uchun mehnat resurslaribilan ta'minlanishi muhim ahamiyatga ega.

Korxonaning barcha bo'g'inlarida xizmat qiladigan xodimlar ikkiguruhga bo'linadi:

1. Sanoat ishlab chiqarish xodimlari
2. Noishlab chiqarish sohasidagi hodimlar.

Ishlab chiqarish jarayonida mehnat qiladigan kategoriyadagi tsex uskunarini kapital ta'mirlash, korxonada boshqaruv bo'limi, konstruktor byurosi, yong'indan muhofaza qilish sohasidagi xodimlar sanoat ishlab chiqarish xodimlari deb ataladi.

Transport, uy-joy xo'jaligi, bolalar bog'chasi va yaslisi, madaniy-ma'rifiy sohalardagi xodimlar noishlab chiqarish xodimlari tarkibiga kiradi.

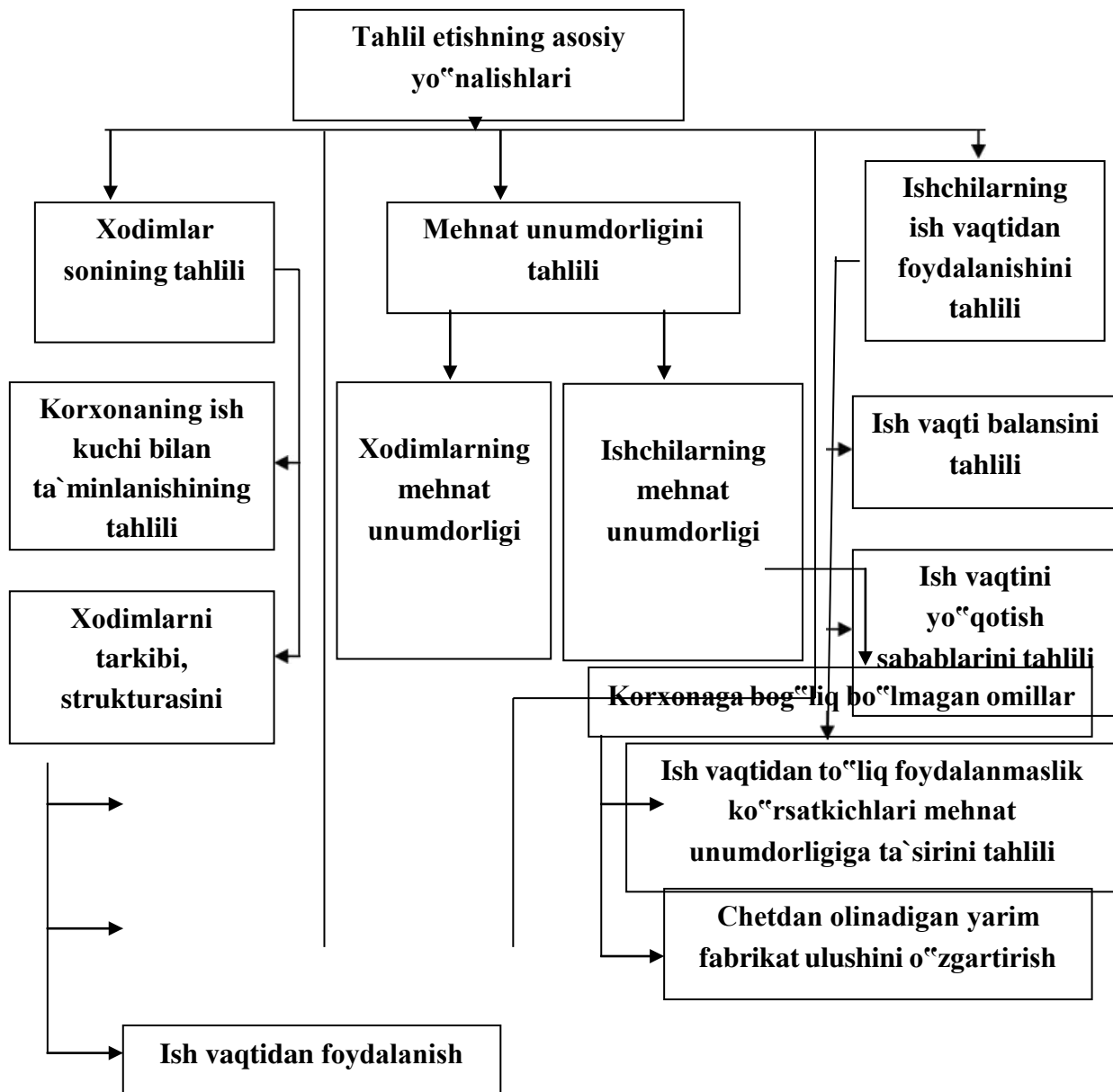
Sanoat ishlab chiqarish xodimlari ishlab chiqarishdagi roliga qarab quyidagi kategoriyadagi xodimlarga bo'linadi:

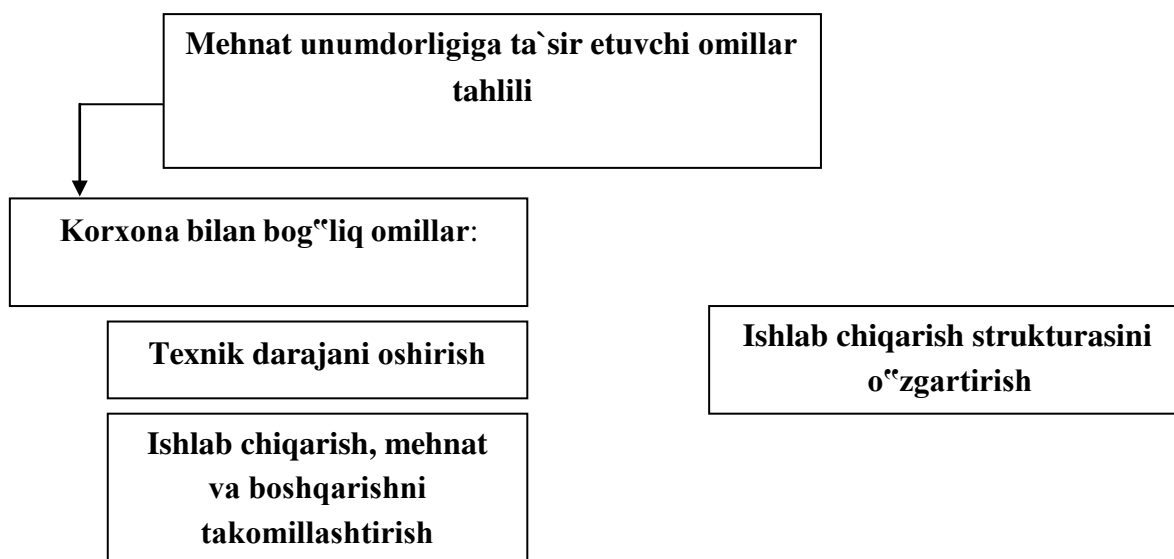
- Ishchilar;
- Xizmatchilar;

Mehnat resurslari tahlili korxonani mehnat resurslari bilan ta'minlanishini aniqlashdan boshlanadi. Buning uchun jami sanoat ishlab chiqarish xodimlarini soni shu jumladan, ayrim kategoriyadagi xodimlari shtat jadvaliga muvofiqligi bilan taqqoslanib xodimlarni ortiqcha, yetishmasligi aniqlanadi. Maxsulot ishlab chiqarish hajmi nafaqat korxonani umumiy miqdorda mehnat resurslari bilan ta'minlanishiga bog'liq bo'lmay, balki xodimlarni tuzilishiga bog'liqdir.

Xo'jalik yurituvchi sub'ektlarning mehnat resurslari bilan ta'minlanganligiga baho berishda asosiy e'tibor mehnat resurslaridan samarali foydalanishga qaratilishi lozim. Mehnat resurslaridan samarali foydalanishni quyidagi chizma yordamida ifodalab berishimiz mumkin.

Tahlil etishda sanoat ishlab chiqarish xodimlarini soni reja va o'tgan yildagisi bilan solishtirilib, korxonaning mehnat resurslari bilan ta'minlanishi va dinamikasi aniqlanadi. Sanoat ishlab chiqarish xodimlarining strukturasi tarmoq xususiyati, mahsulot nomenklaturasi, ixtisoslashish darajasiga bog'liq.

8.1- chizma. Mehnat resurslaridan foydalanishning tahlili

8.2-jadval

Mehnat resurslarining tarkibi, strukturasi va dinamikasini tahlili

Ko'rsatkichlar	O'tgan yili	Hisobot yili				Mutloq farqi (+,-)	
		Biznes rejada		Haqiqatda		O'tgan yildan	Reja-dan
		Soni, kishi	Salm og'i, %	Soni, kishi	Salm og'i, %		
1	2	3	4	5	6	7	8
1. Ishchilar	617	605	73,78	599	73,59	-18	-6
2. Xizmatchilar	123	120	14,63	117	14,37	-6	-3
3. Raxbar xodimlar	41	35	4,27	37	4,54	-4	+2
4. Mutaxassislar	47	50	6,10	53	6,51	+6	+3
5. Qorovullik xizmati xodimlari	10	10	0,01	8	0,98	-2	-2
Jami	838	820	100,0	814	100,0	-24	-6

Ma'lumotlardan ko'rinib turibdiki, tahlil qilinayotgan korxonada o'rganilayotgan davrda sanoat ishlab chiqarish sohasidagi mehnat resurslari tarkibida bir qator o'zgarishlar sodir bo'lgan. Xususan, o'tgan yilga nisbatan jami mehnat resurslari soni hisobot yilida 24 kishiga kamaygan. Bunga asosan ishchilar sonining 18 kishiga, xizmatchilarning 6 kishiga, rahbar xodimlarning 4 kishiga va qorovullik xizmati xodimlarining 2 kishiga kamayganligi ta'sir etgan. Joriy yilda mutaxassislar soni esa o'tgan yilga nisbatan 6 kishiga ko'paygan. Korxonada hisobot yilida belgilangan biznes rejaga nisbatan ham mehnat resurslari soni 6 kishiga kamaygan. Bunga asosan ishchilar sonining rejalashtirilganiga nisbatan 6 kishiga, xizmatchilarning 3

kishiga kamayganligi va rahbar xodimlar va mutaxassislarining ortishi ta'sir etgan.

Jadval ma'lumotlaridan ko'rinadiki, korxonadagi sanoat ishlab chiqarish sohasidagi mehnat resurslarining asosiy salmog'ini ishchilar va xizmatchilar tashkil etmoqda. Xodimlar tarkibida mutloq tarkibiyo'zgarishlar kuzatilgan bo'lsada ularning umumiy tarkibdagi salmog'ida deyarli keskin o'zgarishlar kuzatilmaydi. Rahbar xodimlarning biznes rejada belgilanganiga nisbatan ortishi korxonaga uchun samara bermaydi. Shu sababli korxonada bevosita ishlab chiqarish jarayonida to'g'ridan-to'g'ri qatnashadigan xodimlar sonini oshirishga harakat qilishi, bu esa samaradorlikni oshirishga olib kelishi mumkin.

8.3. Ishchilarni qo'nimsizligi va ish vaqtidan foydalanishini tahlili hamda uning o'zgarish sabablari

Ishlab chiqarish rejalarining bajarilishi sanoat ishlab chiqarish hodimlari tarkibidagi strukturaviy o'zgarishlarga ham bog'liq. Yil davomida korxonaga xodimlari tarkibi ishga qabul qilish va bo'shatish hisobiga o'zgarib turadi. Bunday o'zgarishlar ish kuchi oboroti koeffitsienti orqali ifodalanadi. Tahlil etishda kadrlarni tayyorlash va ularning malakasini oshirish bo'yicha belgilangan tadbirlarni bajarilishi nazorat qilinadi. Buning uchun ishchilarni o'rtacha razryadi aniqlanadi. Xodimlarning qo'nimsizligi ishlab chiqarishga salbiy ta'sir etadi.

Qo'nimsizlik koeffitsientini aniqlash uchun o'z arizasiga muvofiq ishdan bo'shagan va mehnat intizomini buzganligi uchun ishdan ketgan xodimlar sonining yig'indisini xodimlarning ro'yxat bo'yicha o'rtacha soniga bo'lish lozim. Bu ko'rsatkich o'tgan yillar bilan taqqoslanadi va tegishli xulosalar qilinadi.

8.3-jadval

Xodimlar qo'nimsizligining tahlili

Ko'rsatkichlar	O'tgan yili	Hisobot yili	Farqi (+,-)
1	2	3	4
1. Ishchilarning ro'yhat bo'yicha o'rtacha soni, kishi	617	599	-18
2. Yil davomida ishga qabul qilinganlar soni, kishi	38	39	+1
3. Yil davomida ishdan bo'shatilganlar soni, kishi	56	43	-13
Shu jumladan:	16	12	-4
A) o'z hohishiga ko'ra			
B) progul va mehnat intizomini buzganligi uchun	28	18	-10
V) o'qishga kirganligi, nafaqaga chiqqanligi, xarbiy xizmatga chaqirilganligi sababli	12	13	+1
4. Ishga qabul qilish oboroti, % (gr2/gr1)	6,16	6,51	+0,35
5. Ishdan bo'shatish oboroti, % (gr3/gr1)	9,08	7,18	-1,9
6. Qo'nimsizlik koeffitsienti (gr3a+gr3b/1)	0,071	0,050	-0,429

Jadval ma'lumotlari shuni ko'rsatadiki, tahlil qilinayotgan xo'jalik sub`ektida joriy yilda xodimlarning qo'nimsizligiga bir qadar barham beilgan. Ya'ni, o'tgan yili xodimlar qo'nimsizligi koeffitsienti 0,071 koeffitsientni tashkil etgan bo'lsa, hisobot yilida bu ko'rsatkich 0,050 ni tashkil qildi. Qo'nimsizlik 0,429 koeffitsientga pasayganligini ijobiy baholamoq lozim. Mazkur korxonada ishdan bo'shatish oboroti o'tgan yilgi 9,08 foizdan hisobot yilida 7,18 foizga qadar pasaygan. Bunday natijalar korxonada ijtimoiy-iqtisodiy muhitning yaxshilanayotganligidan dalolatdir. Bu ko'rsatkichlar orqali korxonada mehnatni tashkil etish, rag'batlantirish sistemalari talab darajasida tashkil etila boshlanganligini ifodalaydi. Bundan tashqari korxonada mehnat intizomi kuchayganligini ham ko'rishimiz mumkin. Ya'ni, joriy yilda mehnat intizomini buzganligi uchun ishdan bo'shatilganlar soni o'tgan yilga nisbatan 10 kishiga

kamayganligini uning tasdig'i sifatida ko'rishimiz mumkin. Bunday natijalarni korxonada uchun ijobiy hol deb baholash lozim.

Mahsulot ishlab chiqarish hajmi ishni tashkil etish va mehnat resurslarining ish vaqtdan foydalanish ko'rsatkichlariga ko'p jihatdan bog'liq. Ishchilarning ish vaqti fondi ishchining yil davomida ishlagan kishi-kunlari va kishi-soatlari ko'rinishida hisobotlarda ifodalanadi. Ish vaqtdan foydalanishni tahlil etish uchun ishchilar tomonidan ishlangan jami kishi-kunlari va kishi-soatlari rejasi bilan taqqoslanib ish vaqtini yo'qotilishi va uni o'zgarish sabablari aniqlanadi. Tahlil jarayonida ish vaqti fondidan to'liq foydalanmaslik sabablari atroflicha o'rganilmog'i lozim. Ish vaqtdan foydalanishni tahlil etishda quyidagi ko'rsatkichlarni qo'shimcha aniqlash lozim.

1. Bir ishchini yil davomida ishlagan kishi-kunlari.

2. Ish kuni davomiyligi.

Ishchilarning ish vaqti fondiga (IVF) quyidagi omillar ta'sir etadi:

$$IVF = I_S * K_K * K_D$$

Bu yerda:

- Ishchilar sonining o'zgarishi (I_S);
- Bir ishchini ishlagan kunlarining o'zgarishi (K_K);
- Ish kuni davomiyligining o'zgarishi (K_D).

Ish vaqti fondi (kishi-soatlari)ning o'zi esa quyidagi ko'rsatkichlar ko'paytmasidan hosil bo'ladi.

Jami ishlangan soatlari =	Bir ishchining Ish kuni kishi-
Ishchilar soni * ishlagan kishi-	davomiy
kunlari	ligi

Ish vaqtdan foydalanish tahlili kalendar ish vaqti fondlarini o'z ichiga oladi. Kalendar ish vaqti fondi o'rganilayotgan davrdagi kunlarni ishchilarni ro'yxat bo'yicha soniga ko'paytmasidan hosil bo'ladi. Kalendar ish fondidan dam olish va bayram kunlari hamda rejalashtirilgan ta'til, qo'shimcha ta'til, kasallik

kunlarini ayirish orqali reja bo'yicha ish vaqti fondi hosil bo'ladi. Ish vaqtdan foydalanishni tahlil etishda jami ishchilarni ishlagan ish vaqti fond (kishi-kun, kishi-soat) lari rejalashtirilgan, o'tgan yil ko'rsatkichlari bilan taqqoslanib, ish vaqtdan to'liq foydalanmaslik sabablari aniqlanadi. Ularga ma'muriyat ruxsati bilan ishchilarni boshqa ishlarga jalb etilishi, kasallik tufayli, mehnat intizomiga rioya qilinmasligi tufayli ish vaqti yo'qotilishi kiradi.

Ishchilarning ish vaqti fondi (IVF) ishchilar soni (Is), bir ishchini yil davomida ishlagan kunlari (K) va ish kuni davomiyligi (D) ni ko'paytmalaridan hosil bo'ladi.

$$IB\Phi = Ic \cdot K \cdot D$$

1-T -Mehnat hisoboti shakli ma'lumotlari asosida bir ishchini yil davomida ishlagan kunlari, ish kunining davomiyligi quyidagicha aniqlanadi.

$$K = \frac{\text{Jami ishlagan kishi - kunlari}}{\text{Ishchilar soni}}$$

$$D = \frac{\text{Jami ishlagan kishi - soatlari}}{\text{Jami ishlagan kishi - kunlari}}$$

8.4-jadval

Ishchilarni ish vaqtdan foydalanishini tahlili

№	Ko'rsatkichlar	O'tgan yil	Hisobot yili		Farqi (+,-)	
			Reja	Haqiqatda	o'tgan yildan	rejadan
1.	Ishchilarni ro'yxat bo'yicha o'rtacha soni (Is)	649	624	601	-48	-23
2.	Bir ishchini yil davomida ishlagan kunlari (K)	263	260	257	-6	-3
3.	Bir ishchini yil davomida ishlagan soatlari (S)	2055,9	2027,5	2017,9	-38,0	-9,6
4.	Ish kuni davomiyligi (D), soatda	7,79	7,80	7,85	+0,06	+0,05
5.	Ish vaqti fondi (IVF), ming kishi-soatda	1334,3	1265,2	1212,8	-121,5	-52,4

O'tgan yilga nisbatan ish vaqtini yo'qotilishi 121,5 ming kishi-soat, hisobot yilining rejasiga nisbatan 52,4 ming kishi-soatlarini tashkil etgan. Ish vaqti fondini o'zgarishi quyidagi omillar ta'siri natijasida ro'y bergan:

a) ishchilar soni

$$\Delta IB\Phi(ic) = (Ic^1 - Ic^0) \cdot K^0 \cdot D^0$$

$$\Delta IB\Phi(ic) = (601 - 624) \cdot 260 \cdot 7,80 = -46,6 \text{ ming kishi-soat}$$

b) bir ishchini ishlagan kunlari

$$\Delta IB\Phi(k) = Ic^1 \cdot (K^1 - K^0) \cdot D^0$$

$$\Delta IB\Phi(k) = 601 \cdot (257 - 260) \cdot 7,80 = -14,0 \text{ ming kishi-soat}$$

v) ish kuni davomiyligi

$$\Delta IB\Phi(D) = Ic^1 \cdot K^1 \cdot (D^1 - D^0)$$

$$\Delta IB\Phi(D) = 601 - 257 \cdot (+0,05) = +7,7 \text{ мингкиши - соат}$$

8.5-jadval

Ish vaqtdan foydalanish natijalarini quyidagi jadvalga joylashtiramiz

Ko'rsatkich	Reja bo'yicha	Haqiqatda	Rejadan farqi	Shu jumladan o'zgarishi			
				Ishchilar soni	Bir ishchini ishlagan kunlari	Ish kuni davomiy-ligi	Hisob kitobda yo'l qo'yilgan hato
Ish vaqti fondi (IVF), ming kishi-soatda	1265,2	1212,8	-52,4	-46,6	-14,0	+7,7	+0,5

Ish vaqtini yo'qotilishi 60,6 (46,6+14,0) ming kishi-soatni tashkil etgan. Ish kuni davomiyligini uzayishi hisobiga yo'qotilgan soat biroz qisqarib 52,4 ming soatni tashkil etgan.

Ish vaqtdan foydalanishni kompleks iqtisodiy tahlilida ish vaqtini unumsiz sarflanishiga katta ahamiyat beriladi. Ish vaqtini unumsiz sarflanishiga brakni tuzatish uchun sarflangan vaqt, texnologik jarayonlardagi xatolarni bartaraf etish bilan bog'liq ish vaqtini sarflari kiradi.

8.4. Mehnat unumdorligi va mehnat sig'imi tahlili

Mehnat resurslari bilan ta'minlanganlik va mehnat unumdorligini tahlilida quyidagi ko'rsatkichlar tizimidan foydalaniladi.

8.6-jadval

Mehnat resurslari va ulardan samarali foydalanishning ko'rsatkichlar tizimi

t/r	Ko'rsatkichlar	Ko'rsatkichlarning aniqlanishi	Belgilar izohi
1	Mehnat resurslari bilan ta'minlanganlik koeffitsiyenti (Mt)	$Mt = Mr / Mrz$	Mr-haqiqatda band qilingan mehnat resurslari Mrz-zaruriy mehnat resurslari soni
2	Ishchilarning jami sanoat chiqarish ishlab xodimlarining tarkibidagi salmog'i (Xis)	$Xis = Is / X$	Is-ishchilarning soni X-xodimlarning ro'yxat bo'yicha o'rtacha soni
3	Xizmatchilarning jami xodimlar tarkibidagi salmog'i (Xxs)	$Xxs = Xs / X$	Xs-xizmatchilarning soni

4	Xodimlarni ishga qabul qilish koeffitsiyenti (Ibq)	$Xiq=Xq / X$	Xq-ishga qabul qilingan xodimlarning soni
5	Xodimlarni ishdan bo'shatish koeffitsiyenti (Xib)	$Xib=Xi / X$	Xi-ishdan bo'shagan xodimlarning soni
6	Xodimlar qo'nimsizligi (Xq)	$Xq=Ib / X$	Ix-o'z arizasiga muvofiq ishdan bo'shaganlar soni
7	Mehnat unumdorligining inson va vaqt omili ko'rsatkichlari (MU):	MU	
7	Bir xodimning mehnat unumi (MUx)	$MUx=Mx / X$	Mx-mahsulot hajmi
7	Bir ishchining mehnat unumi (MUi)	$MUi=Mx / I$	I-ishchilarning o'rtacha ro'yxat soni
7	Bir kunlik mehnat unumi (MUK)	$MUK= Mx / Ik$	Ik-jami ishlangan ish kunlari
7	Bir soatlik mehnat unumi (MUs)	$MUs=Mx / Is$	Is-jami ishlangan ish soatlari
8	Ish kuni davomiyligi(Id)	$Id=Iis / Iik$	Iis-jami ishlangan ish soatlariIik-jami ishlangan ish kunlari
9	O'rtacha bir yillik ishlangan ish kunlarining haqiqiy ish vaqtidagi salmog'i (Ivs)	$Ivs=Iyk / Iygz$	Iyk-bir yillik o'rtacha ishlangan ish kunlari Iygz-meyor bo'yicha bir yillikish kunlari
10	O'rtacha ishlangan bir kunlik ish vaqtining me'yoriy ish vaqtidagi salmog'i(Iks)	$Iks=Ibs / Ism$	Ibs-bir kunlik o'rtacha ish vaqti Ism-bir kunlik me'yoriy ish vaqti
11	Mehnat unumdorligini omilli ko'rsatkichlari (Mu)	Mu	Mu-mehnat unumdorligi
	Bir xodimga to'g'ri keladigan yillik mahsulot hajmi (Mux)	$MUx=Is * Mui$	Is-sanoat ishlab chiqarish xodimlari tarkibida ishchilarning salmog'i Mui-bir ishchining o'rtacha yillik mahsulot hajmi

	Bir ishchiga to'g'ri keladigan yillik mahsulot hajmi (Mui)	$Mui = Iik * Ikd * Mus$	Iik- bir ishchining yil davomida ishlagan o'rtacha kishi kunlari Ikd- ish kuni davomiyligi Mus- ishchining bir soatlik ish unumi
1	Mahsulotning mehnat sig'imi (Ms)	$Ms = Ms / Mx$	Ms- mahsulotga mehnat sarfi Mx- mahsulot hajmi
2	Mahsulot hajmiga ta'sir etuvchi mehnat omillari (Mx)	$Mx = Is * Iik * Ikd * Mus$	

Ushbu mehnat resurslari va ulardan samarali foydalanishning ko'rsatkichlar tizimi mehnat resurslarini boshqarishda muhim ko'satkich hisoblanadi. Qay darajada mehnat resurslarini keng qamrovli tahlil qilib mavjud kamchiliklarni o'z vaqtida bartaraf etib borilsa, shunchalik mehnat resurslaridan samarali foydalanishga erishiladi.

8.7-jadval

Mehnat unumdorligi tahlili

Ko'rsatkichlar	Yillar			Mutlaq o'zgarishi, (+,-)			O'sish darajasi, %		
	2015	2016	2017	2016 y. 2015y.g. nisbatan	2017 y. 2016 yilga nisbatan	2017 y. 2015 yilga nisbatan	2016 y. 2015y.g. nisbatan	2017 y. 2016 yilga nisbatan	2017 y. 2015 yilga nisbatan
Mahsulot sotishdan tushum, mln so'm	241950	358353	718470	116403	360117	476520	48,11	100,49	196,95
Xodimlarning o'rtacha ro'yxat soni, kishi	1293	1381	1364	88	-17	71	6,81	-1,23	5,49
Ishchilarning o'rtacha ro'yxat soni, kishi	750	731	748	-19	17	-2	-2,53	2,33	-0,27
Ishchilarni xodimlar tarkibidagi salmog'i, koeffitsiyenti	0,580	0,529	0,548	-0,051	0,019	-0,032	-8,74	3,61	-5,45
Ish vaqti fondi, kun	251	251	251	0	0	0	0	0	0
Ish kuni davomiyligi, soat	7,213	7,005	6,904	-0,208	-0,101	-0,309	-3,27	-1,06	-4,29
Bir xodimga to'g'ri keladigan o'rtacha yillik mahsulot hajmi, ming so'm	187,12	259,49	526,74	72,37	267,25	335,61	38,67	102,99	181,49

Bir ishchiga to'g'ri keladigan o'rtacha yillik mahsulot hajmi, ming so'm	322,60	490,22	960,52	167,62	470,30	637,92	51,96	95,94	197,74
O'rtacha bir kunlik mahsulot ishlab chiqarish hajmi, ming so'm	1285,26	1953,08	3826,78	667,82	1873,70	2541,52	51,96	95,94	197,74
O'rtacha bir soatlik mahsulot ishlab chiqarish hajmi, ming so'm	178,18	278,79	554,27	100,61	275,48	376,10	56,47	98,81	211,08

Xulosa: korxonada mehnat resurslari va ularning unumdorligi tahlili yuzasidan quyidagi xulosalarga kelish mumkin:

- mehnat resurslarining eng yuqori ko'rsatkichi 2016-yilga to'g'ri kelgan ushbu davrda korxonada 1381 kishi faoliyat yuritgan;
- ishchilarning o'rtacha ro'yxatdagi soni 2015-yilda eng yuqori bo'lgan (750kishi);
- ishchilarning xodimlar tarkibidagi salmog'i ham mos ravishda 2015-yilda eng yuqori bo'lgan;
- ishlangan ish kuni davomiyligining eng quyi birligi 2017-yilda kuzatilgan (6.904 soat);
- bir xodimga, bir ishchiga, o'rtacha bir kunlik va o'rtacha bir soatlik mehnat unumi ko'rsatkichlari bo'yicha eng yuqori samaraga 2017-yilda erishilgan (526.74 ming so'm, 960.52ming so'm, 3826.78 ming so'm, 554.27 ming so'm).

Ishlab chiqarish hajmi, mahsulot strukturasi va assortimentini o'zgarishiga ham bog'liq. Kam mehnat talab etadigan mahsulot turlarini ko'proq ishlab chiqarish tufayli mahsulot struktura va assortimentini o'zgarishi mehnat unumdorligini o'sishiga olib keladi.

Struktura va assortimentni unumdorlik darajasiga ta'siri mehnat sig'imi orqali aniqlash mumkin.

Mehnat sig'imi – mahsulot, yarim fabrikat va mahsulotni ayrim qismlarini ishlab chiqarish uchun sarflangan ish vaqti bilan o'lchanadi.

Sanoatda mehnat unumdorligini o'sishi ilmiy-texnika taraqqiyoti, ishlab chiqarishni texnik jihatdan takomillashtirish natijasida mehnat sig'imini pasaytirish hisobiga erishiladi.

Mehnat sig'imi bilan mehnat unumdorligi bilvosita bog'liqqa ega. Mehnat sig'imi pasayishi tufayli mehnat unumdorligi ortadi va buning aksicha, mehnat sig'imi ortsa-mehnat unumdorligi pasayadi.

Mehnat sig'imini pasaytirish mahsulotni ishlab chiqarish uchun sarflanadigan ish vaqtini qisqartirish orqali erishiladi.

Mehnat sig'imini pasaytirish hisobiga mehnat unumdorligini o'sishi (foiz hisobida) quyidagicha aniqlanadi.

$$100 \times A$$

$$\text{Mu} = \text{-----}$$

$$100 - A$$

Bunda: A- ishlab chiqarilgan mahsulot mehnat sig'imini pasaytirish (foiz hisobida).

Mu – mehnat unumdorligini o'sish darajasi (foiz hisobida).

Masalan, mahsulot ishlab chiqarish uchun sarflangan mehnat 8550 kishi- soatni tashkil

etib, norma bo'yicha 9000 kishi –soatga nisbatan 450 kishi-soat iqtisod qilingan.

Demak, mehnat sig'imini 5 % (450:9000x100) ga pasayishi mehnat unumdorligini 5,26% (9000:8550x100) ga ortishiga olib keldi.

Erishilgan natijani yuqoridagi formula orqali ham aniqlash mumkin.

$$100 \times 5$$

$$\text{Mu} = (\text{-----}) = 5,26 \%$$

$$100 - 5$$

Mehnat unumdorligini mehnat sig'imiga ta'siri quyidagicha

aniqlanadi.

$$\text{Mu} \times 100$$

$$\text{A} = \text{-----}$$

$$100 + \text{Mu}$$

Bizning misolimizda mehnat unumdorligini 5,26% ga o'sishi, mehnat

sig'imini 5 % ga pasayishiga olib keldi.

$$5,26 \times 100$$

$$A = \frac{5,26}{100 + 5,26} = 5 \%$$

$$100 + 5,26$$

Ma'lum vaqt ichida ishlab chiqarilgan mahsulot yoki mahsulot birligini ishlab chiqarish uchun sarflangan vaqt mehnat unumini tavsiflaydi. Mehnat unumdorligi ishlab chiqarilgan mahsulot, ish va xizmatlar hajmini mehnat sarfiga bo'lish asosida aniqlanadi. mehnat sarfi sifatida sarflangan ish soatlari yoki ish kunlari olinadi.

Mehnat unumdorligining o'sish darajalari va dinamikasiga baho berishdauning o'zgarishiga ta'sir etuvchi quyidagi omillarga alohida ahamiyat beriladi:

- intensiv omil;
- ekstensiv omil;
- ishlab chiqarishning texnik-texnologik holati.

Mehnat sig'imining o'sishini mehnat unumdorligiga bo'lgan ta'sirini quyidagi jadval ma'lumotlari asosida o'rganib chiqamiz.

8.8-jadval

Mehnat sig'imining o'zgarishini mehnat unumdorligiga ta'sirini tahlili

Ko'rsatkichlar	O'tgan yili	Hisobot yili		Ko'rsatkichlarni o'zgarishi		
		Biznes rejada	Haqiqatda	reja o'tgan yilga nisbatan, %	haqiqiy o'tgan yilga nisbatan, %	Reja-ning bajarilishi, %
A	1	2	3	4	5	6
1. Mahsulot hajmi solishtirma ulgurji bahoda, ming so'm	2113430	2198763	2553967	104,04	120,84	116,15
2. Ishchilarni jami ishlagan kishi-soatlari, ming k/soat	1287,8	1255,2	1202,8	97,47	93,40	95,82
3. Har 1000 so'm mahsulot uchun sarflangan mehnat, soat (2 satr: 1 satr)	0,61	0,57	0,47	93,44	77,05	82,45
4. Ishchining bir soatlikish unumi, so'm (1 satr: 2 satr)	1641,1	1751,723	2123,351	106,74	129,38	121,21

Jadval ma'lumotlari shuni ko'rsatadiki xo'jalik sub'ektida o'rganilayotgan davrda mahsulot ishlab chiqarish hajmi solishtirma ulgurji bahoda o'tgan yilga nisbatan ham, biznes rejaga nisbatan ham o'sgan. Bunga aksincha o'laroq, ishchilarning jami ishlagan kishi soatlari

hajmi qisqargan. Bu shundan dalolat beradiki, korxonada mahsulot mehnat sig'imi qisqargan va aksincha mehnat qaytimi ko'rsatkichlari ortgan. Shularning natijasida ishchilarning bir soatlik ish unumlari ham o'sgan. Mehnat sig'imini pasayishi hisobiga ishchining 1 soatlik ish unumini 29,38 % ga oshirish ko'zda tutilgan. Haqiqatda esa 1 soatlik ish unumi 21,21 % ga mehnat sig'imini pasayishi hisobiga erishilgan.

8.5. Mahsulot hajmiga ta'sir etuvchi mehnat omillarini tahlili

Bugungi raqobatdosh iqtisodiyotda korxonalarining mahsulot ishlabchiqarish hajmlarini o'zgarishiga bir qator omillar ta'sir ko'rsatadi. *Mahsulot hajmiga ta'sir etuvchi omillarni shartli ravishda to'rtta guruhga ajratish mumkin:*

- Mehnat predmetlari;
- Mehnat vositalari;
- Mehnat omillari;
- Tadbirkorlik.

Mazkur omillar tarkibida asosiy o'rinni mehnat omillari tashkil etadi. Shu sababli ham mehnat omillarini tahlil qilib borish bugungi kunning dolzarb vazifalaridan hisoblanadi.

Mahsulot hajmiga quyidagi mehnat omillari ta'sir etadi.

- Ishchilar sonini o'zgarishi.
- Bir ishchini yil davomida ishlagan kishi-kunlarini o'zgarishi.
- Ish kuni davomiyligini o'zgarishi.
- Ishchini 1 soatlik ish unumini o'zgarishi.

Bu mehnat omillarini mahsulot hajmiga bo'lgan ta'sirini zanjirli bog'lanish, foizlar farq usullari orqali aniqlash mumkin.

8.9-jadval

Mehnat omillarini mahsulot hajmiga ta'sirini tahlili (Foizlarni farq usuli orqali aniqlash)

Ko'rsatkichlar	Rejaning bajarilishi, (%)	Foizlarning farqi, (+,-)	Hisob- kitoblar	O'zgarish sababi
1	2	3	4	5
1. Ishchilar sonining o'zgarishi	99,01	-0,99	$2198763 * (-0,99)/100$ -21767,7	Ishchilar sonini kamayishi
2. Jami ishlangan kishi kunlarining o'zgarishi	95,81	-3,2	$2198763 * (-3,2)/100$ -70360,4	Yo'qotilgan ish kunlari
3. Jami ishlangan kishi soatlarining o'zgarishi	95,82	+0,01	$2198763 * (+0,01)/100$ +219,9	Ish kuni davomiyligi ni uzayishi

4. Mahsulot hajmi (bir soatlik ish unumining o'zgarishi)	116,15	+20,33	2198763 (+20,33)/100 +447008,5	*	1 soatlik ish unumini ortishi
Jami	x	x	355100,3		x

Jadval ma'lumotlaridan ko'rinib turibdiki, o'rganilayotgan davrda korxonada mahsulot hajmi biznes rejada belgilanganiga nisbatan 355204 ming so'mga ko'paygan. Mahsulot hajmining ortishiga mehnat omillari ham o'z ta'sirini o'tkazgan. Ya'ni ishchilar sonining o'zgarishi hisobiga 21767,7 ming so'mlik, jami ishlangan kishi kunlarining o'zgarishi hisobiga esa 70360,4 ming so'mlik mahsulot yo'qotilgan. Ammo, mahsulot hajmiga ijobiy ta'sir etgan mehnat omillari ham mavjud bo'lib, bulardan jami ishlangan kishi soatlarining o'zgarishi hisobiga 219,9 ming so'mlik, bir soatlik ish unumdorligini ortishi hisobiga esa 447008,5 ming so'mlik mahsulot hajmini ortishiga olib kelgan. Mehnat resurslaridan to'liq foydalanilgan taqdirda korxonada mahsulot hajmi qo'shimcha yana 92128,1 ming so'mga ortishi mumkin edi. Umuman olganda, bunday natijalarni korxonada uchun ijobiy deb baholasak bo'ladi.

9-BOB. Mahsulot ishlab chiqarish va davr xarajatlari tahlili

9.1. Xarajatlar tahlili maqsadi, mazmuni va vazifalari

9.2. O'zgaruvchan va o'zgarmas xarajatlar tahlili

9.3. Xarajatlarni umumiy hajmi va ularni asosiy elementlari bo'yicha baholash, tahlil qilish

9.4. Xarajatlarni faoliyat turlari, javobgarlik markazlari kalkulyatsiyamoddalari bo'yicha tahlili

9.5. Moddiy, mehnat haqi, asosiy vositalarni saqlash va ishlatish xarajatlari tahlili

9.6. Ishlab chiqarilgan va sotilgan mahsulotlar tannarxini tahlili

9.7. Mahsulot (ish, xizmat)larning xarajat sig'imini tahlili

9.8. Xarajatlarni maqbullashtirish va samaradorlikni oshirish yo'llari

9.1. Xarajatlar tahlili maqsadi, mazmuni va vazifalari

Korxonada faoliyatining muhim va unga baho beradigan mezon ko'rsatkichlaridan biri foyda va rentabellikdir. Foydaga ta'sir etuvchi omil bu tannarxdir.

Tannarx tahlili orqali har bir xo'jalik yurituvchi subyektni ishlab chiqarish, ish bajarish, xizmat ko'rsatish yuzasidan qilingan xarajatlarini maqsadga muvofiqligi, samaradorligi va natijaviyligi baholanadi.

Xarajatlar – hisobot davrida aktivlarning kamayishi yoxud majburiyatlarning ko'payishidir²⁸.

Xarajatlar – muayyan davr oralig'ida sarflangan resurslarning pul o'lchovidagi qiymatidir.

Xarajat – hisobot davrida iqtisodiy foydani aktivlarning chiqib ketishi yoki ulardan foydalanish shaklida kamayishi, shuningdek, qatnashchilar o'rtasida kapitalning kamayishiga olib keluvchi majburiyatlarning yuzaga kelishidir.²⁹

²⁸ Ўзбекистон Республикаси Бухгалтерия ҳисобининг миллий стандарти –Молиявий ҳисоботни тайёрлаш ва тақдим этиш учун концептуал асос (АВ 09.09.2016 й. 475-1-сон билан рўйхатга олинган)

Mahsulot tannarxi ishlab chiqarish yoki qayta ishlash jarayonida ishlatilgan tabiiy resurslar, xomashyo, materiallar, yoqilg'i, energiya, asosiy vositalar (amortizatsiya), mehnat resurslari va boshqa ishlab chiqarish bilan bog'liq xarajatlarning qiymat ko'rinishini ifodasidir.

Mahsulot ishlab chiqarish tannarxi xarajatlarini hisobga olish va nazorat qilish, mahsulot bahosini shakllanishi va korxonaning foyda va rentabelligini aniqlash, korxonaning boshqaruv va investitsiya faoliyatlari bo'yicha qarorlarni qabul qilish, resurslardan foydalanish, yangi texnika va texnologiyalarni joriy etish, ishlab chiqarishni boshqarish va tashkil etish tizimini takomillashtirishdan ko'rilgan samaradorlikni ifodalaydi.

Moliya-xo'jalik faoliyati bilan bog'liq xarajatlar tarkibi xo'jalik yurituvchi subyekt faoliyatining rentabelligini va bozor raqobatbardoshligini aniqlash uchun mahsulot (ishlar, xizmatlar)ni ishlab chiqarish va sotish davomida xo'jalik yurituvchi subyektida paydo bo'ladigan barcha xarajatlar to'g'risida to'liq va aniq axborot shakllantirilishi, soliq solinadigan bazani to'g'ri aniqlash maqsadida belgilanadi.

Moliya-xo'jalik faoliyati bilan bog'liq barcha xarajatlar quyidagilarga guruhlanadi:

1. Mahsulotning ishlab chiqarish tannarxiga kiritiladigan xarajatlar:

- a) bevosita va bilvosita moddiy xarajatlar;
- b) bevosita va bilvosita mehnat xarajatlari;
- v) boshqa bevosita va bilvosita xarajatlar, shu jumladan ishlab chiqarish xususiyatiga ega bo'lgan ustama xarajatlar.

2. Ishlab chiqarish tannarxiga kiritilmaydigan, biroq asosiy faoliyatdan olingan foydada hisobga olinadigan hamda davr xarajatlariga kiritiladigan xarajatlar:

- a) sotish xarajatlari;
- b) boshqarish xarajatlari (ma'muriy sarf-xarajatlar);
- v) boshqa operatsion xarajatlar va zararlar.

Xo'jalik yurituvchi subyektning umumxo'jalik faoliyatidan olingan foydayoki zararlarni hisoblab chiqishda hisobga olinadigan xo'jalik yurituvchi subyektning moliyaviy faoliyati bo'yicha xarajatlari:

- a) foizlar bo'yicha xarajatlar;
- b) xorijiy valyuta bilan operatsiya bo'yicha salbiy kurs tafovutlari;
- v) qimmatli qog'ozlarga qo'yilgan mablag'larni qayta baholash;
- g) moliyaviy faoliyat bo'yicha boshqa xarajatlar.

3. Favqulodda zararlar, u foydadan olinadigan soliq to'langunga qadar foyda yoki zararlarni hisoblab chiqishda hisobga olinadi.

Mahsulot (ishlar, xizmatlar) ishlab chiqarish tannarxiga bevosita mahsulot (ishlar, xizmatlar)ni ishlab chiqarish bilan bog'liq bo'lgan, ishlab chiqarish texnologiyasi va uni tashkil etish bilan shartlangan xarajatlar kiritiladi. Ularga quyidagilar tegishli bo'ladi: bevosita va bilvosita moddiy xarajatlar, bevosita va bilvosita mehnat xarajatlari, boshqa bevosita va bilvosita xarajatlar, shu jumladan ishlab chiqarish xususiyatiga ega bo'lgan ustama xarajatlar.

Mahsulot (ishlar, xizmatlar)ning ishlab chiqarish tannarxini hosil qiluvchi xarajatlar ularning iqtisodiy mazmuniga ko'ra quyidagi elementlar bilan guruhlarga ajratiladi:

1. Ishlab chiqarish moddiy xarajatlar (qaytariladigan chiqitlar qiymati chiqarib tashlangan holda);
2. Ishlab chiqarish xususiyatiga ega bo'lgan mehnatga haq to'lashxarajatlari;
3. Ishlab chiqarishga tegishli bo'lgan ijtimoiy sug'urtaga ajratmalar;
4. Asosiy fondlar va ishlab chiqarish ahamiyatiga ega bo'lgan nomoddiy aktivlar amortizatsiyasi;
5. Ishlab chiqarish ahamiyatiga ega bo'lgan boshqa xarajatlar.

1. Moddiy xarajatlar xarajatlarning eng muhim va asosiy qatori hisoblanadi. Ularning jami xarajatlar tarkibidagi salmog'i ishlab chiqarish, faoliyat xususiyatlaridan kelib chiqadi. Sanoat bo'g'inida moddiy xarajatlar salmog'i 60-70foizgacha tashkil etadi.

Ishlab chiqarish bilan bog'liq bo'lgan moddiy xarajatlar tarkibiga quyidagixarajatlar kiritiladi.

9.1-jadval

Moddiy xarajatlar tarkibi

a)	Ishlab chiqariladigan mahsulotning asosini tashkil etib uning tarkibiga kiradigan yoki mahsulot tayyorlashda (ishlarni bajarishda, xizmatlar ko'rsatishda) zarur tarkibiy qism hisoblangan chetdan sotib olinadigan xomashyo va materiallar.
----	--

b)	Normal texnologiya jarayonini ta'minlash va mahsulotlarni o'rash uchun mahsulot (ishlar, xizmatlar) yoki boshqa ishlab chiqarish ehtiyojlariga sarflanadigan (asbob-uskunalar, binolar, inshootlar va boshqa asosiy vositalar sinovini o'tkazish, nazorat qilish, saqlash, tuzatish va ulardan foydalanish) uchun ishlab chiqarish jarayonida foydalaniladigan xarid qilinadigan materiallar, shuningdek' asbob-uskunalarni tuzatish uchun ehtiyot qismlar, inventarlarning, xo'jalik buyumlarini va asosiy vositalarga kirmaydigan boshqa mehnat vositalarini qiymati
c)	Sotib olinadigan, kelgusida ushbu xo'jalik yurituvchi subyektda montaj qilinadigan yoki qo'shimcha ishlov beriladigan butlovchi buyumlar va yarimtayyor mahsulotlar
d)	Tashqi yuridik va jismoniy shaxslar, shuningdek' xo'jalik yurituvchi subyektning ichki tarkibiy bo'linmalari tomonidan bajariladigan faoliyatning asosiy turiga tegishli bo'lmagan ishlab chiqarish xususiyatiga ega bo'lgan ishlar va xizmatlar
e)	Tabiiy xomashyo (yer rekultivatsiyasiga ajratmalar, ixtisoslashtirilgan yuridik shaxslar tomonidan amalga oshiriladigan yerni rekultivatsiya qilish ishlariga haq to'lash), ildizi bilan beriladigan daraxtga haq to'lash, korxonalar tomonidan suv xo'jaligi tizimlaridan beriladigan iste'mol qilinadigan suv uchun haq to'lash. Sanoatning xomashyo tarmoqlari uchun — yog'och, taxta materiallaridan yoki foydali qazilmalardan (rudadan) foydalanishga huquqlarning amortizatsiya qilinadigan qiymati yoki atrof-muhitni tiklash xarajatlari
f)	Texnologik maqsadlarga, energiyaning barcha turlarini ishlab chiqarishga, binolarni isitishga sarflanadigan yonilg'ining chetdan sotib olinadigan barcha turlari, xo'jalik yurituvchi subyektlarning transporti tomonidan bajariladigan ishlab chiqarishga xizmat ko'rsatish bo'yicha transport ishlari
g)	Xo'jalik yurituvchi subyektning texnologik, transport va boshqa ishlab chiqarish va xo'jalik ehtiyojlariga sarflanadigan barcha turdagi xarid qilinadigan energiya. (Xo'jalik yurituvchi subyektning o'zi tomonidan ishlab chiqariladigan elektr energiyasiga va energiyaning boshqa turlariga, shuningdek' xarid qilinadigan energiyani iste'mol joyigacha transformatsiya qilish va uzatish xarajatlari xarajatlarning tegishli elementlariga kiritiladi)
h)	Ishlab chiqarish sohasida moddiy boyliklarning yaroqsizlanishi va kam chiqishi

i)	Xo'jalik yurituvchi subyektning transporti va xodimlari tomonidan moddiy resurslarni yetkazish bilan bog'liq xarajatlar (yuklash va tushirish ishlari ham shu jumlagacha kiradi) ishlab chiqarish xarajatlarning tegishli elementlariga kirishi kerak (mehnatga haq to'lash xarajatlari, asosiy fondlar amortizatsiyasi, moddiy xarajatlar va boshqalar)
j)	Xo'jalik yurituvchi subyektlar tomonidan moddiy resurslarni yetkazib beruvchilardan olinadigan idishlar ham moddiy resurslar qiymatiga kiritiladi
k)	Mahsulot tannarxiga kiritiladigan moddiy resurslar xarajatlaridan qaytariladigan chiqitlar qiymati, idish va o'rash-joylash materiallari qiymati ularning amalda sotilishi, foydalanilishi yoki omborga kirim qilinishi narxi bo'yicha chiqarib tashlanadi
l)	«Moddiy xarajatlar» elementi bo'yicha aks ettiriladigan moddiy resurslar qiymati sotib olish narxidan, shu jumladan barter bitishuvlarida, qo'shimcha narx (ustama)dan, ta'minot, tashqi iqtisodiy tashkilotlar tomonidan to'lanadigan vositachilik taqdirlashlaridan, tovar birjalari xizmatlari qiymatidan, shu jumladan brokerlik xizmatlaridan, bojlar va yig'imlardan, soliqlardan (korxonaga keyinchalik qarz surishish, masalan, qo'shilgan qiymat solig'i tarzida qaytarib oladiganlardan tashqari), transportda tashishga haq to'lashdan, tashqi yuridik shaxslar tomonidan amalga oshiriladigan saqlash va yetkazib berishga haq to'lashdan kelib chiqib shakllanadi

Ishlab chiqarish xususiyatiga ega bo'lgan mehnatga haq to'lash xarajatlari. Ishlab chiqarish xususiyatiga ega bo'lgan mehnatga haq to'lash xarajatlari tarkibiga quyidagi moddalar kiritiladi.

9.2-jadval

Mehnat haqi xarajatlari tarkibi

a)	Xo'jalik yurituvchi subyektda qabul qilingan mehnatga haq to'lash shakllari va tizimlariga muvofiq bajarilgan narxnomalar, tarif stavkalari va lavozim maoshlaridan kelib chiqib hisoblangan amalda bajarilgan ish uchun ishlab chiqarish xususiyatiga ega bo'lgan hisoblangan ish haqi, shu jumladan xo'jalik yurituvchi subyektning mukofotlash to'g'risidagi nizomlarda nazarda tutilgan rag'batlantiruvchi tushadigan to'lovlar
b)	Kasb mahorati va murabbiylik uchun tarif stavkalariga va okladlarga ustamalar.
c)	Ish rejimi va mehnat sharoitlari bilan bog'liq bo'lgan kompensatsiya tushadigan to'lovlar
d)	Ish vaxta usulida tashkil etilganda, ish vaqti jamlanib hisoblanganda va qonun hujjatlari bilan belgilangan boshqa hollarda xodimlarga ularga ish vaqtining normal davom etishidan ortiq ishlaganligi munosabati bilan beriladigan dam olish (ortiqcha ishlangan ish vaqti uchun dam olish) kunlari uchun haq to'lash
e)	Ishlanmagan vaqt uchun haq to'lash
f)	Xo'jalik yurituvchi subyekt shtatida turmaydigan xodimlar mehnatiga ular tomonidan fuqarolik-huquqiy tushadigan tuzilgan shartnomalar bo'yicha ishlar bajarilganligi uchun haq to'lash, agar bajarilgan ish uchun xodimlar bilan hisob-kitob xo'jalik yurituvchi subyektning o'zi tomonidan amalga oshirilsa pudrat shartnomasi ham shu jumlagacha kiradi.
g)	Belgilangan tartibga muvofiq ishlab chiqarish jarayonida qatnashuvchi xodimlar mehnatiga haq to'lash xarajatiga kiritiladigan to'lovlarning boshqa turlari

Ishlab chiqarishga tegishli bo'lgan ijtimoiy sug'urtaga ajratmalar.

Ijtimoiy sug',urta ajratmalari

9.3-jadval

a)	Qonun hujjatlari bilan belgilangan normalar bo'yicha mehnatga haq to'lash tarzidagi daromadlarga ijtimoiy tUSDagi majburiy ajratmalar
b)	Nodavlat pensiya jamg'armalariga ajratmalar va ixtiyoriy sug'urtaga sug'urta mukofotlari (badallari)

Asosiy vositalar va ishlab chiqarish ahamiyatiga ega bo'lgan nomoddiyaktivlar amortizatsiyasi.

9.4-jadval

Asosiy vositalar va ishlab chiqarish ahamiyatiga ega bo',lgan nomoddiy aktivlar amortizatsiyasi bo',yicha xarajatlar

a)	Asosiy ishlab chiqarish vositalarining, shu jumladan moliyaviy ijara (lizing)bo'yicha olingan, buxgalteriya hisobi to'g'risidagi qonun hujjatlariga muvofiq hisoblangan amortizatsiya ajratmalari summasi
b)	Ishlab chiqarish ahamiyatiga ega bo'lgan nomoddiy aktivlar (Gudvill(firmaning narxi)dan tashqari), buxgalteriya hisobi to'g'risidagi qonun hujjatlariga muvofiq hisoblangan amortizatsiya ajratmalari summasi. Foydali foydalanish muddatini aniqlash imkoni bo'lmagan nomoddiy aktivlar (Gudvill (firmaning narxi)dan tashqari) bo'yicha eskirish normasi besh yil hisobiga belgilanadi, biroq xo'jalik yurituvchi subyekt faoliyati muddatidan ortiq emas

Ishlab chiqarish tusidagi boshqa xarajatlar. Ular tarkibiga yuqoridagi tarkiblarga kirmaydigan, ishlab chiqarish bilan bevosita va bilvosita bog'liq bo'lgan boshqa xarajatlar kiradi.

9.5-jadval

Ishlab chiqarish tusidagi boshqa xarajatlar

a)	Ishlab chiqarish jarayoniga xizmat ko'rsatish xarajatlari
b)	Ishlab chiqarish xodimlarini ishlab chiqarish jarayoniga tegishli bo'lgan xizmat safarlariga yuborish bo'yicha xarajatlar
c)	Ishlab chiqarish xodimlarini va ishlab chiqarish aktivlarini majburiy va ixtiyoriy sug'urta qilish xarajatlari
d)	Brak tufayli kelib chiqadigan yo'qotishlar
e)	Ishlab chiqarishning ichki sabablariga ko'ra bekor turishlar tufayli yo'qotishlar
f)	Kafolatli xizmat muddati belgilangan buyumlarni kafolatli tuzatish va ularga kafolatli xizmat ko'rsatish xarajatlari
g)	Mahsulot (xizmatlar)ning majburiy sertifikatsiya qilish xarajatlari
h)	Ishlab chiqarish jarohatlari tufayli mehnat qobiliyati yo'qolishi munosabati

	bilan tegishli vakolatli organlarning qarorlari asosida va qarorlarisiz to'lanadigan nafaqalar
i)	Umumiy foydalaniladigan yo'lovchilar transporti xizmat ko'rsatmaydigan yo'nalishlarda xodimlarni ish joyiga olib borish va olib kelish bilan bog'liq xarajatlar
j)	Obyektlarni davlat kapital qo'yilmalari hisobiga qurishda qurilish tavakkalchiliklarini sug'urta qilish bilan bog'liq xarajatlar
k)	Gudvill (firma narxi)ning nomoddiy aktivi summasini hisobdan chiqarish bilan bog'liq xarajatlar, ishlab chiqarish maqsadida bo'lmagan mol-mulk yuzasidan belgilangan tartibda
	Qazib oluvchi tarmoqlarda tayyorgarlik ishlari bo'yicha xarajatlar, agar ular kapital xarajatlarga tegishli bo'lmasa (ya'ni asosiy vositalar sifatida kapitallashtirilmasa). Ushbu xarajatlar «Kelgusi davrlar xarajatlari» sifatida qaraladi va ularni qaytarishning belgilangan muddati mobaynida teng ravishda ishlab chiqarish tannarxiga yoki qazib olingan mahsulotning hajmi va miqdoriga mutanosib ravishda hisobdan chiqariladi. Kelgusi davrlar xarajatlarini hisobdan chiqarishning tanlangan metodi xo'jalik yurituvchi subyektning hisobga olish siyosatida aks ettirilishi kerak
	Ishlab chiqarish jarayonida qatnashadigan xodimlarga vaqtincha mehnatgalayoqatsizlik, homiladorlik va tug'ish nafaqalari to'lash bilan bog'liq xarajatlar qonun hujjatlarida belgilangan tartibga muvofiq to'lanishi kerak

9.2. O'zgaruvchan va o'zgarmas xarajatlar tahlili

Xalqaro amaliyotda ishlab chiqarish xarajatlari ikkita toifaga bo'linadi. Ya'ni, o'zgaruvchan va o'zgarmas xarajatlar. O'zgaruvchan xarajatlar mahsulot ishlab chiqarish hajmiga mos ravishda o'zgarib boradi. O'zgarmas xarajatlar mahsulot ishlab chiqarish hajmiga bog'liq bo'lmagan holda barqaror qoladi. Ushbu tarkiblash, xarajatlarni boshqarish va ishlab chiqarish samaradorligini oshirishning zaruriy sharti hisoblanadi. O'zgaruvchan xarajatlarni hisoblash metodologiyasini bilish biznesning daromadli bo'lishiga erishish maqsadida ishlab chiqarish birligiga sarflangan xarajatlarni kamaytirishga yordam beradi. O'zgaruvchan xarajatlarni tarkiblash va ularni hisobga olish birinchi bor AQShda ishlatilgan bo'lib, uning nomi –direkt-kostll, Yevropada esa –marjinal-kostll deb nomlangan. Ularning farqi shundaki, ular to'g'ri va o'zgaruvchan xarajatlar kalkulyatsiyasi sifatida nomlanishidir.

Moliyaviy hisobotning xalqaro standartlari bo'yicha o'zgaruvchan xarajatlarning to'g'ri va egri turlari tarkiblanadi. Shuningdek, o'zgaruvchan

Ishlab chiqarish xarajatlarining analitik va sintetik hisobida analiz va sintez qoidasiga asoslaniladi. Shu sababli ham –analitikall, –sintetikall so'zlari buxgalteriya hisobining muhim tushunchalariga aylangan. Ularning mazmuniga e'tibor qaratsangiz –analitikall – butunni bo'laklarga bo'lish, –sintetikall bo'laklarni birlashtirish, umumlashtirish ma'nosini anglatadi va bu analitik va sintetik hisobning to'liq mazmunini ifoda etadi.

Xarajatlarni umumiy hajmda o'rganish moliyaviy hisob obyektiga kiradi. Uning birlik elementlari, kalkulyatsiya moddalarini bo'yicha o'rganish boshqaruv hisobi obyektiga kiradi.

Xarajatlarning umumiy hajmi bo'yicha o'rganishda quyidagi muhim jihatlarga ahamiyat qaratiladi:

- jami xarajatlarning umumiy o'zgarishlari tahliliga;

- jami xarajat o'zgarishiga ta'sir etuvchi omillar tahliliga;

- bir so'mlik ishlab chiqarilgan, sotilgan mahsulotga to'g'ri keladigan xarajattahliliga.

Jami xarajatlarning umumiy o'zgarishi rejaga va o'tgan yillarga nisbatan mutlaq va nisbiy o'zgarishlarni aniqlash orqali baholanadi.

Jami ishlab chiqarish xarajatlarining o'zgarishiga ta'sir etuvchi omillarsifatida doimiy xarajatlarning o'zgarishi, mahsulot birligiga o'zgaruvchan xarajatlarning o'zgarishi ta'siri, mahsulot ishlab chiqarish miqdorining o'zgarishi ta'sir etadi. Xarajatlar o'zgarishiga albatta ichki birliklar sifatida sarf normalari va baholarining o'zgarishi ham tarkiblanadi. Bu kabi omillar xarajat elementlari bo'yicha farq qiladi.

9.8-jadval

Jami ishlab chiqarish xarajatlari va ularning omilli tahlili

Ko'rsatkichlar	O'tgan yil		Hisobot yili		Farqi (+/-), ming so,,m	O'sish darajasi, %
	summasi, ming so,,m.	tarkibi, %	summasi, ming so,,m.	tarkibi, %		
1. Ishlab chiqarish xarajatlari jami shu jumladan:	541 131	100,00	686 079	100,00	+144 948	126,79
1.1. O'zgaruvchan xarajatlar	464 070	85,76	579 800	84,51	+115 730	124,94
1.2. O'zgarmas xarajatlar	77 061	14,24	106 279	15,49	+29 218	137,92
2. Ishlab chiqarish hajmi	572 661	-	717 416	-	+144 755	125,30

Mahsulot ishlab chiqarish tannarxini o'zgarishiga ta'sir etuvchi omillarta'sirini quyidagi hisob-kitoblarda ko'rib o'tish mumkin.

Ishlab chiqarish xarajatlarining jami o'zgarishi:

$686\,079 - 541\,131 = +144\,948$ ming so'm (o'sish).

Joriy davr mahsulot ishlab chiqarish xarajatlarini qayta hisoblash:

a) o'zgaruvchan xarajatlar:

464 070*1,253=581 479,7 ming so'm. (mahsulot hajmining o'zgarishigamos o'zgaradi);

b) o'zgarish xarajatlar:

77 061 ming so'm (bazaviy miqdorda qoladi). Jami:

581 479,7+77 061=658 540,7 ming so'm

Joriy davr mahsulot hajmining o'tgan davr bahosi va ta'rifi bo'yicha hisob-kitobi:

541 131/572 661*717416=677 916 ming so'm

Omillar ta'siri:

a) Ishlab chiqarish hajmi:

658 540,7-541 131=+117 409,7 ming so'm (o'sish)

yoki 581 479,7-464070=+117 409,7 ming so'm (o'sish)

b) Baho va ta'riflar o'zgarishi:

686 079-677 916=+8 163 ming so'm (o'sish)

v) tarkib va jami xarajatlar summasi:

677 916-658 540,7=+19 375,3 ming so'm (o'sish)

Jami o'zgarish: 117 409,7+8 163+19 375,3=+144 948 ming so'm

Mahsulot (ishlar, xizmatlar)ning ishlab chiqarish tannarxini hosil qiluvchi xarajatlar ularning iqtisodiy mazmuniga ko'ra: ishlab chiqarish moddiy xarajatlar (qaytariladigan chiqitlar qiymati chiqarib tashlangan holda); ishlab chiqarish xususiyatiga ega bo'lgan mehnatga haq to'lash xarajatlari; ishlab chiqarishga tegishli bo'lgan ijtimoiy sug'urtaga ajratmalar; asosiy fondlar va ishlab chiqarish ahamiyatiga ega bo'lgan nomoddiy aktivlar amortizatsiyasi; ishlab chiqarish ahamiyatiga ega bo'lgan boshqa xarajatlar.

Ishlab chiqarish xarajatlarini turi, tarkibi, dinamikasi bo'yicha tahlil qilish, ularni nazorat qilish, maqsadli boshqarish imkonini beradi.

9.9-jadval

Iqtisodiy elementlari bo'yicha ishlab chiqarish xarajatlari tahlili

Ko'rsatkichlar	O'tgan yil		Hisobot yili		O'sish darajasi, %	Farqi (+, -)	
	summa, ming so'm.	tarkibi, %	summa, ming so'm	tarkibi, %		summa, ming so'm.	tarkibi, %
Moddiy xarajatlar	434 236	80,25	539 694	78,66	124,29	+105 458	-1,59
Mehnat haqi xarajatlari	63 014	11,64	79 500	11,59	126,16	+16 486	-0,05
Yagona ijtimoiy to'lov	22 641	4,18	28 012	4,08	123,72	+5 371	-0,10
Amortizatsiya	7 194	1,33	9 214	1,34	128,08	+2 020	+0,01
Boshqa xarajatlar	14 046	2,60	29 659	4,33	211,16	+15 613	+1,73
Jami xarajatlar	541 131	100,00	686 079	100,00	126,79	+144 948	-
Ishlab	572 668	-	717	-	125,30	+144 748	-

chiqaris			416				
h hajmi							
Bir so'mli	0,9449	-	0,9563	-	101,2	+0,0114	-
k mahsulotga, (sotilgan mahsulotga)							
to'g'ri							
i keladigan							
ishla							
bchiqarish xarajatlari							

Tahlil natijalari shuni ko'rsatadiki, korxonada ishlab chiqarish xarajatlarining jami o'zgarishi 144 948 ming so'mga yoki 26,79%ga o'sganligini ko'rish mumkin.

Eng yuqori o'zgarishlar moddiy xarajatlar (10 548 ming so'm yoki 24,29%), mehnat haqi xarajatlari (16 486 ming so'm yoki 26,16%) qatoriga to'g'ri keladi. Albatta ish haqidan ajratmalar qatoriga ham mehnat haqi o'zgarishiga mos ravishda oshib boradi.

Ishlab chiqarish xarajatlarining vertikal tahlilidan ko'rinadiki, jami ishlab chiqarish xarajatlari tarkibida moddiy xarajatlar salmog'i eng yuqori o'rinni tashkilotgan.

Bir so'mlik mahsulotga qilingan ishlab chiqarish xarajatlari o'tgan yilganisbatan 1,2%ga yoki 1,14 tiyinga o'zgargan.

9.4. Xarajatlarni faoliyat turlari, javobgarlik markazlari kalkulyatsiyamoddalari bo'yicha tahlili

Faoliyat turlari bo'yicha xarajatlar quyidagi turlarga ajratiladi:

- ishlab chiqarish (ish bajarish, xizmat ko'rsatish) xarajatlari;
- tijorat xarajatlari;
- boshqaruv xarajatlari.

Asosiy faoliyat turi sifatida mahsulot ishlab chiqarish va tushumning engyuqori ulushiga ega bo'lgan faoliyat turi belgilanadi.

9.10-jadval

Ishlab chiqarish xarajatlarini faoliyat turlari bo'yicha tahlili

Ko'rsatkichlar	O'tgan yil		Hisobot yili		Farqi (+/-), ming so,,m	O'sish darajasi, %
	summasi, ming so,,m.	tarkibi, %	summasi, ming so,,m	tarkibi, %		
Umumxo'jalik faoliyati bo'yicha jami xarajatlar Shu jumladan:	752016	100,00	988669	100	236653	131.46

1. Jami ishlab chiqarish xarajatlari	541131	71.95	686079	69.39	+144948	126.78
2. Tijorat xarajatlari, ming so'm	125640	16.72	186540	18.87	+60900	148.47
3. Boshqaruv xarajatlari, ming so'm	85245	11.33	116050	11.74	+30805	136.13
2. Sotilgan mahsulot hajmi, ming so'm	572661	-	717416	-	+141755	125.27
4. Bir so'mlik sotilgan mahsulotga to'g'ri keladigan ishlab chiqarish xarajatlari	0.9449	-	0.9563	-	+0.0114	101.2
5. Bir so'mlik sotilgan mahsulotga to'g'ri keladigan tijorat xarajatlari	0.2193	-	0.2600	-	+0.0407	118.5
6. Bir so'mlik sotilgan mahsulotga to'g'ri keladigan boshqaruv xarajatlari	0.1488	-	0.1617	-	+0.0129	108.6

Javobgarlik markazlari bo'yicha xarajatlar tahlili. Javobgarlik markazlarining odatda foydaga, xarajatga va investitsiyaga nisbatan turlari tarkiblanadi.

Foyda bo'yicha javobgarlik markazlari daromad va xarajatlarni o'rganish va foydani maksimallashtirishni, xarajatlarni o'rganish esa faqat xarajatlarni minimallashtirishga qaratilgan. Investitsiyaga nisbatan esa nafaqat daromad va xarajatlarni, balki foydaning ishlatilishi ham baholanadi.

Ishlab chiqarish hisobi bo'yicha javobgarlikning quyidagi markazlari belgilanadi: ta'minot; ishlab chiqarish; sotish va boshqaruv.

Korporativ boshqaruv nazariyasi va amaliyotiga ko'ra korxonalar tarkibiy birliklari, bo'limlar, do'konlar, xizmatlar yoki guruhlar *moliyaviy javobgarlik*

markazlari hisoblanadi. Ularning rahbarlari muayyan yo'nalish va menejmentvazifalarini bajarish uchun mas'uldirlar.

Xarajatlar bo'yicha javobgarlik markazlari – xarajatlarni byudjetlash bo'yicha vazifalarni bajarish uchun mas'ul bo'lgan bo'linma (birliklar to'plami)dir.

Korxonada xarajatlar bo'yicha javobgarlik markazlari quyidagi bo'limlardatashkil topadi:

- boshqaruv faoliyati;
- marketing faoliyati;
- informatsion texnologiyalar;
- logistika;
- ombor faoliyati;
- ta'minot;
- ishlab chiqarish.

Daromad markazlari javobgarlik markazlari:

- sotish (tovarlar turlari bo'yicha);
- filiallar, bo'limlardan iborat.

Xarajatlar bo'yicha javobgarlik markazlari – sex, uchastka, brigada vabo'limlardan iborat.

9.11-jadval

Javobgarlik markazlari bo'yicha xarajatlar tahlili (mln so,,m)

Nazorat qilinadigan xarajatlar	Xarajatlar		Xarajatlarning o,,zgarishi, (+,-)	
	Smeta bo,,yicha	Haqiqat da	Oy davomida	Yil boshidan
№1-bo,,lim masteri hisoboti				
1. Materiallar	100,0	98,0	-2,0	-1,0
2. Ish haqi	50,0	51,0	+1,0	+0,5
3. Xizmat ko'rsatuvchi tarkib ish haqi	22,0	22,5	+0,5	+0,3
4. Yoqilg'i va elektr energiya	18,0	19,0	+1,0	+0,7
5. Uskunalar ishlatish va ta'mirlash xarajatlari	20,0	19,5	-0,5	-0,5
6. Boshqa xarajatlar	10,0	10,5	+0,5	-0,3
7. Jami xarajatlar	220,0	220,5	+0,5	-0,3
№1 sex boshlig,,i hisoboti				
1. Sex boshqaruvi apparatini saqlash xarajatlari	40,0	41,0	+1,0	-
2. Boshqa sex tarkibini saqlash xarajatlari	30,0	29,0	-1,0	-2,0

3. Bino, inshoot va inventarlarni joriy saqlash xarajatlari	100,0	102,0	+2,0	-1,0
4. Samaradorlikka ta'sir etmaydigan xarajatlar	X	2,0	+2,0	+5,0
5. Sexning boshqa xarajatlari	30,0	29,0	-1,0	-3,0
6. Sex bo'yicha jami xarajatlar	200,0	203,0	+3,0	-1,0
Bo'limlar bo'yicha xarajatlar				
№1 bo'lim	220,0	220,5	+0,5	-0,3
№2 bo'lim	200,0	205,0	+5,0	+7,0
№3 bo'lim	280,0	278,0	-2,0	-3,0
7. Bo'limlar bo'yicha jami xarajat	700,0	703,5	+3,5	+3,7
8 Sex bo'yicha barcha xarajatlar	900	906,5	+6,5	+2,7
Iqtisod bo'yicha direktor o.,rinbosari hisoboti				
1. Korxonani boshqaruvi xarajatlari	200,0	206,0	+6,0	+10,0
2. Umumxo'jalik xarajatlari	200,0	195,0	-5,0	-7,0
3. Soliqlar, yig'imlar va ajratmalar	100,0	100,0	-	+1,0
4. Samaradorlikka ta'sir qilmaydigan xarajatlar	x	50,0	+50	100
5. Jami (korxonaga bo'yicha barcha) xarajatlar	500,0	551,0	+51	104
6. Sexlar bo'yicha xarajatlar				
№1 Sex	900,0	906,5	+6,5	+2,7
№2 Sex	800,0	790,5	-9,5	-2,7
№3 Sex	1000,0	1005,0	+5	10
Sexlar bo'yicha jami:	2700,0	2702,0	+2	10
7. Korxonaga bo'yicha barcha xarajatlar	3200,0	3253,0	+53	114

Kalkulyatsiya moddolari bo'yicha tahlil. Mahsulotlarning ishlab chiqarish bilan bog'liq bo'lgan xarajatlari tarkibini iqtisodiy elementlari va kalkulyatsiya moddolari bo'yicha quyidagi tarkibda berish mumkin.

9.12-jadval

Ishlab chiqarish xarajatlarning iqtisodiy elementlari va kalkulyatsiya

moddalari bo'yicha turkumlanishi

Xarajatlarning iqtisodiy elementlari	Mahsulot tannarxini kalkulyatsion moddalari
1	2
Ishlab chiqarish xarakteridagi bevosita va bilvosita moddiy xarajatlar	Xomashyo
	Yoqilg'i
	Elektr quvvati
	Ehtiyot qismlar
	Idishlar va hokazo
Ishlab chiqarish xarakteridagi bevosita va bilvosita mehnat haqi xarajatlari	Asosiy ish haqlari
	Qo'shimcha ish haqlari
	Ish haqiga ustamalar
Ishlab chiqarishga taalluqli mehnat haqidano ajratmalar	Ijtimoiy ta'minot bo'limiga
	Mehnat birjasiga
	Kasaba uyushmasiga
Asosiy vositalar va nomoddiy aktivlar amortizatsiyasi, eskirish xarajatlari	Asosiy vositalarning eskirishi
	Nomoddiy aktivlarning eskirishi
	Asosiy vosita va nomoddiy aktivlarni ijara haqlari
Ishlab chiqarish xarakteridagi boshqa xarajatlar	Turli ishlar va xizmatlar
	Soliqlar, yig'imlar va hokazo.

Korxonada bo'yicha jami xarajatlar faqat iqtisodiy elementlari bo'yicha o'rganiladi. Mahsulotlar turi va turkumi bo'yicha ishlab chiqarish xarajatlari kalkulyatsiya moddalari bo'yicha o'rganiladi. Tahlil etishda ishlab chiqarish xarajatlarning jami o'zgarishi va uning tarkibi bo'yicha o'zgarishlari mutlaq va nisbiy jihatdan o'rganiladi.

9.13-jadval

Xarajatlarni moddalari bo'yicha tahlili

№	Xarajat moddalari	Haqiqatda ishlab chiqarilgan mahsulot hajmi, ming so.,m		Farqlanishi (+,-)		
		Reja tannarxi bo'yicha	Haqiqiy tannarxi bo'yicha	Ming so.,m	% da	
					Rejaga nisbatan	Jami reja tannarxiga nisbatan
A	B	1	2	3	4	5
1	Xomashyo va materiallar	43 456	37 865	-5 591	-12,9	-2,75

2	Qaytarilgan chiqitlar	-96	-107	-11	+11,5	-0,01
3	Xomashyo va materiallar sarfi chiqitlar qaytarilgan holda (1-2)	43 360	37 758	-5 602	-12,9	-2,75
4	Korxonada va tashkilotlardan sotib olingan buyumlar, yarim fabrikatlar va ishlab chiqarish xarakteridagi xizmatlar	19 344	17 134	-2 210	-11,4	-1,09
5	Texnologik maqsadlar uchun elektr energiya va yoqilg'i sarfi	1 006	1 024	+18	+1,8	+0,01
6	Moddiy xarajatlar jami	63 710	55 916	-7 794	-12,2	-3,83
7	Ishchilarning asosiy ish haqi	46 783	42 424	-4 359	-9,3	-2,14
8	Ishchilarning qo'shimcha ish haqi	8 561	8 545	-16	-0,2	-0,01
9	Ijtimoiy sug'urta xarajatlari	23 730	21 353	-2 377	-10,0	-1,17
10	Ish haqi va ajratmalarga xarajatlar jami	79 074	72 322	-6 752	-8,5	-3,32
11	Ishlab chiqarishga tayyorlash va o'zlashtirish xarajatlari	2 561	2 549	-12	-0,5	-0,01
12	Uskunalarni saqlash va ishlatish xarajatlari	10 716	10 329	-387	-3,6	-0,19
13	Sex xarajatlari	13 170	12873	-297	-2,3	-0,15
14	Umumxo'jalik xarajatlari	18 420	18 515	+95	+0,5	+0,05
15	Ishlab chiqarishni tayyorlash va o'zlashtirish xarajatlari jami	44 867	44 266	-601	-1,3	-0,30
16	Brakdan yo'qotishlar	X	72	+72	X	+0,04
17	Boshqa ishlab chiqarish xarajatlari	15 903	19 554	+3 651	+23,0	+1,79
18	Tovar mahsulotining jami ishlab chiqarish tannarxi	203 554	19 2130	-11 424	-5,6	x

Korxonada moddiy xarajatlar reja tannarxiga nisbatan 7 794 ming so'mga, nisbiy ifodada 12,2%ga kam sarflangan, jami reja tannarxida moddiy xarajatlar o'zgarishining salmog'i 3,38%ga teng bo'lgan.

Ish haqi va ish haqidan ajratmalar reja tannarxiga nisbatan 6 752 ming so'mga, nisbiy ifodada 3,32%ga kam sarflangan.

Mahsulotning reja tannarxi 11 424 ming so'mga kam bo'lgan, nisbiy ifodada mahsulotning to'liq tannarxi 12,2%ga arzonlashtirishga erishilgan. Bu o'zgarishlarni albatta ijobiy deyish mumkin.

9.5. Moddiy, mehnat haqi, asosiy vositalarni saqlash va ishlatish

xarajatlari tahlili

Moddiy xarajatlar. Moddiy xarajatlar ishlab chiqarish xarajatlarining asosiy qismini tashkil etadi va shu sababli ham ularni tahlil etishga muhim ahamiyat qaratiladi.

Moddiy xarajatlar tahlili oldiga quyidagi vazifalar qo'yiladi:

- moddiy xarajatlarning rejaga va o'tgan yillarga nisbatan o'zgarishlarni va ularning o'zgarishiga ta'sir etuvchi omillarni o'rganish;
- moddiy xarajatlarni iqtisod qilish yuzasidan imkoniyatlarni aniqlash;
- mahsulotning moddiy xarajatlar sig'imiga baho berish va ulardan samarali foydalanishning ichki imkoniyatlarini aniqlash;
- moddiy resurslardan tejamli va natijali foydalanish yo'llarini aniqlash. Moddiy xarajatlar tahlili ularning o'zgarishini o'rganishdan boshlanadi.

Moddiy xarajatlarning o'zgarishi va unga ta'sir etuvchi omillarni quyidagi jadval ma'lumotlari asosida ko'rib o'tishimiz mumkin.

9.14-jadval

Moddiy xarajatlar va ularning o'zgarishi va unga ta'sir etuvchi omillar tahlili

Moddiy xarajatlar va ularning o'zgarishiga ta'sir etuvchi omillar	Summasi
1. Reja bo'yicha moddiy xarajatlar	35 250
2. Haqiqatdagi mahsulot hajmi va tarkibi bo'yicha qayta hisoblangan rejadagi moddiy xarajatlar	35 600
3. Haqiqatdagi moddiy xarajatlar	35 700
4. Jami o'zgarish	+450
Shu jumladan:	
4.1. Ishlab chiqarish hajmining o'zgarishi hisobiga	+3 525 (35 250*10/100)
4.2. Ishlab chiqarilgan mahsulot strukturasi o'zgarishi hisobiga	-3 175 (35 600-35 250-3 525)
4.3. Materiallar tarkibining o'zgarishi hisobiga	+100 (35 700-35 600)

*Mahsulot ishlab chiqarish hajmining o'zgarish darajasi – 10 %

Moddiy xarajatlarning reja bo'yicha tannarxi 35 250 mln so'm qilib belgilangan. Lekin, uning haqiqiy tannarxi 35 700 mln so'mga teng bo'lgan.

Moddiy xarajatlarning jami o'zgarishi +450 mln so'mni tashkil qilgan. Ushbu o'zgarishga ishlab chiqarish hajmining o'zgarishi hisobiga (moddiy xarajatlar o'zgaruvchan xarajatlar tarkibiga kirib mahsulot ishlab chiqarish hajmiga mos ravishda o'sib borishi tufayli) +3 525 mln so'mga ortganligini, ishlab chiqarilgan mahsulotlarning strukturaviy o'zgarishlari hisobiga -3 175 mln so'mga kamayganligini, materiallar tarkibining o'zgarishi hisobiga o'zgarish +100 mln so'mni tashkil etganligini ko'rish mumkin. Barcha omillar ta'sirini jamlasak, uning umumiy o'zgarishga teng ekanligini ko'rish mumkin (+3 525+(-3 175)+100).

Ish haqi xarajatlari tahlili. Ish haqi xarajatlari ishlab chiqarish korxonalarida salmog'i bo'yicha moddiy xarajatlardan keyin ikkinchi o'rindaturuvchi xarajat elementi hisoblanadi. O'z navbatida ish haqi xarajatlari uchinchi muhim xarajat elementi ish haqidan ajratmalar uchun ham asos bo'ladi. Ish haqidan ajratmalar kichik va yirik biznes vakillariga nisbatan 15 va 25 foizlik normalari belgilangan. Ish haqidan ajratmalar mahsulot ishlab chiqarish tannarxida

sig'implilik darajasi ish haqiga birlashtirilgan holda o'rganiladi. Eng muhim ko'rsatkichlar sifatida tahlil etishda quyidagi ko'rsatkichlar tarkiblanadi: ish haqi fondi, bitta xodimga to'g'ri keladigan o'rtacha oylik ish haqi, bir ishchiga to'g'ri keladigan ish o'rtacha oylik ish haqi, bir kunlik o'rtacha ish haqi, bir soatlik o'rtacha ish haqi.

9.15-jadval

Korxonada ish haqi fondining tahlili

Ko'rsatkichlar	Sanoat ishlab chiqarish xodimlari	Ishchilar
Ish haqi fondi, mln so'm		
O'tgan yil	17 706,9	17 116,5
Haqiqatda	26 025,6	19 767,0
Farqi (+,-)	+8 318,7	+2 650,5
Xodimlarning o'rtacha ro'yxat bo'yicha soni, kishi		
O'tgan yil	1 065	844
Haqiqatda	962	769
Farqi (+,-)	-103	-75
Xodimlarning o'rtacha ish haqi, ming so'm		
O'tgan yil	16 626,2	20 280,9
Hisobot yili	27 053,6	25 704,4
Farqi (+,-)	+10 427,4	+5 426,6
Ish haqi fondining jami o'zgarishi, ming so'm	+8 318,7	+2 650,5
Shu jumladan:		
Xodimlar soni o'zgarishi hisobiga, ming so'm	-1 712,5	-1 521,0
O'rtacha ish haqi o'zgarishi hisobiga, ming so'm	+10 031,1	+4 171,5

Korxonada ish haqi fondining o'tgan yilga nisbatan o'zgarishi sanoat ishlab chiqarish xodimlari bo'yicha 8 318,7 mln so'mni, ishchilar bo'yicha 2650,5 mln so'mni tashkil qilgan.

Xodimlarning o'rtacha ro'yxatdagi soni o'tgan yilga nisbatan sanoat ishlab chiqarish xodimlari bo'yicha 103 kishiga, ishchilarning o'rtacha ro'yxatdagi soni 75 kishiga kam bo'lgan.

Xodimlarning o'rtacha ish haqi o'tgan yilga nisbatan sanoat ishlab chiqarish xodimlari bo'yicha +8 318,7 ming so'mga, ishchilar bo'yicha 2 650,5 ming so'mga o'sganligini ko'rish mumkin.

Ish haqi fondining o'zgarishiga ta'sir etuvchi omillar sifatida xodimlar sonining o'zgarishi va o'rtacha bir xodimga to'g'ri keladigan ish haqining o'zgarishi hisob-kitob qilinadi. Korxonada ushbu omillar hisobiga mehnat haqi fondining o'zgarishi sanoat ishlab chiqarish xodimlariga nisbatan +10 031 ming so'm (bir xodimga o'rtacha ish haqining o'zgarishi (10

427,4) va -1 712,5 ming so'mni (sanoat ishlab chiqarish xodimlari sonining o'zgarishi hisobiga (-103)) tashkil etgan.

Ishchilarning mehnat haqi fondining o'tgan yilga nisbatan o'zgarishiga ta'sir etuvchi omillari hisob-kitobi mos ravishda +4 171,5 ming so'm va -1 521,0 ming so'mga teng bo'lgan.

Bitta xodimga yoki bitta ishchiga to'g'ri keladigan ish haqi o'zgarishlariga ta'sir etuvchi omillarni quyidagi jadval ma'lumotlari asosida hisob-kitob qilish mumkin.

9.16-jadval

Ishchilarning o'rtacha ish haqi va uning o'zgarishiga ta'sir etuvchi omillar tahlili

Ko'rsatkichlar	O'tgan yil	Hisobot yili	Farqi (+, -)	O'sish darajasi, %
1. Ishchilar mehnat haqi fondi, ming so'm	17 116,5	19 767,0	-2 650,5	115,5
2. Ishchilarning o'rtacha ro'yxat soni, kishi	844	769	-75	91,1
Z. Bitta ishchiga to'g'ri keladigan o'rtacha ish haqi, so'm	20 280,2	25 704,8	+5 424,6	126,7
4. Ishchilar tomonidan ishlangan kishi kunlari, ming kishi-kun	176,34	167,8	-8,5	95,2
5. Ishchilar tomonidan ishlangan jami ish soatlari, ming kishi soat	1 467,2	1 412,8	-54,4	96,3
6. Bitta ishchi tomonidan ishlangan kishi kuni (4/2)	208,9	218,2	+9,3	104,4
7. Ish kuni davomiyligi, soat (5/4)	8,32	8,42	+0,1	101,2
8. Bitta ishchiga to'g'ri keladigan bir soatlik ish haqi, ming so'm(1/5)	11,67	13,99	+2,32	238,9
Ish haqining o'zgarishi, ming so'm	x	x	+5 424,6	x
Ish kuni o'zgarishi	$(+9,3) \times 8,32 \times 11,67 =$		+903,0	x
Ish kuni davomiyligi o'zgarishi	$218,2 \times (+0,1) \times 11,67 =$		+254,6	x
1 soatlik mehnatga haq to'lash qiymatining o'zgarishi	$218,2 \times 8,42 \times (+2,32) =$		+4 264,4	x

Ishlarning o'rtacha ish haqi va uning o'zgarishiga ta'sir etuvchi omillartahlilidan quyidagi xulosalarni chiqarish mumkin:

- ish kuni o'zgarishi hisobiga o'rtacha ish haqining o'zgarishi 903 mingso'mga ortgan;

- ish kuni davomiyligining o'zgarishi hisobiga o'rtacha ish haqining o'zgarishi +254,6 ming so'mga ortgan;

- bir soatlik mehnatga haq to'lashning o'zgarishi hisobiga o'rtacha ish haqi +4 264,4 ming so'mga ortgan;

- ish haqining jami o'zgarishi 5 424,6 ming so'mga teng bo'lgan.

Mahsulotning mehnat sig'imi va mehnat haqining o'sish darajasi ishlab chiqarishga yangi texnikalarni ishga tushirilishiga, ishlab chiqarishni mexanizatsiyalash va avtomatlashtirish darajasiga, mehnatni tashkil etilishiga, xodimlarning malaka darajasiga va boshqa innovatsion o'zgarishlarga bog'liqdir.

Amortizatsiya va eskirish xarajatlari tahlili. Amortizatsiya va eskirish xarajatlari asosiy vositalar va nomoddiy aktivlarga xos tushunchalar hisoblanadi. Ularning iqtisodiy mazmunini bilish uchun albatta quyidagi tushunchalarning tasnifini bilish lozim.

Aktivning balans qiymati – har qanday jamg'arilgan eskirish va yig'ilgan qadrsizlanish bo'yicha zararlar chegirib tashlanganidan so'ng, aktivning tan olinadigan summasi bu uning balans qiymatidir.

Aktivning tannarxi – bu aktivni uning haridi yoki qurilishi paytida sotib olish uchun to'langan pul mablag'i yoki pul mablag'i ekvivalentidagi qiymat yoki boshqa turdagi uning evaziga berilgan tovonning haqqoniy qiymati yoki ushbu aktivning dastlabki tan olinishidagi qiymatidir.

Aktivning eskirish hisoblanadigan qiymati – bu aktivning tugatish qiymati chegirilgandagi tannarxi yoki tannarx o'rniga aks ettiriladigan boshqa qiymatidir.

Aktivning eskirishi – bu aktivning eskirishi hisoblanadigan aktiv qiymatini uning foydali xizmat muddati davomida sistematik tarzda xarajatlarga olib borishdir.

Asosiy vositalar – quyidagilar uchun mo'ljallangan moddiy aktivlardir:

(a) mahsulotlarni ishlab chiqarish yoki yetkazib berish, yoki xizmatlarni ko'rsatish, yoki boshqa tomonlarga ijaraga berish, yoki ma'muriy maqsadlarda foydalanish uchun mo'ljallangan; va

(b) bir davrdan uzoqroq muddat davomida foydalanilishi kutilgan.

Aktivning qoplanadigan qiymati – bu aktivning quyidagi qiymatlaridan yuqorirog'i: sotish xarajatlari chegirilgandagi haqqoniy qiymati va uning foydalanishdagi qiymati.

Aktivning tugatish qiymati – bu aktivning chiqib ketishi bo'yicha baholangan xarajatlar chegirilgan holda, tadbirkorlik subyekti ayni paytda xuddi aktiv foydali xizmat muddati oxirida kutilgan muddati va holatida bo'lganidek aktivning chiqib ketishidan oladigan baholangan qiymatidir.

Aktivning foydali xizmat muddati bu:

(a) aktivning tadbirkorlik subyekti tomonidan foydalanishi uchun yaroqli bo'lishi kutilgan davr; yoki

(b) tadbirkorlik subyekti tomonidan aktivdan olinishi kutilgan ishlab chiqarish hajmi (miqdori) yoki shunga o'xshash birliklar soni.

Tahlil qilishda asosiy vositalar va nomoddiy aktivlarning ishlab chiqarishda xizmat qiladigan tarkibi bo'yicha amortizatsiya ajratmalarini tahliliga, amortizatsiya ajratmalarining o'zgarishiga ta'sir etuvchi omillariga muhim ahamiyat beriladi. Amortizatsiya ajratmalari va eskirish xarajatlari amortizatsiyalanadigan asosiy vositalar va nomoddiy aktivlarning qiymatini o'zgarishi va amortizatsiya normalarining o'zgarishi hisobiga o'zgaradi.

Mahsulotning ishlab chiqarish xarakteridagi asosiy vositalar va nomoddiy aktivlar amortizatsiyasi sig'imi quyidagi model asosida hisoblanadi:

$$M_a = A_x / M_x \text{ Bunda:}$$

M_a – mahsulotning amortizatsiya sig'imi; A_x – amortizatsiya (eskirish) xarajatlari;

M_x – mahsulot ishlab chiqarish tannarxi.

Mahsulotning amortizatsiya (eskirish) xarajatlari quyidagi model bo'yichahisob-kitob qilinadi:

$$A=N_a \cdot S_b / 100$$

Bunda: A - asosiy vositalar va nomoddiy aktivlarning amortizatsiyasi;

N_a – asosiy vositalar va nomoddiy aktivlarning amaortizatsiyalanadigan qiymati;

S_b – asosiy vositalar va nomoddiy aktivlarning amortizatsiya normalari.

9.17-jadval

Asosiy vositalarni amortizatsiyasi, ularni saqlash va ishlatish xarajatlarining omilli tahlili modellari

Asosiy vositalar va nomoddiy aktivlar bo,,yicha		
Asosiy vositalar va nomoddiy aktivlar	Ta'sir etuvchi omillar	Omillar ta'sirining hisob-kitobi
Amortizatsiya (eskirish)	Asosiy vosita (nomoddiy aktiv)larning balans qiymati(OS) va amortizatsiya normalarining (NA) o'zgarishi	$A = OS \cdot NA \Delta A_{os}$ $= \Delta OS \cdot NA_0 \Delta A_{na} =$ $\Delta OS_1 \cdot \Delta NA$
Yoritish, isitish, suv ta'minoti va boshqa xarajatlar	Iste'mol qilingan xizmatlar miqdori (K) va qiymatining(S) o'zgarishi	$M = K \cdot S \Delta M_k$ $= \Delta K \cdot T_{s0}$ $\Delta M_{ts} = K_1 \cdot \Delta T_s$
Asosiy vositalarning joriy ta'mirlash xarajatlari	Ishlar hajmi (V) va qiymatining (Ts) o'zgarishi	$ZR = V \cdot T_s \Delta ZR_v$ $= \Delta V \cdot T_{s0}$ $\Delta ZR_{ts} = V_1 \cdot \Delta T_s$
Yengil avtomobillarni saqlash xarajatlari	Yengil avtomobillar soni (KM) va bitta mashinani saqlash xarajatlari (ZS) o'zgarishi	$Z = KM \cdot ZS$ $\Delta Z_{km} = \Delta KM \cdot ZS_0$ $\Delta Z_{zs} = KM_1 \cdot \Delta ZS$

9.6. Ishlab chiqarilgan va sotilgan mahsulotlar tannarxini tahlili

Ishlab chiqarish xarajatlari va mahsulot tannarxini tahlili tahlilda eng murakkab, qiyin va ko'p mehnat talab qiladigan jarayon hisoblanadi. Uning buxgalteriya xizmati xodimlari mehnat sig'imidagi hajmi ham eng yuqori normanitashkil etadi.

Mahsulot (ish, xizmat)larning tannarxi – ishlab chiqarishning eng muhim samaradorlik ko'rsatkichi hisoblanadi.

Ishlab chiqarishning muhim samaradorlik ko'rsatkichi bu ishlab chiqarish tannarxidir. Korxonaning moliyaviy natijasi va moliyaviy ahvoli avvalo ushbu samaradorlik ko'rsatkichiga bog'liqdir.

Xarajatlar boshqarish tizimining samaradorligi avvalo ularni tahlil etishni tashkil etilganligiga bog'liq. O'z navbatida bu quyidagilarga bog'liq:

- korxonada qo'llanilayotgan hisob shakli va usullariga;
- hisob ishlarining avtomatlashtirish darajasiga;

- operatsion xarajatlarni rejalashtirish va normalash holatiga;
  - soatlik, kunlik, dekadalik, oylik xarajatlar yuzasidan hisobotlarning shakllantirilganlik holatiga;
  - real holat va natijani chuqur tahlil qilishda malakali mutaxassislarning mavjudligiga va h.k. omillarga bog'liq.
- Ishlab chiqarilgan va sotilgan mahsulotlar tannarxi tahlili obyekt sifatida quyidagilar tarkiblanadi:
- ishlab chiqarilgan va sotilgan mahsulotning to'liq tannarxi va xarajatelementlari bo'yicha tahlili;
  - bir so'mlik ishlab chiqarilgan va sotilgan mahsulotga to'g'ri keladigan xarajat tahlili;
  - alohida tur mahsulotlarning ishlab chiqarish tannarxi;
  - xarajatlarning alohida moddalari bo'yicha tahlili;
  - javobgarlik markazlari bo'yicha tahlili.

9.18-jadval

Mahsulot ishlab chiqarish xarajatlari tahlili

Xarajat elementlari va mahsulotning xarajat sig.,imi ko.,rsatkichlari	Summa, ming so.,m			Xarajatlar tarkibi, %			Bir so.,mlik mahsulotga xarajat, tiyin	
	t ₀	t ₁	(+,-)	t ₀	t ₁	(+,-)	t ₀	t ₁
Moddiy xarajatlar	35 000	45 600	+10 600	53,0	55,9	+2,9	43,75	45,45
Shu jumladan:								
Xomashyo va materiallar	25 200	31 500	+6 300	38,2	38,6	+0,4	31,50	31,40
yoqilg'i	5 600	7 524	+1 924	8,5	9,2	+0,7	7,00	7,50
elektroenergiya	4 200	6 575	+2 376	6,3	8,1	+1,8	5,25	6,55
Mehnat haqi	13 500	15 800	+2 300	20,4	19,4	-1,0	16,88	15,75
Mehnat haqidan ajratmalar	4 725	5 530	+805	7,2	6,8	-0,4	5,90	5,51
Amortizatsiya (eskirish) xarajatlari	5 600	7 000	+1 400	8,5	8,6	+0,1	7,00	6,98
Boshqa xarajatlar	7 175	7 580	+405	10,9	9,3	-1,6	8,97	7,56
To'liq tannarx	66 000	81 510	+15 510	100	100	-	82,50	81,25
Shu jumladan:								
-o'zgaruvchan xarajatlar	46 500	55 328	+9 828	70,5	68	-1,5	58,12	55,15
-o'zgarmas xarajatlar	19 500	26 182	+6 682	29,5	32	+1,5	24,38	26,10

Alohida tur mahsulotlar tannarxi va uning o'zgarishiga ta'sir etuvchi omillarni quyidagi bog'lanishlarini berib o'tish mumkin:

$$T_i = D_i / MX_i + O_{,,i}$$

Bunda: T_i – i mahsulot birligini tannarxi; D_i – i mahsulot birligiga doimiy xarajatlar; B_i – i mahsulot birligiga o'zgaruvchan xarajatlar; M_{xi} – i birlik mahsulot hajmi.

9.19-jadval

“A” tur mahsulotning tannarxi va uning o'zgarishiga ta'sir etuvchi omillar tahlili

Ko'rsatkichlar	Reja	Haqiqatda	Rejadan farqi, (+,-)
Mahsulot ishlab chiqarish hajmi (MX), dona	10 000	13 300	+3 300
Doimiy xarajatlar(D), ming so'm	12 000	20 482	+8 482
Mahsulot birligiga o'zgaruvchan xarajatlar (O'), so'm	2 800	3 260	+460
Mahsulot tannarxi (T), so'm	4 000	4 800	+800

$$T_{reja} = D_{reja} / MX_{reja} + O'_{reja} = 12\,000\,000 / 10\,000 + 2800 = 4000 \text{ so'm};$$

$$T_{shartli1} = D_{reja} / MX_{xaq} + O'_{reja} = 12\,000\,000 / 13\,300 + 2800 = 3702 \text{ so'm};$$

$$T_{shartli2} = D_{xaq} / MX_{xaq} + O'_{reja} = 20\,482\,000 / 13\,300 + 2800 = 4340 \text{ so'm};$$

$$T_{xaq} = D_{xaq} / MX_{xaq} + O'_{xaq} = 20\,482\,000 / 13\,300 + 3260 = 4800 \text{ so'm}.$$

Mahsulot birligi tannarxining umumiy o'zgarishi:

$$\Delta T_{jami} = T_{xaq} - T_{reja} = 4800 - 4000 = +800 \text{ so'm. Shu jumladan:}$$

a) ishlab chiqarish hajmining o'zgarishi hisobiga:

$$\Delta T_{mx} = T_{shartli1} - T_{reja} = 3702 - 4000 = -298 \text{ so'm};$$

b) doimiy xarajatlar o'zgarishi hisobiga:

$$\Delta T_d = T_{shartli2} - T_{shartli1} = 4340 - 3702 = +638 \text{ so'm};$$

v) o'zgaruvchan xarajatlarning o'zgarishi hisobiga:

$$\Delta T_{o'} = T_{haq} - T_{shartli2} = 4800 - 4340 = +460 \text{ so'm}.$$

9.20-jadval

“A” mahsulot tannarxining xarajat moddalari bo‘yicha tahlili

Xarajat moddalari	Xarajatlar summasi			Xarajatlar tarkibidagi salmog‘i, %		
	Reja	Haqiqat	Farqi (+,-)	Reja	Haqiqat	Farqi (+,-)
Xomashyo va materiallar	1 700	2 115	+415	42,5	44,06	+2,1
Yoqilg‘i va elektr energiya	300	380	+80	7,5	7,92	+0,42
Ishlab chiqarish xodimlarining ish haqi	560	675	+115	14,0	14,06	+0,06
Ish haqidan ajratmalar	200	240	+40	5,0	5,0	-
Uskunalarni saqlash va ishlatish xarajatlari	420	450	+30	10,5	9,38	-1,12
Umumishlab chiqarish xarajatlari	300	345	+45	7,5	7,19	-0,31
Umumxo‘jalik xarajatlari	240	250	+10	6,0	5,21	-0,79
Brakdan yo‘qotishlar	-	25	+25	-	0,52	+0,52
Sug‘urta xarajatlari	160	176	+16	4,0	3,66	-0,34
Boshqa xarajatlar	120	144	+24	3,0	3,0	-
Jami ishlab chiqarish xarajatlari	4 000	4 800	+800	100	100	-
Shu jumladan:						
-o‘zgaruvchan	2 800	3 260	+460	70,0	67,9	-2,1
-o‘zgarmas	1 200	1 540	+340	30,0	32,1	+2,1

-All mahsulot birligining reja tannarxiga qiyosan o‘zgarishi 800 so‘mni tashkil etgan. Shu jumladan mahsulot birligining tannarxida o‘zgaruvchanxarajatlarning o‘zgarishi 460 so‘mni, doimiy, ya‘ni o‘zgarmas xarajatlarning o‘zgarishi 340 so‘mni tashkil etgan. Asosiy xarajat moddalari qatoriga moddiy xarajatlar (xomashyo va materiallar, yoqilg‘i va elektr energiya), ish haqi xarajatlari to‘g‘ri kelgan.

9.7. Mahsulot (ish, xizmat)larning xarajat sig‘imini tahlili

Mahsulotning xarajat sig‘imini baholash tahlilda eng muhim va hal qiluvchi bo‘g‘in hisoblanadi. Mahsulotning xarajat sig‘imi jami xarajatlar va xarajat elementlari bo‘yicha alohida hisob-kitob qilinadi.

Ishlab chiqarilgan va sotilgan mahsulotning umumiy xarajat sig‘imini aniqlash uchun jami ishlab chiqarish xarajatlari mahsulotning qiymatiga bo‘linadi. Xarajatlarning iqtisodiy elementlari bo‘yicha hisob-kitoblarda har bitta xarajat elementi alohida hisob-kitob qilinadi. Mahsulotning umumiy xarajat sig‘imi quyidagi formula asosida aniqlanadi:

$$Q_{xs} = X / V, ST$$

Bunda: X – jami ishlab chiqarish xarajatlari (sotilgan mahsulot ishlabchiqarish tannarxi);

V – ishlab chiqarilgan mahsulot qiymati;ST – sotishdan tushum.

Xarajatlarning iqtisodiy elementlari bo‘yicha hisob-kitoblarda har bittaxarajat elementi alohida hisob-kitob qilinadi.

9.21-jadval

Mahsulotning ishlab chiqarish xarajatlariga sig‘imligi

Mahsulotning jami xarajatlarga sig‘imi

$Q_{xs} = X / V, SM$				
Mahsulotning moddiy xarajat sig'imi	Mahsulotning mehnat haqi xarajat sig'imi	Mahsulotning mehnat haqidajratmalarga sig'imi	Mahsulotning amortizatsiya xarajatlari sig'imi	Mahsulotning boshqa ishlab chiqarish xarajatlari sig'imi
$Q_{mr} = MR / V, SM$	$Q_{mx} = M_x / V, SM$	$Q_{mxa} = M_{xa} / V, SM$	$Q_{an} = A_{an} / V, SM$	$Q_{bx} = B_x / V, SM$
Belgilar izohi:				
V, SM – ishlab chiqarilgan (V), sotilgan mahsulot hajmi (SM)				
Q_{mr} – mahsulotning mehnat sig'imi	Q_{mx} – mahsulotning mehnat haqi sig'imi	Q_{mxa} – mahsulotning mehnat haqidajratmalarga sig'imi	Q_{an} – mahsulotning amortizatsiya, eskirish xarajatlari sig'imi	Q_{bx} – mahsulotning boshqa xarajatlarga sig'imi
MR – moddiy xarajatlar	M_x – mehnat haqi xarajatlari	M_{xa} – mehnat haqidajratmalar	A_{an} – asosiy vositalar va nomoddiy aktivlar amortizatsiyasi (eskirishi)	B_x – boshqa xarajatlar

Mahsulotning xarajat sig'imiga ta'sir etuvchi omillar qatoriga quyidagilar kiradi: mahsulot ishlab chiqarish hajmining o'zgarishi, struktura o'zgarishlari, baho (inflyatsiya ta'sirida, sifat o'zgarishlari, sotish bozorining o'zgarishi) o'zgarishi, doimiy xarajatlar o'zgarishi, o'zgaruvchan xarajatlar o'zgarishi.

9.22-jadval

Mahsulotning jami xarajat sig'imini tahlili

Yillar	Tahlil qilinayotgan korxonada		Raqobatchi korxonada		Tarmoq bo'yicha o'rtacha korxonada	
	Xarajat sig'imi, tiyin	O'sish darajasi, %	Xarajat sig'imi, tiyin	O'sish darajasi, %	Xarajat sig'imi, tiyin	O'sish darajasi, %
xxx1	84,2	100	85,2	100	90,4	100
xxx2	83,6	99,3	85,0	99,7	88,2	97,6
xxxZ	82,9	98,5	84,0	98,6	86,5	95,7
xxx4	82,5	98,0	83,8	98,4	85,7	94,8
xxx5	81,25	96,5	82,0	96,2	84,5	93,5

Korxonada bir so'mlik mahsulotga to'g'ri keladigan xarajat sig'imi oxirgi yilda 81,25 tiyinni tashkil etgan. Xuddi shu ko'rsatkich raqobatchi korxonada 82,00 tiyinni, tarmoq bo'yicha o'rtacha ko'rsatkich 84,50 tiyinni tashkil etgan. Bubilana korxonadagi holatni raqobatchilarga va tarmoq bo'yicha o'rtacha ko'rsatkichga nisbatan ijobiy baholash mumkin.

Xarajatlarning faqat qiyosiy tahlili emas, balki uning alohida xarajat elementlari bo'yicha o'zgarishlariga ham baho beriladi. Xarajat elementlari bo'yicha tahlil etish mahsulot ishlab chiqarish xarajatlarini to'g'ri boshqarish maqsadida ularning omilli tahlilini amalga oshirishga

ham imkon beradi. Negaki har bitta xarajat elementi alohida omillar taʼsirida oʻzgaradi.

9.23-jadval

Xarajat elementlari boʻyicha bir soʻmlik mahsulotga xarajatlar tahlili

Xarajat elementlari	Bir soʻmlik mahsulotga toʻgʻri keladigan xarajatlar		
	t ₀	t ₁	(+,-)
Moddiy xarajatlar	43,75	45,45	+1,70
Mehnat haqi va mehnat haqidan ajratmalari	22,78	21,26	-1,52
Amortizatsiya	7,00	6,98	-0,02
Boshqa xarajatlar	8,97	7,56	-1,41
Jami ishlab chiqarish xarajatlari	82,5	81,25	-1,25

Jami ishlab chiqarish xarajatlarini iqtisodiy elementlar boʻyicha tahlildanshuni xulosa qilish mumkinki, bir soʻmlik mahsulotga toʻgʻri keladigan xarajatlar

oʻtgan yil (t₀) 82,5 tiyinni, joriy yil (t₁) 81,25 tiyinni tashkil etgan. Shundan, moddiy xarajatlar 1,70 tiyinga koʻp sarflangan, qolgan barcha xarajat elementlari boʻyicha iqtisod qilishga erishilgan (1,52+0,02+1,41). Jami iqtisod qilingan qiymat 1,25 tiyinni tashkil etgan. Agar iqtisod qilingan qiymatni jami ishlab chiqarilgan mahsulot hajmiga koʻpaytirsak, jami iqtisod qilingan qiymat kelib chiqadi.

Quyida mahsulot ishlab chiqarish hajmidagi oʻzgarishlarni omilli tahlilini koʻrib chiqishimiz mumkin.

9.24-jadval

Omillar taʼsirini hisoblashda zanjirli bogʻlanish usulidan foydalanish mumkin.

Ishlab chiqarilgan, sotilgan mahsulot hajmi	Summasi
Bazis davri $\sum(Q_0 \cdot P_0)$	80 000
Hisobot davri oʻtgan yil tarkibi va bahosida $\sum(Q_1 \cdot P_0) + \Delta Q_{tar}$	76 000
Hisobot yili bazis bahoda $\sum(Q_1 \cdot P_0)$	83 600
Hisobot yili joriy bahoda $\sum(Q_1 \cdot P_1)$	100 320

Omillar taʼsirining xarajat sigʻimiga taʼsirini baholash

Bir soʻmlik mahsulotga toʻgʻri keladigan xarajat	Hisob-kitoblar	Omillar				
		Q _x	Q _s	Q _q	Q _p	Q _b
Q _{x0}	66 000 / 80 000 = 82,50	t ₀	t ₀	t ₀	t ₀	t ₀
Q _{xshartl} i1	63 675 / 76 000 = 83,78	t ₁	t ₀	t ₀	t ₀	t ₀
Q _{xshartl} i2	67 285 / 83 600 = 80,48	t ₁	t ₁	t ₀	t ₀	t ₀
Q _{xshartl} i3	64 700 / 83 600 = 77,39	t ₁	t ₁	t ₁	t ₀	t ₀
Q _{xshartl} i4	81 510 / 83 600 = 97,50	t ₁	t ₁	t ₁	t ₁	t ₀

Q_{x1}	$81\,510 / 100\,320 = 81,25$	t_1	t_1	t_1	t_1	t_1
----------	------------------------------	-------	-------	-------	-------	-------

Bu yerda:

Q_x – Ishlab chiqarish hajmi; Q_s –

Ishlab chiqarish tarkibi;

Q_q – Isteʼmol qilingan resurslar miqdori; Q_p –

Resurslar bahosi;

Q_b – Mahsulotning sotish bahosi;

Q_x ; Q_s ; Q_q ; Q_p ; Q_b omillar taʼsiri hisob-kitoblari:

Omillar taʼsirini hisob-kitoblari:

$Q_{xshartli1} - Q_{x0} = 83,78 - 82,50 = +1,28$ tiyin; $Q_{xshartli2} -$

$Q_{xshartli1} = 80,48 - 83,78 = -3,30$ tiyin; $Q_{xshartli3} - Q_{xshartli2}$

$= 77,39 - 80,48 = -3,09$ tiyin; $Q_{xshartli4} - Q_{xshartli3} = 97,50 -$

$77,39 = +20,11$ tiyin; $Q_{x1} - Q_{xshartli4} = 81,25 - 97,50 = -$

$16,25$ tiyin; Jami oʻzgarish $= -1,25$ tiyin.

9.25-jadval

Bir soʻmlik mahsulotga toʻgʻri keladigan xarajatlar oʻzgarishining foydaga taʼsirini tahlili

Omillar	Taʼsir darajasi hisob-kitobi	Foydani oʻzgarishi, ming soʻm
Ishlab chiqarish hajmi	+1,28–80 442/100	–1 030
Mahsulot tarkibi	–3,30–80 442/100	+2 655
Mahsulotning xarajat sigʻimi	–3,09–80 442/100	+2 485
Isteʼmol qilingan resurslar bahosi	+20,11–80 442/100	–16 176
Mahsulotlarni oʻrtacha sotish bahosining oʻzgarishi	–16,25–80 442/100	+13 072
Jami taʼsiri	–1,25	+1 006

Bir soʻmlik mahsulotga toʻgʻri keladigan xarajatlar oʻzgarishining foydaga taʼsirida ishlab chiqarish hajmining oʻzgarishi (–1 030 ming soʻm), isteʼmol qilingan resurslar bahosining oʻzgarishi salbiy taʼsir etgan (–16 176 ming soʻm), qolgan barcha omillar ijobiy taʼsir etgan.

Davr xarajatlari tahlili

Davr xarajatlari deganda – bevosita ishlab chiqarish jarayoni bilan bogʻliq boʻlmagan xarajatlar va sarflar tushuniladi.

Davr xarajatlariga quyidagi moddalar kiradi:

1. Sotish xarajatlari;

2. Ma'muriy xarajatlar;

3. Boshqa operatsion xarajatlar.

Sotish xarajatlari – savdo faoliyati jarayonlari davomida yuzaga keladigan sarflarni ifodalab, bevosita sotish bilan bog'liq xarajatlarni o'zida mujassamlashtiradi. Ularning tarkibiga tovarlarni tashib keltirishdan boshlab, transport, reklama, savdo xodimlari ish haqlari, ijtimoiy sug'urta, tovarlarning norma va undan ortiqcha yo'qolishlari, gaz-yoqilg'i va energiya, tovarlar sifatini saqlash, savdo xodimlari faoliyati davomiyligini ta'minlash va ularni maxsus shakl bilan ta'minlash, marketing xarajatlari kiradi.

Ma'muriy xarajatlar – faoliyat uzluksizligini ta'minlashda zarur soha bo'lgan, boshqarish bilan bog'liq sarflarni ifodalaydi. Bu xarajat elementi tarkibiga ma'muriy xodimlar ish haqi, ijtimoiy sug'urtasi, xizmat avtomobillari bilan bog'liq, aloqa vositalari xizmatlari, xizmat safarlari, vakillik xarajatlari, ma'muriy binolar amortizatsiyasi kabi xarajatlar kiradi.

Boshqa operatsion xarajatlar – korxonalarining operativ faoliyati davomida yuzaga keladigan jarayonlar bilan bog'liq sarflardan iborat. Bular asosan: kadrlar tayyorlash, loyiha va qurilish-montaj, maslahat va axborot xizmatlari, auditorlik xizmatlari, xizmat ko'rsatuvchi xo'jaliklar, xodimlar dam olishi, ekskursiya va sayohat bilan bog'liq tadbirlar, kompensatsiya to'lovlari, mukofot va taqdirlash, turli xil haq to'lash va moddiy yordam sarflari, sud jarayonlari sarflari, soliq bo'yicha jarimalar kabilardan iborat.

Yuqoridagilardan tashqari korxonalarining moliyaviy faoliyati bo'yicha xarajatlar, favqulodda zararlar qatori ham tarkiblanadi.

Sotish xarajatlari quyidagi xarajat moddalaridan tarkib topadi.

9.26 -jadval

Sotish xarajatlari tarkibi

t/r	Xarajatlar tarkibi
1.	Tovarlarni temir yo'l, havo, avtomobil, dengiz, daryo transportida va ot-ulovda tashish xarajatlari. Ushbu moddaga tashish xarajatlari hamda transport vositalari bekor turib qolganligi uchun to'langan jarimalar kiritiladi
2.	Savdo va umumiy ovqatlanish korxonalarini sotish bo'yicha xarajatlari, shu jumladan:
2.1.	mahsulot (ishlar, xizmatlar)ni sotish bilan bog'liq mehnatga haq to'lash xarajatlari
2.2.	ijtimoiy sug'urtaga xarajatlar.
2.3.	savdo ehtiyojlari uchun foydalaniladigan binolar, inshootlar va xonalarni ijaraga olish, saqlash va tuzatish xarajatlari
2.4.	inventarlar va xo'jalik buyumlari qiymatini hisobdan chiqarish xarajatlari hamda ularni belgilangan maqsadda foydalanish uchun yaroqli holatda saqlash (ta'mirlash, yuvish, tuzatish, dezinfeksiya qilish va h. k.) bilan bog'liq boshqa xarajatlar
2.5.	gaz, yoqilg'i, elektr energiyasi xarajatlari
2.6.	tovarlarni saqlash, ularga ishlov berish va ularni sortlarga ajratish xarajatlari
2.7.	savdo reklamasi xarajatlari
2.8.	tashish, saqlash va sotish chog'ida tovarlarning yo'qotilishi

2.9.	o'rash-joylash materiallari xarajatlari
2.10.	mol-mulkni majburiy va ixtiyoriy sug'urta qilish xarajatlari
2.11.	mehnatni muhofaza qilish va texnika xavfsizligi xarajatlari
2.12.	ventilyatorlar, mashinalar va ularning harakatlanuvchi qismlarini o'rnatish va saqlash, tuynuklar, o'yiqlar va boshqalarning atrofini o'rash bo'yicha joriy (nomukammal tusdagi) xarajatlar
2.13.	umumiy ovqatlanish va savdo xodimlari tibbiy ko'rikdan o'tkazilganligi uchun tibbiyot muassasalariga haq to'lash
2.14.	kassa xo'jaligini va tushum inkassatsiyasini yuritish chiqimlari
3.	Umumiy ovqatlanish korxonalarida qog'oz salfetkalar, qog'oz dasturxonlar, qog'oz stakanlar va tarelkalar, bir marta foydalaniladigan anjomlar qiymati
4.	Yuqorida sanab o'tilmagan sotish bo'yicha boshqa xarajatlar

Ma'muriy xarajatlarga korxonalar boshqaruvi bilan bog'liq bo'lgan xarajatlarkiradi va ularning birlik qatorlariga quyidagilar kiradi:

9.27-jadval

Ma'muriy xarajatlar tarkibi

t/r	Xarajatlar tarkibi
a)	Boshqaruv xodimlariga tegishli bo'lgan mehnatga haq to'lash xarajatlari
b)	Boshqaruv xodimlariga tegishli bo'lgan ijtimoiy sug'urtaga ajratmalar
c)	Xizmat yengil avtotransportiga va xizmat mikroavtobusini saqlash, yollash va ijaraga olish xarajatlari
d)	Xo'jalik yurituvchi subyekt va uning tarkibiy bo'linmalarini tashkil etish va ularni boshqarish xarajatlari
e)	Boshqaruvning texnik vositalari, aloqa uzellari, signalizatsiya vositalari, hisoblash markazlarini va ishlab chiqarishga tegishli bo'lmagan boshqaruvning boshqa texnik vositalarini saqlash va ularga xizmat ko'rsatish xarajatlari
f)	Telekommunikatsiyalar xizmatlari, shu jumladan: mahalliy tarmoqlar abonent raqamidan foydalanganlik uchun to'lov; kanallarni ijaraga berish; ko'chma yo'ldosh va peyjing aloqa; radiochastota spektridan foydalanish; ma'lumotlarni uzatish tarmoqlari, shu jumladan internet uchun haq to'lash
g)	Shaharlararo va xalqaro telefon so'zlashuvlari uchun haq to'lash
h)	Ma'muriy-boshqaruv ehtiyojlari uchun binolar va xonalar ijarasi uchun haq to'lash
i)	Ma'muriy ahamiyatga ega bo'lgan asosiy vositalarni saqlash va ularni tuzatish, shuningdek, eskirish (amortizatsiya) xarajatlari
j)	Yuqori tashkilotlar va yuridik shaxslar birlashmalari: vazirliklar, idoralar, uyushmalar, konsernlar va boshqalar xarajatlariga ajratmalar
k)	Xodimlarni va ishlab chiqarish jarayoni bilan bog'liq bo'lmagan mol-mulkni majburiy va ixtiyoriy sug'urta qilish xarajatlari
l)	Boshqaruv xodimlarini xizmat safarlariga yuborish bo'yicha xarajatlar

m)	Vakillik xarajatlari
n)	Umumiy ovqatlanish korxonalari va boshqalarga binolarni tekin berish va kommunal xizmatlar qiymatiga haq to'lash xarajatlari
o)	Bevosita ishlab chiqarish jarayoniga tegishli bo'lmagan, tabiatni muhofaza qilish ahamiyatiga ega bo'lgan jamg'armalarni saqlash va ulardan foydalanish bilan bog'liq joriy xarajatlar, tabiiy atrof muhitni ifloslantirganlik va chiqindilarni joylashtirganlik uchun kompensatsiya to'lovlari
p)	Xizmatlar qiymatini to'lash hamda investitsiya aktivlarining ishonchli boshqaruvchilari, davlatning ishonchli vakillari va ishonchli boshqaruvchilarning mukofotlari bo'yicha xarajatlar
q)	Ma'muriy maqsadlar uchun foydalaniladigan inventarlar va xo'jalik anjomlari qiymatini hisobdan chiqarish bo'yicha xarajatlar hamda ularni belgilangan maqsadda foydalanish uchun yaroqli holatda saqlash bilan bog'liq bo'lgan boshqa xarajatlar

9.28-jadval

Boshqa operatsion xarajatlar tarkibi

t/r	Xarajatlar tarkibi
a)	Kadrlar tayyorlash va ularni qayta tayyorlash xarajatlari, yangi tashkil etilayotgan xo'jalik yurituvchi subyektda ishlash uchun kadrlar tayyorlash vaqayta tayyorlash bundan mustasno
b)	Loyiha va qurilish-montaj ishlarida chala ishlarni bartaraf etish xarajatlarini qoplash, shuningdek, obyekt qoshidagi omborgacha transportda tashish chog'idagi shikastlanishlar va buzilishlar, korroziyaga qarshi himoya nuqsonlari tufayli kelib chiqqan taftish xarajatlari (asbob-uskunalarni qismlarga ajratish) va shunga o'xshash boshqa xarajatlar yetkazib berish va ishlarni bajarish shartlarini buzgan yuridik shaxslar hisobiga mazkur xarajatlar chala ishlar, shikastlanish yoki zarar ko'rish uchun javobgar bo'lgan yetkazib beruvchi yoki boshqa xo'jalik yurituvchi subyektlar hisobiga undirilishi mumkin bo'lmagan darajada amalga oshiriladi
c)	Maslahat va axborot xizmatlariga haq to'lash
d)	Auditorlik xizmatlariga haq to'lash, o'tkaziladigan auditorlik xizmatlariga haq to'lash
e)	O'zining xizmat ko'rsatuvchi ishlab chiqarishlari va xo'jaliklarni saqlashdan ko'rilgan zararlar
f)	Salomatlikni muhofaza qilish va xodimlarning ishlab chiqarish jarayonida bevosita qatnashuvi bilan bog'liq bo'lmagan dam olishlarni tashkil etishtadbirlari
g)	Xo'jalik yurituvchi subyektlar tomonidan mahsulot ishlab chiqarish bilan bog'liq bo'lmagan ishlar (xizmatlar)ni (shahar va shaharchalarni obodonlashtirish ishlari, qishloq xo'jaligiga yordam berish va boshqa xil ishlarni) bajarish xarajatlari
h)	Kompensatsiya va rag'batlantirish tusidagi to'lovlar
i)	Ish haqini hisoblashda hisobga olinmaydigan to'lovlar va xarajatlar

j)	Sog'liqni saqlash obyektlari, qariyalar va nogironlar uylari, bolalar maktabgacha tarbiya muassasalari, sog'lomlashtirish lagerlari, madaniyat va sport obyektlari, xalq ta'limi muassasalari, shuningdek, uy-joy fondi obyektlari ta'minotiga (shu jumladan barcha turdagi ta'mirlash ishlarini o'tkazishga amortizatsiya ajratmalari va xarajatlarni ham qo'shgan holda) xarajatlar
k)	Vaqtincha to'xtatib qo'yilgan ishlab chiqarish quvvatlari va obyektlarinisaqlash xarajatlari (boshqa manbalar hisobiga qoplanadigan xarajatlardan tashqari)
l)	Bankning, Qimmatli qog'ozlar markaziy depozitariysining va qimmatli qog'ozlar bozori professional ishtirokchilarning xizmatlariga haq to'lash
m)	Ekologiya, sog'lomlashtirish va boshqa xayriya jamg'armalariga, madaniyat, xalq ta'limi, sog'liqni saqlash, ijtimoiy ta'minot, jismoniy tarbiya va sport korxonalari, muassasalari va tashkilotlariga badallar
n)	Amaldagi qonun hujjatlariga muvofiq amalga oshiriladigan va xo'jalik yurituvchi subyekt xarajatlariga kiritiladigan byudjetga majburiy to'lovlar, soliqlar, yig'imlar, davlat maqsadli jamg'armalariga ajratmalar, shuningdek, hukumat qarorlariga binoan xalqaro tashkilotlarga a'zolik badallarini to'lash
o)	Zararlar, jarimalar, peniyalar
p)	Xodimlarga beriladigan yoki yordamchi xo'jaliklar tomonidan xo'jalik yurituvchi subyektning umumiy ovqatlanish korxonasi uchun ishlab chiqariladigan mahsulot (ishlar, xizmatlar) bo'yicha narx tafovutlari
q)	Gudvill (firma narxi)ning nomoddiy aktivi summasini hisobdan chiqarish bilan bog'liq xarajatlar, ishlab chiqarish jarayoni bilan bog'liq bo'lmagan mol-mulk bo'yicha, belgilangan tartibda
r)	Yangi texnologiyalar yaratish va qo'llanilayotgan texnologiyalarni takomillashtirish, shuningdek, ilmiy-tadqiqot, tajriba-konstruktorlik ishlari olib borish, xomashyo va materiallarning yangi turlarini yaratish, ishlab chiqarishni qayta jihozlash bilan bog'liq mahsulotlar sifatini oshirish xarajatlari
s)	Ishlab chiqarish tusidagi ixtirochilik, ratsionalizatorlik, tajriba ishlari olib borish, ixtirochilik va ratsionalizatorlik takliflari bo'yicha modellar va namunalarni tayyorlash va sinash, ko'rgazmalar va ko'riklar, tanlovlarni, sertifikatlashni hamda ixtirochilik va ratsionalizatorlik bo'yicha boshqa tadbirlarni tashkil etish, mualliflar haqini to'lash xarajatlari va boshqa xarajatlar
t)	Ijaraga berilgan asosiy vositalarni ta'minlash xarajatlari
u)	Boshqaruv xodimlariga va ishlab chiqarish jarayonida qatnashmaydigan boshqa xodimlarga vaqtincha mehnatga layoqatsizlik, homiladorlik va tug'ish nafaqalari to'lash bilan bog'liq xarajatlar qonun hujjatlarida belgilangan tartibga muvofiq
v)	Yangi ishlab chiqarishlarni, sexlar, agregatlarni, shuningdek, seriyali va ommaviy mahsulotlarning yangi turlarini ishlab chiqarishni va texnologik jarayonlarni o'zlashtirish xarajatlari

w)	Ayrim mashinalar va mexanizmlarni yakka tartibda sinab ko'rish hamda foydalanilayotgan uskunalar va texnik qurilmalarning barcha turlarini, ularni montaj qilish sifatini tekshirib ko'rish maqsadida kompleks (mahsulot chiqarmasdan) ishlatib ko'rish
x)	Yangidan ishga tushirilgan korxonada ishlash uchun ishchi kuchlarini jalb qilish va kadrlar tayyorlash bilan bog'liq xarajatlar
y)	Foydalanishdagi to'liq eskirgan uskuna uchun to'lov
z)	Ishlab chiqarish jarayonini to'xtatib turish davrida ishlab chiqarish quvvatlari va obyektlarini saqlash hamda ularga xizmat ko'rsatish xarajatlari
	Boshqa xarajatlar

9.29-jadval

Davr xarajatlarining tahlili

t/r	Davrxarajatlari tarkibi	O,,tgan yil		Hisobot yili		farqi		O,,sish darajasi
		summasi	salmog,, i	summasi	salmog,, i	summasi	salmog,, i	
1	Sotish xarajatlari	254 260	58,29	389 452	65,20	135 192	+6,91	153,2
2	Ma'muriy xarajatlari	56 423	12,93	65 241	10,92	8 818.0	-2,01	115,,6
3	Boshqa operatsion xarajatlar	125 463	28,76	142 560	23,86	17 097.0	-4,09	113,6
•	Jami	436 146	100	597 253	100	161 107	-	136,9

Korxonada davrxarajatlari o'tgan yilga nisbatan 161 107 ming so'mga ortgan. Bu bevosita sotish xarajatlarining 135 192 ming so'mga, ma'muriy xarajatlar 8 818 ming so'mga, boshqa operatsion xarajatlarining 17 097 ming so'mga o'sishi hisobiga ro'y bergan. Davrxarajatlari tarkibida eng yuqori ulushni sotish va boshqa operatsion xarajatlar tashkil etgan. Jami davrxarajatlarining o'tgan yilga nisbatan o'sishi 136,9 foizni tashkil etgan.

9.8. Xarajatlarni maqbullashtirish va samaradorlikni oshirish yo,,llari

Ishlab chiqarish xarajatlarini optimallashtirishning eng muhim tadbirlariga ishlab chiqarish quvvatlaridan to'liq foydalangan holda ishlab chiqarish hajmini o'stirish, mehnat unumdorligini oshirish, resurslardan samarali va tejimli foydalanish, ishlab chiqarishda brak mahsulotlarga yo'l qo'ymaslik hisobiga ishlab chiqarish xarajatlarini keskin qisqartirish tadbirlari kiradi. Ularni tarkib bo'yicha ikkita guruhga ajratish mumkin.

1. Mahsulot hajmini o'stirish imkoniyatlari;

2. Xarajatlarni pasaytirish va mahsulot tannarxini arzonlashtirish imkoniyatlari.

Korxonada daromadlilikini ta'minlash va uni o'stirishning eng muhim omili bu ishlab chiqarish xarajatlarini optimallashtirish va ularni minimallashtirish bilan bog'lanadi.

Ishlab chiqarilgan mahsulotlarning bahosini o'sishi hisobiga erishilgan ijobiy natijani doimo ham ta'minlab bo'lmaydi. Chunki baho o'zgarishlari

korxonani foydaga ishlashini kafolatlay olmaydi. Negaki, mahsulotlarning bahosi bozor qonun qoidalari asosida tashqi omil sifatida doimo o'zgarib turadi.

Xarajatlarni iqtisod qilish korxonada rentabelligini o'stirishning ham zaruriy sharti hisoblanadi.

Mahsulot ishlab chiqarish xarajatlarini iqtisod qilish uning tarkib elementlari va xarajat moddalari bo'yicha chuqur va keng qamrovli tahlil o'tkazish talab etiladi.

Xarajatlarni iqtisod qilish har bir xarajat elementi, uning o'zgarishlari, o'zgarish sabablarini tizimli modellar asosida tadqiq etishni talab etadi.

Shu bilan birga korxonaning ishlab chiqarish xarajatlarini qisqartirish yuzasidan quyidagi yo'nalishlarini belgilab o'tish lozim:

- mehnat predmetlari va ulardan foydalanish bilan bog'liq imkoniyatlar;
- mehnatning o'zi bilan bog'liq imkoniyatlar;
- mehnat vositalari bilan bog'liq imkoniyatlar;
- ishlab chiqarishni, mehnatni va boshqaruvni tashkil etish bilan bog'liq imkoniyatlar.

Ishlab chiqarish xarajatlarini iqtisod qilish, xarajatlarni kamaytirishning eng maqbul yechimiga ishlab chiqarishni texnik rivojlantirish orqaligina erishiladi.

Ishlab chiqarish xarajatlarini iqtisod qilishning umumiy hajmini quyidagibog'lanish orqali topish mumkin.

$$I_i = (Z_{ib} - Z_{io}) * V_{io}$$

Bu yerda: I_i – ishlab chiqarish xarajatlari iqtisodi;

Z_{ib} – xarajatlarni iqtisod qilishga choralar ko'rilgunga qadar mahsulot birligiga xarajatlar summasi;

Z_{io} – xarajatlarni iqtisod qilish yuzasidan ko'rilgan choralardan keyingimahsulot birligiga xarajatlar summasi;

V_{io} – xarajatlarni iqtisod qilishga ko'rilgan choralar boshlangan davrdan hisobot davri oxiriga qadar ishlab chiqarilgan mahsulotlar hajmi.

Mahsulot ishlab chiqarish hajmini oshirish rezervi ishlab chiqarish dasturibajarilishini tahlil etish orqali aniqlanadi. Mahsulot hajmini ortishi tufayli xarajatlarni o'zgaruvchan qismi (ishchilarning ish haqi, material xarajatlari va boshqa xarajatlar) ortgan holda, xarajatlarni o'zgarmas qismi turg'un holatda saqlanadi.

9.30-jadval

Mahsulot ishlab chiqarish yuzasidan imkoniyatlar va ularni hisob-kitobi

Ishlab chiqarish xarajatlarini iqtisod qilish	Aniqlash formulasi
1. Ishlab chiqarish quvvatlaridan foydalanish darajasi	$(P \uparrow VBP)$
2. Ishlab chiqarish xarajatlarini kamaytirish hisobiga	$(R \downarrow Z)$
3. Ishlab chiqarish xarajatlarini kamaytirish imkoniyatlarini aniqlash formulasi	$Z_f - R \downarrow Z + Z_d Z_f$ $R \downarrow S = S_V - S_F = - P_F + P \uparrow VBP \quad VBP_F$ <p style="text-align: center;">Bu yerda:</p> S_V, S_F – choralar ko'rilgunga qadar va choralar ko'rilgandan keyingi mahsulot tannarxi; Z_d – mahsulot hajmini o'stirish yuzasidan imkoniyatlarni ishga solish yuzasidan qo'shimcha xarajatlar

4.Mehnat haqi bo'yicha xarajatlar iqtisodi (R↓ZP)	$R_{\downarrow ZP} = (U_{TE1} - U_{TE0}) \times OT_{pl} \times VVP_{pl}$ <p>Bu yerda: U_{TE0} – mahsulotning choralar ko'rilgunga qadar ish haqi sig'imi; U_{TE1} – mahsulotning choralar ko'rilgandan keyingi ish haqi sig'imi; OT – rejada belgilangan bir soatlik mehnat haqi VVP_{pl} – ishlab chiqarilishi rejalashtirilgan mahsulot hajmi</p>
5.Moddiy xarajatlar iqtisodi (R↓MZ)	$R_{\downarrow MZ} = (U_{R1} - U_{R0}) \times VVP_{pl} \times Ts_{pl}$ <p>Bu yerda: U_{R0}, U_{R1} – choralar ko'rilgunga qadar va choralar ko'rilgandan keyin mahsulot birligiga material xarajatlari; Ts_{pl} – materiallarning reja bahosi</p>
6.Asosiy vositalarni saqlash, ishlatish xarajatlari iqtisodi (R↓OPF)	$R_{\downarrow A} = \sum (R_{\downarrow OPF_i} \times NA_i)$ <p>Bu yerda: NA_i – amortizatsiya normalari; OPF_i - asosiy vositalarni boshlang'ich qiymati</p>
7.Boshqa xarajatlar iqtisodi	$Zd = R_{\uparrow} VVP_i \times b_{if}$ <p>Bu yerda: b_{if} - o'zgaruvchan xarajatlarning haqiqatdagi salmog'i</p>

Nazorat uchun savollar

- Xarajatlar tahlili mazmuni, maqsadi va vazifalarini tushuntiring? Xarajatlar va ularning tasnifini tushuntiring?
- Moliya-xo'jalik faoliyati bilan bog'liq xarajatlar tarkibiga nimalar kiradi?
- Mahsulotning ishlab chiqarish tannarxiga kiritiladigan xarajatlarni tarkiblang?
- Ishlab chiqarish tannarxiga kiritilmaydigan, biroq asosiy faoliyatdan olingan foydada hisobga olinadigan hamda davr xarajatlari kiritiladigan xarajatlarni tavsiflang?
- Mahsulot (ishlar, xizmatlar)ning ishlab chiqarish tannarxini hosil qiluvchi xarajatlarga nimalar kiradi?
- Moddiy xarajatlar tarkibini izohlang? Mehnat haqi xarajatlari tarkibini izohlang?
- Ijtimoiy sug'urta ajratmalariga nimalar kiradi?
- Ishlab chiqarish tusidagi boshqa xarajatlarga qanday xarajatlar kiradi?
- Proporsional, degressiv, progressiv o'zgaruvchan xarajatlar qanday xarajatlar?
- Mahsulot birligiga to'g'ri keladigan jami xarajatlar o'zgarishi tahlili? Xarajatlarni umumiy hajmi va ularni asosiy elementlari bo'yicha baholash, tahlil qilish?
- Jami ishlab chiqarish xarajatlari va ularning omilli tahlili? Iqtisodiy elementlari bo'yicha ishlab chiqarish xarajatlari tahlili?
- Xarajatlarni faoliyat turlari, javobgarlik markazlari kalkulyatsiya moddalaribo'yicha tahlili?
- Ishlab chiqarish xarajatlarini faoliyat turlari bo'yicha tahlili?
- Ishlab chiqarish xarajatlarning iqtisodiy elementlari va moddalari bo'yichaturkumlanishi? Xarajatlarni moddalari bo'yicha tahlili?
- Moddiy, mehnat haqi, asosiy vositalarni saqlash va ishlatish xarajatlari tahlili?
- Moddiy xarajatlar va ularning o'zgarishi, o'zgarishga ta'sir etuvchi omillartahlili?
- Korxonada ish haqi fondining tahlili?

Ishchilarning o'rtacha ish haqi va uning o'zgarishiga ta'sir etuvchi omillartahlili?
Amortizatsiya va eskirish xarajatlarini tahlili?

Asosiy vositalarni amortizatsiyasi, ularni saqlash va ishlatish xarajatlariningomilli tahlil
modellari?

Ishlab chiqarilgan va sotilgan mahsulotlar tannarxini tahlili?Mahsulot
(ish, xizmat)larning xarajat sig'imini tahlili?

Xarajat elementlari bo'yicha bir so'mlik mahsulotga xarajatlar tahlili?

Bir so'mlik mahsulotga to'g'ri keladigan xarajatlar o'zgarishining foydagata'sirini tahlili?

10-BOB. BUXGALTERIYA BALANSI KO'RSATKICHLARI VA MOLIYAVIY HOLAT TAHLILI

10.1. Buxgalteriya balansi tahlili mazmuni va vazifalari.

10.2. Buxgalteriya balansi va uning tarkibiy tuzilishi: aktivlar, kapital va majburiyatlar.

10.3. Balans moddalari va uning boshqa moliyaviy hisobotlar ma'lumotlariga mosligi.

10.4. Korxonada moliyaviy holatining tahlili.

10.5. Moliyaviy barqarorlik va uning tiplari: mutlaq va me'yoriy barqarorlik, nobarqaror va inqirozli holatlar.

10.6. Korxonaning iqtisodiy resurslari, uning moliyaviy tuzilmasi, likvidligi, to'lovga qobiliyatini moliyaviy ahvol va barqarorlikka ta'siri.

10.7. Korxonaning o'z aylanma mablag'lari bilan ta'minlanganligi tahlili.

10.8. Korxonaning moliyaviy barqarorligi bilan bog'liq koeffitsiyentlari (moliyaviy mustaqillik (avtonomiya), moliyaviy qaramlik, o'z va qarzdor mablag'larning nisbati, o'z mablag'lari bilan ta'minlanganlik, o'z aylanma mablag'larning to'planish koeffitsiyenti kabi) va ularning tahlili.

10.9. Moliyaviy barqarorlikni dinamik tahlili.

10.10. Buxgalteriya balansi moddalarining likvidlilik bo'yicha turkumlanishi. Buxgalteriya balansining likvidlili va korxonada to'lov layoqatining tahlili.

10.1. Buxgalteriya balansi tahlili mazmuni va vazifalari

Buxgalteriya balansi moliyaviy hisobotning tarkibiy qismlaridan biri hisoblanadi, xo'jalik yurituvchi subyektning mulkiy va moliyaviy ahvoli haqidagi axborotni to'playdi hamda oshkor qiladi.

Buxgalteriya balansida uzoq muddatli va joriy aktivlar, o'z sarmoyasi, uzoq muddatli va joriy majburiyatlar hamda ularni oshkor qilishda, xo'jalik yurituvchi subyektning moliyaviy ahvolini tahlil qilishda moliyaviy hisobotdan foydalanuvchilar uchun yordam bera oladigan axborotdan iborat bo'ladi.

Buxgalteriya balansidagi barcha axborot to'g'ri oshkor qilinishi va foydalanuvchilarga tushunarli bo'lishi kerak. Zarur hollarda buxgalteriya balansiga kiritiladigan moddalar ularni tushuntirib beradigan axborotlar bilan to'ldiriladi.

-Balans atamasi lotincha -bis - ikki marta, -banx - tarozi pallasi so'zlaridan tarkib topgan bo'lib, ikki palla degan ma'noni anglatadi. U tenglik, muvozanat tushunchasi sifatida ishlatiladi.

Buxgalteriya balansini turli tasnifiy belgilari (tuzilish vaqti, axborot hajmi, aks ettirish obyekti, tozalash usuli) bo'yicha turlarini tarkiblash mumkin.

10.1-jadval

Buxgalteriya balansini turlari

Tarkiblash belgisi	Balans turlari	Mazmuni
Tuzilish	Tashkil topish balansi	Korxonaning tashkil topish vaqtida tuziladi
	Joriy balans	Korxonaning uzluksiz faoliyatida, qonunda belgilangan muddatlarda tuziladi

davriga ko'ra	Tugatish balansi	Korxonaga tugatilganda tuziladigan balans
	Bo'lish balansi	Yirik korxonaga bir necha mayda korxonalar bo'linish vaqtida tuziladi
	Birlashtirish balansi	Bir necha korxonalar bir korxonaga birlashtirilganda tuziladi
Axborot hajmiga ko'ra	Bir martalik	Bir martalik balans faqat bitta korxonaga bo'yicha joriy hisob asosida tuziladi
	Yig'ma balans	Yig'ma balans bir martalik balanslar asosida tuziladi va birlashtirilmalar (vazirliklar, qo'mita, boshqarmalar va shu kabilarning xo'jalik mablag'larini aks ettiradi
Aks ettirish obyektiga ko'ra	Mustaqil balans	Mustaqil balansni huquqiy shaxs bo'lgan barcha korxonalar tuzadi
	Alohida balans	Alohida balansni korxonaning tarkibiy bo'linmalari (filiallar, bo'limlar, sho'ba va qaram xo'jaliklar va shu kabilarning tuzadi
Tozalash usuliga ko'ra	Brutto balans	Tartibga soluvchi moddalarni o'z ichiga oluvchi balansdir
	Netto balans	Qiymatidan tartibga soluvchi moddalar summasi chegirilgan balans

Buxgalteriya balansining maqsadi – xo'jalik yurituvchi subyektning buxgalteriya balansi uning resurslarini va moliyaviy tarkibini anglab yetishga imkoniyat berishi uchun hisobot vaqtidagi moliyaviy ahvolni aks ettirishdan iborat. Balansning jamlangan qatorlari bo'yicha tasnifiy jihatlarni quyida ko'rib o'tishimiz mumkin.

Joriy va uzoq muddatli aktivlarni tasniflash. Har bir subyekt joriy aktivlarni va joriy majburiyatlarni buxgalteriya balansida alohida tasnif sifatida ko'rsatishni (yoki ko'rsatmaslikni) belgilab olishi lozim. Xo'jalik yurituvchi subyekt bu tasnifni amalga oshirmaydigan variantni tanlab olsa, aktivlar va majburiyatlarni to'lash muddatlariga doir axborot nima bo'lganda ham buxgalteriya hisobining milliy standartlariga asosan ochib ko'rsatilishi zarur.

Xo'jalik yurituvchi subyekt aniq belgilanadigan operatsiya siklidan foydalanib, tovarlar va xizmatlarni yetkazib bersa, u holda balans hisobotidagi joriy va uzoq muddatli aktivlar hamda majburiyatlarning alohida tasnif etilishi aylanma mablag' sifatida doimo muomalada bo'ladigan sof aktivlar bilan subyektning uzoq muddatli operatsiyalarida foydalaniladigan aktivlar o'rtasidagi tafovutni farqlash yo'li bilan juda foydali axborotga ega bo'linadi. Shuningdek, u joriy operatsiya tsikli davomida olinishi kutilayotgan aktivlarni hamda shu davr ichida to'lanishi lozim bo'lgan majburiyatlarni ham alohida ko'rsatishi lozim.

Agar aktivlar xo'jalik yurituvchi subyekt operatsion faoliyatining bir qismi bo'lsa va subyektning operatsiya sikli me'yorida o'tayotgan paytda uni olish yoki iste'mol qilish kutilayotgan bo'lsa, mazkur aktivlar joriy aktivlar qatoriga kiritiladi.

Agar aktivlar qayta sotish maqsadida yoki qisqa muddatda ushlab turilgan bo'lsa va undan hisobot vaqtdan keyingi 12 oy mobaynida foydalanish kutilayotgan bo'lsa, bunday hollarda u joriy aktiv sifatida tasnif etilishi zarur. Ushbu tasnifiy jihatlardan farqli jihatlarda boshqa barcha aktivlar uzoq muddatli aktivlar sifatida tasnif etilishi kerak.

Odatda joriy aktivlarning ikki turi tarkiblanadi:

- birinchi turi xo'jalik yurituvchi subyekt aylanma mablag'ining bir qismi bo'lib, xo'jalik yurituvchi subyektning me'yoriy operatsion sikli davomida olingan yoki iste'mol qilingan bo'lishi lozim;

- ikkinchi turi operatsiya aktivlari bo'lmagan, lekin savdo yoki investitsiya maqsadlarida saqlab turilgan va ularni hisobot vaqtidan keyingi 12 oy davomida sotish kutilayotgan joriy aktivlar doirasidan iborat. Hisobot sanasidan keyingi 12 oy davomida olinadigan yoki iste'mol qilinadigan zaxiralar va debitorlik qarzlari ham joriy aktivlarga kiritiladi.

Xo'jalik yurituvchi subyektning operatsion sikli – bu materiallarni xarid qilish, ishlab chiqarish va naqd pulga yoki osonlik bilan pulga aylantiriladigan moliyaviy aktivlarga sotish o'rtasidagi o'rtacha vaqtdir. Uzoq muddatli va joriy operatsion aktivlarni tasnif etish maqsadida ayni shu tarmoq yoki faoliyatning shu turi uchun kattaroq davr ancha muvofiqroq hisoblanmasa, bir yil oraliq operatsion sikl hisoblanadi.

Uzoq muddatli (joriy bo'lmagan) aktivlar – subyekt faoliyatida uzoq muddatli asosda foydalaniladigan aktivlar, jumladan subyektning mulki, binolari va uskunalari, moddiy aktivlari, taraqqiyot va gudvillga xarajatlar. Investitsiyalash

maqsadida saqlab turilgan va hisobot kunidan boshlab, 12 oy davomida sotilishi mumkin bo'lmagan aktivlardir.

Qisqa muddatli (joriy) majburiyatlar – hisobot kunidan boshlab, 12 oy davomida hisob-kitob qilinadigan majburiyatlardir.

Joriy majburiyatlarning tavsifi joriy aktivlar tavsifiga o'xshashdir. Kreditorlik qarzi ish haqi, soliqlar bo'yicha qarzlari va boshqa operatsiya xarajatlari bo'yicha qarzlari kabi ayrim joriy majburiyatlar joriy aktivlar hisobidan hisob-kitob qilishni talab qiladi, chunki subyektning odatdagi operatsiyasi tsiklida foydalaniladigan aylanma mablag'ni tashkil etuvchi moddalar bo'yicha majburiy hisoblanadi. Bunday operatsiya moddalari hatto hisobot vaqtidan so'ng 12 oydan ortiq davr davomida ham hisob-kitob qilinishi lozim bo'lsada, joriy majburiyatlar hisobida tasnif qilinadi.

Joriy majburiyatlarga, shuningdek, bank overdraftlari, to'lanadigan dividendlar, daromad soliqlari, savdo bilan bog'liq bo'lmagan o'zga kreditorlik qarzlari, foizlarni to'lashni talab qiladigan qisqa muddatli majburiyatlarning joriy qismi kiradi. Ular hisobot kunidan boshlab 12 oy davomida hisob-kitobni talab etsada, operatsiya nuqtayi nazaridan joriyligini aniqlash qiyin.

Uzoq muddatli asosda aylanma mablag'dan pul bilan ta'minlanadigan, foizni to'lashni talab qiluvchi majburiyatlar (12 oy davomida hisob-kitob qilinmaydigan majburiyatlar) uzoq muddatli (nojoriy) majburiyatlar hisoblanadi.

Qisqa muddatli (joriy) majburiyatlarni qayta moliyalash tartibi. Qisqa muddatli (joriy) majburiyatlar – hisobot sanasidan boshlab 12 oy davomida hisob-kitob qilinishi lozim bo'lgan majburiyatlardir.

Dastlabki muddat 12 oydan ko'proq bo'lsa, subyekt majburiyatni uzoq muddatli asosda qayta moliyalashni rejalashtirayotgan bo'lsa, bu tartiblar moliyaviy hisobot ma'qullangunga qadar qaytadan moliyalashga yoki to'lovlar muddatini o'zgartirishga qaratilgan bitim bilan qo'llab-quvvatlangansa, bunday sharoitda nojoriy majburiyatlar sifatida tasnif etilishi lozim.

Joriy majburiyatlardan chiqarib yuboriladigan har qanday qisqa muddatli qarz miqdori uni taqdim etishni qo'llab-quvvatlovchi axborot bilan birgalikda buxgalteriya balansiga izohlarda ochib berilishi lozim.

Buxgalteriya balansida aks ettirilishi lozim bo'lgan axborot. Xo'jalik yurituvchi subyektning buxgalteriya balansini moliyaviy holatning tarkibini tashkil etuvchi turli jihatlarni aks ettiradigan tarzda taqdim etilishi lozim. Quyidagilar buxgalteriya balansining majburiy unsurlari hisoblanadi:

- moddiy aktivlar;
- nomoddiy aktivlar;
- moliyaviy aktivlar;
- zaxiralar;
- debitorlik qarzi;

- pul mablag'lari va pul ekvivalentlari;
- kreditorlik qarzi;
- ajratmalar;
- foiz to'lashni talab qiluvchi majburiyatlar;
- o'z sarmoyasi va zaxiralari.

10.2-jadval

Buxgalteriya balansi unsurlari

Balans unsurlari	Tasnifiy unsurlari
Moddiy aktivlar	Asosiy vositalar, moddiy aktivlarga qo'yilmalar, moddiy aktivlarga foydali sarmoyalar, uzoq muddatli investitsiyalar, materiallar, tovarlar, tayyor mahsulotlar
Nomoddiy aktivlar	Moddiy-ashyoviy mazmunga ega bo'lmagan mol-mulk obyektlari
Moliyaviy aktivlar	Uzoq muddatli investitsiyalar, uzoq muddatli debitorqarzarlar, uzoq muddatli kechiktirilgan xarajatlar, debitorlik majburiyatlari
Zaxiralar	Kelgusida muayyan xarajatlarga sarflanishi mumkin bo'lgan xususiy sarmoyaning bir qismi
Debitorlik qarzi	Xaridor va buyurtmachilarning qarzi, ajratilgan bo'linmalarning qarzi, sho'ba va qaram xo'jalik jamiyatlarining qarzi, xodimlarga berilgan bo'naklar, mol yetkazib beruvchilar va pudratchilarga berilgan bo'naklar, byudjetga soliq va yig'imlar bo'yicha
	bo'nak to'lovlari, maqsadli davlat jamg'armalari va sug'urtalar bo'yicha bo'nak to'lovlari, ta'sisчилarning ustav kapitaliga ulushlar bo'yicha qarzi, xodimlarning boshqa operatsiyalar bo'yicha qarzi, boshqa debitorqarzarlar
Pul mablag'lari va pul ekvivalentlari	Kassadagi pul mablag'lari, hisob raqamidagi pul mablag'lari, chet el valyutasidagi pul mablag'lari, boshqa pul mablag'lari va ekvivalentlari
Kreditorlik qarzi	Mol yetkazib beruvchilar va pudratchilarga qarz, ajratilgan bo'linmalarga qarz, sho'ba va qaram xo'jalik jamiyatlarga qarz, kechiktirilgan daromadlar, soliq va majburiy to'lovlar bo'yicha kechiktirilgan majburiyatlar, boshqa kechiktirilgan majburiyatlar, olingan bo'naklar, byudjetga to'lovlar bo'yicha qarz, sug'urtalar bo'yicha qarz, maqsadli jamg'armalariga to'lovlar bo'yicha qarz, ta'sisчилarga bo'lgan qarzarlar, mehnatga haq to'lash bo'yicha qarz

Ajratmalar	Qonunda belgilangan tartibda amalga oshiriluvchi (amortizatsiya, byudjet va byudjetdan tashqari fondlarga va h.k.) ajratmalar
Foiz to'lashni talab qiluvchi majburiyatlar	Kreditlar, qarzarlar, ssudalar, dividendlar bo'yicha yuzaga keluvchi majburiyatlar
O'z sarmoyasi va zaxiralari	O'z sarmoyasi – subyektning majburiyatlarni chegirib tashlagandan keyingi aktivlaridir. Zaxiralar – zarar oqibatlaridan qo'shimcha muhofaza qilish yuzasidan barpo etilgan fondlar

Taxminiy baholashning ko'pgina darajasidan foydalanish yo'li bilangina baholash mumkin bo'lgan majburiyatlar zaxira hisoblanadi. Subyektning va kredit bergan tashkilotlarning zarar oqibatlaridan qo'shimcha muhofaza qilishni ta'minlash uchun qonun yoki ustavda zaxiralarni barpo etish ko'zda tutiladi.

Balansga izohlar, hisob-kitoblar va tushuntirishlarda taqdim etiladigan axborot. Xo'jalik yurituvchi subyekt buxgalteriya balansiga tushuntirishlarda quyidagilarni ochib berishi lozim:

a) Aksiyadorlik mablag'ining har bir toifasi bo'yicha: e'lon qilingan aksiyalar sonini, chiqarilgan, haqi to'la to'langan, chiqarilgan, lekin haqi to'la to'lanmagan aksiyalar sonini, aksiyalarning nominal qiymatini, yilning boshida va oxirida haqi to'lanmagan aksiyalar sonining kamayishini, aksiyadorlik mablag'ining har bir toifasiga taalluqli huquqlar, afzalliklar va cheklashlar, shu jumladan dividendlarni taqsimlash va sarmoyani qoplashga doir cheklashni, jamiyatning o'ziga, xo'jalik yurituvchi subyektga qarashli sho'ba va uyushgan jamiyatlariga tegishli aksiyalar, opsiya va savdo shartnomasi bo'yicha emissiya uchun zaxiraga ajratilgan aksiyalar, shu jumladan ularning muddatlari va miqdorlari haqidagi axborotlar;

v) O'z sarmoyasidagi zaxiralar mohiyati va maqsadlari bayoni.

s) Majburiyatlarda dividendlarni to'lash uchun ajratilgan pul miqdorining mavjudligi (aksiyadorlar yoki muassislar, ishtirokchilar yig'ilishida rasmiy ravishda ma'qullanmagan to'lovlar miqdorining mavjudligi) haqidagi axborotlar ochib berilishi zarur.

Xo'jalik yurituvchi subyekt o'z sarmoyasidagi o'zgarishlarni aniq aks ettirishi yuzasidan buxgalteriya balansiga izohlar, hisob-kitoblar va tushuntirishlarda, shuningdek:

- davr boshida va hisobot sanasida to'plangan foyda yoki zararlarining qoldig'i hamda shu davrda yuz bergan muhim o'zgarishlar, jumladan aksiyadorlar(muassislar, ishtirokchilar) har bir toifasiga shu davr uchun taqsimlanadigan sof foyda haqidagi;

- o'z sarmoyasi har bir toifasi joriy miqdordagi hamda davrning boshlari va oxirida zaxiradagi o'zgarishlarning umumiy miqdori haqidagi axborotlarni ochib berishi lozim.

Buxgalteriya balans tahlilining mazmuni – korxonaning mulkiy holati va uning o'zgarishlariga, aktivlar, kapital va majburiyatlarining tarkibi va o'zgarishlariga, balans moddalarining likvidlik darajasiga, xo'jalik yurituvchi subyektlarning to'lov layoqatiga, moliyaviy barqarorligiga, ish aktivligiga, raqobatbardoshligi va iqtisodiy tahlialarga bardoshligiga baho berishdan iborat.

Buxgalteriya balans tahlili oldiga quyidagi vazifalar qo'yiladi:

- korxonaning mulkiy va moliyaviy holatini baholash;
- aktivlarning likvidligini baholash;
- aktivlarni shakllantirish manbalari tarkibini baholash;
- majburiyatlarining aktivlar bilan ta'minlanganligini baholash;

- aktivlar va passivlarning alohida guruhlarini o'rtasidagi muvofiq-likni baholash;
- aktivlarni pul ishlab topish imkoniyatlarini baholash;
- kapitalni shakllanishi va o'stirish imkoniyatlarini baholash.

10.2. Buxgalteriya balansi va uning tarkibiy tuzilishi: aktivlar, kapital va majburiyatlar

Buxgalteriya balansi axborotlariga tayangan holda xo'jalik yurituvchi subyektning moliya-xo'jalik faoliyati hamda uning natijalari baholanadi. Buxgalteriya balansidagi axborotlarning mazmunini bilish uchun nafaqat buxgalteriya balansi tuzilishi to'g'risida tasavvurga ega bo'lish, balki uning moddalari va ayrim ko'rsatkichlari o'rtasidagi mantiqiy va o'ziga xos bog'liqliklarni ham bilish zarur. Buxgalteriya balansining mazmunini bilishda uni o'qish ketma-ketligi ham muhim ahamiyatga ega.

Buxgalteriya balansining aktivi va passivining tuzilishi hamda mazmuni undagi axborotdan foydalanuvchilar, eng avvalo, tashqi foydalanuvchilarga qaratilgan. Debitor va kreditor qarzlarning holatini ochib beruvchi, korxonaning joriy xarajatlari yoki foydasi hisobidan tashkil etilgan xususiy kapital va ayrim turdagi rezervlar shakllanishini ochib beruvchi moddalarning batafsillik darajasini yuqoriligi shundan kelib chiqadi.

10.3-jadval

Buxgalteriya balansi elementlari va ularning tasnifiy jihatlari

Buxgalteriya balansi elementlari	Tavsifi
Aktivlar	Subyekt nazorat qiladigan, kelgusida ulardan daromad olish maqsadida avvalgi faoliyat natijasida olingan iqtisodiy resurslardir
Xususiy kapital (sarmoya)	Subyektning majburiyatlarini chegirib tashlagandan keyingi aktivlaridir
Majburiyatlar	Shaxsning (qarzdorning) boshqa shaxs (kreditor) foydasiga muayyan ishni amalga oshirish, masalan mol-mulkni topshirish, ishni bajarish, pul to'lash va boshqa majburiyatlaridir yoxud muayyan xatti-harakatdan tiyilib turish majburiyatidir, kreditor esa qarzdordan o'z majburiyatlarini bajarishini talab qilishga haqlidir

Buxgalteriya balansini moliyaviy tahlilga tayyorlash yuzasidan uning elementlari va moddalarini turli tasnifiy belgilari bo'yicha ko'rsatkichlar tizimiga jamlash talab etiladi. Bu tasnifiy belgilar ularning shakli, aylanuvchanlik darajasi, likvidligi bo'lishi mumkin.

10.4-jadval

Buxgalteriya balansini aktiv va passiv tomoni klassifikatsiyasi

Aktiv (A)	Uzoq muddatli aktivlar (UMA)
	Joriy aktivlar (JA)
Moliyaviy aktivlar (MA)	Moliyaviy uzoq muddatli aktivlar (MUMA)
	Moliyaviy joriy aktivlar (MJA)
Moliyaviy bo'lmagan aktivlar	Moliyaviy bo'lmagan uzoq muddatli aktivlar (MBUMA)
	Moliyaviy bo'lmagan joriy aktivlar (MBJA)
Passiv (P)	O'z mablag'lari manbai (UMM)
	Majburiyatlar (M)
Balansdagi ifodalar:	
Umumiy ifoda	$A = K+M$
Balans bo'limlariga nisbatan	$UMA+JA = O'MM+M$
Bo'limlarning tarkib birliklariga nisbatan	$MBUMA+MUMA+MBJA+MJA = O'MM+UMM+M$
Pul shakliga ko'ra	$PKBA+PKA = DP+M$

Uzoq muddatli aktivlar (UMA) bo'limida asosiy vositalar va nomoddiy aktivlar qiymati, uzoq muddatli investitsiyalar, o'rnatiladigan uskunalar, kapital qo'yilmalar, uzoq muddatli debitorlik qarzlari va muddati kechiktirilgan uzoqmuddatli xarajatlar summolari oshkor qilinadi.

Joriy aktivlar (JA) bo'limida tovar-moddiy zaxiralar, kelgusi davr xarajatlari, muddati kechiktirilgan xarajatlarning joriy qismi, debitorlik qarzlari, pul mablag'lari, qisqa muddatli moliyaviy qo'yilmalar va boshqa joriy aktivlar summolari oshkor qilinadi.

Xususi sarmoya (XS), o'z mablag'lari manbai (O,MM) bo'limida ustav sarmoyasi, qo'shilgan sarmoya, zaxira sarmoya, sotib olingan o'z aksiyalari, taqsimlanmagan foyda (qoplanmagan zarar), maqsadli tushumlar hamda bo'lg'usi xarajatlar va to'lovlar zaxiralari oshkor qilinadi.

Majburiyatlar (M) bo'limida uzoq muddatli va joriy majburiyatlar bo'yicha axborotlar alohida oshkor etilishi lozim.

Uzoq muddatli majburiyatlar (UMM) bo'yicha mol yetkazib beruvchilar va pudratchilarga uzoq muddatli qarzlari, alohida bo'linmalarga uzoq muddatli qarzlari, sho'ba va tobe xo'jalik jamiyatlariga uzoq muddatli qarzlari, muddati kechiktirilgan uzoq muddatli daromadlar, soliqlar va majburiy to'lovlar bo'yicha muddati kechiktirilgan majburiyatlar, xaridorlar va buyurtmachilardan olingan bo'naklar, uzoq muddatli bank kreditlari, uzoq muddatli qarzlari va boshqa uzoq muddatli kreditorlik qarzlari summolari ko'rsatilishi kerak.

Joriy majburiyatlar (JM) bo'yicha mol yetkazib beruvchilar va pudratchilarga qarzlari, alohida bo'linmalarga qarzlari, sho'ba va tobe xo'jalik jamiyatlariga qarzlari, muddati kechiktirilgan daromadlar, soliqlar va majburiy to'lovlar bo'yicha muddati kechiktirilgan majburiyatlar, boshqa muddati kechiktirilgan majburiyatlar, olingan bo'naklar, byudjetdan soliqlarga oid qarzlari, sug'urtaga oid qarzlari, davlat maqsadli jamg'armalaridan to'lovlarga oid qarzlari, ta'sisчилardan qarzlari, mehnatga haq to'lashga oid qarzlari, qisqa muddatli bank kreditlari, qisqa muddatli qarzlari, uzoq muddatli majburiyatlarining joriy qismi va boshqa kreditorlik qarzlari summolari oshkor qilinadi.

10.3. Balans ma'lumotlari va uning boshqa moliyaviy hisobotlar ma'lumotlariga mosligi

Balans moddalarini tasnifi yuzasidan quyidagi muhim xulosalarni chiqarish mumkin.

Aktivlar – xo'jalik subyektining qiymat bahosiga ega bo'lgan moddiy, shu jumladan, pul mablag'lari va debitorlik qarzlari va nomoddiy mulkidir.

Aktivlarda aks ettirilgan bo'lg'usi iqtisodiy foyda, xo'jalik yurituvchi subyektning pul mablag'lari oqimiga potensial, bevosita va bilvosita qo'shiladigan ulushdir. Bu ulush xo'jalik yurituvchi subyektning asosiy faoliyatini bir qismi sifatida yuzaga kelishi mumkin.

Asosiy moliyaviy hisobot shakli bu – buxgalteriya balansi va moliyaviy natijalar to'g'risidagi hisobotdir. Boshqa moliyaviy hisobotlar bir jihatning boshqa-boshqa jihatlarini aks ettiradi. Ular qatoriga pul oqimlari, xususiy kapital to'g'risidagi hisobot shakllarini kiritish mumkin.

10.5-jadval

Buxgalteriya balansi va boshqa moliyaviy hisobotlarda aks etuvchi elementlar

Moliyaviy hisobot elementlari						
Aktivlar	Xususiy sarmoya	Majburiyatlari	Zaxiralar	Daromadlar	Xarajatlari	Moliyaviy natijalar
Buxgalteriya balansi				Moliyaviy natijalar to'g'risidagi hisobot		
Pul oqimi to'g'risidagi hisobot	Xususiy kapital to'g'risidagi hisobot	Balansga izohlar, hisob-kitoblar va tushuntirishlar	Balansga izohlar, hisob-kitoblar va tushuntirishlar	Pul oqimi to'g'risidagi hisobot	Pul oqimi to'g'risidagi hisobot	Pul oqimi to'g'risidagi hisobot

Buxgalteriya balansining asosiy elementlari – aktivlar, kapital va majburiyatlardir.

Xo'jalik yurituvchi subyektning aktivlari avvalgi bitimlar va boshqa voqealarning natijasidir. Subyektlar odatda aktivlarni sotib olib yoki hosil qilib unga ega bo'ladilar biroq, boshqa bitimlar va voqealar ham aktivlarni ko'paytirishga imkon beradi. Masalan, xo'jalik yurituvchi subyekt hukumatdan olgan ko'chmas mulk. Kelgusida kutiladigan bitimlar va boshqa voqealar o'zi- o'zidan aktivlarning paydo bo'lishiga ham olib kelmaydi.

Xo'jalik yurituvchi subyektlar o'z aktivlaridan mulkni, tovar-moddiy zaxiralardan ishlab chiqarish va xizmatlar ko'rsatilishni boshqarish uchun foydalanadilar.

Aktivlarda aks ettirilgan bo'lg'usi iqtisodiy foyda xo'jalik yurituvchi subyekt tomonidan har xil yo'llar bilan amalga oshirilishi mumkin. Masalan, aktivdan:

- tovar-moddiy zaxiralar ishlab chiqarish va xizmatlar ko'rsatishda alohida yoki boshqa aktivlar bilan birgalikda foydalanilishi;
- boshqa aktivlarga almashtirilishi;
- majburiyatlarni bajarish uchun foydalanilishi;
- xo'jalik yurituvchi subyektning egalari o'rtasida taqsimlanishi mumkin. Aktivlar binolar, inshootlar va uskunalar singari jismoniy shaklga ega.

Biroq, jismoniy shakl aktivning mavjud bo'lishi uchun zaruriy shart emas. Masalan, patentlar va mualliflik huquqlari ham aktivlardir. Agar xo'jalik yurituvchi subyekt kelgusida ulardan foydalanishdan iqtisodiy foyda olishni kutayotgan bo'lsa, bu unsurlar ham aktivlar qatoriga kiritiladi va ularni nomoddiy aktivlar, moliyaviy aktivlar sifatida tarkiblash mumkin.

Aktivlar yuridik huquqlar, shu jumladan egalik huquqi bilan bog'liqdir. Lekin aktivlar

mavjudligini aniqlashda, egalik huquqi asosiy hisoblanmaydi. Masalan, agar xo'jalik yurituvchi subyekt ana shu mulkdan olinishi kerak bo'lgan foydani nazorat qila olsa, ijaraga olinadigan mulk aktiv hisoblanadi.

Xarajatlarni amalga oshirish bilan aktivlarni hosil qilish o'rtasida uzviy aloqa mavjud, ammo bu jarayonlar hamma vaqt ham vaqti bo'yicha to'g'ri kelmaydi. Xo'jalik yurituvchi subyekt tomonidan amalga oshirilgan xarajatlar bo'lg'usi iqtisodiy foyda izlanganidan dalolat beradi, lekin aktivlar olinganini uzil-kesil tasdiqlamaydi. Binobarin, xarajatlarning mavjud emasligi obyektini aktiv deb hisoblash uchun asos bo'lmaydi. Masalan, xo'jalik yurituvchi subyektga tekinga berilgan obyektlar aktivlarni ta'riflashga mos keladi.

Balansning eng muhim elementi bu – majburiyatlardir. Ularni aktiv va passiv tomonda ham uchratish mumkin. Aktivdagi majburiyatlar olinadigan majburiyatlar, passiv tomondagi majburiyatlar to'lanadigan majburiyatlar hisoblanadi.

Xo'jalik yurituvchi subyektning boshqa yuridik va jismoniy shaxslar oldidagi joriy va uzoq muddatli mas'uliyatli ekanligi majburiyatlarining asosiy tavsifidir.

Majburiyatlar, shuningdek, ustavning yoki shartnomaning talablari oqibati sifatida yuzaga kelishi mumkin. Masalan, olingan tovar-moddiy zaxiralar va xizmatlar uchun to'lanadigan summalar.

Majburiyatlar oldin tadbirkorlik ishi jarayonida, yaxshi munosabatlarni saqlab turish yoki xolisona tarzda ish ko'rishda ham yuzaga keladi. Masalan, agar xo'jalik yurituvchi subyekt kafolat muddati tugaganidan so'ng o'z mahsulotidagi kamchiliklarni tuzatish to'g'risida qaror qabul qilsa, shu bo'yicha qilingan xarajatlar ham majburiyatlar deb hisoblanadi.

Hozirgi majburiyatlar bilan kelgusi majburiyatlar o'rtasida chegara bo'lishi kerak. Xo'jalik yurituvchi subyekt rahbarining kelgusida aktivlarni sotib olish haqida qabul qilgan qarori majburiyatlar paydo bo'lishiga sabab bo'lmaydi. Majburiyatlar odatda aktiv olinganda yoki xo'jalik yurituvchi subyekt aktivni sotib olishi to'g'risida bitimga kirishgandagina paydo bo'ladi.

Tegishli majburiyatlarni bajarish odatda boshqa tarafning e'tirozlarini qondirish uchun iqtisodiy foydani ifodalovchi xo'jalik yurituvchi subyekt resurslarini o'ziga jalb etadi. Majburiyatlarining bajarilishi har xil usullarda (qonun hujjatlarida ko'zda tutilgan hollardan tashqari) amalga oshiriladi:

- haq to'lash bilan;
- boshqa aktivlarni berish bilan;
- xizmatlarni ko'rsatish bilan;
- ushbu majburiyatni boshqasi bilan almashtirish orqali;
- majburiyatlarni aksiyalarga almashtirish orqali.

O'zbekiston amaliyotida majburiyatlarining faqat to'lovlar orqali amalga oshirilishi belgilab qo'yilgan.

Majburiyatlar, kreditor o'z huquqlaridan bosh tortgan hollarda yoki kreditor ana shu huquqlaridan mahrum bo'lganida, bajarilgan deb hisoblanishi mumkin.

Majburiyatlar avvalgi bitimlar yoki o'tgan voqealarning natijasidir. Masalan, tovar-moddiy zaxiralarni sotib olish va xizmatlarni olish bilan to'lanishi kerak bo'lgan (agar ular ilgari to'lanmagan bo'lsa yoki yetkazib berilganda) schyotlar ham olinadi.

Buxgalteriya balansining eng muhim va ahamiyatli unsuri bu – xususiy sarmoyadir.

Xususiy sarmoya ustav, qo'shilgan, zaxiralar sarmoyadan va taqsimlanmagan foydadan iboratdir. Zarur hollarda ustav, qo'shilgan zaxiralarsarmoya tahliliy jihatdan hisobga olinadi.

Buxgalteriya balansidagi xususiy sarmoyaning miqdori aktivlar qiymatini va majburiyatlarni baholashga bog'liqdir.

Buxgalteriya balansida zaxiralar alohida tarkiblanadi. Ularning ahamiyati va zarurligi yuzaga kelishi mumkin bo'lgan yo'qotishlarni yoki zararlarni kamaytirishga qaratilgan.

Xo'jalik yurituvchi subyektni va kreditorlarni zararlarning oqibatlaridan qo'shimcha tarzda himoya qilishni ta'minlash uchun zaxiralarni vujudga keltirish zarur. Zaxiralarni hosil qilish va ularning miqdori haqidagi axborot qarorlar qabul qilishda foydalanuvchilar uchun ahamiyatlidir. Zaxiralarni vujudga keltirish xo'jalik yurituvchi subyektga doir qonunchilikda va ustavda (soliq qonunlarini buzmaganda holda) ko'zda tutiladi.

Aktivlar kapital va majburiyatlarni tan olish va ularni buxgalteriya balansida aks ettirish tartiblari. **Aktivlar** – ushbu aktivdan foydalanish natijasida xo'jalik yurituvchi subyektga bo'lg'usi iqtisodiy foyda tushish ehtimoli mavjud bo'lganida buxgalteriya balansida aks ettiriladi va aktiv aniq ifodalanadigan chiqimlar yoki qiymatni o'z ichiga oladi.

Kapital – aktivlarning qiymatini va majburiyatlarni baholashga bog'liqdir.

Majburiyatlar – o'zida iqtisodiy foydani ifodalovchi resurslar oqimi ehtimoli mavjud bo'lganida buxgalteriya balansida e'tirof etiladi, shuningdek, ular majburiyatlarni qabul qilish natijasidir.

Balans moddalarining quyidagi jadvalda aks ettirish mumkin.

10.6-jadval

Buxgalteriya balans aktivi moddolari

Aktiv	Satri
I. Uzoq muddatli aktivlar	
Asosiy vositalar:	
Boshlang'ich (qayta tiklash) qiymat (0100, 0300)	010
Eskirish (0200)	011
Qoldiq (balans) qiymat (010- 011)	012
Nomoddiy aktivlar:	
Boshlang'ich qiymat(0400)	020
Amortizatsiya summasi (0500)	021
Qoldiq (balans) qiymat (020-021)	022
Uzoq muddatli investitsiyalar, jami (satr 040+050+060+070+080)	030
Shu jumladan:	
Qimmatli qog'ozlar (0610)	040
Sho'ba xo'jalik jamiyatlariga investitsiyalar (0620)	050
Qaram xo'jalik jamiyatlariga investitsiyalar (0630)	060
Chet el kapitali mavjud bo'lgan korxonalariga investitsiyalar (0640)	070
Boshqa uzoq muddatli investitsiyalar (0690)	080
O'rnatiladigan asbob-uskunalar (0700)	090
Kapital qo'yilmalar (0800)	100
Uzoq muddatli debitor qarzlari (0910,0920,0930,0940)	110
Uzoq muddatli kechiktirilgan xarajatlar (0950,0960,0990)	120
I-bo,,lim bo,,yicha jami (satr 012+022+030+090+100+110+120)	130
II. Joriy aktivlar	
Tovar-moddiy zaxiralari, jami (satr 150+160+170+180)	Shu 140
jumladan :	
Ishlab chiqarish zaxiralari (1000,1100,1500,1600)	150
Tugallanmagan ishlab chiqarish (2000,2100,2300,2700)	160
Tayyor mahsulot (2800)	170
Tovarlar (2900 dan 2980 ning ayirmasi)	180
Kelgusi davr xarajatlari (3100)	190

Kechiktirilgan xarajatlar (3200)	200
Debitorlar, jami: (satr 220+240+250+260+270+280+290+300+310)	210
shundan: muddati o'tgani	211
Xaridor va buyurtmachilarning qarzi (4000 dan 4900 ning ayirmasi)	220
Ajratilgan bo'linmalarning qarzi (4110)	230
Sho'ba va qaram xo'jalik jamiyatlarning qarzi (4120)	240
Xodimlarga berilgan bo'naklar (4200)	250
Mol yetkazib beruvchilar va pudratchilarga berilgan bo'naklar (4300)	260
Byudjetga soliq va yig'implar bo'yicha bo'nak to'lovlari (4400)	270
Maqsadli davlat jamg'armalari va sug'urtalar bo'yicha bo'nak to'lovlari (4500)	280
Ta'sischiylarning ustav kapitaliga ulushlar bo'yicha qarzi (4600)	290
Xodimlarning boshqa operatsiyalar bo'yicha qarzi (4700)	300
Boshqa debitor qarzlari (4800)	310
Pul mablag'lari, jami (satr 330+340+350+360) shu jumladan:	320
Kassadagi pul mablag'lari (5000)	330
Hisob raqamidagi pul mablag'lari (5100)	340
Chet el valyutasidagi pul mablag'lari (5200)	350
Boshqa pul mablag'lari va ekvivalentlari (5500, 5600, 5700)	360
Qisqa muddatli investitsiyalar (5800)	370
Boshqa joriy aktivlar (5900)	380
II bo,,lim bo,,yicha jami (satr 140+190+200+210+230+320+370+380)	390
Balans aktivi bo,,yicha jami (satr 130+390)	400

Aktivlarni buxgalteriya balansida aks ettirish quyidagi qiymatlar bo'yicha amalga oshiriladi.

Aktivlar:

- a) hisobot sanasida buxgalteriya balansida aktivlarni aks ettirish qiymatida;
- b) sotib olish vaqtida erishilgan tomonlarning o'zaro kelishuviga ko'ra belgilangan joriy qiymatida;
- c) ana shu yoki shunga o'xshash aktiv endigina sotib olingan bo'lgandagi holatda to'lanishi kerak bo'lgan pul mablag'lari summasi bo'yicha;
- d) sotishdan olinishi mumkin bo'lgan pul mablag'lari summasi bo'yicha;
- e) xo'jalik yurituvchi subyektning normal faoliyati davomida aktivlarni ko'paytirishi lozim bo'lgan bo'lg'usi pul mablag'lari tushumining diskontlangan qiymati bo'lgan joriy qiymat bo'yicha aks ettiriladi.

10.7-jadval

Buxgalteriya balansini passivi moddalarini

Passiv	Satri
I. O,,z mablag,,lari manbalari	
Ustav kapitali (8300)	410
Qo'shilgan kapital (8400)	420
Rezerv kapitali (8500)	430

Sotib olingan xususiy aksiyalar (8600)	440
Taqsimlanmagan foyda (qoplanmagan zarar) (8700)	450
Maqsadli tushumlar (8800)	460
Kelgusi davr xarajatlari va to'lovlari uchun zaxiralar (8900)	470
I bo,,lim bo,,yicha jami (sitr 410+420+430+440+450+460+470)	480
II. Majburiyatlar	
Uzoq muddatli majburiyatlar, jami (sitr 500+510+520+530+540+550+560+570+580+590)	490
Shu jumladan: uzoq muddatli kreditorlik qarzlari (sitr 500+520+540+560+590)	491
Mol yetkazib beruvchilar va pudratchilarga uzoq muddatli qarz (7000)	500
Ajratilgan bo'linmalarga uzoq muddatli qarz (7110)	510
Sho'ba va qaram xo'jalik jamiyatlarga uzoq muddatli qarz (7120)	520
Uzoq muddatli kechiktirilgan daromadlar (7210, 7220, 7230)	530
Soliq va majburiy to'lovlar bo'yicha uzoq muddatli kechiktirilgan majburiyatlar (7240)	540
Boshqa uzoq muddatli kechiktirilgan majburiyatlar (7250, 7290)	550
Xaridorlar va buyurtmachilardan olingan bo'naklar (7300)	560
Uzoq muddatli bank kreditlari (7810)	570
Uzoq muddatli qarzlari (7820, 7830, 7840)	580
Boshqa uzoq muddatli kreditorlik qarzlari (7900)	590
Joriy majburiyatlar, jami (sitr 610+620+630+640+650+660+670+680+690+700+710+720+730+740+750+760)	600
Shu jumladan: joriy kreditorlik qarzlari (sitr 610+630+650+670+680+690+700+710+720+760)	601
Shundan: muddati o'tgan joriy kreditorlik qarzlari	602
Mol yetkazib beruvchilar va pudratchilarga qarz (6000)	610
Ajratilgan bo'linmalarga qarz (6110)	620
Sho'ba va qaram xo'jalik jamiyatlarga qarz (6120)	630
Kechiktirilgan daromadlar (6210, 6220, 6230)	640
Soliq va majburiy to'lovlar bo'yicha kechiktirilgan majburiyatlar (6240)	650
Boshqa kechiktirilgan majburiyatlar (6250, 6290)	660
Olingan bo'naklar (6300)	670
Byudjetga to'lovlar bo'yicha qarz (6400)	680
Sug'urtalar bo'yicha qarz (6510)	690
Maqsadli jamg'armalarga to'lovlar bo'yicha qarz (6520)	700
Ta'sisчилarga bo'lgan qarzlari (6600)	710
Mehnatga haq to'lash bo'yicha qarz (6700)	720
Qisqa muddatli bank kreditlari (6810)	730
Qisqa muddatli qarzlari (6820, 6830, 6840)	740
Uzoq muddatli majburiyatlarning joriy qismi (6950)	750
Boshqa kreditorlik qarzlari (6950 dan tashqari 6900)	760

II bo,,lim bo,,yicha jami (sitr 490+600)	770
Balans passivi bo,,yicha jami (sitr 480+770)	780

Buxgalteriya balansida majburiyatlar quyidagi qiymatlarda aks etadi:

- majburiyatlar majburiyatni bajargunga qadar to'lanadigan pul mablag'lari summasi bo'yicha majburiyatlarga almashib olingan mablag'lar summasida aks ettiriladi;
- majburiyatlar majburiyatni to'lash uchun talab etiladigan pul mablag'larining diskontlanmagan summasida aks ettiriladi;
- majburiyatlar ularni to'lash qiymati bo'yicha aks ettiriladi, bunday qiymat esa majburiyatlarni to'lash uchun talab etiladigan pul mablag'larining diskontlanmagan summasidir;
- majburiyatlar kelgusida o'tkaziladigan pul mablag'larining diskontlangan qiymatidan iborat bo'lgan, xo'jalik yurituvchi subyektning oddiy faoliyati davomida majburiyatlarni to'lash uchun foydalanilishi mumkin bo'lgan joriy qiymat bo'yicha aks ettiriladi.

10.8-jadval

Buxgalteriya balansining qisqartilgan shakli

Aktiv	Sitr kodi	Passiv	Sitr kodi
I. Uzoq muddatli aktivlar		I. O,,z mablag,,lari manbalari	
Asosiy vositalar boshlang'ich (qayta tiklash) qiymati (0100, 0300)	010	Ustav kapitali (8300)	410
Eskirish qiymati (0200)	011	Qo'shilgan kapital (8400)	420
Qoldiq (balans) qiymati (010-011)	012	Rezerv kapitali (8500)	430
Nomoddiy aktivlar qoldiq qiymati	022	Sotib olingan xususiy aksiyalar (8600)	440
Uzoq muddatli investitsiyalar jami (sitr 040+050+060+070+080)	030	Taqsimlanmagan foyda (qoplanmagan zarar) (8700)	450
O'rnatiladigan asbob-uskunalar (0700)	090	Maqsadli tushumlar (8800)	460
Kapital qo'yilmalar (0800)	100	Kelgusi davr xarajatlari va to'lovlari uchun zaxiralar (8900)	470
Uzoq muddatli debitor qarzlari (0910, 0920, 0930, 0940)	110		
Uzoq muddatli kechiktirilgan xarajatlar (0950, 0960, 0990)	120		
I-bo,,lim bo,,yicha jami (sitr 012+022+030)	130	I bo,,lim bo,,yicha jami (sitr 410+420+430+440+450)	480

+090+100+110+120)		+460+470)	
II. Joriy aktivlar		II. Majburiyatlar	
Tovar-moddiy zaxiralari, jami (sitr 150 +160+170+180)	140	Uzoq muddatli majburiyatlar, jami (sitr 500+510 +520+530+540+550+560+570+580+590)	490
Kelgusi davr xarajatlari (3100)	190	Shu jumladan uzoq muddatli kreditorlik qarzlari (sitr 500+520+540+560+590)	491
Kechiktirilgan xarajatlar (3200)	200	Joriy majburiyatlar, jami (sitr 610+620+630+640 +650+660+670+680+690+700+710+720+730+740+750+760)	600
Debitorlar jami: (sitr 220+240+250+260 +270+280+290+300+310)	210	Joriy kreditorlik qarzlari qisqa muddatli kreditlar va qarzlarda hamda uzoq muddatli kreditlarning joriy qismi (sitr 730+740+750)	730 740 750
		Joriy kreditorlik qarzlari kredit va qarzlardan tashqari qismi (sitr 610+630+650+670 +680+690+700+710+720+760)	600- 730- 740- 750
shundan: muddati o'tgani	211	Shundan: muddati o'tgan joriy kreditorlik qarzlari	602
Pul mablag'lari, jami (sitr 330+340+350 +360) shu jumladan:	320		
Qisqa muddatli investitsiyalar (5800)	370		
Boshqa joriy aktivlar (5900)	380		
II bo,,lim bo,,yicha jami (sitr 140+190+200 +210+320+370+380)	390	II bo,,lim bo,,yicha jami (sitr 490+600)	770
Balans aktivi bo,,yicha jami (sitr 130 +390)	400	Balans passivi bo,,yicha jami (sitr 480+770)	780

Analitik hisob-kitoblardan oldin albatta axborotlarning aniqligi, ishonchligiga muhim ahamiyat qaratish lozim. Shu sababli, moliyaviy hisobot shakllarida korxonada moliyaviy ahvolidan bir jihatini boshqa-boshqa tomonlarini aks ettirishda nazorat raqamlarining o'zaro mosligini tekshirishga alohida ahamiyat qaratiladi.

10.10-jadval

**Balans moddalari va ularning boshqa moliyaviy hisobot shakllaridagi
axborotlarga mosligi***

№	Ko'rsatkichlar	Buxgalteriya balansi hisobot shakli satri	Moliyaviy natijalar to'g'risidagi hisobot satri	Pul oqimi to'g'risidagi hisobot satri	Xususiy kapital to'g'risidagi hisobot satri
1	Pul mablag'lari	320	-	070, 080	-
2	Ustav kapitali	410	-	-	010, 080
3	Qo'shilgan kapital	420	050, 060	-	010, 080
4	Rezerv kapitali	430	050, 060	-	010, 080
5	Sotib olingan xususiy aksiyalar	440	-	-	010, 080
6	Taqsimlanmagan foyda (qoplanmagan zarar)	450	**	-	010, 080
7	Maqsadli tushumlar	460	-	-	010, 080
8	Kelgusi davr xarajatlari va to'lovlari uchun zaxiralar	470	-	-	010, 080

*-ma'lumotlarni ochib berish yuzasidan moliyaviy hisobotga qaydlar, izohlar asosida nazorat raqamlarini tekshirish imkoniyatini oshirish mumkin.

**-korxonada ochilgandan buyon taqsimlanmagan foydani qayta hisob-kitoblar qilish orqali nazorat raqamiga chiqish mumkin.

10.4. Korxonada moliyaviy holatining tahlili

Korxonaning moliyaviy holati iqtisodiy kategoriya sifatida xo'jalik subyekting o'z faoliyatini yuritish, rivojlantirish va o'z-o'zini moliyalashtirish imkoniyatlari yuzasidan kapitalning holatini xarakterlaydi. Ya'ni xo'jalik subyekting moliyaviy resurslar bilan ta'minlanish darajasini, ularning maqsadli joylashtirilishi va samarali foydalanish darajasini, boshqa huquqiy va jismoniy shaxslar bilan bo'ladigan moliyaviy munosabatlarni, to'lovga qobilik va moliyaviy barqarorlik holatini tavsiflashni xarakterlaydi.

Korxonaning moliyaviy holati uning moliyaviy resurslar bilan ta'minlanganlik darajasini, raqobatbardoshlik va bankrotlik darajasini, moliyaviy barqarorlik va to'lovga qodirlik holatini, davlat va boshqa xo'jalik subyektlari oldidagi majburiyatlarini bajarishga qodirligi kabi ko'rsatkichlarni tavsiflovchi kategoriya va jarayonlar natijalari majmuini o'z ichiga oladi.

Moliyaviy holatni o'rganish va tahlil etish orqali xo'jalik subyekting samarali faoliyatini yo'lga qo'yish va uni o'stirish imkoniyatlarini baholashga, korxonada ishlab chiqarish, tijorat va moliya faoliyatidan moliyaviy resurlarning kirimiga va ulardan moliyaviy holatni o'stirishda foydalanish darajalariga, moliyaviy natijalarni kutilishini prognozlash va iqtisodiy rentabellikni xo'jalik faoliyatining real imkoniyatlaridan kelib chiqqan holda oshirishning yo'llarini belgilashga, moliyaviy resurslardan yanada samarali foydalanishning chora-

tadbirlarini belgilashga imkon tug'iladi.

Moliyaviy raqobatdoshlikka va to'g'ri moliyaviy siyosatni yuritishga korxonada foydasini maksimallashtirish, kapital tarkibini optimallashtirish va uning moliyaviy barqarorligini ta'minlash, mulkdorlar (qatnashchilar, ta'sischi), investorlar va kreditorlar uchun moliyaviy holatning jozibadorligini oshirish, korxonada boshqaruvi yuzasidan samarali mexanizmlarni shakllantirish, shuningdek, moliyaviy resurslarni jalb etishda bozor mexanizmining barcha imkoniyatlaridan foydalanish orqali erishish mumkin.

Moliyaviy holatni baholash orqali ikkita natijaviy ko'rsatkichga ega bo'linadi. Birinchisi korxonada boshqaruv apparatining faoliyatiga baho beriladi, ikkinchisi moliyaviy holatning ayrim ko'rsatkichlarini prognozlash imkoni tug'iladi.

Moliyaviy hisobotning xalqaro standartlarida moliyaviy hisobotlarga quyidagicha tasnif beriladi. **Moliyaviy hisobotlar** – tadbirkorlik subyektining moliyaviy holati va moliyaviy natijalarining tartibga solingan ifodasidir. Moliyaviy hisobotlarning **maqsadi** turli foydalanuvchilar uchun iqtisodiy qarorlarni qabul qilishda foydali bo'lgan, tadbirkorlik subyektining moliyaviy holati, moliyaviy natijalari va pul oqimlari to'g'risidagi ma'lumotlarni ta'minlashdan iboratdir. Moliyaviy hisobotlar, shuningdek, rahbariyat tomonidan unga ishonib topshirilgan resurslar boshqarilishining natijalarini aks ettiradi. Ushbu maqsadga erishish uchun, moliyaviy hisobotlar tadbirkorlik subyektiga tegishli bo'lgan quyidagi jihatlarga to'g'risidagi ma'lumotlarni ta'minlaydi: aktivlar, majburiyatlar, kapital, daromad va xarajatlar, foyda va zararlar, mulk egalari tomonidan ularning mulk egalari sifatida amal qilishidagi qilingan qo'yilmalar va ularga taqsimlanadigan summalar.

Ushbu ma'lumotlar, izohlardagi boshqa ma'lumotlar bilan birga, moliyaviy hisobotlardan foydalanuvchilarga tadbirkorlik subyektining kelgusi pul oqimlarini va, xususan, ularning muddatini va aniqliligini bashorat qilishda yordam beradi.

Yuqorida ta'kidlaganimizdek, buxgalteriya balansi bu xo'jalik yurituvchi subyektning moliyaviy holati to'g'risida ma'lumot beradi va shu sababli ham moliyaviy hisobotning xalqaro standartlarida moliyaviy holat to'g'risidagi hisobotnomi ko'proq zikr etiladi.

Moliyaviy holat to'g'risidagi hisobot ikki davrga ya'ni, davr boshi va oxiriga tuziladi va bitta hisobot shaklida aks ettiriladi. Bu bevosita moliyaviy holatning tahliliyligini ta'minlash va o'zgarishlarni bir paytning o'zida aniqlash zaruriyati tufayli belgilangan. Bu tartib moliyaviy hisobotning xalqaro standartlarida quyidagicha izohlanadi.

-Tadbirkorlik subyektini, kamida, ikkita moliyaviy holat to'g'risidagi hisobotlarni, ikkita foyda yoki zarar va boshqa umumlashgan daromadlar to'g'risidagi hisobotlarni, ikkita alohida foyda yoki zarar to'g'risidagi hisobotlarni (agarda taqdim etiladigan bo'lsa), ikkita pul oqimlari to'g'risidagi hisobotlarni va ikkita kapitaldagi o'zgarishlar to'g'risidagi hisobotlarni hamda tegishli izohlarni taqdim etishi lozim.³⁰ Bu tartib minimal qiyosiy tahlil qilish sharti tufayli belgilangan.

Xo'jalik yurituvchi subyekt moliyaviy hisobotning xalqaro standartlarida yana shunday muhim jihat aks etganki, subyektlar minimal qiyosiy moliyaviy hisobotlarga qo'shimcha tarzda oldingi davrning boshiga bo'lgan moliyaviy holat to'g'risidagi uchinchi hisobotni ham taqdim etishi lozim, agarda:

(a) u hisob siyosatini retrospektiv tarzda qo'llasa, o'zining moliyaviy hisobotlaridagi moddalarni retrospektiv tarzda qayta hisoblasa yoki ularni qayta tasniflasa;

(b) retrospektiv qo'llash, retrospektiv qayta hisoblash yoki qayta tasniflash oldingi davr boshidagi moliyaviy holat to'g'risidagi hisobotda aks ettirilgan ma'lumotlarga muhim darajada ta'sir etgan bo'lsa.

Yuqoridagi tartibga ko'ra, xo'jalik yurituvchi subyekt moliyaviy holat to'g'risidagi uchta hisobotlarni quyidagi davr holatlariga taqdim etishi lozim:

(a) joriy davr oxiriga;

(b) oldingi davr oxiriga;

(d) oldingi davr boshiga.

Ma'lumotlarning davrlararo qiyosiylikini oshirish foydalanuvchilarga iqtisodiy qarorlarni qabul qilishda, ayniqsa bashorat maqsadlarida, moliyaviy ma'lumotlardagi tendensiyalarni baholash uchun imkoniyat yaratadi.

Ba'zi holatlarda, joriy davrga nisbatan qiyoslanuvchanlikka erishish uchun muayyan oldingi davrdagi qiyosiy ma'lumotlarni qayta tasniflashning imkoni bo'lmaydi. Masalan, tadbirkorlik subyekti qayta tasniflashga imkon beradigan tarzda oldingi davr(lar)dagi ma'lumotlarni yig'magan bo'lishi mumkin va ma'lumotlarni qayta yaratish imkoni bo'lmasligi mumkin.

Minimum darajada, moliyaviy holat to'g'risidagi hisobot quyidagi summalarni aks ettiradigan satrlarda ko'rsatiladigan moddalarini o'z ichiga olishi lozim: (a) asosiy vositalar; (b) investitsion mulk; (d) nomoddiy aktivlar; (e) moliyaviy aktivlar; (f) ulush bo'yicha hisobga olish usuli bo'yicha hisobga olingan investitsiyalar; (g) biologik aktivlar; (j) tovar-moddiy zaxiralar; (z) savdo bo'yicha va boshqa debitorlik qarzlari; (i) naqd pullar va naqd pul ekvivalentlari; (y) sotishga mo'ljallangan sifatida tasniflangan aktivlar va sotishga mo'ljallangan

sifatida tasniflangan hisobdan chiqariladigan moddalarning guruhlariga kiritilgan aktivlari; (k) savdo bo'yicha va boshqa kreditorlik qarzlari; (l) rezervlar; (m) moliyaviy majburiyatlar; (n) joriy soliq bo'yicha majburiyatlar va aktivlar; (o) muddati uzaytirilgan soliq majburiyatlari va muddati uzaytirilgan soliq aktivlari;

(p) sotish uchun mo'ljallangan sifatida tasniflangan hisobdan chiqariladigan moddalarning guruhlariga kiritilgan majburiyatlar; (r) kapital tarkibida aks ettirilgan, nazorat kuchiga ega bo'lmagan ulushlar; (s) bosh tashkilotning mulk egalari tegishli bo'lgan, chiqarilgan kapital va kapitaldagi rezervlar.

Xo'jalik yurituvchi subyektlarining moliyaviy holatini tushunishda o'rinli bo'lsa, moliyaviy holat to'g'risidagi hisobotning satrlarida ko'rsatiladigan qo'shimcha moddalarini, sarlavhalarni va jamlarni taqdim etishi lozim.

Agar xo'jalik yurituvchi subyekt o'zining moliyaviy holati to'g'risidagi hisobotida joriy va uzoq muddatli aktivlarni hamda joriy va uzoq muddatli majburiyatlarni alohida turkumlar sifatida aks ettirsa, u muddati uzaytirilgan soliq aktivlarini (majburiyatlarini) joriy aktivlar (majburiyatlar) sifatida tasniflamasligi lozim.

Xo'jalik yurituvchi subyekt moliyaviy holat to'g'risidagi hisobotda alohida taqdim etilishi o'rinli bo'lgan mohiyati yoki vazifasi jihatidan etarlicha farqlanadigan moddalarning ro'yxatiga quyidagilarni kiritish mumkin:

(a) moddalar hisobotning alohida satrlarida ko'rsatiladi, qachonki moddaning yoki o'xshash moddalar guruhining hajmi, xususiyati yoki vazifasi xo'jalik subyekting moliyaviy holatini tushunish uchun ushbu moddalarning alohida taqdim etilishini talab etsa;

(b) xo'jalik yurituvchi subyekting moliyaviy holatini tushunishda o'rinli bo'lgan ma'lumotlarni ta'minlash uchun foydalanilgan tavsiflar va moddalarning yoki o'xshash moddalar guruhining tartibi xo'jalik yurituvchi subyekt va uning operatsiyalarining mohiyatidan kelib chiqib o'zgartirilishi mumkin.

Xo'jalik yurituvchi subyekt quyidagilarni baholash asosida qo'shimcha moddalarni alohida taqdim etishi mumkin:

(a) aktivlarning xususiyati va likvidligi;

(b) tadbirkorlik subyekti ichida aktivlarning vazifasi;

(d) majburiyatlarning summasi, xususiyati va muddati.

Subyekt, moliyaviy holat to'g'risidagi hisobotda yoki unga izohlarda, uning faoliyatiga to'g'ri keladigan ravishda tasniflangan va aks ettirilgan, satrlarda ko'rsatiladigan moddalarning ikkilamchi batafsilroq qilib tasniflangan moddalarini ochib berishi mumkin.

Xo'jalik yurituvchi subyekt moliyaviy holat to'g'risidagi hisobotga izohlar, qaydlar va tushuntirishlarda, shuningdek, quyidagilarni ochib berishi lozim: (a) asosiy vositalar, (b) debitorlik qarzlari, (d) tovar-moddiy zaxiralar, (e) zaxiralar, (f) kapitalning turkumlanishi haqidagi ma'lumotlar.

Subyekt moliyaviy holat to'g'risidagi hisobotda yoki kapitaldagi o'zgarishlar to'g'risidagi hisobotda, yoki izohlarda, quyidagilarni ochib berishi lozim:

(a) aksiyadorlik kapitalining har bir turkumi bo'yicha (chiqarishga ruxsat etilgan aksiyalarning soni, chiqarilgan va to'liq to'langan aksiyalarning soni hamda chiqarilgan, lekin to'liq to'lanmagan aksiyalarning soni, har bir aksiyaning nominal qiymati, yoki aksiyalar nominal qiymatga ega emasligi, muomaladagi aksiyalar sonining davr boshiga va oxiriga solishtirmasi, ushbu turkumga biriktiriladigan huquqlar, imtiyozlar va cheklovlar, jumladan dividendlarni taqsimlash va kapitalni qaytarish bo'yicha cheklovlar, subyekt yoki uning sho'ba yoki qaram tadbirkorlik subyektlari egalik qilayotgan boshqa tadbirkorlik subyektidagi ulushlari, opsiyonlar va aksiyalarni sotish shartnomalari bo'yicha chiqarish uchun saqlanayotgan aksiyalar, shu jumladan ularning shartlari va summalari);

(b) kapitaldagi har bir rezervning xususiyati va maqsadining tavsifini.

Moliyaviy holat tahlili oldiga qo'yiladigan asosiy vazifalarni manbalarga tayangan holda quyidagi qatorlarda umumlashtirish va tarkiblash mumkin.

Xo'jalik yurituvchi subyektlar:

- mulk, kapital va majburiyatlarini, ularning o'zgarishlarini tahlil etish;
- to'lovga qobillik va mablag'lar harakatchanligini tahlil etish;
- asosiy va aylanma kapitalini tahlil etish;
- iqtisodiy va moliyaviy salohiyatini tahlil etish;
- ish aktivligini tahlil etish;
- firma va kompaniyalar moliyaviy barqarorligini tahlil etish;
- debitorlik va kreditorlik majburiyatlarini tahlil etish;
- iqtisodiy va moliyaviy reytingini baholash;
- moliyaviy holatini yaxshilash yuzasidan mavjud ichki imkoniyat-

larni aniqlash va ularni yo'lga qo'yish chora-tadbirlarini belgilab olishdan iboratdir.

10.11-jadval

“O,,zbekiston temir yo,,llari” AJning qisqartirilgan buxgalteriya balansi

Ko,,rsatkichlar	Davr boshiga	Davr oxiriga	Farqi, (+,-)
AKTIV			
1. Uzoq muddatli aktivlar	10 219 731 945	12 593 199 960	2 373 468 015
Asosiy vositalar boshlang'ich qiymati	10 527 417 487	14 773 593 626	4 246 176 139
Asosiy vositalar eskirish qiymati	3 423 307 367	4 320 658 666	2 991 241 501
Asosiy vositalar qoldiq qiymati	7 104 110 120	10 452 934 960	3 348 824 840
Nomoddiy aktivlar qoldiq qiymati	417 151	345 379	71 772
Kapital qo'yilmalar	2 834 711 892	1 572 602 311	1 262 109 581
Boshqa uzoq muddatli aktivlar	280 492 782	567 317 310	6 331 746
2. Joriy aktivlar	2 978 372 713	11 683 693 105	8 705 320 392
Ishlab chiqarish zaxiralari	819 530 511	1 047 437 972	227 907 461
Kelgusi davr xarajatlari	1 366 091 169	8 441 062 224	7 074 971 055
Pul mablag'lari	171 917 383	468 669 767	296 752 384
Boshqa joriy aktivlar	117 495 315	160 480 738	42 985 423
Debitorlar, jami	503 338 335	1 566 042 404	1 062 704 069
Shu jumladan:			

Xaridor va buyurtmachilar bilan hisob-kitoblar	163 855 350	268 038 094	104 182 744
Byudjetga avans to'lovlari	7 740 384	5 252 951	2 487 433
Balans aktiv bo,,yicha jami	13 198 104 658	24 276 893 065	11 078 788 407
PASSIV			
1.O,,z mablag,,lari manbasi	7 745 794 466	10 124 233 076	2 378 438 610
Ustav kapitali	614 384 306	828 202 670	213 818 364
Rezerv kapitali	5 737 851 427	8 121 422 920	2 383 571 493
Taqsimlanmagan foyda	507 693 607	223 400 675	284 292 932
Boshqa manbalar	885 865 126	951 206 811	65 341 685
2. Majburiyatlar	5 452 310 192	14 152 659 989	8 700 349 797
Uzoq muddatli bank kreditlari va qarzlari	4 675 490 146	12 304 013 149	7 628 523 003
Boshqa majburiyatlar	14 744 216	8 878 479	5 865 737
Kreditorlik majburiyatlari, jami	762 075 830	1 839 768 361	1 077 692 531
Shu jumladan:			
Mol yetkazib beruvchilar va pudratchilarga majburiyatlar	219 818 890	514 650 184	294 831 294
Byudjetga majburiyatlar	20 798 130	62 317 043	41 518 913
Balans passivi bo,,yicha jami	13 198 104 658	24 276 893 065	11 078 788 407

Korxonaning jami aktivlari davr boshiga nisbatan 11 078 788 407 ming so'mga ortgan. Shundan uzoq muddatli aktivlar 2 373 468 015 ming so'mga, joriy aktivlar hajmi 8 705 320 392 ming so'mga ortgan.

Kapital va majburiyatlar hajmi davr boshiga nisbatan mos ravishda 2 378 438 610 ming so'm va 8 700 349 797 ming so'mga ortgan.

Korxonada jami passivlar tarkibida o'z mablag'lari (xususiy kapital) darajasidav boshida 58,6 foizni tashkil etgan bo'lsa, davr oxiriga kelib 41,7 foizga tushgan. Joriy davrdagi ushbu o'zgarish asosan uzoq muddatli qarz kapitalining keskin ravishda ortishi hisobiga ro'y bergan.

Korxonaning yashovchanligini ta'minlash uchun korxonalarining buxgalteriya balansi va moliyaviy hisobotlarni iqtisodiy jihatdan o'qish lozim.

Korxonaning moliyaviy holati uning mol-mulki, moliyaviy resurslar bilan ta'minlanganlik darajasi, moliyaviy barqarorligi va to'lovga layoqati, davlat va boshqa xo'jalik subyektlari oldidagi majburiyatlarini bajarishga qodirligi, raqobatbardoshlik va bankrotlik darajasi kabi ko'rsatkichlar majmuini o'z ichiga oladi.

Korxonaning moliyaviy holati haqida yanada to'liq ma'lumotlar olish uchun ularning to'liq kompleks tahlilini o'tkazish maqsadga muvofiq.

Moliyaviy holat tahlilining o'ziga xos xususiyatlarida moliyaviy analitiklar quyidagi muhim jihatlarga ahamiyat berishlari lozim: operatsion jarayonlarning tashkil etilishiga; naqd mablag'larning harakatiga; boshqaruv maqsadligiga;

tarmoq risklarini baholashga; bozorni; faoliyat ko'lamini; yuridik maqomini o'rganishga va h.k.

Moliyaviy holat tahlilini quyidagi ketma ketlikda o'rganish maqsadga muvofiq:

- buxgalteriya balansini o'qish, gorizontol, vertikal va trend tahlili;
- buxgalteriya balansi likvidligi va xo'jalik yurituvchi subyektning to'lovlayoqatini tahlili;
- xo'jalik subyektining moliyaviy barqarorligini tahlili;
- moliyaviy holat va uni kelgusidagi o'zgarishlarini bashoratlash;
- moliyaviy holat va uni yanada yaxshilashning amaliy chora-tad-birlarini

ko'rish.

Tahlil uchun zarur bo'lgan ma'lumotlarni buxgalteriya balansini, unga izohlar, qaydlar va tushuntirishlardan olish mumkin. Shuningdek, ichki moliyaviy tahlilni keng qamrovli o'tkazish yuzasidan bosh kitob, hisob registrlaridan va boshqa qo'shimcha manbalardan foydalanish mumkin.

Buxgalteriya balansini "o'qish"

Korxonalarining moliyaviy hisobotlarini o'qish undagi pul munosabatlariga, moliyaviy holatiga baho berish uchun muhimdir.

Moliyaviy hisobot va moliyaviy hisobotlarni o'qishga olimlar tomonidan turlicha tavsiflar beriladi.

Moliyaviy hisobotlarni o'qish so'zi juda keng ma'noli tushuncha.

Balansni qanday o'qish mumkin? Uni o'qish orqali nimalar o'rganiladi?

O'qish tahlil usulimi yoki tahlil o'qishning usulimi? Bu kabi savollarga javob topish yuzasidan uning lug'aviy ma'nosini tushunib olish lozim.

O'qishga matnni tushunishga qaratilgan murakkab kodlash jarayoni deb qaraladi. Lekin moliyaviy hisobotlarda matnlar yo'q, unda faqat ko'rsatkichlar, qatorlar va ularga tegishli raqamlar mavjud.

O'qish – til, muloqot, axborot va g'oyalarni almashish vositasidir.

O'qish ijodiy yondashuvni va tanqidiy tahlilni talab etadi.

O'qishga qonunlar yo'q, o'qish paytida hech narsa cheklanmadi.

O'qish moliyaviy hisobotlar, moliyaviy tahlilning muhim va dastlabki usuli hisoblanadi.

O'qish deganda adabiy tilda matnni o'qish va tovushlarda ifoda etish tushuniladi. Moliyaviy hisobotda esa yondashuv biroz murakkablashadi.

O'qish so'zi moliyaviy hisobotlar va ularning shakllariga nisbatan ishlatishning mohiyati shundaki, ushbu hisobotlar faqat raqamlar ifodasidagi ko'rsatkichlarni tartibli joylashtirishdan iborat matnga o'xshaydi. Matndagi raqamlar nimani ifoda etishini bilgan holdagina, matnni o'qish mumkin. Sodda qilib aytganda, moliyaviy hisobotlarni o'qish deganda korxonada moliyaviy ahvolini, moliyaviy natijalarini, pul mablag'lari va xususiy kapitalini moliyaviy hisobot shakllarida raqamlarda yashiringan so'zlar orqali bilish, tushunish, anglash tushuniladi.

Moliyaviy hisobotni o'qishni mazmunini nima tashkil etadi. Bizningcha, moliyaviy hisobotni o'qish deganda ko'rsatkichlarni arifmetik hisob-kitoblarsiz uni mantiqiy tavsiflash tushuniladi.

O'qish uchun alifbo asoslarini bilish lozim. Moliyaviy hisobotlarni o'qishda bunday asos bo'lib, moliyaviy hisobot qatorlarida aks etgan tushunchalar hisoblanadi. Ularning bir qismi barcha uchun tushunarli bo'lishi mumkin, lekin ayrim qatorlarini faqat maxsus bilimga va kasb malakasiga ega bo'lganlar tomonidagina tushuniladi. Bunda tushunchalar sifatida moliyaviy hisobotning, balansning istalgan qatorini keltirish mumkin. Masalan: moliyaviy qo'yilmalar, investitsiyalar, majburiyatlar, kapital, pul ekvivalentlari, zaxiralar va h.k. Shu sababli, balansni o'qishdan oldin uning barcha moddalarini tushunib olish talab etiladi. Nafaqat ularni tushunish balki, baholanishi, faoliyatdagi rolini, boshqa tushunchalar bilan aloqasini, iqtisod va moliyaviy jihatdan uning o'zgarishlarini ahamiyatini ham anglash talab etiladi.

Buxgalteriya balansini o'qish orqali:

- korxonada to'g'risida muhim ma'lumotlarni olish;
- aylanma mablag'larni ta'minlanish darajasini baholash;
- o'z aylanma mablag'lari bilan ta'minlanganligini bilish;

- korxonaning moliyaviy holatini dastlabki baholash imkoni tug'i-ladi.
- Buxgalteriya balansini dastlabki o'qishda moliyaviy jihatdan quyidagilaro'rganiladi:
  - aktivlarning umumiy summasi va uning yil davomida o'zgarishi;
  - xususiy sarmoya va majburiyatlarning summasi, ularning yil davomida o'zgarishi;
  - uzoq muddatli va joriy aktivlarni moliyalashtirish holati va ularning o'zgarishi;
  - debitorlik va kreditorlik qarzlari tarkibi, holati va o'zgarishi;
- asosiy vositalar va nomoddiy aktivlarning tarkibi, holati va o'zgarishi;
- joriy aktivlarning tarkibiy tuzilishi va o'zgarishi.

Buxgalteriya balansida asosida moliyaviy holat baholanadi. Shu sababli moliyaviy holat tahlili deganda ko'pincha buxgalteriya balansida tahlili tushuniladi. Uning muhim yo'nalishlariga quyidagilar kiradi:

1. Qisqa muddatga moliyaviy holat tahlili;
2. Uzoq muddatga moliyaviy holat tahlili;
3. Korxonada ish aktivligi tahlili.

Moliyaviy hisobotni tahlil etish deganda – korxonaning muayyan sanaga bo'lgan moliyaviy ahvoli, faoliyati, moliyaviy ahvolidagi o'zgarishlar haqidagi axborotlarni analitik qayta ishlash jarayonlari tizimi tushuniladi.

Moliyaviy hisobotni o'qishda, bir xil holatning har xil jihatlarini aks ettiruvchi hisobot shakllaridagi ma'lumotlarning o'zaro mosligiga ham ahamiyat qaratiladi. Masalan, buxgalteriya balansida ayrim qatorlar boshqa moliyaviy hisobot shaklining tegishli qatorlari bilan mos kelishi lozim.

Buxgalteriya balansini o'qish va tahlil etish orqali korxonada moliyaviy holatiga baho berishda o'rganiladigan masalalar kengligi sababli ularni bir tizimga solib olish talab qilinadi.

Bu holatni quyidagi o'rganiladigan mavzular bo'yicha tuzib chiqish mumkin.

10.12-jadval

Buxgalteriya balansini va uni o'qish yuzasidan qatorlar

Buxgalteriya balansini o'qish				
Aktivlar tarkibi, tuzilishi			Passivlar tarkibi, tuzilishi	
Uzoq muddatli aktivlar	Joriy aktivlar	Aktivlar va passivlarning bog'liqligi	O'z mablag'lari manbasi	Majburiyatlar
Moliyaviy holat				
Buxgalteriya balansini, moliyaviy natijalar hamda bir xil jihatning boshqa tomonlarini aks ettiruvchi moliyaviy hisobot shakllari				
Aktivlar	Kapital	Majburiyatlar	Daromadlar	Xarajatlar
Foyda va zararlar tarkibi, tuzilishi				
Pul oqimi tarkibi, tuzilishi				
Xususiy kapital tarkibi tuzilishi				

Buxgalteriya balansini o'qish yuzasidan balans tuzuvchi korxonaga, uning mulkiy shakliga, faoliyat turiga, balans tuzilgan davriylikka, balans o'lchovi va korxonada yuridik manziliga tavsif berishning birinchi bosqichida bajariladigan ishlar ketma-ketligini xarakterlaydi.

O'qishning keyingi bosqichida korxonaning jami aktivlari va ularning tashkil topish manbalariga, korxonada aktivlarning asosiy kapitalga va joriy kapitalga yo'naltirilgan qismiga,

mablag'lar manbasida qaysi manba turining (o'z va qarz) ustunligiga, moliyaviy faoliyat natijasi va uning qaysi shakllarda (pullik va pulsiz ko'rinishlarda) mavjudligiga, asosiy va nomoddiy aktivlarning holatiga, majburiyatlar va ularning nisbatiga, pul mablag'lari va ularning ko'proq qaysi shaklda turganligiga ahamiyat beriladi.

Buxgalteriya balansini o'qish unda aks etgan (hodisa va jarayonlar, ularningsamarasi va natijasini ko'rsatkichlar tizimida kodlashtirish va axborotlarni raqamlarda aks ettirilgan) axborotlarni dastlabki tushunish usulidir.

10.13-jadval

Buxgalteriya balansi aktivi va passivini o.,qish

Mol-mulk tarkibi	Yil boshiga	Yil oxiriga	Mablag,,lar manbasi	Yil boshiga	Yil oxiriga
Uzoq muddatli aktivlar (satr 012+022+030+090+100+110+120)	10 219 731 945	12 593 199 960	O'z mablag'lari manbalari (satr 410+420+430+440+450+460+470)	7 745 794 466	10 124 233 076
Joriy aktivlar	2 978 372 713	11 683 693 105	Majburiyatlar	5 452 310 192	14 152 659 989
Shu jumladan:			Shu jumladan:		
Tovar-moddiy zaxiralar (satr 150+160+170+180)	819 530 511	1 047 437 972	Uzoq muddatli majburiyatlar, jami (satr 500+510+520+530+540+550+560+570+580+590)	4 675 490 146	12 304 013 149
Kelgusi davr xarajatlari (satr 190)	1 366 091 169	8 441 062 224			
Kechiktirilgan xarajatlar (satr 200)	-	-			
Debitorlar jami: (satr 220+240+250+260+270+280+290+300+310)	503 338 335	1 566 042 404	Joriy majburiyatlar, jami (satr, 610+620+630+640+650+660+670+680+690+700+710+720+730+740+750+760) shu jumladan:		
Pul mablag'lari, jami (satr.330+340+350+360)	171 917 383	468 669 767	Qisqa muddatli kreditlar va qarzlari (satr 730+740)	14 744 216	8 878 479
Qisqa muddatli investitsiyalar (satr 370)	-	-	Uzoq muddatli kreditlarning joriy qismi (satr 750)	-	-
Boshqa joriy aktivlar (satr 380)	117 495 315	160 480 738	Kreditorlik qarzlari (satr 610+620+630+640+650+660+670+680+690+700+710+720+760)	762 075 830	1 839 768 361
Balans aktivining jami	13 198 104 658	24 276 893 065	Balans passivining jami	13 198 104 658	24 276 893 065

Korxonada jami aktivlar summasi yil boshida 13 198 104 658 ming so'mni

tashkil etgan va shundan uzoq muddatli aktivlar summasi 10 219 731 945 ming so'mni, joriy aktivlar summasi esa 2 978 372 713 ming so'mni tashkil etgan. Joriyaktivlar tarkibida zaxira va xarajatlar davr boshida 819 530 511 ming so'mni davr oxirida 1 047 437 972 ming so'mni tashkil etgan. Pul mablag'lari davr boshida 171 917 383 ming so'mni, davr oxirida esa 468 669 767 ming so'mni tashkil qilgan. Debitorlik majburiyatlari davr boshida 503 338 335 ming so'mni, davr oxirida 1 566 042 404 ming so'mni tashkil etgan.

Aktivlarning manbalash yuzasidan korxonada passivlari quyidagi tarkibda shakllangan. Davr boshiga 7 745 794 466 ming so'mlik o'zlik mablag'lari manbasi va 5 452 310 192 ming so'm majburiyatlar, davr oxiriga kelib esa 10 124 233 076

ming so'm o'zlik mablag'lari manbasi va 14 152 659 989 ming so'm majburiyatlar summasi mavjudligi qayd etilgan.

\ Korxonada aktivlar va passivlar summasi mos ravishda 2017-2018-yillar oralig'ida quyidagi o'zgarish tendensiyalariga ega bo'lgan. 2017-yil 1-yanvar holatiga 13 198 104 658 ming so'mga, 1-chorak yakuni bo'yicha 14 674 450 477 ming so'mga, 2-chorak yoki 2017 yarim yillik yakuni bo'yicha 15 430 059 403 ming so'mga, 2017-yil 9-oylik natijasi bo'yicha 22 349 809 471 ming so'mga, yil yakuni bo'yicha 24 276 893 065 ming so'mga teng bo'lgan.

10.14-jadval

“O‘zbekiston temir yo‘llari” AJ ning qisqartirilgan buxgalteriya balansi

Ko‘rsatkichlar	01.01.2017y	01.04.2017y	01.07.2017y	01.10.2017y	01.01.2018y
AKTIV					
1. Uzoq muddatli aktivlar	10 219 731 945	11 151 959 813	11 195 178 476	11 778 032 823	12 593 199 960
Asosiy vositalarning boshlang'ich qiymati	10 527 417 487	11 341 824 771	13 056 620 251	13 186 532 286	14 773 593 626
Asosiy vositalarning eskirish qiymati	3 423 307 367	3 788 793 507	3 945 211 086	4 125 679 858	4 320 658 666
Asosiy vositalarning qoldiq qiymati	7 104 110 120	7 553 031 264	9 111 409 165	9 060 852 428	10 452 934 960
Nomoddiy aktivlarning qoldiq qiymati	417 151	335 519	526 894	435 179	345 379
Kapital qo'yilmalar	2 834 711 892	3 308 810 890	1 783 170 063	2 396 325 565	1 572 602 311
Boshqa uzoq muddatli aktivlar	280 492 782	289 782 140	300 072 354	320 419 651	567 317 310
2. Joriy aktivlar	2 978 372 713	3 522 490 664	4 234 880 927	10 571 776 648	11 683 693 105
Ishlab chiqarish zaxiralari	819 530 511	761 929 334	807 974 274	805 958 807	1 047 437 972
Kelgusi davr xarajatlari	1 366 091 169	1 926 260 257	2 439 824 162	8 466 493 743	8 441 062 224
Pul mablag'lari	171 917 383	167 990 329	198 395 625	199 248 750	468 669 767
Boshqa joriy aktivlar	117 495 315	114 011 429	118 290 042	112 380 694	160 480 738

Debitorlar, jami	503 338 335	552 299 315	670 396 824	987 694 654	1 566 042 404
Shu jumladan:					
Xaridor va buyurtmachilar bilan hisob-kitoblar	163 855 350	162 134 584	179 194 017	304 669 491	268 038 094
Byudjetga avans to'lovlari	7 740 384	6 510 004	8 801 153	5 388 750	5 252 951
Balans aktivi bo,,yicha jami	13 198 104 658	14 674 450 477	15 430 059 403	22 349 809 471	24 276 893 065
PASSIV					
1. O,,z mablag,,lari manbasi	7 745 794 466	8 567 616 791	8 644 944 914	8 963 743 430	10 124 233 076
Ustav kapitali	614 384 306	614 384 306	614 384 306	614 384 306	828 202 670
Rezerv kapitali	5 737 851 427	6 360 555 463	6 480 827 061	6 590 488 428	8 121 422 920
Taqsimlanmagan foyda	507 693 607	416 753 023	344 928 794	160 996 840	223 400 675
Boshqa manbalar	885 865 126	1 175 923 999	1 204 804 753	1 597 873 856	951 206 811
2. Majburiyatlar	5 452 310 192	6 106 833 686	6 785 114 489	13 386 066 041	14 152 659 989
Uzoq muddatli bank kreditlari va qarzlari	4 675 490 146	5 329 297 527	5 927 142 095	12 154 367 349	12 304 013 149
Boshqa majburiyatlar	14 744 216	12 729 877	10 091 394	9 142 953	8 878 479
Kreditorlik majburiyatlari, jami	762 075 830	764 806 282	847 881 000	1 222 555 739	1 839 768 361
Shu jumladan:					
Mol yetkazib beruvchilar va pudratchilarga majburiyatlar	219 818 890	177 094 949	250 590 908	306 494 641	514 650 184
Byudjetga majburiyatlar	20 798 130	35 632 293	40 718 997	40 080 238	62 317 043
Balans passivi bo,,yicha jami	13 198 104 658	14 674 450 477	15 430 059 403	22 349 809 471	24 276 893 065

Buxgalteriya balansining gorizonttal (davriy) tahlili

Gorizonttal tahlil – alohida moliyaviy ko'rsatkichlarni o'zaro taqqoslash orqali moliyaviy holatdagi o'zgarishlarga baho berish usuli hisoblanadi.

Moliyaviy hisobot elementlari va moddalarini, moliyaviy ko'rsatkichlarni gorizonttal tahlili asosida ularning o'zgarishiga mutlaq va nisbiy ifodalarda baho beriladi.

Moliyaviy tahlilda gorizonttal tahlilning quyidagi shakllaridan foydalaniladi:

1. Hisobot ko'rsatkichlarini davr boshiga va oxiriga taqqoslash;
2. Hisobot ko'rsatkichlarini o'tgan yilning shu davri ko'rsatkichlari bilantaqqoslash;
3. Hisobot ko'rsatkichlarini dinamik taqqoslash;
4. Turli tashkilotlarning moliyaviy ko'rsatkichlarini qiyosiy taqqoslash.

Moliyaviy hisobotni gorizonttal tahlili deganda – moliyaviy hisobot elementlari va moddalarini mutlaq va nisbiy ifodalarda, hisobot davri boshiga yoki o'tgan yilga nisbatan qiyosiy o'rganishga aytiladi.

Gorizonttal tahlilda ikki va undan ortiq davrlarga tegishli moliyaviy ko'rsatkichlar o'zgarishiga (mutlaq va nisbiy ifodada) baho beriladi. Davr oralig'ini tanlashda interval oraliqlar kengligi bir xilda olinadi. Masalan, hisobot yilining chorak, yarim yillik va yillik ko'rsatkichlari mos ravishda o'tgan yilning chorak, yarim yillik va yillik ko'rsatkichlari bilan qiyoslanadi.

Gorizontol va vertikal tahlil turlarini bir-biridan ajratgan holda tasavvur qilish qiyin. Negaki, ulardan birgalikda foydalangandagina mazmun kasb etadi. Shu sababli, gorizontol va vertikal tahlil turlari doimo bir butunlikda olib boriladi.

Korxonada aktivlarning yil boshiga nisbatan o'zgarishi 11 078 788 407 ming so'mni tashkil etgan. Nisbiy o'zgarishi, ya'ni o'sish darajasi 1,84 ni yoki 184 foizni tashkil etgan. Joriy aktivlarda uzoq muddatli aktivlarning o'sishi mutlaq ifodada 2 373 468 015 ming so'mni, o'sish darajasi 123,3 foizni tashkil qilgan.

Joriy aktivlarning davr boshiga nisbatan o'zgarishi 8 705 320 392 ming so'mni, o'sish darajasi 3,9 baravarga ortgan.

10.15-jadval

Buxgalteriya balansining gorizontol tahlili

Ko'rsatkichlar	Balans moddalari qiymati		Gorizontol tahlil	
	Davr boshi, ming so,,m	Davr oxiri, ming so,,m	Mutlaq o,,zgarishi, ming so,,m	Nisbiy o,,zgarish, %
AKTIV				
1. Uzoq muddatli aktivlar	10 219 731 945	12 593 199 960	2 373 468 015	123,2
Asosiy vositalar boshlang'ich qiymati	10 527 417 487	14 773 593 626	4 246 176 139	140,3
Asosiy vositalar eskirish qiymati	3 423 307 367	4 320 658 666	897351299	126,2
Asosiy vositalar qoldiq qiymati	7 104 110 120	10 452 934 960	3348824840	147,1
Nomoddiy aktivlar qoldiq qiymati	417 151	345 379	71 772	82,79
Kapital qo'yilmalar	2 834 711 892	1 572 602 311	1262109581	55,4
Boshqa uzoq muddatli aktivlar	280 492 782	567 317 310	286824528	2,02
2. Joriy aktivlar	2 978 372 713	11 683 693 105	8 705 320 392	3,9
Ishlab chiqarish zaxiralari	819 530 511	1 047 437 972	227 907 461	127,8
Kelgusi davr xarajatlari	1 366 091 169	8 441 062 224	7 074 971 055	6178
Pul mablag'lari	171 917 383	468 669 767	296 752 384	2,72
Boshqa joriy aktivlar	117 495 315	160 480 738	42 985 423	136,7
Debitorlar, jami	503 338 335	1 566 042 404	1 062 704 069	3,11
Shu jumladan:				
Xaridor va buyurtmachilar bilan hisob-kitoblar	163 855 350	268 038 094	104182744	1,64
Byudjetga avans to'lovlari	7 740 384	5 252 951	-2487433	67,8
Balans aktivi bo,,yicha jami	13 198 104 658	24 276 893 065	11 078 788 407	1,84
PASSIV				
1. O,,z mablag,,lari manbasi	7 745 794 466	10 124 233 076	2 378 438 610	130,7
Ustav kapitali	614 384 306	828 202 670	213 818 364	135,0
Rezerv kapitali	5 737 851 427	8 121 422 920	2 383 571 493	141,6
Taqsimlanmagan foyda	507 693 607	223 400 675	284 292 932	44,0
Boshqa manbalar	885 865 126	951 206 811	65 341 685	107,5
2. Majburiyatlar	5 452 310 192	14 152 659 989	8 705 320 392	2,59

Uzoq muddatli bank kreditlari va qarzlari	4 675 490 146	12 304 013 149	7 628 523 003	2,63
Boshqa majburiyatlar	14 744 216	8 878 479	5 865 737	60,2
Kreditorlik majburiyatlari, jami	762 075 830	1 839 768 361	1 077 692 531	2,41
Shu jumladan:				
Mol yetkazib beruvchilar va pudratchilarga majburiyatlar	219 818 890	514 650 184	294 831 294	2,35
Byudjetga majburiyatlar	20 798 130	62 317 043	41 518 913	3,0
Balans passivi bo,,yicha jami	13 198 104 658	24 276 893 065	11 078 788 407	1,84

Moliyalashtirish manbalarida o'z mablag'lari manbasi davr boshiga nisbatan 2 378 438 610 ming so'mga ortib, o'sish darajasi 130,7 foizni tashkil qilgan. Majburiyatlarning summasi davr boshiga nisbatan 8 705 320 392 ming so'mga ortgan va o'sish darajasi 2,59 ni tashkil etgan. Kapital tarkibidagi eng yuqori o'sish qarz kapitali qatoriga to'g'ri kelgan.

Buxgalteriya balansining vertikal tahlili

Vertikal tahlil – gorizontall tahlilni to'ldiruvchi usul sifatida moliyaviy hisobot elementlari, moddalarining tarkibiy jihatlari baho berishni xarakterlaydi. Ushbu jihatlarni moliyaviy hisobotlarning barcha shakllariga nisbatan qo'llash mumkin. Umumiy tarkibda yakka birliklarning salmog'i va ularning o'zgarishlari asosida korxonada moliyaviy holatini tashxislash yanada osonlashadi. Korxonani moliyaviy ahvolini anglash, bilishda asosiy jihatlarni jami tarkibda birlik qatorlarni to'g'ri nisbatlashga qaratiladi.

Uzoq muddatli va joriy aktivlar, kapital va majburiyatlar qatorida ayrim tarkib qatorlar salmog'ini balans jamiga nisbatan va ushbu tarkibning jamlangan qatoriga nisbatan ham hisob-kitoblarni amalga oshirish mumkin. Bu tartib aktivlarning tarkibiy o'zgarishlarini baholashga, aktivlar tarkibida alohida tarkiblar salmog'ining o'zgarishini, likvidlik va to'lovga qobillik ko'rsatkichlari ta'sirini to'g'ri baholashga imkon beradi. Ya'ni tarkibiy o'zgarishlarni amalga oshirish orqali moliyaviy holatni yaxshilash chora-tadbirlarini ko'rish mumkin.

Vertikal tahlil gorizontall tahlil asosidagina bir butunlikka erishadi. Shu sababli ularni doimo birgalikda va umumiylikda foydalanish kuzatiladi. Ularni bir- biridan holi tarzda qo'llash orqali tahlilning to'liqligini ta'minlab bo'lmaydi.

Uzoq muddatli va joriy aktivlarning jami aktivlar tarkibidagi salmog'i quyidagi bog'lanishlar orqali topiladi.

10.16-jadval

Buxgalteriya balansi moddalari va ularning tarkib bo,,yicha nisbiyifodalari hisob-kitobi

Balans moddalarining nisbiyifodalari	Aniqlanish tartibi	Buxgalteriya balansi satri bo,,yicha hisob-kitobi
Uzoq muddatli aktivlarning jami aktivlar tarkibidagi salmog'i	UMA/BJ*100	Satr130/Satr400*100
Joriy aktivlarning jami aktivlar tarkibidagi salmog'i	JA/BJ*100	Satr390/Satr400*100

Joriy aktivlar tarkibida TMZ salmog'i	TMZ/JA*(JA/BJ*100)	Satr140/Satr390*(Satr390/Satr400*100)
Joriy aktivlar tarkibida debitorlik majburiyatlari salmog'i	DM/JA*(JA/BJ*100)	Satr210/Satr390*(Satr390/Satr400*100)
Joriy aktivlar tarkibida pul mablag'lari salmog'i	PM/JA*(JA/BJ*100)	Satr320/Satr390*(Satr390/Satr400*100)
O'z mablag'lar manbasining jami manbalar tarkibidagi salmog'i	O'MM/JM*100	Satr480/Satr780*100
Majburiyatlarning jami manbalar tarkibidagi salmog'i	M/JM*100	Satr770/Satr780*100
Majburiyatlar tarkibida uzoq muddatli majburiyatlar salmog'i	UMM/M*(M/JM*100)	Satr490/Satr780*(Satr770/Satr780*100)
Majburiyatlar tarkibida joriy majburiyatlar salmog'i	JM/M*(M/JM*100)	Satr600/Satr780*(Satr770/Satr780*100)

Balans moddalarining jamlangan qatorlar bo'yicha tarkibiy salmog'ini o'rganish inflyatsiya ta'siri, shuningdek, baho o'zgarishlarining mulk qiymatiga ta'sirini to'g'ri baholashga ham imkon beradi. Masalan, balans jamida o'z mablag'lari manbasi qiymat ifodada ta'minot bo'yicha aniq holatni ifoda etmaydi. Agar uning balans jamiga nisbatan nisbiy ifodasi aniqlansa korxonaning moliyaviy ta'minotida mustaqillik, qaramlik darajasini yaqqol anglash mumkin.

10.17-jadval

Buxgalteriya balansining vertikal tahlili

Ko,rsatkichlar	Balans moddalari qiymati		Vertikal tahlil	
	Davr boshi, ming so,,m	Davr oxiri, ming so,,m	Davr boshiga, %	Davr oxiriga, %
AKTIV				
1. Uzoq muddatli aktivlar	10 219 731 945	12 593 199 960	77,4	51,8
Asosiy vositalar boshlang'ich qiymati	10 527 417 487	14 773 593 626	79,7	60,8
Asosiy vositalarning eskirish qiymati	3 423 307 367	4 320 658 666	25,9	17,8
Asosiy vositalarning qoldiq qiymati	7 104 110 120	10 452 934 960	53,8	43,0
Nomoddiy aktivlarning qoldiq qiymati	417 151	345 379	0,003	0,001
Kapital qo'yilmalar	2 834 711 892	1 572 602 311	21,4	6,5
Boshqa uzoq muddatli aktivlar	280 492 782	567 317 310	2,1	2,3
2. Joriy aktivlar	2 978 372 713	11 683 693 105	22,6	48,2
Ishlab chiqarish zaxiralari	819 530 511	1 047 437 972	6,2	4,3

Kelgusi davr xarajatlari	1 366 091 169	8 441 062 224	10,3	34,7
Pul mablag'lari	171 917 383	468 669 767	1,3	1,9
Boshqa joriy aktivlar	117 495 315	160 480 738	0,8	0,6
Debitorlar, jami	503 338 335	1 566 042 404	3,8	6,4
Shu jumladan:				
Xaridor va buyurtmachilar bilan hisob-kitoblar	163 855 350	268 038 094	1,2	1,1
Byudjetga avans to'lovlari	7 740 384	5 252 951	0,05	0,02
Balans aktivi bo,,yicha jami	13 198 104 658	24 276 893 065	100	100
PASSIV				
1. O,,z mablag,,lari manbasi	7 745 794 466	10 124 233 076	58,6	41,7
Ustav kapitali	614 384 306	828 202 670	4,6	3,4
Rezerv kapitali	5 737 851 427	8 121 422 920	43,4	33,4
Taqsimlanmagan foyda	507 693 607	223 400 675	3,8	0,91
Boshqa manbalar	885 865 126	951 206 811	6,7	3,9
2. Majburiyatlar	5 452 310 192	14 152 659 989	41,4	58,3
Uzoq muddatli bank kreditlari va qarzlari	4 675 490 146	12 304 013 149	35,4	50,6
Boshqa majburiyatlar	14 744 216	8 878 479	0,10	0,03
Kreditorlik majburiyatlari, jami	762 075 830	1 839 768 361	5,7	7,5
Shu jumladan:				
Mol yetkazib beruvchilar va pudratchilarga majburiyatlar	219 818 890	514 650 184	1,6	2,1
Byudjetga majburiyatlar	20 798 130	62 317 043	0,15	0,25
Balans passivi bo,,yicha jami	13 198 104 658	24 276 893 065	100	100

Korxonada jami aktivlar yil boshida 13 198 104 658 ming so'mni tashkil qilgan. Shundan, 10 219 731 945 ming so'mi uzoq muddatli aktivlarga, 2 978 372 713 ming so'm joriy aktivlarga to'g'ri kelgan. Uzoq muddatli aktivlarning davr boshiga jami aktivlar tarkibidagi salmog'i 77,4 foizni, joriy aktivlarning salmog'i 22,6 foizni tashkil qilgan. Uzoq muddatli aktivlar tarkibida eng yuqori qiymat va ulush asosiy vositalar va kapital qo'yilmalar qatoriga to'g'ri kelgan.

Joriy aktivlarning tarkibida eng yuqori ulush kelgusi davr xarajatlari, tovar-moddiy zaxiralar va debitorlik majburiyatlari hissasiga to'g'ri kelgan.

Davr oxiriga kelib uzoq muddatli aktivlarning qiymati 12 593 199 960 mingso'mni tashkil qilib uning jami aktivlar tarkibidagi salmog'i 51,8 foizga tushgan.

Joriy aktivlarning davr oxiriga qiymati 11 683 693 105 ming so'mni tashkilqilib, jami aktivlardagi salmog'i mos ravishda 48,2 foizni tashkil qilgan.

O'z mablag'lari manbasi davr boshida jami kapital tarkibida 58,6 foizni davroxiriga kelib 41,7 foizni tashkil etgan. O'z mablag'lari manbasida eng yuqori ulush rezerv kapitali qatoriga to'g'ri kelgan.

Joriy davrda qarz kapitali, majburiyatlarning davr boshiga salmog'i 35,4 foizdan 50,6 foizga ortgan.

10.5. Moliyaviy barqarorlik va uning tiplari: mutlaq va me'yoriybarqarorlik, nobarqaror va inqirozli holatlar

Korxonada barqarorligini eng muhim ko'rsatkichlaridan biri bu moliyaviy barqarorlik ko'rsatkichidir. Agar korxonada daromadlar xarajatlardan ortadigan bo'lsa, moliyaviy barqarorlikka erishishi mumkin bo'ladi. Agar korxonada mablag'larni erkin tasarruf eta olsa, ulardan samarali foydalansa, doimiy ishlab chiqarish va sotishning mukammal siklik aylanish uzluksizligi ta'minlansa, bunday korxonani moliyaviy barqaror deyishimiz mumkin.

Korxonada moliyaviy holatini qisqa va uzoq muddatga baholash mumkin. Qisqa muddatli oraliqda korxonaning to'lovga qodirligiga uzoq muddatli o'rganishda esa uning moliyaviy barqarorligiga ko'proq ahamiyat qaratiladi.

Firma va kompaniyalar moliyaviy jihatdan barqaror rivojlanmas ekan, uning bankrotlikka uchrash ehtimoli yuqori bo'ladi. Shu sababli, moliyaviy barqarorlikni makro va mikro ko'lamda tadqiq etish doimo iqtisodchilarning doimiy e'tiborida bo'lib kelgan.

Moliyaviy tahlilda moliyaviy barqarorlikning alohida olingan korxonalarda, firma va kompaniyalarda o'rganishga, qisqa, o'rta va uzoq davriylikda baholash amaliyotini yo'lga qo'yishga, uni o'stirishning aniq chora-tadbirlarini belgilashga ahamiyat qaratiladi.

Moliyaviy barqarorlikni baholash bir qancha ko'rsatkichlar tizimidan foydalaniladi. Ular jumlasiga quyidagilarni kiritish mumkin.

- firma va kompaniyalarning to'lov qobiliyati;
- korxonada o'z mablag'larining qaramlik koeffitsiyenti;
- aktivlarning qaramlik koeffitsiyenti;
- foizlarni qoplash koeffitsiyenti.

Korxonada moliyaviy resurslarni to'g'ri shakllantirish, ularning taqsimlanishi, foydalanish samaradorligi moliyaviy barqarorlikni ta'minlashning muhim omillari hisoblanadi. Ya'ni, moliyaviy barqarorlik korxonada moliyaviy resurslarni qay darajada mohirona boshqarayotganligini ifodalaydi.

Moliyaviy barqarorlikni ta'minlash yuzasidan quyidagi muhim ahamiyat qaratish lozim: dastlabki kapitalning shakllantirilishiga, ishlab chiqarishni tashkil etilishiga, daromad va xarajatlar farqida ijobiy natijaviylikka, aylanma mablag'lar bilan ta'minlanganligiga, moliyalashtirishda avtonomlik darajasiga, ish va bozordagi aktivligining himoyalanganligiga va h.k. jihatlarga.

Moliyaviy barqarorlik mutlaq va nisbiy ko'rsatkichlarda baholanadi.

Moliyaviy barqarorlikning mutlaq ko'rsatkichlari – aktivlar, ishlab chiqarish zaxiralari va ularni moliyalashtirish manbalarining muayyan davriylikdagi holatini ifoda etadi.

Korxonada aktivlari va ishlab chiqarish zaxiralari moliyalashtirish manbalariga albatta birinchi navbatda o'z mablag'lari manbasi (ustav kapitali, rezerv kapitali, qo'shilgan kapital, taqsimlanmagan foyda, maqsadli tushumlardan iborat), uzoq va qisqa davriylikda olingan bank kreditlari va qarzlari kiradi.

Aktivlarni moliyalashtirishda ko'proq uzoq muddatli kreditlar va qarzlarni ustunlik qilsa, ishlab chiqarish zaxiralari to'plash va moliyalashtirishda qisqa muddatli kreditlar va qarzlardan keng foydalaniladi.

Moliyaviy barqarorlikni mutlaq ko'rsatkichlarini aniqlashda, aktivlar va zaxiralarni moliyalashtirishda quyidagi ko'rsatkichlar tizimidan foydalaniladi:

- aktivlar (uzoq muddatli);
- ishlab chiqarish zaxiralari;
- o'z mablag'lari manbasi;
- uzoq muddatli majburiyatlar (kreditlar va qarzlarni);
- qisqa muddatli majburiyatlar (kreditlar va qarzlarni).

Korxonalar moliyaviy holatini tashhishlash va uni sog'lomlashtirishning aniq chora-tadbirlarini ko'rish aslida makro ko'lamdagi barqarorlikni ta'minlashning ham muhim omili hisoblanadi. Shu sababli, yuzaga kelgan holatda e'tiborni, birinchi navbatda korxonalarni moliyaviy sog'lomlashtirishga va ularning kelgusida barqaror o'sishini ta'minlashga qaratmoq lozim.

Korxonaning moliyaviy holati xo'jalik subyektining moliyaviy resurslar bilan ta'minlanish darajasini, ularning maqsadli joylashtirilishi va samarali foydalanish darajasini, boshqa huquqiy va jismoniy shaxslar bilan bo'ladigan moliyaviy munosabatlarni, to'lovga qobillik va moliyaviy barqarorlik holatini tavsiflashni xarakterlaydi.

Moliyaviy barqarorlik nisbiy ifodalari aktivlarni (uzoq muddatli) va zaxiralarni moliyalashtirishning, moliyaviy mustahkamlik va qaramlikning, o'z va qarz mablag'larini jalb etilishida ijobiy natijaning saqlanishini xarakterlaydi.

Korxonaning moliyaviy barqarorligini ta'minlashning eng muhim omili bu uning faoliyat natijaviyligidagi ijobiy natijaviylikning iqtisodni oltin qoidasiga asoslangan tartibining saqlanishidir.

Bu tartibning umumiy ifodasini quyidagi bog'lanishlarda berib o'tish mumkin:

$$SF_1/SF_0 > ST_1/ST_0 > XK_1/XK_0 > A_1/A_0 > 1 \text{ yoki}$$

$$SF_1/SF_0 * 100 > ST_1/ST_0 * 100 > XK_1/XK_0 * 100 > A_1/A_0 * 100 > 100$$

Bu yerda: SF_1/SF_0 - sof foydaning o'sishi; ST_1/ST_0 - sotishdan tushumning o'sishi; XK_1/XK_0 - xususiy kapitalning o'sishi; A_1/A_0 - aktivlarning o'sishi.

Samaradorlik, natijaviylik va daromadlikning barcha ko'rsatkichlari ham moliyaviy barqarorlikni doimo ham ta'minlay olmaydi, agar ular orasidagi yuqoridagi nisbatlar saqlanmasa. Shu sababli, moliyaviy barqarorlikni mutlaq ifodalarini o'rganishda bazan korxonaning foyda bilan chiqish hollarida ham nobarqarorlik holatlari kuzatiladi. Bu bevosita birinchidan foydaning sifatli va uning o'tgan yillarga nisbatan o'sishi bilan izohlanadi. Yoki, aktivlar va zaxiralarni ortiqcha ushlab turishlar tufayli yuzaga keladi.

Korxonaning erkin tasarrufida qoluvchi sof foydaning yillar bo'yicha jamlangan qismi balansning taqsimlanmagan foyda qatorida aks etadi. Ushbu qatorning realligini ta'minlash yuzasidan ko'pincha debitorlik majburiyatlarining qisqa muddatlikda oqlanishiga ahamiyat qaratish lozim bo'ladi. Bu jarayon faqat ularning pullik ko'rinishda aktivda to'planishini emas, balki aktivlarning barcha turlari bo'yicha to'planishi mumkinligini ham xarakterlaydi. Shu sababli, ko'pincha passiv tomonda aks etuvchi foyda summasining sifatli ta'minlanmaydi.

Majburiyatlar tarkibida kreditorlik majburiyatlarining ko'payib ketishi ham firma, kompaniya faoliyat natijaviyligiga sezilarli ta'sir etadi. Negaki, uning holati ishlab chiqarish jarayoniga va uning boshqa tashkilotlar bilan bo'ladigan oldi-sotdi munosabatlariga ta'sir etadi. Natijada korxonalarga ishonchsizlik tug'iladi. Ishonchsizlik yuz bergan joyda albatta ishning unumi va natijaviyligiga ham putur yetadi.

Aktivlarni joylashtirish nafaqat korxonaning faoliyat natijaviyligiga balki uning moliyaviy holatiga ham bog'liq ravishda o'zgaradi. Passivlarni joylashtirishdagi eng birinchi talablar bu xususiy sarmoyani jami sarmoya tarkibidagi ulushining yuqoriligi bilan xususiy sarmoyaning qarzi sarmoyasiga qaram bo'lmasligi shartlar bilan belgilanadi. Ya'ni, korxonaning avvalo moliyaviy jihatdan mustaqillikka egabo'lmog'i, uning to'g'ri nisbatini saqlashi lozim.

Moliyaviy barqarorlikning muhim sharti zaxira va xarajatlarni moliyalashtirish yuzasidan o'z va qarzi mablag'lari yetarliligi yoki yetishmasligi ko'rsatkichlarini hisob-kitob qilishda ham xuddi shu bog'liqlikni ko'rish mumkin. Xususiy sarmoya yetarli bo'lmagan hollarda uzoq va qisqa muddatli majburiyatlarni jalb etish biznesning, tadbirkorlik faoliyatining doimiy sharti hisoblanadi. Shu sababli, aktivlarni moliyalashtirish yuzasidan majburiyatlardan

foydalanishda albatta foyda omiliga va uning doimiy davomligini ta'minlashga muhim ahamiyat qaratish lozim.

Moliyaviy barqarorlik koeffitsiyentlari qatoriga moliyaviy mustaqillik koeffitsiyenti, o'z va qarz mablag'lari nisbati koeffitsiyenti, moliyaviy qaramlik koeffitsiyenti, o'z sarmoyasining harakatchanlik koeffitsiyenti, qarz mablag'larining jamlanganlik koeffitsiyenti, hamda qarz va o'z mablag'lari nisbatikoeffitsiyentlari kiradi.

Moliyaviy barqarorlikni tahlil qilish maqsadi korxonaning o'z majburiyatlarini qoplay olish va uni uzoq muddatga saqlab qolish darajasini baholashga qaratilgan.

Moliyaviy barqarorlik tahlilining vazifalari:

Korxonada moliyaviy barqarorligini mutlaq va nisbiy ifodalarining o'zgarishlarini baholash;

Moliyaviy barqarorlikka ta'sir etuvchi omillarni o'rganish;

Moliyaviy barqarorlikni ta'minlashda aktivlar va passivlarni joylashtirish va ulardan samarali foydalanishni yo'lga qo'yish;

Moliyaviy barqarorlikni o'stirish choralarini ko'rish;

Turli holatlarda resurslardan samarali foydalanishning istiqboldagi o'zgarishlarga ta'sirini baholash, moliyaviy barqarorlikni prognozlash.

Moliyaviy barqarorlikka ta'sir etuvchi omillarga quyidagilar kiradi:

Ichki omillar: aktivlarning optimal tarkibini shakllantirish va ularni to'g'ri boshqarish; moliyaviy resurslar va ularning tarkibini optimallashtirishni to'g'ri boshqarish; jalb qilingan kapitalni optimal nisbatlash va boshqarish.

Tashqi omillarga: mamlakatdagi iqtisodiy muhit (holat); bozordagi raqobat va kurash; makroiqtisodiy ko'rsatkichlar (valyuta kurslari o'zgarishi, soliq va kredit qiymatidagi o'zgarishlar, tashqi iqtisodiy faoliyat rivoji); siyosiy holat (iqtisodning tartiblanishi, rag'batlantirilishi, huquqlarning himoyalaniishi); inflyatsiya holati.

Moliyaviy barqarorlikni tahlil etishning axborot ta'minotiga asosiy va qo'shimcha manbalarni kiritish mumkin. Asosiy manbalariga: buxgalteriya balansi, moliyaviy natijalar to'g'risidagi hisobot, xususiy kapital to'g'risidagi hisobot shakllari kiradi.

Qo'shimcha manbalarga: ta'sis hujjatlari, auditorlik nazorati natijalari, statistik manbalar va boshqa manbalar kiradi.

O'zbekiston amaliyotida moliyaviy barqarorlikni baholash bo'yicha ko'rsatkichlar tizimini o'rganish natijasida shuni alohida qayd etish lozimki, moliyaviy barqarorlikni ko'rsatkichlar tizimi turli manbalarda turlicha keltiriladi. Ularning sonini aniq aytish qiyin. Lekin shunga qaramay ularni balansning tarkibiy qismlari va jamlangan qatorlariga nisbatan bir tizimga solish mumkin.

Moliyaviy barqarorlikni xarakterlovchi ko'rsatkichlar tizimi quyidagi ikkita tarkib bo'yicha guruhlanishi ham mumkin:

1. Aktivlar, kapital va majburiyatlarning tarkibiy tuzilishi bo'yicha moliyaviy barqarorlik ko'rsatkichlari. Ular qatoriga moliyaviy mustaqillik (avtonomiya), moliyaviy qaramlik, o'z va qarz mablag'lari nisbati, qoplash koeffitsiyenti va boshqa ko'rsatkichlarni kiritish mumkin. Mazkur qator bo'yicha moliyaviy barqarorlikni xarakterlovchi ko'rsatkichlar sifatida boshqa manbalarda uzoq muddatli aktivlar, joriy aktivlar, o'z mablag'lari manbasi va majburiyatlar bilan bog'liq ko'rsatkichlarini alohida tarkiblash tartibi belgilangan.

2. Aktivlarni moliyalashtirish bilan bog'liq barqarorlik ko'rsatkichlari. Mazkur ko'rsatkichlarga o'z aylanma mablag'lari bilan ta'minlanganlik, manevrlik koeffitsiyenti, tovar-moddiy zaxiralarning o'z mablag'lari hisobiga moliyalashtirilishi, sof aylanma aktivlar naqdligi ya'ni, o'z aylanma mablag'larining turli aktivlar va kapitalga nisbati orqali hisob-kitob qilinuvchi koeffitsiyentlar kiradi.

Moliyaviy barqarorlikning barcha ko'rsatkichlari bo'yicha O'zbekiston va Mustaqil Davlatlar Hamdo'stligi mamlakatlari amaliyotida me'yor darajalarini belgilashga amal etiladi.

Lekin ushbu amaliyotdan xalqaro tajribada foydalanilmaydi.

Moliyaviy barqarorlikni baholashda yana bir muhim farqli jihat ularning mutlaq ifodada o'rganilishi bilan ham xarakterlanadi. Mazkur tartib bo'yicha moliyaviy barqarorlikning uchta muhim ko'rsatkichi baholanadi. Mazkur ko'rsatkichlar qatoriga quyidagilar kiritiladi:

1. O'z aylanma mablag'larining naqdligi (O'AMN);

$$O_{AMN} = O_{MM} - UMA$$

Bunda: O'MM – O'z mablag'lari manbasi;UMA – uzoq muddatli aktivlar.

2. Zaxira va xarajatlarni o'z va qarz mablag'lari hisobiga moliyalashtirilishmanbasi (O'QMHM);

$$O_{QMHM} = O_{AMN} + UMKQ$$

Bunda: UMKQ – uzoq muddatli kreditlar va qarzar

3. Zaxira va xarajatlarni jami manbalar hisobiga moliyalashtirish manbasi(JMHM)

$$JMHM = O_{QMHM} + QMKQ$$

Bu yerda: QMKQ – qisqa muddatli kreditlar va qarzar (ular qatoriga molyetkazib beruvchi va pudratchilar bilan hisob-kitoblar ham qo'shiladi)

10.18-jadval

Uzoq muddatli aktivlarning o'z va qarz mablag'lari hisobigamoliyalashtirish ko'effitsiyentlari

Ko'rsatkichlar	Aniqlanishi	Me'yor darajasi
Uzoq muddatli aktivlarni (UMA) o'z mablag'lari manbasi (O'MM) hisobiga ta'minlanish ko'effitsiyenti	O'MM/UMA	1,0 dan yuqori
Uzoq muddatli aktivlarning o'z va uzoq muddatli majburiyatlar (UMM) hisobiga ta'minlanish ko'effitsiyenti	O'MM+UMM/UM A	Minimum 1,0 ga teng deb

Uzoq muddatli aktivlarni (UMA) o'z mablag'lari manbasi (O'MM) hisobigata'minlanishi korxonada o'z mablag'larini qisqa muddatli aktivlarga yo'naltirilgan hisoblanadi.

10.19-jadval

Zaxira va xarajatlarni manbalash yuzasidan mablag'lar naqdligini vamoliyalashtirish darajasini hisob-kitobi

Ko'rsatkichlar	Aniqlanishi	Zaxira va xarajatlarning moliyalashtirish holati (+,-)
O'z aylanma mablag'larining naqdligi (O'AMN)	O'MM – UMA	O'AMN – ZX
O'z mablag'lari va uzoq muddatli qarz mablag'larining naqdligi (O'UMMN)	O'MM + UMM – UMA	O'UMMN – ZX
Jami mablag'larning naqdligi (JMN)	O'MM + UMM – UMA + QMM	JMN – ZX

Zaxira va xarajatlarni manbalashda mablag'lar yetarliligi va yetishmasligini koeffitsiyent usulida ham hisob-kitob qilish mumkin. Koeffitsiyent usuli zaxira va xarajatlarni moliyalashtirishdagi holatni qiyosiy o'rganish, uning ijobiy siljishlarini o'rganishda muhim hisoblanadi.

10.19-jadval

Aylanma mablag'lar bilan ta'minlanganlik koeffitsiyentlari

Ko'rsatkichlar	Aniqlanishi	Me'yor darajasi
1. O'z aylanma mablag'lari bilan ta'minlanganlik koeffitsiyenti	O'AMN / ZX	0,6-0,8
2. O'z mablag'lari va uzoq muddatli qarz mablag'lari bilan ta'minlanganlik koeffitsiyenti	O'UMMN / ZX	Minimum 1,0 ga teng
3. Jami mablag'lar bilan ta'minlanganlik koeffitsiyenti	JMN / ZX	1 dan yuqori

Zaxira va xarajatlarning o'z aylanma mablag'lari bilan ta'minlanganlik koeffitsiyenti, joriy aktivlarning o'z aylanma mablag'lari bilan ta'minlanganlik koeffitsiyentining tarkibiy qatori hisoblanadi. Zaxira va xarajatlarni tegishli manbalar hisobidan moliyalashtirishning amaldagi holatidan kelib chiqib korxonaning barqarorlik darajasiga ham baho berish mumkin. Amaldagi normalar quyidagi shartlar asosida tuzib chiqilgan.

10.20-jadval

Moliyaviy barqarorlikning mutlaq ifodalari bo'yicha tarkiblanish shartlari

Zaxira va xarajatlarning tegishli mablag'lar hisobiga moliyalashtirishmanbalari			
O'AMN > ZX	O'AMN < ZX	O'AMN < ZX	O'AMN < ZX
O'AMN + UMM > ZX	O'AMN + UMM > ZX	O'AMN + UMM < ZX	O'AMN + UMM < ZX
JM > ZX	JM > ZX	JM > ZX	JM < ZX
1. Mutlaq moliyaviy barqaror holat	2. Normal (mo.,tadil) moliyaviy barqaror holat	3. Nobarqaror holat	4. Tang (inqiroz) holatdagi nobarqarorlik

10.21-jadval

Moliyaviy barqarorlikning mutlaq ko'rsatkichlari tahlili

Ko'rsatkichlar nomi	Davr boshiga	Davr oxiriga	O'zgarishi (+,-)	O'sish darajasi, %
1. O'z mablag'lari manbasi (O'MM)	7 745 794 466	10 124 233 076	2 378 438 610	130,7
2. Uzoq muddatli aktivlar (UMA)	10 219 731 945	12 593 199 960	2 373 468 015	123,2
3. O'z aylanma mablag'lari naqdligi (O'AMN)	-2 473 937 479	-2 468 966 884	4 970 595	99,78
4. Uzoq muddatli kredit va qarzlilar (UMM)	4 675 490 146	12 304 013 149	7 628 523 003	2,63

5. O'z mablag'lari va uzoq muddatli kredit, qarzar summasi (O'AMN+UMM)	2 201 552 667	9 835 046 265	7 633 493 598	4,46
6. Qisqa muddatli kredit va qarzar (QMM)	14 744 216	8 878 479	-5 865 737	60,2
7. Zaxira va xarajatlarini moliyalashtirishning jami manbasi (JM)	2 216 296 883	9 843 924 744	7 627 627 861	4,44
8. Zaxira va xarajatlar (ZX)	2 185 621 680	9 488 500 196	7 302 878 516	4,34
9. O'z aylanma mablag'lari bilan ta'minlanganlik koeffitsiyenti (O'AMN-ZX)	-288 315 799	-11 957 467 080	11 669 151 281	41,4
10. O'z mablag'lari va uzoq muddatli qarzar mablag'lari bilan ta'minlanganlik koeffitsiyenti (O'AMN+UMM-ZX)	15 930 987	3 465 498 069	3 449 567 082	231
11. Jami mablag'lar bilan ta'minlanganlik koeffitsiyenti (JM-ZX)	30 675 203	355 424 548	325 049 345	11,8

Korxonada moliyaviy ishlab chiqarish zaxiralarini moliyalashtirishda o'zmablag'lari, qarzar mablag'lari yetarliligi va yetishmasligi tahlili yuzasidan shuni ta'kidlash lozimki, o'tgan davrga nisbatan joriy davrda ko'rsatkichlar ijobiy tomonga o'zgargan. Zaxira va xarajatlarni moliyalashtirishning ikkita sharti bajarilgan. Korxonada moliyaviy barqarorligining mutlaq ifodasini umumiy jihatdan ijobiy baholash mumkin.

10.6. Korxonaning iqtisodiy resurslari, uning moliyaviy tuzilmasi, likvidligi, to'lovga qobiliyatini moliyaviy ahvol va barqarorlikka ta'siri

Korxonaning iqtisodiy resurslari.

Iqtisodiy resurslar bu – iqtisodiy manfaatlar ko'rish yuzasidan mahsulot ishlab chiqarish, ishlar bajarish va xizmatlar ko'rsatishda foydalaniladigan tabiiy, ishlab chiqarish va inson omillaridir.

Iqtisodiy resurslar ko'pincha ishlab chiqarish omillari ham deb yuritiladi. Ular qatoriga mehnat resurslari; moliyaviy resurslar (pul mablag'lari, qimmatli qog'ozlar); moddiy-ashyoviy resurslar (bino va inshootlar, mashina va uskunalar, tabiiy resurslar, energiya resurslari); nomoddiy resurslar (patentlar, nou-xoular, bilimlar, axborotlar).

Iqtisodiy resurslarning moliyaviy tuzilmasi deganda ularning qiymatining jamlangan hisobotlarda aks etishi nazarda tutiladi. Iqtisodiy resurslarni buxgalterlar, analitiklar biznes tilida korxonada aktivlari sifatida qarash mumkin. Buxgalteriya balansida aktivlar (ishlab chiqarish, ish bajarish va xizmatlar ko'rsatishda) siklik jarayonda qatnashishi va muhim xususiyatlariga ko'ra (operatsion, investitsion, moliyaviy) uzoq muddatli va joriy aktivlarga tarkiblangan. Uzoq muddatli aktivlarda asosiy kapitalning, joriy aktivlarda aylanma kapitalning muhim tarkibiy birliklari ifoda etiladi.

Iqtisodiy resurslarning moliyaviy tuzilmasi deganda ularni moliyalashtirish manbalarining tarkibiy tuzilishi (o'z mablag'lari va qarzar mablag'lari hisobiga) nazarda tutiladi.

Korxonalarning o'z majburiyatlarini (joriy va uzoq muddatli) to'lash imkoniyatlarini uning to'lov layoqati ifoda etadi.

Iqtisodiy resurslar, ularning moliyaviy tuzilmasi va to'lov layoqati korxonamoliyaviy barqarorligining muhim ta'sir birliklari hisoblanadi.

10.22-jadval

Iqtisodiy resurslar va ularning buxgalteriya balansidagi tuzilmasi

Iqtisodiy resurslar		Davr boshi	Davr oxiri	Farqi (+,-)
Uzoq muddatli aktivlar	Jami	10 219 731 945	12 593 199 960	2 373 468 015
	Asosiy vositalar	7 104 110 120	10 452 934 960	3 348 824 840
	Nomoddiy aktivlar	417 151	345 379	-71 772
	Uzoq muddatli investitsiyalar	-	-	
	Kapital qo'yilmalar	2 834 711 892	1 572 602 311	-1 262 109 581
	O'rnatiladigan asbob-uskunalar	-	-	-
	Boshqa uzoq muddatli aktivlar	280 492 782	567 317 310	286 824 528
Joriy aktivlar	Jami	2 978 372 713	11 683 693 105	8 705 320 392
	TMZ	819 530 511	1 047 437 972	227 907 461
	Kelgusi davr xarajatlari	1 366 091 169	8 441 062 224	7 074 971 055
	Debitorlik majburiyatlari	503 338 335	1 566 042 404	1 062 704 06 9
	Pul mablag'lari	171 917 383	468 669 767	296 752 384
	Boshqa joriy aktivlar	117 495 315	160 480 738	42 985 423
Jami aktivlar		13 198 104 658	24 276 893 065	11 078 788 407

Korxonaning iqtisodiy resurslari davr boshiga nisbatan 11 078 788 407 ming so'mga ortgan. Jumladan uzoq muddatli aktivlardagi o'zgarish 2 373 468 015 ming so'mni, joriy aktivlardagi o'zgarish 8 705 320 392 ming so'mni tashkil qilgan. Uzoq muddatli aktivlardagi asosiy o'zgarish asosiy vositalar qatoriga to'g'ri keladi. Joriy aktivlar tarkibida eng yuqori o'zgarish kelgusi davr xarajatlari qatoriga to'g'ri keladi.

Iqtisodiy resurslarning moliyaviy tuzilmasi

Moliyaviy resurslar		Davr boshi	Davr oxiri	Farqi (+,-)
O,,z mablag,,lari manbasi	Jami	7 745 794 466	10 124 233 076	2378438610
	Ustav kapitali	614 384 306	828 202 670	213 818 364
	Qo'shilgan kapital	-	-	-
	Rezerv kapitali	5 737 851 427	8 121 422 920	2 383 571 493
	Taqsimlanmagan foyda	507 693 607	223 400 675	282 492 932
	Boshqa o'zlik mablag'lari	885 865 126	951 206 811	65 341 685
Majburiyatlar	Jami	5 452 310 192	14 152 659 989	8700349797
	Uzoq muddatli majburiyatlar	4 675 490 146	12 304 013 149	7 628 523 003
	Joriy majburiyatlar	776 820 046	1 848 646 840	1 071 826 794
Jami moliyaviy resurslar		13 198 104 658	24 276 893 065	11078788407

Iqtisodiy resurslarning moliyaviy tuzilmasida quyidagi o'zgarishlar kuzatilgan. O'z mablag'lari manbasidagi o'zgarish davr boshiga nisbatan 2 378 438 610 ming so'mga, majburiyatlardagi o'zgarish davr boshiga nisbatan 8 700 349 797 ming so'mga ortgan. O'z mablag'lari tarkibida asosiy manba sifatida rezerv kapitali tarkiblangan. Uning davr boshiga nisbatan o'zgarishi 2 383 571 493 ming so'mni tashkil qilgan. Majburiyatlar qatorida uzoq muddatli majburiyatlarning davr boshiga nisbatan o'zgarishi 7 628 523 003 ming so'mni tashkil qilgan.

“O,,zbekiston temir yo,,llari” AJning qisqartirilgan buxgalteriya balansi

Ko,,rsatkichlar	Davr boshi	Davr oxiri	Farqi (+,-)
AKTIV			
1. Uzoq muddatli aktivlar	10 219 731 945	12 593 199 960	2 373 468 015
Asosiy vositalarning boshlang'ich qiymati	10 527 417 487	14 773 593 626	4 246 176 139
Asosiy vositalarning eskirish qiymati	3 423 307 367	4 320 658 666	2 991 241 501
Asosiy vositalarning qoldiq qiymati	7 104 110 120	10 452 934 960	3 348 824 840
Nomoddiy aktivlarning qoldiq qiymati	417 151	345 379	71 772
Kapital qo'yilmalar	2 834 711 892	1 572 602 311	1262109581
Boshqa uzoq muddatli aktivlar	280 492 782	567 317 310	6331746
2.Joriy aktivlar	2 978 372 713	11 683 693 105	8 705 320 392
Ishlab chiqarish zaxiralari	819 530 511	1 047 437 972	227 907 461
Kelgusi davr xarajatlari	1 366 091 169	8 441 062 224	7 074 971 055
Pul mablag'lari	171 917 383	468 669 767	296 752 384
Boshqa joriy aktivlar	117 495 315	160 480 738	42 985 423

Debitorlar, jami	503 338 335	1 566 042 404	1 062 704 069
Shu jumladan:			
Xaridor va buyurtmachilar bilan hisob-kitoblar	163 855 350	268 038 094	104 182 744
Byudjetga avans to'lovlari	7 740 384	5 252 951	2 487 433
Balans aktiv bo,,yicha jami	13 198 104 658	24 276 893 065	11078788407
PASSIV			
1.O,,z mablag,,lari manbasi	7 745 794 466	10 124 233 076	2 378 438 610
Ustav kapitali	614 384 306	828 202 670	213 818 364
Rezerv kapitali	5 737 851 427	8 121 422 920	2 383 571 493
Taqsimlanmagan foyda	507 693 607	223 400 675	284 292 932
Boshqa manbalar	885 865 126	951 206 811	65 341 685
2. Majburiyatlar	5 452 310 192	14 152 659 989	8 700 349 797
Uzoq muddatli bank kreditlari va qarzlari	4 675 490 146	12 304 013 149	7 628 523 003
Boshqa majburiyatlar	14 744 216	8 878 479	5865737
Kreditorlik majburiyatlari, jami	762 075 830	1 839 768 361	1077692531
Shu jumladan:			
Mol yetkazib beruvchilar va pudratchilarga majburiyatlar	219 818 890	514 650 184	294 831 294
Byudjetga majburiyatlar	20 798 130	62 317 043	41 518 913
Balans passivi bo,,yicha jami	13 198 104 658	24 276 893 065	11 078 788 407

10.25-jadval

Korxonaga to,,lov layoqatining tahlili

To,,lov mablag,,lari	To,,lov majburiyatlari	Mutlaq to,,lovga qobillik	Nisbiy to,,lovga qobillik
1	2	3	4
Balans likvidligi			
A1-Doimiy harakatdagi aktivlar	P1-To'lov muddati kelgan majburiyatlar	A1-P1	A1/P1
A2-Tez pulga aylanadigan aktivlar	P2-Qisqa muddatli majburiyatlar	A2-P2	A2/P2
A3-Sekin pulga aylanadigan aktivlar	P3-Uzoq muddatli majburiyatlar	A3-P3	A3/P3
To,,lov layoqati			
A1-Doimiy harakatdagi aktivlar	Joriy majburiyatlar (JM)	A1-JM	A1/JM
A1-Doimiy harakatdagi aktivlar		A1+A2-JM	(A1+A2)/JM
A1-Doimiy harakatdagi aktivlar		A1+A2+A3-JM	(A1+A2+A3)/JM

10.7. Korxonaning o,,z aylanma mablag,,lari bilan ta‘minlanganligi tahlili

Aylanma mablag’lar bilan ta‘minlanganlik, ishlab chiqarishni tashkil etish

va uzluksiz faoliyatni yo'lga qo'yish, moliyaviy barqarorlikni ta'minlash, moliyaviy ahvolni yaxshilashning, raqobatdoshlik va uni o'stirishning zaruriy sharti hisoblanadi.

Aylanma mablag'lar bilan ta'minlanganlik deganda joriy faoliyatning o'z mablag'lari hisobiga moliyalashtirish holati tushuniladi. Agar moliyalashtirishga o'z mablag'lari yetarli bo'lmasa, u holda majburiyatlar, qarzga olingan mablag'lar hisobiga ehtiyoj ta'minlanadi. Lekin bu holat faoliyat natijaviyligining asosiy qismini qarz beruvchilar tomonidan olib qo'yilishiga olib keladi. Shu bilan birga, globallashtirish va kuchli raqobatga asoslangan iqtisodiyotda aktivlarni, faoliyatni moliyalashtirishning mazmuni tubdan o'zgarganligini ham qayd etib o'tish lozim. Negaki, faqat o'z mablag'lari hisobigagina bugungi iqtisodiyotni rivojlantirishni tasavvur qilib bo'lmaydi. Shu bilan birga qarz munosabatlaridagi imtiyozli shartlar, imkoniyatlar tufayli firma va kompaniyalar, tadbirkorlik subyektlari har qachongidan ham qarz kapitaliga ko'proq zaruriyat sezmoqdalar. Bugungi kunda faqat o'z mablag'lari hisobigagina moliyalashtirilgan birona korxonani uchratish qiyin.

Aktivlar buxgalteriya balansida qayd etilgan tartib bo'yicha uzoq muddatli va joriy aktivlarga bo'linadi. Aktivlarni moliyalashtirish manbalarini ham yagona tarkibga ko'ra o'z va qarz mablag'lariga ajratish mumkin. O'z mablag'lari bu xo'jalik yurituvchi subyektning faqat o'zigagina tegishli bo'lgan mablag'lar manbasini (ustav, rezerv, qo'shilgan kapital, taqsimlanmagan foyda va boshqa o'zlik mablag'lari) ifoda etsa, qarz mablag'lari uzoq va qisqa muddatli (joriy) majburiyatlar hisobiga aktivlarni moliyalashtirishni xarakterlaydi.

Majburiyatlarning uzoq muddatli aktivlarga yo'naltirilgan qismi uzoq muddatli (bir yildan ortiq muddatga) majburiyatlar sifatida, zaxiralarga yo'naltirilganda (bir yilga qadar) qisqa muddatli majburiyatlar sifatida tarkiblanadi.

Aylanma aktivlar qatoriga tovar-moddiy zaxiralar hamda tugallanmagan ishlab chiqarish va kelgusi davr xarajatlari kiritiladi.

Birinchi guruhga asosiy qismini tovar-moddiy zaxiralarning aktiv qismi bo'lgan ishlab chiqarish zaxiralari kiritiladi.

Ikkinchi guruh albatta korxonaning yoki tarmoqning, ishlab chiqarish va ta'minotning, faoliyat va texnologiyalarning xususiyatlaridan kelib chiqqan aylanma aktivlar qiymati orqali shakllanadi.

Tahlilda asosiy e'tibor: pul fondlarining tashkil etilishi va ishlatilishiga; aylanma mablag'lardan foydalanish darajasiga; aylanma mablag'lardan samarali va optimal foydalanish darajasiga; tejamkorlikni ta'minlashdagi imkoniyatlarni aniqlashga; iqtisod qilish hisobiga foydani o'stirishning aniq yechimlariga qaratiladi.

Asosiy maqsadi – aylanma mablag'lardan samarali foydalanishda yo'l qo'yilayotgan kamchiliklarni aniqlash, ularni oldini olish, moliyaviy holatni yaxshilash yuzasidan tegishli imkoniyatlarni aniqlash va yo'lga qo'yishdan iborat.

Tahlilda aylanma mablag'larni me'yorlash masalasiga muhim ahamiyat beriladi. Me'yorlashtiriladigan va me'yorlashtirilmaydigan aylanma aktivlar ularning ishlab chiqarishdagi va texnologik jarayonlardagi xususiyatlaridan kelib chiqqan holda belgilanadi.

Ishlab chiqarish zaxiralari, tovarlar, tayyor mahsulotlarning ombor qoldiqlari me'yorlashtiriladigan aylanma aktivlar qatoriga kiritiladi. Qolgan joriy aktivlar me'yorlashtirilmaydigan aylanma aktivlar hisoblanadi.

Aylanma mablag'lar samaradorligini baholashda ularning aylanuvchanlik koeffitsiyentlariga va aylanish davriga baho beriladi.

Aylanuvchanlikni oshirish va aylanish davrini qisqartirish aylanma aktivlar intensiv foydalanuvchanlik darajasini ifoda etadi.

Aylanma mablag'lar naqdligini baholashda sof aktivlar qiymatiga muhim ahamiyat qaratiladi.

Sof aktivlar deganda xo'jalik yurituvchi subyektning o'z mablag'lari bilan ta'minlangan uzoq muddatli va joriy aktivlarning qiymati, ya'ni xo'jalik yurituvchi subyektning qarz majburiyatlaridan ozod bo'lgan mol-mulk qiymati tushuniladi³².

Sof aktivlar qiymatini aniqlash formulasi quyidagi bog'lanishda bo'ladi:

$$\text{Aktivlar} - \text{Majburiyatlar} = \text{Sof aktivlar}$$

10.26-jadval

Joriy aktivlar va ularning o'zgarishi tahlili

Balans moddalari	Balans satri	Davr boshi	Davr oxiri	Farqi, (+,-)
Asosiy vositalar:				
Qoldiq (balans) qiymati	012	7 104 110 120	10 452 934 960	3 348 824 840
Nomoddiy aktivlar:				
Qoldiq (balans) qiymati	022	417 151	345 379	71 772
Uzoq muddatli investitsiyalar jami	030			
O'rnatiladigan asbob-uskunalar	090	-	-	-
Kapital qo'yilmalar	100	2 834 711 892	1 572 602 311	1 262 109 581
Boshqa uzoq muddatli aktivlar	110-120	280 492 782	567 317 310	6331746
Tovar-moddiy zaxiralari, jami	140	819 530 511	1 047 437 972	227 907 461
Kelgusi davr xarajatlari	190	1 366 091 169	8 441 062 224	7 074 971 055
Kechiktirilgan xarajatlar	200	-	-	-
Debitorlar, jami	210	503 338 335	1 566 042 404	1 062 704 069
Pul mablag'lari	320	171 917 383	468 669 767	296 752 384
Qisqa muddatli investitsiyalar	370	-	-	-
Boshqa joriy aktivlar	380	117 495 315	160 480 738	42 985 423
Jami aktivlar	JA	13 198 104 658	24 276 893 065	11 078 788 407
Uzoq muddatli majburiyatlar	490	4 675 490 146	12 304 013 149	7 628 523 003
Joriy majburiyatlar	600	776 820 046	8 878 479	1 848 646 840
Jami majburiyatlar	JM	5 452 310 192	14 152 659 989	8 700 349 797
Sof aktivlar	JA-JM	7 745 794 466	10 124 233 076	2 378 435 610

Korxonada jami aktivlar summasi davr boshiga nisbatan 11 078 788 407 ming so'mga ortgan. O'z navbatida majburiyatlar summasi ham mos ravishda davrboshiga nisbatan 8 700 349 797 ming so'mga ortgan. Sof aktivlar qiymati davr boshida 7 745 794 466 ming so'mni, davr oxirida 10 124 233 076 ming so'mni tashkil etgan. Uning davr boshiga nisbatan o'zgarishi mutlaq ifodada 2 378 435 610 ming so'mni, nisbiy ifodada 131.0 foizni tashkil etgan. O'sish

darajasi 31.0 foizni tashkil etgan.

Sof aktivlar va ular samaradorligi tahlili³³

10.27-jadval

Ko,,rsatkichlar	Davr boshi	Davr oxiri	Farqi, (+,-)
Sof aktivlar qiymati, ming so'm	7 745 794 466	10 124 233 076	2 378 435 610
Jami aktivlar, ming so'm	13 198 104 658	24 276 893 065	11 078 788 407
Ustav kapitali, ming so'm	614 384 306	828 202 670	213818364
Sof tushum, ming so'm	3 362 225 550	5 180 801 340	1 818 575 790
Sof foyda, ming so'm	507 693 607	974 038 284	466 344 677
Sof aktivlarning jami aktivlarda to'planish koeffitsiyenti	0.586	0.417	-0.169
Sof aktivlarning ustav kapitaliga nisbati koeffitsiyenti	12.61	12.22	-0.39
Sof aktivlarning aylanuvchanligi koeffitsiyenti	0.434	0.511	0.77
Sof aktivlarning aylanish davri, kunda	829	705	-124
Sof aktivlar rentabelligi, %	6.5	9.6	3.1

Korxonada sof aktivlarning jami aktivlarda to'planish koeffitsiyenti davr boshiga nisbatan -0.169 ga, sof aktivlarning ustav kapitaliga nisbati koeffitsiyenti davr boshiga nisbatan -0.39 ga kamaygan, sof aktivlarning aylanish koeffitsiyenti davr boshiga nisbatan 0.77 ga ortgan. Sof aktivlarning aylanish davri 829 kundan 705 kunga tushgan. Aylanish tezligi 124 kunga tezlashgan. Sof aktivlarning rentabellik darajasi 6.5 foizdan 9.6 foizga ortgan.

Aylanma mablag'lar bilan ta'minlanganlik zaxira va xarajatlarni moliyalashtirishga nisbatan qo'llaniladi. Zaxira va xarajatlarni moliyalashtirish manbalariga o'z mablag'lari va qarzga olingan (qisqa muddatli) mablag'lari kiritiladi.

O'z mablag'lari manbasi uzoq muddatli majburiyatlar qo'shilgan holda balansda uzoq muddatli aktivlarni moliyalashtirishga yo'naltiriladi. Iqtisodiy mazmuni va sharti bo'yicha amalda, uzoq muddatli majburiyatlar to'liq, o'zmablag'larining faqat bir qismi uzoq muddatli aktivlarga yo'naltiriladi.

Bu qiymat analitiklar tilida *o,,z aylanma mablag,,larining mavjud summasi*

deb yuritiladi, uni aniqlash tartibi quyidagicha bo'ladi:

$$O,,MM + UMM - UMA = O,,AMN$$

Bu yerda: **O,,AMN** – o'z aylanma mablag'lari naqdligi;

O,,MM – o'z mablag'lari manbasi (satr 480); **UMM** – uzoq muddatli majburiyatlar (satr 600); **UMA** – uzoq muddatli aktivlar (satr 130).

10.28-jadval

O,,z aylanma mablag,,lari summasi va uni o,,zgarishini tahlili

Ko'rsatkichlar	Balans satri	Davr boshi	Davr oxiri	Farqi (+,-)
1. O'z mablag'lari manbasi	480	7 745 794 466	10 124 233 076	2 378 438 610
2. Uzoq muddatli majburiyatlar	600	4 675 490 146	12 304 013 149	7 628 523 003
3. Uzoq muddatli aktivlar	130	10 219 731 945	12 593 199 960	2 373 468 015
4. O'z aylanma mablag'lari naqdligi		2 201 552 667	9 835 046 265	7 633 493 598

Korxonada o'z mablag'larining naqdligi davr boshida 2 201 552 667 ming so'mni davr oxirida 9 835 046 265 ming so'mni tashkil qilgan. Davr boshiga nisbatan 7 633 493 598 ming so'mga ortgan.

10.8. Korxonaning moliyaviy barqarorligi bilan bog'liq koeffitsiyentlarva ularning tahlili

Shuni alohida qayd etish lozimki, moliyaviy barqarorlikni baholashda moliyaviy koeffitsiyentlarning hisob-kitobida qandaydir yagona tizimga tayanilmaydi. Ularning turli manbalarda turlicha turlari va tarkibi keltiriladi.

Moliyaviy barqarorlik koeffitsiyentlari – kompaniya egalari va kreditorlar o'rtasidagi tavakkalchilikning qanday taqsimlanganligini ko'rsatadi.

Moliyaviy barqarorlik ko'rsatkichlari sifatida – balansning aktivi va passivi tarkibini tavsiflovchi, aktivlar va passivlarning alohida obyektlari o'rtasidagi munosabatlarni xarakterlovchi ko'rsatkichlar nazarda tutiladi.

Moliyaviy holat va barqarorlikni koeffitsiyentlarda baholash korxonaning joriy va istiqboldagi moliyaviy ahvoriga baho berishda eng maqbul usul hisoblanadi.

Moliyaviy barqarorlikni ko'rsatkichlari qatoriga quyidagilarni kiritish mumkin:

- moliyaviy barqarorlikning o'z mablag'lari va majburiyatlar bilan bog'liq bo'lgan ko'rsatkichlari;

- moliyaviy barqarorlikning uzoq muddatli va joriy aktivlar bilan bog'liq ko'rsatkichlari.

10.29-jadval

Moliyaviy barqarorlikning o'z mablag'lari va majburiyatlar bilan bog'liq bo'lgan ko'rsatkichlari

Koeffitsiyentlar	Aniqlanishi	Belgilar izohi
Moliyaviy mustaqillik (avtonomiya) koeffitsiyenti	O'MM/BJ	O'MM – O'z mablag'lari manbayi BJ – Jami mablag'lar
O'z mablag'lari manbasi va majburiyatlar nisbati koeffitsiyenti	O'MM/M	M – Majburiyatlar
Moliyaviy qaramlik koeffitsiyenti	BJ/O'MM	BJ – Balans jami
Jalb qilingan sarmoyaning jamlanganlik koeffitsiyenti	JQK/JK	JQK – Jalb qilingan kapital (M) JK – Jami kapital (BJ)
Xususiy kapitalning manyovrlik koeffitsiyenti	O'AMN/XK	O'AMN – O'z aylanma mablag'lari naqdligi
Moliyaviy barqarorlik koeffitsiyenti	O'MM/JQK	JQK – Jalb qilingan kapital (M)
Majburiyatlarning o'z mablag'lariga nisbati koeffitsiyenti	M/O'MM	M – Majburiyatlar O'MM – O'z mablag'lari manbasi

Qarz kapitalini to'planganlik koeffitsiyenti	M/BJ	M – Majburiyatlar (qarz kapitali) BJ – Jami mablag'lar
Uzoq muddatli majburiyatlarning jami mablag'lar va majburiyatlar tarkibidagi salmog'i koeffitsiyenti	UMM/ BJ, M	UMM – Uzoq muddatli majburiyatlar
Joriy majburiyatlarning jami mablag'lar va majburiyatlar tarkibidagi salmog'i koeffitsiyenti	JM/ BJ, M	JM – Joriy majburiyatlar
Kreditorlik majburiyatlarining jami mablag'lar va majburiyatlardagi salmog'i koeffitsiyenti	KM/ BJ, M	KM – Kreditorlik majburiyatlari

10.30-jadval

Moliyaviy barqarorlikning uzoq muddatli va joriy aktivlar bilan bog'liq ko'rsatkichlari

Koeffitsiyentlar	Aniqlanishi	Belgilar izohi
Joriy aktivlarning o'z va qarz mablag'lari hisobiga manbalanish koeffitsiyenti (sof oborot aktivlar)	$(O'MM+UMKQ-UMA)/JA$	UMKQ – Uzoq muddatli kreditlar va qarzlار UMA – Uzoq muddatli aktivlar
Joriy aktivlarni joriy majburiyatlarga nisbati koeffitsiyenti (umumiy to'lovga qobillik)	JA/JM	JM – Joriy majburiyatlar JA – Joriy aktivlar
Joriy majburiyatlarning joriy aktivlarga nisbati koeffitsiyenti	JM/JA	JM – Joriy majburiyatlar JA – Joriy aktivlar
Joriy aktivlarning o'z mablag'laridan manbasini bilan qoplanish koeffitsiyenti	$O'MM/JA$	
O'z mablag'lari va uzoq muddatli jalb qilingan mablag'larni zaxira, xarajatlarni qoplash koeffitsiyenti	$(O'MM+UMKQ-UMA)/ZX$	ZX – Zaxira va xarajatlar
Uzoq muddatli aktivlarning o'z mablag'lari va uzoq muddatli qarzga olingan mablag'lari bilan manbalanish koeffitsiyenti	$(O'MM+UMKQ)/UMA$	UMKQ – uzoq muddatli kreditlar va qarzlار

Korxonalar moliyaviy barqarorligiga baho berishda avtonomiya, moliyaviy qaramlik, o'z va qarz mablag'lari nisbati, o'z aylanma mablag'lari bilan ta'minlanganlik, manyovrlilik, xususiy kapitalning jamlanish koeffitsiyentlariga muhim ahamiyat qaratiladi.

Xalqaro amaliyotda moliyaviy barqarorlikning muhim ko'rsatkichlari qatoriga: avtonomiya koeffitsiyenti; kapitallashuv koeffitsiyenti (sapitalization ratio); aktivlarni qoplash koeffitsiyenti (asset coverage ratio); investitsiyalarni qoplanish koeffitsiyenti; foizlarni qoplash koeffitsiyenti (Interest coverage ratio); moliyaviy qaramlik koeffitsiyenti (Debt ratio); majburiyatlarning EBITDA ga nisbati koeffitsiyentlari kiradi. Mazmun jihatdan ularning qiyosiy farqlanishi amaldagi tartiblardan farqlanmaydi. Shu bilan birga, bugungi kunda moliyaviy hisobotlarni xalqaro standartlariga o'tilishi yoki ularga transformatsiyalash

amaliyotining joriy etilishi bilan aniqlanadigan moliyaviy barqarorlik ko'rsatkichlarining bir xil shakliga ham o'tilmoqda.

10.31-jadval

Moliyaviy barqarorlikning koeffitsiyentlari tahlili

Koeffitsiyentlar	Davr boshi	Davr oxiri	Farqi (+,-)
Moliyaviy barqarorlikning o'z mablag'lari va majburiyatlar bilan bog'liq bo'lgan ko'rsatkichlari			
1. Moliyaviy mustaqillik (avtonomiya) koeffitsiyenti	0.586	0.417	-0.169
2. O'z mablag'lari manbasi va majburiyatlar nisbati koeffitsiyenti	1.420	0.715	-0.705
3. Moliyaviy qaramlik koeffitsiyenti	1.704	2.397	0.693
4. Jalb qilingan sarmoyaning jamlanganlik koeffitsiyenti	0.413	0.582	0.169
5. Xususiy kapitalning manyovrlilik koeffitsiyenti	0.284	0.971	0.687
6. Moliyaviy barqarorlik koeffitsiyenti	1.656	0.822	-0.834
7. Majburiyatlarning o'z mablag'lari nisbati koeffitsiyenti	0.703	1.397	0.694
8. Qarz kapitalini to'planganlik koeffitsiyenti	0.413	0.582	0.169
9. Uzoq muddatli majburiyatlarning jami mablag'lar va majburiyatlar tarkibidagi salmog'i koeffitsiyenti	0.857	0.869	0.012
10. Joriy majburiyatlarning jami mablag'lar va majburiyatlar tarkibidagi salmog'i koeffitsiyenti	0.143	0.131	-0.012
11. Kreditorlik majburiyatlarining jami mablag'lar va majburiyatlardagi salmog'i koeffitsiyenti	0.139	0.129	-0.010
Moliyaviy barqarorlikning uzoq muddatli va joriy aktivlar bilan bog'liq ko'rsatkichlari			

12. Joriy aktivlarning o'z va qarz mablag'lari hisobiga manbalanishi koeffitsiyenti (sof oborotaktivlar)	0.739	0.841	0.102
13. Joriy aktivlarni joriy majburiyatlarga nisbati koeffitsiyenti (umumiy to'lovga qobillik)	3.83	6.3	2.47
14. Joriy majburiyatlarning joriy aktivlarga nisbati koeffitsiyenti	0.261	0.158	-0.103
15. Joriy aktivlarning o'z mablag'lari manbasi bilan qoplanishi koeffitsiyenti	2.600	0.866	-1.734
16. O'z mablag'lari va uzoq muddatli jalb qilingan mablag'larni zaxira, xarajatlarni qoplash koeffitsiyenti	1.007	1.036	0.029
17. Uzoq muddatli aktivlarning o'z mablag'lari va uzoq muddatli qarzga olingan mablag'lari bilan manbalanish koeffitsiyenti	1.226	1.780	0.554

Korxonada avtonomiya koeffitsiyenti davr boshiga nisbatan 0.169 ga tushgan, o'z mablag'lari manbasining majburiyatlarni nisbati koeffitsiyenti 0.705 ga kamaygan, moliyaviy qaramlik koeffitsiyent davr boshiga nisbatan 0.693 ga ortgan, jalb qilingan sarmoyaning to'planish koeffitsiyenti 0.169 ga ortgan, xususiy kapitalning manyovrlik koeffitsiyenti 0.687 ga ortgan, moliyaviy barqarorlik koeffitsiyenti 0.834 ga kamaygan, uzoq muddatli majburiyatlarning jami majburiyatlar tarkibidagi salmog'i eng yuqori natijani tashkil etgan va uning davr boshiga nisbatan o'zgarishi 0.012 ga teng bo'lgan.

Joriy aktivlarning o'z mablag'lari manbasi hisobiga moliyalashtirish koeffitsiyenti davr boshiga nisbatan 0.102 ga ortgan, joriy aktivlarni joriy majburiyatlarga nisbati koeffitsiyenti 3.83 dan 6.3 ga ortgan va bu ijobiy baholanishi lozim. Joriy aktivlarning o'z mablag'lari manbasi bilan qoplanish koeffitsiyenti davr boshiga nisbatan keskin tushib ketgan. Uzoq muddatli aktivlarning o'z va uzoq muddatli qarz mablag'lari hisobiga manbalanishi davr boshida 1.226 ni tashkil qilgan, davr oxiriga kelib ushbu ko'rsatkich 1.780 ga teng bo'lgan.

10.9. Moliyaviy barqarorlikni dinamik tahlili

Balans va moliyaviy natijalar to'g'risidagi hisobotning tahlilida xo'jalik yurituvchi subyektning rivojlanishi va moliyaviy barqarorligini dinamik baholashga alohida ahamiyat qaratiladi.

Dinamik baholash ko'rsatkichlarni yillar kesimida davriy o'rganishni xarakterlaydi. Korxonalarda investitsion loyihalarning samaradorligi va qoplanish davriyligini, korxonaning istiqboldagi rivojlanishida strategiyalarni belgilashda dinamik o'zgarishlarni o'rganish g'oyatda muhimdir.

10.32-jadval

Moliyaviy barqarorlikning mutlaq ifodalarini dinamik tahlili

Ko,rs at kichla r	Yilla r				O,,zgarishi (+,-)		
	2014 y.	2015 y.	2016 y.	2017 y.	2017 y. 2014y. ga nisbata n	2017 y. 2015y. ga nisbata n	2017 y. 2016 y.ga nisbat an

Sof aktivlar	6 295344 335	6 467512 422	7 745 794 466	10 124 233 076	3 828 888 741	3 656 720 654	2 378 435 61 0
O'z aylanma mablag'lari naqdligi	1 104247 158	1 214671 838	2 201 552 667	9 835 046 26 5	8 730799 107	8 620 374 427	7 633 493 598
Zaxira va xarajatlarning jami mablag'lar hisobiga manbalanishi	-168 254 689	-122 854 241	-288 315 799	-11 957 467 08 0	12 125 721 769	12 080321 321	11 669 151 2 81
Zaxira va xarajatlarning o'z mablag'lari va uzoq muddatli qarz mablag'lari hisobiga manbalanishi	125 564 238	145 234 589	15 930987	3 465 498 06 9	3 339 933 831	3 320 63 480	3 449 567 082
5. Zaxira va xarajatlarni o'z mablag'lari hisobiga manbalanishi	144 523 422	156 463 542	30 675203	355 42 4548	210 901 126	198 961 006	325 049345

Korxonaning oxirgi 4 yillik natijalari bo'yicha zaxira va xarajatlarning o'z mablag'lari manbasi va qarz mablag'lari hisobiga moliyalashtirish holatida bir xil holat kuzatilgan. O'z aylanma mablag'larini naqdligi va uni zaxira xarajatlarini moliyalashtirishdagi holatidan boshqa barcha shartlarda korxonaning moliyalashtirish manbalari ijobiylikiga erishilgan.

10.33-jadval

Moliyaviy barqarorlikning nisbiy ifodalarini dinamik tahlili

Moliyaviy barqarorlik ko'rsatkichlari	Aniqlanishi	Yillar				O'zgarishi (+,-)		
		2014	2015	2016	2017	2017 y. 2014y. ga nisbatan	2017 y. 2015 y. ga nisbatan	2017y. 2016y. ga nisbatan
1. Avtonomiya (moliyaviy mustaqillik) koeffitsiyenti (Ka) Normal darajasi: 0,5 va undan yuqori (optimal darajasi: 0,6-0,7)	Xususiy kapital / Aktivlar	0,512	0,524	0,586	0,417	-0,95	-0,107	-0,169

2. Uzoq muddatli moliyaviy mustaqillik koeffitsiyenti (Kummm) Normal darajasi: 0,9 Kritik darajasi: 0,75	(O'z mablag'lari manbasi+Uzoq muddatli majburiyatlar) / Aktivlar	0,865	0,912	0,941	0,923	0,058	0,011	0,018
3. Moliyaviy qaramlik koeffitsiyenti (Kmq) Optimal darajasi: 0,5	Majburiyatlar / Aktivlar	0,422	0,408	0,413	0,582	0,160	0,174	0,169
4. O'z aylanma mablag'lari bilan ta'minlanganlik koeffitsiyenti (Ko'amn) Normal darajasi: 0,1 va undan yuqori	(O'z mablag'lari manbasi – Uzoq muddatli aktivlar) / Joriy aktivlar	-	-	-	-	-	-	-
5. Kapitallashuv koeffitsiyenti (Kk) 1 dan yuqori bo'lishi uning qarz kapitaliga qaramligini bildiradi.	Majburiyatlar / O'z mablag'lari manbasi	0,665	0,670	0,703	1,397	0,732	0,670	0,694
6. Moliyalashtirish koeffitsiyenti (Km). Qancha kichik bo'lsa qaramlik kuchayadi	O'z mablag'lari manbasi / Qarz kapitali	1,31	1,45	1,65	10,82	9,51	9,37	9,17

Korxonada avtonomiya koeffitsiyentining yillar kesimida 2014-2016-yillarda o'sishi, 2017-yilda pasayish tendensiyasi kuzatilgan. Uzoq muddatli moliyaviy mustaqillik koeffitsiyenti, uzoq muddatli moliyaviy mustaqillik darajasida barcha yillar bo'yicha o'sish kuzatilgan. Moliyaviy qaramlik koeffitsiyenti majburiyatlarning aktivlarga nisbati darajasida ham o'sish kuzatilgan. Bu albatta salbiy holat deb baholanishi ham mumkin. Ya'ni majburiyatlarning jami kapital tarkibidagi salmog'i o'tgan yillarga nisbatan keskin ortib ketmoqda. O'z va qarz mablag'lari o'rtasidagi nisbat 2017-yilda eng yuqori natijani qayd etgan, quyi natija 2014-yilda kuzatilgan.

Raqobatdosh iqtisodiyotda moliyaviy barqarorlik korxonaga yashovchanligini ta'minlashning bosh omili hisoblanadi.

Moliyaviy barqarorlikni o'stirishning muhim omillari sifatida aktivlarni moliyalashtirish manbalaridagi nisbatni to'g'ri tanlash, uni o'stirib borish, moliyalashtirish samaradorligi, to'lovga qobillik, likvidlikni, ish va bozor aktivligini o'stirish choralarini ko'rish hisoblanadi.

Aktivlarning va foydaning o'sishida to'lovga qobillikni ta'minlash masalasi moliyaviy barqarorlikda markaziy o'rinda turadi. Shu sababli, aktivlarning - tushumning - foydaning o'sishiga, ularning o'sishidagi uzviy bog'liqlik va aloqadorlikka alohida ahamiyat qaratiladi.

Aktivlarning optimal darajasi va tarkibini shakllantirish, ularni moliyalashtirishning maqbul yechimiga chiqish, aktivlardan samarali foydalanish va faoliyat natijaviyligini to'g'ri baholashga moliyaviy barqarorlikni ta'minlashda muhim e'tibor qaratiladi.

Moliyaviy barqarorlikka ega bo'lmaslik juda ko'p muammolar va tahlikalar paydo qiladi. Bu tahlikalar moliyaviy ahvolning nobarqarorligiga, iqtisodiy nochorlikka, raqobatdoshlikning tushib ketishiga olib keladi.

Moliyaviy barqarorlikni ta'minlashning tashkiliy, texnik, iqtisodiy va moliyaviy imkoniyatlariga muhim ahamiyat qaratish lozim.

Iqtisodiy va moliyaviy imkoniyatlar juda murakkab jarayonlar tizimini tadqiq etishni talab etadi. Bunda ayniqsa moliyalashtirish imkoniyatlariga alohida ahamiyat qaratish lozim. Korxonaning yashovchanlik darajasini o'stirishda moliyaviy imkoniyatlar birinchi o'rinda turadi. Ularning yechimi esa iqtisodiy

hodisa va jarayonlar, ularning samarasida va natijasida paydo bo'ladi. Shu sababli, birinchi navbatda resurslarning muqobil tarkiblanishiga, ulardan samarali foydalanishga, faoliyat natijaviyligiga tahlilda alohida urg'u beriladi.

Shu bilan birga moliyaviy ahvol va uning kelajakda o'zgarishlari haqidagi ma'lumotlar bazasi bilan nafaqat korxonada boshqaruvchi xodimlarini, balki tashqi subyektlar (shariklar, mol yetkazib beruvchilar, xaridorlar va axborot foydalanuvchilarning keng doirasini ham) axborotlar bilan ta'minlash masalasiga alohida ahamiyat berish zarur.

Moliyaviy holat, barqarorlik bo'yicha salbiy holatlar immunitetni shakllantirish oson kechadigan jarayon emas.

Moliyaviy barqarorlikni ta'minlash faqat korxonadagi holat bilangina o'nglanadigan holat emas. Buning uchun albatta tashqi omillar, makroiqtisodiy barqarorlikni ta'minlashning muhim omillari ham korxonada ijobiy natijaviylikni ta'minlashga yordam berishi lozim.

Moliyaviy barqarorlikni o'stirish yuzasidan nimalar qilish lozim:

Birinchidan, balansning chuqur tarkibiy o'zgarishlarini amalga oshirish lozim. Bunda asosiy e'tiborni moliyalashtirish manbalarida o'z mablag'lari manbasi, xususiy kapital hajmini o'stirishga, uning jami moliyaviy salohiyatdagi salmog'ini imkon darajasida oshirishga asosiy e'tiborni qaratish lozim. Buning yagona yechimiga dastlabki kapitalni o'stirish, uning ishchanligi, natijaviyligini ta'minlash asosida erishiladigan qo'shilgan kapital, rezerv kapitali va foydano'stirish hisobigagina erishiladi.

Ikkinchidan moliyaviy barqarorlikni o'stirishning muhim imkoniyatlari zaxira va xarajatlarni optimallashtirish, ularning ishlab chiqarish va faoliyat uchun zaruriy qismini shakllantirish, turib qolishlarga, ortiqcha normalarda saqlanishiga yo'l qo'ymaslik kiradi.

Moliyaviy imkoniyatlarni o'stirishda kreditorlar bilan aloqalarning yaxshi yo'lga qo'yilganligi ham muhim o'rin tutadi.

Moliyaviy barqarorlikning balans moddolari orqali baholashda mutlaq moliyaviy barqarorlik, normal moliyaviy barqaror, nobarqaror, krizis holatidagi moliyaviy ahvolni darajasiga, korxonaning bir holatdan ikkinchi holatga o'tishini tarkibiy jihatdan chuqur tadqiq etish va aniq yechimlarga imkon beruvchi xulosalarini shakllantirish menejerlar doimiy e'tiborida bo'lishi lozim.

Moliyaviy barqarorlikni ta'minlashda yana bir muhim jihat debitorlik va kreditorlik majburiyatlarini oqilona boshqarish imkoniyatlariga qaratilmog'i lozim. Ularning aylanuvchanligi va aylanish davrini davriy o'rganish asosida moliyaviy imkoniyatlari hisob-kitob qilinishi zarur.

10.34-jadval

O.,zbekiston temir yo.,llari AJ ning jamlangan buxgalteriya balansi

Ko.,rsatkichlar	2017-2018yy.				
	01.01.2017y	01.04.2017y	01.07.2017y	01.10.2017y	01.01.2018 y
AKTIV					
1. Uzoq muddatli aktivlar	10 219 731 945	11 151 959 813	11 195 178 476	11 778 032 823	12 593 199 960
Asosiy vositalar boshlang'ich qiymati	10 527 417 487	11 341 824 771	13 056 620 251	13 186 532 286	14 773 593 626
Asosiy vositalar eskirish qiymati	3 423 307 367	3 788 793 507	3 945 211 086	4 125 679 858	4 320 658 666
Asosiy vositalar qoldiq qiymati	7 104 110 120	7 553 031 264	9 111 409 165	9 060 852 428	10 452 934 960
Nomoddiy aktivlar qoldiq qiymati	417 151	335 519	526 894	435 179	345 379
Kapital qo'yilmalar	2 834 711 892	3 308 810 890	1 783 170 063	2 396 325 565	1 572 602 311
Boshqa uzoq muddatli aktivlar	280 492 782	289 782 140	300 072 354	320 419 651	567 317 310
2. Joriy aktivlar	2 978 372 713	3 522 490 664	4 234 880 927	10 571 776 648	11 683 693 105

Ishlab chiqarish zaxiralari	819 530 511	761 929 334	807 974 274	805 958 807	1 047 437 972
Kelgusi davr xarajatlari	1 366 091 169	1 926 260 257	2 439 824 162	8 466 493 743	8 441 062 224
Pul mablag'lari	171 917 383	167 990 329	198 395 625	199 248 750	468 669 767
Boshqa joriy aktivlar	117 495 315	114 011 429	118 290 042	112 380 694	160 480 738
Debitorlar, jami	503 338 335	552 299 315	670 396 824	987 694 654	1 566 042 404
Shu jumladan:					
Xaridor va buyurtmachilar bilan hisob-kitoblar	163 855 350	162 134 584	179 194 017	304 669 491	268 038 094
Byudjetga avans to'lovlari	7 740 384	6 510 004	8 801 153	5 388 750	5 252 951
Aktiv bo'yicha jami	13 198 104 658	14 674 450 477	15 430 059 403	22 349 809 471	24 276 893 065
PASSIV	01.01.2017y	01.04.2017y	01.07.2017y	01.10.2017y	01.01.2018 y
1. O'z mablag'lari manbasi	7 745 794 466	8 567 616 791	8 644 944 914	8 963 743 430	10 124 233 076
Ustav kapitali	614 384 306	614 384 306	614 384 306	614 384 306	828 202 670
Rezerv kapitali	5 737 851 427	6 360 555 463	6 480 827 061	6 590 488 428	8 121 422 920
Taqsimlanmagan foyda	507 693 607	416 753 023	344 928 794	160 996 840	223 400 675
Boshqa manbalar	885 865 126	1 175 923 999	1 204 804 753	1 597 873 856	951 206 811
2. Majburiyatlar	5 452 310 192	6 106 833 686	6 785 114 489	13 386 066 041	14 152 659 989
Uzoq muddatli bank kreditlari va qarzlari	4 675 490 146	5 329 297 527	5 927 142 095	12 154 367 349	12 304 013 149
Boshqa majburiyatlar	14 744 216	12 729 877	10 091 394	9 142 953	8 878 479
Kreditorlik majburiyatlari, jami	762 075 830	764 806 282	847 881 000	1 222 555 739	1 839 768 361
Shu jumladan:					
Mol yetkazib beruvchilar va pudratchilarga majburiyatlar	219 818 890	177 094 949	250 590 908	306 494 641	514 650 184
Byudjetga majburiyatlar	20 798 130	35 632 293	40 718 997	40 080 238	62 317 043
Balans passivi bo'yicha jami	13 198 104 658	14 674 450 477	15 430 059 403	22 349 809 471	24 276 893 065

10.35-jadval
“O‘zbekiston temir yo‘llari” AJ ning moliyaviy natijalar to‘g‘risidagihisoboti (2016-2017 yy.)

Ko‘rsatkichlar nomi	2017 yil	2016 yil
Mahsulot (tovar, ish va xizmat)larni sotishdانسof tushum	5 180 801 340	3 362 225 550
Sotilgan mahsulot (tovar, ish va xizmat)larningtannarxi	3 191 287 162	2 474 622 038
Mahsulot (tovar, ish va xizmat)larni sotishning yalpi foydasi	1 989 514 178	887 603 512

Davr xarajatlari	752 744 444	568 302 199
Boshqa operatsion xarajatlar	178 630 359	135 306 333
Asosiy faoliyatning foydasi	1 415 400 093	454 607 646
Moliyaviy faoliyat bo'yicha xarajatlar	833 455 050	159 047 300
Moliyaviy faoliyatning daromadlari	506 789 162	269 112 080
Daromad (foyda) solig,,ini to,,lagunga qadarfoydada	1 088 734 205	564 672 426
Favquloddagi foyda va zararlar	0	0
Daromad (foyda) solig'i	30 730 577	16 304 363
Foydadan boshqa soliqlar va yig'imlar	83 965 344	40 674 456
Hisobot davrining sof foydasi	974 038 284	507 693 607

10.10. Buxgalteriya balansi moddalarining likvidlilik bo,,yicha turkumlanishi

Buxgalteriya balansi likvidligi, korxonada likvidligi tushunchalari moliyaviy holatini baholashning muhim ko'rsatkichlari hisoblanadi.

Balans likvidlik aktivlarining pulga aylanish darajasini, korxonada likvidligining qarshi tomonga bo'lgan majburiyatlarini to'lashga qobilligini xarakterlaydi.

Buxgalteriya balansining likvidliligi va korxonada to'lov layoqatining tahlili. Buxgalteriya balansi aktivi likvidligi bo'yicha, kapital va moliyalashtirish manbalariga ko'ra, majburiyatlar to'lovga tortilishi bo'yicha quyidagi guruhlariga bo'linadi.

Aktivlarning birlashgan va tarkib qatorlari bo'yicha quyidagi guruhlariga ajratish uslubiyoti belgilangan. Ushbu uslubiyot xorij amaliyotiga to'la mos tushadi va tarkib bo'yicha nisbiy ifodalardagina farq etadi.

Aktiv tomon:

- doimiy harakatdagi aktivlar (A1);
  - tez pulga aylanadigan aktivlar (A2);
  - sekin pulga aylanadigan aktivlar (A3);
  - qiyin pulga aylanadigan aktivlar (A4).
- Passiv tomon:
- to'lov muddati kelgan majburiyatlar (P1);

- qisqa muddatli majburiyatlar (P2);
- uzoq muddatli majburiyatlar (P3);
- doimiy passivlar (P4).

10.36-jadval

Buxgalteriya balansining aktivi va passivining likvidlik darajasibo,,yicha tarkiblanishi

Aktivlar	Passivlar
Uzoq muddatli va joriy aktivlar	O,,z mablag,,lari manbasi va majburiyatlar
A1 – Doimiy harakatdagi aktivlar (satr 320+370+380)	P1 – To’lov muddati kelgan majburiyatlar(satr 610+630+650+670+680+690+700+710+720+760)
A2 – Tez pulga aylanadigan aktivlar (210)	P2 – Qisqa muddatli to’lov majburiyatlari(satr 730+740+750)
A3 – Sekin pulga aylanadigan aktivlar (140)	P3 – Uzoq muddatli to’lov majburiyatlari(satr 500+520+540+560+590)
A4 – Qiyin pulga aylanadigan aktivlar (130)	P4 – Doimiy passivlar (480)

Buxgalteriya balansi likvidligini baholashda balansni tuzish davriyligiga (choraklik, yarim yillik va yillik) muhim ahamiyat qaratish lozim. Ko’pincha korxonalar faoliyatining mavsumga bog’liqligi, eksport va import qilinadigan mahsulotlar bo’yicha kontraktatsiya shartnomalarining bajarilishini bog’liqligiga ko’ra uni yillik oralig’ini o’rganish tavsiya etiladi.

10.37-jadval

Buxgalteriya balansi moddalarining likvidlik darajasi bo,,yicha tarkiblanishi

Aktiv	Bala ns satri	Likvid lik guruhi	Passiv	Bala ns satri	Likvid lik guruhi
I. Uzoq muddatli aktivlar	A4		I. O,,z mablag,,lari manbalari	P4	
Asosiy vositalar qoldiq qiymati	012	A4	Ustav kapitali (8300)	410	P4
Nomoddiy aktivlar qoldiq qiymati	022	A4	Qo’shilgan kapital (8400)	420	P4
Uzoq muddatli investitsiyalar jami (satr 040+050+060+070+080)	030	A4	Rezerv kapitali (8500)	430	P4
O’rnatiladigan	090	A4	Sotib olingan xususiy	440	P4

asbob-uskunalar (0700)			aksiyalar (8600)		
Kapital qo'yilmalar	100	A4	Taqsimlanmagan foyda (qoplanmagan zarar) (8700)	450	P4
Uzoq muddatli debitor qarzlari	110	A4	Maqsadli tushumlar (8800)	460	P4
Uzoq muddatli kechiktirilgan xarajatlar	120	A4	Kelgusi davr xarajatlari va to'lovlari uchun zaxiralar (8900)	470	P4
I-bo'lim bo'yicha jami (sitr 012+022+030+090+100+110+120)	130	$\Sigma A4$	I bo'lim bo'yicha jami(sitr 410+420+430+440+450+460+470)	480	$\Sigma P4$
II. Joriy aktivlar	A3+A2+A1		II. Majburiyatlar	P3+P2+P1	
Tovar-moddiy zaxiralari, jami (sitr 150+160+170+180)	140	A3	Uzoq muddatli majburiyatlar, jami(sitr 500+510+520+530+540+550+560+570+580+590)	490	P3
Kelgusi davr xarajatlari	190	A3	Shu jumladan: uzoq muddatli kreditorlik qarzlari (sitr 500+520+540+560+590)	491	P3
Kechiktirilgan xarajatlar	200	A3	Joriy majburiyatlar, jami (sitr 610+620+630+640+650+660+670+680+690+700+710+720+730+740+750+760)	600	P2+P1
Debitorlar jami: (sitr 220+240+250+260+270+280+290+300+310)	210	A2	Shu jumladan: joriy kreditorlik qarzlari qisqa muddatli kreditlar va qarzlari, uzoq muddatli kreditlarning joriy qismi (sitr 730+740+750)		P2
Pul mablag'lari, jami (sitr 330+340+350+360)	320	A1	Joriy kreditorlik qarzlari kredit va qarzlardan tashqari	600	P1

shu jumladan:			qismi (sitr 610+630+650+670+6 80+690+700+710+72 0+760)		
Qisqa muddatli investitsiyalar	370	A1	Shundan: muddati o'tgan joriy kreditorlik qarzlari	602	P1
Boshqa joriy aktivlar	380	A1			
II bo,,lim bo,,yicha jami (sitr 140+190+200+210+230+320+370+380)	390	$\sum A3+A2+A1$	II bo,,lim bo,,yicha jami (sitr 490+600)	770	$\sum P1+P2+P3$
Balans aktivi bo,,yicha jami (sitr 130+390)	400	$\sum A$	Balans passivi bo,,yicha jami (sitr 480+770)	780	$\sum P$

10.38-jadval

Buxgalteriya balansining likvidlik bo,,yicha belgilangan normalar vaularning mutlaq o,,zgarishlari

O,,zgarishlar tartibi	Mutlaq farqlanishlardagi o,,zgarishlar				Likvidlik darajasi
1-holat	$A1 \geq P1$	$A2 \geq P2$	$A3 \geq P3$	$A4 \leq P4$	Mutlaq likvid balans
2-holat	$A1 \leq P1$	$A2 \geq P2$	$A3 \geq P3$	$A4 \leq P4$	Likvid balans
3-holat	$A1 \leq P1$	$A2 \leq P2$	$A3 \geq P3$	$A4 \leq P4$	Nolikvid balans
4-holat	$A1 \leq P1$	$A2 \leq P2$	$A3 \leq P3$	$A4 \geq P4$	Nochorlik holatidagi balans
x	Doimiy harakatdagi aktivlarning to'lov muddati kelgan majburiyatlardan farqi	Tez pulga aylanadigan aktivlarning qisqa muddatli majburiyatlardan va qarzlardan farqi	Sekin pulga aylanadigan aktivlarning uzoq muddatli majburiyatlardan farqi	Doimiy passivlarning qiyin pulga aylanadigan aktivlardan farqi	x

Balans ifodasi: $A1+A2+A3+A4=P1+P2+P3+P4$

Buxgalteriya balansi elementlari va jamlangan qatorlarini (moddalarini) o'zaro nisbatlash asosida likvidlikni nisbiy darajalariga va to'lovga qobilik darajalariga ham baho berish mumkin.
10.39-jadval

Likvidlikni nisbiy ifodalari piramidasi

Nisbat	Nisbiy ifoda mazmuni
Aktivlar va passivlar tarkibiy nisbati	
A1 / P1	To'lov muddati kelgan majburiyatlarning qoplanishi
A2 / P2	Qisqa muddatli majburiyatlarning qoplanish imkoniyati
A3 / P3	Uzoq muddatli majburiyatlarning qoplanish imkoniyati
A4 / P4	Doimiy passivlarning uzoq muddatli aktivlarda to'planishi
Qoplash koeffitsiyentlari	
A1 / P1	Mutlaq to'lov layoqati-1 (kreditorlik majburiyatini qoplanishi)
A1 / (P1+P2)	Mutlaq to'lov layoqati-2 (kreditorlik va qisqa muddatli majburiyatlarni qoplanishi)
A1 / (P1+P2+P3)	Mutlaq to'lov layoqati-3 (kreditorlik va uzoq muddatli majburiyatlarning joriy qismi)
(A1+A2) / (P1+P2)	Oraliq to'lov layoqati-1 (Qisqa davriylikda rejalashtirishda)
(A1+A2) / (P1+P2+P3)	Oraliq to'lov layoqati-2 (qisqa davriylikda rejalashtirishda)
(A1+A2+A3) / (P1+P2+P3)	Umumiy to'lov layoqati-1 (bashoratlashda ishlatiladi)
(A1+A2+A3+A4) / (P1+P2+P3)	Umumiy to'lov layoqati-2 (likvidatsion jarayonlarda ishlatiladi)
Aktivlarni moliyalashtirishning mutlaq ifodalari koeffitsiyentlari	
P4 / A4	Doimiy aktivlarni o'z mablag'lari hisobiga manbalanishi
(P3+P4) / A4	Doimiy aktivlarni o'z va qarz mablag'lari bilan manbalanishi
(P4+P3-A4) / A3	Joriy aktivlarni o'z mablag'lari hisobiga manbalanishi
(P4+P3-A4+P2) / A3	Joriy aktivlarning o'z va qarz mablag'lari hisobiga manbalanishi

10.40-jadval

Buxgalteriya balansi likvidligi tahlili

AKTIV	Yil boshi	Yil oxiri	PASSIV	Yil boshi	Yil oxiri	Majburiyatlarni qoplashdagi ortiqchalik(+), etishmovchilik (-)	
Doimiy	289 412 698	629 150 505	To'lov	762 075 830	1 839 768 361	-	-1 210

harakatdagi aktivlar			muddati kelgan majburiyatlar			471 663 132	617 856
Tez pulga aylanadigan aktivlar	503 338 335	1 566 042 404	Qisqa muddatli to'lov majburiyatlari	14 744 216	8 878 479	488 594 119	1 557 163 925
Sekin pulga aylanadigan aktivlar	2 185 621 680	9 488 500 196	Uzoq muddatli to'lov majburiyatlari	4 675 490 146	12 304 013 149	-2 489 868 466	-2 815 512 953
Qiyin pulga aylanadigan aktivlar	10 219 731 945	12 593 199 960	Doimiy passivlar	7 745 794 466	10 124 233 076	-2 473 937 479	-2 468 966 884
Aktiv jami	13 198 104 658	24 276 893 065	Passiv jami	13 198 104 658	24 276 893 065	x	x

Korxonada qisqa muddatli majburiyatlarni qoplashga doimiy harakatdagi aktivlarning yo'naltirilganligi, shuningdek, sekin pulga aylanadigan aktivlarning uzoq muddatli majburiyatlarni qoplashi salbiy ifodani, tez pulga aylanadigan aktivlarning qisqa muddatli kreditlar va qarzlarni qoplashi ijobiy farqlanishda chiqqan. O'z mablag'lari manbasi, doimiy passivlarning uzoq muddatli aktivlarni, doimiy aktivlarni moliyalashtirishda yetishmovchilik kuzatilgan.

Korxonada sof aktivlar qiymati yil boshida (13 198 104 658 – 5 452 310 192 ming so'm) 7 745 794 466 ming so'mni, yil oxirida (24 276 893 065 – 14 152 659 989) 10 124 233 076 ming so'mni tashkil qilgan.

Xo'jalik yurituvchi subyektlarning moliyaviy holatini baholashda eng muhim sifat ko'rsatkichi bu – to'lov layoqati ko'rsatkichidir. Korxonani *to,lovga layoqati* to'lov imkoniyatlarini, ya'ni uning o'z majburiyatlarini to'lashga qodirligini xarakterlaydi.

Likvidlilik bilan to'lov qobiliyati bir-biridan farq qiladi. Likvidlilik qarzlarni to'lash uchun mablag'lar mavjudligini ko'rsatsa, to'lov qobiliyati qarzni uzish imkoniyati borligini ko'rsatadi.

Xo'jalik yurituvchi subyektlarning to'lov layoqati deganda to'lov muddati kelgan majburiyatlarni qoplashga joriy mablag'larning yetarliligi yoki yetishmovchiligi tushuniladi.

Xo'jalik yurituvchi subyektlarning to'lov layoqatini xarakterlovchi ko'rsatkichlarga quyidagi ko'rsatkichlar kiritiladi:

- mutlaq to'lov layoqati;
- oraliq to'lov layoqati;
- joriy (umumiy) to'lov layoqati.

1. Mutlaq to'lov layoqati (K_{mtl}). Ushbu ko'rsatkich xo'jalik yurituvchi subyektlarning pul mablag'lari va qisqa muddatli moliyaviy qo'yilmalarini muddati kelgan to'lov majburiyatlariga, qisqa muddatli majburiyatlarga bo'lish asosida topiladi.

$$K_{mtl} = (PM + QMMQ) / QMM$$

Bunda:

PM – pul mablag'lari;

QMMQ – qisqa muddatli moliyaviy qo'yilmalar;

QMM – qisqa muddatli (to'lov muddati kelgan) majburiyatlar.

Ushbu ko'rsatkich qisqa muddatli majburiyatning har bir so'miga to'g'rikeladigan pul mablag'lari va qisqa muddatli moliyaviy qo'yilmalarni xarakterlaydi.

2. Oraliq to'lov layoqati (K_{otl}). Ushbu ko'rsatkich mutlaq to'lov layoqati ko'rsatkichidan sof debitorlik summasiga farq etadi.

$$K_{otl} = (PM + QMMQ + SDM) / QMM$$

Bunda:

SDM – sof debitorlik majburiyati.

Sof debitorlik majburiyati jami debitorlik qarzidan muddati o'tgan debitorlik qarzlarini chegirish asosida topiladi. Chunki muddati o'tgan debitorlik qarzlari kreditorlik qarzini qoplay oladigan haqiqiy manba bo'la olmaydi.

3. Joriy to'lov layoqati (K_{jit}). Ushbu ko'rsatkich to'lov muddati kelgan majburiyatlari yoki qisqa muddatli majburiyatlarni to'lashga barcha oborot, aylanma aktivlarni yetarliligi yoki yetishmovchiligini xarakterlaydi.

$$K_{jit} = (PM + QMMQ + SDM + TMZ) / QMM$$

Bunda:

TMZ – tovar-moddiy zaxiralar qiymati.

Aktivlar likvidligi (pulga aylanuvchanligi)ni baholashda majburiyatlar to'lov muddatlari bo'yicha qayta tarkiblanadi.

Likvidlik darajasi bo'yicha buxgalteriya balansining tegishli qatorlariga quyidagi moddalarni kiritish mumkin.

10.41-jadval

Korxonada to'lov layoqatining tahlili

Ko'rsatkichlar	Davr boshiga	Davr oxiriga	Farqi, (+,-)	O'sish darajasi, %
A	1	2	3	4
1. Uzoq muddatli aktivlar (satr 130)	10 219 731 945	12 593 199 960	2 373 468 01 5	123,2
2. Joriy aktivlar jami (satr 140+190+200+210+230+320+370+380)	5 452 310 192	11 683 693 105	6 231 382 91 3	114,2
2.1. Tovar-moddiy zaxiralari, jami (satr 150+160+170+180)	819 530 511	1 047 437 972	227 907 461	127,8
2.2. Kelgusi davr xarajatlari (satr 190)	1 366 091 169	8 441 062 224	7 074 971 05 5	517,8
2.3. Kechiktirilgan xarajatlar (satr 200)	-	-	-	-
2.4. Debitorlar jami: (satr 220+240+250+260+270+280+290+300+310) shu jumladan:	503 338 335	1 566 042 404	1 062 704 06 9	211,1
2.4.1. Muddati o'tgan debitorlik majburiyatlari (satr 211)	-	-	-	-
2.5. Pul mablag'lari, jami (satr 330+340+350+360)	171 917 383	468 669 767	296 752 384	172,6
2.6. Qisqa muddatli investitsiyalar	-	-	-	-
2.7. Boshqa joriy aktivlar	117 495 315	160 480 738	42 985 423	136,5
2.8. Balans aktivi bo'yicha jami (satr 130+390)	13 198 104 658	24 276 893 065	11 078 788 4 07	183,9

3. Joriy majburiyatlar (sitr 610+620+630+640+650+660+670+680+690+700+710+720+730+740+750+760) shu jumladan:	776 820 046	1 848 646 840	1 071 826 794	137,9
3.1. Muddati o'tgan kreditorlik majburiyatlari (sitr 602)	-	-	-	-
4. Mutlaq to'lov layoqati (2.5+2.6+2.7) / (3-3.1)	0,37	0,34	-0,03	91,9
5. Oraliq to'lov layoqati (2.5+2.6+2.7+2.4-2.4.1) / (3-3.1)	1,02	1,19	0,17	116,6
6. Joriy, umumiy to'lov layoqati (2.5+2.6+2.7+(2.4-2.4.1)+2.3+2.2+2.1) / (3-3.1)	7,02	6,32	0,7	90,0

Korxonada mutlaq to'lov layoqati 0,97 dan 0,34 ga tushgan, oraliq to'lovgaqobillik 1,02 dan 1,19 ga ko'tarilgan, joriy, umumiy to'lovga qobillik 7,02 dan 6,32 ga tushgan. Korxonada to'lov layoqatining barcha ko'rsatkichlarini normaganisbatan ijobiy baholash mumkin.

10.42-jadval

O'zbekiston temir yo'llari AJ ning jamlangan buxgalteriya balansi

Ko'rsatkichlar	2017-2018yy.				
	01.01.2017 y	01.04.2017 y	01.07.2017 y	01.10.2017 y	01.01.2018 y
AKTIV					
1. Uzoq muddatli aktivlar	10 219 731 945	11 151 959 813	11 195 178 476	11 778 032 823	12 593 199 960
Asosiy vositalar boshlang'ich qiymati	10 527 417 487	11 341 824 771	13 056 620 251	13 186 532 286	14 773 593 626
Asosiy vositalar eskirish qiymati	3 423 307 367	3 788 793 507	3 945 211 086	4 125 679 858	4 320 658 666
Asosiy vositalar qoldiq qiymati	7 104 110 120	7 553 031 264	9 111 409 165	9 060 852 428	10 452 934 960
Nomoddiy aktivlar qoldiq qiymati	417 151	335 519	526 894	435 179	345 379
Kapital qo'yilmalar	2 834 711 892	3 308 810 890	1 783 170 063	2 396 325 565	1 572 602 311
Boshqa uzoq muddatli aktivlar	280 492 782	289 782 140	300 072 354	320 419 651	567 317 310
2. Joriy aktivlar	2 978 372 713	3 522 490 664	4 234 880 927	10 571 776 648	11 683 693 105
Ishlab chiqarish zaxiralari	819 530 511	761 929 334	807 974 274	805 958 807	1 047 437 972
Kelgusi davr xarajatlari	1 366 091 169	1 926 260 257	2 439 824 162	8 466 493 743	8 441 062 224
Pul mablag'lari	171 917 383	167 990 329	198 395 625	199 248 750	468 669 767
Boshqa joriy aktivlar	117 495 315	114 011 429	118 290 042	112 380 694	160 480 738
Debitorlar, jami	503 338 335	552 299 315	670 396 824	987 694 654	1 566 042 404
Shu jumladan:					

Xaridor va buyurtmachilar bilan hisob-kitoblar	163 855 350	162 134 584	179 194 017	304 669 491	268 038 094
Byudjetga avans to'lovlari	7 740 384	6 510 004	8 801 153	5 388 750	5 252 951
Aktiv bo'yicha jami	13 198 104 658	14 674 450 477	15 430 059 403	22 349 809 471	24 276 893 065
PASSIV	01.01.2017 y	01.04.2017 y	01.07.2017 y	01.10.2017 y	01.01.2018 y
1. O'z mablag'lari manbasi	7 745 794 466	8 567 616 791	8 644 944 914	8 963 743 430	10 124 233 076
Ustav kapitali	614 384 306	614 384 306	614 384 306	614 384 306	828 202 670
Rezerv kapitali	5 737 851 427	6 360 555 463	6 480 827 061	6 590 488 428	8 121 422 920
Taqsimlanmagan foyda	507 693 607	416 753 023	344 928 794	160 996 840	223 400 675
Boshqa manbalar	885 865 126	1 175 923 999	1 204 804 753	1 597 873 856	951 206 811
2. Majburiyatlar	5 452 310 192	6 106 833 686	6 785 114 489	13 386 066 041	14 152 659 989
Uzoq muddatli bank kreditlari va qarzlari	4 675 490 146	5 329 297 527	5 927 142 095	12 154 367 349	12 304 013 149
Boshqa majburiyatlar	14 744 216	12 729 877	10 091 394	9 142 953	8 878 479
Kreditorlik majburiyatlari, jami	762 075 830	764 806 282	847 881 000	1 222 555 739	1 839 768 361
Shu jumladan:					
Mol yetkazib beruvchilar va pudratchilarga majburiyatlar	219 818 890	177 094 949	250 590 908	306 494 641	514 650 184
Byudjetga majburiyatlar	20 798 130	35 632 293	40 718 997	40 080 238	62 317 043
Balans passivi bo'yicha jami	13 198 104 658	14 674 450 477	15 430 059 403	22 349 809 471	24 276 893 065

Takrorlash uchun savollar

- Buxgalteriya balansi nima? Buxgalteriya balansini tavsiflab bering?
- Buxgalteriya balansi turlarini ajrating va tasniflang? Buxgalteriya balansi va uning tarkibiy tuzilishini tasniflang?
- Balans moddalari va uning boshqa moliyaviy hisobotlar ma'lumotlarigamosligini tushuntiring ?
- Buxgalteriya balansini -o'qishlni tasniflang? Buxgalteriya balansining gorizonta (davriy) tahlili? Buxgalteriya balansining vertikal (tarkibiy) tahlili? Korxonada moliyaviy holatining tahlili?
- Buxgalteriya balansi moddalarining likvidlik bo'yicha turkumlanishi? Likvidlikni mutlaq va nisbiy ifodalari?
- Likvidlikni oshirish yo'llari?
- Likvidlik tahlili va uni oshirish yo'llari? To'lov

layoqati deganda nimani tushunasiz?To'lov

layoqatining ko'rsatkichlar tizimi?

Joriy to'lov layoqati?

Oraliq to'lov layoqati? Umumiy

to'lov layoqati?

To'lov layoqatini oshirish yo'llari?Barqarorlik

nima?

Moliyaviy barqarorlik nima?

Moliyaviy barqarorlik tahlili mazmuni, maqsadi va vazifalari?

Moliyaviy barqarorlikning ko'rsatkichlar tizimi: mutlaq va nisbiy ko'rsatkichlari?

Mutlaq moliyaviy barqarorlik va uning shartlari?

Me'yoriy barqarorlik va uning muhim shartlari?

Nobarqarorlik va uning sabablari?

Iqtisodiy nochorlik, bankrotlik holatidagi nobarqarorlik va uning muhim shartlari?

Iqtisodiy resurslar nima?

Moliyaviy resurslar nima?

Inson kapitali nima?

Iqtisodiy resurslar va ularning moliyaviy tuzilmasi?Iqtisodiy

resurslar likvidligi?

Iqtisodiy resurslarning tarkibiy tuzilishi va joylashtirilishi to'lovga qobillikni ta'minlashdagi o'rni? Iqtisodiy resurslarning moliyaviy ahvol va barqarorlikni ta'minlashdagi o'rni? O'z aylanma mablag'lari tushunchasi va uning aniqlanishi?

O'z aylanma mablag'lari bilan ta'minlanganlikni tahlili?Moliyaviy

barqarorlikni dinamik tahlili?

Korxonaning moliyaviy barqarorligi bilan bog'liq koeffitsiyentlar?Moliyaviy

mustaqillik (avtonomiya) koeffitsiyenti?

Moliyaviy qaramlik koeffitsiyenti?

O'z va qarz mablag'larining nisbati koeffitsiyenti? O'z

mablag'lari bilan ta'minlanganlik koeffitsiyenti?

O'z aylanma mablag'larining to'planish koeffitsiyenti?

Korxonaning moliyaviy barqarorligini mustahkamlash bo'yicha ichki imkoniyatlarni aniqlash?

11- BOB. MOLIYAVIY NATIJALAR VA RENTABELLIK TAHLILI

11.1. Moliyaviy natijalar, foyda va rentabellikni ifodalovchi ko'rsatkichlar tahlilining ahamiyati, mazmuni, maqsadi va vazifalari.

11.2. Umumiy moliyaviy natijalar, ularning tarkibi, tuzilishi va ko'rsatkichlarning bir-biri bilan bog'liqligi.

11.3. Moliyaviy natija, foyda va rentabellik ko'rsatkichlarini baholash va tahlil qilish yo'llari.

11.4. Xo'jalik yurituvchi subyektning asosiy va asosiy bo'lmagan faoliyatidan olingan daromadlari tahlili.

11.5. Marjinal foyda tahlili.

11.6. Mahsulot sotishdan ko'rilgan yalpi foyda va unga ta'sir etuvchi omillar tahlili.

11.7. Moliyaviy natijalar tarkibiga kiruvchi xarajatlarning turlari va ularning tavsifi.

11.8. Xarajatlarni baholash va tahlil qilish yo'llari. Xarajatlar o'zgarishiga ta'sir qiluvchi omillar va ularni hisoblash yo'llari.

11.9. Asosiy va umumxo'jalik faoliyati foydasi (zarari), ularni aniqlash va tahlil qilish yo'llari.

11.10. Favqulodda foyda va zararlar tahlili. 11.11. Soliq to'langunga qadar foyda tahlili. 11.12. Byudjetga to'lovlar va ajratmalarning tahlili.

11.13. Soliq to'lovlari dinamikasi, ularning natijaviy ko'rsatkichlar bilan qiyosiy tahlili.

11.14. Korxonalarda soliq yukini hisoblash yo'llari.

11.15. Sof foyda va unga ta'sir etuvchi omillar tahlili.

11.16. Rentabellik ko'rsatkichlari va ularga ta'sir etuvchi omillar tahlili. 11.17. Foyda va rentabellikni oshirish imkoniyatlarini aniqlash.

11.1. Moliyaviy natijalar, foyda va rentabellikni ifodalovchi ko'rsatkichlar tahlilining ahamiyati, mazmuni, maqsadi va vazifalari

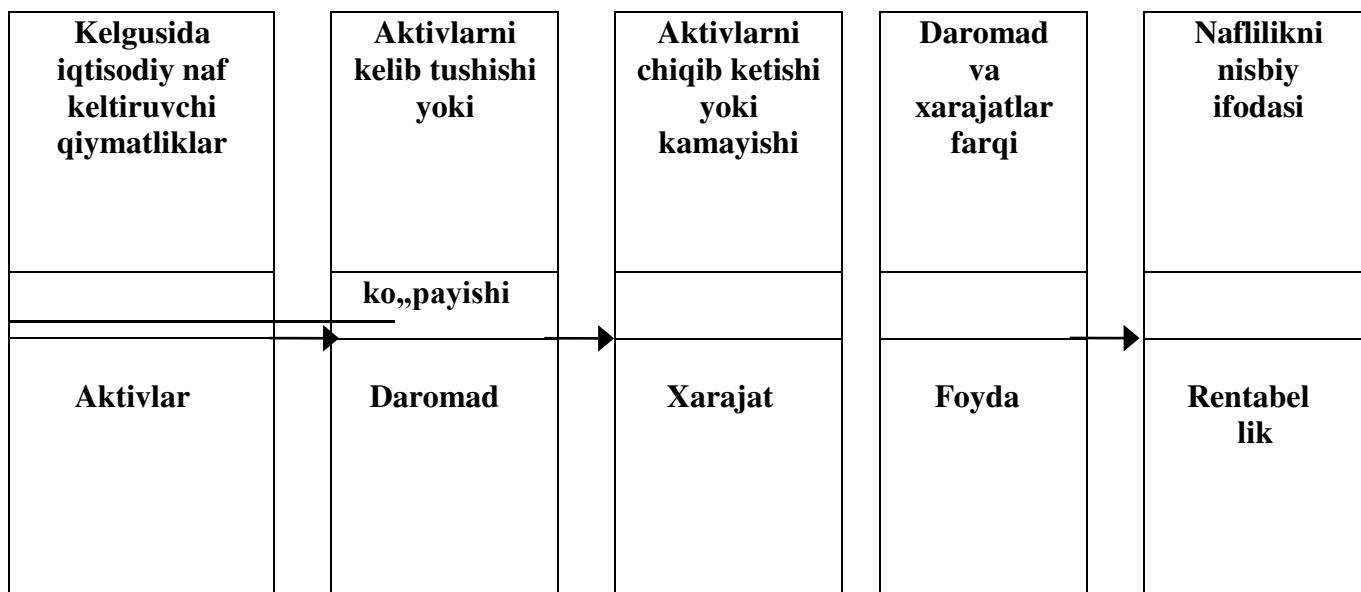
Xo'jalik yurituvchi subyektlar faoliyat uzluksizligi, rivoji va taraqqiyotini ta'minlab beruvchi asosiy manba bu foyda hisoblanadi. Foyda nafaqat biznesni harakatga keltiruvchi kuch, balki uni istiqbolda raqobatdoshligini ta'minlashning, moliyaviy barqarorligini o'stirishning ham zaruriy sharti hisoblanadi. Foydaga ishlash korxonaning yashovchanligini oshirishning, risklarga bardoshlilikini ta'minlashning muhim vositasidir.

Moliyaviy natijalar tahlilida daromad va xarajatlarning, foyda va zararlarining shakllanish qatorlari bo'yicha o'zgarishlari baholanadi, natijaviy ko'rsatkichlarning omilli tahlili o'tkaziladi, imkoniyatlari o'rganiladi, natijaviylikni yaxshilashning chora-tadbirlari belgilanadi. Shuningdek, korxonaning foydalilik darajasini xarakterlovchi rentabellik ko'rsatkichi va uning omilli tahlili amalga oshiriladi.

Foyda yoki zarar – bu boshqa umumlashgan daromadning tarkibiy qismlaridan tashqari jami daromaddan xarajatlar chegirilganidan keyingi qolgan natijasidir.³⁴

Jami daromad – bu davr mobaynidagi operatsiyalar va boshqa hodisalar natijasida kapitalda yuzaga keladigan o'zgarishlardir. Jami umumlashgan daromad – foyda yoki zararning hamda – boshqa umumlashgan daromadning barcha qismlarini qamrab oladi.³⁵

Umumlashgan daromad – foyda va zararlarining barcha manbalaridan o'tplangan natijadir.

**11.1-rasm. Moliyaviy natijalarni ifodalovchi ko„rsatkichlarning bir-
biriga bog„liqligi**

Aktivlar – subyekt nazorat qiladigan, kelgusida ulardan daromad olish maqsadida avvalgi faoliyat natijasida olingan iqtisodiy resurslardir.

Daromad – aktivlarning kelib tushishi yoki ko‘payishi yoxud majburiyatlarning kamayishi shaklida iqtisodiy nafning hisobot davrida o‘shish va ushbu o‘shish kapital egalarning kapitalga qo‘yilmalari bilan bog‘liq bo‘lmagan ko‘payishidir.³⁶

Daromad tushunchasi odatdagi faoliyatdan olinadigan daromad va boshqa daromadlarni o‘z ichiga oladi. Odatdagi faoliyatdan olinadigan daromad tadbirkorlik subyekting odatdagi faoliyati doirasida hosil bo‘ladi va turlichanomlanadi, shu jumladan sotishdan tushum, yig‘imlar, foizlar, dividendlar va royaltlar.

Daromadni hisobga olishdagi asosiy masala bo‘lib, ushbu daromad qachon tan olinishi kerakligini aniqlash hisoblanadi. Daromad kelgusi iqtisodiy naf tadbirkorlik subyekti tomonidan olinishi ehtimoli mavjud bo‘lganida va ushbu naf ishonchli darajada baholanishi mumkin bo‘lganda tan olinadi.

Xarajat – aktivlarning chiqib ketishi yoki kamayishi yoxud majburiyatlarning ortishidir.

Foyda – daromad va xarajatlar o‘rtasidagi ijobiy farq. Zarar – daromad va xarajatlar o‘rtasidagi salbiy farqdir.

Mavzuning maqsadi – moliyaviy natijalarni ifodalovchi ko‘rsatkichlar tizimini, ularning «Moliyaviy natijalar to‘g‘risidagi hisobot»da ifodalanishini, har

bir ko‘rsatkichning aniqlanish yo‘llarini, moliyaviy natijalarning umumlashgan ko‘rsatkichlari tahlilini yoritishdan iborat.

Tahlil jarayonida ushbu bog‘liqlikning murakkab tizimi o‘rganiladi. Bu uning vazifasini to‘g‘ri belgilab olishni taqozo qiladi. Korxonaning *moliyaviy natijalarini ifodalovchi ko„rsatkichlarni tahlil qilish vazifalari* quyidagilardan iborat:

- moliyaviy natijalarni ifodalovchi barcha ko‘rsatkichlarning to‘g‘ri aniqlanganligini tekshirish;
- moliyaviy natijalarni ifodalovchi ko‘rsatkichlarning hisobot davridagi o‘zgarishiga baho berish;
- moliyaviy natijalarni ifodalovchi ko‘rsatkichlarning har biriga ta‘sir qiluvchi omillarni belgilash va ularni ta‘sirini baholash;
- moliyaviy natijalarni ifodalovchi ko‘rsatkichlarning bir-biriga bog‘liqligini, aloqadorligini, ularni sof foyda o‘zgarishiga ta‘sirini baholash;
- moliyaviy natijaviylik ko‘rsatkichlarini mulkiy holat va samaradorlik bilan bog‘liq

jihatlarini baholash;

- rentabellik ko'rsatkichlariga baho berish va uning o'zgarishiga ta'sir qiluvchi omillarni tahlil etish;

- foyda va rentabellikni oshirishning ichki imkoniyatlarini axtarib topish va chora-tadbirlarini belgilash.

«Moliyaviy natijalar to'g'risidagi hisobot» (OKUD bo'yicha 2-shakl) tahlilning asosiy axborot manbasi hisoblanadi. Shu bilan birga, tahlil jarayonida korxonaning «Buxgalteriya balansi» (1-shakl), «Pul oqimlari to'g'risidagi hisobot» (4-shakl), «Xususiy kapital to'g'risidagi hisobot» (5-shakl), «Moliyaviy-iqtisodiy holat bo'yicha ma'lumotnoma» (2b shaklga 1 ilova) kabi hisobotlari, ma'lumotlariva hisob-kitoblari qo'llaniladi.

11.2. Umumiy moliyaviy natijalar, ularning tarkibi, tuzilishi va ko'rsatkichlarining bir-biri bilan bog'liqligi

Xo'jalik subyektlarining hisobot davridagi sof daromadi yoki zarari quyidagi elementlar asosida aniqlanadi:

- xo'jalik umumiy faoliyatidan olingan daromad yoki ko'rilgan zarar;
- favqulodda daromad (zarar);
- daromad solig'i to'langunga qadar umumiy moliyaviy natija (foyda yoki zarar);
- sof foyda.

Yalpi daromad xo'jalik yurituvchi subyektning asosiy va asosiy bo'lmagan faoliyatidan olingan daromadlarni o'z ichiga oladi. Asosiy faoliyatdan daromad mahsulot, ishlar, xizmatlar, tovar-moddiy zaxiralar, boshqa aktivlarni sotishdan, shuningdek, mukofotlar, foizlar va dividendlar, gonorarlar va xo'jalik yurituvchi subyektning asosiy faoliyatiga bog'liq bo'lgan rentadan olinishi mumkin.³⁷

Xo'jalik yurituvchi subyekt asosiy bo'lmagan faoliyat natijasida oladigan daromadlari daromadni aniqlashga mos keladigan moddalarni o'z ichiga oladi.

Birjada muomalada bo'ladigan qimmatli qog'ozlarni qayta baholash va boshqalar asosiy bo'lmagan faoliyat natijasida paydo bo'ladigan daromadlarga kiradi. Bunday daromadlar iqtisodiy qarorlarni qabul qilishda ular haqidagi axborotfoydali bo'lganligi sababli alohida qayd etiladi.

Soliqqa tortiladigan daromad (zarar) soliq qonunchiligiga muvofiq belgilangan hisobot davridagi daromad (zarar) summasini ifoda etadi.

Moliyaviy natijalar – xo'jalik yurituvchi subyektning foyda yoki zarar shaklida ifodalangan faoliyatining pirovard iqtisodiy yakunidir.³⁸

Daromadlar va xarajatlar moliyaviy natijalar to'g'risidagi hisobotda qarorlar qabul qilish uchun zarur bo'lgan axborotni taqdim etish maqsadida faoliyat turlarini chegaralash yo'li bilan ko'rsatilishi mumkin.

Daromadlar va xarajatlarning xo'jalik yurituvchi subyektning ish natijalarini ko'rsatish imkoniyatini beradi. Shuni alohida ta'kidlash lozimki, omonat egalarining xususiy sarmoyaga ulushlari daromad hisoblanmaydi, xususiy sarmoyaning egalari o'rtasida taqsimlanishi esa xarajat hisoblanmaydi.

Moliyaviy natijalarni moliyaviy hisobotda aks ettirish masalasi eng muhim masala hisoblanadi. Bunda quyidagi talablarga amal qilinadi:

- aktivlarning ko'payishi va majburiyatlarning kamayishi bilan bog'liq bo'lgan bo'lg'usi iqtisodiy foydaning o'lchangan ko'payishi paydo bo'lganda daromad moliyaviy natijalar to'g'risidagi hisobotda aks etadi. Daromadlarni tan olish aktivlarning ko'payishi va majburiyatlarning kamayishini aks ettirish bilanbir vaqtda yuzaga kelishi lozim;

- xarajat aktivlarning kamayishi va majburiyatlarning ko'payishi bilan bog'liq bo'lgan bo'lg'usi iqtisodiy foydaning o'lchangan kamayishi paydo bo'lganda moliyaviy natijalar to'g'risidagi hisobotda aks etadi. Xarajatlarni tan olish majburiyatlardagi ko'payish yoki

aktivlarning kamayishini aks ettirish bilan bir vaqtda yuzaga kelishi lozim.

Xarajatlarni belgilash mulkni, ishlab chiqarishni boshqarish hamda mahsulot sotish, ishlarni bajarish, xizmatlar ko'rsatish va zararlar bilan bog'liq. Ular odatda pul mablag'lari, moddiy zaxiralar, inshootlar, uskunalar va boshqa aktivlarning chiqib ketishi yoki ulardan foydalanish, ishlatish shaklida bo'lishi mumkin.

Zararlar ham iqtisodiy foydaning kamayganligini bildiradi va o'z tabiatiga ko'ra boshqa xarajatlardan farq qilmaydi. Zararlar boshqa aktivlarni sotishda yoki tabiiy ofatlar natijasida ham yuzaga kelishi mumkin.

1	Sotishdan tushgan yalpi moliyaviy natija (Yamn)	=	Mahsulot (ish, xizmat)ni sotishdan kelgan softushum (St)		-	Sotilgan mahsulot (ish, xizmat) tannarxi (Tn)	
2	Asosiy ishlab chiqarish faoliyatining moliyaviy natijasi (Mfmn)	=	YaM N	-	Davr xarajatlari (Dx)	+	Boshqa operatsion daromadlar (Bd)
3	Moliyaviy faoliyat natijasi (Mfn)	=	Moliyaviy faoliyatdan kelgan daromadlar (Mfd)		-	Moliyaviy faoliyatga ketgan xarajatlar(Mfx)	
4	Tasodifiy (favqulodda) foyda yoki zarar(Tf) (Tz)	=	Tasodifiy (favqulodda) daromad (Td)		-	Tasodifiy (favqulodda) xarajat(Tx)	
5	Soliq to'langunga qadar bo'lgan umumiy moliyaviy natija foyda (Yaf)	=	Asosiy ishlab chiqarish faoliyatining moliyaviy natijasi (Mfmn)		+	Mfn	+ Tf
6	Sof foyda (Sf)	=	Soliq to'langunga qadar umumiy moliyaviy natija foyda (Yaf)		-	Soliqlar va ajratmalar(S)	
7	Taqsimlanmagan foyda (Tmf)	=	Sof foyda (Sf)		-	Dividendlar (Dv)	

11.2-rasm. Umumiy moliyaviy natijalar, ularning tarkibi, tuzilishi va ko,,rsatkichlarning bir-biri bilan bog,,liqligi

Moliyaviy natijaga daxldor bo'lgan elementlarning bog'liqligi yuzasidananalitiklar quyidagi qoidaning saqlanishiga muhim ahamiyat qaratishi lozim.

11.1-jadval

Moliyaviy natijaga daxldor birliklar va ularning uzviyligi

F₁/F₀		ST₁/ST₀		XK₁/XK₀		A₁/A₀		1
Sof foydaning o'sishi	>	Sotishdan tushumning o'sishi	>	Xususiy kapitalning o'sishi	>	Aktivlar ning o'sishi	>	100
1. Aktivlar o'sishining sharti								
2. Moliyaviy salohiyatning o'sish sharti								
3. Iqtisodiy salohiyatning o'sish sharti								
4. Faoliyatning rivoji va taraqqiyotning sharti								

Analitiklar yuqoridagi bog'lanishlarda albatta -oltin qoida ning saqlanishiga e'tibor qaratishlari lozim. Negaki, ushbu qoidaga amal etmasdan biznesning hayotiyligini, faoliyatning davomiyligini, iqtisodiy rivojlanishning makroiqtisodiy barqarorligini ta'minlab bo'lmaydi.

11.2-jadval

“O,,zbekiston temir yo,,llari” AJda moliyaviy natijaga daxldor birliklar va ularning uzviyligi

Ko,,rsatkichlar	O,,tgan yil	Hisobot yili	Farqi (+;-)	O,,sishi, %	Daxldorlik
Sof foyda	507 693 607	974 038 284	466 344 677	191.8	191.8 >154.0
Sotishdan sof tushum	3 362 225 550	5 180 801 340	1 818 575 790	154.0	154 >130.7
Xususiy kapital	7 745 794 466	10 124 233 076	2 378 438 610	130.7	130.7 <184.0
Aktivlar	13 198 104 658	24 276 893 065	11 078 788 407	184.0	184.0 >100

Sof foyda daxldorlik darajasi sotishdan sof tushumdan nisbatan yuqori bo'lgan, sof tushumning xususiy kapitalga daxldorlik darajasi yuqori bo'lgan, xususiy kapitalning aktivlarga daxldorlik darajasida nisbat saqlanmagan. Korxonadagi umumiy holatni ijobiy baholash mumkin.

11.3-jadval

“O,,zbekiston temir yo,,llari” AJ ning moliyaviy natijalar to,,g,,risidagihisoboti (2016-2017 yy.)

Ko,,rsatkichlar nomi	2017 yil	2016 yil
Mahsulot (ish va xizmat)larni sotishdan sof tushum	5 180 801 340	3 362 225 550
Sotilgan mahsulot (ish va xizmat)larning tannarxi	3 191 287 162	2 474 622 038
Mahsulot (ish va xizmat)larni sotishning yalpifoydasi	1 989 514 178	887 603 512
Davr xarajatlari	752 744 444	568 302 199
Boshqa operatsion xarajatlar	178 630 359	135 306 333
Asosiy faoliyatning foydasi	1 415 400 093	454 607 646
Moliyaviy faoliyat bo'yicha xarajatlar	833 455 050	159 047 300
Moliyaviy faoliyatning daromadlari	506 789 162	269 112 080

Daromad (foyda) solig,,ini to,,lagunga qadar foyda	1 088 734 205	564 672 426
Favquloddagi foyda va zararlar	0	0
Daromad (foyda) solig'i	30 730 577	16 304 363
Foydadan boshqa soliqlar va yig'implar	83 965 344	40 674 456
Hisobot davrining sof foydasi	974 038 284	507 693 607

11.3. Moliyaviy natija, foyda va rentabellik ko,,rsatkichlarini baholash vatahlil qilish yo,,llari

Moliyaviy natijalar to'g'risidagi hisobotni tahlili o'qish, vertikal, gorizontol, trendli tahlil, moliyaviy koeffitsiyentlar va qiyosiy tahlil, omilli tahlil usullaridan foydalangan holda olib boriladi.

Moliyaviy natijalar to'g'risidagi hisobotni o'qishda uning satrlar bo'yicha ko'rsatkichlar tarkiblanishiga, moliyaviy natijaviylikni xarakterlovchi umumiy qatorlarning qiymat ifodasiga, hisobot davri va o'tgan yilning shu davri bo'yicha ma'lumotlarga umumiy izoh beriladi.

Vertikal tahlilda moliyaviy natijalarning shakllanishini bir qatorli va ko'p qatorli usullarida o'zaro farqlanishlariga va nisbiy o'zgarishlariga baho beriladi. Bunda asosiy jihat yakuniy ya'ni jamlangan moliyaviy natijalar qatorida tarkib bo'yicha foyda va zararlarining salmog'iga baho beriladi.

Gorizontol tahlilda esa moliyaviy natijalarning shakllanish qatorlari, ko'rsatkichlari bo'yicha davriy o'zgarishlariga mutlaq va nisbiy ifodalarda baho beriladi.

Asosli yoki trend tahlilida moliyaviy natijalar va ular tarkibining yillar bo'yicha o'zgarishlariga va dinamik o'zgarishlariga baho beriladi. Eng muhim jihat asos yiliga nisbatan o'zgarishlariga baho berishga qaratiladi.

Moliyaviy natijalar tahlili tashqi va ichki subyektlar tomonidan olib boriladi. Ichki subyektlar tomonidan olib boriladigan tahlil ichki moliyaviy tahlil qatoriga kiritilib, faqat shu korxonaning xodimlari tomonidan olib boriladi.

11.4-jadval

Moliyaviy tahlilda o,,rganiladigan ko,,rsatkichlar tizimi

1.	Daromadlar	Mahsulot sotishdan sof tushum
1.1.		Boshqa operatsion daromadlar
1.2.		Moliyaviy faoliyatdan daromadlar
1.3.		Favqulodda daromadlar
2.	Xarajatlar	Sotilgan mahsulot (ish, xizmat)lar ishlab chiqarish tannarxi
2.1.		Davr xarajatlari
2.2.		Moliyaviy xarajatlar
2.3.		Favqulodda xarajatlar
3.	Foyda va zararlar	Yalpi foyda (zarar)
3.1.		Asosiy faoliyat foydasi (zarari)
3.2.		Umumxo'jalik faoliyatining foydasi (zarari)
3.3.		Moliyaviy faoliyat foyda (zarar)
3.4.		Umumxo'jalik faoliyatining foydasi (zarari)
3.5.		Favqulodda foyda (zarar)

²⁴⁷K.R. Subramanyam —Financial statement analysis], eleventh edition Published by McGraw-Hill Education, 2 Penn Plaza, New York, NY 10121. Copyright © 2014 by

3.6.		Soliq to'loviga qadar foyda (zarar)
4.	Rentabellik ko'rsatkichlari	Sotuv rentabelligi
4.1.		Xarajat rentabelligi
4.2.		Kapital rentabelligi
4.3.		Aktivlar rentabelligi
4.4.		Asosiy vositalar rentabelligi

Tahlilda moliyaviy natijalar (daromad va xarajatlar), foyda va zararlar, rentabellik ko'rsatkichlarini joriy va o'tgan yil ko'rsatkichlari tahlil usullarida retrospektiv tarzda o'rganiladi, o'zgarish sabablari va omillari baholanadi.

Moliyaviy hisobotlarning xalqaro standartlarida ko'pgina tadbirkorlik subyektlari moliyaviy natijalar tahlili yuzasidan quyidagi jihatlarni ochib berishlarilozim³⁹:

(a) moliyaviy natijalarni shakllantirgan asosiy omillar va ta'sirlar;

(b) xo'jalik yurituvchi subyektining faoliyatini moliyalashtirish manbalari va tomonidan ko'zlangan majburiyatlarning kapitalga nisbati koeffitsiyenti;

(d) xo'jalik yurituvchi subyektining (MHXSlarga muvofiq) moliyaviy holatto'g'risidagi hisobotda tan olinmagan resurslari.⁴⁰

11.5-jadval

Moliyaviy natijalar tahlilida o'rganiladigan ko'rsatkichlar tizimi va ularning tahlili

№	Ko'rsatkichlar	O'tgan yil	Hisobot yili	Farqi (+,-)	O'sishi, %
1.	Daromadlar (mln so.,m):	3 631 337 630	5 687 590 502	2 056 252 872	156.6
	Boshqa operatsion daromadlar	0	0	0	0
	Moliyaviy faoliyatdan daromadlar	269 112 080	506 789 162	237 677 082	188.0
	Favqulodda daromadlar	0	0	0	0
2.	Xarajatlar (mln so.,m):	3 337 277 870	4 956 117 015	1 618 939 145	148.5
	Sotilgan mahsulot (ish va xizmat)lar ishlab chiqarish tannarxi	2 474 622 038	3 191 287 162	716 665 124	128.9
	Davr xarajatlari	568 302 199	752 744 444	184 442 245	132.3
	Boshqa operatsion xarajatlar	135 306 333	178 630 359	43 324 026	132.0
	Moliyaviy xarajatlar	159 047 300	833 455 050	674 407 750	523.9
	Favqulodda xarajatlar	0	0	0	0
3.	Foyda va zararlar (mln so.,m):				
	Mahsulot (ish va xizmat)larni sotishning yalpi foydasi	887 603 512	1 989 514 178	1 131 910 666	224.2
	Asosiy faoliyat foydasi (zarari)	454 607 646	1 415 400 093	960 792 447	3.12
	Daromad (foyda) solig'ini to'lagunga qadar foyda	564 672 426	1 088 734 205	524 061 779	193.0
	Daromad solig'i	16 304 363	30 730 577	14 426 214	188.4
	Foydadan boshqa soliqlar va yig'imlar	40 674 456	83 965 344	43 290 888	206.0
	Sof foyda	507 693 607	974 038 284	466 344 677	192.1
4.	Rentabellik ko'rsatkichlar, %				
	Sotuv rentabelligi	26.3	38.3	12.0	145.6
	Xarajat rentabelligi	35.8	62.3	26.5	174.0

²⁴⁸K.R. Subramanyam — Financial statement analysis, eleventh edition Published by McGraw-Hill Education, 2 Penn Plaza, New York, NY 10121. Copyright © 2014 by

Kapital rentabelligi	6.5	9.6	3.1	147.6
Aktivlar rentabelligi	3.8	4.0	0.2	105.2

Korxonada daromad solig'ini to'lagunga qadar bo'lgan foyda summasi o'tganyilga nisbatan 93 foizga yoki 524 061 779 ming so'mga ortgan. Sof foyda summasimos ravishda o'tgan yilga nisbatan 92.1 foizga qiymatda 466 344 677 ming so'mga o'sgan. Rentabellikning tanlangan va tahlil qilingan turlari bo'yicha holatni ham ijobiy baholash mumkin. Jumladan sotuv rentabelligi o'tgan yilga nisbatan 12 foizga, xarajatlar rentabelligi o'tgan yilga nisbatan 26.5 foizga, kapital rentabelligi

3.1 foizga, aktivlar rentabelligi 0.2 foizga ortgan.

11.6-jadval

“O,,zbekiston temir yo,,llari” AJ ning buxgalteriya balansi(2016-2017 yy.)

Ko,,rsatkichlar nomi	2017 yil	2016 yil	O,,zgarishi (+;-)	O,,sishi, %
Aktiv				
1. Uzoq muddatli aktivlar	12 593 199 960	10 219 731 945	2 373 468 015	123.2
2. Joriy aktivlar	11 683 693 105	2 978 372 713	8 705 320 392	392.3
Balans aktivi bo'yicha jami	24 276 893 065	13 198 104 658	11 078 788 407	183.9
Passiv				
1. O'z mablag'lari manbalari	10 124 233 076	7 745 794 466	2 378 438 610	130.7
2. Majburiyatlar	14 152 659 989	5 452 310 192	8 700 349 797	259.7
Balans passivi bo'yicha jami	24 276 893 065	13 198 104 658	11 078 788 407	183.9

11.7-jadval

“O,,zbekiston temir yo,,llari” AJ ning moliyaviy natijalar to,,g,,risidagihisoboti (2016-2017 yy.)

Ko,,rsatkichlar nomi	2017 yil	2016 yil	O,,zgarishi (+;-)	O,,sishi, %
Mahsulot (ish va xizmat)larni sotishdan sof tushum	5 180 801 340	3 362 225 550	1 818 575 790	154
Sotilgan mahsulot (ish va xizmat)larning tannarxi	3 191 287 162	2 474 622 038	716 665 124	128.9
Mahsulot (ish va xizmat)larni sotishning yalpi foydasi	1 989 514 178	887 603 512	1 101 910 666	224.2
Davr xarajatlari	752 744 444	568 302 199	184 442 245	132.3
Boshqa operatsion xarajatlar	178 630 359	135 306 333	43 324 026	131.8
Asosiy faoliyatning foydasi	1 415 400 093	454 607 646	960 792 447	311.6
Moliyaviy faoliyat bo'yicha xarajatlar	833 455 050	159 047 300	674 407 750	523.8
Moliyaviy faoliyatning daromadlari	506 789 162	269 112 080	237 677 082	188.1
Daromad (foyda) solig,,ini to,,lagunga qadar foyda	1 088 734 205	564 672 426	524 061 779	192.9
Favquloddagi foyda va zararlar	0	0	0	0
Daromad (foyda) solig'i	30 730 577	16 304 363	14 426 214	187.5

²⁴⁹K.R. Subramanyam —Financial statement analysis, eleventh edition Published by McGraw-Hill Education, 2 Penn Plaza, New York, NY 10121. Copyright © 2014 by

Foydadan boshqa soliqlar va yig'imlar	83 965 344	40 674 456	43 290 888	207.5
Hisobot davrining sof foydasi	974 038 284	507 693 607	466 344 677	192.1

11.4. Xo'jalik yurituvchi subyektning asosiy va asosiy bo'lmagan faoliyatidan olingan daromadlari tahlili

Xo'jalik yurituvchi subyektning asosiy faoliyati turi keng qo'llaniladigan va ahamiyatli ko'rsatkichlardan biri hisoblanadi. Korxonalariga soliq solish tartiblari, ularning stavkalari, qator imtiyozlar va periferensiyalar ushbu faoliyat turidan kelibchiqqan holda belgilanadi.

Amaldagi me'yoriy huquqiy hujjatlar talabiga muvofiq asosiy faoliyat turini belgilash tartiblariga quyidagicha amal qilinadi:

- Agar asosiy faoliyat turini belgilashda olingan tushumning yoki qo'shilgan qiymat solig'i summasining salmog'iga bosh omil sifatida qaraladi. Eng yuqori tushum olib kelgan, yoki eng yuqori qo'shilgan qiymat solig'ini aniqlangan faoliyat turi deb belgilanadi.

- Statistika organlari korxonalarining asosiy faoliyat turini belgilashda ular tomonidan topshiriladigan statistik hisobot manbalariga tayanadilar. Bunda ham asosiy faoliyat turi statistika organi tomonidan korxonaga ishtirokisiz, mustaqil, sotishdan olingan sof tushum hajmiga qarab belgilanadi.

Ba'zi hollarda bir yilda bir marta, boshqalarida esa uni har chorakda belgilashtalab etiladi.

O'zbekiston Respublikasi Soliq Kodeksida asosiy va birgalikdagi faoliyat turlariga quyidagicha ta'rif beriladi:

Asosiy faoliyat turi — yuridik shaxsning hisobot davri yakunlari bo'yicha umumiy realizatsiya qilish hajmidagi sof tushum ulushi ustunlik qiladigan faoliyatdir.

Birgalikda ishlab chiqarilgan mahsulot — birgalikdagi faoliyat natijasi bo'lgan tovar (ish va xizmat)lardir.⁴¹

Asosiy faoliyatdan olingan daromadlar tahlilida joriy davrda mahsulot (ish va xizmat)larni sotishdan sof tushumning hajmi, sotilgan mahsulot (ish va xizmat)larni ishlab chiqarish tannarxi, davr xarajatlari, operatsion daromadlar va xarajatlarning tahlili amaldagi -Mahsulot (ish va xizmat)larni ishlab chiqarish va sotish xarajatlarining tarkibi hamda moliyaviy natijalarni shakllantirish tartibi to'g'risidagi nizom talablari bo'yicha amalga oshiriladi. Shu sababli yuqoridagi tarkibdan bir muncha farq qiladi.

Asosiy faoliyatning moliyaviy natijasini aniqlashda asosiy va asosiy bo'lmagan faoliyat turlarini tarkiblash bir mazmunda qaralmaydi. Asosiy faoliyat sifatida mahsulot (ish va xizmat)larni sotishdan eng yuqori tushumga ega qator tarkiblansa, qolgan barcha sotishlar asosiy bo'lmagan faoliyat sifatida tarkiblanadi. Lekin ularning barchasi moliyaviy natijalar to'g'risidagi hisobotda asosiy faoliyat natijasi (hisobotning 100-satri) sifatida qayd etiladi.

Asosiy faoliyatning moliyaviy natijasi mahsulot (tovar, ish va xizmat)larni sotishning yalpi foydasi (zarari) (moliyaviy natijalar to'g'risidagi hisobotning 030-satr), davr xarajatlari (040-satr), asosiy faoliyatning boshqa daromadlari (090-satr)dan iborat bo'ladi.

Demak, xulosa qilishimiz mumkinki, asosiy faoliyat korxonaga faoliyatining (ishlab chiqarish, savdo, umumiy ovqatlanish, ijara va h.k.) xususiyatlaridan kelib chiqqan holda faoliyatlar, soliqqa tortish, imtiyoz va periferensiyalardan kelib chiqib belgilanishi mumkin.

Tushumni tan olishda realizatsiya qilishning mazmunini ham aniq tushunib olish lozim.

Realizatsiya qilish deganda — sotish, ayirboshlash, beg'araz berish maqsadida tovarlarni jo'natish (topshirish), ishlarni bajarish va xizmatlar ko'rsatish, shuningdek, garovga qo'yilgan tovarlarga bo'lgan mulk huquqini garovga qo'yuvchi tomonidan garovga oluvchiga topshirish nazarda tutiladi. Hisobvara-q-fakturalar, ishlar bajarilganligi yoki xizmatlar ko'rsatilganligi to'g'risidagi dalolatnomalar, tovarlar jo'natilganligini (topshirilganligini), ishlar bajarilganligini,

²⁵⁰K.R. Subramanyam — Financial statement analysis, eleventh edition Published by McGraw-Hill Education, 2 Penn Plaza, New York, NY 10121. Copyright © 2014 by

xizmatlar ko'rsatilganligini tasdiqlovchi kvitansiyalar, cheklar va boshqa hujjatlar realizatsiya qilganlikni tasdiqlovchi hujjatlar hisoblanadi⁴².

11.8-jadval

Asosiy faoliyat natijasi va uning tahlili

Asosiy faoliyat natijasi ko'rsatkichlari	Satiri	O'tgan yil	Hisobot yili	Farqi (+,-)	O'sishi, %
Mahsulot (ish va xizmat)larni sotishdan sof tushum	010	3 362 225 550	5 180 801 340	1 818 575 790	154.0
Sotilgan mahsulot (ish va xizmat)larning tannarxi	020	2 474 622 038	3 191 287 162	716 665 124	128.9
Mahsulot (ish va xizmat)larni sotishning yalpi foydasi (zarari) (sitr.010-020)	030	887 603 512	1 989 514 178	1 131 910 666	224.2
Davr xarajatlari, jami (sitr 050+060+070+ 080), shu jumladan:	040	568 302 19 9	752 744 444	184 442 245	132.3
Boshqa operatsion xarajatlar	070	135 306 333	178 630 359	43 324 026	132.0
Hisobot davrining soliq solinadigan foydadan kelgusida chegiriladigan xarajatlari	080	-	-	-	-
Asosiy faoliyatning boshqa daromadlari	090	-	-	-	-
Asosiy faoliyatning foydasi (zarari) (sitr 030-040+090)	100	454 607 64 6	1 415 400 09 3	960 792 447	3.12

Korxonada mahsulot (ish va xizmat)larni sotishdan sof tushum summasi o'tgan yilga nisbatan 1 818 575 790 ming so'mga, foizda 54 %ga ortgan. Sotilgan mahsulot (ish va xizmat)larni ishlab chiqarish tannarxi o'tgan yilga nisbatan 716 665 124 ming so'mga foizda 28.9 %ga ortgan. Mahsulot (ish va xizmat)larni sotishdan yalpi foyda summasi o'tgan yilga nisbatan 1 131 910 666 ming so'mga foizda 2.2 baravarga ortgan. Davr xarajatlari, operatsion xarajatlarning ham o'sishi kuzatilgan. Asosiy faoliyatning boshqa daromadlari kuzatilmagan. Asosiy faoliyatning natijasi o'tgan yilga nisbatan 960 792 447 ming so'mga yoki 3.12 baravarga ortganligini ijobiy baholash mumkin.

11.5. Marjinal foyda tahlili

Biznesni boshqaruv qarorlarini asoslashda marjinal tahlil muhim rol o'ynaydi. Marjinal foyda tahlilida o'zaro aloqadorlikka ega bo'lgan iqtisodiy ko'rsatkichlarning uchta guruhini tarkiblash mumkin. Bu ko'rsatkichlar ishlab chiqarish (sotish) hajmi, xarajatlar (o'zgaruvchan va o'zgarmas) va foyda ko'rsatkichlaridir.

Mazkur usul ko'pincha zararsizlik tahlili deb yuritiladi. Ushbu usul amerika olimlari

²⁵¹K.R. Subramanyam —Financial statement analysis, eleventh edition Published by McGraw-Hill Education, 2 Penn Plaza, New York, NY 10121. Copyright © 2014 by

tomonidan 1930-yillarda ishlab chiqilgan. Uning g'oyaviy muallifi asli kasbi injener bo'lgan Uolter Rautenshtrax hisoblanadi. Uslubiyot negizida, mahsulot ishlab chiqarish hajmiga muvofiqlikda o'zgarib turuvchi va o'zgarimas xarajatlarning tarkiblanishi turadi⁴³.

Korxonaning marjinal daromadi – sotishdan tushumdan o'zgaruvchan xarajatlarni chegirish asosida aniqlanadi. Mahsulot birligidan marjinal daromad ushbu mahsulotning bahosi bilan unga ketgan o'zgaruvchan xarajatlarning farqiga teng. Baho tarkibida esa faqat o'zgaruvchan xarajatlarning emas, balki doimiy xarajatlarning va foyda summasi ham aks etadi.

Marjinal tahlilning asosiy jihatlari quyidagilar bilan xarakterlanadi:

- zararsiz ishlash hajmini aniqlash;
- korxonaning xavfsiz (zararsiz) ishlash doirasini belgilash;
- foydaning ko'zlangan hajmida mahsulot ishlab chiqarish hajmini belgilab olish;
- marjinal daromadlikka erishishda doimiy xarajatlarning kritik darajasini aniqlash;
- belgilangan topshiriqlarni uddalashda doimiy va o'zgaruvchan xarajatlarda 'sirida mahsulot bahosining kritik darajasini belgilab olish.

Marjinal daromadning odatda uchta tur ko'rsatkichi hisob-kitob qilinadi⁴⁴:

- Mutlaq marjinal daromad;
- Nisbiy marjinal daromad;
- Operatsion richag.

11.9-jadval

Marjinal daromad ko'rsatkichlari

Ko'rsatkichlar	Aniqlanishi	Belgilar izohi
1. Mutlaq marjinal daromad	$ST - O'x$	ST – sotishdan tushum O'x – o'zgaruvchan xarajat
2. Nisbiy marjinal daromad	MD/ST	MD – marjinal daromad
3. Operatsion richag	F_o' / ST_o'	Fo' – mahsulot sotishdan foydaning o'sishi STo' – sotish hajmining o'sishi
4. Mahsulot sotishdan foydaning o'sishi	$(F_1 - F_0) / F_0$	Foydaning joriy (1) va o'tgan (0) davr ko'rsatkichi
5. Sotish hajmining o'sishi	$(S_1 - S_0) / S_0$	Sotish hajmining joriy (1) va o'tgan (0) davr ko'rsatkichlari

Ishlab chiqarish xarajatlarining o'zgaruvchan va o'zgarimas xarajatlarga tarkiblanishi nashr etilgan adabiyotlarda nazariy jihatdan bayon etiladi. Me'yoriy hujjatlarda esa ishlab chiqarish xarajatlarini o'zgaruvchan va o'zgarimas xarajatlarga tarkiblash normalari belgilanmaydi. Shu sababli, amaliyotda ishlab chiqarish xarajatlarini o'zgaruvchan va o'zgarimas xarajatlarga tarkiblagan holda hisobga olish tartibiga amal etilmaydi.

²⁵²K.R. Subramanyam —Financial statement analysis, eleventh edition Published by McGraw-Hill Education, 2 Penn Plaza, New York, NY 10121. Copyright © 2014 by

Moliyaviy natijalarni aniqlashning xalqaro amaliyoti⁴⁵

<i>Sotishdan sof tushum=sotishdan yalpi tushum-sotishga soliqlar</i>							
Mahsulot sotishdan sof tushum X1	O'zgaruvchan xarajatlar		<i>Mahsulot hajmining o'zgarishiga bog'liq xarajatlar</i>				
	Marjinal foyda X2	Doimiy xarajatlar		<i>Mahsulot hajmining o'zgarishiga bog'liq bo'lmagan xarajatlar</i>			
		Operat sion foyda X3	Davr xarajatlari, asosiy faoliyatining boshqa daromadlari		<i>Ishlab chiqarishdan tashqari xarajatlar (sotish, ma'muriy va boshqa umumxo'jalik xarajatlari), mahsulot (ish, xizmat)larni sotishdan tashqari sotishlardan daromadlar</i>		
			Asosiy faoliyat foydasi X4	Moliyaviy faoliyatdan daromadlar, xarajatlar		<i>Moliyaviy tasnifga ega jarayonlardan daromadlar va xarajatlar</i>	
	Umumxo'jalik faoliyati foydasi X5	Favq lodda daromadlar , xarajat lar		<i>Xo'jalik yurituvchi subyektning odatdagi faoliyatidan aniq farq qiladigan, ya'ni tez-tez yoki muntazam sodir bo'lmaydigan voqealar yoki bitimlar natijasida yuz bergan daromadlar yoki xarajatlar</i>			
		Soliq to'loviga qadar foyda X6		<i>Soliq idoralari tomonidan belgilangan qoidalarga muvofiq aniqlangan foyda (zarar)</i>			
	<i>Buxgalteriya hisobi bo'yicha foyda -soliq xarajatlari chegirib tashlanishidan oldingi davr foydasi yoki zarari</i>					Soliqlar, to'lovlar, yig'imlar X7	
						Sof foyda X8	

Ishlab chiqarish xarajatlarini o'zgaruvchan va o'zgarmas xarajatlarga tarkiblashdan maqsad shuki, bu xarajatlarni yuzaga chiqish shakli, o'zni va javobgarlik markazlari bo'yicha hisobga olish hamda xarajatlarni maqsadli boshqarish imkonini beradi. Afsuski, ishlab chiqarish xarajatlarini o'zgaruvchan va

⁴⁵K.R. Subramanyam —Financial statement analysis], eleventh edition Published by McGraw-Hill Education, 2 Penn Plaza, New York, NY 10121. Copyright © 2014 by

o'zgarish xarajatlariga tarkiblashda ishlab chiqarish va davr xarajatlariga bir xil mazmunda qarashmoqda. Vaholanki, bu tarkib xarajatlarning har ikkala guruhiga nisbatan ham tarkiblanishi to'g'ri deb qaraladi.

Mahsulot sotishdan olingan tushumni hisoblashda –Buxgalteriya hisobi to'g'risidagill (eski tahriri, 1996-yil) Qonunni qabul qilinishi va amaliyotga kiritilishi bilan kassali usuldan hisobga olish usuliga o'tish belgilandi. Buni bevosita hisobning barcha o'zgaruvchi birliklarini o'z ichiga oluvchi korxonahisob siyosatining o'zgarishi bilan xarakterlash mumkin. Demak, marjinal foyda kontributsiyasiga ta'sir etuvchi asosiy birliklardan biri bu – korxonahisob siyosatining o'zgarishidir.

Kassali usuldan hisobga olish usuliga o'tilishi marjinal foyda, yalpi summasini oshiradi. Lekin keyingi davrlar bo'yicha uning realligini ta'minlash vazifasi qo'yiladi.

11.11-jadval

Marjinal foyda va uning omilli tahlili hisob-kitoblari

Ko,,rsatkichlar	O,,tgan yil	Hisobot yili shartli	Hisobot yili
<i>Mahsulot sotishdan yalpi tushum</i>	$Mo' * Bo'$	$Mx * Bo'$	$Mx * Bx$
Sotilgan mahsulotni ishlab chiqarish tannarxida o'zgaruvchan xarajatlar	$Mo' * O'o'$	$Mx * O'o'$	$Mx * O'x$
Marjinal foyda	$Mo'(Bo' - O'o')$	$Mx(Bo' - O'o')$	$Mx(Bx - O'x)$
Sotilgan mahsulot tannarxida o'zgarish xarajatlar	Do'	Dx	Dx
Mahsulot sotishdan sof foyda	$Mo'(Bo' - O'o') - Do'$	$Mx(Bo' - O'o') - Dx$	$Mx(Bx - O'x) - Dx$

Belgilar izohi:

Mo' , Mx – o'tgan yil (Mo') va hisobot yilidagi (Mx) haqiqatda ishlabchiqarilgan mahsulotlar miqdori;

Bo' , Bx – o'tgan yil (Bo') va hisobot yilidagi (Bx) sotilgan mahsulotlar birlik bahosi;

$O'o'$, $O'x$ - o'tgan yil ($O'o'$) va hisobot yilida ($O'x$) mahsulotlar birligiga o'zgaruvchan xarajatlar;

Do' , Dx – o'tgan yil (Do') va hisobot yilida (Dx) jami o'zgaruvchan xarajatlar.

Yuqoridagi bog'lanishlardan marjinal foyda va uning o'zgarishiga ta'sir etuvchi omillarni ham hisob-kitob qilish mumkin. Marjinal foyda ko'rsatkichi va uning o'zgarishiga ta'sir etuvchi, hisob-kitob qilinadigan omillarga mahsulotlar miqdori, birlik bahosi va bir birlikka o'zgaruvchan xarajatlar o'zgarishi ta'siri kiradi.

1. Marjinal foyda va uning o'zgarishiga mahsulot miqdorini o'zgarishi ta'sirini topish uchun quyidagi bog'lanishdan foydalaniladi;

$$Mx * Bo,, - Mo,, * Bo,, = Bo,, * (Mx - Mo,,)$$

2. Marjinal foyda o'zgarishiga baho o'zgarishining ta'sirini quyidagi bog'lanishda topish mumkin;

$$Mx * Bx - Mx * Bo,, = Mx * (Bx - Bo,,)$$

3. Marjinal foyda o'zgarishiga mahsulot birligiga o'zgaruvchan xarajatlar sarfi o'zgarishini ta'siri quyidagi bog'lanishda topiladi;

$$M_x * O_{,,x} - M_x * O_{,,0,,} = M_x * (O_{,,x} - O_{,,0,,})$$

Uchta omil yig'indisi jamlangan holda marjinal va sof foyda o'zgarishiga omillar ta'sirini hisob-kitob qilib chiqish mumkin.

Korxonada foydasini oshirish yo'llariga: sotish hajmini oshirish (tovarlarni kreditga sotish, sotishdan keyingi kafolatlangan xizmat ko'rsatishlar, to'lovlarda turli chegirmalardan foydalanish), narxlarni oshirish, sifatni yaxshilash orqali, talabgor bozorlarni izlab topish, yetkazib berish muddatlarini qisqartirish), mahsulot ishlab chiqarish tannarxini kamaytirish (korxonada ishlab chiqarish quvvatlaridan to'liq foydalanishni yo'lga qo'yish, mehnat unumdorligini oshirish, ishlab chiqarish zaxiralardan tejimli foydalanish, sifatsiz va brak mahsulotlarga yo'l qo'ymaslik) orqali erishish mumkin.

11.6. Mahsulot sotishdan ko'rilgan yalpi foyda va unga ta'sir etuvchi omillar tahlili

Mahsulot sotishdan ko'rilgan yalpi foyda quyidagi operatsiya va hodisalar natijasida hosil bo'ladigan daromadni hisobga olishda qo'llanilishi kerak:

(a) tovarlarni sotish;

(b) xizmatlarni ko'rsatish;

(v) boshqa tomonlar xo'jalik yurituvchi subyektning foizlar, royalti va dividendlar ko'rinishidagi daromadlarni keltiradigan aktivlardan foydalanishi.

Tovarlarga xo'jalik yurituvchi subyekt tomonidan sotish maqsadida ishlab chiqarilgan tovarlar hamda qayta sotish uchun xarid qilingan tovarlar, masalan chakana savdo bilan shug'ullanadigan sotuvchi tomonidan xarid qilingan tovarlar yoki qayta sotish maqsadida saqlanayotgan yer va boshqa mulklar kiradi.

Xizmat ko'rsatish odatda xo'jalik yurituvchi subyektning shartnomada belgilab qo'yilgan topshiriqni kelishilgan davr davomida bajarishini o'z ichiga oladi. Xizmatlar bir yoki bir necha davrlar davomida ko'rsatilgan hollarda ular tegishli davrlar bo'yicha hisobga olinadi.

Xo'jalik yurituvchi subyektning aktivlaridan boshqa tomonlar foydalanishi natijasida quyidagi ko'rinishdagi daromadlar yuzaga keladi:

(a) foizlar – xo'jalik yurituvchi subyektiga tegishli bo'lgan pul mablag'lari yoki ularning ekvivalentlaridan yoki xo'jalik yurituvchi subyektiga to'lanishi kerak bo'lgan summalardan foydalanilgani uchun olinadigan haq;

(b) royalti – xo'jalik yurituvchi subyektiga tegishli bo'lgan uzoq muddatli aktivlar, masalan patentlar, savdo belgilari, avtorlik huquqlari va dasturiy ta'minotlardan foydalanilgani uchun olinadigan haq;

(v) dividendlar – ulushli investitsiyalarning egalariga ularning ayrim turdagi kapitaldagi ulushiga mutanosib ravishda foydaning taqsimlanishi.

Daromadlar xo'jalik yurituvchi subyektining faqat o'zi uchun olingan yoki olinadigan iqtisodiy nafning yalpi tushumini qamrab oladi. Uchinchi tomon nomidan undirib olingan summalar, masalan sotishga soliqlar, tovarlar va xizmatlardan olinadigan soliqlar, qo'shilgan qiymat solig'i, xo'jalik yurituvchi subyektga kelib tushadigan iqtisodiy naf bo'lib xizmat qilmaydi va kapitalning ko'payishiga olib kelmaydi. Shu bois, ular daromaddan chiqarib tashlanadi. Shunga o'xshash, vositachilik munosabatlarida, iqtisodiy nafning yalpi tushumi buyurtmachi nomidan undiriladigan summalarni qamrab oladi, lekin xo'jalik yurituvchi subyektining kapitali oshishiga olib kelmaydi. Buyurtmachi nomidan undirilgan summalar daromad bo'lib hisoblanmaydi. Aksincha, daromad bo'lib vositachilik haqi hisoblanadi.

Milliy hisobchilikda asosiy faoliyatdan olingan daromadlarning muhim qatori sifatida sotishdan sof tushum tarkiblanadi.

Sotishdan sof tushum jami tushumdan sotishga soliqlar (egri soliqlarni) chegirish asosida topiladi.

Sotishdan yalpi foyda sotishdan sof tushumdan sotilgan mahsulot (ish va xizmat)larning tannarxini chegirish orqali topiladi.

Operatsiya natijasida hosil bo'ladigan daromad summasi odatda xo'jalik yurituvchi subyekt bilan xaridor yoki aktivdan foydalanuvchilar o'rtasidagi kelishuvlar asosida aniqlanadi. U olingan yoki olinadigan tovonning haqqoniy qiymati bo'yicha baholanadi, bunda xo'jalik yurituvchi subyekt tomonidan ruxsat etilgan har qanday savdo chegirmalari yoki ulgurji savdo chegirmalari hisobga olinadi.

Tovarlarni (mahsulotlarni) sotilgan qatorga kiritish va tushumlarni daromad sifatida tan olishni moliyaviy hisobotning xalqaro standartlarida quyidagi normalari belgilanadi:

(a) tovarlarga egalik qilish bilan bog'liq bo'lgan ahamiyatli risklar va mukofotlar xaridorga o'tkazilganda;

(b) xo'jalik yurituvchi subyekt sotilgan tovarlarni endilikda egalik huquqigaxos bo'lgan darajada boshqara olmaganida va ularni samarali darajada nazorat qila olmaganida;

(v) daromadning summasini ishonchli darajada baholash mumkin bo'lganda;

(g) operatsiyalar bilan bog'liq bo'lgan iqtisodiy nafning olinishi ehtimoli mavjud bo'lganida;

(d) operatsiya bo'yicha amalga oshirilgan yoki amalga oshiriladigan xarajatlar ishonchli darajada baholana olganda.

Mulkka egalik qilish huquqi bilan bog'liq ahamiyatli risklar va mukofotlar xo'jalik yurituvchi subyekt tomonidan xaridorga o'tkazilishi paytini aniqlash uchun operatsiyaning jihatlarini o'rganish talab etiladi. Aksariyat hollarda, egalik huquqi bilan bog'liq risklar va mukofotlarning o'tkazilishi xaridorga yuridik egalik qilish huquqi yoki tasarruf qilish huquqining o'tishi paytiga to'g'ri keladi.

11.12-jadval

Mahsulot sotishdan olingan yalpi foyda

Ko'rsat kichlar	Hisobot yili		O'tgan yil		Farqi (+;-)	
	Daromad	Xarajat	Daromad	Xarajat	Daromad	Xarajat
Mahsulot (ish va xizmat) larni sotishdan sof tushum	5 180 801 340	x	3 362 225 550	x	1 818 575 790	x
Sotilgan mahsulot (ish va xizmat)lar ni ishlab chiqarish tannarxi	x	3 191 287 162	x	2 474 622 038	x	716 665 124
Sotishdan yalpi foyda	1 989 514 178		887 603 512		1 131 910 666	
Sotilgan mahsulot o'tgan yil bahosi va tannarxida	4 852 124 352	2 865 241 005	3 362 225 550	2 474 622 038	1 489 898 802	390 618 967

$$K_1 = \sum q_{1s0} / \sum q_{0s0}$$

$$K_1 * R_0 - P_0$$

$$\sum q_1 p_k - \sum q_1 p_1$$

Korxonada mahsulot (ish va xizmat)larni sotishdan sof tushum, sotilgan mahsulot (ish va xizmat)larni tannarxi, mahsulot (ish va xizmat)larni sotishdan

yalpi foyda o'tgan yilga nisbatan o'zgarishini omilli tahlili yuzasidan amalga oshirilgan qayta hisoblashlarda sotishdan daromadlar o'tgan yilga nisbatan qiyosiy bahoda 1 418 898 802 ming so'mga, xarajatlar summasi esa 390 618 967 ming so'mga ortganligini ko'rish mumkin.

Mahsulot (ish va xizmat)larni sotishdan yalpi foyda va uning o'zgarishigata'sir etuvchi omillar qatoriga quyidagilar kiradi:

- sotish hajmi;
- mahsulotlar tarkibining o'zgarishi;
- mahsulotlarni sotish bahosining o'zgarishi;
- xomashyolar, materiallar, yoqilg'i sarflari ta'riflari o'zgarishi;
- moddiy va mehnat sarflarining o'zgarishi.

11.13-jadval

Omillar ta'sirini hisob-kitoblari quyidagi tartibda amalga oshiriladi

Ko'rsatkichlar	Formularlar	Izohi
1. Sotishdan yalpi foydaning umumiy o'zgarishi	$\Delta R = R_1 - R_0$	$R_1; R_0$ – joriy va o'tgan davrdagi yalpi foyda summasi
1.1. Sotilgan mahsulot bahosining o'zgarishi hisobiga	$\Delta R_1 = \sum q_1 p_1 - \sum q_1 p_0$	$q_1 p_1$ – joriy davrda sotilgan mahsulot miqdori va bahosi $q_1 p_0$ – joriy davrda sotilgan mahsulot o'tgan yil bahosida
1.2. Xomashyo, materiallar, energiya sarflari ta'rif bahosining o'zgarishi hisobiga	$\sum q_1 p_k - \sum q_1 p_1$	p_k – xom ashyo, materiallar, energiya sarflari ta'rif bahosining o'zgarishi
1.3. Sotilgan mahsulot hajmining o'zgarishi hisobiga	$K_1 = \sum q_1 s_0 / \sum q_0 s_0,$ $K_1 * R_0 - P_0$	K_1 – sotilgan mahsulot hajmining o'zgarishi
1.4. Sotilgan mahsulot tarkibining o'zgarishini sotishdan tushumga ta'siri hisobiga	$R_0 * K_2$ $K_2 = (\sum q_1 p_0 / \sum q_0 p_0 - \sum q_1 s_0 / \sum q_0 s_0)$	$R_0 * K_2$ – sotilgan mahsulot tarkibining o'zgarishining sotishdan tushumga ta'siri hisobiga
1.5. Bir so'mlik mahsulotga xarajat summasining o'zgarishi hisobiga	$\sum q_1 s_0 - \sum q_1 s_k$	s_k – shartli baholar o'zgarishi hisobiga korrektirovka qilingan tannarx
1.6. Sotilgan mahsulot tarkibiy o'zgarishlarining tannarxga ta'siri hisobiga	$\sum q_0 s_0 * K_1 - \sum q_0 s_0$	

Omillar taʼsirini jamlash

Koʻrsatkichlar	mln soʻm
Sotishdan yalpi foydaning umumiy oʻzgarishi	1 131 910 666
1.1. Sotilgan mahsulot bahosining oʻzgarishi hisobiga	328 676 988
1.2. Xomashyo, materiallar, energiya sarflari taʼrif bahosining oʻzgarishi hisobiga	-488 289 775
1.3. Sotilgan mahsulot hajmining oʻzgarishi hisobiga	178 891 297
1.4. Sotilgan mahsulot tarkibining oʻzgarishini sotishdan tushumga taʼsiri hisobiga	1 874 444 428
1.5. Bir soʻmlik mahsulotga xarajat summasining oʻzgarishi hisobiga	-390 618 967
1.6. Sotilgan mahsulot tarkibiy oʻzgarishlarining tannarxga taʼsiri hisobiga	-371 193 305

Korxonada sotishdan olingan yalpi foyda va uning oʻzgarishiga taʼsir etuvchi omillar taʼsirida sotilgan mahsulot bahosining oʻzgarishi (328 676 988 ming soʻm), sotilgan mahsulot hajmining oʻzgarishi (178 891 297 ming soʻm), sotilgan mahsulot tarkibiy oʻzgarishining sotishdan tushumga taʼsiri (1 874 444 428 ming soʻm) ijobiy taʼsir etgan.

Xomashyo va materiallar, energiya safrining taʼrif baholarining oʻzgarishi hisobiga (488 289 775 ming soʻm), bir soʻmlik mahsulotga xarajat summasining oʻzgarishi hisobiga (390 618 967 ming soʻm) hamda sotilgan mahsulot tarkibiy oʻzgarishlarining tannarxga taʼsiri tufayli (371 193 305 ming soʻm) yalpi foyda kamayishi kuzatilgan.

Barcha omillar taʼsirida mahsulot sotishdan yalpi foyda summasi oʻtgan yilga nisbatan 1 131 910 666 ming soʻmga ortgan.

11.7. Moliyaviy natijalar tarkibiga kiruvchi xarajatlarning turlari vaularning tavsifi

Xoʻjalik yurituvchi subyektlar xarajatlari funksiyalar boʻyicha:

- mahsulot ishlab chiqarish xarajatlari;
- sotish xarajatlari;
- maʼmuriy xarajatlar;
- boshqa operatsion xarajatlar;
- moliyaviy xarajatlar;
- favqulodda xarajatlarga tarkiblanadi.

Xoʻjalik yurituvchi subyektlarining xarajatlari mahsulot ishlab chiqarish xarajatlari, davr xarajatlari, moliyaviy xarajatlar va favqulodda xarajatlardan iborat boʻladi.

Xoʻjalik yurituvchi subyektning barcha xarajatlari ularning xususiyati (masalan, eskirish, xomashyolar xaridi, transport xarajatlari, xodimlarga haq toʻlash xarajatlari)ga qarab birlashtiriladi. Masalan:

- foydalanilgan xomashyolar va materiallar;

- xodimlarga haq to'lash xarajatlari;
- eskirish va amortizatsiya xarajatlari;
- boshqa xarajatlarga tarkiblanadi.

Mahsulot (ish va xizmat)lar ishlab chiqarish tannarxiga bevosita mahsulot (ish va xizmat)larni ishlab chiqarish bilan bog'liq bo'lgan, ishlab chiqarish texnologiyasi va uni tashkil etish bilan shartlangan xarajatlar kiritiladi. Ularga quyidagilar tegishli bo'ladi: bevosita va bilvosita moddiy xarajatlar, bevosita va bilvosita mehnat xarajatlari, boshqa bevosita va bilvosita xarajatlar, shu jumladan, ishlab chiqarish xususiyatiga ega bo'lgan ustama xarajatlar.

Davr xarajatlari deganda bevosita ishlab chiqarish jarayoni bilan bog'liq bo'lmagan xarajatlar va sarflar tushuniladi: boshqaruv xarajatlari, mahsulotni sotish xarajatlari va umumxo'jalik ahamiyatiga ega bo'lgan boshqa xarajatlar.

-Davr xarajatlari||ga quyidagi moddalar kiradi.

1. Sotish xarajatlari:

- tovarlarni temir yo'l, havo, avtomobil, dengiz, daryo transportida va ot-ulovda tashish xarajatlari;
- savdo va umumiy ovqatlanish korxonalarini sotish bo'yicha xarajatlari;
- sotish bozorlarini o'rganish bo'yicha xarajatlar (marketingga, reklamagasarflangan xarajatlar);
- yuqorida sanab o'tilmagan sotish bo'yicha boshqa xarajatlar.

2. Ma'muriy xarajatlar

Ma'muriy xarajatlarga quyidagilar kiradi: boshqaruv xodimlariga tegishli bo'lgan mehnatga haq to'lash xarajatlari; boshqaruv xodimlariga tegishli bo'lgan ijtimoiy sug'urtaga ajratmalar; xizmat yengil avtotransportini va xizmat mikroavtobusini saqlash, yollash va ijaraga olish xarajatlari; xo'jalik yurituvchi subyekt va uning tarkibiy bo'linmalarini tashkil etish va ularni boshqarish xarajatlari; boshqaruvning texnik vositalari, aloqa uzellari, signalizatsiya vositalari, hisoblash markazlarini va ishlab chiqarishga tegishli bo'lmagan boshqaruvning boshqa texnik vositalarini saqlash va ularga xizmat ko'rsatish xarajatlari; telekommunikatsiyalar xizmatlari, shu jumladan: mahalliy tarmoqlar abonent raqamidan foydalanganlik uchun to'lov; kanallarni ijaraga berish; ko'chma yo'ldosh va peyjing aloqa; radiochastota spektridan foydalanish; ma'lumotlarni uzatish tarmoqlari, shu jumladan internet uchun haq to'lash; shaharlararo va xalqaro telefon so'zlashuvlari uchun haq to'lash; ma'muriy-boshqaruv ehtiyojlari uchun binolar va xonalar ijarasi uchun haq to'lash; ma'muriy ahamiyatga ega bo'lgan asosiy vositalarni saqlash va ularni tuzatish, shuningdek, eskirish (amortizatsiya) xarajatlari; boshqa ma'muriy xarajatlar;

3. Boshqa operatsiya xarajatlari

Boshqa operatsiya xarajatlariga quyidagilar kiradi: kadrlar tayyorlash va ularni qayta tayyorlash xarajatlari, yangi tashkil etilayotgan xo'jalik yurituvchi subyektida ishlash uchun kadrlar tayyorlash va qayta tayyorlash bundan mustasno; loyiha va qurilish-montaj ishlarida chala ishlarni bartaraf etish xarajatlarini qoplash, shuningdek, obyekt qoshidagi omborgacha transportda tashish chog'idagi shikastlanishlar va buzilishlar, korroziyaga qarshi himoya nuqsonlari tufayli kelib chiqqan taftish xarajatlari (asbob-uskunalarini qismlarga ajratish) va shunga o'xshash boshqa xarajatlar yetkazib berish va ishlarni bajarish shartlarini buzgan yuridik shaxslar hisobiga mazkur xarajatlar chala ishlar, shikastlanish yoki zarar

ko'rish uchun javobgar bo'lgan yetkazib beruvchi yoki boshqa xo'jalik yurituvchi subyektlar hisobiga undirilishi mumkin bo'lmagan darajada amalga oshiriladi; maslahat va axborot xizmatlariga haq to'lash; auditorlik xizmatlariga haq to'lash, o'tkaziladigan auditorlik xizmatlariga haq to'lash; zararlar, jarimalar, penyalar; boshqa operatsion xarajatlar.

3. Moliyaviy faoliyat bo'yicha xarajatlar: banklar va boshqa moliya-kredittashkilotlari kreditlari bo'yicha foizlar; mol-mulkni moliyaviy ijaraga olish (lizing) bo'yicha foizlarni to'lash xarajatlari; chet el valyutasi bilan operatsiyalar bo'yicha salbiy kurs tafovutlari va zararlar; sarflangan (qimmatli qog'ozlarga, sho'ba korxonalariga va hokazolarga) mablag'larni qayta baholashdan ko'rilgan zararlar; o'z qimmatli qog'ozlarini chiqarish va tarqatish bilan bog'liq xarajatlar; moliyaviy faoliyat bo'yicha boshqa xarajatlar.

4. Favqulodda zararlar

Favqulodda zararlar – bu xo'jalik yurituvchi subyektlarning odatdagi faoliyatidan chetga chiquvchi hodisalar yoki operatsiyalar natijasida vujudga keladigan va ro'y berishi kutilmagan odatdan tashqari xarajatlar moddalaridir. Bunga favqulodda moddalar va davr xarajatlari tarkibida aks ettirilishi kerak bo'lgan o'tgan davr moddalari kirmaydi.

U yoki bu moddaning favqulodda zararlar moddasi sifatida aks ettirilishi uchun u quyidagi mezonlarga javob berishi kerak:

- korxonaning odatdagi xo'jalik faoliyatiga xos emaslik;

- bir necha yil mobaynida takrorlanmasligi kerak;

- boshqaruv xodimi tomonidan qabul qilinadigan qarorlarga bog'liq emaslik. Tegishli moddalarni favqulodda xarajatlarga kiritish yoki kiritmaslik to'g'risida qarorlar qabul qilishda ishlar amalga oshiriladigan sharoitlarni hamhisobga olish lozim. Masalan, agar xo'jalik yurituvchi subyekt alohida iqlimsharoitlarida joylashgan bo'lsa, u holda iqlim sharoitlariga bog'liq holdagi ishlaymay turib qolishlar favqulodda deb baholanishi mumkin emas, chunki ushbu modda – bir necha yil mobaynida takrorlanmasligi kerak|| mezoniga javob bermaydi.

Xarajatlar va ular o'zgarishining tahlili

Xarajat ko'rsatkichlari	Satri	O'tgan yil	Hisobot yili	Farqi (+,-)	O'sishi, %
Sotilgan mahsulot (ish va xizmat)larning tannarxi	020	2 474 622 038	3 191 287 162	716 665 124	128.9
Davr xarajatlari, jami	040	568 302 199	752 744 444	184 442 245	132.3
Boshqa operatsion xarajatlar	070	135 306 333	178 630 359	43 324 026	132.0
Hisobot davrining soliq solinadigan foydadan kelgusida chegiriladigan xarajatlari	080	0	0	0	
Moliyaviy faoliyat bo'yicha xarajatlar jami (satr 180+190+200+210), shu jumladan:	170	159 047 300	833 455 050	674 407 750	523.0
Favquloddagi zararlar	230	0	0	0	0
Foyda solig'i	250	16 304 363	30 730 577	14 426 214	188.4
Foydadan boshqa soliqlar va boshqa majburiy to'lovlar	260	40 674 456	83 965 344	43 290 888	206.4
Jami xarajatlar		3 394 256 689	5 070 812 936	1 676 556 247	149.4

Korxonada jami xarajatlar o'tgan yilda 3 394 256 689 ming so'mni, joriy yilda 5 070 812 936 ming so'mni tashkil qilgan. O'tgan yilga nisbatan mutlaq o'zgarishi 1 676 556 247 ming so'mni, o'sish darajasi 149.4 foizni tashkil etgan.

Xarajatlar tarkibi bo'yicha eng yuqori o'zgarish moliyaviy faoliyat bo'yicha xarajatlar qatoriga to'g'ri kelgan. Ushbu tarkib xarajatlar o'tgan yilga nisbatan 5.23 baravarga ortgan. Shuningdek, soliqlar to'lovi bo'yicha xarajatlar ham 188.4 foizga, boshqa soliqlar va yig'imlar bo'yicha xarajatlar 2.06 baravarga ortgan.

Davr xarajatlari va boshqa operatsion xarajatlar o'sishi 132 foizni, mahsulot tannarxini o'sishi 128.9 foizni tashkil qilgan.

11.8. Xarajatlarni baholash va tahlil qilish yo'llari. Xarajatlar o'zgarishiga ta'sir qiluvchi omillar va ularni hisoblash yo'llari

Ishlab chiqarish xarajatlarini baholash moliyaviy hisobotlarning muhim tamoyillaridan biri hisoblanadi. Ishlab chiqarish xarajatlarini baholashda albatta ularning tuzilishi va tabiatini bilish talab etiladi. Ishlab chiqarish xarajatlari

-Xarajatlar tarkibi to'g'risidagi Nizomga muvofiq quyidagi xarajat elementlari bo'yicha tarkiblanadi:

- ishlab chiqarish xarakteridagi bevosita va bilvosita moddiy xarajatlar;
- ishlab chiqarish xarakteridagi bevosita va bilvosita mehnat haqi xarajatlari va ajratmalari;
- ishlab chiqarishda bevosita va bilvosita qatnashayotgan asosiy va nomoddiy aktivlarni eskirish xarajatlari;
- ishlab chiqarish xarakteridagi boshqa bevosita va bilvosita xarajatlar. Ularni baholanishi tarkib bo'yicha bir-biridan keskin farq qiladi. Masalan; mehnat haqini baholanishi hisoblangan mehnat haqi va ajratmalar summasidan yoki mehnat haqi va ajratmalar yuzasidan tan olingan majburiyatlar summasidan kelib chiqib baholanadi.

Asosiy vositalar va nomoddiy aktivlarning amortizatsiya, eskirish qiymatlari belgilangan, qat'iy, normalar asosida hisob-kitob qilingan qiymat bilan baholanadi⁴⁶.

Asosiy aktivlar va nomoddiy aktivlar ularning to'liq boshlang'ich qiymati bo'yicha hisobga olinadi. Asosiy aktivlar va nomoddiy aktivlar qiymatini hisobdan chiqarish ularning qiymati to'liq to'langunga yoki obyekt safdan chiqib ketgunga qadar bo'lgan eskirishini (amortizatsiyani) hisoblash yo'li bilan amalga oshiriladi. Amortizatsiya ajratmalari obyekt foydalanishga topshirilganidan keyingi oydan boshlab amalga oshiriladi. Yerning qiymati amortizatsiya qilinmaydi.

Moliyaviy qo'yilmalar buxgalteriya hisobi standartlariga muvofiq hisobga olinadi.

Majburiyatlar taraflarning kelishuviga binoan pulda o'lchov bilan aks ettiriladi.

Sud qarori bo'yicha yuzaga kelgan majburiyatlar tegishli summada aks ettiriladi.

Potensial majburiyatlar dastlabki haqiqiy bahosi bo'yicha aks ettiriladi.

Ishlab chiqarish xarajatlari tarkibiga kiruvchi moddiy xarajatlarni baholanishi asosiy vositalarni yoki nomoddiy aktivlarni eskirishi, mehnat haqi va ajratmalar baholanishidan keskin farq qiladi. Aylanma aktivlarni baholash quyidagi ikki bahoning eng pasti bo'yicha balans tuzilayotgan sanadagi haqiqiy tannarxi bo'yicha (sotib olish narxi yoki ishlab chiqarish tannarxi) yoki bozor bahosi bo'yicha (sof sotish qiymati) amalga oshiriladi.

Moddiy resurslar tarkibiga kiruvchi va ishlab chiqarish xarajatlarida asosiy element hisoblangan zaxiralarni baholanishini buxgalteriya hisobini milliy standartlari bo'yicha quyidagi turlari tarkiblanadi:

Meyoriy xarajatlar – bular maqsadli xarajatlar bo'lib, hisobot davri boshida rejalashtiriladi va samarali ish olib borishda ularning kelgusi qiymati qancha bo'lishini ko'rsatadi. Bu usul asosan «**standart-kost**» deb nom olgan xarajatlarni hisobga olish tizimida ishlatiladi, va bu usul bir xil turdagi mahsulotlar ishlab chiqaruvchi korxonalarda qo'l keladi. Bu usulda ishlab chiqarishga sarf qilingan materiallar normativ qiymatda baholanadi. Haqiqiy baho bilan normativ qiymat o'rtasidagi farq hisobot davri oxirida aniqlanib, ularga tegishli tartibda tuzatishlar kiritiladi.

Har bir korxonada tashkil topganidan keyin, foyda olish maqsadida, albatta moliyalashtirish bilan shug'ullanadi. Foydani ko'paytirishga yo'naltirilgan aktivlarni boshqarish jarayoni moliyaviy menejmentda leveridj kategoriyasi bilan harakatlanadi.

Leveridj bu – tom ma'noda og'ir narsalarni o'zgartira oladigan ma'lum bir kuch (yelka) bo'lib, uning yordamida nisbatan og'ir yuklarni joyidan ko'chirish imkoni tug'iladi. Iqtisodiyotga tatbiq qilinganda, unga uncha katta bo'lmagan o'zgarish ham natijaviy ko'rsatkichning sezilarli darajada o'zgarishiga olib keluvchi omil sifatida qaraladi. Moliyaviy natijalar to'g'risidagi hisobot moddalarini qayta kopanovka qilish va detallashtirish yo'li bilan aniqlanishi mumkin bo'lgan leveridjni uchta turi mavjud.

Daromad va leveridjni o'zaro bog'liqligi. Bu guruhlashtirishning ma'nosi shuki, sof daromad ishlab chiqarish va moliyaviy xarakterdagi foyda va xarajatlar o'rtasidagi farq bilan bog'liqdir. Ular bir-birlarini to'ldirmaydilar, biroq har bir harakatni boshqarish mumkindir. Bularning hammasi korxonaning bozor

iqtisodiyoti sharoitida bozorning ma'lum qismini egallab, korxonada erkin moliyalashtirishiga xizmat qiladi.

Sof daromadning qiymati ko'p omillarga bog'liqdir. Korxonada faoliyatini moliyaviy boshqaruvi yuzasidan quyidagi ta'sir birliklarini kiritish mumkin:

- moliyaviy resuslarning qanchalik darajada oqilona ishlatilganligi;

- mablag'lar manbasi tuzilmasini.

Mahsulot tannarxining asosiy elementlari bu doimiy va o'zgaruvchan xarajatlar hisoblanadi. Bunda ular orasidagi farq har xil bo'lishi mumkin. Bu farq korxonaning texnika va texnologiya siyosati bilan bevosita bog'liqdir. Mahsulot tannarxining o'zgarishi umumiy sof daromadni o'zgartirishga olib keladi. Asosiy vositalarni moliyalashtirish, doimiy harakatlarni o'sishiga va o'zgaruvchan xarajatlarni kamayishiga olib keladi. Biroq, bu o'zgaruvchanlik to'g'ri chiziq orqali ifodalanmaydi. Shuning uchun doimiy va o'zgaruvchan xarajatlarning optimal nuqtasini topish oson ish emas. Ana shu o'zaro bog'lanish ishlab chiqarish leveridjini tashkil

etadi.

Shunday qilib, ishlab chiqarish leveridji – bu mahsulot tannarxi va ishlab chiqarish hajmini tuzilmalarini o'zgarishi natijasida yalpi foydaga ta'sir ko'rsatishning potentsial imkoniyatidir.

Moliyaviy leveridjda, korxonada o'zining mablag'lari va qarzga olgan mablag'larini moliyalashtirish manbasi sifatida aks ettiriladi. Qarzga olingan mablag'larni ishlatish korxonada uchun ma'lum ushlanishlar bilan bog'liqdir. Korxonaning o'zini mablag'lari bilan uzoq muddatga olingan qarzlarda o'rtasida qanday farq (ularning hajmi) bo'lishi, ularning daromadga ta'siri moliyaviy leveridjda o'rganiladi.

Shunday qilib, moliyaviy leveridj – bu korxonada passividagi uzoq muddatli qarzlarning hajmi va tuzilmasining o'zgarishi orqali foydaga potentsial imkoniyatlarning ta'sir qilishidir.

Umumiy leveridj – bu o'z ichiga uchta narsani ya'ni, tushum, moliyaviy va ishlab chiqarish xarakteridagi xarajatlar va sof daromadni oladi.

Bu umumiy leveridjni tahlil qilish uchun iqtisodiyotda ma'lum bo'lgan, –o'lik nuqtasidan foydalaniladi.

–O'lik nuqtal usuli. Har bir korxonada ishlab chiqarish jarayonida turli xildagi xarajatlarga duch keladi. Yangi hisobotlar rejasiga binoan, mahsulot ishlab chiqarish va uni sotish bo'yicha ikkita xarajat hisobi varianti bor. Birinchi, sobiq iqtisodiyotga xos bo'lgan, xarajatlarni egri va to'g'ri xarajatlarga bo'lish orqali mahsulot tannarxini aniqlash. Ikkinchi variant, bu iqtisodiy rivojlangan mamlakatlarda ko'p qo'llaniladigan sir bo'lib, bunda korxonada xarajatlari o'zgaruvchan (ishlab chiqarish) va doimiy xarajatlarga ajratiladi. O'zgaruvchan xarajatlar sotish hajmiga to'g'ri proporsionaldir. Doimiy xarajatlar esa sotishga bog'liq emasdir. Agar biz doimiy va o'zgaruvchan xarajatlarni doimiy, o'zgaruvchan va yarim o'zgaruvchan xarajatlarga bo'lsak maqsadga muvofiq bo'ladi.

O'rtacha tannarx usuli zaxiralarni o'rtacha bahosida ishlab chiqarish tannarxiga olib borishni, Fifo usuli dastlabki kirimni dastlab chiqarishni, Lifo usuli so'nggi kirimni dastlab hisobdan chiqarishni xarakterlaydi.

Bu usullarni farqlashni ahamiyati shundaki, ularning natijaviy ko'rsatkichga ta'siri turlicha bo'ladi. Masalan; o'rtacha tannarx bo'yicha alohida ishlab chiqarish tannarxiga, Fifo usulida alohida, Lifo usulida alohida ishlab chiqarish tannarxi ko'rsatkichlariga ega bo'linadi. Buning ta'sirida natijaviy ko'rsatkich ham turlichabo'ladi.

Ishlab chiqarish xarajatlarini baholashda boshqa xarajat elementlarini baholanishi xarajatlarning tarkibi bo'yicha farqlanadi. Masalan; xizmatlar shaklida olingan ishlar hajmi ularning haqiqiy qiymati yoki majburiyatlarning tan olingan qiymati bo'yicha baholanadi.

Mahsulot (ish va xizmat)lar tannarxini baholash. 4-son BHMSda TMZlarning mahsulot, ishlar va xizmatlar singari turlari tannarxini aniqlash uchun quyidagi usullar taklif etiladi:

Oddiy usuli – bir turdagi mahsulot (ish va xizmat)larni ishlab chiqaradigan va yarim tayyor mahsulotlar va tugallanmagan ishlab chiqarishga ega bo'lmagan

tashkilotlarda qo'llaniladi. Mahsulot (ish va xizmat)lar birligining tannarxi ishlab chiqarish xarajatlari summasini ishlab chiqarilgan mahsulotlar (ish va xizmat)lar birliklarining umumiy miqdoriga bo'lish yo'li bilan hisoblab chiqariladi.

Me'yoriy usuli – xomashyo, materiallar, mehnat va ishlab chiqarish quvvatidan foydalanishning belgilangan me'yorlari bo'yicha xarajatlarni hisobga olishga asoslangan, u amaliyotda ko'proq qo'llaniladi.

Buyurtma usuli – yakka tartibdagi va mayda turkumli ishlab chiqarishga ega bo'lgan tashkilotlarda qo'llaniladi. Barcha xarajatlar buyurtmaning yakunlanishiga qadar to'laligicha tugallanmagan ishlab chiqarish deb hisoblanadi. Agar ushbu buyurtma bir xildagi mahsulot (ish va xizmat)lar turkumidan iborat bo'lsa, mahsulot (ish va xizmat)lar birligining tannarxi mazkur buyurtma bo'yicha xarajatlar summasini mahsulot birliklari miqdoriga bo'lish orqali aniqlanadi.

Bosqichli usul – boshlang'ich xomashyo va materiallar ishlab chiqarish jarayonida bir

qator bosqich, faza, pog'onalardan o'tadigan ishlab chiqarishda qo'llanadi. Ushbu usulda avval barcha mahsulotlar (ish va xizmat)larning tannarxi, so'ngra uning birligi tannarxi aniqlanadi. Bunda bosqichli usul tashkilotning tarmoqqa mansubligiga bog'liq holda ikki variantda amalga oshirilishi mumkin: yarim tayyor mahsulotli va yarim tayyor mahsulotsiz variantlarda.

Xarajatlarni inventar baholash usuli (savdoda). Usul tanlovi TMZlarnomenklaturasiga va ularning turi, ishlab chiqarish turi, uning murakkabligi, tugallanmagan ishlab chiqarish mavjudligi, ishlab chiqarish jarayonining qancha davom etishiga bog'liq bo'ladi. Hisob siyosatida tanlangan usul ochiq ko'rsatiladi.

TMZlarni qayta baholash. Korxonada hisob siyosatida TMZlar qiymatini aniqlashtirish davriyligi ham ochiq ko'rsatiladi, bu aniqlashtirish TMZlarni joriy qiymatiga sotishning sof qiymatiga muvofiqlashtirish (agar sotishning sof qiymati tannarxdan past bo'lsa, qiymatni arzonlashtirish) maqsadida amalga oshiriladi.

TMZlarni hisobdan chiqarishda baholash. Korxonada ishlab chiqarishga hisobdan chiqariladigan tovar-moddiy zaxiralarni baholash usulini mustaqilravishda belgilaydi:

Xarid qilingan materiallar birligi tannarxi bo'yicha. Bu usul maxsus loyihalar uchun mo'ljallangan buyumlarga, ular sotib olingan yoki ishlab chiqilganligidan qat'iy nazar qo'llaniladi.

O'rtacha tortilgan qiymat bo'yicha (AVECO). Tovard-moddiy zaxiralar har bir birligining qiymati davr boshida aynan bir xil birliklarning o'rtacha tortilgan qiymati va davr mobaynida xarid qilingan yoki ishlab chiqarilgan aynan bir xil birliklarning qiymatidan kelib chiqib aniqlanadi. TMZlar har bir birligi qiymatini AVECO usuli bo'yicha aniqlash davr boshidagi tovar-moddiy zaxiralar qoldig'ining tannarxi va miqdori hamda ushbu davr mobaynida kelib tushgan tovar-moddiy zaxiralarning tannarxi va miqdoridan shakllanadigan, aynan bir xil birliklarning umumiy tannarxini ularning umumiy miqdoriga bo'lish yo'li bilan amalga oshiriladi. O'rtacha qiymat tashkilot tomonidan tanlangan usulga qarab davriy yoki TMZlarning har bir yangi turkumi kelib tushishiga ko'ra hisoblab chiqarilishi mumkin.

Vaqt bo'yicha birinchi xaridlar paytida TMZlar tannarxi bo'yicha (FIFO). TMZlarning chiqib ketayotgan birliklari tannarxiga birinchi navbatda xarid qilingan yoki ishlab chiqarilgan zaxiralarning qiymati kiradi, davr oxiridagi tovar-moddiy zaxiralar qiymati esa oxirgi bo'lib xarid qilingan yoki ishlab chiqarilgan zaxiralar birliklarining umumiy qiymatidan tashkil topadi.

Tovard-moddiy zaxiralarning har bir guruhi (turi) bo'yicha hisobot davri mobaynida qiymatni aniqlashning bittagina usuli qo'llaniladi. Qo'llanadigan usul hisob siyosatida ham aks ettirilishi lozim.

11.16-jadval

Zaxiralarni baholash usullarining ustunlik va kamchiliklari

№	Usullar	Ustunligi	Kamchiligi
1.	FIFO	TMZlarni real baholash imkonini beradi	Xarajatlarning eskirishiga olib keladi; foydani potensial tarzda oshiradi; zaxiralar hisobini qiyinlashtiradi
2.	LIFO	Ishlab chiqarish xarajatlarinireal bo'lishini va foydaning asosligini ta'minlaydi	Zaxiralarni past bahoda baholashgaolib keladi; zaxiralar hisobini qiyinlashtiradi
3.	AVECO	Foydalanish oson, hisob-kitoblar kam	Haqiqatdan farq qiluvchi zaxiralar vaishlab chiqarish xarajatlarini baholashga olib keladi
4.	NIFO	Zaxiralar va ishlab chiqarish xarajatlarini real baholash imkonini beradi	Har safar xarajat paytida TMZlar bahosini aniqlash bo'yicha ko'p harakat qilish talab qilinadi

5.	Normativ qiymat usuli	Zaxiralar hisobini yengillashtiradi, chunki ularni qiymati bo'yicha qayd qilishning hojati yo'q	Normativ qiymat joriy qiymatni aks ettirmasligi va shuning uchun zaxiralar qiymatini buzib ko'rsatishi mumkin
----	-----------------------	---	---

Amaliyotda xo'jalik yurituvchi subyektlarda mahsulotga talabning mavsumiyligi, bozor konyunkturasining o'zgarishi natijasida ishlab chiqarish faoliyati vaqtinchalik to'xtatilish holatlari yuz berishi mumkin. Ushbu vaziyatda ishlab chiqarish bilan bog'liq ayrim xarajatlar, xususan, ushbu ishlab chiqarish bilan bog'liq ish haqi, asosiy vositalarga amortizatsiya xarajatlari to'xtatilmaydi. Chunki ishlab chiqarish jarayoni to'xtagani bilan ishlab chiqarish bilan bog'liq barcha ishchi xodimlar ishdan bo'shatilmaydi va bu ishchilarga ularni saqlab turish uchun hech bo'lmaganda minimal daraja bo'lsa ham, ish haqi hisoblanadi, shuningdek, ushbu ishlab chiqarish bilan bog'liq amortizatsiya xarajatlari ham amalga oshiriladi.

Xarajatlar o'zgarishiga ta'sir etuvchi omillar qatoriga quyidagilarni kiritish mumkin.

Bevosita va bilvosita moddiy xarajatlar o'zgarishiga ta'sir etuvchi omillar: moddiy sarflar me'yoring o'zgarishi; moddiy sarflar birligi bahosining o'zgarishi.

Bevosita va bilvosita mehnat haqi xarajatlarining o'zgarishiga ta'sir etuvchi omillar: ishchilar sonining o'zgarishi; bir ishchiga to'g'ri keladigan mehnat haqining o'zgarishi.

Ish haqidan ajratmalarning o'zgarishiga ta'sir etuvchi omillar: ajratmalar bazasining o'zgarishi, ajratmalar stavkasining o'zgarishi.

Amortizatsiya xarajatlarining o'zgarishiga ta'sir etuvchi omillar: amortizatsiyalanadigan qiymat o'zgarishi; amortizatsiya normalarining, tartiblarining o'zgarishi.

Boshqa xarajatlar sarfiga ta'sir etuvchi birliklar yuqoridagi tarkibga kirmaydigan va alohida tarkiblanadigan xarajatlarning turiga qarab o'zgaradi.

Davr xarajatlari o'zgarishiga ta'sir etuvchi birliklar sotish, ma'muriy, boshqa operatsion xarajatlar tarkibidan kelib chiqib o'rganiladi.

Moliyaviy xarajatlar o'zgarishiga ta'sir etuvchi birliklar ularning shakllanish tarkibidan kelib chiqib baholanadi.

Favqulodda xarajatlar oldindan rejalashtirilmaydi, ularning yuzaga chiqishi oldindan ko'zda tutilmaydi va tasodifiy tasnifga ega.

11.9. Asosiy va umumxo'jalik faoliyati foydasi (zarari), ularni aniqlash va tahlil qilish yo'llari

Xo'jalik yurituvchi subyekt asosiy va umumxo'jalik faoliyatidan moliyaviy natijalari foydaning quyidagi ko'rsatkichlari bilan tavsiflanadi.

A).Mahsulotni sotishdan olingan yalpi foyda, bu sotishdan olingan sof tushum bilan sotilgan mahsulotning ishlab chiqarish tannarxi o'rtasidagi tafovut sifatida aniqlanadi:

$$YaF = SST - IT$$

Bu yerda:

YaF – yalpi foyda;

SST – sotishdan olingan sof tushum;

IT – sotilgan mahsulotning ishlab chiqarish tannarxi.

B).Asosiy faoliyatdan ko'rilgan foyda, bu mahsulotni sotishdan olingan yalpi foyda bilan davr xarajatlari o'rtasidagi tafovut va plyus asosiy faoliyatdan ko'rilgan boshqa daromadlar yoki minus boshqa zararlar sifatida aniqlanadi:

$$AFF = YaF - DX + BD - BZ$$

Bu yerda:

AFF – asosiy faoliyatdan olingan foyda;DX –

davr xarajatlari;

BD – asosiy faoliyatdan olingan boshqa daromadlar;BZ –

asosiy faoliyatdan ko'rilgan boshqa zararlar.

S). Umumxo'jalik faoliyatidan olingan foyda (yoki zarar), bu asosiy faoliyatdan olingan foyda summasi plyus moliyaviy faoliyatdan ko'rilgan daromadlar va minus zararlar sifatida hisoblab chiqiladi:

$$UF = AFF + MD - MX$$

Bu yerda:

UF – umumxo'jalik faoliyatidan olingan foyda; MD –

moliyaviy faoliyatdan olingan daromadlar;MX –

moliyaviy faoliyat xarajatlari.

11.17-jadval

Asosiy va umumxo'jalik faoliyatidan olingan foyda zararlar tahlili

Asosiy faoliyat natijasi ko'rsatkichlari	Satri	O'tgan yil	Hisobot yili	Farqi (+,-)	O'sishi, %
Mahsulot (ish va xizmat)larni sotishdan sof tushum	010	3 362 225 550	5 180 801 340	1 818 575 790	154.0
Sotilgan mahsulot (ish va xizmat)larning tannarxi	020	2 474 622 038	3 191 287 162	716 665 124	128.9
Mahsulot (ish va xizmat)larni sotishning yalpi foydasi (zarari) (satr 010-020)	030	887 603 512	1 989 514 178	1 131 910 666	224.2
Davr xarajatlari,	040	568 302 199	752 744 444	184 442 245	132.3

jami (sitr 050+060+070+08 0), shu jumladan:					
Boshqa operatsion xarajatlar	070	135 306 333	178 630 359	43 324 026	132.0
Hisobot davrning soliq solinadigan foydadan kelgusida chegiriladigan xarajatlari	080	-	-	-	-
Asosiy faoliyatning boshqa daromadlari	090	-	-	-	-
Asosiy faoliyatning foydasi (zarari) (sitr 030- 040+090)	100	454 607 646	1 415 400 0 93	960 792 447	3.12
Moliyaviy faoliyatning daromadlari:	110				
Dividendlar shaklidagi daromadlar; foizlar shaklidagi daromadlar; moliyaviy ijaradan daromadlar; valyuta kursi farqidan daromadlar; moliyaviy faoliyatning boshqa daromadlari	120 - 160	269 112 080	506 789 162	237 677 082	188.1
Moliyaviy faoliyat bo'yicha xarajatlar:	170				
Foizlar shaklidagi xarajatlar;	180 -	159 047 300	833 455 050	674 407 750	523.9

Moliyaviy ijara bo'yicha foizlar shaklidagi xarajatlar; valyutakursi farqidan zararlar; moliyaviy faoliyat bo'yicha boshqa xarajatlar	210				
Umumxo'jalik faoliyatidan moliyaviy natija		564 672 426	1 088 734 2 05	524 061 779	192.9

Korxonada umumxo'jalik faoliyatidan moliyaviy natijalar tahlilidan shuni xulosa qilish mumkinki, o'tgan yilga nisbatan umumxo'jalik faoliyati natijasi 524 061 779 ming so'mga yoki 192.9 foizga ortgan. Bu o'zgarishlar asosan asosiy faoliyat natijasidagi ijobiy farqlanishlar hisobiga ro'y bergan. Negaki, joriy davrdamoliyaviy faoliyatdan daromadlar 188.1 foizga o'sgan holda, moliyaviy faoliyatdan xarajatlar 523.1 foizga ortishi kuzatilgan. Ya'ni moliyaviy faoliyatdan daromadlardagi o'zgarishlardan 3 baravar ko'p xarajatlar ortishiga yo'l qo'yilgan.

Xo'jalik umumiy (oddiy) faoliyatidan keladigan daromadlar va xarajatlar moddalari muayyan miqdorga etsa va xo'jalik yurituvchi subyektning faoliyati operatsiyalari mazmuni juda muhim bo'lsa, bu moddalarning mohiyati va miqdori ochib ko'rsatilishi kerak.

Moliyaviy hisobotlarga, tushuntirishlarda ochib ko'rsatishni talab qiladigan muhim xo'jalik operatsiyalariga quyidagilar kiradi⁴⁷:

- mahsulotni sotishning sof qiymatiga qadar TMZni qayta baholab, kamaytirish yoki asosiy vositalar qiymati tiklanmay turib, uni qayta baholab narxini arzonlashtirish, shuningdek, bunday qayta baholashlarni bekor qilish;

- xo'jalik yurituvchi subyekt faoliyatini kechiktirish, shuningdek, kechiktirishga xarajatlar bo'yicha har qanday zaxiralarni bekor qilish;

- uzoq muddatli investitsiyalarni tugatish;

- faoliyatini to'xtatish;

- sud jarayonlarini yo'lga qo'yish;

- zaxiralarni bekor qilish.

11.10. Favqulodda foyda va zararlar tahlili

Foydaning joriy ko'rsatkichi uning o'tgan yillarga tegishli qismi, kelgusidagi kutilishlarini prognoz, ya'ni bashorat qilishda daromad va xarajatlarning alohida tarkibiy qismlarini baholash lozim. Ana shunday tarkibiy birliklardan biri bu favqulodda foyda va zararlar hisoblanadi.

Foyda va zararlarni bashoratlashda uning tarkibiy elementlarining takroriylikiga muhim ahamiyat qaratiladi. Lekin, favqulodda moddalar bunday xususiyatga ega emas.

Shu sababli, ushbu tarkibni o'rganishda favqulodda foyda va zararlarning yuzaga chiqishiga muhim ahamiyat qaratish lozim.

Favqulodda daromad (zarar) – xo'jalik yurituvchi subyektning odatdagi faoliyatidan aniq farq qiladigan, ya'ni tez-tez yoki muntazam sodir bo'lmaydigan voqealar yoki bitimlar natijasida

yuz bergan daromadlar yoki xarajatlardir.

U yoki bu moddaning favqulodda zararlar sifatida aks ettirilishi uchun u quyidagi mezonlarga javob berishi kerak:

- korxonaning odatdagi xo'jalik faoliyatiga xos emaslik;

- bir necha yil mobaynida takrorlanmasligi kerak;

- boshqaruv xodimi tomonidan qabul qilinadigan qarorlarga bog'liq emaslik. Tegishli moddalarni favqulodda zararlar qatoriga kiritish yoki kiritmaslik to'g'risida qarorlar qabul qilishda ishlar amalga oshiriladigan sharoitlarni ham

hisobga olish lozim.

Foyda va zararlarining ushbu qatori favqulodda holatlar ya'ni taraflarning xohish irodasi va harakatlariga bog'liq bo'lmagan, tabiat hodisalari (zilzila, ko'chkilar, bo'ron, qurg'oqchilik va boshqalar), boshqa tabiiy ofatlar yoki ijtimoiy-iqtisodiy vaziyatlar (urush holati, qamal holati, davlat manfaatlarini ko'zlab

importni hamda eksportni ta'qiqlash va boshqalar) keltirib chiqargan muayyan sharoitlardagi favqulodda, oldini olib bo'lmaydigan va kutilmagan holatlar bo'yicha majburiyatlari tufayli yuzaga chiqadi⁴⁸.

11.18-jadval

Favqulodda foyda va zararlar tahlili

Ko'rsatkichlar	Satri	O'tgan yil	Hisobot yili	Farqi (+;-)	O'sishi, %
1	2	3	4	5	6
Favquloddagi foyda va zararlar	230	0	0	0	0
Foyda solig'ini to'lagunga qadar foyda (zarar) (satr 220+/-230)	240	564 672 426	1 088 734 205	524 061 779	192.9
Foyda solig'i	250	16 304 363	30 730 577	14 426 214	188.4
Foydadan boshqa soliqlar va boshqa majburiy to'lovlar	260	40 674 456	83 965 344	43 290 888	206.4
Hisobot davrining sof foydasi (zarari) (satr 240-250-260)	270	507 693 607	974 038 284	466 344 677	192.1

Korxonada joriy davrda va o'tgan davrda ham favqulodda daromadlar va xarajatlar qayd etilmagan. Soliq to'loviga qadar foyda summasi o'tgan yilga nisbatan 524 061 779 ming so'mga yoki 192.9 foizga ortgan. Foyda solig'i bo'yicha o'zgarish 14 426 214 ming so'mga o'tgan yilga nisbatan ko'p to'langan. Foydadan boshqa soliqlar va to'lovlar summasi ham o'tgan yilga nisbatan 43 290 888 ming so'mga ortgan.

11.11. Soliq to'langunga qadar foyda tahlili

Korxonada faoliyatining umumiy natijasi soliq to'loviga qadar moliyaviy natijada jamlanadi. Soliq to'loviga qadar foyda – foyda solig'i va boshqa soliqlar to'lovining obyekti bo'lganligi sababli uning nomlanishida –soliq to'loviga qadar so'ziga urg'u berilgan. Soliq to'loviga qadar foyda summasidan foyda solig'i hamda foydadan boshqa soliqlar va majburiy to'lovlar amalga oshiriladi.

Amaldagi, -Xarajatlar tarkibi to'g'risidagi nizomga muvofiq ushbu jamlangan qatorni aniqlash uslubiyotini belgilash mumkin.

Soliq to'languncha olingan foyda, u umumxo'jalik faoliyatidan olingan foyda plus favqulodda (ko'zda tutilmagan) vaziyatlardan ko'rilgan foyda vaminus zarar sifatida aniqlanadi:

$$STF = UF + FF - FZ$$

Bu yerda:

STF – soliq to'languncha olingan foyda; FF – favqulodda vaziyatlardan olingan foyda;
FZ – favqulodda vaziyatlardan ko'rilgan zarar.

Yilning sof foydasi, u soliq to'langandan keyin xo'jalik yurituvchi subyekt ixtiyorida qoladi, o'zida foydadan to'lanadigan soliqni va minus qonun hujjatlaridanazarda tutilgan boshqa soliqlar va to'lovlarni chiqarib tashlagan holda soliqlar to'langunga qadar olingan foydani ifodalaydi:

$$SF = STF - DS - BS$$

Bu yerda:

SF – sof foyda;
DS – daromad solig'i;BS – boshqa soliqlar.

11.19-jadval

Sof foyda va uning omilli tahlili

Asosiy faoliyat natijasi ko'rsatkichlari	Satri	O.,tgan yil	Hisobot yili	Farqi (+,-)	O.,sishi, %
Mahsulot (ish va xizmat)larni sotishdan sof tushum	010	3 362 225 550	5 180 801 340	1 818 575 790	154.0
Sotilgan mahsulot (ish va xizmat)larning tannarxi	020	2 474 622 038	3 191 287 162	716 665 124	128.9
Mahsulot (ish va xizmat)larni sotishning yalpi foydasi (zarari) (satr 010-020)	030	887 603 512	1 989 514 178	1 131 910 666	224.2
Davr xarajatlari,	040	568 302 199	752 744 444	184 442 245	132.3

jami (sitr 050+060+070+080), shu jumladan:					
Boshqa operatsion xarajatlar	070	135 306 333	178 630 359	43 324 026	132.0
Hisobot davrning soliq solinadigan foydadan kelgusida chegiriladigan xarajatlari	080	-	-	-	-
Asosiy faoliyatning boshqa daromadlari	090	-	-	-	-
Asosiy faoliyatning foydasi (zarari) (sitr 030-040+090)	100	454 607 646	1 415 400 093	960 792 447	3.12
Moliyaviy faoliyatning daromadlari:	110				
Dividendlar shaklidagi daromadlar; foizlar shaklidagi daromadlar; moliyaviy ijaradan daromadlar; valyuta kursi farqidan daromadlar; moliyaviy faoliyatning boshqa daromadlari	120-160	269 112 080	506 789 162	237 677 082	188.1
Moliyaviy faoliyat bo'yicha xarajatlar:	170				
Foizlar shaklidagi xarajatlar; moliyaviy ijara bo'yicha foizlar shaklidagi xarajatlar; valyuta kursi farqidan zararlar; moliyaviy faoliyat bo'yicha boshqa xarajatlar	180-210	159 047 300	833 455 050	674 407 750	523.9
Umumxo'jalik faoliyatidan	220	564 672 426	1 088 734 205	524 061 779	192.9

moliyaviy natija					
Favquloddagi foyda va zararlar	230	0	0	0	0
Foyda solig'ini to'lagunga qadar foyda (zarar) (sitr 220+/-230)	240	564 672 426	1 088 734 205	524 061 779	192.9
Foyda solig'i	250	16 304 363	30 730 577	14 426 214	188.4
Foydadan boshqa soliqlar va boshqa majburiy to'lovlar	260	40 674 456	83 965 344	43 290 888	206.4
Hisobot davrining sof foydasi (zarari) (sitr 240-250-260)	270	507 693 607	974 038 284	466 344 677	192.1

Korxonada o'tgan yilga nisbatan barcha ko'rsatkichlar bo'yicha ijobiy natijalarga erishilgan.

Jumladan:

- sotishdan yalpi foyda summasi o'tgan yilga nisbatan 1 131 910 666 ming so'mga yoki 224.2 foizga ortgan;
- davr xarajatlari o'tgan yilga nisbatan 184 442 245 ming so'mga yoki 133.2 foizga o'sgan;
- moliyaviy faoliyatdan daromadlar 237 677 082 ming so'mga yoki 188.1 foizga oshgan;
- moliyaviy faoliyatdan xarajatlar 674 407 750 ming so'mga yoki 523.9 foizga ortgan;
- umumjo'jalik faoliyati natijasi 524 061 779 ming so'mga yoki 192.9 foizga ortgan;
- foyda solig'ini to'lagunga qadar foyda summasi o'tgan yilga nisbatan 524 061 779 ming so'mga yoki 192.9 foizga ortgan;
- sof foyda summasi o'tgan yilga nisbatan 466 344 677 ming so'mga yoki 192.1 foizga ortgan.

11.12. Byudjetga to'lovlar va ajratmalarning tahlili

Byudjetga to'lovlar va ajratmalar deganda korxonalarining soliqlar va boshqa majburiy to'lovlari bo'yicha majburiyatlar tushuniladi. Ushbu majburiyatlar qisqa muddatli majburiyatlar hisoblanadi. Chunki qonunchilikka muvofiq ular joriy davrda qoplanishi zarur.

Soliqlar deganda – muayyan miqdorlarda undiriladigan, muntazam, qaytarib berilmaydigan va beg'araz xususiyatga ega bo'lgan, byudjetga yo'naltiriladigan majburiy pul to'lovlari tushuniladi⁴⁹.

Boshqa majburiy to'lovlar deganda – davlat maqsadli jamg'armalariga majburiy pul to'lovlari, bojxona to'lovlari, shuningdek, vakolatli organlar hamda mansabdor shaxslar tomonidan yuridik ahamiyatga molik harakatlarni to'lovchilarga nisbatan amalga oshirish uchun, shu jumladan muayyan huquqlarni yoki litsenziyalar va boshqa ruxsat beruvchi hujjatlarni berish uchun to'lanishi lozim bo'lgan yig'imlar, davlat boji tushuniladi⁵⁰.

Soliqlarga quyidagilar kiradi:

- 1) yuridik shaxslardan olinadigan foyda solig'i;
- 2) jismoniy shaxslardan olinadigan daromad solig'i;
- 3) qo'shilgan qiymat solig'i;

- 4) aksiz solig'i;
- 5) yer qa'ridan foydalanuvchilar uchun soliqlar va maxsus to'lovlar;
- 6) suv resurslaridan foydalanganlik uchun soliq;
- 7) mol-mulk solig'i;
- 8) yer solig'i;
- 10) benzin, dizel yoqilg'isi va gaz ishlatganlik uchun olinadigan soliq.

Boshqa majburiy to'lovlar jumlasiga quyidagilar kiradi:

- 1) davlat maqsadli jamg'armalariga majburiy to'lovlar:
  - yagona ijtimoiy to'lov;
  - byudjetdan tashqari Pensiya jamg'armasiga fuqarolarning sug'urta badallari;

davlat maqsadli jamg'armalariga majburiy ajratmalar; Respublika yo'l jamg'armasiga yig'implar;

2) davlat boji;

3) bojxona to'lovlari;

4) ayrim turdagi tovarlar bilan chakana savdo qilish va ayrim turdagixizmatlarni ko'rsatish huquqi uchun yig'im.

Soddalashtirilgan tartibida to'lanadigan soliqlarga:

- yagona soliq to'lovi;
- yagona yer solig'i;
- tadbirkorlik faoliyatining ayrim turlari bo'yicha qat'iy belgilangan soliq.

Shuningdek, davlat umummilliy dasturlarini amalga oshirish davrida tegishli jamg'armalar tashkil etilishi mumkin bo'lib, ularga qonun hujjatlarida nazarda tutilgan tartibda majburiy to'lovlar belgilanadi.

Soliq va majburiy to'lovlar bo'yicha korxonalarining majburiyatlariga quyidagilar kiradi:

- o'z soliq majburiyatlarini o'z vaqtida va to'liq hajmda bajarishi;
- qonun hujjatlariga muvofiq buxgalteriya hisobini yuritishi, moliyaviy va soliq hisobotini tuzishi;
- davlat soliq xizmati organlariga va boshqa vakolatli organlarga imtiyozlar olish huquqini tasdiqlovchi hujjatlarni taqdim etishi;
- soliq tekshiruvlari o'tkazilayotgan vaqtda davlat soliq xizmati organlariga soliqlar va boshqa majburiy to'lovlarni hisoblab chiqarish, to'lash bilan bog'liq hujjatlar hamda ma'lumotlarni taqdim etishi;
- davlat soliq xizmati organlarining va boshqa vakolatli organlarning hamda ular mansabdor shaxslarining qonuniy talablarini bajarishi, shuningdek, mazkur organlarning, ular mansabdor shaxslarining qonuniy faoliyatiga to'sqinlik qilmasligi shart.

Soliqlar va boshqa majburiy to'lovlarning tahlili quyidagi bosqichda amalga oshiriladi:

- soliqlar va boshqa majburiy to'lovlar bo'yicha ishonchli va to'liq axborotmanbaini shakllantirish;
- soliqlar va boshqa majburiy to'lovlar bo'yicha korxonada va soliq organidagi ma'lumotlarni taqqoslash;
- soliqlar va boshqa majburiy to'lovlarning o'zgarish dinamikasini aniqlash;
- soliqlar va boshqa majburiy to'lovlar o'zgarishiga ta'sir qiluvchi omillarni aniqlash va ularning ta'sirini hisoblash;
- soliqlar va boshqa majburiy to'lovlar tahlili yuzasidan yakuniy xulosalarni shakllantirish;
- ichki va tashqi imkoniyatlardan natijaviy omilga ta'sir etishini boshqarish yuzasidan qarorlarni tayyorlash va realizatsiya qilish.

11.20-jadval

Soliqlar va boshqa majburiy to'lovlarning tarkibi tahlili

Ko'rsatkichlar nomi	Satri	O'tgan yil	Hisobot yili	Farqi (+,-)	O'sishi, %
1. Yuridik shaxslardan olinadigan foyda solig'i	280	16 304 363	30 730 577	14 426 214	188.4
2. Jismoniy shaxslardan olinadigan daromad solig'i	290	191 645 223	258 722 106	67 076 883	135.1
shu jumladan: shaxsiy jamg'arib boriladigan pensiya hisobvaraqlariga ajratmalar	291				
3. Obodonlashtirish va ijtimoiy infratuzilmani rivojlantirish solig'i	300	40 674 456	83 965 344	43 290 888	206.4
4. Qo'shilgan qiymat solig'i	310	271 325 645	417 841 490	146 515 845	153.8
5. Aksiz solig'i	320	-	-	-	-
6. Yer osti boyliklaridan foydalanganlik uchun soliq	330	-	-	-	-
6. Suv resurslaridan foydalanganlik uchun soliq	340	2 256 400	3 942 012	1 685 612	174.7
7. Yuridik shaxslarning mol-mulkiga solinadigan soliq	350	213 121 506	313 560 412	82 438 906	146.9
8. Yuridik shaxslardan olinadigan er solig'i	360	125 642 301	138 625 410	12 983 109	110.4

Korxonada foydadan soliq to'lovi o'tgan yilga nisbatan 14 426 214 mingso'mga yoki 188.4 foizga ortgan. Jismoniy shaxslardan olinadigan daromad solig'i o'tgan yilga nisbatan 67 076 883 ming so'mga yoki 135.1 foizga, obodonlashtirish va ijtimoiy infratuzilmani rivojlantirish solig'i o'tgan yilga nisbatan 43 290 888 ming so'mga yoki 206.4 foizga, qo'shilgan qiymati solig'i 146 515 845 ming so'mga yoki 153.8 foizga, suv resurslaridan foydalanganlik solig'i 1 685 612 mingso'mga yoki 174.7 foizga, mol-mulk solig'i to'lovi o'tgan yilga nisbatan 82 438 906 ming so'mga yoki 146.9 foizga ortgan.

11.13. Soliq to'lovlari dinamikasi, ularning natijaviy ko'rsatkichlar bilan qiyosiy tahlili

Zamonaviy talablarga javob beradigan soliq tizimini yaratish iqtisodiyotni jadal rivojlantirish, tadbirkorlik faoliyati uchun qulay sharoitlar yaratish, investitsiya muhitini yaxshilash hamda ishlab chiqarish va xizmat ko'rsatish ko'lamini kengaytirishning asosiy shartlaridan biridir.

Jumladan, bu yo'nalishda soliq tizimini takomillashtirish jarayonida xo'jalik yurituvchi subyektlarga nisbatan soliq yukini izchil kamaytirish maqsadida, eng avvalo, ularning daromadlaridan undiriladigan bevosita soliqlarning salmog'ini kamaytirish muhim ahamiyat kasb etmoqda. Albatta, soliq yukini kamaytirish natijasida korxonalarda o'z ixtiyorida qoladigan mablag'lardan ishlab chiqarishni zamonaviylashtirish, uning samaradorligini oshirish maqsadida investitsiya faoliyatini kengaytirish hamda xodimlar mehnatini yanada rag'batlantirish imkoni paydo bo'lmoqda.

Mamlakatimizda ijtimoiy va iqtisodiy sohalarida amalga oshirilayotgan tarkibiy o'zgartirishlar va islohotlarning mantiqiy davomi sifatida, jumladan, 2017- 2021-yillarda O'zbekiston Respublikasini rivojlantirishning beshta ustuvor yo'nalishi bo'yicha Harakatlar strategiyasida belgilangan, soliq solish tizimini izchillik bilan soddalashtirish, soliq solinadigan bazani kengaytirish orqali soliq yukini pasaytirish kabi vazifalar belgilangan.

Ushbu vazifalar ijrosi yuzasidan, shuningdek, soliq ma'muriyatchiligining zamonaviy uslublarini joriy etish, soliqlar va boshqa majburiy to'lovlar yig'iluvchanligini oshirish maqsadida joriy 2018-yilning 18-iyulida Prezidentimizning –Soliq ma'muriyatchiligini tubdan takomillashtirish, soliqlar va boshqa majburiy to'lovlarning yig'iluvchanligini oshirish chora-tadbirlari to'g'risidagi Farmoni qabul qilindi.

Mazkur Farmon bilan soliq tizimini takomillashtirish, soliqlar va boshqa majburiy to'lovlarning yig'iluvchanlik darajasini oshirish maqsadida davlat soliq xizmati organlari tizimini isloh qilishning muhim yo'nalishlari belgilab berildi.

Jumladan, soliq ma'muriyatchiligi jarayoniga zamonaviy axborot- kommunikatsiya texnologiyalari va ilg'or avtomatlashtirilgan tahlil uslublarini keng joriy etish, soliq to'lovchilarga, eng avvalo, tadbirkorlik subyektlariga to'g'ridan-to'g'ri muloqotsiz elektron xizmat ko'rsatishga to'liq o'tish vazifasi belgilandi. Bundan ko'zlangan asosiy maqsad, bir tomondan soliq to'lovchilarning behuda qog'oz, yo'l va boshqa sarf-xarajatlarini kamaytirsa, ikkinchi tomondan ta'magirlik kabi korrupsiya holatlarini oldini olishga xizmat qiladi.

Shuningdek, soliq majburiyatlarini bajarishda soliq to'lovchilarga har tomonlama ko'maklashish, ularning huquqiy madaniyatini oshirish va soliqqa oid huquqbuzarliklar profilaktikasining ta'sirchan mexanizmlarini ishlab chiqish hamda soliq nazoratini amalga oshirishning zamonaviy uslublarini joriy etish kabi vazifalar yuqorida aytib o'tilgan ezgu maqsadlarni ko'zda tutadi.

Makroiqtisodiy ko'rsatkichlar dinamikasi va hududlarning soliq salohiyatini tizimli tahlil etish orqali soliq solish obektlarini to'liq qamrab olishni ta'minlash va soliq solinadigan bazani kengaytirish bo'yicha samarali chora-tadbirlarni amalga oshirish vazifasi esa mahalliy byudjetlarning daromad bazasini oshirib, ularning mustaqilligini ta'minlashga xizmat qiladi.

Xo'jalik yurituvchi subyektlar o'rtasida –sog'lom raqobatni ta'minlash va –xufyona biznesni yuritish tartiblarini oldini olish yuzasidan ham qator yangi tartiblar belgilanmoqda.

O'tgan davr mobaynida xo'jalik yurituvchi subyektlarda tekshirishlarni va ularning faoliyatiga asossiz aralashishlarni qisqartirish natijasida qator ijobiy natijalarga erishildi va bu jarayonlar davom ettirilmoqda.

Xo'jalik yurituvchi subyektlar faoliyatini rejadan tashqari va muqobil tekshirishlarning bekor qilinganligi, hisobotlarning shakli va topshirish muddatlari soddalashtirilganligi, yangidan imtiyozlar preferensiyalarning joriy etilishi bilan korxonalar ixtiyorida qoladigan mablag'lar hajmi va ularning samaradorligi hisobiga, byudjetga to'lovlar va tushumlarning salmog'idan o'sish tendensiyalari tobora yaqqolroq ko'rinmoqda.

Xo'jalik yurituvchi subyektlarning byudjetga to'lovlari haqidagi axborotlari moliyaviy

natijalar to'g'risidagi hisobotga ma'lumotnomada hisob-kitob qilingan va haqiqatda to'langan qiymati bo'yicha aks ettiriladi.

11.21- jadval

Soliq to'lovlari dinamikasi

Ko'rsatkichlar	Yillar				O'zgarishi (+;-)		
	2017 y.	2016 y.	2015 y.	2014 y.	2017 y. 2016 y.ga nisbatan	2017 y. 2015 y.ga nisbatan	2017 y. 2014 y.ga nisbatan
1. Foyda solig'i	30 730 577	16 304 363	18 845 215	26 043 300	14 426 214	11 885 362	4 687 277
2. Foydadan boshqa soliq to'lovlari va yig'implari	83 965 344	40 674 456	4 443 440	56 999 126	39 290 888	79 521 904	26 966 218

Korxonada foydadan soliq va boshqa soliqlar, to'lovlar dinamikasidan shunixulosa qilish mumkinki, o'tgan davrlar bo'yicha to'lovlar summasi bir muncha ortgan. Asosiy soliq hisoblangan to'langan foydadan soliq summasi o'tgan yillarganisbatan 2016-yilga nisbatan 14 426 214 ming so'mga, 2015-yilga nisbatan 11 885 362 ming so'mga, 2014-yilga nisbatan 4 687 277 ming so'mga ortgan.

11.14. Korxonalarda soliq yukini hisoblash yo'llari va tahlili

Soliq yuki mamlakat soliq tizimi ko'rsatkichlarining majmuasini ifodalaydi.

Soliq yuki – soliq tushumlarining yalpi ichki mahsulot (YaIM) tarkibidagi ulushidir. Soliq yukini nafaqat mamlakat miqyosida, balki tarmoq, hudud yoki alohida olingan soliq to'lovchilar, korxonalar uchun ham aniqlash mumkin.

Makroiqtisodiy darajada soliq yuki soliqlar va boshqa majburiy to'lovlarsummasini yalpi ichki mahsulot hajmiga nisbati orqali aniqlanadi.

Uning ko'rinishi quyidagicha:

$$CYu = S + T / YaIM * 100$$

Bu yerda:

SYu – soliq yuki;S

– soliqlar;

T – to'lovlar;

YaIM – mamlakatdagi yalpi ichki mahsulot.

Korxonalarda soliq yuki ular oladigan daromadlariga nisbatan aniqlanadi. Ya'ni, mahsulot (ish va xizmat)larni sotish hajmidan, yoki yangidan yaratilgan qiymatdan kelib chiqib hisoblanadi.

Korxonalarda soliq yukini mahsulot (ish va xizmat)larni sotish hajmiga hamda qo'shilgan qiymatga nisbatan aniqlash formulalarini quyidagi mazmunda tuzib chiqish mumkin.

Sotishdan tushumga nisbatan:

a) SYu=S+T/ ST

Qo'shilgan qiymatga nisbatan:

b) SYu=S+T/ QQ

Bu yerda:

F(D) – foyda (daromad);ST

– sotishdan tushum; QQ–

qo‘shilgan qiymat.

Qo‘shilgan qiymat deganda ma‘lum tovar (ish va xizmat)larni ishlab chiqarish jarayonida tovar (ish va xizmat)larga yangidan ishlov berish jarayonida qo‘shiladigan qiymat tushuniladi.

Qo‘shilgan qiymat tarkibiga amortizatsiya ajratmalari, mehnat haqi to‘lovlari, ijtimoiy ajratmalar, egri va boshqa soliqlar hamda foyda ham qo‘shiladi.

11.22-jadval

Soliq yukining tahlili

Yillar	Hisoblangan va to,,langan soliqlar va boshqa majburiy to,,lovlar summasi	Sotishdan tushum	Yangidan yaratilgan qiymat	Soliq yuki	
				Sotishdan tushumga nisbatan	Qo,,shilgan qiymatga nisbatan
A	1	2	3	4	5
2016 yil	860 969 894	3 362 225 550	2 474 622 038	25.5	34.7
2017 yil	1 247 387 351	5 180 801 340	3 191 287 162	24.07	39.1
Farqi (+,-)	386 417 457	1 818 575 790	716 665 124	-0.8	4.4

Korxonada soliq yuki sotishdan tushumga nisbatan 25.5 dan 24.07 ga kamaygan. Yangidan yaratilgan qiymatga nisbatan 34.7 foizdan 39.1 foizga ortgan.

11.15. Sof foyda va unga ta‘sir etuvchi omillar tahlili

Korxonada raqobatdoshlikni ta‘minlash birinchi navbatda ishlab chiqarish samaradorligini oshirishga, faoliyat natijaviyligini o‘stirishga va uning istiqboldagi ko‘rsatkichlarni qay darajada ta‘minlashiga bog‘liq.

Sof foyda hajmining o‘shishi ishlab chiqarishni rivojlantirish va kengaytirishning, mehnatga munosabatni o‘zgartirishning, investitsion jozibadorlikni oshirish va bozor aktivligini ta‘minlashning ham zaruriy sharti ham hisoblanadi.

Sof foyda va uning o‘zgarishiga ta‘sir etuvchi omillarga yuqoridagi manbalarni umumlashtirgan quyidagi ta‘sir birliklarini kiritish mumkin.

11.23-jadval

Sof foyda va uning o,,zgarishiga ta‘sir etuvchi omillar

Natijaviy ko,,rsatkichlar	Ta‘sir omillari
1.Mahsulot (ish va xizmat)larni sotishdan yalpi foyda	Sotilgan mahsulot bahosining o‘zgarishi
	Xomashyo, materiallar, energiya sarflari ta‘rif bahosining o‘zgarishi hisobiga
	Sotilgan mahsulot hajmining o‘zgarishi
	Sotilgan mahsulot tarkibining o‘zgarishining sotishdan tushumga ta‘siri hisobiga
	Bir so‘mlik mahsulotga xarajat summasining o‘zgarishi hisobiga

	Sotilgan mahsulot tarkibiy o'zgarishlarining tannarxga ta'siri hisobiga
	+, -
2. Asosiy faoliyatning foydasi	Sotish xarajatlari
	Ma'muriy xarajatlar
	Boshqa operatsion xarajatlar
	Hisobot davrining soliq solinadigan foydadan kelgusida chegiriladigan xarajatlari
	Asosiy faoliyatning boshqa daromadlari
	+, -
Umumxo'jalik faoliyatidan foydaning	Moliyaviy faoliyatdan daromadlar
	Moliyaviy faoliyatdan xarajatlar
	+, -
Soliq to'loviga qadarfoйда	Favqulodda daromadlar
	Favqulodda xarajatlar
	+, -
Sof foyda	Foydadan soliq
	Foydadan boshqa majburiy to'lovlar
	-
Sof foydaning taqsimoti	Ishlab chiqarishni rivojlantirish va kengaytirishga (jamg'arish)
	Rezerv (zaxira) fondini shakllantirishga (jamg'arish)
	Dividendlarga (iste'mol)
	Ustav kapitalini oshirishga (qonunda belgilangan tartiblarda)
	=
Taqsimlanmagan foyda	Jamlangan, umumlashgan holda to'planadi.

11.24-jadval

Sof foyda va uning omilli tahlili

Ta'sir omillari	Aniqlash formulasi	Ta'sir darajasi	Izoh
Sotishdan yalpi foydaning umumiy o'zgarishi	$\Delta R = R_1 - R_0$	1 131 910 666	
Sotilgan mahsulot bahosining o'zgarishi	$\Delta R_1 = \sum q_1 p_1 - \sum q_1 p_0$	328 676 988	
Xomashyo, materiallar, energiya sarflari ta'rif bahosining o'zgarishi hisobiga	$\sum q_1 p_k - \sum q_1 p_l$	-488 289 775	
Sotilgan mahsulot hajmining o'zgarishi	$K_1 = \frac{\sum q_1 s_0}{\sum q_0 s_0}, K_1 * R_0 - P_0$	178 891 297	

Sotilgan mahsulot tarkibining o'zgarishini sotishdan tushumga ta'siri hisobiga	$R_0 * K_2$ $K_2 = (\sum q_{1p_0} / \sum q_{0p_0} - \sum q_{1s_0} / \sum q_{0s_0})$	1 874 444 428	
Bir so'mlik mahsulotga xarajat summasining o'zgarishi hisobiga	$\sum q_{1s_0} - \sum q_{1s_k}$	-390 618 967	
Sotilgan mahsulot tarkibiy o'zgarishlarining tannarxga ta'siri hisobiga	$\sum q_{0s_0} * K_1 - \sum q_{0s_0}$	-371 193 305	
Davr xarajatlari, jami shu jumladan:	$\Delta DX = DX_1 - DX_0$	-184 442 245	
Sotish xarajatlari	$Sc_1 - Sc_0$	-	
Ma'muriy xarajatlar	$Sm_1 - Sm_0$	-	
Boshqa operatsion xarajatlar	$So_1 - So_0$	-43 324 026	
Hisobot davrining soliq solinadigan foydadan kelgusida chegiriladigan xarajatlari	$St_1 - St_0$	-	
Asosiy faoliyatning boshqa daromadlari	$Pb_1 - Pb_0$	-	
Asosiy faoliyatning foydasi (zarari)	$\Delta Af = Af_1 - Af_0$	960 792 447	
Moliyaviy faoliyatning daromadlari, jami shu jumladan:	ΔMfd	237 677 082	
Dividendlar shaklidagi daromadlar	$D_1 - D_0$	-	
Foizlar shaklidagi daromadlar	$Fd_1 - Fd_0$	-	
Moliyaviy ijaradan daromadlar	$MI d_1 - MI d_0$	-	
Valyuta kursi farqidan daromadlar	$VK d_1 - VK d_0$	-	
Moliyaviy faoliyatning boshqa daromadlari	$MB d_1 - MB d_0$	-	
Moliyaviy faoliyat bo'yicha xarajatlar, jami shu jumladan:	ΔMfx	-674 407 750	
Foizlar shaklidagi xarajatlar	$Fx_1 - Fx_0$	-	
Moliyaviy ijara bo'yicha foizlar shaklidagi xarajatlar	$MIx_1 - MIx_0$	-	
Valyuta kursi farqidan zararlar	$VKx_1 - VKx_0$	-	
Moliyaviy faoliyat bo'yicha boshqa xarajatlar	$MBx_1 - MBx_0$	-	
Umumxo'jalik faoliyatining foydasi (zarari)	$\Delta Ux_{fn} = Ux_{fn_1} - Ux_{fn_0}$	524 061 779	
Favquloddagi foyda va zararlar		-	
Foyda solig'ini to'lagunga qadar foyda (zarar) (sitr 220+/-230)	$\Delta F_n = F_{n_1} - F_{n_0}$	524 061 779	
Foyda solig'i	$\Delta F_s = F_{s_1} - F_{s_0}$	-14 426 214	
Foydadan boshqa soliqlar va majburiy to'lovlar	$\Delta F_{bs} = F_{bs_1} - F_{bs_0}$	-43 290 888	

Sof foyda	SF ₁ -SF ₀	466 344 677	
-----------	----------------------------------	-------------	--

Sof foyda o'tgan yilga nisbatan 466 344 677 ming so'mga ortgan, buo'zgarishlar quyidagi ijobiy va salbiy omillar ta'sirida bo'lgan.

Ijobiy omillar qatoriga: sotilgan mahsulot bahosining o'zgarishi (328 676 988 ming so'm), sotilgan mahsulot hajmining o'zgarishi (178 891 297 ming so'm), sotilgan mahsulot tarkibining o'zgarishi (1 874 444 428 ming so'm), moliyaviy faoliyatdan daromadlarning o'zgarishi (237 677 082 ming so'm)ni;

Salbiy omillar qatoriga: xomashyo, materiallar, energiya sarflari bahosining o'zgarishi (-488 289 775 ming so'm), bir so'mlik mahsulotga xarajat summasining o'zgarishi (-390 618 967 ming so'm), sotilgan mahsulotlar tarkibiy o'zgarishlarining tannarxga ta'siri tufayli (-371 193 305 ming so'mga), davr xarajatlari hisobiga (-184 442 245 ming so'm), moliyaviy faoliyat bo'yicha xarajatlarning ortishi hisobiga (-674 407 750 ming so'm), foydadan soliq, foydadan boshqa soliqlar va to'lovlarning o'zgarishi hisobiga (14 426 214 ming so'm hamda 43 290 888 ming so'm) to'g'ri kelgan.

11.16. Rentabellik ko'rsatkichlari va ularga ta'sir etuvchi omillar tahlili

Korxonada faoliyati va mahsulotlari raqobatdoshligini ta'minlashning eng muhim tayanchi bu uning rentabellik darajasidir. Rentabellik – nemis tilidagi –rentabell⁵¹ daromadlik, foydalilik degan ma'noni anglatadi.

Uning iqtisodiy mazmunini moddiy, mehnat va moliyaviy resurslardan, shuningdek, tabiiy resurslardan foydalanish samaradorligi ifoda etadi.

Rentabellikning bir nechta guruhi aktivlar, ishlab chiqarish, sotuv va kapital rentabelligi guruhi tarkiblanadi. Har bitta guruhga bir necha ko'rsatkichlar tizimi kiritiladi. Lekin baholashda, omilli tahlil etishda ularning har bittasi alohida hisob- kitob qilinadi va baholanadi.

Rentabellikning asosiy ko'rsatkichlari:

- Aktivlar rentabelligi (ROA Return On Assets) = Sof foyda / Aktivlarning o'rtacha yillik qiymati;
  - Sotuv rentabelligi = Mahsulot (ish va xizmat)lar sotishning yalpi foydasi /Sotishdan sof tushum;
  - Operatsion faoliyat rentabelligi (ROS Return On Sales) = Operatsionfoйда / Sotishdan sof tushum;
  - Xususiy kapital rentabelligi (ROE Return On Equity) = Sof foyda /Xususiy kapital.
- Qo'shimcha ko'rsatkichlari:**
- Asosiy vositalar rentabelligi = Sof foyda / Asosiy vositalarning o'rtachayillik qiymati;
  - Xodimlar rentabelligi (ROL) = Sof foyda / Xodimlarga xarajatlar (mehnathaqi fondi va xodimlarga boshqa xarajatlar);
  - Aktivlarning bazaviy foydalilik koeffitsiyenti (Basic earning power) –Soliq to'loviga qadar foyda / Aktivlarning o'rtacha yillik qiymati (BEP = EBITDA / Aktivlar o'rtacha yillik qiymati);

• Investitsiyalangan kapital rentabelligi (ROIC) – Operatsion foyda / O'z mablag'lari manbasi va uzoq muddatli qarz kapitali (ROIC = EBIT × (100% - Foyda solig'i stavkasi) / investitsiyalangan kapital.

Ayrim hollarda qarz kapitali to'liq olinadi. ROIC = (EBIT × (100% - Foyda solig'i stavkasi) – Qarz kapitali bo'yicha foizlar summasi) / (Xususiy kapital + Qarz kapitali);

- Jalb qilingan kapital rentabelligi = Sof foyda / (O'z mablag'lari manbasi +uzoq

muddatli qarz mablag'lari) (ROCE);

- Jami aktivlar rentabelligi (ROTA) = Soliq to'loviga qadar foyda / Jamiaktivlar;
- Biznes aktivlari rentabelligi (ROBA) = Sof foyda / Biznes aktivlari;
- Sof aktivlar rentabelligi (RONA) = Soliq to'loviga qadar foyda / Sofaktivlar;
- Ishlab chiqarish rentabelligi = Sof foyda / (Asosiy vositalar + Aylanmaaktivlar);
- Marja rentabelligi (Profitability of the margin) – Sotilgan mahsulot bahosi

- Sotilgan mahsulot tannarxi / Sotilgan mahsulot tannarxi;

- Va boshqa ko'rsatkichlar.

Rentabellikda samaradorlik ko'rsatkichlarining: yalpi tushum, xarajat, aktiv, kapitalning har bir so'miga to'g'ri keladigan natijaviylik ko'rsatkichlari: yalpi foyda, operatsion foyda, soliq to'loviga qadar foyda, sof foyda ko'rsatkichlarini aniqlanadi.

11.25-jadval

Korxonalar rentabelligi tahlili

Ko'rsatkichlar nomi	O'tgan yil	Hisobot yili	Farqi, (+,-)	O'sishi, %
A	2	3	4	5
Mahsulot (ish va xizmat)larni sotishdan sof tushum (satr 010)	3 362 225 550	5 180 801 340	1 818 575 7 90	154.0
Sotilgan mahsulot (ish va xizmat)larning tannarxi (satr 020)	2 474 622 038	3 191 287 162	716 665 124	128.9
Mahsulot (ish va xizmat)larni sotishning yalpi foydasi (zarari) (satr 010-020)	887 603 512	1 989 514 178	1 131 910 666	224.2
Asosiy faoliyatning foydasi (zarari) (satr 030-040+090)	454 607 646	1 415 400 0 93	960 792 447	3.12
Umumxo'jalik faoliyatining foydasi (zarari) (satr 100+110-170)	564 672 426	1 088 734 205	524 061 77 9	192.9
Foyda solig'ini to'lagunga qadar foyda (zarar) (satr 220+/-230)	564 672 426	1 088 734 205	524 061 77 9	192.9
Hisobot davrining sof foydasi (zarari) (satr 240-250-260)	507 693 607	974 038 284	466 344 677	192.1
Aktivlarning o'rtacha yillik qiymati	13 198 104 658	24 276 893 065	11 078 788 407	183.9
Joriy aktivlarning o'rtacha yillik qiymati	2 978 372 7 13	11 683 693 105	8 705 320 392	392.3
Uzoq muddatli aktivlarning o'rtacha yillik qiymati	10 219 731 945	12 593 199 960	2 373 468 015	123.2
Asosiy vositalarning o'rtacha yillik qiymati	7 104 110 120	10 452 934 960	3 348 824 840	147.1
Aylanma aktivlarning o'rtacha yillik qiymati	819 530 511	1 047 437 972	227 907 461	127.8
O'z mablag'larining o'rtacha yillik qiymati	7 745 794 466	10 124 233 076	2 378 438 610	130.7

Qarz kapitalining o'rtacha yillik qiymati	5 452 310 192	14 152 659 989	8 700 349 797	256.0
Investitsiyalangan kapitalning o'rtacha yillik qiymati	614 384 306	828 202 670	213 818 364	135.0
Xodimlarga va ular nomidan qilingan xarajatlar	895 236 214	1 218 850 312	323 614 098	136.1
Aktivlarning rentabelligi, %	3.8	4.0	0.2	105.2
Joriy aktivlarning rentabelligi, %	17.0	8.3	-8.7	48.8
Uzoq muddatli aktivlarning rentabelligi, %	4.9	7.7	2.8	157.1
Asosiy vositalarning rentabelligi, %	7.1	9.3	2.2	131.0
Aylanma aktivlarning rentabelligi, %	61.9	93.0	31.1	150.2
O'z mablag'larining rentabelligi, %	6.5	9.6	3.1	147.6
Qarz kapitalining rentabelligi, %	9.2	6.8	-2.4	73.9
Investitsiyalangan kapitalning rentabelligi, %	82.5	117.6	35.1	142.5
Xodimlarga va ular nomidan qilingan xarajatlar rentabelligi, %	56.6	79.9	23.3	141.1
Sotuv rentabelligi, %	26.3	38.4	12.1	146.0
Ishlab chiqarish rentabelligi, %	35.8	62.3	26.5	174.0
Asosiy faoliyat rentabelligi, %	13.5	27.3	13.8	202.2

Korxonada rentabellik ko'rsatkichlari va ularning o'zgarishini o'tgan yilga nisbatan ijobiy baholash mumkin. Jumladan aktivlarning rentabelligi 0.2 %ga, uzoq muddatli aktivlarning rentabelligi 2.8 %ga, asosiy vositalar rentabelligi 2.2 %ga, ishlab chiqarish zaxiralari rentabelligi 31.1 %ga, o'z mablag'lari rentabelligi

3.1 %ga sotuv rentabelligi 12.1 %ga, ishlab chiqarish rentabelligi 26.5 %ga, asosiy faoliyat rentabelligi 13.8 %ga ortgan.

Aniqlanayotgan rentabellik ko'rsatkichining ta'sir birliklari faoliyat samaradorligi va natijaviyligiga olib keluvchi tashkiliy, texnik, iqtisodiy, mehnatni tashkil etish, marketing, menejment va innovatsion yangiliklarga oid omillarning ta'sirida o'zgaruvchan va aniq hisob-kitob qilinadigan ko'rsatkichlardajamlanuvchi ko'rsatkichlar tizimi orqali baholanadi.

Ularni rentabellik turlariga muvofiq quyidagi ta'sir birliklarini tarkiblash mumkin.

11.26-jadval

Rentabellik ko'rsatkichlari va ularning ta'sir birliklari

Rentabellik ko'rsatkichlari	Ta'sir birliklari	
	Aktivlarning rentabelligi	Sof foyda summasining o'zgarishi
Joriy aktivlarning rentabelligi	Sof foyda summasining o'zgarishi	Joriy aktivlarning o'rtacha yillik qiymatining o'zgarishi
Uzoq muddatli aktivlarning rentabelligi	Sof foyda summasining o'zgarishi	Uzoq muddatli aktivlarning o'rtacha yillik qiymatining o'zgarishi

Asosiy vositalarning rentabelligi	Sof foyda summasining o'zgarishi	Asosiy vositalarning o'rtacha yillik qiymatining o'zgarishi
Aylanma aktivlarning rentabelligi	Sof foyda summasining o'zgarishi	Aylanma aktivlarning o'rtacha yillik qiymatining o'zgarishi
O'z mablag'larining rentabelligi	Sof foyda summasining o'zgarishi	O'z mablag'lari o'rtacha yillik qiymatining o'zgarishi
Qarz kapitalining rentabelligi	Sof foyda summasining o'zgarishi	Qarz kapitali o'rtacha yillik summasining o'zgarishi
Investitsiyalangan kapitalning rentabelligi	Sof foyda summasining o'zgarishi	Investitsiyalangan kapital summasining o'zgarishi
Xodimlarga va ular nomidan qilingan xarajatlarning rentabelligi	Sof foyda summasining o'zgarishi	Xodimlarga va ular nomidan qilingan xarajatlarning o'zgarishi
Sotuv rentabelligi	Sotishdan yalpi foyda o'zgarishi	Sotishdan sof tushum o'zgarishi
Ishlab chiqarish rentabelligi	Sof foyda o'zgarishi	Asosiy va aylanma kapital o'zgarishi

Omillar ta'siri rentabellikni aniqlash formulasi murakkabligidan kelib chiqib oddiy va murakkab matematik modellari asosida hisob-kitob qilinadi. An'anaviy usullar sifatida ko'pincha zanjirli bog'lanish usulidan keng foydalaniladi.

11.27-jadval

Rentabellik ko'rsatkichlari va ularning o'zgarishiga ta'sir etuvchi omillar tahlili (zanjirli usul)

Yillar	Rentabellik ko'rsatkichlari va ularning darajasi	Ta'sir birliklari va ta'sir darajasi	
		Sof foyda summasining o'zgarishi	Aktivlarning o'rtacha yillik qiymatining o'zgarishi
O'tgan yil	3.8	3.5	-3,3
Hisobot yili	4.0		
Farqi (+;-)	0.2	7.3-3.8	4,0-7,3
O'tgan yil	17.0	32,2	-40,9
Hisobot yili	8.3		
Farqi (+;-)	-8.7	49,2-17,0	8,3-49,2
O'tgan yil	4.9	4.6	-1.8
Hisobot yili	6.7		
Farqi (+;-)	-1.8	4.6-6.7	4.9-6.7

Hisobot yili	7.7		
Farqi (+;-)	2.8	9,5-4,9	7,7-9,5
	Asosiy vositalarning rentabelligi	Sof foyda summasining o'zgarishi	Asosiy vositalarning o'rtacha yillik qiymatining o'zgarishi
O'tgan yil	7.1	20,6	-18,4
Hisobot yili	9.3		
Farqi (+;-)	2.2	27,7-7,1	9,3-27,7
	Aylanma aktivlarning rentabelligi	Sof foyda summasining o'zgarishi	Aylanma aktivlarning o'rtacha yillik qiymatining o'zgarishi
O'tgan yil	61.9	57,0	-25,9
Hisobot yili	93.0		
Farqi (+;-)	31.1	118,9-61,9	93,0-118,9
	O,,z mablag,,larining rentabelligi	Sof foyda summasining o'zgarishi	O'z mablag'lario'rtacha yillik qiymatining o'zgarishi
O'tgan yil	6.5	6,0	-2,9
Hisobot yili	9.6		
Farqi (+;-)	3.1	12,5-6,5	9,6-12,5
	Qarz kapitalining rentabelligi	Sof foyda summasining o'zgarishi	Qarz kapitali o'rtacha yillik summasining o'zgarishi
O'tgan yil	9.2	8,6	-11,0
Hisobot yili	6.8		
Farqi (+;-)	-2.4	17,8-9,2	6,8-17,8
	Investitsiyalangan kapitalning rentabelligi	Sof foyda summasining o'zgarishi	Investitsiyalangan kapital summasining o'zgarishi
O'tgan yil	82.5	76,1	-40,5
Hisobot yili	117.6		
Farqi (+;-)	35.1	158,6-82,5	117,6-158,6
	Xodimlarga va ular nomidan qilingan xarajatlar rentabelligi	Sof foyda summasining o'zgarishi	Xodimlarga va ular nomidan qilingan xarajatlar rentabelligi
O'tgan yil	56.6	52,2	-28,9
Hisobot yili	79.9		
Farqi (+;-)	23.3	108,8-56,6	79,9-108,8
	Sotuv rentabelligi	Sotishdan yalpi foyda o'zgarishi	Sotishdan sof tushum o'zgarishi
O'tgan yil	26.3	32,8	-20,7
Hisobot yili	38.4		

Farqi (+;-)	12.1	59,1-26,3	38,4-59,1
	Ishlab chiqarish rentabelligi	Sof foyda o'zgarishi	Asosiy va aylanma kapital o'zgarishi
O'tgan yil	35.8	44,5	-18,0
Hisobot yili	62.3		
Farqi (+;-)	26.5	80,3-35,8	62,3-80,3

Omili tahlil natijalaridan shuni xulosa qilish mumkinki, korxonada barcha rentabellik ko'rsatkichlariga sifat omili bo'lgan sof foydaning o'sishi, mahsulot (ish va xizmat)larni sotishdan yalpi foydaning o'zgarishi ijobiy ta'sir qilgan.

Ikkinchi ta'sir birligi bo'lgan aktivlar, joriy aktivlar, uzoq muddatli aktivlar, kapital, qarz kapitali, investitsiyalangan kapital, xodimlar nomidan qilingan xarajatlar, sotuv hajmi, ishlab chiqarish xarajatlarining o'zgarishi salbiy ta'sir qilgan. Ularning mutlaq ta'sir darajasini yuqoridagi jadval ma'lumotlaridan ham ko'rish mumkin.

11.17. Foyda va rentabellikni oshirish imkoniyatlarini aniqlash

Foyda va rentabellikni oshirish imkoniyatlarini aniqlash va ular bo'yicha yakuniy analitik xulosalarni tayyorlash, boshqaruv qarorlarini qabul qilishda muhim masala hisoblanadi. Shu sababli ham moliyaviy natijalar va rentabellik tahlilining yakunida korxonada foydani kelgusida o'stirish yuzasidan (bo'lib o'tgan jarayonlar natijasi va boy berilgan) imkoniyatlarni kelgusida ishga solish va yuqori unum, natijaga erishish yuzasidan aniq chora-tadbirlarni belgilashga hamda sotishga alohida ahamiyat qaratiladi.

Foyda va rentabellik doimo qator omillar hisobiga o'zgarib boradi. Shu sababli ham, foyda va rentabellikni o'stirish imkoniyatlarini o'rganishda birinchi navbatda uning o'zgarishiga ta'sir etuvchi omillarga ahamiyat qaratiladi. Ularning asosiylari qatoriga ishlab chiqarish xarajatlari, sotish hajmi ta'sir birliklari kiritiladi.

Ta'sir etuvchi birliklarni ichki va tashqi omillarga bo'lib o'rganish ularni boshqarishni to'g'ri belgilash imkonini ham beradi.

Foyda va rentabellik o'zgarishiga ta'sir etuvchi ichki omillarga quyidagilar kiradi: innovatsion aktivlarda mahsulotlarning yangi tarkibini yaratish va ularga xarajatlarni iqtisod qilishning texnologik yangiliklarini qo'llash; tadbirkorlik layoqatining ustunligi; tovarlarning bozoriyligini ta'minlashning muhim omili bo'lgan mahsulot sifatini boshqarish; yangi texnika va texnologiyalarni qo'llash orqali energiya tejamkorligi, moddiy xarajatlar yangi turlaridan foydalanish, ularning sarf me'yorlarini kamaytirish; tovar, ish va xizmatlarning raqobatdoshligini oshirish; yangi bozorlarni o'zlashtirish; mahsulotning xarajat sig'imini kamaytirish; asosiy va aylanma kapitaldan imkon qadar samarali foydalanish; boshqaruv hisobi, ichki auditga muhim ahamiyat qaratish; samarali boshqaruv tizimini yo'lga qo'yish va h.k.lar kiradi.

Tashqi omillar qatoriga: mamlakatda pul-kredit siyosati; byudjet -soliq siyosati; boj to'lovlari va yig'implari ta'riflari; tovar bozorlari konyunkturasi; inflyatsiya darajasi; ishlab chiqarish resurslari (yoqilg'i, elektr energiya, xomashyo va materiallar) bahosining o'zgarishi va boshqa omillar kiradi.

11.28-jadval

Sof foyda va uni oshirish imkoniyatlari hisob-kitobi

Ta'sir omillari	Imkoniyatlar	Izoh
1. Sotishdan yalpi foydaning umumiy o'zgarishi		
1.1. Sotilgan mahsulot bahosining o'zgarishi hisobiga	x	Ijobiy
1.2. Xomashyo, materiallar, energiya sarflari ta'rif bahosining o'zgarishi hisobiga	-488 289 775	

1.3. Sotilgan mahsulot hajmining o'zgarishi hisobiga	x	Ijobiy
1.4. Sotilgan mahsulot tarkibi o'zgarishining sotishdan tushumga ta'siri hisobiga	x	Ijobiy
1.4. Bir so'mlik mahsulotga xarajat summasining o'zgarishi hisobiga	-390 618 967	
1.5. Sotilgan mahsulot tarkibiy o'zgarishlarining tannarxga ta'siri hisobiga	-371 193 305	
2. Davr xarajatlari, jami shu jumladan:	-184 442 245	
2.1. Sotish xarajatlari	-	
2.2. Ma'muriy xarajatlari	-	
2.3. Boshqa operatsion xarajatlari	-43 324 026	
2.4. Hisobot davrining soliq solinadigan foydadan kelgusida chegiriladigan xarajatlari	-	
2.5. Asosiy faoliyatning boshqa daromadlari	-	
3. Asosiy faoliyatning foydasi (zarari)	x	Ijobiy
4. Moliyaviy faoliyatning daromadlari, jami shu jumladan:	x	Ijobiy
4.1. Dividendlar shaklidagi daromadlar	-	
4.2. Foizlar shaklidagi daromadlar	-	
4.3. Moliyaviy ijaradan daromadlar	-	
4.4. Valyuta kursi farqidan daromadlar	-	
4.5. Moliyaviy faoliyatning boshqa daromadlari	-	
5. Moliyaviy faoliyat bo'yicha xarajatlar, jami shu jumladan:	-674 407 750	
5.1. Foizlar shaklidagi xarajatlar	-	
5.2. Moliyaviy ijar bo'yicha foizlar shaklidagi xarajatlar	-	
5.3. Valyuta kursi farqidan zararlar	-	
5.4. Moliyaviy faoliyat bo'yicha boshqa xarajatlar	-	
6. Umumxo'jalik faoliyatining foydasi (zarari)	x	Ijobiy
7. Favquloddagi foyda va zararlar	-	
8. Foyda solig'ini to'lagunga qadar foyda (zarar)	x	Ijobiy
9. Foyda solig'i	-14 426 214	
10. Foydadan boshqa soliqlar va majburiy to'lovlar	-43 290 888	
11. Sof foyda	-2 209 993 170	

Korxonada sof foydani oshirishning 2 209 993 170 ming so'mlik imkoniyati

mavjud. Shundan 1 250 102 047 ming so'm operatsion faoliyatda, 227 766 271 ming so'm davr xarajatlari va operatsion xarajatlarni iqtisod qilishda, 674 407 750

ming so'm moliyaviy faoliyatdan, 57 717 102 ming so'm foydadan soliq hamdafoydadan boshqa soliqlar va to'lovlar qatoriga to'g'ri keladi.

11.29-jadval

Rentabellik va uni o'stirish imkoniyatlari hisob-kitobi

Ko'rsatkichlar	Imkoniyatar	Izoh
1. Aktivlarning rentabelligi	-3.3	
2. Joriy aktivlarning rentabelligi	-40.9	

3. Uzoq muddatli aktivlarning rentabelligi	-1.8	
4. Asosiy vositalarning rentabelligi	-18.4	
5. Aylanma aktivlarning rentabelligi	-25.9	
6. O'z mablag'larining rentabelligi	-2.9	
7. Qarz kapitalining rentabelligi	-11.0	
8. Investitsiyalangan kapitalning rentabelligi	-40.5	
9. Xodimlarga va ular nomidan qilingan xarajatlar rentabelligi	-28.9	
10. Sotuv rentabelligi	-20.7	
11. Ishlab chiqarish rentabelligi	-18.0	

Korxonada barcha rentabellik ko'rsatkichlari bo'yicha yetarlicha imkoniyatlar mavjudligini qayd etish lozim. Eng yuqori imkoniyatlar joriy aktivlar rentabelligi, investitsiyalangan kapital rentabelligi, xodimlar va ularning nomidan qilingan xarajatlar rentabelligi, sotuv rentabelligida, ishlab chiqarish rentabelligida deyish mumkin.

11.30-jadval

**“O,,zbekiston temir yo,,llari” AJning jamlangan buxgalteriya balansi
(2017-2018 yy.)**

Ko,,rsatkichlar	2017-2018yy.				
	01.01.2017 yil	01.04.2017 yil	01.07.2017 yil	01.10.2017 yil	01.01.2018 yil
AKTIV					
1. Uzoq muddatli aktivlar	10 219 731 945	11 151 959 813	11 195 178 476	11 778 032 823	12 593 199 960
Asosiy vositalar boshlang'ich qiymati	10 527 417 487	11 341 824 771	13 056 620 251	13 186 532 286	14 773 593 626
Asosiy vositalar eskirish qiymati	3 423 307 367	3 788 793 507	3 945 211 086	4 125 679 858	4 320 658 666
Asosiy vositalar qoldiq qiymati	7 104 110 120	7 553 031 264	9 111 409 165	9 060 852 428	10 452 934 960
Nomoddiy aktivlar qoldiq qiymati	417 151	335 519	526 894	435 179	345 379
Kapital qo'yilmalar	2 834 711 892	3 308 810 890	1 783 170 063	2 396 325 565	1 572 602 311
Boshqa uzoq muddatli aktivlar	280 492 782	289 782 140	300 072 354	320 419 651	567 317 310
2. Joriy aktivlar	2 978 372 713	3 522 490 664	4 234 880 927	10 571 776 648	11 683 693 105
Ishlab chiqarish zaxiralari	819 530 511	761 929 334	807 974 274	805 958 807	1 047 437 972
Kelgusi davr xarajatlari	1 366 091 169	1 926 260 257	2 439 824 162	8 466 493 743	8 441 062 224
Pul mablag'lari	171 917 383	167 990 329	198 395 625	199 248 750	468 669 767
Boshqa joriy aktivlar	117 495 315	114 011 429	118 290 042	112 380 694	160 480 738

Debitorlar, jami	503 338 335	552 299 315	670 396 824	987 694 654	1 566 042 404
Shu jumladan:					
Xaridor buyurtmachilar hisob-kitoblar	163 855 350	162 134 584	179 194 017	304 669 491	268 038 094
Byudjetga to'lovlari	7 740 384	6 510 004	8 801 153	5 388 750	5 252 951
Aktiv bo'yicha jami	13 198 104 658	14 674 450 477	15 430 059 403	22 349 809 471	24 276 893 065
PASSIV					
1. O'z mablag'lari manbasi	7 745 794 466	8 567 616 791	8 644 944 914	8 963 743 430	10 124 233 076
Ustav kapitali	614 384 306	614 384 306	614 384 306	614 384 306	828 202 670
Rezerv kapitali	5 737 851 427	6 360 555 463	6 480 827 061	6 590 488 428	8 121 422 920
Taqsimlanmagan foyda	507 693 607	416 753 023	344 928 794	160 996 840	223 400 675
Boshqa manbalar	885 865 126	1 175 923 999	1 204 804 753	1 597 873 856	951 206 811
2. Majburiyatlar	5 452 310 192	6 106 833 686	6 785 114 489	13 386 066 041	14 152 659 989
Uzoq muddatli bank kreditlari va qarzlari	4 675 490 146	5 329 297 527	5 927 142 095	12 154 367 349	12 304 013 149
Boshqa majburiyatlar	14 744 216	12 729 877	10 091 394	9 142 953	8 878 479
Kreditorlik majburiyatlari, jami	762 075 830	764 806 282	847 881 000	1 222 555 739	1 839 768 361
Shu jumladan:					
Mol yetkazib beruvchilar va pudratchilarga majburiyatlar	219 818 890	177 094 949	250 590 908	306 494 641	514 650 184
Byudjetga majburiyatlar	20 798 130	35 632 293	40 718 997	40 080 238	62 317 043
Balans passivi bo'yicha jami	13 198 104 658	14 674 450 477	15 430 059 403	22 349 809 471	24 276 893 065

11.31-jadval

**“O,,zbekiston temir yo,,llari” AJning moliyaviy natijalar to,,g,,risidagihisoboti
(2016-2017 yy.)**

Ko,,rsatkichlar	2017 yil	2016 yil
Mahsulot (ish va xizmat)larni sotishdan sof tushum	5 180 801 340	3 362 225 550
Sotilgan mahsulot (ish va xizmat)larning tannarxi	3 191 287 162	2 474 622 038

Mahsulot (ish va xizmat)larni sotishning yalpi foydasi	1 989 514 178	887 603 512
Davr xarajatlari	752 744 444	568 302 199
Boshka operatsion xarajatlar	178 630 359	135 306 333
Asosiy faoliyatning foydasi	1 415 400 093	454 607 646
Moliyaviy faoliyat bo'yicha xarajatlar	833 455 050	159 047 300
Moliyaviy faoliyatning daromadlari	506 789 162	269 112 080
Daromad (foyda) solig,,ini to,,lagunga qadar foyda	1 088 734 205	564 672 426
Favquloddagi foyda va zararlar	0	0
Daromad (foyda) solig'i	30 730 577	16 304 363
Foydadan boshka soliqlar va yig'imlar	83 965 344	40 674 456
Hisobot davrining sof foydasi	974 038 284	507 693 607

Nazorat uchun savollar

Moliyaviy natijalar nima?

Moliyaviy natijaga daxldor elementlar va ularning tasnifi?

Daromadlar nima?

Xarajatlar nima?

Foyda va zararlar nima?

Moliyaviy natijalarni xarakterlovchi ko'rsatkichlar tizimi?

Moliyaviy natijalar, foyda va rentabellikni ifodalovchi ko'rsatkichlar tahlilining ahamiyati?

Moliyaviy natijalar to'g'risidagi hisobotni tuzishning muhim qoidalari? Moliyaviy natijalar tahlilini maqsadi va vazifalarini tushuntiring?

Umumiy moliyaviy natijalar, ularning tarkibi, tuzilishi va ko'rsatkichlarning bir-biri bilan bog'liqligini izohlang?

Moliyaviy natija, foyda va rentabellik ko'rsatkichlarini baholash va tahlil qilish yo'llarini tushuntiring?

Xo'jalik yurituvchi subyektning asosiy va asosiy bo'lmagan faoliyatidan olingan daromadlariga nimalar kiradi?

Marjinal foyda qanday aniqlanadi?

Marjinal foyda tahlil mazmuni?

Mahsulot sotishdan ko'rilgan yalpi foyda va unga ta'sir etuvchi omillarga nimalar kiradi?

Xarajatlarning turlari va ularning tavsifi? Xarajatlarni baholash va tahlil qilish yo'llari?

Xarajatlar o'zgarishiga ta'sir qiluvchi omillar va ularni hisoblash yo'llari? Asosiy va umumxo'jalik faoliyati foydasi (zarari) nima?

Asosiy faoliyatdan foyda (zarar)lar qanday aniqlanadi?

Favqulodda foyda va zararlar nima?

Soliq to'langunga qadar foyda tahlili mazmunini tushuntiring? Byudjetga to'lovlar va ajratmalar tahlilini tushuntiring?

Soliq to'lovlari dinamikasi, ularning natijaviy ko'rsatkichlar bilan qiyosiy tahlili?

Korxonalarda soliq yukini hisoblash yo'llari? Sof foyda

va unga ta'sir etuvchi omillar tahlili?

Rentabellik ko'rsatkichlari va ularga ta'sir etuvchi omillar tahlili? Foyda va rentabellikni oshirish imkoniyatlarini tasniflang?

12-BOB. DEBITORLIK VA KREDITORLIK QARZLARINI TAHLILI

12.1. Debitorlik, kreditorlik qarzlari tahlilining mazmuni, ularni tahlil qilish maqsadi va vazifalari.

12.2. Debitorlik va kreditorlik qarzlarning shakllanishi.

12.3. Debitorlik va kreditorlik qarzlarning tarkibi va muddati bo'yicha tahlili.

12.4. Qarzlarning dinamikasining natijaviy va samaradorlik ko'rsatkichlar bilan qiyosiy tahlili (qarzlarning aylanuvchanligi va qoplanuvchanligi tahlili).

12.5. Debitorlik va kreditorlik qarzlarni kamaytirish bo'yicha tegishli boshqaruv qarorlarini qabul qilish mexanizmlari.

12.6. Muddati o'tgan debitorlik va kreditorlik qarzlari tahlili. Debitorlik va kreditorlik qarzlari yuzasidan rezervlar tahlili.

12.1. Debitorlik, kreditorlik qarzlari tahlilining mazmuni, ularni tahlil qilish maqsadi va vazifalari

Debitorlik va kreditorlik qarzlarni doimiy tahlil etish to'lovlar intizomini mustahkamlash, muddati o'tkazib yuborilgan debitorlik va kreditorlik qarzlarni qisqartirish bo'yicha chora-tadbirlarni amalga oshirish, xo'jalik yurituvchi subyektlar o'rtasidagi to'lovlar va hisob-kitoblarning tizimini takomillashtirish, byudjetga hamda davlat maqsadli fondlariga soliqlar va majburiy to'lovlarning o'z vaqtida tushishini ta'minlash, byudjetga hamda davlat maqsadli fondlariga qarzlarni qisqartirish va ular vujudga kelishining oldini olish imkonini, qarzдорlikni maqsadli boshqarish imkonini beradi.

Debitorlik va kreditorlik majburiyatlarini (qarzlarni) tahlil etish orqali iqtisodiyotning turli bo'g'inlarida, sektorlarida hisob-kitoblarning mexanizmini takomillashtirish hamda barcha xo'jalik yurituvchi subyektlar hamda bank va moliya muassasalari tomonidan to'lov intizomi va hisob-kitoblarning o'z vaqtida o'tkazilishini ta'minlash, soliqlar va majburiy to'lovlarning to'liq to'lanishi masalalari bo'yicha amaldagi qonun hujjatlari normalariga qat'iy rioya etilishi ustidan ta'sirchan nazoratni yo'lga qo'yish imkonini tug'iladi.

Xo'jalik yurituvchi subyektlarning debitorlik va kreditorlik qarzlari holatini tahlil qilish, korxonalar va tashkilotlarning muddati o'tkazib yuborilgan qarzlari taqqoslanishini muntazam ravishda tashkil etish hamda ularni qisqartirish bo'yicha ta'sirchan chora-tadbirlarni ko'rishda subyektlarning rolini, e'tiborini oshirishni talab etadi.

Xo'jalik yurituvchi subyektlar tomonidan muddati o'tkazib yuborilgan debitorlik qarzlarning vujudga kelishiga yo'l qo'ymaslik, aylanma mablag'lardan oqilona foydalanish, ularning saqlanishini va o'z vaqtida to'ldirilishini ta'minlash bo'yicha mas'ulligini oshirib borish, o'z navbatida makroiqtisodiy ko'rsatkichlarni ham yaxshilashga imkon beradi. Bu esa o'z navbatida ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishning zaruriy sharti hisoblanadi.

Debitor va kreditor qarzдорlik bilan ishlash bir muncha murakkab jarayon. Negaki, ularning ikkinchi tomonga bog'langanligi doimo ham manfaatli yechimlar chiqarishga imkon bermaydi. Bu borada analitiklar nimalarga ahamiyat qaratishi lozim:

Birinchi navbatda analitiklar korxonaning moliyaviy-iqtisodiy holatini monitoring qilishi, moliyaviy aktivlar va passivlarni inventarizatsiyalashni amalga oshirishi lozim. Avvalo, navbatda qarz mavjudligi, uning miqdori, asosi va uni yuzaga kelish muddatlari dalilini aniqlashi lozim.

Ikkinchidan vujudga kelgan qarzlarni so'ndirish bo'yicha yondashuvni tanlab olish lozim. Qonunchilik me'yorlari kreditorga o'z ixtiyoriga ko'ra sudgacha hal qilish tusidagi choralarni ko'rishga, sud instansiyalariga sud buyrug'ini berish to'g'risidagi ariza bilan yoki qarzni undirish to'g'risida da'vo arizasi bilan bevosita murojaat qilishni tanlash imkoniyatini ham ko'zda tutadi.

Uchinchidan qarzni undirishning tanlangan strategiyasiga (talabnomani qarzדorغا

yuborish, sudga murojaat qilish uchun hujjatlarni tayyorlash, majburiy ijro etish uchun ijro varaqasini berish va h.k.) muvofiq amalga oshiriladigan qarzni

so'ndirishga qaratilgan aniq harakatlarni amalga oshirish orqali mavjud chigallikni hal etish yoki uni yumshatish choralarini ko'rish lozim⁵².

Qonunchilik bilan belgilanishicha, vujudga kelgan paytdan boshlab 90 kun o'tgan debitorlik qarzi muddati o'tib ketgan debitorlik qarzi deb tan olinadi.⁵³ Korxonada buning mavjudligi uning mansabdor shaxslariga 10 dan 15 EKIH miqdorida jarima solishga sabab bo'ladi.⁵⁴

Binobarin, muddati o'tgan debitorlik qarzi korxonada boshqaruvchilariga ko'pmuammolar keltirishi mumkin.

Qayd qilish lozimki, belgilangan muddatlarning o'tishi kontragent tomonidan bajarilishi kerak bo'lgan paytdan boshlanadi. Binobarin, muammoni hal qilish uchun taraflar shartnomaviy majburiyatlarni bajarish muddatlarini uzaytirish uchun qo'shimcha kelishuvni rasmiylashtirishlari Yetarli bo'ladi. Qarzdorga nisbatan birdaniga sud muhokamasi tashabbusi bilan chiqish va unga nisbatan majburiy undiruv choralarini qo'llash umuman shart emas.

Yuzaga kelgan majburiyatlarni uzoq vaqt va zo'r berib undirishga harakat qilishdan yoki bu harakatlarning befoyda deb tan olgan holda qarz majburiyatlarini bekor qilishdan ko'ra, uni vujudga kelishini oldini olgan maqbul hisoblanadi. Ya'ni qarzdorlik haqida ushbu qarzdorlikning yuzaga kelgandan keyin emas, balki yuzaga kelgunga qadar qayg'urgan maqbul hisoblanadi. Buning uchun nimalar qilish lozim. Avvalo kontragent bilan tegishli shartnomani rasmiylashtirish bosqichining o'zidayoq taraflar majburiyatlarining aniq miqdorlari va majburiyatlarni ta'minlash choralarini ko'zda tutgan holda amalga oshirish mumkin. Bu shartlar qarzdorlik vujudga kelgan taqdirda uni so'ndirishning qo'shimcha kafolati bo'ladi.

Debitorlar va kreditorlar bizning strategik hamkorlarimiz hisoblanadi. Ularga nisbatan muomalada qonuniy va ijtimoiy normalardan kelib chiqqan holda

harakat qilish lozim. Hech kim o'z hamkorlari bilan munosabatni buzishni xohlamaydi. Shu sababli debitorlik va kreditorlik majburiyatlarni tahlil etishda avvalo kontragentlarning tarkibiga va ularning doimiy faoliyat hamkorligidagi tarixiga muhim ahamiyat qaratish lozim. Avvalo, kontragentlar bilan aloqada qarzdorlikning yuzaga kelish sabablarini o'zidan va undan keyingina hamkoridan izlash lozim.

Qarzdorlik nafaqat iqtisodiy munosabatlarni, balki jamiyat hayotini, ijtimoiy munosabatlarni ham chigallashtiradi. Korxonaning jismoniy va huquqiy shaxslar bilan bo'ladigan munosabatlari alohida olingan subyektlarning muammosi emas, balki butun iqtisod va jamiyatning ham muammosi hisoblanadi. Shu sababli, ularning yuzaga kelishi, muddatlarining cho'zilishi, oqlanishi, himoyalanihi kabi masalalarga doimo muhim e'tibor qaratish lozim. Qarzdorlikning oshib ketishi o'z navbatida korxonalarining moliyaviy holatiga, barqarorligiga, to'lovga qobilligiga ta'sir etadi. Natijada korxonaning yashovchanligi, hayotiyligi qiyinlashadi.

Debitorlik majburiyatlari deganda – qarshi tomonning (ajratilgan bo'linmalar, sho'ba va qaram xo'jalik jamiyatlari, xodimlar, mol yetkazib beruvchilar va pudratchilar, byudjetga soliqlar va boshqa majburiy to'lovlar, maqsadli davlat jamg'armalari va sug'urta badallari bo'yicha, ta'sischilarning ustav kapitaliga ulushlari bo'yicha) korxonaga to'lashi lozim bo'lgan muddatli majburiyatlari nazarda tutiladi.

Kreditorlik majburiyatlari deganda – qarshi tomonga korxonaning to'lashi lozim bo'lgan (mol yetkazib beruvchilar va pudratchilarga, ajratilgan bo'linmalarga, sho'ba va qaram xo'jalik jamiyatlariga, kechiktirilgan daromadlar, majburiy to'lovlar bo'yicha kechiktirilgan majburiyatlar, boshqa kechiktirilgan majburiyatlar, olingan bo'naklar, byudjetga to'lovlar bo'yicha qarz, sug'urtalar bo'yicha qarz, maqsadli davlat jamg'armalariga to'lovlar bo'yicha qarz, ta'sischilarga bo'lgan qarzlar, mehnatga haq to'lash bo'yicha qarz, qisqa muddatli bank kreditlari, qisqa muddatli qarzlar, uzoq muddatli majburiyatlarning joriy qismi va boshqa kreditorlik qarzlari) majburiyatlari nazar tutiladi.

Majburiyat bu muayyan fuqarolik huquqiy munosabatidan iborat bo'lib, unga amal qilishi orqali bir shaxs (qarzdor) ikkinchi shaxsga kreditor foydasiga ma'lum bir harakatni bajarishi, mol-mulkni topshirishi, ishni bajarishi, xizmat ko'rsatishi, pul to'lashi yoki biror harakatni bajarishdan tiyilishi zarur bo'lgan holatga aytiladi.⁵⁵

Majburiyatlar shartnomadan, ziyon yetkazish natijasida hamda Fuqarolik kodeksida ko'rsatilgan boshqa asoslardan kelib chiqadi yoki vujudga keladi.

Majburiyatlar xo'jalik shartnomalari bandlariga to'la amal qilmaslik natijasida yuzaga keladi.

Taraflardan biri shartlashilgan muddatda tadbirkorlik faoliyati sohasida tovarlarni berish, ishlarni bajarish yoki xizmatlar ko'rsatish majburiyatini oladigan, ikkinchi taraf esa tovarlarni, ishlarni, xizmatlarni qabul qilib olish va ularning haqini to'lash majburiyatini oladigan kelishuv *xo'jalik shartnomasi* deyiladi.

Qarzdorliklar xo'jalik yurituvchi subyekt mansabdor shaxsining aybi bilan bajarilmagan yoki lozim darajada bajarilmagan, uning tomonidan xo'jalik yurituvchi subyektning pul mablag'lari va boshqa mol-mulki maqsadga nomuvofiq foydalanilgan, to'lov intizomi buzilgan, xo'jalik yurituvchi subyekt bankrotlikka duchor qilingan yoki shartnoma munosabatlari sohasida boshqa qoidabuzarliklar sodir etilgan taqdirda yuzaga keladi.

Debitor va kreditor so'zlari ma'nosini ko'payish va kamayish, qo'shish va chegirish, kirim va chiqim ma'nosida qarash mumkin. Uning nomlanishiga asos qilib balansning aktiv va passiv qismlarga, hisobvaraqaalarining aktiv va passiv turlarga tarkiblanishi asos qilib olingan.

Debitorlik va kreditorlik qarzlarini tahlil etishda *tahlil mazmunini* majburiyatlarni hajmi, tarkibi, vujudga kelish davri bo'yicha o'rganish, majburiyatlarining aylanuvchanligi, tahlikali majburiyatlarning himoyalanganlik darajasini baholash, majburiyatlarning yuzaga kelishi va ularning muddatini o'tkazib yuborilish sabablarini o'rganish, majburiyatlar balansini tuzish, majburiyatlarning moliyaviy holatga ta'sirini baholash tashkil etadi. Debitorlik va kreditorlik majburiyatlari tahlilining *vazifalari* qatoriga quyidagilarni kiritish mumkin:

- aniq, to'liq va o'z vaqtida pul mablag'lari va ularning harakati yuzasidan aniq hisob-kitoblarning yo'lga qo'yilganligini baholash;

- hisob-kitoblarning va to'lov intizomiga qat'iy rioya qilinganlik holatini baholash;

- debitorlik va kreditorlik majburiyatlarining (qarzlarining) turlari, to'lov muddatlari va asoslanganligi bo'yicha tarkibini aniqlash;

- muddati o'tgan debitorlik va kreditorlik majburiyatlari holatiga, ularning jami majburiyatlar tarkibidagi salmog'iga baho berish;

- tovarlarni kreditga sotish, hisob-kitoblarning turli shakllari bo'yicha yuzaga kelgan majburiyatlarni baholash;

- bank kreditlari va qarzlaridan maqsadli foydalanish, ular bo'yicha majburiyatlarning joriy qismining qoplanishi yuzasidan holatini o'rganish;

- mahsulot (tovarlar, ish va xizmat)larni xorijga sotish bo'yicha majburiyatlarning yuzaga kelishi va ularning oqlanishi yuzasidan korxonadagi (hisob-kitoblarning shakli, valyuta kurslarining o'zgarishlariga va h.k. ta'sirida) joriy va istiqboldagi tahlikalarni baholash.

Tahlil uchun zarur bo'lgan ma'lumotlar moliyaviy hisobotning birinchi shakli –Buxgalteriya balansill to'g'risidagi hisobotdan, buxgalteriya balansiga ilovadan hamda balansning tegishli qatorlari bo'yicha qaydlar, izohlar va tushuntirishlardan, –Korxonaning moliyaviy ahvoli to'g'risidagill statistik hisobot shakllaridan olinadi. Shuningdek, ichki moliyaviy tahlilda bosh kitob, hisob reestrlaridan, qarzdorlik vedemostlari, debitorlik va kreditorlik majburiyatlari yuzasidan dalolatnomalar va boshqa manbalardan foydalaniladi.

Debitorlik va kreditorlik majburiyatlari bevosita korxonalar bilan qarshi tomon o'rtasida bo'ladigan o'zaro hisob-kitoblardan kelib chiqadi. Ularning yuzaga kelishi yuzasidan quyidagi sabablarni ko'rsatish mumkin:

- qarzdorlikning yuzaga kelishidagi eng muhim sabab bu – xo'jalik yurituvchi subyektlarning to'lov layoqatiga ega emasligi, moliyaviy holatning

yomonligidir. Debitor va kreditor qarzdorlik, ular hajmining o'sib borishi, to'lov muddatlarining cho'zilib ketishi aktivlar va ularning likvidligidan pastligi bilan izohlanadi;

- shartnomaviy munosabatlarga to'liq rioya qilmaslik ham debitor va kreditor qarzdorlikning ortishiga olib keladi va tashkiliy sabablardan bittasidir;

- mahsulot (tovar, ish va xizmat)larni sotish yuzasidan pul mablag'lari va o'zaro hisob-kitoblarning mulkka bo'lgan egalik huquqining boshqa birovga o'tishi bilan bog'lanmaganlik sharti majburiyatlar yuzaga kelishining muhim sabablaridan biridir;

- hisob-kitoblar, qarzdorlikni tartibga solishdagi qat'iy me'yorlarni ishlab chiqarish, tijorat va moliya faoliyatining zamonaviy talablariga va shakliga mos emasligi ham qarzdorlikni oshishiga sabab bo'lmoqda. Ya'ni, qarzdorlikni yuzaga kelishining o'zigina emas, balki uni undirish yuzasidan korxonaga yo'l qo'yadigan xarajatlar summasi tobora oshib ketmoqda;

- qarzdorlikning oshishi va ularni to'lash muddatlarining tobora cho'zilib ketishining asl sabablaridan biri bu jismoniy va huquqiy shaxslarda qarzdorlik madaniyatining yo'qligi hamdir. Qarzdorlikni so'ndirish imkoniyatlari bo'lgan holda, uni ortga surish, kechiktirish, to'lamaslikka afsuski ko'pchilikda moyillik kuchli.

12.2. Debitorlik va kreditorlik qarzlarning shakllanishi

Debitorlik va kreditorlik qarzlarni tahlil etishda ularning shakllanishiga, qarzdorlikning o'zgarishiga, qarzdorlikning muddati o'tgan, uzaytirilgan qismiga muhim e'tiborni qaratish lozim.

Debitorlik va kreditorlik qarzlarning katta summada shakllanishi korxonaga mablag'larining immobilizatsiyasi, oborotdan chiqib ketishiga, likvidlikning tushishiga, moliyaviy ahvolning qiyinlashishiga sabab bo'ladi. Muddati o'tgan, uzaytirilgan debitorlik va kreditorlik qarzdorligi ayniqsa salbiy oqibatlariga olib kelishi mumkin.

Debitorlik va kreditorlik majburiyatlari o'zaro hisob-kitoblarda mahsulot (tovarlar, ish va xizmat)larni sotilgan qatorga kiritish va ular bo'yicha to'lovlarning amalga oshirishning turli hisobot sanalariga tushishidan ro'y beradi. Agarda kelishilgan muddatlar yoki qonunchilikda belgilangan muddatlar oshib ketmasa, ularning yuzaga kelishi hech qanday salbiy oqibatlar olib kelmaydi.

Korxonada debitorlik va kreditorlik qarzlarning bitta korxonada yuzaga kelishi faqat uning o'zigagina jarayonlarni murakkablashtirmaydi, balki qarshi tomonlar bilan bog'langan butun bir tizimdagi holatni ham izdan chiqishiga olib keladi.

Debitorlik va kreditorlik qarzlarni haqiqiy miqdorini bilish uchun ularni inventarizatsiyalash zarur. Inventarizatsiya natijalari bo'yicha o'zaro hisob-kitoblar saldosi tasdiqlaydigan solishtirish dalolatnomalari yoki xatlar bilan rasmiylashtiriladi.

O'tkazilgan inventarizatsiyalar soni va natijalari, shuningdek, ularni o'tkazmaslik sabablari yillik moliyaviy hisobotga ilova qilinadigan tushuntirish xatida aks ettirilishi kerak.⁵⁶

-Moliyaviy hisobot shakllari va ularni to'ldirish bo'yicha qoidalarni tasdiqlash to'g'risidagi O'zbekiston Respublikasi Moliya vazirligining buyrug'iga ko'ra buxgalteriya balansida debitorlik va kreditorlik majburiyatlari tarkibining quyidagi qatorlari tarkiblanadi.

Debitorlik majburiyatlarining shakllanish qatorlari⁵⁸

Ko'rsatkichlar	alansatri	Dav r boshi	Dav r oxiri	Far qi (+,-)
Debitorlar, jami (satri 220+240+250+260+270+280+290 +300+310)	10	459 586 597	468 253 903	8 6 67 306
shundan: muddati o'tgan	11	61 242 836	24 341 057	- 36 901 779
Xaridor va buyurtmachilarning qarzi (4000 dan 4900 ning ayirmasi)	20	123 172 327	148 701 321	25 528 994
Ajratilgan bo'linmalarining qarzi (4110)	30	0	0	0
Sho'ba va qaram xo'jalik jamiyatlarining qarzi (4120)	40	195 601 703	197 055 308	1 4 53 605
Xodimlarga berilgan bo'naklar (4200)	50	307 414	202 706	- 104 708
Mol yetkazib beruvchilar va pudratchilarga berilgan bo'naklar (4300)	60	92 643 705	103 815 079	11 171 374
Byudjetga soliq va yig'imlar bo'yicha bo'nak to'lovlari (4400)	70	31 126 342	12 441 892	- 18 684 450
Maqsadli davlat jamg'armalari va sug'urtalar bo'yicha bo'nak to'lovlari (4500)	80	5 788 131	151 843	- 5 636 288
Ta'sischilarning ustav kapitaliga		0	0	0

ulushlar bo'yicha qarzi (4600)	90			
Xodimlarning boshqa operatsiyalar bo'yicha qarzi (4700)	00	769 100	666 713	- 102 387
Boshqa debitorlik qarzlari (4800)	10	10 177 875	5 849 041	- 4 328 834

Korxonada debitorlik majburiyatlari davr boshiga nisbatan quyidagi o'zgarishlarga ega bo'lgan. Jami debitorlik majburiyatlari davr boshiga nisbatan 8 667 306 ming so'mga ortgan. Shundan: xaridor va buyurtmachilarning qarzi (4000 dan 4900 ning ayirmasi) 36 901 779 ming so'mga, xodimlarga berilgan bo'naklar (4200) 104 708 ming so'mga, byudjetga soliq va yig'implar bo'yicha bo'nak to'lovlari (4400) 18 684 450 ming so'mga, maqsadli davlat jamg'armalari

va sug'urtalar bo'yicha bo'nak to'lovlari (4500) 5 636 288 ming so'mga, xodimlarning boshqa operatsiyalar bo'yicha qarzi (4700) 102 387 ming so'mga, boshqa debitorlik qarzlari (4800) 4 328 834 ming so'mga kamaygan.

Sho'ba va qaram xo'jalik jamiyatlarning qarzi (4120) 1 453 605 ming so'mga, mol yetkazib beruvchilar va pudratchilarga berilgan bo'naklar (4300) 11 171 374 ming so'mga ortganligini ko'rish mumkin.

12.2-jadval

Kreditorlik majburiyatlarining shakllanish qatorlari

Ko'rsatkichlar	B alans satri	Davr boshi	Davr oxiri	Farqi (+,-)
Joriy majburiyatlar, jami (satri 610+630+640+650+660 +670+680+690+700+710+720+730+74 0+750+760)	6 00	654 802 314	674 942 829	2 0 140 515
shu jumladan: joriy kreditorlik qarzlari (satri 610+)	6 01	623 266 697	651 211 265	27 27 6 076

630+650+670+680+690+700+710+720 +760)				
shundan: muddati o'tgan joriy kreditorlik qarzlari	6 02	26 935 189	18 671 676	8 263 513
Mol yetkazib beruvchilar va pudratchilarga qarz (6000)	6 10	139 361 433	132 315 373	7 046 060
Ajratilgan bo'linmalarga qarz (6110)	6 20	0	0	0
Sho'ba va qaram xo'jalik jamiyatlarga qarz (6120)	6 30	91 925 580	160 152 370	68 22 6 790
Kechiktirilgan daromadlar (6210, 6220, 6230)	6 40	18 722	179 635	160 913
Soliq va majburiy to'lovlar bo'yicha kechiktirilgan majburiyatlar (6240)	6 50	0	0	0
Boshqa kechiktirilgan majburiyatlar (6250, 6290)	6 60	0	0	
Olingan bo'naklar (6300)	6 70	309 086 582	247 864 791	- 61 221 791
Byudjetga to'lovlar bo'yicha qarz (6400)	6 80	8 084 129	19 262 500	6 968 476
Sug'urtalar bo'yicha qarz (6510)	6 90	0	0	0
Maqsadli davlat jamg'armalariga to'lovlar bo'yicha qarz (6520)	7 00	18 646 984	25 615 460	11 17 8 370
Ta'sisчилarga bo'lgan qarzlari (6600)	7 10	0	0	0
Mehnatga haq to'lash bo'yicha qarz (6700)	7 20	40 920 696	43 590 218	32 66 9 522

Qisqa muddatli bank kreditlari (6810)	7 30	28 324 178	21 397 333	-6 926 845
Qisqa muddatli qarzlار (6820, 6830, 6840)	7 40	3 192 717	2 154 596	- 1 038 121
Uzoq muddatli majburiyatlarning joriy qismi (6950)	7 50	0	0	0
Boshqa kreditorlik qarzlار (6950 dan tashqari 6900)	7 60	15 241 293	22 410 553	7 169 260

Korxonada joriy majburiyatlar davr boshiga nisbatan 20 140 515 ming so'mga ortgan. Jumladan, tarkibi bo'yicha mol yetkazib beruvchilar va pudratchilarga qarz (6000) 7 046 060 ming so'mga, sho'ba va qaram xo'jalik jamiyatlarga qarz (6120) 68 226 790 ming so'mga, kechiktirilgan daromadlar (6210, 6220, 6230) 160 913 ming so'mga, byudjetga to'lovlar bo'yicha qarz (6400) 6 968 476 ming so'mga, maqsadli davlat jamg'armalariga to'lovlar bo'yicha qarz (6520) 11 178 370 ming so'mga, mehnatga haq to'lash bo'yicha qarz (6700) 32 669 522 ming so'mga, boshqa kreditorlik qarzlار (6950 dan tashqari 6900) 7 169 260 ming so'mga ortgan. Olingan bo'naklar (6300) 61 221 791 ming so'mga, qisqa muddatli bank kreditlari (6810) 6 926 845 ming so'mga, qisqa muddatli qarzlار (6820, 6830, 6840) 1 038 121 ming so'mga davr boshiga nisbatankamaygan.

12.3. Debitorlik va kreditorlik qarzlارining tarkibi va muddati bo'yicha tahlili

Debitorlik va kreditorlik qarzlارining tarkibi deganda ularning yuzaga chiqish qatorlari tushuniladi. Qatorlarning yagona tarkibini buxgalteriya balansining tegishli qatorlariga mos ravishda tuzib chiqish mumkin.

Debitorlik qarzlari: xaridor va buyurtmachilarning qarzi, ajratilgan bo'linmalarning qarzi, sho'ba va qaram xo'jalik jamiyatlarining qarzi, xodimlarga

berilgan bo'naklar, mol yetkazib beruvchilar va pudratchilarga berilgan bo'naklar, byudjetga soliqlar va boshqa majburiy to'lovlar bo'yicha bo'nak to'lovlari, maqsadli davlat jamg'armalari va sug'urtalar bo'yicha bo'nak to'lovlari, ta'sisчилarning ustav kapitaliga ulushlar bo'yicha qarzi, xodimlarning boshqa operatsiyalar bo'yicha qarzi va boshqa debitorlik qarzlari.

Kreditorlik qarzlari: mol yetkazib beruvchilar va pudratchilarga qarz, sho'ba va qaram xo'jalik jamiyatlarga qarz, soliq va boshqa majburiy to'lovlar bo'yicha kechiktirilgan majburiyatlar, olingan bo'naklar, byudjetga to'lovlar bo'yicha qarz, sug'urtalar bo'yicha qarz, maqsadli davlat jamg'armalariga to'lovlar bo'yicha qarz, ta'sisчилarga bo'lgan qarzlار, mehnatga haq to'lash bo'yicha qarz va boshqa kreditorlik qarzlari.

Debitorlik va kreditorlik qarzdorlik tahlilida qarzlarning tarkibi, muddati, hajmigagina emas, balki ularning balansiga ham muhim ahamiyat qaratiladi.

Debitorlik va kreditorlik qarzlarning tarkibi bo'yicha tahlili

Ko'rsatkichlar	Balans satri	Davr boshi	Davr oxiri	Farqi
Debitorlar, jami (satr 220+240+250+260+270+280+290 +300+310)	210	459 586 59 7	468 253 903	8 667 306
shundan: muddati o'tgan	211	61 242 836	24 341 057	-36 901 779
Xaridor va buyurtmachilarning qarzi (4000 dan 4900 ning ayirmasi)	220	123 172 32 7	148 701 321	25 528 994
Ajratilgan bo'linmalarning qarzi (4110)	230	0	0	0
Sho'ba va qaram xo'jalik jamiyatlarining qarzi (4120)	240	195 601 70 3	197 055 308	1 453 605
Xodimlarga berilgan bo'naklar (4200)	250	307 414	202 706	-104 708
Mol yetkazib beruvchilar va pudratchilarga berilgan bo'naklar (4300)	260	92 643 70 5	103 815 079	11 171 374
Byudjetga soliq va yig'implar bo'yicha bo'nak to'lovlari (4400)	270	31 126 34 2	12 441 892	-18 684 450
Maqsadli davlat jamg'armalari va sug'urtalar bo'yicha bo'nak to'lovlari (4500)	280	5 788 13 1	151 843	-5 636 288
Ta'sischilarning ustav kapitaliga ulushlar bo'yicha qarzi (4600)	290	0	0	0
Xodimlarning boshqa operatsiyalar bo'yicha qarzi (4700)	300	769 10 0	666 713	-102 387
Boshqa debitorlik qarzlari (4800)	310	10 177 875	5 849 041	-4 328 834
Kreditorlik majburiyatlari tarkibi				
Joriy majburiyatlar, jami (satr 610+630+640+650+ 660+670+680+690+700+710+720+730+740+7 50+760)	600	654 802 314	674 942 829	2 0 140 515
shu jumladan: joriy kreditorlik qarzlari (satr 610+ 630+650+670+680+690+700+710+720+760)	601	623 266 697	651 211 265	27 276 076
shundan: muddati o'tgan joriy kreditorlik qarzlari	602	26 935 189	18 671 676	8 263 513
Mol yetkazib beruvchilar va pudratchilarga qarz (6000)	610	139 361 433	132 315 373	7 046 060
Ajratilgan bo'linmalarga qarz (6110)	620	0	0	0
Sho'ba va qaram xo'jalik jamiyatlarga qarz (6120)	630	91 925 580	160 152 370	68 226 790
Kechiktirilgan daromadlar (6210, 6220, 6230)	640	18 722	179 635	160 913
Soliq va majburiy to'lovlar bo'yicha kechiktirilgan majburiyatlar (6240)	650	0	0	0

Boshqa kechiktirilgan majburiyatlar (6250, 6290)	660	0	0	0
Olingan bo'naklar (6300)	670	309 086 582	247 864 791	-61 221 791
Byudjetga to'lovlar bo'yicha qarz (6400)	680	8 084 129	19 262 500	6 968 476
Sug'urtalar bo'yicha qarz (6510)	690	0	0	0
Maqsadli davlat jamg'armalariga to'lovlar bo'yicha qarz (6520)	700	18 646 984	25 615 460	11 178 370
Ta'sischilarga bo'lgan qarzlar (6600)	710	0	0	0
Mehnatga haq to'lash bo'yicha qarz (6700)	720	40 920 696	43 590 218	32 669 522
Qisqa muddatli bank kreditlari (6810)	730	28 324 178	21 397 333	-6 926 845
Qisqa muddatli qarzlar (6820, 6830, 6840)	740	3 192 717	2 154 596	-1 038 121
Uzoq muddatli majburiyatlarning joriy qismi (6950)	750	0	0	0
Boshqa kreditorlik qarzlar (6950 dan tashqari 6900)	760	15 241 293	22 410 553	7 169 260
Debitorlik va kreditorlik qarzlarning farqi		- 163 68 0 100	-182 957 362	-19 277 262
Qarz balansi		623 266 697	651 211 265	27 944 568

Korxonada hisobot davri oxiriga qarz balansi 651 211 265 ming so'mga teng bo'lgan. Shundan: 468 253 903 ming so'mi debitorlik majburiyatlari, 651 211 265 ming so'mi kreditorlik majburiyatlaridir. Kreditorlik majburiyatlarining debitorlik majburiyatlarining ortgan qismi 182 957 362 ming so'mni tashkil qilgan. Hisobot davri boshiga debitorlik va kreditorlik majburiyatlari orasidagi farq 163 680 100 ming so'mni tashkil qilgan. Debitorlik kreditorlik balansi 623 266 697 ming so'mga teng bo'lgan. Debitorlik va kreditorlik qarzlari balansi davr boshiga nisbatan 27 944 568 ming so'mga ortgan.

Debitorlik va kreditorlik qarzlari tarkibida muddati o'tgan, to'lov muddati kelgan va to'lov muddati o'tmagan majburiyatlarni alohida tarkiblash lozim.

Debitorlik va kreditorlik qarzlarning muddati o'tgan sifatida tan olish tartiblari qonunchilik normalari asosida belgilanadi.

Korxonada va tashkilotlarning moliyaviy ahvolini mustahkamlash, yetkazib berilgan mahsulot, bajarilgan ishlar va xizmatlar uchun iste'molchilarning o'z vaqtida hisob-kitob qilishlarini ta'minlash, xalq xo'jaligida to'lov intizomining ahvoli uchun rahbarlarning mas'uliyatini oshirish maqsadida qabul qilingan -Xalq xo'jaligida hisob-kitoblar o'z vaqtida o'tkazilishi uchun korxonada va tashkilotlar rahbarlarining mas'uliyatini oshirish borasidagi chora-tadbirlari to'g'risida"gi PF- 1154 sonli 1995-yil 12-maydagi Prezident farmonida belgilanishicha, barcha mulkchilik shakllaridagi xo'jalik yurituvchi subyektlarning iste'molchilar va buyurtmachilarga, agar ular yetkazib beriladigan (bajariladigan ishlar, xizmatlar) qiymatining kamida 15 foizini oldindan to'lamasalar, mahsulot jo'natishi, ishlarni bajarishi va xizmatlar ko'rsatishi ta'qiqlanishi belgilangan.

Mazkur farmonga ko'ra, tovarlar amalda jo'natilgan, ishlar bajarilgan, xizmatlar ko'rsatilgan kundan boshlab to'qson kun o'tgandan keyin, yetkazib berilgan tovarlar, ko'rsatilgan xizmatlar va bajarilgan ishlar uchun mablag'lar kelib tushmaganligi muddati o'tib ketgan debitorlik qarzi deb hisoblanadi.

Muddati o'tib ketgan debitorlik qarzi mavjud bo'lgan taqdirda barcha mulkchilik shaklidagi korxonalar va tashkilotlarning rahbarlariga, shuningdek, mazkur korxonalarning bosh buxgalterlariga intizomiy choralar, hatto jinoiy javobgarlikka tortish choralari qo'llanishi lozimligi qayd etiladi.

Hukumat qarori bilan muddati uzaytirilgan debitorlik va kreditorlik qarzlari, respublika tashqarisidagi hamda korxonalar faoliyatiga aloqador bo'lmagan sabablar tufayli vujudga kelgan qarzlarning summasi albatta bundan mustasno hisoblanadi.

12.4-jadval

Debitorlik va kreditorlik majburiyatlarining muddat bo'yicha tahlili

Ko'rsatkichlar	Balans satri	Davr boshi	Davr oxiri	Farqi,+,-
Debitorlar, jami (satri 220+240+250+ 260+270+280+290+300+310)	210	459 586 597	468 253 903	8 667 306
shundan: muddati o'tgan	211	61 242 836	24 341 057	-36 901 779
Joriy majburiyatlar, jami (satri 610+ 630+640+650+660+670+680+69 0+700+ 710+720+730+740+750+760)	600	654 802 314	674 942 829	20 140 515
shu jumladan: joriy kreditorlik qarzlari (satri 610+630+650+670+680+ 690+700+710+720+760)	601	623 266 697	651 211 265	27 276 076
shundan: muddati o'tgan joriy kreditorlik qarzlari	602	26 935 189	18 671 676	8 263 513

Korxonada debitorlik majburiyatlarining joriy qismi 468 253 903 ming so'mni tashkil qilgan. Ushbu majburiyat hisobot davri boshiga 459 586 597 ming so'mga teng bo'lgan. Davr boshiga nisbatan o'zgarish 8 667 306 ming so'mga ortgan. Debitorlik majburiyatlari tarkibida muddati o'tgan majburiyatlar hajmi hisobot davri boshiga 61 242 836 ming so'mni, hisobot davri oxiriga 24 341 057 ming so'mga teng bo'lgan. Mutlaq o'zgarish 8 667 306 ming so'mga teng bo'lgan. Ya'ni hisobot davri boshiga nisbatan muddati o'tgan majburiyatlar summasi shunchaga ortgan.

Joriy majburiyatlarning davr boshiga nisbatan o'zgarishi 20 140 515 ming so'mga ortganligini ko'rish mumkin. Shundan kreditorlik majburiyatlari hajmi hisobot davri boshiga nisbatan 27 276 076 ming so'mga ortgan. Joriy majburiyatlar tarkibida muddati o'tgan majburiyatlar hajmi hisobot davri boshiga 61 242 836 ming so'mni, hisobot davri oxiriga 24 341 057 ming so'mni tashkil etgan. Muddati o'tgan majburiyatlar hajmi hisobot davri boshiga nisbatan 36 901 779 ming so'mga kamayganligini ijobiy baholash mumkin.

12.4. Qarzdorlik dinamikasining natijaviy va samaradorlik ko'rsatkichlari bilan qiyosiy tahlili (qarzlarning aylanuvchanligi va qoplanuvchanligi tahlili)

Foydalanuvchilar tomonidan qabul qilinadigan iqtisodiy qarorlar, xo'jalik yurituvchi subyektlarning debitorlik va kreditorlik qarzlari to'g'ri boshqarish orqali pul mablag'lari va pul ekvivalentlarini hosil qilish qobiliyatiga, uning muddati va aniqligiga baho berishni talab etadi.

Xo'jalik yurituvchi subyektning debitorlik va kreditorlik qarzlari yuzasidan sodir bo'lgan o'zgarishlarni chuqur tahlil qilish, davr mobaynida ularning hajmi, muddati, so'ndirilishi,

aylanuvchanligi bo'yicha real holatni o'rganishni talabetadi.

Qarzdorlik korxonaning moliyaviy holatini baholashda eng murakkab masala hisoblanadi. Negaki, uning hal etilishi doimo ham korxonaning o'z ixtiyorida emas. Ayniqsa, debitorlik majburiyatlari va ularning undirilishi, muddatlarga amal qilinishi, qarzdorlik bo'yicha yuzaga keladigan qo'shimcha majburiyatlarning paydo bo'lishi korxonaharbariyatining sa'y-harakatlari bilangina amalga oshadigan oddiygina jarayon emas. O'z navbatida debitorlik majburiyatlaridagi holat korxonaning qarshi tomon oldidagi, kreditorlik qarzlarning ham to'lanishiga, ularning tizimli algoritmiga ta'sir etadi. Negaki, debitorlik va kreditorlik qarzlari bu faoliyatning ikki qirrasini ularning bittasidagi buzilish ikkinchisiga, ikkinchisidagi buzilish birinchisiga ta'sir qiladi. O'z navbatida bitta korxonada qarzdorlikning hal etilishi, tarmoq va bo'g'inda, yakunida mamlakatdagi to'lov intizomiga ham ta'sir etadi.

Qarzdorlikni so'ndirish albatta pul mablag'lari va ularning ekvivalentlari yordamida amalga oshiriladi. Korxonada pul va pul ekvivalentlarining asosiy oqimi bu operatsion faoliyatda kuzatiladi. O'z navbatida majburiyatlarning ham asosiy qismi ushbu faoliyat yuzasidan kelib chiqadi. Shu sababli, korxonaharbarlari doimo pul va pul ekvivalentlarini qisqa muddatli majburiyatlarni qoplashga tegishli qismini ushlab turishga harakat qiladilar. O'z navbatida ularning faoliyat va qarzdorlikdan ortiqcha qismini ushlab turish ham korxonachun maqbul hisoblanmaydi. Negaki, bu aktivlarning oborotdan chetlanishiga sabab bo'ladi. Ortiqcha pul mablag'larini ularning ekvivalentlariga investitsiya qilish bu pul mablag'larini boshqarish bo'lib hisoblanadi.

Pul ekvivalentlari deganda ko'pincha qisqa muddatli moliyaviy qo'yilmalarham nazarda tutiladi. Moliyaviy qo'yilmalarning qisqa muddatli shakli pulekvivalenti deb tan olinishi uchun, u belgilangan summadagi pul mablag'iga osonaylantiriladigan va qiymatidagi o'zgarishlar riski sezilarsiz darajada bo'lishi lozim. Qarzdorlikning dinamikasi uning yillar bo'yicha o'zgarishlariga baho berishni ifoda etadi. Bu qarzdorlikning retrospektiv tahlili hisoblanib, kelajakdagi prognozlarini belgilash uchun ham zarur hisoblanadi. Qarzdorlikni muddat bo'yicha o'rganishda ularning muddati o'tgan majburiyatlar sifatida foydazazararlarga olib borilishiga muhim ahamiyat qaratish lozim. Qarzlarni foydazazararlarga olib borish ularning to'la nazorat qatoridan chiqarilishini anglatmaydi.

So'ndirilgan qarzlarning albatta balansdan tashqari hisobvaraqlarida 5 yilga qadarsaqlanishi lozim.

Debitorlik majburiyatlarini qiymat ifodasida o'rganish doimo ham korxonaharbariyatining ahamiyatini aniq xulosalar chiqarish uchun yetarli bo'lmaydi. Shu sababli, bu jarayonlarni samaradorlik va natijaviylik ko'rsatkichlari bilan uzviy bog'liqlikdagi nisbiy ifodalariga ham baho beriladi. Bunday ko'rsatkichlar sifatida debitorlik va kreditorlik qarzlarning aylanuvchanlik koeffitsiyentlari o'rganiladi va tahlil qilinadi.

Debitor va kreditor qarzdorlikni o'rganishda aylanuvchanlikning ikki jihatiga muhim ahamiyat qaratiladi.

Aylanuvchanlik koeffitsiyentlari va ularning o'zgarishiga; Aylanuvchanlik davri va ularning o'zgarishiga.

12.5-jadval

Debitor va kreditor qarzdorlikning aylanuvchanlik koeffitsiyentlari va aylanuvchanlik davri ko'rsatkichlarini tahlili

Ko'rsatkichlar	O'tgan yil	Hisobot yili	Farqi (+,-)	O'sish sur'ati. %
Debitorlar, jami (satro'zgarishlarini tahlili)	459 586 597	468 253 903	8 667 306	101.9

shundan: muddati o'tgan	61 242 836	24 341 057	- 36 901 7 79	39.3
Joriy majburiyatlar, jami (sitr 610 +630+640+650+660+670+ 680+690+700+710+720+7 30+740+750+760)	654 802 314	674 942 829	20 140 515	103.1
shu jumladan: joriy kreditorlik qarzlari (sitr 610+630+650+670 +680 +690+700+710+720+760)	623 266 697	651 211 265	27 276 076	104.5
shundan: muddati o'tgan joriy kreditorlik qarzlari	26 935 189	18 671 676	-8 263 513	69.2
Sotishdan sof tushum	2 799 935 534	2 938 333 638	138 398 104	104.9
Debitorlik qarzlarning aylanish koeffitsiyenti	6.09	6.27	0.18	102.9
Shundan: muddati o'tgan debitorlik qarzlarning aylanish koeffitsiyenti	45.88	122.41	76.53	271.1
Debitorlik qarzlarning aylanish davri	59.11	57.41	1.70	96.6
Shundan: muddati o'tgan debitorlik qarzlarning aylanish davri	7.8	2.9	-4.9	37.1
Kreditorlik qarzlari aylanish koeffitsiyenti	4.49	4.51	0.02	100.4
Shundan: muddati o'tgan kreditorlik qarzlarning aylanish koeffitsiyenti	107.65	163.22	55.57	152.3
Kreditorlik majburiyatlarining aylanishdavri	80.1	79.8	-0.3	98.8
Shundan: muddati o'tgan kreditorlik qarzlarning aylanish davri	3.3	2.2	-1.1	66.6
Debitorlik va kreditorlik qarzlarning aylanish koeffitsiyentlarining bog'liqligi (nisbati)	1.35	1.39	0.04	102.9

Korxonada debitorlik majburiyatlarining aylanuvchanligi o'tgan yilga nisbatan 0.18 ga ortgan. Aylanish davri 1.70 kunga tezlashgan. Kreditorlik majburiyatlarining aylanish koeffitsiyenti esa 0.02 ga ortgan. Aylanish davriyligi esa 0.3 kunga tezlashgan. Muddati o'tgan

debitorlik majburiyatlarini undirish, muddati o'tgan kreditorlik majburiyatlarini qoplash imkoniyatlari korxonada to'la mavjud.

12.5. Debitorlik va kreditorlik qarzlarni kamaytirish bo'yicha boshqaruv qarorlarini qabul qilish mexanizmlari

Qarz majburiyatlarini boshqarish ishida tizimli yondashuv zarur. Boshqaruvni to'g'ri yo'lga qo'yishda qarzdorlik mavjudligiga, uning miqdoriga vapaydo bo'lgan sanasiga, qarzlarni undirish muddatlarini belgilashga, ularni so'ndirish usullarini tanlashga alohida ahamiyat qaratish lozim. Bunda, ko'proq qarzdor bilan muzokara olib borish yo'lini tanlash maqsadga muvofiqdir. Masalani uzil-kesil hal qilish imkoni bo'lmasa qonunda belgilangan boshqa choralarni ko'rishga kirishish lozim.

Debitorlik qarzlarni undirish oson jarayon emas. Bu uzoq vaqtni, qo'shimcha tashkiliy va moliyaviy xarajatlarni talab qiladi hamda doim bir necha biznes tuzilmalar manfaatlarini to'qnashuvi bilan bog'liq bo'ladi. Bu albatta boshqaruvchidan uddaburonlik, shijoat va jiddiyligni talab etadi. Shu bilan birga qarzdorlikni hal etishda qonunchilik normalari bo'yicha barcha bosqichlardan o'tish ham doimo ijobiy natijalarga olib kelavermaydi.

Korxonalarda muddatida undirilmagan va undirish imkoni bo'lmagan debitorlik, kreditorlik qarzlarni hisobdan chiqarish, so'ndirish quyidagi usullarda amalga oshiriladi.

Birinchi usul: debitorlik qarzi umidsiz bo'lgan, payti kelganda uni to'g'ridan-to'g'ri korxonaning zarariga hisobdan chiqariladi.

Sud qaroriga binoan majburiyatlarning tugatilishi, qarzdorning bankrotligi, tugatilishi yoki vafot etishi oqibatida yoxud da'vo qilish muddati o'tishi oqibatida uzish mumkin bo'lmagan qarz umidsiz deb e'tirof etiladi.⁵⁹ Bunday qarz hisobdan chiqarilishi kerak.

Qarzdorlikning umumiy da'vo muddati uch yil. Ularni hisobdan chiqarish rahbarning qarori bilan amalga oshiriladi va buyruq bilan rasmiylashtiriladi.

-Xarajatlar tarkibi to'g'risidagi nizomga muvofiq da'vo bildirish muddati o'tgan debitorlik qarzlarni hisobdan chiqarishdan ko'rilgan zararlar boshqa operatsion xarajatlar sifatida korxonaning davr xarajatlari tarkibiga kiradi.

Debitorlik qarzini hisobdan chiqarishning ikkinchi usuli – bu dargumon qarzlarni bo'yicha zaxira tashkil etishdir. Bunda belgilangan muddatda qoplanmagan va tegishli kafolatlar bilan ta'minlanmagan debitorlik qarzi dargumon qarz sifatida tan olinadi.

Korxonaning yuridik va jismoniy shaxslar bilan hisob-kitoblari bo'yicha dargumon qarzlari summasiga zaxira tashkil qilinadi.⁶⁰

Shuni alohida ta'kidlash lozimki, har qanday usulda ham zararga hisobdan chiqarilgan qarz hisobdan chiqarilgan paytdan boshlab besh yil mobaynida qarzdorning mulkiy holati o'zgargan taqdirda qarzni undirish imkoniyatini kuzatish uchun balansdan tashqari schyotida turishi zarur.

Debitorlik qarzini hisobdan chiqarishning tanlangan usuli korxonaning hisob siyosatida aks etadi. Agarda korxonada dargumon qarzlarni bo'yicha zaxira tashkil etmoqchi bo'lsa, u holda uni shakllantirish va foydalanish tartibini ham hisob siyosatida ko'rsatishi kerak.

Debitorlik va kreditorlik qarzi muddatlarini o'tkazib yuborish hamda korxonalarining hisobvaraqlarida tegishli mablag'lar bo'lgan holda to'lovlarni amalga oshirishning belgilangan muddatlarini buzish mansabdor shaxslarga EKIHning 10 baravaridan 15 baravarigacha miqdorda jarima solishga sabab bo'ladi.⁶¹

Mahsulot va tovar yetkazib berishda, shuningdek, ishlarni bajarish yoki xizmatlar ko'rsatishda korxonada xaridorlar va buyurtmachilardan bo'nak to'lovini (oldindan to'lovni) talab qilishi mumkin. Bu holatda bo'nak xaridorlar va buyurtmachilardan kelgusi to'lovlarning tushish kafolati va tovarlarni yetkazib berish, ishlarni bajarish va xizmatlar ko'rsatish bo'yicha shartnomaning bajarilishikafolati bo'lib xizmat qiladi. Bunday bo'naklar pul mablag'larini olgan korxonada uchun mahsulot va tovarlar yetkazib berilgunga, shuningdek, ish bajarilgunga yoki xizmatlar ko'rsatilgunga qadar yoxud ilgari olingan bo'nak to'lovlari qaytarilgunga qadar majburiyatlar hosil qiladi.

Kreditorlik qarzini hisobdan chiqarish tartiblari soliq kodeksining 136- moddasi bilan tartibga solinadi.

Muddatida so'ndirilmagan kreditorlik qarzi quyidagi hollarda hisobdan chiqarilishi mumkin:

- da'vo bildirish muddati (qarz vujudga kelgan paytdan boshlab uch yil) o'tganda;
- kreditor korxonaga tugatilganda;

- majburiyatlar sudning yoki vakolatli davlat organining qaroriga binoan hisobdan chiqarilganda.

Hisobdan chiqarilgan kreditorlik qarzi summasi asosiy ishlab chiqarishdan olingan boshqa daromadlar tarkibiga kiritiladi. Kreditorlik qarzini hisobdan chiqarish korxonaning boshqa daromadlariga kiradi hamda asosiy faoliyat turi uchun ko'zda tutilgan stavkalar bo'yicha soliq solinadi.

Balansda debitorlik qarzini ushlab turish nihoyatda foydasiz, biroq undan aql bilan moliyaviy holatga ziyonsiz va qonunchilik doirasida xalos bo'lish kerak. Aniqlanishicha, amaliyotda kreditorlar uchun yetarlicha imkoniyatlar mavjud. Kontragent bilan o'zaro munosabatlar tarixi, qarz summasi, uning hosil bo'lish sanasi va boshqa omillarga bog'liq holda:

- qo'shimcha kelishuv yoki vaziyatga mos keladigan boshqa shartnomatuzish yoki qarzni butunlay kechib yuborish;
- bank yoki soliq inspeksiyasiga murojaat qilish;
- qarzdorga talabnoma yo'llash yoki sudga qarzni undirish uchun arizaberish;
- qarzdorni bankrot deb e'tirof etish.

Yondashuvlarning turli-tumanligiga qaramay amalda, debitorlik va kreditorlik qarzlarini boshqarish iqtisodiyotning barcha bo'g'inlaridagi korxonaga va tashkilotlarda haliga qadar qiyinligicha qolmoqda. Debitorlik va kreditorlik majburiyatlarining muddati o'tgan qismini jami majburiyatlar tarkibidagi salmog'i yuqoriligicha qolmoqda. Ularni hal qilishning amalda moliyaviy mexanizmlari mavjud qarzdorlikni ijobiy hal qilish imkonini bermayapti. Buning oqibatida korxonalarning moliyaviy ahvoli tobora yomonlashmoqda. Ularni moliyaviy sog'lomlashtirish yuzasidan ko'rilayotgan chora-tadbirlari samarasizligicha qolmoqda.

Korxonalarining debitorlik va kreditorlik qarzdorligi va ularni muddatli hal etish borasida amaldagi huquqiy normalarni takomillashtirish, kechiktirilgan qarzlarni siyosatidan voz kechish, qo'llab quvvatlashning manzilli xaritalarini tuzish, rag'batlantirishning ta'sirchan birliklarini yo'lga qo'yish, hisob-kitob shakllarini kengaytirish, savdo va tijorat faoliyatida sug'urta xizmatlarini yo'lga qo'yish, zaxiralarni tashkil etishning mukammal tizimiga o'tish lozim deb o'ylaymiz.

Debitorlik qarzlarini boshqarishning maqsadi uning hajmini va tarkibini optimallashtirish, shuningdek, samarali kredit siyosatini qo'llash yuzasidan sotish hajmini rag'batlantirishdan iborat.

12.6. Muddati o'tgan debitorlik va kreditorlik qarzlari va ular yuzasidan rezervlar tahlili.

Amalda tovarlar jo'natilgan ishlar bajarilgan, xizmatlar ko'rsatilgan kundan boshlab 90 kun o'tgandan keyin, yetkazib berilgan tovarlar, ko'rsatilgan xizmatlar va bajarilgan ishlar uchun mablag'lar kelib tushmaganligi muddati o'tib ketgan debitorlik qarzi deb hisoblanadi, qonunchilikda belgilangan hollar bundan mustasno.⁶²

Muddati o'tgan qarzdorlik tahlilida analitiklar nimalarga e'tibor berishi lozim?

Birinchidan: muddati o'tgan majburiyatlar yuzasidan avvalo axborotlarning aniqligi, ishonchligi va asosligiga ahamiyat qaratish lozim. Debitorlik va kreditorlik qarzlari muddati o'tgan majburiyat sifatida nazoratga olinadi qachonki, yuqorida qayd etilgan (3 oy yoki 90 kalendar kun) muddat o'tsa. Debitorlik va kreditorlik qarzlarini balans qatorlari bo'yicha juda ko'p tarkibiy qatorlari guruhlanadi. Lekin ushbu tartib qarzdorlikning faqat mahsulot (tovar, ish va xizmat)larga tegishli bo'lgan qismiga tegishli. Ya'ni, xaridor va buyurtmachilardan

majburiyatlar hamda mol yetkazib beruvchi va pudratchilardan qarz qatorlariga nisbatan qo'llaniladi. Negaki, qolgan majburiyatlarni undirish va to'lash tartiblari, ularni kechiktirish shartlari va talablari tegishli majburiyatlar bo'yicha qonunchilik normalarida aniq belgilab qo'yilgan. Masalan, soliqlar va majburiy to'lovlar bo'yicha majburiyatlarni to'lash tartibi va muddatlari Soliq kodeksida, mehnat haqi bo'yicha majburiyatlarni to'lash tartibi va muddatlari Mehnat kodeksi va kasaba uyushmalari bilan uch tomonlama kelishuv aktlarida, sug'urta bo'yicha majburiyatlarini to'lash tartiblari va muddatlari sug'urta qonunchiligi (ikki tomonlama shartnomalarda) aniq belgilab qo'yilgan.

Muddati o'tgan debitor va kreditor qarzdorlik korxonalarini umidsiz qarzlari sirasiga kiradi. Ularni undirish ehtimoli kamdan kam hollardagina kuzatiladi. Shu sababli umidsiz qarzlarni bo'yicha boy berilgan imkoniyatlarni o'rnini qoplash

maqsadida qarzdorlik yuzasidan zaxiralar tashkil etilishi tartibi belgilangan. Kuchli raqobatga asoslangan bozor iqtisodiyoti albatta bir turdagi korxonalarining iqtisodiy nochorlikka yuz

tutishiga sabab bo'ladi. Xaridor va buyurtmachi sifatida doimiy hamkorlarning nochorlikka yuz tutishi va bankrotlikka uchragan korxonalarda qarzni undirishdan harakatlarini boshlashdan yoki davom ettirishdan ko'ra ushbu qarzlardan ba'zan uzil-kesil umidni uzish ham foydali hisoblanadi.

Umidsiz qarzlarni yuzasidan zaxiralarni tashkil etishning albatta bitta manbasi mavjud u ham bo'lsa, korxonaning sof foydasidir. Umidsiz qarzlarni xarajatlar hisobiga shakllantirishga yo'l qo'yilmaydi.

Umidsiz qarzlarni yuzasidan zaxiralarni shakllantirish tartibi va hajmi korxonamulkdorlari kelishuvi hamda belgilovi asosida hal etiladi.

Umidsiz qarzlarni zaxirasini ishlatish oqlanish ehtimoli yo'qqa chiqarilgan va oqlanish ehtimoli kichik bo'lgan qarzdorliklar bo'yicha amalga oshiriladi. Agarda umidsiz qarzlarni bo'lmagan, zaxira ishlatilmagan hollarda undagi mablag'lar korxonaga sof foydasiga qaytariladi va boshqa maqsadlarga ishlatiladi.

Xo'sh umidsiz qarz nima?

Umidsiz qarz – sud qaroriga binoan majburiyatlarning tugatilishi, qarzdorning bankrotligi, tugatilishi yoki vafot etishi oqibatida yoxud ilish muddati o'tishi oqibatida uzish mumkin bo'lmagan qarzdorlikdir.⁶³

Korxonalar debitorlik qarzi bozor qiymatini baholash buxgalteriya hisobining milliy standartlariga ko'ra quyidagi tartibda amalga oshiriladi:

birinchidan, qarzdor tashkilotlar buxgalterlik hisoboti (Buxgalterlik balans (1-shakl)), shuningdek, buxgalterlik balansiga ilova asosida debitorlik qarzi strukturasi va harakati tahlili amalga oshiriladi, keyin esa buxgalterlik hisobi registrlari va birlamchi hujjatlashtirish ma'lumotlari asosida aniq xo'jalik shartnomalari bo'yicha debitorlar kesimida debitorlik qarzi summalarini inventarizatsiyadan o'tkaziladi. Inventarizatsiya natijalariga ko'ra debitorlik qarzi qarzdor tashkilotlar bo'yicha aniqlashtiriladi, uning umumiy summasidan undirib olish umidsiz qarzlarni va muddati uch oydan ortiq qarzdorlik ajratiladi; ikkinchidan, korxonalarining moliyaviy holatini baholash va balansning qoniqarsiz strukturasi aniqlash bo'yicha moliyaviy ko'rsatkichlar (va ularning o'lchov qiymatlari) asosida har bir debitorning moliyaviy ahvolini baholash o'tkaziladi.

Shunday qilib, qarzdorlikning umumiy hajmidan undirilishi umidsizlarni ajratishni va keyin debitor korxonaga moliyaviy holati: joriy likvidlik koeffitsiyentini hisoblash, o'z mablag'lari bilan ta'minlanganlik koeffitsiyenti va to'lovga qobilikni tiklash koeffitsiyentini tahlil qilishni nazarda tutiladi. Fikrimizcha, debitor korxonalar tahlili korxonaga to'lovga noqobil ekanligini ko'rsatsa, aynan turli nuqtayi nazardan korxonalar faoliyatini tavsiflovchi moliyaviy ko'rsatkichlarni tahlil qilish kerak.

Muddati o'tgan majburiyatlarni tahlil etishda buxgalteriya balansiga ilova sifatida beriladigan muddati o'tgan debitorlik va kreditorlik qarzlari rasshifrovkasi ma'lumotlaridan foydalaniladi.

Uning tuzilishi quyidagi tarkibiy birliklarni o'z ichiga oladi. Ushbu rasshifrovka muddati

o'tgan qarzdorlikka mavjud bo'lgan hollarda to'ldiriladi.

12.6-jadval

Muddati o'tgan debitorlik va kreditorlik qarzlari rasshifrovkasi

N	Muddati o'tgan qarzdorlikka ega bo'lgan debitor va kreditorlar ro'yxati	Muddati o'tgan umumiy qarz	Tashkilotga bog'liq bo'lmagan sabablar bo'yicha vujudga kelgan muddati o'tgan qarzlari				
			jami	shu jumladan			
				Hukumat qarorlari ga asosan oldindan haq to'lamay jo'natilgan (olingan) mahsulotlar bo'yicha muddati o'tgan qarzlari	Davlat resurslari va jamg'armalaridan jo'natish ko'zda tutilgan xom ashyo va materiallar bo'yicha o'tkazilgan bo'nak to'lovlari summasi	Hukumat qarorlari bo'yicha kechiktirilgan qarzlari	Qonunchilikka muvofiqda'volar bo'yicha sud jarayonida ko'rib chiqilayotgan yoki xo'jalik sudi tomonidan kreditorlardan undirish to'g'risida qaror chiqqan qarzlari summasi
1	2	3	4	5	6	7	8
MUDDATI O'TGAN DEBITORLIK QARZLARI							
1.	Muddati o'tgan qarzdorlikka ega bo'lgan debitorlar, jami	24 341 057	24 341 057	24 341 057			
2.	Respublika ichidagi muddati o'tgan qarzlari, jami	24 341 057	24 341 057	24 341 057			
2.1.	shu jumladan: debitorlar nomi bo'yicha	xxx					
2.2.	Ichki idoraviy muddati o'tgan qarzlari, jami						

2.2. 1.	shu jumladan: debitorlar nomi bo'yicha						
3.	Respublikad an tashqaridagi muddati o'tgan qarzlari, jami						
3.1.	shu jumladan: debitorlar nomi bo'yicha						
MUDDATI O'NGAN KREDITORLIK QARZLARI							
4.	Muddati o'tgan qarzdorlik ka ega bo'lgan kreditorlar, jami	18 671 676	18 67 1 676		x	18 671 676	
5.	Respublika ichidagi muddati o'tgan qarzlari, jami	18 671 676	18 67 1 676		x	18 671 676	
5.1.	shu jumladan: kreditorlar nomi bo'yicha	xxx			x		
5.2.	Ichki idoraviy muddati o'tgan qarzlari, jami				x		
5.2. 1.	shu jumladan: kreditorlar nomi bo'yicha				x		
6.	Respublikad an tashqarida gi muddati o'tgan qarzlari, jami				x		

6.1.	shu jumladan: kreditorlar nomi bo'yicha				x		
------	---	--	--	--	---	--	--

Korxonada muddati o'tgan debitorlik majburiyatlari joriy davrga 24 341 057 ming so'mni, muddati o'tgan kreditorlik majburiyatlari 18 671 676 ming so'mni tashkil qilgan. Muddati o'tgan debitorlik va kreditorlik majburiyatlari to'liq respublika ichkarisidagi majburiyatlar qatoriga kiradi. Majburiyatlar asosankorxonada bo'lmagan sabablar tufayli yuzaga kelmoqda.

12.7-jadval

“O,,zbekiston temir yo,,llari” DATKning yillik hisoboti Buxgalteriya balansi

Aktiv va passiv	Satr ko di	2013	2014	2015
AKTIV				
I. Uzoq muddatli aktivlar				
Asosiy vositalar:				
Boshlang'ich (qayta tiklash) qiymati (0100, 0300)	010	7 837 564 886	7 213 786 827	5 911 307 468
Eskirish summasi (0200)	011	2 839 410 062	2 356 991 690	1 830 177 697
Qoldiq (balans) qiymati (satr. 010 - 011)	012	4 998 154 824	4 856 795 137	4 081 129 771
Nomoddiy aktivlar:				
Boshlang'ich qiymati (0400)	020	1 439 850	1 154 821	1 105 257
Amortizatsiya summasi (0500)	021	806 352	555 174	305 614
Qoldiq (balans) qiymati (satr. 020 - 021)	022	633 498	599 647	799 643
Uzoq muddatli investitsiyalar, jami (satr 040+ 050+060+070+080), shu jumladan:	030	198 827 699	96 337 961	86 764 547
qimmatli qog'ozlar (0610)	040	50 499 233	33 158 730	25 772 990
Sho'ba xo'jalik jamiyatlariga investitsiyalar (0620)	050	2 134 992	1 878 656	1 745 115
qaram xo'jalik jamiyatlariga investitsiyalar (0630)	060	125 505 928	45 096 922	45 124 552
Chet el kapitali mavjud bo'lgan korxonalariga investitsiyalar (0640)	070	5 626 103	4 844 064	2 333 935
Boshqa uzoq muddatli investitsiyalar (0690)	080	15 061 443	11 359 589	11 787 955
O'rnatiladigan asbob-uskunalar (0700)	090	5 433 299	6 096 507	5 557 874
Kapital qo'yilmalar (0800)	100	3 013 143 481	1 573 048 668	1 221 413 180
Uzoq muddatli debitorlik qarzlari (0910, 0920, 0930, 0940)	110	2 876 364	3 196 364	1 062 000

Uzoq muddatli kechiktirilgan xarajatlar (0950, 0960, 0990)	120	17 247 627	10 947 515	8 249 416
I bo'lim bo'yicha jami (sitr 012+022+030+090+ 100+110+120)	130	8 236 316 792	6 547 021 799	5 404 976 431
II. Joriy aktivlar				
Tovar-moddiy zaxiralari, jami (sitr 150+160+ 170+180), shu jumladan:	140	740 778 959	629 083 577	552 021 663
Ishlab chiqarish zaxiralari (1000, 1100, 1500, 1600)	150	661 537 636	586 408 481	506 780 875
Tugallanmagan ishlab chiqarish (2000, 2100, 2300, 2700)	160	52 256 325	28 830 731	21 527 452
Tayyor mahsulot (2800)	170	2 576 252	1 387 641	52 100
Tovarlar (2900 dan 2980 ning ayirmasi)	180	24 408 746	12 456 704	23 661 236
Kelgusi davr xarajatlari (3100)	190	868 301 386	543 418 272	476 419 603
Kechiktirilgan xarajatlar (3200)	200	0	0	0
Debitorlar, jami (sitr 220+240+250+260+270+ 280+290+300+310)	210	468 253 903	459 586 597	403 764 180
shundan: muddati o'tgan	211	24 341 057	61 242 836	28 033 106
Xaridor va buyurtmachilarning qarzi (4000 dan 4900 ning ayirmasi)	220	148 701 321	123 172 327	118 241 157
Ajratilgan bo'linmalarining qarzi (4110)	230	0	0	0
Sho'ba va qaram xo'jalik jamiyatlarining qarzi (4120)	240	197 055 308	195 601 703	172 422 333
Xodimlarga berilgan bo'naklar (4200)	250	202 706	307 414	231 742
Mol yetkazib beruvchilar va pudratchilarga berilgan bo'naklar (4300)	260	103 815 079	92 643 705	93 257 375
Byudjetga soliq va yig'implar bo'yicha bo'nak to'lovlari (4400)	270	12 441 892	31 126 342	11 036 965
Maqsadli davlat jamg'armalari va sug'urtalar bo'yicha bo'nak to'lovlari (4500)	280	151 843	5 788 131	25 073
Ta'sischilarning ustav kapitaliga ulushlar bo'yicha qarzi (4600)	290	0	0	0
Xodimlarning boshqa operatsiyalar bo'yicha qarzi (4700)	300	666 713	766 100	8567 98
Boshqa debitorlik qarzlari (4800)	310	5 849 041	10 180 875	7 692 737
Pul mablag'lari, jami (sitr.330+340+350+360), shu jumladan:	320	126 836 535	118 019 899	88 298 309

Kassadagi pul mablag'lari (5000)	330	825	515	80 248
Hisoblashish schyotidagi pul mablag'lari (5100)	340	9 446 497	9 214 222	11 676 869
Chet el valyutasidagi pul mablag'lari (5200)	350	103 516 126	96 474 690	62 285 655
Boshqa pul mablag'lari va ekvivalentlari (5500, 5600, 5700)	360	13 873 087	12 330 642	14 255 537
Qisqa muddatli investitsiyalar (5800)	370	8 634 500	5 596 000	93 000
Boshqa joriy aktivlar (5900)	380	3 476 418	3 345 157	2 580 980
II bo'lim bo'yicha jami (sitr 140+190+200+210+ 320+370+380)	390	2 216 281 701	1 759 049 478	1 523 177 735
Balans aktivi bo'yicha jami (sitr.130+390)	400	10 452 598 493	8 306 071 271	6 928 154 166
PASSIV				
I. O'z mablag'lari manbalari				
Ustav kapitali (8300)	410	589 489 813	502 851 875	502 842 875
Qo'shilgan kapital (8400)	420	0	0	0
Rezerv kapitali (8500)	430	3 994 786 936	3 503 930 275	2 530 421 353
Sotib olingan xususiy aksiyalar (8600)	440	0	0	0
Taqsimlanmagan foyda (qoplanmagan zarar) (8700)	450	217 931 857	624 715 984	911 392 606
Maqsadli tushumlar (8800)	460	1 731 511 300	1 009 043 887	790 280 656
Kelgusi davr xarajatlari va to'lovlari uchun zaxiralar (8900)	470	0	0	0
I bo'lim bo'yicha jami (sitr.410+420+430-440+450+460+470)	480	6 533 719 906	5 640 542 021	4 734 937 490
II. Majburiyatlar				
Uzoq muddatli majburiyatlar, jami (sitr 500+510+520+530+540+550+560+570+580+590)	490	3 243 935 758	2 010 726 936	1 624 575 384
shu jumladan: uzoq muddatli kreditorlik qarzlari (sitr 500+520+540+560+590)	491	0	0	0
Mol yetkazib beruvchilar va pudratchilarga uzoq muddatli qarz (7000)	500	0	0	0
Ajratilgan bo'linmalarga uzoq muddatli qarz (7110)	510	0	0	0
Sho'ba va qaram xo'jalik jamiyatlarga uzoq muddatli qarz (7120)	520	0	0	0

Uzoq muddatli kechiktirilgan daromadlar (7210, 7220, 7230)	530	0	0	0
Soliq va majburiy to'lovlar bo'yicha uzoq muddatli kechiktirilgan majburiyatlar (7240)	540	0	0	0
Boshqa uzoq muddatli kechiktirilgan majburiyatlar (7250, 7290)	550	0	0	0
Xaridorlar va buyurtmachilardan olingan bo'naklar (7300)	560	0	0	0
Uzoq muddatli bank kreditlari (7810)	570	3 241 935 758	2 008 066 936	1 621 195 384
Uzoq muddatli qarzlilar (7820, 7830, 7840)	580	2 000 000	2 660 000	3 380 000
Boshqa uzoq muddatli kreditorlik qarzlilar (7900)	590	0	0	0
Joriy majburiyatlar, jami (sitr 610+630+640 +650+660+670+680+690+700+710+720 +730+740+750+760)	600	674 942 829	654 802 314	568 641 292
shu jumladan: joriy kreditorlik qarzlilar (sitr 610+630+650+670+680+690+700+710 +720 +730+740+750+760)	601	651 211 265	623 266 697	547 697 671
shundan: muddati o'tgan joriy kreditorlik qarzlilar	602	18 671 676	26 935 189	31 537 061
Mol yetkazib beruvchilar va pudratchilarga qarz (6000)	610	132 315 373	139 361 433	167 088 297
Ajratilgan bo'linmalarga qarz (6110)	620	0	0	0
Sho'ba va qaram xo'jalik jamiyatlarga qarz (6120)	630	160 152 370	91 925 580	40 518 194
Kechiktirilgan daromadlar (6210, 6220, 6230)	640	179 635	18 722	100 393
Soliq va majburiy to'lovlar bo'yicha kechiktirilgan majburiyatlar (6240)	650	0	0	0
Boshqa kechiktirilgan majburiyatlar (6250, 6290)	660	0	0	0
Olingan bo'naklar (6300)	670	247 864 791	309 086 582	249 665 190
Byudjetga to'lovlar bo'yicha qarz (6400)	680	19 262 500	8 084 129	11 095 990
Sug'urtalar bo'yicha qarz (6510)	690	0	0	0
Maqsadli davlat jamg'armalariga to'lovlar bo'yicha qarz (6520)	700	25 615 460	18 646 984	25 823 131

Ta'rischilarga bo'lgan qarzlari (6600)	710	0	0	0
Mehnatga haq to'lash bo'yicha qarz (6700)	720	43 590 218	40 920 696	39 330 733
Qisqa muddatli bank kreditlari (6810)	730	21 397 333	28 324 178	18335714
Qisqa muddatli qarzlari (6820, 6830, 6840)	740	2 154 596	3 192 717	2507514
Uzoq muddatli majburiyatlarning joriy qismi (6950)	750	0	0	0
Boshqa kreditorlik qarzlari (6950 dan tashqari 6900)	760	22 410 553	15 241 93	14 176 136
II bo'lim bo'yicha jami (sitr.490+600)	770	3 918 878 578	2 665 529 250	2 193 216 676
Passiv jami		10 452 598 493	8 306 071 271	6 928 154 166

13-BOB. PUL OQIMARI TAHLILI

13.1. Xo‘jalik yurituvchi subyektning pul mablag‘larini ko‘paytirish, ularning ko‘payish vaqtini hisob-kitob qilish va natijaga erishishda tahlilning muhimligi va asosiy vazifalari.

13.2. Korxonaning pul mablag‘lari bilan ta‘minlanganligi va ular oqimini tahlil qilishning o‘ziga xos xususiyatlari.

13.3. Pul oqimi to‘g‘risidagi hisobotning tuzilishi va asosiy elementlari. 13.4. Pul oqimlarining kirimi va chiqimini samarali boshqarishda moliyaviy tahlilning o‘rni.

13.5. Asosiy faoliyatdagi pul oqimlari tahlili. Moliyaviy va investitsion faoliyatdan pul oqimlari tahlili.

13.6. Pul oqimlarini tahlil qilishning to‘g‘ri va egri uslubi.

13.7. Pul oqimlarini boshqarishning omilli tahlili. Pul oqimlari harakatini tezlashtirish imkoniyatlarini aniqlash.

13.8. Pul oqimlaridagi o‘zgarish tendensiyalarini tahlili. Foiz stavkalariva ularni hisoblash usullari.

13.9. Valyuta mablag‘lari harakatining tahlili.

13.1. Xo‘jalik yurituvchi subyektning pul mablag‘larini ko‘paytirish, ularning ko‘payish vaqtini hisob-kitob qilish va natijaga erishishda tahlilning muhimligi va asosiy vazifalari

Pul mablag‘larini oqilona boshqarish masalasi doimo mulk egalari va menejerlar e‘tiboridagi masala bo‘lib kelgan. Negaki, jo‘natilgan mahsulot, bajarilgan ish va ko‘rsatilgan xizmatlar bo‘yicha hisob-kitoblarning o‘z vaqtida amalga oshirilmaligi oqibatida xo‘jalik yurituvchi subyektning qarshi tomon oldidagi majburiyatlari ham ortib boradi. Natijada xo‘jalik yurituvchi subyektning moliyaviy ahvoli va natijaviyligida salbiy holatlar kuzatila boshlaydi. Shu sababli, naqdlikni ta‘minlash, ularni to‘g‘ri boshqarish masalasiga doimo ham muhim ahamiyat qaratilmog‘i lozim.

Boshqa moliyaviy hisobotlar bilan birga foydalanish chog‘ida pul oqimlari to‘g‘risidagi hisobot, moliyaviy hisobotdan foydalanuvchilar uchun xo‘jalik yurituvchi subyektning pul mablag‘larini va ularning ekvivalentlarini jalb etish qobiliyatini baholashga asos bo‘lib xizmat qilishi bilan foydalidir. Pul oqimlari to‘g‘risidagi hisobot pul tushumlari va to‘lovlarini uchta asosiy toifaga ajratadi: operatsion faoliyat, investitsiya faoliyati va moliyaviy faoliyat. Har uch toifaning pul mablag‘iga birgalikda ta‘siri hisobot davrida pul mablag‘ining sof o‘zgarishini belgilab beradi. Pul oqimlari harakati to‘g‘risidagi axborot bo‘lajak pul oqimlari prognozi to‘g‘riligini tekshirish chog‘ida, foyda olish va pul oqimlarining sof harakati va narx o‘zgarishi ta‘siri o‘rtasidagi aloqalarni tahlil qilish chog‘ida zarur bo‘ladi.

Pul mablag‘lari oqimi yuzasidan quyidagi muhim tushunchalarni tasniflash lozim⁶⁴:

Pul mablag‘lari – kassadagi naqd pul va talab qilib olinadigan depozitlar, shuningdek, bankning hisob-kitob, valyuta va boshqa schyotlaridagi mablag‘lar.

Pul ekvivalentlari – ma‘lum pul mablag‘iga tez va oson almashtiriladigan hamda qiymatidagi o‘zgarishlar tufayli biroz xatari bo‘lgan qisqa muddatli, yuqorilikvidli investitsiyalar (moliyaviy qo‘yilmalar).

Pul oqimlari – pul mablag‘lari hamda ular ekvivalentlarining oqimi (tushumi) va chiqimi (sarflanishi, chiqishi)dan iborat.

Pul oqimlari to‘g‘risidagi hisobot – hisobot davrida pul mablag‘i oqimlarini batafsil ko‘rsatuvchi ko‘rsatkichlar yig‘indisi.

Operatsion faoliyat – xo'jalik yurituvchi subyektning daromad keltiruvchi asosiy faoliyati, shuningdek, subyektning investitsiya va moliyaviy faoliyatiga oid bo'lmagan o'zga xo'jalik faoliyati.

Investitsiya faoliyati – pul ekvivalentlariga kiritilmagan uzoq muddatli aktivlar va boshqa investitsiya obyektlarini sotib olish va sotish.

Moliyaviy faoliyat – xo'jalik yurituvchi subyektning faoliyati bo'lib, uning natijasida o'z mablag'i va qarz mablag'lari miqdori va tarkibida o'zgarishlar yuz beradi.

Pul mablag'i ekvivalentlaridan asosan investitsiyalar va boshqa maqsadlar uchun emas, balki faqat qisqa muddatli majburiyatlar bo'yicha to'lovlar uchun foydalaniladi. Investitsiyalarni pul ekvivalenti deb hisoblash uchun ular erkin ravishda naqd pulga aylantiriladigan bo'lishi va qiymatining o'zgarishida biroz xavf bo'lishi lozim. Shu sababli, investitsiya qisqa muddatda to'lanadigan bo'lsa, ya'ni xarid qilingan paytdan boshlab taxminan uch oy ichida to'lanadigan bo'lsa, uni pul ekvivalenti deb hisoblash mumkin bo'ladi.

Bank zayomlari moliyaviy faoliyatga taalluqlidir, lekin talab qilingan paytda to'lanadigan bank overdraftlari korxonalar pul mablag'ini boshqarishning ajralmas qismi hisoblanadi. Shu munosabat bilan bank overdraftlari pul mablag'ining tarkibiy qismi yoki ularning ekvivalenti hisoblanadi.

Pul oqimi pul mablag'lari va pul ekvivalentlari moddalari o'rtasidagi harakatni o'z ichiga olmaydi, chunki ular operatsion, moliyaviy yoki investitsiya faoliyatiga kirmaydi yoki xo'jalik yurituvchi subyektning pul mablag'larini boshqarishga taalluqlidir. Pul mablag'larini boshqarish pul mablag'lari va pul ekvivalentlarining ortiqchasini ishga solishni o'z ichiga oladi.

Pul oqimlari to'g'risidagi hisobot davri davomida operatsiya, investitsiya yoki moliyaviy faoliyat natijasida xo'jalik yurituvchi subyekt olgan pul oqimlari to'g'risidagi ma'lumotlarni taqdim etishi lozim bo'ladi.

Operatsion faoliyat. Xo'jalik yurituvchi subyektning operatsion faoliyati natijasida vujudga keladigan pul oqimi hajmi xo'jalik yurituvchi subyekt amalga oshiradigan operatsion faoliyati natijasida olinadigan pul oqimlari harakati ssudalarni to'lash, xo'jalik yurituvchi subyektning ishlab chiqarish quvvatlarini saqlab turish, dividendlarni to'lash va moliyalashtirishning tashqi manbalarigamurojaat qilinmay yangi investitsiyalar uchun qanchalik yetarli ekanini aks ettiruvchi asosiy ko'rsatkich hisoblanadi. Operatsion faoliyatdan keladigan oldingipul oqimining ayrim qismlari to'g'risidagi axborotdan operatsion faoliyatdan bo'lajak pul oqimlarini prognoz qilish uchun axborotning boshqa turlaridan qo'shib foydalanish mumkin bo'ladi.

Operatsion faoliyatdan pul oqimi xo'jalik yurituvchi subyektning asosiy faoliyatidan kelib chiqadi. Odatda xo'jalik yurituvchi subyektning asosiy faoliyati mahsulotni sotishga, ishlarni bajarishga yoki xizmat ko'rsatishga qaratilgan bo'ladi. Operatsion faoliyatdan asosiy pul oqimiga quyidagilar kiradi⁶⁵:

- a) tovarlarni sotish va xizmat ko'rsatishdan tushgan pul;
- b) royalti, badallar, vositachilik haqi va o'zga yo'llar bilan pul mablag'laritushumi;
- c) tovarlar va xizmatlar uchun ularni yetkazib beruvchilarga pul to'lovlari;
- d) xodimlarga va xodimlar nomidan to'lovlar;
- e) sug'urta kompaniyasining sug'urta polislari bo'yicha mukofotlari, talablari, yillik va o'zga to'lovlari bo'yicha pul tushumlari va to'lovlari;
- f) soliqlar bo'yicha pul to'lovlari yoki uning o'rnini bosuvchi to'lovlar, agar ular investitsiya va moliya faoliyatiga taalluqli bo'lmasa;
- g) savdo yoki dilerlik maqsadlarida tuzilgan bitimlar bo'yicha pul tushumlari va to'lovlari;
- h) boshqalar.

Asosiy vositalar birliklarini sotish kabi ayrim operatsiyalar bo'yicha foyda kelishi va zarar ko'rilishi mumkin, ular sof foyda yoki zarar qatoriga kiritiladi. Lekin bunday bitimlar

bo'yicha pul oqimi investitsiya faoliyatidan chiqadigan pul oqimlariga kiritiladi.

Korxonaviy vositachilik yoki savdo maqsadlari uchun qimmatli qog'ozlar yoki ssuda olgan bo'lishi mumkin, bunday holatlarda ular qayta sotish uchun xarid qilingan tovar-moddiy zaxiralarga o'xshash bo'ladi.

Investitsiya faoliyati. Xo'jalik yurituvchi subyekt investitsiya faoliyatidan keladigan pul oqimi to'g'risidagi axborotni alohida ko'rsatib beradi. Investitsiya faoliyatidan pul oqimi to'g'risidagi axborot kelajakda daromad va pul oqimi miqdorini belgilaydigan resurslar bo'yicha qilingan xarajatlar darajasini ko'rsatadi. Investitsiya faoliyatidan olingan asosiy pul oqimlariga quyidagilar kiradi:

a) asosiy vositalarni, nomoddiy va o'zga uzoq muddatli aktivlarni xarid qilishga pul to'lovlari. Bu to'lovlar tajriba-konstruktorlik ishlariga ajratilgan sarmoyalashtirilgan xarajatlar, shuningdek, xo'jalik sudi bilan amalga oshirilgan qurilishlar bilan bog'liq bo'lgan to'lovlarni o'z ichiga oladi;

b) asosiy vositalarni, nomoddiy va o'zga uzoq muddatli aktivlarni sotishdan olingan pul tushumi;

c) boshqa subyektlarning aksiyalari yoki qarz majburiyatlarini hamda qo'shma korxonalarda ishtirok etish huquqini sotib olishga doir pul to'lovlari, pul ekvivalentlari hisoblangan yoki dilerlik maqsadlariga yoki savdo maqsadlariga saqlab qo'yilgan to'lov hujjatlari bo'yicha to'lovlar (veksellar kabi hujjatlar bo'yicha to'lovlar)dan tashqari;

d) boshqa subyektlarning aksiyalari va qarz majburiyatlarini hamda qo'shma korxonalarda ishtirok etish huquqini sotishdan kelgan pul tushumlari, pul ekvivalenti hisoblangan yoki dilerlik yoki savdo maqsadlari uchun saqlanayotgan veksel kabi to'lov hujjatlari bo'yicha tushumlar bunga kirmaydi;

e) boshqa taraflarga berilgan bo'naklar va kreditlar (moliyaviy muassasalarga berilgan bo'naklar va kreditlardan tashqari);

f) boshqa taraflarga berilgan bo'naklar va ssudalar qaytarilishidan pul tushumlari (moliyaviy muassasalarga berilgan bo'naklar va kreditlardan tashqari);

g) fyuchers va forvard bitimlari, opsiya bitimlar va svop bitimlar bo'yicha to'lovlar, ular diler yoki savdo maqsadlari uchun mo'ljallangan holatlar bundan mustasno bo'ladi yoki to'lovlar moliyaviy faoliyat sifatida tasnif etiladi.

h) va boshqalar.

Moliyaviy faoliyat. Xo'jalik yurituvchi subyekt moliyaviy faoliyatidan bo'ladigan pul oqimlari to'g'risidagi axborotni alohida ko'rsatadi. Bu axborot moliyaviy faoliyatdan bo'lajak pul oqimlarini taxmin qilish uchun zarur bo'ladi. Moliyaviy faoliyatdan keladigan asosiy pul oqimlariga quyidagilar kiradi:

a) aksiyalar yoki o'z mablag'i bilan bog'liq boshqa vositalarni chiqarishdan keladigan pul tushumlari;

b) subyektlar aksiyalarining haqini to'lash yoki sotib olish uchun ularning egalari to'lovlar;

c) ta'minlanmagan obligatsiyalar emissiyasidan, moliya korxonalaritomonidan berilgan ssudalardan, garovga qo'yilgan va boshqa qisqa hamda uzoq muddatli zayomlardan pul tushumlari;

d) zayomlarni to'lash;

e) moliyaviy lizing bo'yicha majburiyatlarni qisqartirish uchun ijarachilarning to'lovlari;

f) va boshqalar.

Pul oqimini tahlil etishni o'rganish maqsadi va vazifalari.

Tahlil maqsadi: moliyaviy hisobot ma'lumotlari asosida pul oqimini obyektleri, faoliyat

turlari, shakli va davri bo'yicha o'rganish orqali xo'jalik yurituvchi subyektning pul mablag'larini ichki va tashqi omillarga bog'liq holdagi o'zgarishlarini retrospektiv va perspektiv tahlilini amalga oshirish orqali ularni maqsadli boshqarishni yo'lga qo'yishdan iborat.

Tahlil vazifalari:

- pul oqimi to'g'risidagi hisobotni tasniflash, pul oqimini tarkib qatorlari bo'yicha o'rganish;
- pul oqimini joriy tahlilini va istiqboldagi prognozlarini tashxislash;
- pul oqimining sof kirimi va chiqimiga baho berish orqali biznes samaradorligiga baho berish;
- pul oqimining moliyaviy holat va barqarorlikka ta'sir darajasini, ular naqdligining likvidlik va to'lovga qobillikka ta'sirini baholash;
- operatsion va moliyaviy richaglar orqali pul oqimini moliyaviy koeffitsiyentlarda baholash;
- pul oqimini taktik boshqarishning aniq chora-tadbirlarini belgilab berish va ularni amalga oshirish.

Tahlil uchun zarur bo'lgan ma'lumotlar va ularning kamchiliklari. Tahlil uchun zarur bo'lgan ma'lumot moliyaviy hisobotning 4-shakli bo'lgan -Pul oqimi to'g'risidagi hisobotdan olinadi. Hisobot kassa usulida tuziladi. Tuzish davriyligi bo'yicha yarim yillik va yillik muddat belgilangan.

Inflyatsiya darajasi, moliyaviy hisobotlarni tuzish davriyligining uzoqligi, hisobga olish va kassali usulning muvofiq kelmasligi, pul oqimi to'g'risidagi analitik ma'lumotlarni olish imkoniyatlari cheklanganligi, axborotlarning ishonchligidagi muammoli jihatlar tahlilning eng muhim kamchiliklari hisoblanadi⁶⁶.

13.2. Korxonaning pul mablag'lari bilan ta'minlanganligi va ular oqimini tahlil qilishning o'ziga xos xususiyatlari

Xo'jalik yurituvchi subyekt pul mablag'lari va ularning ekvivalentlarini keltirib chiqarish, shuningdek, keltirib chiqarilgan pul mablag'lari va ularning ekvivalentlaridan maqsadli va samarali foydalanish juda qiyin jarayon. Ya'ni pulni topish qiyin uni ishlatish undanda qiyin.

Xo'jalik yurituvchi subyektlar faoliyatida, xo'jalik jarayonlarida doimo pul mablag'lari va ularning ekvivalentlariga zaruriyat seziladi. Negaki barcha munosabatlar ushbu oqim harakati bilan boshlanadi va tugaydi. Barcha moliyaviy munosabatlar ham ushbu birlik orqali tartiblanadi.

Har bitta xo'jalik yurituvchi subyekt yetarli miqdorda pul va pul ekvivalentlari bilan ta'minlangan holdagina uning ishlab chiqarish, tijorat va moliyaviy faoliyati uzluksizligi ta'minlanadi. Agar ta'minotda uzilish bo'ladigan yoki zaruriy likvid mablag'larga yetishmovchiliklar kuzatiladigan bo'lsa bunday

subyektning nafaqat operatsion faoliyati, balki butun xo'jalik faoliyatida tanglik yuzaga keladi, moliyaviy ahvoli qiyinlashadi va uni boshqarish yanada murakkablashadi.

Xo'jalik yurituvchi subyektlarning daromad keltiruvchi faoliyat turlari, shakllari qanchalik farqli bo'lmasin, ularning pul mablag'lari va pul ekvivalentlariga bo'lgan ehtiyojlari bir xil sabablardan kelib chiqadi. Bu uzluksiz va davomli faoliyatni amalga oshirish aktivlarni sotib olish va joylashtirish, o'z majburiyatlarida amalga oshirish, investorlarga daromadlarini to'lash yuzasidan zaruriy amallarning bir xilligidan kelib chiqadi.

Pul mablag'larining manbalarida birinchi navbatda xususiy kapitalning shakllanishiga ahamiyat qaratish lozim. Xususiy kapital xo'jalik yurituvchi subyektning boshlang'ich kapitalidir. Ushbu kapital asosiy va aylanma kapital minimumini ta'minlab beradi.

Pul oqimlarining shakllanishi va ularning ishlatilishidagi umumiy jihatlar bilan bir qatorda albatta har bitta korxonaning ularning harakati, tezligi yuzasidan o'ziga xos jihatlari mavjud. Masalan: pul va pul ekvivalentlarining harakati savdoda, umumiy ovqatlanishda, qurilishda, sanoatda, qishloq xo'jaligida bir- biridan tubdan farq qiladi. Bu tarmoq va

bo'g'inning, korxonalar faoliyatining o'zigaxos xususiyatlaridan kelib chiqadi.

Pul mablag'laridan samarali foydalanishni tashkil etish ko'p jihatdan korxonalarda pul mablag'larining harakatini optimal boshqarishni tashkil etilganligiga va ular ustidan nazoratni yo'lga qo'yilganlik darajasiga bog'liq. Biroq, ko'plab korxonalarda pul mablag'lari va pul ekvivalentlarini boshqarish va doimiy nazorat qilishdagi kamchiliklar tufayli moliyaviy natijaviylikdagi ijobiy holat, debitorlik majburiyatlarini oshirib yuborish, undirilmagan qarzdorlikning ko'payishi hisobiga moliyaviy holat yomonlashganligini ko'rish mumkin. To'g'ri bu holat keyingi faoliyatlar uchun manba sifatida qaralishi mumkin, lekin ularning doimiy aylanishdan chetlanishlari tufayli korxonalar ish faolligi, likvidligi sustlashadi, moliyaviy ahvoli qiyinlashadi. Shu sababli, pul mablag'larini boshqarishda har bitta korxonaning pul mablag'lari va pul ekvivalentlarining faoliyat uzluksizligini ta'minlash, majburiyatlarning ortib ketishiga yo'l qo'ymaydigan taktik boshqaruvini yo'lga qo'yish choralari ko'rish lozim bo'ladi.

Pulni aylanish doiraviy aylanishlarini tarmoq va faoliyat turlari bo'yichafarqlanishini quyidagi jadval ma'lumotlaridan ham aniq ko'rish mumkin⁶⁷.

13.1-jadval

Pul mablag'lari va pul ekvivalentlarining faoliyat shakllari bo'yicha doiraviy aylanishlari

	Aylanish muddati					
	0-1-kun	1-2-kun	2-3-kun ...			
Savdo (chakana), umumiy ovqatlanish, aloqa	Naqd pul 50 mln	Tovar sotib olindi 50 mln	Tovar qayta sotildi Naqqlik 75 mln	x	x	x
	Aylanish muddati					
	0-1-oy	1-2-oy	2-3-oy	3-4-oy	4-5-oy ...	
Sanoat, transport,	Naqd pul 50 mln	TMZ sotib olindi 50 mln	Boshqa xarajatlar 30 mln	Tovar zaxiraga olindi 80 mln	Tovar sotildi 100 mln	x
	Aylanish muddati					
	0-1-yil	1-2 yil	2-3-yil	3-4-yil	4-5-yil	5-6-yil...
Qurilish, qishloq xo'jaligini ayrim bo'g'inlari	Naqd pul 50 mln	TMZ sotib olindi 50 mln	Xarajatlar 55 mln	Tugallanmagan ishlab chiqarish 25 mln	Tovar zaxiraga olindi 85 mln	Tovar sotildi 125 mln

Zaxiralar (tovarlar, tayyor mahsulotlar)ning pul mablag'lari va pul ekvivalentlariga aylanish davriyligining sotish shakllari bo'yicha ham farqlash mumkin.

13.2-jadval

Pul mablag'lari va pul ekvivalentlarining sotish shakllari bo'yicha farqlanishi

Ko'rsatkichlar	Aylanish muddati					
	1-kun	2-kun	3-kun	4-kun	5-kun	6-kun....
Zaxiralarni naqdgga va naqdsiz sotish						
Zaxiralarni kreditga sotish	1-oy, (1-yil)	2-oy, (2-yil)	3-oy, (3-yil)	4-oy, (4-yil)	5-oy, (5-yil)	6-oy..., (6-yil)...
Zaxiralarni chegirma va ustama asosida sotish	1 oygacha 20 foiz chegirma	2 oygacha 15 foiz chegirma	3 oygacha 10 foiz chegirma	4 oygacha 5 foiz ustama	5 oygacha 10 foiz ustama	6 oygacha 15 foiz ustama

Tarmoq va bo'g'irlarda xo'jalik yurituvchi subyektlarning pul oqimida faoliyat turlarining salmoq darajalari ham turlicha bo'ladi. Buni bevosita quyidagi jadval ma'lumotlaridan ko'rib o'tish mumkin.

13.3-jadval

Pul mablag'lari va pul ekvivalentlarining faoliyat bo'g'inlari bo'yicha salmoq darajalari

Kirim / Chiqim	Operatsion faoliyatdan chiqim	Investitsion faoliyatdan chiqim	Moliyaviy faoliyatdan chiqim
Operatsion faoliyatdan kirim	Sanoat, savdo, transport, qishloq xo'jaligi, qurilish, umumiy ovqatlanish	Sanoat, transport, qurilish	Sanoat
Investitsion faoliyatdan kirim	Sanoat, transport, qurilish	Sanoat, qurilish	Sanoat, qurilish
Moliyaviy faoliyatdan kirim	Sanoat	Sanoat	Sanoat
Balans	xxx	xxx	xxx

13.3. Pul oqimi to'g'risidagi hisobotning tuzilishi va asosiy elementlari

Korxonada moliyaviy holatini tahlil qilish bilan shug'ullanayotgan har bir xodim moliyaviy hisobot shakllarini, shu jumladan, pul oqimi to'g'risidagi hisobotshaklini erkin o'qiy olishi, uning moddalarini tushunishi, shuningdek, xulosalar chiqarish va tavsiyalar berishni bilishlari kerak.

Pul oqimlari to'g'risidagi hisobotda pul mablag'lari harakati bilan bog'liq bo'lgan moliyaviy resurslardagi barcha o'zgarishlar aks ettiriladi.

Pul oqimi to'g'risidagi hisobotda operatsion, investitsion va moliyaviy faoliyatdan pul mablag'larining harakati aks ettiriladi.

Moliyaviy hisobotda kundalik xo'jalik faoliyati jarayonida sodir bo'lgan pul mablag'laridagi barcha o'zgarishlar shunday tartibda aks ettirilishi lozimki, u pul mablag'lari bilan ularga ekvivalent bo'lganlar o'rtasida, ya'ni, qisqa muddatli va yuqori likvid investitsiyalar, erkin ayirboshlanadigan pul mablag'lari o'rtasida o'zaro bog'liqlikni aniqlash imkonini ta'minlasin.

Pul oqimi to'g'risidagi hisobotga "Valyuta mablag'larining harakati to'g'risida ma'lumotnoma" ilova qilinib, unda davr boshi va oxiriga bo'lgan qoldiqlar, valyuta mablag'lari tushumi va harakati to'g'risidagi ma'lumotlar aks etadi.

Korxonaning moliyaviy ahvoli ko'p jihatdan real pul aylanmasiga bog'liq. Korxonaning hisob-kitob va o'zga hisob raqamlari orqali o'tadigan pul mablag'larining kelib tushishi va ularning sarflanishiga *pul mablag'lari oqimi* deyiladi.

Pul mablag'lari oqimini tahlil qilish uchun 4-shakl "Pul mablag'lari to'g'risidagi hisobot" moliyaviy hisoboti, shuningdek, 1-sh shaklidagi "Korxonada (tashkilot) moliyaviy faoliyatining asosiy ko'rsatkichlari to'g'risida"gi statistika hisoboti asosiy ma'lumot manbai bo'lib xizmat qiladi.

Pul oqimlari to'g'risidagi hisobot – moliyaviy hisobot hujjati bo'lib, undajoriy xo'jalik faoliyati jarayonida pul mablag'lari kelib tushishi, sarflanishi va ularning yil boshi va oxiridagi qoldig'i, shuningdek, investitsiya va moliyaviy faoliyatga yo'naltirilgan pul mablag'lari aks ettiriladi. Pul mablag'lari oqimiga so'm va valyutadagi pul mablag'lari kiritiladi.

Pul mablag'lari aylanma aktivlarning eng likvid qismi hisoblanadi. Xo'jalik faoliyati, moliya munosabatlari pul mablag'larini turli aktivlarga ishlatish va uning yakunida oldingi jarayonlarning yutug'i hisoblangan foydaga ega bo'lishni nazarda tutadi. Jarayonlar ishlab chiqarilgan mahsulot (ish va xizmat)lar o'z egalari tomonidan tan olingan va tasarruf etishga qabul qilingan holda ularga tegishli bo'lgan qiymatliklar sotuvchiga to'la to'lab berilsa yakuniga yetadi. Bu esa jarayonning yangi siklini boshlash uchun ham manba hisoblanadi⁶⁸.

13.4-jadval

Pul oqimlari to'g'risidagi hisobot

Ko.,rsatkichlar nomi	Satr kodi	Kirim	Chiqim
1	2	3	4
Operatsion faoliyat			
Mahsulot (ish va xizmat)larni sotishdan kelib tushgan pul mablag'lari	010	4 517 395,6	
Material, tovar, ish va xizmatlar uchun mol yetkazib beruvchilarga to'langan pul mablag'lari	020		1 725 282,9
Xodimlarga va ular nomidan to'langan pul mablag'lari	030		
Operatsion faoliyatning boshqa pul tushumlar va to'lovlari	040	1 921 254,7	4 320 200,4
Jami: operatsion faoliyatning sof pul kirimi / chiqimi (satr 010-020-030+/-040)	050	6 438 650,3	6 045 483,3
Investitsiya faoliyati			
Asosiy vositalarni sotib olish va sotish	060	1 484,1	
Nomoddiy aktivlarni sotib olish va sotish	070		
Uzoq va qisqa muddatli investitsiyalarni sotib olish va sotish	080	349 357,3	
Investitsion faoliyatning boshqa pul tushumlari va to'lovlari	090		
Jami: investitsion faoliyatning sof pul kirimi/chiqimi (satr 060+/-070+/-080+/- -090)	100	350 841,4	
Moliyaviy faoliyat			
Olingan va to'langan foizlar	110	374 998,1	
Olingan va to'langan dividendlar	120		
Aksiyalar chiqarishdan yoki xususiy kapital bilan bog'liq bo'lgan boshqa instrumentlardan kelgan pul tushumlari	130		
Xususiy aksiyalar sotib olingandagi pul to'lovlari	140		
Uzoq va qisqa muddatli kredit va qarzlarni bo'yicha pul tushumlari va to'lovlari	150		
Uzoq muddatli ijara (moliyaviy lizing) bo'yicha pul tushumlari va to'lovlari	160		
Moliyaviy faoliyatning boshqa pul tushumlari va to'lovlari	170		
Jami: moliyaviy faoliyatning sof pul kirim / chiqim (satr 110+/-120 +130-140+/-150+/-160+/-170)	180	374 998,1	
Soliqqa tortish			
To'langan daromad (foyda) solig'i	190		565 531,2
To'langan boshqa soliqlar	200		16 210,7
Jami: to'langan soliqlar (satr 190+200)	210		581 741,9
Jami: moliyaviy-xo'jalik faoliyatining sof pul kirimi / chiqimi (satr 050+/-100+/-180-210)	220	7 164 489,8	6 627 225,2
Yil boshidagi pul mablag,,lari	230	240 164,7	
Yil oxiridagi pul mablag,,lari	240	777 429,3	

Pul oqimlari to'g'risidagi hisobot, boshqa moliyaviy hisobotlar bilan birgalikda foydalanilganda, foydalanuvchilarga xo'jalik yurituvchi subyektning sof aktivlaridagi o'zgarishlarni, ularning moliyaviy strukturasi (likvidligi va to'lov qobiliyati)ni va o'zgarayotgan imkoniyatlar va sharoitlarga moslashish maqsadida o'zining pul oqimlari summasi va muddatlariga ta'sir ko'rsata olish qobiliyatini baholash uchun ma'lumot bilan ta'minlaydi. Pul oqimlari to'g'risidagi ma'lumotlar xo'jalik yurituvchi subyektning pul mablag'lari va ularning ekvivalentlarini keltirib chiqarish imkoniyatlarini baholashda foydalidir, hamda foydalanuvchilarga har xil xo'jalik yurituvchi subyektlarga tegishli kelgusi pul oqimlarining keltirilgan(diskontlangan) qiymatini baholash va solishtirish modellarini ishlab chiqish imkonini

beradi. U, shuningdek, turli xil xo'jalik yurituvchi subyektlarning operatsion faoliyati ko'rsatkichlari haqidagi hisobotlarining qiyoslanuvchanligini oshiradi, chunki u bir xil operatsiya va hodisalarning turlicha hisobga olinishi oqibatlarini bartaraf qiladi.

Oldingi davrlardagi pul oqimlari to'g'risidagi axborotdan ko'pincha kelgusi pul oqimlarining summasi, muddati va aniqligining ko'rsatkichi sifatida foydalaniladi. U, shuningdek, kelgusi pul oqimlari bo'yicha oldingi baholarning to'g'riligini tekshirishda, hamda foydalilik va sof pul oqimlari orasidagi bog'liqlikni va o'zgaruvchan narxlarning ta'sirini o'rganishda foydalidir.

Korxonada menejerlarining eng muhim e'tibori pul tushumlarini ko'paytirishga va xarajatlarni kamaytirishga qaratiladi. Bu borada birinchi navbatda ishlab chiqarish va sotish jarayonlarida debitorlik majburiyatlarini doimiy nazorat qilish, zaxiralarni tartiblash, kreditorlik majburiyatlari va qarzlarga bog'lanmaslik siyosatini yuritilishi talab etiladi. Shu sababli, pul oqimini quyidagi yo'nalishlar bo'yicha doimiy o'rganib turish talab etiladi.

13.5-jadval

Pul oqimining yo'nalishlari (cash flow)

Pul oqimi	Mazmuni	Kirimi va chiqimi
Asosiy faoliyatdan	Xo'jalik yurituvchi subyekt amalga oshiradigan operatsiya faoliyati natijasida pul mablag'lari kirimi va chiqimi	+sof foyda
		+amortizatsiya ajratmalari
		+zaxiralar va debitorlik majburiyatlarning qisqarishi
		-zaxira va debitorlik majburiyatlarining ortishi
Investitsion faoliyatdan	Kelajakda daromad va pul oqimi miqdorini belgilaydigan resurslar yuzasidan pul mablag'lari kirimi va chiqimi	+oborotdan tashqari aktivlarning chiqib ketishi (uskunalarning sotilishi)
		-oborotdan tashqari aktivlarning o'sishi
		+hissali qatnashishning sotilishi
		-hissali qatnashishning sotib olinishi
Moliyaviy faoliyatdan	Moliyaviy faoliyatdan pul mablag'lari kirimi va chiqimi (operatsion va investitsion faoliyatdan o'zga faoliyatdan pul mablag'lari kirimi va chiqimi)	+yangi kreditlarning olinishi
		-kreditlar yuzasidan foiz to'lovlarning qoplanishi
		+yangi aksiyalarning chiqarilishi
		+obligatsiyalarni sotib olish va qoplash yuzasidan to'lovlar
Sof kirim va chiqim	OF+IF+MF	+aksiyalar emissiyasi
		- dividend to'lovlari

Korxonada pul oqimini quyidagi qatorlarini berib o'tish mumkin: shakllanishi; faoliyat yo'nalishlari; pul oqimini natijaviyligi; hisoblash usuli, sof qiymati, davriyligi bo'yicha.

13.6-jadval

Pul oqimining tarkiblanishi

№	Pul oqimi	Tarkib qatorlari
1	Shakllanish doirasi bo'yicha	Korxonada bo'yicha umumiy pul oqimi
		Tarkibiy bo'limlar, filiallar bo'yicha pul oqimi
		Xo'jalik faoliyati turlari bo'yicha pul oqimi
		Alohida xo'jalik jaryonlari bo'yicha pul oqimi
2	Faoliyat yo'nalishlari bo'yicha	Operatsion faoliyatdan
		Investitsion faoliyatdan
		Moliyaviy faoliyatdan
3	Natijaviyligi bo'yicha	Ijobiy pul oqimi
		Salbiy pul oqimi

4	Hajmni hisoblash usuli bo'yicha	Yalpi pul oqimi
		Sof pul oqimi
5	Sof qiymati bo'yicha	Ortiqchalik
		Yetishmovchilik
6	Davriyligi bo'yicha	Joriy pul oqimi
		Kelgusi pul oqimi

Korxonalarining pul oqimlarini moliyaviy hisobot ma'lumotlari asosida jamlangan qatorlari bo'yicha tahlil qilish ularning umumiy o'zgarishlariga gorizont va vertikal usullarda baho berishdan boshlanadi.

13.7-jadval

Sof pul oqimining gorizont va vertikal tahlili

№	Ko'rsatkichlar	O'tgan yilning shu davrida		Hisobot davrida		O'zgarishi		O'sish darajasi, %	O'sish darajasi, %
		Summa, ming so'm	Salmog'i, %	Summa, ming so'm	Salmog'i, %	Summa, ming so'm	Salmog'i, %		
1.	Asosiy faoliyatdan sof pul oqimi	195,0	487,5	192,0	274,3	-3,0	-10,0	98,5	-1,5
2.	Investitsion faoliyatdan sof pul oqimi	-115,0	-287,5	-212,0	-302,9	-97,0	-323,3	184,3	84,3
3.	Moliyaviy faoliyatdan sof pul oqimi	-40,0	-100,0	90,0	128,6	130,0	433,3	-225,0	-325,0
4.	Natijaviy sof pul oqimi	40,0	100,0	70,0	100,0	30,0	100,0	175,0	75,0

Tahlil etishda pul mablag'lari va pul ekvivalentlarining jamlangan qatorlari har bitta faoliyat turidan pul mablag'lari va pul ekvivalentlarini baholash bilan pul oqimining ichki o'zgarishlari va ularning tendensiyalariga baho beriladi.

13.8-jadval

Asosiy faoliyatdan pul oqimini tarkibiy tahlili

№	Ko'rsatkichlar	O'tgan yilning shu davrida		Hisobot davrida		O'zgarishi		O'sish darajasi, %	O'sish darajasi, %
		Summa, ming so'm	Salmog'i, %	Summa, ming so'm	Salmog'i, %	Summa, ming so'm	Salmog'i, %		
1.	Asosiy faoliyatdan pul mablag'lari kirimi:	4 426,0	100,0	5 466,0	100,0	1 040,0	100,0	123,5	23,5
1.1.	Mahsulot (ish, xizmat)larni sotishdan tushgan pul mablag'lari	4 342,0	98,1	5 361,0	98,1	1 019,0	98,0	123,5	23,5
1.2.	Boshqa kirimlar	84,0	1,9	105,0	1,9	21,0	2,0	125,0	25,0

2.	Asosiy faoliyatdan pul mablag'lari chiqimi:	4 231,0	100,0	5 274,0	100,0	1 043,0	100,0	124,7	24,7
2.1.	Material, tovar, ish va xizmatlar uchun mol yetkazib beruvchilarga to'langan pul mablag'lari chiqimi	3 095,0	73,2	3 796,0	72,0	701,0	67,2	122,6	22,6
2.2.	Xodimlar va ular nomidan to'langan pul mablag'lari	580,0	13,7	792,0	15,0	212,0	20,3	136,6	36,6
2.3.	Dividendlar va foizlar to'lovi	222,0	5,2	198,0	3,8	-24,0	-2,3	89,2	-10,8
2.4.	Soliqlar va yig'img'lar bo'yicha chiqim	210,0	5,0	284,0	5,4	74,0	7,1	135,2	35,2
2.5.	Boshqa xarajatlar	124,0	2,9	204,0	3,9	80,0	7,7	164,5	

13.4. Pul oqimlarini bashoratlash

Bashoratlash - (grekcha prognoses – oldindan ko'rish) moliyaviy menejmentda uzoq istiqbolga moliyaviy holatni bir butun holda va turli qismlarini o'zgartirishni ishlab chiqish tushuniladi. Bashoratlash – bu obyektning yoki hodisani kelajakdagi me'yoriy yoki maqbul holatlari, ularga erishish va ularni ro'yobga chiqarishning alternativ yo'llari to'g'risidagi ehtimolga yaqin tasavvurni ishlab chiqishdir. Bashoratlash – boshqarishning iqtisodiy usullaridan biri bo'lib, iqtisodiy tizimning kelgusidagi holatini aniqlab beruvchi rejalar ishlab chiqish va amalga oshirish yo'llari, usullari va vositalari yig'indisidir.

Naqd pul oqimining bashorati biznes rejani muhim jihatlaridan biridir. Bu orqali naqd pul oqimini nazorat qilish, yuzaga kelayotgan muammolarni oldini olish yoki mavjud imkoniyatlardan foydalanish mumkin bo'ladi.

Naqd pul oqimi bashorati qachon daromad olishni va qachon xarajatlarni qoplash zarurligini ko'rsatadi.

Naqd pul oqimi bashoratlari o'z ichiga quyidagilarni olishi shart: sotuvlardan tushgan barcha tushumlar va xaridorlardan olingan naqd pullarni; barcha xomashyo, qimmatli qog'ozlar, ko'chmas mulk va boshqalar uchun to'lovlarni; boshqa xarajatlar uchun to'lovlarni; oylik maosh, mukofot va boshqalar bo'yicha chiqimlarni; uskuna va texnologiyalar xarid qilishni; kredit, grant yoki korxonaga jalb qilinayotgan boshqa resurslarni; kredit bo'yicha to'lovlarni; soliqlar va majburiy to'lovlarni, ular bo'yicha qarzlarni.

Bashoratlashda o'ta aniqlikni ta'minlash qiyin jarayon. Lekin bu aniqlikni risklarni to'g'ri baholash orqali oshirish imkoni albatta mavjud.

Pul oqimini bashoratlash aniq olingan muddatlarga (kelgusi oylar, choraklar, yillar kesimida amalga oshiriladi. Uning metodik jihatlarini quyida berib o'tishimiz mumkin:

1. Davr oralig'ida pul kirimini bashoratlash. Pul kirimini asosiy manbasi bu mahsulot (ish va xizmat)larni sotishdan tushadi. Bu borada tayyor mahsulot (ish va xizmat)larni sotishdan pul kirimini o'rtacha ko'rsatkichi (koeffitsiyenti, davri) aniqlanadi. Ushbu birlik orqali yaqin oylarda va yil davomida kelishi kutilayotgan pul mablag'lari kirimini aniqlash mumkin. Shuningdek, balans usuli asosida mahsulot (ish va xizmat)larni sotishdan sof pul kirimini aniqlash yuzasidan debitorlik va kreditorlik majburiyatlarining davr boshi va oxiriga qoldiqlari farqi sotish hajmiga qayta hisob-kitob qilish orqali naqd pul mablag'lari kirimi ham aniqlanadi.

Bashoratlashda aniqroq hisob-kitoblarni amalga oshirishda debitorlik majburiyatlarining oldingi chorakliklar bo'yicha o'zgarishlarini ham asos sifatida olish mumkin.

Boshqa faoliyat turlari bo'yicha pul mablag'lari kirimi oldingi oylar va choraklar natijasiga qarab belgilanadi va asosiy faoliyatdan pul mablag'lari kirimiga qo'shiladi.

2. Davr oralig'ida pul mablag'lari chiqimini bashoratlash. Birinchi navbatda naqd pul chiqimi belgilanadi. Uning muhim tarkibiy birligi mol yetkazib beruvchilar va pudratchilarga bo'lgan kreditorlik majburiyatlarini qoplash hisoblanadi.

Mol yetkazib beruvchi va pudratchilarga bo'lgan kreditorlik majburiyatlarining to'lov muddatlarini kechiktirilishi korxonaga uchun boshqa moliyalashtirish manbasi ham bo'lishi mumkin. Shu sababli, ko'pincha xo'jalik subyektlari ushbu majburiyatlarni imkon qadar kechiktirishga harakat qiladilar.

Kreditorlik majburiyatlarining salmoq ulushi ish haqi bo'yicha majburiyatlarga, soliq va majburiy to'lovlar bo'yicha majburiyatlar qatoriga ham to'g'ri keladi.

3. Sof pul oqimini aniqlash. Bashorat qilinadigan sof pul oqimi ularning kirim va chiqimini farqlash asosida aniqlanadi. Natija ijobiy (ortiqchalik) va salbiy (yetishmovchilik) shaklida bo'lishi mumkin

4. Pul mablag'lariga bo'lgan qisqa muddatli moliyalashtirishning umumiy hajmini aniqlash. Moliyalashtirish yuzasidan ko'pgina xo'jalik yurituvchi subyektlari qisqa va uzoq muddatli bank kreditlari, ssudalarini jalb etishni maqbul ko'rishadi. Uning hajmi albatta bashoratlangan sof pul oqimiga qarab belgilanadi.

13.9-jadval

Pul oqimlarini bashorati

Ko'rsatkichlar nomi	1-chorak	2-chorak	3-chorak	4-chorak
1	3	4	5	6
1. Operatsion faoliyat				
Mahsulot (ish va xizmat)larni sotishdan kelib tushgan pul mablag'lari	160.0	185.0	195.0	205.0
Material, tovar, ish va xizmatlar uchun mol yetkazib beruvchilarga to'langan pul mablag'lari	100.0	105.0	115.0	125.0
Xodimlarga va ular nomidan to'langan pul mablag'lari	25.0	28.0	32.0	35.0
Operatsion faoliyatning boshqa pul tushumlari va to'lovlari	15.0	15.0	15.0	15.0
Jami: operatsion faoliyatning sof pul kirimi / chiqimi (sitr 010-020-030+/-040)	100.0	123.0	127.0	140.0
Investitsiya faoliyati				
Asosiy vositalarni sotib olish va sotish	-135.0	-125.0	-150.0	-150.0
Nomoddiy aktivlarni sotib olish va sotish	-10.0	-10.0	-10.0	-10.0
Uzoq va qisqa muddatli investitsiyalarni sotib olish va sotish	25.0	25.0	25.0	25.0
Investitsion faoliyatning boshqa pul tushumlari va to'lovlari	15.0	15.0	15.0	15.0
Jami: investitsion faoliyatning sof pul kirimi / chiqimi (sitr 060+/-070+/-080+/-090)	-105.0	-95.0	-120.0	-120.0
Moliyaviy faoliyat				
Olingan va to'langan foizlar	10.0	15.0	15.0	15.0
Olingan va to'langan dividendlar	-	-	-	-
Aksiyalar chiqarishdan yoki xususiy kapital bilan bog'liq bo'lgan boshqa instrumentlardan kelgan pul tushumlari	-	-	-	-
Xususiy aksiyalar sotib olingandagi pul to'lovlari	-	-	-	-
Uzoq va qisqa muddatli kredit va qarzlarni bo'yicha pul tushumlari va to'lovlari	25.0	25.0	25.0	25.0

Uzoq muddatli ijara (moliyaviy lizing) bo'yicha pul tushumlari va to'lovlari	35.0	35.0	35.0	35.0
Moliyaviy faoliyatning boshqa pul tushumlari va to'lovlari	10.0	5.0	5.0	5.0
Jami: moliyaviy faoliyatning sof pul kirim / chiqim (satr 110+/-120+130-140+/-150+/-160+/-170)	70.0	65.0	65.0	65.0
Soliqqa tortish				
To'langan daromad (foyda) solig'i	35.0	35.0	35.0	35.0
To'langan boshqa soliqlar	10.0	10.0	10.0	10.0
Jami: to'langan soliqlar (satr 190+200)	45.0	45.0	45.0	45.0
Jami: moliyaviy-xo'jalik faoliyatining sof pul kirimi / chiqimi (satr 050+/-100+/-180-210)	100.0	138.0	117.0	130.0

13.5. Asosiy faoliyat, moliyaviy va investitsion faoliyatdan pul oqimlari

tahlili

Operatsion faoliyatdan pul mablag'lari kirimi va chiqimida: hisobot davrida sotilgan mahsulot (ish va xizmat)lar uchun korxonaning bank hisobvaraqlari va kassasiga kelib tushgan pul mablag'lari summasi; mahsulot yetkazib beruvchilarga materiallar, tovarlar, ishlar va xizmatlar uchun to'langan pul mablag'lari summasi; xodimlarga mehnatga haq to'lash ko'rinishida to'langan pul mablag'lari summasi, shuningdek, davlat maqsadli jamg'armalariga to'langan mablag'lar summalari,

byudjetga jismoniy shaxslar daromad solig'ini to'lash, kasaba uyushmasiga ajratmalar, alimentlar, uy-joy fondiga, xodimlarga berilgan bank kreditlari bo'yicha to'lash, xodimlarga ko'rsatiladigan xizmatlar uchun korxonaning haq to'lashi, kassadan va bank hisobvaraqlaridan xodimlar bilan va ular nomidan operatsiyalarga doir boshqa sarflar; operatsion faoliyatga doir boshqa pultushumlari va chiqimlari (royalti, turli xil taqdirlashlar, komission yig'imlar va boshqa operatsion faoliyatdan to'langan pul mablag'lari kirimi va chiqimi); operatsion faoliyatning sof pul kirimi yoki chiqimi aks etadi.

Investitsion faoliyatdan pul mablag'lari kirimi va chiqimida: asosiy vositalarni xarid qilganlik uchun mahsulot yetkazib beruvchilarga to'langan pul mablag'lari summalari, asosiy vositalarni sotishdan kelib tushgan mablag'lar summalari; nomoddiy aktivlarni xarid qilganlik uchun mahsulot yetkazib beruvchiga to'langan pul mablag'lari, nomoddiy aktivlarni sotganlik uchun kelib tushgan mablag'lar summalari; qimmatli qog'ozlar va investitsiyalar boshqa dastaklarini xarid qilish uchun to'langan pul mablag'lari summasi, shu jumladan vositachilarga komission taqdirlashlar va birjada to'langan foizlar, qimmatli qog'ozlar va investitsiyalar boshqa dastaklarini sotishdan kelib tushgan pul mablag'lari summasi aks ettiriladi; boshqa investitsion faoliyatga oid to'langan pul mablag'lari kirim va chiqimi; investitsion faoliyatning sof pul kirimi yoki chiqimi aks etadi.

Moliyaviy faoliyatdan pul mablag'larining kirimi va chiqimida: olingan (kirim) va to'langan (chiqim) foizlar summalari; olingan (kirim) va to'langan (chiqim) dividendlar summalari; hisobot yilida chiqarilgan (sotilgan) aksiyalar yoki o'z sarmoyasi bilan bog'liq boshqa dastaklar uchun aksiyadorlardan kelib tushgan pul mablag'lari summasi; sotib olingan xususiy aksiyalarni sotishdan kelib tushgan pul mablag'lari summalari, shuningdek, korxonada bo'lgan xususiy aksiyalar, hissalar va paylar uchun, ularni keyingi sotish yoki yo'q qilish (bekor qilish) maqsadida, egalariga to'langan pul mablag'lari summasi; hisobot davrida kelib tushgan kreditlar va qarzlari (kirim) summasi, kreditlar va qarzlari bo'yicha to'lovlar summasi (chiqim); ijaraga beruvchiga (lizing beruvchiga) to'langan pul

mablag'lari, ijarachidan (lizing oluvchidan) kelib tushgan pul mablag'lari summasi; boshqa moliyaviy faoliyatga oid to'langan va olingan pul mablag'lari summasi; moliyaviy faoliyatdan sof pul mablag'lari kirimi yoki chiqimi aks etadi.

Soliqqa tortish pul mablag'lari chiqimi qatorida: to'langan daromad (foйда) solig'i, to'langan boshqa soliqlar va jami to'langan soliqlar yuzasidan chiqimlar aks etadi.

13.6. Pul oqimlarini tahlil qilishning to,,g,,ri va egri uslubi

To,,g,,ri usulda tahlilning metodologik asoslari.

To,,g,,ri usul – xo'jalik faoliyatidan pul mablag'lari harakatini ijobiy vasalbiy farqlanishlarini aniqlashning kassa usulida hisob-kitob qilinishidir⁶⁹.

Pul mablag'larini to'g'ri usulda tahlil etishning metodologik asosi balansusuli hisoblanadi. Uning mazmunini quyidagilar tashkil etadi:

- pul qiymatliklarining davriy qiymatini hisobga olmaslik
- pul mablag'larini qoldiq qismini aniqlash quyidagi tenglikka teng:

$$PM_{db} + PM_k - PM_{ch} = PM_{do}$$

Bu yerda:

PM_{db} , PM_{do} – pul mablag'larining davr boshi va oxiriga qoldig'i; PM_k – pul mablag'lari kirimi;
 PM_{ch} – pul mablag'lari chiqimi.

Soliqlar va turli yig'im
Boshqa xarajatlarga
Asosiy (joriy) faoliyat
Investitsion faoliyat
Asosiy vositalar va bo
Olingan foizlar
Asosiy vositalar olib
qo'yilmalar
Qimmatli qog'ozlar va
Boshqa korxonalar
Investitsion faoliyatda
Moliyaviy faoliyatda
Boshqa korxonalar
Qarz va kreditlarni qo
Moliyaviy faoliyatdan
Pul va pul ekvivalentl
Pul mablag'larining da

Pul oqimini asosiy faoliyat bo'yicha ijobiy natijasi moliyaviy salohiyatning yaxshiligini ifoda etadi

1
3
·
1
0
-
j
a
d
v
a
l

Pul oqimi to,,g,,risidagi hisobot qatorlari

Ko,,rsatkichlar	Kod
Pul mablag'larining davr boshiga qoldig'i	010
Asosiy (joriy) faoliyatdan pul mablag'larining harakati	
Xaridor va buyurtmachilardan olingan pul mablag'lari	120
Boshqa kirimlar	130
Mahsulot (ish, xizmat)larni, xomashyo va boshqa aylanma aktivlarni olib kelishga yo'naltirilgan pul mablag'lari	150
Ish haqiga	160
Dividendlar, foizlar to'loviga	170

№	Ko'rsatkichlar	bo'yicha pul oqimi				va ularning			
		O'tgan yilning shu davrida		Hisobot davrida		O'zgarishi (+,-)		kelishib qolgan	
		Summa, ming so'm	Salmog'i, %	Summa, ming so'm	Salmog'i, %	Summa, ming so'm	Salmog'i, %	darajasi, %	qisqartirilgan
1	Davr boshiga pul mablag'lari qoldig'i	124.5	-	171.9	-			holda baholash;	
2	Pul mablag'larining jami kirimi:	4 828.0	100	6 280.0	100	1 452		- pul mablag'lari kirimi va chiqimining ularning davr oxiriga qoldiq summalariga	
	Shu jumladan faoliyat turlari bo'yicha: -asosiy faoliyatdan	3 062.0	63.4	4 821.0	76.7	1 759.0		qay darajada ta'sir etishini baholash;	
	-investitsion	1 260.0	26.0	889.0	14.2	-370		- faoliyat turlari bo'yicha pul mablag'lari tarkibiga, har bir faoliyat turi bo'yicha pul mablag'lari kirimi (chiqimi)ni baholashga imkon beradi.	
	-moliyaviy	506.0	10.6	570	9.1	64		Joriy faoliyatdan sof pul mablag'lari kirimi (chiqimi) ijobiy va salbiy holatlari kuzatiladi.	
3	Pul mablag'larining jami chiqimi	4 780.7	100	5 983.0	100	-		Ijobiy holat - korxonada faoliyatining va kelgusidagi rivojlanish strategiyasining o'z mablag'lari hisobiga to'g'ri yo'lga qo'yilganligid	
	Shu jumladan faoliyat turlari bo'yicha: -asosiy faoliyatdan	2 180.4	45.6	3 168.0	52.9	987.6			
	-investitsion	1 767.2	37.0	2 256.0	37.7	488.8			
	-moliyaviy	833.1	17.4	559.0	9.4	274.1			
4	Davr oxiriga pul mablag'lari qoldig'i	171.9	-	468.9	-	297.0			

Korxonada pul oqimini tahlilidan shuni qayd etish lozimki, joriy davrda pul oqimining davr boshiga qoldig'i 171.6 ming so'mni, pul mablag'lari kirimi (operatsion, investitsion, moliyaviy faoliyatdan) 6 280 ming so'mni, pul mablag'lari chiqimi 5 983.3 ming so'mni tashkil etgan. Pul mablag'larining davr oxiriga qoldig'i 468.9 ming so'mni tashkil etgan. Pul mablag'lari kirimi va chiqimida asosiy ulushni asosiy faoliyatdan daromad va xarajatlar, investitsion faoliyatdan xarajatlar tashkil etgan.

To'g'ri usulda tahlil etishning imkoniyatlari. Buxgalteriya hisobi schyotlaridagi ma'lumotlar asosida pul mablag'larining kirimi va chiqimini hisoblashni nazarda tutadi. Ya'ni, joriy manbasi buxgalteriya hisobining schyotlar rejasidagi axborotlar hisoblanadi. Pul mablag'lari schyotidagi debet va kredit aylanmalari hajmi tahlilning zaruriy manbasi hisoblanadi.

Barcha schyotlar bo'yicha debet va kredit aylanmalari hajmi faoliyat turlari bo'yicha qayta tarkiblanadi.

To'g'ri usulda pul mablag'larini tahlil etish quyidagi savollarga aniq javob topish imkonini beradi⁷⁰:

- joriy faoliyatdan keladigan pul mablag'larini faoliyat uzluksizligini va rejalashtirilgan investitsion faoliyatni ta'minlashga yetarlimi yoki yetishmasligini baholash;

- moliyaviy faoliyatdan keladigan pul mablag'larining balanslangan sifatiga erishish uchun qancha mablag';

- asosiy, investitsion va moliyaviy faoliyatdan xarajatlar

an dalolat beradi. Investitsion faoliyatdan pul mablag'larining salbiy holati uzoq muddatli aktivlarga investitsiya kiritish holatlarida kuzatiladi. Bu holat samaradorligi va natijaviyligida strategik qarorlar to'g'ri belgilangan bo'lsa, joriy davr bo'yicha xarajatlarni ko'paytiradi va kelgusi davrlar bo'yicha pul tushumlarining oshishiga olib keluvchi holat sifatida baholanadi. Moliyaviy faoliyatdan pul mablag'larining sof harakatida ijobiy holat korxonaning kengaytirilgan faoliyatini tashqi manbalar hisobiga moliyalashtirilayotganligini bildiradi. Yuqoridagilarning aksi salbiyholatni ifoda etadi.

Pul mablag'larini egri usuldagi tahlili. Egri usulda pul mablag'larini tahlil etishning axborot ta'minoti sifatida buxgalteriya balansi, metodologiya asosi tahlilning balans usuli hisoblanadi.

Mazkur usulda pul mablag'larining kirimida balans passivi moddalarining o'sishi va aktiv moddalarining kamayishi, pul mablag'lari chiqimida balans aktiv moddalarining ko'payishi va passiv moddalarining kamayishini xarakterlaydi.

Pul mablag'lari ko'payishida asosiy manba joriy davr foydasi va amortizatsiya ajratmalari hisoblanadi.

Umumiy ko'rinishda pul mablag'lari harakatini, hisob-kitobini quyidagiformula asosida topish mumkin

$$SPX = SF + AA - (\Delta A + AA) + (\Delta P - SF)$$

Bunda:

SF – joriy davr sof foydasi;

AA – amor tizatsiya ajratmalari;

ΔA – aktivlarning o'zgarish rishi; ΔP – passivlarning o'zgarish rishi.

1. Joriy faoliyatdan pul mablag'larining sof harakati hisob-kitobi:

$$PMj.f. = SF + AA - \Delta Z - \Delta DM + (\Delta K_{jamg.,.} - SF) + \Delta KM$$

Bunda:

ΔZ – zaxiralarning o'sishi;

ΔDM – debitorlik majburiyatlarining o'sishi;

ΔKM – kreditorlik majburiyatlarining o'sishi

(ΔK_{ja}

m. - SF) – jamg'arilgan kapitalning o'sishi (taqsimlanmagan foyda va rezerv kapitalining) joriy davr foydasidan farqi (farq – joriy davrda ishlatilgan foyda summasi)ni xarakterlaydi.

Joriy faoliyatdan sof pul mablag'larini harakati:

--||

sof foyda summasi amaortizatsiya, kirimga olingan schyotlardagi kamayish, kelgusi davr xarajatlarining o'sishi, nomoddiy aktivlarni sotishdan zararlar, soliqlar bo'yicha majburiyatlarning ortishi qo'shiladi.

--||

qimmatli qog'ozlarni sotishdan tushumlar, avans to'lovlari ortishi, TMZ o'sishi, to'lovga qabul qilingan schyotlarning kamayishi, majburiyatlarning kamayishi, bank kreditlarining kamayishi.

13.12-jadval

2. Investitsion faoliyatdan sof pul mablag'lari harakati hisob-kitobi:

$$\mathbf{ChDPi.d. = - (\Delta OTA + AA)}$$

Bunda:

ΔOTA – oborotdan tashqari aktivlar o'sishi.

Investitsion faoliyatdan sof pul mablag,,lari harakati:

–+|| moddiy aktivlar va qimmatli qog'ozlarni sotishdan pul mablag'lari kirimi;

--|| moddiy aktivlar va qimmatli qog'ozlarni sotishdan pul mablag'lari chiqimi.

3. Moliyaviy faoliyatdan pul mablag'lari sof harakati hisob-kitobi:

$$\mathbf{PMm.f. = \Delta Kinv + \Delta Mu + \Delta Mq}$$

Bunda:

$\Delta Kinv$ – investitsiyalangan xususiy kapitalning o'sishi (sotib olinganaksiyalar va qo'shilgan kapital summasiga farq etuvchi ustav kapitali);

ΔMu – uzoq muddatli majburiyatlarning o'sishi;

ΔMq – qisqa muddatli kreditlar va qarzarlar summasining o'sishi.

Moliyaviy faoliyatdan sof pul mablag,,lari harakati :

–+|| oddiy aksiyalarning emissiyasi;

--|| qarzlarni qoplash va dividendlar to'lovi

Pul oqimining to,,g,,ri usulda tahlili

№	Ko.,rsatkichlar	Joriy davr	O.,tgan yilning shu davri
1.	Operatsion faoliyatdan pul oqimi	OF₀	OF₁
1.1.	Kirim:	OF_k	OF_k
	Mahsulot (ish va xizmat)larni sotishdan kelib tushgan pul mablag'lari		
	Boshqa tushumlar		
	Jami kirim		
1.2.	Chiqim:	OF_{ch}	OF_{ch}
	Material, tovar, ish va xizmatlar uchun mol yetkazib beruvchilarga to'langan pul mablag'lari		
	Xodimlarga va ular nomidan to'langan pul mablag'lari		
	Boshqa chiqimlar		
	Jami chiqim		
	Operatsion faoliyatning sof kirimi, chiqimi	OF_{sk/ch}	OF_{sk/ch}
2.	Investitsion faoliyatdan pul oqimi	IF₀	IF₁
2.1.	Kirim	IF_k	IF_k
	Asosiy vositalarni sotish		
	Nomoddiy aktivlarni sotish		
	Uzoq va qisqa muddatli investitsiyalarni sotib olish		
	Boshqa kirimlar		
	Jami kirim		
2.2.	Chiqim	IF_{ch}	IF_{ch}
	Asosiy vositalarni sotib olish		
	Nomoddiy aktivlarni sotib olish		
	Uzoq va qisqa muddatli investitsiyalarni sotib olish		
	Boshqa chiqimlar		
	Investitsion faoliyatdan sof kirim, chiqim	IF_{sk/ch}	IF_{sk/ch}
3.	Moliyaviy faoliyat pul oqimi	MF₀	MF₁
3.1.	Kirim:	MF_k	MF_k
	Olingan foizlar		
	Olingan dividendlar		
	Aksiyalar chiqarishdan yoki xususiy kapital bilan bog'liq bo'lgan boshqa instrumentlardan kelgan pul tushumlari		
	Uzoq va qisqa muddatli kredit va qarzlarni bo'yicha pul tushumlari		

	Uzoq muddatli ijara (moliyaviy lizing) bo'yicha pul tushumlari		
	Boshqa kirimlar		
	Jami kirim		
3.2.	Chiqim	MF_{ch}	MF_{ch}
	To'langan foizlar		
	To'langan dividendlar		
	Xususiy aksiyalar sotib olingandagi pul to'lovlari		
	Uzoq va qisqa muddatli kredit va qarzarlar bo'yicha pul to'lovlari		
	Uzoq muddatli ijara (moliyaviy lizing) bo'yicha pul to'lovlari		
	Boshqa chiqimlar		
	Moliyaviy faoliyatdan sof kirim, chiqim	MF_{sk/ch}	MF_{sk/ch}
4.	Tahlil qilinayotgan davrda pul oqimining jami o'zgarishi	ΔPO	ΔPO

Pul oqimini egri usuldagi hisob-kitoblari natijalari quyidagi jadval ma'lumotlarida aks etgan.

13.13-jadval

Pul oqimini egri usulda tahlili

Ko'rsatkichlar	Summa, ming so.,m
Pul oqimini qoldig'i	171.9
Sof foyda	974.0
Hisoblangan amortizatsiya	897
Asosiy vositalarni hisobdan chiqarishdan natija	-
Boshqa korxonalarda qatnashishdan daromadlar	-
Ishlab chiqarish zaxiralaridagi o'zgarishlar	228
Tugallanmagan ishlab chiqarish hajmidagi o'zgarishlar	-
Kelgusi davr xarajatlari o'zgarishi	7075
Tayyor mahsulot hajmidagi o'zgarishlar	-
Debitorlik majburiyatlari o'zgarishi	1063
Kreditorlik majburiyatlari o'zgarishi	1077
Qisqa muddatli qo'yilmalar o'zgarishi	-
Kelgusi davr daromadlari o'zgarishi	-
Joriy faoliyat bo'yicha jami pul oqimi	
Investitsion faoliyat	
Kirim	889.0

Chiqim	2256.0
Investitsion faoliyat bo'yicha jami pul oqimi	-1367
Moliyaviy faoliyat	
Kirim:	570.0
Chiqim:	559.0
Moliyaviy faoliyatdan jami pul oqimi	-11.0
Pul oqimining davr oxiriga qoldig'i	

Pul oqimining davr boshiga qoldig'i 171.9 mln so'mni tashkil etgan. Joriy davrda sof foyda 974.0 mln so'mni, hisoblangan amortizatsiya (897 mln.so'mni), asosiy vositalarni hisobdan chiqarishdan natija (0.0 mln so'm), boshqa korxonalarda qatnashishdan daromadlar (0.0 mln so'm), ishlab chiqarish zaxiralaridagi o'zgarishlar (228 mln so'm), tugallanmagan ishlab chiqarish hajmidagi o'zgarishlar (0.0 mln so'm), kelgusi davr xarajatlari o'zgarishi (7 075 mln so'm), tayyor mahsulot hajmidagi o'zgarishlar (0.0 mln so'm), debitorlik majburiyatlari o'zgarishi (1 063 mln so'm), kreditorlik majburiyatlari o'zgarishi (1 077 mln so'm), qisqa muddatli qo'yilmalar o'zgarishi (0.0 mln.so'm), kelgusi davr daromadlari o'zgarishi (0.0 mln so'm), investitsion faoliyat kirimi (889.0 mln.so'm), investitsion faoliyat chiqimi (2256.0 mln so'mni), investitsion faoliyat bo'yicha jami pul oqimi (1 367 mln so'm), moliyaviy faoliyat kirimi (570.0 mln so'm), moliyaviy faoliyat chiqimi (559.0 mln so'm), sof pul oqimi (11.0 mln so'm)ni tashkil qilgan. Pul mablag'larining davr oxiriga qoldig'i 468 mln so'mgateng bo'lgan.

13.14-jadval

Buxgalteriya balansining tuzilishi bo'yicha pul oqimining hisob-kitobi

Balans tarkibi	Belgi	Hisob-kitobi
Aktivlar		
Uzoq muddatli aktivlar	UMA	+
Joriy aktivlar	JA	+
Tovar-moddiy zaxiralar	TMZ	+
Debitorlik majburiyatlari	DM	+
Pul mablag'lari	PM	+
Passivlar	=	=
O'z mablag'lari manbasi	O'MM	+
Uzoq muddatli kreditlar	UMKQ	+
Qisqa muddatli kreditlar	QMK	+
Kreditorlik majburiyatlari	KM	+

$$\sum A = UMA + TMZ + DM + PM$$

$$\sum P = O'MM + UMKQ + QMKQ + KMKQ$$

$$PM = \sum P - \sum A = O'MM + UMKQ + QMKQ + KMKQ - UMA + TMZ + DM + PM$$

13.7. Pul oqimlarini boshqarishning omilli tahlili. Pul oqimlari harakatini tezlashtirish imkoniyatlarini aniqlash

Pul oqimini omilli tahlilida koeffitsiyent usulidan foydalaniladi. Bu usul pul oqimini maqsadli boshqarishni yo'lga qo'yish yuzasidan quyidagi ko'rsatkichlar tizimini o'rganishni

talab etadi:

- sof pul oqimining etarliligi;
- sarflangan pul mablag'larining rentabelligi;
- olingan pul mablag'larining rentabelligi;
- o'rtacha pul qoldig'ining rentabelligi.

Sof pul oqimining etarliligi koeffitsiyenti quyidagi formula asosida aniqlanadi.

$$K_{pm} = PM_k / PM_{ch} * 100\%$$

Bu yerda:

PM_k – pul mablag'lari kirimi; PM_{ch}

– pul mablag'lari chiqimi.

Sarflangan pul mablag'larining rentabelligi koeffitsiyenti quyidagi formulaasosida aniqlanadi:

$$R_{pm_{ch}} = F / PM_{ch} * 100\%$$

Bu yerda:

F – korxonada faoliyatining moliyaviy natijasi;

Olingan pul rentabelligi koeffitsiyenti quyidagi formula asosida aniqlanadi:

$$R_{pm_k} = F / PM_k * 100\%,$$

Pul mablag'lari o'rtacha qoldig'ining rentabelligi koeffitsiyenti quyidagi formula asosida aniqlanadi:

$$R_{pm_q} = F / PM_q * 100\%,$$

Bu yerda:

PM_q – pul mablag'larining o'rtacha qoldig'i.

Pul oqimlarining yetarliligi, rentabelligi ko'rsatkichlari pul oqimining shakllanish qatorlari ya'ni operatsion, investitsion va moliyaviy faoliyat bo'yicha ham alohida va butun xo'jalik faoliyatidan pul oqimi bo'yicha ham o'rganiladi. Bupul oqimining shakllanishi bo'yicha har bitta qatorni omilli tahlil etish va boshqarishda ham muhim masala hisoblanadi. Pul oqimining moliyaviy koeffitsiyentlariga ta'sir etuvchi birliklar sifatida moliyaviy natijaviylikning o'zgarishi, sof pul oqimining o'zgarishlari, pul mablag'lari kirimi va chiqimining o'zgarishlari tarkiblanadi.

13.15-jadval

Pul mablag'lari bilan bog'liq moliyaviy koeffitsiyentlar tahlili

Ko'rsatkichlar	Belgi	2014y.	2015y.	2016y.
Pul mablag'lari kirimi, ming so'm	PM _k	4 796	6 813	9 639
Pul mablag'lari chiqimi, ming so'm	PM _{ch}	4 718	6 874	9 634
Korxonada faoliyatining moliyaviy natijasi	F	-202	1 866	2 089
Pul oqimlarining o'rtacha qoldig'i, ming so'm	PO _q	79	18	23
Sof pul oqimining yetarliligi	K _{pm}	101,65	99,11	100,05
Olingan pul mablag'larining rentabelligi	R _{pm_k}	-	27,15	21,68
Sarflangan pul mablag'larining rentabelligi	R _{pm_{ch}}	-	27,39	21,67

O'rtacha pul qoldig'ining rentabelligi	Rpm _q	-	10 366,67	9 082,61
--	------------------	---	-----------	----------

Korxonada sof pul oqimining yetarliligi 2014-yilda 101.65 %ni, 2015-yilda 99.11 %ni, 2016-yilda 100.05 %ni tashkil qilgan. Sarflangan pul mablag'larining rentabelligi mos ravishda 2015-yilda 27.39 %ni, 2016-yilda 21.67 %ni tashkil qilgan.

Omili tahlil etish metodikasini quyidagi jadvaldagi hisob-kitoblar asosida ko'rib o'tishimiz mumkin. Har bitta ta'sir omilining natijaviy ko'rsatkichga ta'sirini baholashda zanjirli almashtirish usuli orqali hisob-kitob qilishimiz mumkin.

13.16-jadval

Pul mablag'larining omili tahlili

Moliyaviy koeffitsiyentlar	Hisob-kitoblar	Jami o'zgarish	Omillar ta'siri	
			1-omil	2-omil
1. Sof pul oqimining yetarliligi			Pul mablag'lari kirimining o'zgarishi	Pul mablag'lari chiqimining o'zgarishi
O'tgan yil	$Kpm_0 = PMk_0 / PMch_0 * 100\%$	Kpm ₁ -Kpm ₀	Kpm _{1,0} -Kpm ₀	Kpm ₁ -Kpm _{1,0}
Hisobot yil shartli	$Kpm_{1,0} = PMk_1 / PMch_0 * 100\%$			
Hisobot yili	$Kpm_1 = PMk_1 / PMch_1 * 100\%$			
2. Olingan pul mablag'larining rentabelligi			Moliyaviy natijalarning o'zgarishi	Pul mablag'lari kirimining o'zgarishi
O'tgan yil	$Rpm_{k0} = F_0 / PMk_0 * 100\%$	Rpm _{k1} -Rpm _{k0}	Rpm _{k1,0} -Rpm _{k0}	Rpm _{k1} -Rpm _{k1,0}
Hisobot yil shartli	$Rpm_{k1,0} = F_1 / PMk_0 * 100\%$			
Hisobot yili	$Rpm_{k1} = F_1 / PMk_1 * 100\%$			
3. Sarflangan pul mablag'larining rentabelligi			Moliyaviy natijalarning o'zgarishi	Pul mablag'lari chiqimining o'zgarishi
O'tgan yil	$Rpm_{ch0} = F_0 / PMch_0 * 100\%$	Rpm _{ch1} -Rpm _{ch0}	Rpm _{ch1,0} -Rpm _{ch0}	Rpm _{ch1} -Rpm _{ch1,0}
Hisobot yil shartli	$Rpm_{ch1,0} = F_1 / PMch_0 * 100\%$			
Hisobot yili	$Rpm_{ch1} = F_1 / PMch_1 * 100\%$			
4. O'rtacha pul qoldig'ining rentabelligi			Moliyaviy natijalarning o'zgarishi	Pul mablag'lari o'rtacha qoldig'ini o'zgarishi
O'tgan yil	$Rpm_{q0} = F_0 / PMq_0 * 100\%$	Rpm _{q1} -Rpm _{q0}	Rpm _{q1,0} -Rpm _{q0}	Rpm _{q1} -Rpm _{q1,0}
Hisobot yil shartli	$Rpm_{q1,0} = F_1 / PMq_0 * 100\%$			
Hisobot yili	$Rpm_{q1} = F_1 / PMq_1 * 100\%$			

13.8. Pulning muddatdagi qiymati, foiz stavkalari va ularni hisoblash usullari

Pul mablag'larini muddatdagi qiymatini aniqlash diskontlashni talab etadi.

Bu jarayonga juda ko'p omillar ta'sir qiladi: inflyatsiya, risklar, likvidlik va h.k.

Pul mablag'larining muddatdagi qiymatini aniqlash investorlarga pul mablag'larini joylashtirishning samaradorligi va natijaviyligini baholashga imkon beradi. Naqd pul oqimining kelajakdagi qiymatini aniqlashning asosiy kamchiligi uning noaniqligidir. Lekin bu noaniqlik riskini aniq hisob-kitoblar va taxminlar asosida kamaytirish mumkin.

Pulning muddatdagi qiymati baholangan kelgusi pul oqimlarini diskontlash orqali inobatga olinishi sababli, ushbu pul oqimlari moliyalashtirish faoliyatlari bo'yicha pul kirimlari yoki chiqimlarini o'z ichiga olmaydi. Xuddi shuningdek, diskont stavkasi soliqlardan oldingi asosda aniqlanishi tufayli, kelgusi pul oqimlari ham soliqlardan oldingi asosda aniqlanadi.

Pulning joriy qiymatining kelgusida qanday daromad keltirishini quyidagi formula asosida hisoblash mumkin.

$$FV = PV \cdot (1+i)^N$$

Bu yerda:

PV – pul oqimining joriy qiymati (bugungi pul mablag'lari summasi); i – foiz stavkasi;

N – davrlar soni.

Quyida, 1 500,0 mln.so'm 5 yilga, 7.5 %li stavkada investitsiya qilinishi,depozitga qo'yilishi qancha daromad olib kelishini hisob-kitob qilishimiz mumkin.

13.17-jadval

Pulning kelgusi qiymati hisob-kitobi

Davr	Belgi	Pulning kelgusi qiymati, mln so'm
Dastlabki pul	FV_0	1 500,0
Birinchi yili	FV_1	$1\,500.0 \cdot (1+0,075)^1=1\,612,50$
Ikkinchi yili	FV_2	$1\,612,50 \cdot (1+0,075)^1=1\,733,44$
Uchinchi yili	FV_3	$1\,733,44 \cdot (1+0,075)^1=1\,863,45$
To'rtinchi yili	FV_4	$1\,863,45 \cdot (1+0,075)^1=2\,003,20$
Beshinchi yili	FV_5	$2\,003,20 \cdot (1+0,075)^1=2\,153,44$

$$FV=1500 \cdot (1+0,075)^5=2153,44 \text{ mlnso'm}$$

Demak, korxonadan 1 500.0 mln so'm mablag' 5 yildan keyin 2 153.44 mln so'mga aylanadi.

Xo'jalik yurituvchi subyekt aktivning foydalanishdagi qiymatini baholash uchun qaysi yondashuvni tanlashidan qat'iy nazar, pul oqimlarini diskontlashda foydalaniladigan foiz stavkalari baholangan pul oqimlari to'g'rilangan risklarni aksettirmasligi zarur⁷¹.

Diskont stavkasi xo'jalik yurituvchi subyektning kapital tuzilishidan va xo'jalik yurituvchi subyekt aktivni sotib olishni moliyalashtirgan usuldan mustaqildir, chunki aktivdan yuzaga kelishi kutilgan kelgusi pul oqimlari xo'jalik yurituvchi subyekt aktivni sotib olishni moliyalashtirgan usulga bog'liq emas.

13.9. Valyuta mablag,lari harakatining tahlili

Keyingi yillarda valyuta siyosati va tashqi savdo faoliyati sohasini takomillashtirish bo'yicha ko'rilgan chora-tadbirlar mamlakatimiz iqtisodiyotiga xorijiy investitsiyalarni jalb qilish, eksport salohiyatini oshirish, zamonaviy, eksportga yo'naltirilgan ishlab chiqarishlarni hamda kichik biznes va xususiy xo'jalik yurituvchi subyektlarni barqaror rivojlantirishga xizmat

qilmoqda.

Maqbul miqdorda tashqi qarzlarni jalb qilish bo'yicha izchil amalga oshirilayotgan siyosat O'zbekistonning majburiyatlarini o'z vaqtida bajaradigan ishonchli, to'lovga layoqatli xalqaro sherik sifatidagi imidjini ta'minladi, keyinchalik valyuta kursini liberallashtirish uchun zarur oltin-valyuta zaxirasini shakllantirish, valyuta resurslarini real iqtisodiyotning yetakchi tarmoqlarini modernizatsiya qilish, texnik qayta jihozlash va diversifikatsiya qilishning ustuvor sohaslariga yo'naltirish, jahon moliyaviy inqirozining salbiy oqibatlarini yumshatish imkonini bermoqda.

2017-2021-yillarda O'zbekiston Respublikasini rivojlantirishning beshta ustuvor yo'nalishi bo'yicha Harakatlar strategiyasida ham valyuta sohasini tartibga solishning bozor mexanizmlarini joriy qilish, respublika eksport salohiyatini oshirishni rag'batlantirish, to'g'ridan-to'g'ri xorijiy investitsiyalarni faol jalb

qilish, mahalliy ishlab chiqaruvchilarning tashqi va ichki bozordagi raqobatdoshligini oshirish, mamlakatimizda investitsiya va ishbilarmonlik muhitini yaxshilash, valyuta bozorini yanada liberallashtirishga muhim ahamiyat qaratilgan va uning asosiy yo'nalishlari belgilab berilgan.

O'zbekiston Respublikasining -Valyutani tartibga solish to'g'risidagi qonunining 3-moddasiga muvofiq -Valyuta boyliklari qatoriga quyidagilar kiradi:

- chet el valyutasi;
- qimmatli qog'ozlar – chet el valyutasidagi fond boyliklari (aksiyalar, obligatsiyalar va boshqalar);
- chet el valyutasidagi to'lov hujjatlari (cheklar, veksellar, akkreditivlar va boshqalar);
- qimmatbaho metallar – har qanday ko'rinish va holatdagi oltin, kumush, platina hamda platina guruhiga kiruvchi (palladiy, iridiy, rodiy, ruteniy va osmiy), metallar shunday metallardan ishlangan zargarlik buyumlari va boshqa ro'zg'or buyumlari hamda ularning parchalari bundan mustasno;
- tabiiy qimmatbaho toshlar – sayqal berilgan va sayqal berilmagan shakldagi olmos, la'l, zumrad, yoqut, aleksandrit, shuningdek, marvarid, shunday toshlardan ishlangan zargarlik va boshqa ro'zg'or buyumlari hamda ularning parchalari bundan mustasno.

Chet el valyutasiga tegishli ajnabiy davlatda muomalada bo'lgan va qonuniy to'lov vositasi hisoblangan banknot ko'rinishdagi chet el pul belgilari, shuningdek, muomaladan chiqarilgan yoki chiqarilayotgan, ammo O'zbekiston Respublikasi pul belgilariga almashtirilishi lozim bo'lgan chet el pul belgilari, schyotlarda va omonatlarda bo'lgan xorijiy davlatlarning pul birliklaridagi va xalqaro hisob-kitob birliklaridagi mablag'lar kiradi.

Chet el valyutasidagi qimmatli qog'ozlar – O'zbekiston Respublikasi qonun hujjatlari yoki xorijiy davlatlarning qonun hujjatlariga muvofiq qimmatli qog'ozlar jumlasiga kiritilgan, qiymati chet el valyutasida ifodalangan hujjatlaridir⁷².

Globalashgan iqtisodiyot, shuningdek, dunyo iqtisodiyotining yagonalashuvi bilan davlatlar o'rtasidagi savdo iqtisodiy munosabatlar tobora kengayib bormoqda. Bu esa o'z navbatida har bitta xo'jalik yurituvchi subyektni eksport-import operatsiyalariga undamoqda. Eksport-import operatsiyalarida ijobiy farqlanishga erishish albatta korxonalar oldiga ham bir qadar murakkab vazifalarni hal etishni va uning mustahkam zaminini yo'lga qo'yishni talab etadi.

Bir mamlakat doirasida ko'p turdagi raqobatbardosh tovarlar va xizmatlar ishlab chiqarish imkoniyati cheklangan. Tashqi bozor mahalliy ishlab chiqaruvchilarning o'zlari uchun ustun bo'lgan faoliyat turlari bilan keng doirada shug'ullanishlariga imkon beradi, ularning faoliyat doirasini kengaytiradi.

Tashqi iqtisodiy faoliyat nafaqat ishlab chiqarishning raqobatbardoshligini oshiradi, balki erkin xo'jalik yurituvchi subyektlarning iqtisodiy va moliyaviy salohiyatini, shuningdek, aholining turmush farovonligini oshirishning ham zaruriy sharti hisoblanadi.

Pul oqimi to'g'risidagi hisobot shakliga ilova sifatida xorijiy valyutada pul mablag'larining harakati to'g'risida ma'lumotnoma tuziladi. Unda hisobot davrida xorijiy valyutada pul mablag'larining to'liq harakati ko'rsatiladi.

Valyuta mablag'lari operatsiyalarni amalga oshirish paytida O'zbekiston Respublikasi Markaziy bankining kursi bo'yicha O'zbekiston Respublikasi milliy valyutasida, valyuta mablag'lari qoldig'i esa – hisobot davrining oxirgi sanasida aks ettiriladi.

Ushbu ma'lumotnomaga asosan korxonaning valyuta mablag'larini harakati tahlil qilinadi.

Korxonadan tomonidan kiringa olingan valyuta mablag'lari qatorida: korxonadan tomonidan hisobot davrida olingan valyuta tushumi summasi; sotib olingan xorijiy valyuta summasi; moliyaviy faoliyatdan olingan valyuta mablag'lari summasi; korxonaning valyuta hisobvaraqlari va kassasiga boshqa valyuta tushumlari summasi aks etadi.

Korxonadan tomonidan turli maqsadlarga sarflangan valyuta mablag'larining qatoriga: mol-mulkni olishga, bajarilgan ishlarga va ko'rsatilgan xizmatlarga sarflangan valyuta mablag'lari summasi; moliyaviy faoliyat bo'yicha sarflangan valyuta mablag'lari summasi; boshqa maqsadlarga sarflangan valyuta summasi aksetadi.

Chet el valyutasidagi pul mablag'larini qayta baholashdan yuzaga kelgan musbat yoki manfiy kurs farqlari, hisobot yili boshiga va oxiriga korxonaning valyuta hisobvaraqlari va kassasida bo'lgan valyuta mablag'lari alohida qatorlar bo'yicha aks ettiriladi.

Tahlil etishda valyuta mablag'lari balansiga muhim ahamiyat qaratiladi.

Valyuta balansi quyidagi birliklar ifodasini jamlashni xarakterlaydi.

$$Vb+Vk=Vch+Vo$$

Bu yerda:

Vb – valyuta mablag'lari davr boshiga;

Vk – valyuta mablag'lari kirimi (mahsulot, tovar, ish va xizmatlarni sotishdan va boshqa tushumlardan);

Vch – valyuta mablag'lari chiqimi (mahsulot, tovar, ish va xizmatlarni sotib olishdan va boshqa chiqimlar);

Vo – valyuta mablag'larining davr oxiriga qoldig'i.

Valyuta mablag'lari bo'yicha o'z-o'zini moliyalashtirish masalasi xo'jalik subyektlarining oldidagi eng muhim masala hisoblanadi. Negaki, ba'zan import tovarlari yuzasidan valyuta mablag'lariga bo'lgan extiyoj turli qiyinchiliklar tufayli doimo ham hal etilmasligining sababi ham shundan kelib chiqadi. Shu sababli ham eksport-import operatsiyalaridagi ijobiy qoldiqqa chiqish talab etiladi.

Valyuta mablag'lari bilan moliyalashtirish samaradorligini baholash moliyaviy koeffitsiyentlar orqali baholanadi. Ushbu koeffitsiyent quyidagi formulaasosida aniqlanadi.

$$Kvm=F+A/K+V$$

Bu yerda:

Kvm – valyuta mablag'lari bilan moliyalashtirish koeffitsiyenti;

F – valyuta mablag'larida ishlab chiqarishni moliyalashtirishga yo'naltirilgan foyda summasi;

A – valyuta mablag'lari hisobiga olib kelingan asosiy vositalarning amortizatsiyasi;

K – valyuta krediti;

V – banklardan va birjadan sotib olingan valyuta.

Koeffitsiyent qancha yuqori bo'lsa, o'z-o'zini moliyalashtirish darajasishuncha yuqori bo'ladi.

Valyuta mablag'lari bilan qoplanish koeffitsiyenti (Kqk) quyidagi formulaasosida topiladi.

$$Kqk = Vb + Vk / Vch \quad Vb -$$

valyuta mablag'lari davr boshiga qoldig'i; Vk – hisobot davrida valyuta mablag'lari kirimi; Vch – hisobot davrida valyuta mablag'lari chiqimi.

$Kqk > 1,0$ dan yuqori bo'lishi o'z-o'zini moliyalashtirish shartlarining bajarilganligini bildiradi.

2017-yilning sentyabr oyidan boshlab valyuta kursi shakllanishining bozor mexanizmlariga o'tilishi va ichki valyuta bozori faoliyatining erkinlashtirilishinafaqat pul-kredit sohasida, balki butun iqtisodiyotda ijobiy tomonga tub o'zgarishlarni amalga oshirish uchun muhim zamin yaratdi.

O'z navbatida, valyuta kursining bozor mexanizmlariga o'tilishi ya'ni, joriy talab va taklif asosida shakllanishi iqtisodiyotdagi valyuta resurslarining samarali taqsimlash mexanizmi yaratilishiga xizmat qilmoqda.

Mamlakatimiz tashqi savdo operatsiyalarining asosiy qismi AQSh dollarida amalga oshirilishini inobatga olib, so'mning boshqa xorijiy valyutalarga nisbatan almashuv kurslarini belgilashda operatsion mo'ljal sifatida so'mning AQSh dollariga nisbatan almashuv kursidan foydalanilmoqda.

13.18-jadval

Chet el valyutasidagi mablag'larning harakati to'g'risida MA "LUMOT"

Ko'rsatkichlar nomi	Satr kodi	2017 yil	2016 yil	Farqi
Yil boshiga qoldiq	250	14 522	30 264	
Kelib tushgan valyuta mablag'lari, jami (satr 261+262+263+264), shu jumladan	260	524 362	801 235	
Sotishdan olingan tushum	261			
Konvertatsiya qilingan	262			
Moliyaviy faoliyat bo'yicha	263			
Boshqa manbalar	264			
Sarflangan valyuta mablag'lari, jami (satr 271+272+273), shu jumladan	270	508 260	763 210	
Mol yetkazib beruvchilar va pudratchilarga to'lovlar	271			
Moliyaviy faoliyat bo'yicha to'lovlar	272			
Boshqa maqsadlar uchun	273			
Chet el valyutasidagi pul mablag'larini qayta baholashdan yuzaga kelgan kurs farqlari saldosi	280			
Yil oxiridagi qoldiq (satr. 250+260-270+/-280)	290	30 264	68 289	

Korxonada o'tgan yilda valyuta mablag'larining davr boshiga qoldig'i 14 522 ming dollarni, valyuta kirimi 524 362 ming dollarni, valyuta chiqimi 508 260 ming dollarni, valyuta mablag'larining joriy davrdagi kirimi 801 263 ming dollarni, valyuta mablag'lari chiqimi 763 210 ming dollarni tashkil qilgan. Joriy yil oxiriga valyuta mablag'larining naqd qoldig'i 68 289 ming dollarni tashkil qilgan.

Nazorat uchun savollar

- Pul mablag'larini oqilona boshqarish nima uchun zarur? Pul oqimlarining sof harakati nima?
- Pul mablag'lariga qanday mablag'lar kiradi? Pul ekvivalentlariga nimalar kiradi?

Pul oqimlari deganda nimani tushunasiz?

Pul oqimlari to'g'risidagi hisobotning tuzilishi va mazmunini tushuntiring? Operatsiya faoliyatidan pul oqimiga nimalar kiradi?

Investitsiya faoliyatidan pul oqimiga nimalar kiradi?

Moliyaviy faoliyatdan pul oqimiga nimalar kiradi?

Pul oqimini tahlil etishni o'rganish maqsadi va vazifalari?

Tahlil uchun zarur bo'lgan ma'lumotlar va ularning kamchiliklari?

Korxonaning pul mablag'lari bilan ta'minlanganligi va ular oqimini tahlil qilishning o'ziga xos xususiyatlarini tushuntiring?

Xo'jalik yurituvchi subyektlarning daromad keltiruvchi faoliyat turlariganimalar kiradi?

Pul mablag'laridan samarali foydalanishni tashkil etishni qanday yo'lga qo'yish mumkin?

Pulni aylanish doiraviy aylanishlarini tarmoq va faoliyat turlari bo'yicha farqlanishini tushuntiring?

Pul oqimi to'g'risidagi hisobotning tuzilishi va asosiy elementlarini tasniflang?

Pul oqimining yo'nalishlariga (cash flow) nimalar kiradi?

Sof pul oqimining gorizontal va vertikal tahlilini tushuntiring? Asosiy faoliyatdan pul oqimini tarkibiy tahlili?

Pul oqimlarini bashoratlash qanday amalga oshiriladi?

Asosiy faoliyat, moliyaviy va investitsion faoliyatdan pul oqimlari tahlilini tushuntiring?

Pul oqimlarini tahlil qilishning to'g'ri va eгри uslubini tushuntiring? Pul

oqimlarini boshqarishning omilli tahlilini izohlang?

Pul oqimlari harakatini tezlashtirish imkoniyatlarini aniqlash?

Pulning muddatdagi qiymati, foiz stavkalari va ularni hisoblash usullarini tushuntiring?

Valyuta mablag'lari harakatining tahlilini tushuntiring?

Pul oqimlaridagi o'zgarish tendensiyalarini tahlilini tushuntirib bering. Foiz stavkalari va ularni hisoblash usullarini tasniflab bering?

Valyuta mablag'lari harakatining tahlilini tushuntiring?

14-BOB. XO„JALIK YURITUVCHI SUB“EKTLAR XUSUSIY KAPITALIT AHLILI

14.1.Xususiy kapitalni tahlil etish mazmuni va vazifalari.

14.2.Xususiy kapitalning tarkibiy tuzilishi: ustav fondi (ustav kapitali),qo„shilgan kapital, zaxira kapitali va taqsimlanmagan foyda.

14.3.Xususiy kapital va uning o„zgarishini tahlili.

14.4.Xususiy kapitalning dinamik tahlili.

14.5. Sof aktivlar tahlili. Xususiy kapital daromadligi (rentabelligi)ningtahlili.

14.6. Moliyaviy leveridj ko„rsatkichlarini tahlili.

14.1. Xususiy kapitalni tahlil etish maqsadi, mazmuni, vazifalari vaaxborot manbalari

Iqtisodiyotni liberallashtirish, ishlab chiqarishni modernizatsiyalash va innovatsion rivojlantirish nafaqat iqtisodiy jihatdan, balki moliyaviy jihatdan ham mustahkam tayanchni talab etadi. Shu sababli, xo‘jalik yurituvchi subyektlar moliyaviy salohiyatini baholashda o‘z mablag‘larining qiymatiga, ularning jami kapital tarkibidagi salmog‘iga, majburiyatlarga nisbati chegaralariga muhim ahamiyat qaratiladi.

Xususiy kapital korxonaning moliyaviy holatini tavsiflovchi muhim ko‘rsatkichlardan biri hisoblanadi.

Xususiy kapital tushunchalariga ta‘riflar O‘zbekiston Respublikasi Moliya vazirligi tomonidan tasdiqlangan –Moliyaviy hisobotni tayyorlash va taqdim etish uchun konseptual asoslda hamda –Hisob siyosati va moliyaviy hisobotlda keltirilgan⁷³.

Xususiy kapital (sarmoya) – subyektning majburiyatlarni chegirib tashlagandan keyingi aktivlaridir. Subyekt majburiyatlari – subyekt (qarzdorning) boshqa subyekt (kreditor) foydasiga muayyan ishni amalga oshirish, masalan, mol-mulkni topshirish, ishni bajarish, pul to‘lash va boshqa majburiyatlaridir yoxud muayyan xatti-harakatdan tiyilib turish majburiyatidir, kreditor esa qarzdordan o‘z majburiyatlarini bajarishini talab qilishga haqlidir.

Aktivlar – subyekt nazorat qiladigan, kelgusida ulardan daromad olish maqsadida avvalgi faoliyat natijasida olingan iqtisodiy resurslardir.

Demak yuqoridagi ta‘rif va tasniflashdan quyidagi bog‘lanishni berib o‘tish mumkin:

$$\text{Xususiy kapital (XK)} = \text{Aktivlar (A)} - \text{Majburiyatlar (M)}$$

Buxgalteriya balansidagi xususiy kapitalning miqdori aktivlar qiymatini va majburiyatlarni baholashga bog‘liqdir.

Xususiy kapital ustav fondidan (ustav kapitalidan), qo‘shilgan, zaxira kapitalidan va taqsimlanmagan foydadan tarkib topadi. Zarur hollarda ustav, qo‘shilgan zaxira kapitali tahliliy jihatidan hisobga olinadi.

Ustav fondi (ustav kapitali) ta‘sis hujjatlarida belgilangan hissalarining (pulda ifodalangan holdagi) yig‘indisini aks ettiradi. Ustav fondiga (ustav kapitaliga)hissalar shaklida kiritiladigan moddiy va nomoddiy aktivlar ta‘sischilar (ishtirokchilar) o‘rtasidagi kelishuvga ko‘ra baholanadi, qonunda nazarda tutilgan hollarda esa, baholovchi tashkilot tomonidan baholanishi kerak.

Qo‘shilgan kapital aksiyalarni nominal qiymatidan baland narxlarda dastlabki sotishdan olinadigan emissiya daromadini, shuningdek, ekvivalenti chet el valyutasida ifodalangan ustav fondini (ustav kapitalini) shakllantirish jarayonida yuzaga keladigan kurs farqini aks ettiradi.

Zaxira kapitali uzoq muddatli aktivlarni qayta baholashda hosil bo‘ladigan inflyatsiya zaxiralarini, qonun hujjatlarida va ta‘sis hujjatlarida nazarda tutilgan miqdorlarda sof foydadan ajratmalarni, shuningdek, tekinga olingan mol-mulkningqiymatini aks ettiradi.

Taqsimlanmagan foyda foydaning jang‘arilayotganligini ifodalaydi va mulkdorlarning

qaroriga binoan ustav fondiga (ustav kapitaliga) qo'shilishi mumkin⁷⁴.

Mulkchilik shakllaridan qat'iy nazar, korxonalarda ustav kapitali (fondi) miqdori mazkur korxonada tashkil bo'lganda tasdiqlangan ta'xis hujjatlarida ko'rsatilgan miqdorga teng bo'ladi. Uning miqdori yil davomida o'zgar olmaydi.

Xususiy kapital tahlilining maqsadi xususiy kapitalni shakllantirishning asosiy manbalarini o'rganish va ulardan foydalanish samaradorligini oshirish imkoniyatlarini aniqlashdan iborat.

Xususiy kapital tahlilining asosiy vazifalari:

- tahlil uchun zarur bo'lgan axborotlar bazasini (ustav kapitalini ko'paytirish, undan foydalanish, tasarruf etish bilan bog'liq bo'lgan axborotlar to'plamini) shakllantirish;

- qonun hujjatlari va xo'jalik yurituvchi subyektning ustavida belgilangan normalariga amal etilishini baholash;

- xususiy kapital va uning tarkibiy, dinamik o'zgarishlariga baho berish;

- xususiy kapitaldan samarali foydalanish darajasini o'rganish;

- xususiy kapital samaradorligini oshirishning imkoniyatlarini aniqlash va yo'lga qo'yish.

Xususiy kapital tahlilini olib borishda axborot manbalariga –Buxgalteriya balans va –Xususiy kapital to'g'risidagi hisobot shakllari kiradi.

Buxgalteriya balansida xususiy kapital va uning tarkibiy birliklari haqidagi ma'lumotlar hisobot davri boshiga va oxiriga haqiqiy, tan olingan qiymati bo'yicha aks ettiriladi.

Buxgalteriya balansida o'z sarmoyasi va ularni oshkor qilish xo'jalik yurituvchi subyektning moliyaviy ahvolini tahlil qilishda moliyaviy hisobotdan foydalanuvchilar uchun yordam bera oladigan axborotlarni aks ettirishni tasniflaydi. Buxgalteriya balansida xususiy sarmoyani umumiy summasigina oshkor qilinishi kerak.

Xususiy kapital va uning tarkibiy qismlari haqidagi axborotlarni tarkibiy qismi sifatida ochib berilishi 14 son BHMS bilan tarkiblanadi. Barcha xo'jalik yurituvchi subyektlar (banklar va byudjet tashkilotlaridan tashqari) xususiy kapital to'g'risidagi axborotni tayyorlash va ochib berish jarayonida mazkur standart talablarini bajarishlari kerak.

O'z sarmoyasi (xususiy kapital) to'g'risidagi hisobotda o'z sarmoyasining harakati, zaxiralarni shakllantirish, to'lash uchun hisoblangan dividendlar to'g'risidagi axborot taqdim etiladi.

Xususiy kapital to'g'risidagi hisobotni tuzish maqsadi bo'lib, xususiy kapitalning hisobot davri boshiga va oxiriga bo'lgan holati va hisobot davri mobaynida uning tarkibidagi o'zgartirishlar haqidagi axborotni ochib berish hisoblanadi.

Xususiy kapital to'g'risidagi hisobotga bo'lgan tushuntirishda xo'jalik yurituvchi subyekt xususiy kapital qatnashchisining chiqib ketishi, aksiyadorlik jamiyati tomonidan aksiyalarning sotib olinishi yoki sotib olingan aksiyalarni bekor qilinishi, aksiyalar nominal qiymatining pasayishi yoki boshqa sabablarga ko'ra kamayib ketganligi haqidagi ma'lumotlar keltiriladi.

Hisobotning xususiy kapital to'g'risidagi qismiga oid tushuntirish xati –Hisob siyosati va moliyaviy hisobotlar Buxgalteriya hisobi milliy standarti (1-son BHMS)da nazarda tutilgan talablarga muvofiq tuziladi.

Aksiyadorlik jamiyatlari xususiy kapital to'g'risidagi tushuntirishda quyidagilar haqidagi axborotni keltiradilar:

a) obuna amalga oshirilishi nazarda tutiladigan aksiyalarning umumiy soni va nominal qiymati;

b) nazarda tutilgan miqdorlar bilan taqqoslaganda obuna amalga oshirilgan aksiyalarning umumiy miqdori va nominal qiymati;

v) aksiyalarga obunaning borishi chog'ida olingan mablag'lar umumiy summasi;

g) ayrim turlar va toifalar bo'yicha ustav kapitali tarkibidagi aksiyalar;

d) imtiyozli aksiyalar bo'yicha to'lanmagan jamlangan dividendlar summasi;

e) aksiyalar ko'rinishida to'lanadigan dividendlar, xususan, to'lanadigan aksiyalarning

soni va qiymati, shuningdek, ularning turlari yoki toifalari to'g'risida;

j) hisobot davrida yuz bergan maydalash yoki qo'shib yuborishlar va aksiyalarning maydalanishi yoki qo'shib yuborilishigacha va undan keyingi aksiyalarning nominal qiymati to'g'risidagi.

Aksiyalarga obunaning borishi chog'ida olingan mablag'lar umumiy summasitushuntirishda quyidagilar bo'yicha keltiriladi:

a) aksiyalar uchun haq sifatida kirim qilingan barcha pul mablag'lari, aksiyalar soni ko'rsatilgan holda;

b) aksiyalar uchun to'lov sifatida kirim qilingan mol-mulkning qiymat bahosi, aksiyalar soni ko'rsatilgan holda;

v) aksiyalar uchun haq sifatida kirim qilingan chet el valyutasining umumiy summasi, aksiyalar soni va hisobda valyuta kirim qilingan kursi ko'rsatilgan holda.

Ustav kapitali tarkibidagi aksiyalar haqidagi axborot tushuntirishda ayrimturlar va toifalar bo'yicha keltiriladi:

a) chiqarilgan aksiyalar soni, ustav kapitalining to'lanmagan qismi ko'rsatilgan holda;

b) aksiyaning nominal qiymati;

v) muomalada bo'lgan aksiyalar sonida hisobot davri mobaynidagi o'zgartirishlar;

g) aksiyalar bilan bog'liq huquqlar, imtiyozlar va cheklashlar, shu jumladan dividendlarning taqsimlanishi va kapitalning qaytarib berilishi bo'yichacheklashlar;

d) jamiyatning o'ziga, uning sho'ba va uyushgan korxonalariga tegishli aksiyalar;

e) ular egalik qilayotgan muassislar ro'yxati va aksiyalar soni;

j) ijroiya organi a'zolarining mulki bo'lgan aksiyalar soni;

z) opsiolar va boshqa kontraktlarga binoan chiqarish uchun zaxiralashtirilgan aksiyalar, ularning muddatlari va summalari ko'rsatilgan holda;

i) konvertatsiyalanadigan (aksiyalar yoki obligatsiyalarga) aksiyalarning soni va nominal qiymati hamda ushbu aksiyalarning qarzga oid qimmatli qog'ozlarga konvertatsiya qilinishi hollarida yuzaga kelishi mumkin bo'lgan majburiyatlar.

Boshqa barcha xo'jalik yurituvchi subyektlar moliyaviy hisobotlarga oid izohlarda quyidagilar to'g'risidagi axborotni keltiradilar:

a) egalik qiluvchilar o'rtasida ustav kapitali ulushining taqsimlanishi;

b) ushbu ulushlarga tegishli huquqlar, imtiyozlar yoki cheklashlar;

v) ustav kapitali tarkibida egalik qiluvchilar ulushi tarkibidagi o'zgartirishlar.

14.2. Xususiy kapitalning tarkibiy tuzilishi: ustav fondi (ustav kapitali), qo'shilgan kapital, zaxira kapitali va taqsimlanmagan foyda.

Buxgalteriya hisobi, iqtisodiy tahlil va auditga oid qonunchilik normalarida -o'z sarmoyasill, -o'z sarmoyasi manbalarill, -o'z mablag'lari manbalarill, -xususiy sarmoyall, -xususiy kapitalll degan tushunchalar keng uchraydi. Ularning barchasi bitta mazmuni ya'ni, xo'jalik yurituvchi subyektlarning o'zigagina tegishli bo'lgan mablag'larni ifoda etadi.

Xususiy kapital tarkibiga quyidagi tarkibiy birliklar kiradi:

- ustav kapitali;

- rezerv kapitali;

- qo'shilgan kapital;

- taqsimlanmagan foyda yoki qoplanmagan zarar.

Buxgalteriya balansining -O'z mablag'lari manbalarill (-Xususiy sarmoyall) bo'limida ustav kapitali, qo'shilgan kapital, zaxira kapitali, sotib olingan o'z aksiyalari, taqsimlanmagan

foyda (qoplanmagan zarar), maqsadli tushumlar hamdabo'lg'usi xarajatlar va to'lovlar zaxiralari aks etadi.

14.1-jadval

Buxgalteriya balansida "O,,z sarmoyasi" va uning tarkibiy birliklari

I. O,,z mablag,,lari manbalari	Balans satri
Ustav kapitali (8300)	410
Qo'shilgan kapital (8400)	420
Rezerv kapitali (8500)	430
Sotib olingan xususiy aksiyalar (8600)	440
Taqsimlanmagan foyda (qoplanmagan zarar) (8700)	450
Maqsadli tushumlar (8800)	460
Kelgusi davr xarajatlari va to'lovlari uchun zaxiralar (8900)	470
I bo,,lim bo,,yicha jami (satr 410+420+430-440+450+460+470)	480

14.2-jadval

Xususiy kapital to,,g,,risidagi hisobot va uning tarkibiy birliklar ("O,,zbekistontemir yo,,llari" AJ)

Ko'rsatkichlar nomi	Satr kodi	Ustav kapitali	Qo'shilgan kapital	Rezerv kapitali	Taqsimlanmagan foyda (qoplanmagan zarar)	Sotib olingan xususiy aksiyalar	Maqsadli tushumlar va boshqalar	Jami
1	2	3	4	5	6	7	8	9
Yil boshidagi qoldiq	010	614 384	-	5 737 851	507 694	-	885 865	7 745 794
Qimmatli qog'ozlar emissiyasi	020	213 818	-	x	x	x	x	213 818
Uzoq muddatli aktivlarni qayta baholash	030	x	x	2 383 571	x	x	x	2 383 571
Ustav kapitalini shakllantirishda paydo bo'lgan valyuta kursi farqlari	040	x	-	x	x	x	x	-
Rezerv kapitaliga ajratmalar	050	x	x	-	-	x	x	-
Joriy yilning taqsimlanmagan foydasi (zarari)	060	x	x	x	-	x	x	-
Tekinga olingan mol-mulk	070	x	x		x	x	x	-
Maqsadli foydalanish uchun olingan mablag'lar	080	x	x	x	x	x	-	-

Hisoblangan dividendlar	090	x	x	x	284 293	x	x	-284 293
Xususiy kapital shakllanishining boshqa manbalari	100	-	-	-	-	-	65 341	65 341
Yil oxiridagi qoldiq	110	828 203	-	8 121 423	223 400	-	951 207	10 124 233
Xususiy kapitalning ko'payishi (+) yoki kamayishi (-)	120	+213 818	-	+2 383 571	-284 293	-	+65 341	+2 378 439
MA'LUMOT UCHUN:								
Chiqarilgan aksiyalar soni, dona ⁷⁵	130	x	x	x	x	x	x	1 830 762 911
shu jumladan:								
imtiyozli	131	x	x	x	x	x	x	
oddiy	132	x	x	x	x	x	x	1 830 762 911
Aksiyaning nominal qiymati	140	x	x	x	x	x	x	430
Muomaladagi aksiyalar soni, dona	150	x	x	x	x	x	x	1 830 762 911
shu jumladan:								
imtiyozli	151	x	x	x	x	x	x	
oddiy	152	x	x	x	x	x	x	1 830 762 911

Xususiy kapital tarkibiy tahlilining asosiy yo'nalishlari quyidagi ketma- ketlikda amalga oshiriladi.

Xususiy sarmoya tarkibi va harakatining tahlili: davr boshiga qoldig'i; hisobotdavrida kelib tushgani; hisobot davrida ishlatilgani; hisobot davri oxiriga qoldig'i; qoldiqlarning mutlaq o'zgarishlari; o'sish darajasi; kirib kelish koeffitsiyenti; chiqib ketish koeffitsiyenti tahlili.

Xususiy kapital tarkibini tahlil etish muhim funksiyalarni bajarish imkonini beradi. Jumladan: faoliyatning uzluksizligini ta'minlash; kapital, qarzlilar va zararlardan himoya qilinganlik darajasining kafolatini berish; olingan foydani ishlatishda qatnashish; korxonada boshqaruvida ishtirok etish kabi.

Xususiy kapital tarkibiy tuzilishida quyidagi ko'rsatkichlar baholanadi:

Ustav kapitalining xususiy kapital tarkibidagi salmog'i koeffitsiyenti;

$$Kuk = UK/XK (O'MM)$$

Bu yerda:

Kuk – ustav kapitalining o'z sarmoyasi tarkibidagi salmog'i; UK – ustav kapitali;

XK(O'MM) – xususiy kapital (O'z mablag'lari manbasi).

Ustav kapitalining o'z sarmoyasi tarkibidagi salmog'ini ifoda etadi va ushbuko'rsatkich xususiy kapital tarkibida eng muhim ko'rsatkich hisoblanadi.

Taqsimlanmagan foyda summasining xususiy kapital tarkibidagi salmog'i koeffitsiyenti:

$$K_{tf} = TF / XK (O'MM)$$

Bu yerda:

K_{tf} – taqsimlanmagan foydaning xususiy kapital tarkibidagi salmog'i koeffitsiyenti;

TF – taqsimlanmagan foyda.

Taqsimlanmagan foyda summasining xususiy kapital tarkibidagi salmog'ini ifoda etadi.

Xususiy kapitalning kompleks tahlilida yuqoridagi tartibda rezerv kapitali, qo'shilgan kapital va o'z sarmoyasining boshqa tarkibiy qismlari bo'yicha ham salmoq darajalari va ularning o'zgarishlariga baho beriladi.

Xususiy kapitalning o'sish darajasi:

$$O'_{xk} = XK_{do} / XK_{db} \times 100\%$$

Bu yerda:

XK_{do} ; XK_{db} – davr boshi va oxiriga xususiy kapital.

14.3-jadval

Xususiy kapitalning gorizontal va vertikal tahlili

Ko'rsatkichlar	Davr boshi		Davr oxiri		Farqi (+,-)		O'sishi, %
	Summa	Foiz, %	Summa	Foiz, %	Summa	Foiz, %	
O'z mablag'lari manbasi jami	7 745 794 466	100.00	10 124 233 076	100.00	+2 378 438 610	0.00	130,7
Ustav kapitali	614 384 306	7.92	828 202 670	8.19	+213 818 364	+0,27	134,8
Qo'shilgan kapital	-	-	-	-	-		
Rezerv kapitali	5 737 851 427	74.08	8 121 422 920	80.22	+2 383 571 493	+6,14	141,54
Sotib olingan xususiy aksiyalar	-	-	-	-			
Taqsimlanmagan foyda (qoplanmagan zarar)	507 693 607	6.55	223 400 675	2.08	-284 292 935	-4,47	-44,0
Maqsadli tushumlar							
Kelgusi davr xarajatlari va to'lovlari uchun zaxiralar	885 865 126	11.44	951 206 811	9.41	+65 341 685	-2,03	107,4

Aksionerlik jamiyatida o'z mablag'lari manbasi davr boshiga nisbatan 2 378 438 610 ming so'mga ortgan. O'sish darajasi 130.7 %ni tashkil etgan. Shu jumladan ustav kapitalining o'zgarishi mos ravishda 213 818 364 ming so'mga, rezerv kapitalining o'zgarishi 2 383 571 493 ming so'mga, maqsadli tushumlar, kelgusi davr xarajatlari va to'lovlari uchun zaxiralar hajmi 65 341 685 ming so'mga ortgan. O'z mablag'lari tarkibida taqsimlanmagan foyda summasi davr boshiga nisbatan 284 292 935 ming so'mga kamaygan. Eng yuqori o'sish darajalari ustav kapitali (134.8 %) hamda rezerv kapitali (141.54%) qatoriga to'g'ri kelgan.

14.4-jadval

O,,zbekiston temir yo,,llari AJ ning jamlangan buxgalteriya balansi

Xususiy kapital	2017-2018 yy.				
	01.01.2017 y.	01.04.2017 y.	01.07.2017 y.	01.10.2017 y.	01.01.2018 y.
1.O'z mablag'lari manbasi	7 745 794 466	8 567 616 791	8 644 944 914	8 963 743 430	10 124 233 076
O,,zgarishi (+,-)	+2 378 438 610	+1 556 616 285	+1 479 288 162	+1 160 489 646	
Ustav kapitali	614 384 306	614 384 306	614 384 306	614 384 306	828 202 670
O,,zgarishi (+,-)	+213 818 364	+213 818 364	+213 818 364	+213 818 364	
Rezerv kapitali	5 737 851 427	6 360 555 463	6 480 827 061	6 590 488 428	8 121 422 920
O,,zgarishi (+,-)	+2 383 571 493	+7 485 367 457	+1 640 595 859	+1 530 934 492	
Taqsimlanmagan foyda	507 693 607	416 753 023	344 928 794	160 996 840	223 400 675
O,,zgarishi (+,-)	-284 292 935	-193 352 348	-121 528 119	+62 403 835	
Boshqa manbalar	885 865 126	1 175 923 999	1 204 804 753	1 597 873 856	951 206 811
O,,zgarishi (+,-)	+65 341 685	-224 717 188	-253 597 942	-646 667 045	

14.3. Xususiy kapital va uning o'zgarishini tahlili

Xususiy kapital va uning o'zgarishini baholashda kapitalning davr boshi va oxiridagi o'zgarishlariga va o'zgarish sabablariga baho beriladi. Kapitalning o'zgarishi jamlangan qator va uning tarkibiy birliklari bo'yicha alohida o'rganiladi. Xususiy kapital o'zgarishiga ta'sir etuvchi birliklarga: ustav sarmoyasi, qo'shilgan sarmoya, zaxira sarmoyasi, sotib olingan o'z aksiyalari, taqsimlanmagan foyda (qoplanmagan zarar), maqsadli tushumlar hamda bo'lg'usixarajatlar va to'lovlar zaxiralarining o'zgarishi ta'sir etadi. Jumladan qimmatliqog'ozlar emissiyasi bilan bog'liq jarayonlar ustav va qo'shilgan sarmoyaning o'zgarishiga; uzoq muddatli aktivlarni qayta baholash rezerv kapitali o'zgarishiga; ustav kapitalini shakllantirishda paydo bo'lgan valyuta kursi farqlari qo'shilgan kapital o'zgarishiga; rezerv kapitaliga ajratmalar rezerv kapitali va taqsimlanmagan foyda o'zgarishlariga; joriy yilning taqsimlanmagan foydasijamlangan, taqsimlanmagan foydaning o'zgarishiga; tekinga olingan mol-mulk rezerv kapitali o'zgarishiga; hisoblangan dividendlar taqsimlanmagan foyda o'zgarishiga ta'sir etadi. Xususiy kapitalning shakllanishini yuqorida keltirilgan manbalardan tashqari boshqa manbalari barcha tarkibiy birliklarni o'zgarishiga ta'sir etadi.

14.5-jadval

Xususiy kapital va uning o'zgarishi tahlili

Ko'rsatkichlar nomi	Ustav kapitali	Qo'shilgan kapital	Rezerv kapitali	Taqsimlanmagan foyda (qoplanmagan zarar)	Sotib olingan xususiy aksiyalar	Maqsadli tushumlar va boshqalar	Jami
A	1	2	3	4	5	6	7
Yil boshidagi qoldiq	614 384	-	5 737 851	507 694	-	885 865	7 745 794
Qimmatli qog'ozlar emissiyasi	213 818	-	x	x	x	x	213 818
Uzoq muddatli aktivlarni qayta baholash	x	x	2 383 571	x	x	x	2 383 571
Ustav kapitalini shakllantirishda paydo bo'lgan valyuta kursi farqlari	x	-	x	x	x	x	-
Rezerv kapitaliga	x	x	-	-	x	x	-

ajratmalar							
Joriy yilning taqsimlanmagan foydasi (zarari)	x	x	x	-	x	x	-
Tekinga olingan mol-mulk	x	x		x	x	x	-
Maqsadli foydalanish uchun olingan mablag'lar	x	x	x	x	x	-	-
Hisoblangan dividendlar	x	x	x	284 293	x	x	-284 293
Xususiy kapital shakllanishining boshqa manbalari	-	-	-	-	-	65 341	65 341
Yil oxiridagi qoldiq	828 203	-	8 121 423	223 400	-	951 207	10 124 233
Xususiy kapitalning ko'payishi (+) yoki kamayishi (-)	+213 818	-	+2 383 571	-284 293	-	+65 341	+2 378 439

Aksionerlik jamiyatida xususiy kapitalning davr boshiga nisbatan o'zgarishi 2 378 439 mln so'mni tashkil etgan. Uning tarkibiy o'zgarishlari ustav kapitalining oshirilishi (213 818 mln so'm), rezerv kapitali hisobiga (2 383 571 mln so'm) hamda maqsadli tushumlar va boshqa manbalar hisobiga (65 341 mln so'm) ro'y bergan. Jamiyatning xususiy kapitali tarkibida eng yuqori ko'rsatkich rezerv kapitali hisobiga to'g'ri keladi va uning qiymati davr boshida 5 737 851 mln so'mni davr oxirida 8 121 423 mln so'mni tashkil etgan. Rezerv kapitalining xususiy kapital tarkibidagi salmog'i mos ravishda 74.1 %, 80.2 % ni tashkil etgan hamda davr boshiga nisbatan 6.1 % ga ortgan.

14.4. Xususiy kapitalning dinamik tahlili

Xususiy kapitalning dinamik tahlilida xususiy kapitalning yaqin va uzoq davriylikdagi mutlaq, nisbiy o'zgarishlariga baho beriladi.

Dinamik tahlilda xususiy kapitalning tarkibi, tuzilishi, holati va samaradorligi bo'yicha ko'rsatkichlar tizimi yillar kesimida baholanadi. Tarkib bo'yicha ustav, qo'shilgan, rezerv kapitali va taqsimlanmagan foydaning o'zgarishlari, tuzilishi bo'yicha tarkib birliklarining salmoq bo'yicha o'zgarishlari; samaradorlik (daromadlik va rentabellik) ko'rsatkichlarining o'tgan yillarga nisbatan o'zgarishlariga baho beriladi.

14.6-jadval

O'zbekiston temir yo'llari AJ da xususiy kapital tahlili

Xususiy kapital	2017-2018yy.				
	01.01.2017y	01.04.2017y	01.07.2017y	01.10.2017y.	01.01.2018y.
	.	.	.	y.	y.

1.O'z mablag'lari manbasi	7 745 794 466	8 567 616 791	8 644 944 914	8 963 743 430	10 124 233 076
O,,zgarishi (+,-)	+23784386 10	+15566162 85	+14792881 62	+11604896 46	
Ustav kapitali	614 384 306	614 384 306	614 384 306	614 384 306	828 202 670
O,,zgarishi (+,-)	+213 818 364	+213 818 364	+213 818 364	+213 818 364	
Rezerv kapitali	5 737 851 427	6 360 555 463	6 480 827 061	6 590 488 428	8 121 422 920
O,,zgarishi (+,-)	+2 383 571 493	+7 485 367 457	+1 640 595 859	+1 530 934 492	
Taqsimlanmagan foyda	507 693 607	416 753 023	344 928 794	160 996 840	223 400 675
O,,zgarishi (+,-)	-284 292 935	-193 352 348	-121 528 119	+62 403 835	
Boshqa manbalar	885 865 126	1 175 923 999	1 204 804 753	1 597 873 856	951 206 811
O,,zgarishi (+,-)	+65 341 685	-224 717 188	-253 597 942	-646 667 045	

Aksionerlik jamiyatida o'z mablag'lari manbasi 2017-yil choraklari bo'yicha tahlildan shuni xulosa qilish mumkinki, subyektning xususiy kapitali hajmi davr boshiga nisbatan 1 160 489 646 ming so'mga ortgan. Uni yilning choraklari bo'yicha o'zgarishlari mos ravishda birinchi chorakka nisbatan 1 556 616 285 ming so'mga, ikkinchi chorakka nisbatan 1 479 288 162 ming so'mga teng bo'lgan. Xususiy kapitalning tarkibiy o'zgarishlari davr boshiga nisbatan quyidagicha bo'lgan:

- Ustav kapitali bo'yicha jami o'zgarish 213 818 364 ming so'mga;
- Rezerv kapitali bo'yicha o'zgarish davr boshiga nisbatan 2 383 571 493ming so'mga;
- Taqsimlanmagan foyda bo'yicha o'zgarish -284 292 935 ming so'mga;
- maqsadli tushumlar va boshqa manbalar hisobiga o'zgarish 65 341 685 mingso'mga teng bo'lgan.

14.5. Sof aktivlar tahlili va ulardan foydalanish samaradorligining tahlili

Sof aktivlar. Bu tushuncha bilan aksionerlik tashkilotlari va mas'uliyati cheklangan jamiyatlar bilan hamkorlikda ishlayotgan buxgalter va auditorlar tez- tez to'qnash kelishadi.

Sof aktivlar deganda xo'jalik yurituvchi subyektning o'z mablag'lari bilan ta'minlangan uzoq muddatli va joriy aktivlarning qiymati, ya'ni xo'jalik yurituvchi subyektning qarz majburiyatlaridan ozod bo'lgan mol-mulk qiymati tushuniladi⁷⁶.

Oddiy qilib aytganda:

Sof aktivlar = Aktivlar – Majburiyatlar

Demak:

$$\text{Jamiyatning ustav kapitalini ko'paytirishga qaratilgan mol-mulki} = \text{Sofaktivlar} - \text{Ustav kapitali (fondi)} - \text{Zaxira kapitali}$$

Bugungi kunda korxonalarining aksariyat qismi mulkchilikning eng keng shakli, mas'uliyati cheklangan jamiyatlar shaklida tashkil etilmoqda. Ushbu jamiyatlarda ustav kapitali 3 xil tartibda ko'paytirilishi mumkin:

- a) jamiyatning mol-mulki hisobiga;
- b) jamiyat ishtirokchilarining qo'shimcha hissalarini hisobiga;
- v) jamiyatga qabul qilinadigan uchinchi shaxslarning hissalarini hisobiga.

Yuqoridagilardan kelib chiqsak, jamiyatning mol-mulki hisobiga ko'paytirish qo'shilgan kapital, taqsimlanmagan foyda, maqsadli tushumlar va kelgusi davr xarajatlari va to'lovlari uchun zaxiralardan sotib olingan xususiy ulushlarni (aksiyalarni) ayirib tashlagan holdagi natijaga amalga oshirish kerakligi belgilangan.

Qo'shilgan kapital, maqsadli tushumlar va kelgusi davr xarajatlari va to'lovlari uchun zaxiralar hisobiga ustav kapitalini ko'paytirishning umuman iloji yo'q. Chunki, ushbu balans moddalarini yoki buxgalteriya hisobi obyektlari foydalanish maqsadi aniq belgilangan.

Sof aktivlarni tahlil etish metodikasi ikkita bosqichda amalga oshiriladi:

1. Sof aktivlar dinamikasining tahlili. Buning uchun davr boshiga va oxiriga sof aktivlar qiymati va ularning o'rtacha ko'rsatkichi aniqlanadi. Olingan natijada o'tgan yillar bilan taqqoslanish o'zgarishlari va o'zgarish sabablari aniqlanadi.

2. Sof aktivlardan samarali foydalanish tahlili. Bunda sof aktivlarning aylanuvchanligi, rentabelligi ko'rsatkichlari va ularning o'zgarishlari omilli tahlil etiladi.

Sof aktivlardan foydalanish samaradorligini aniqlash quyidagi formula asosida hisob-kitob qilinadi:

$$Ssa = SF / SA * 100$$

Bu yerda:

Ssa – sof aktivlar samaradorligi; SF –

sof foyda;

SA – sof aktivlar summasi.

Sof aktivlar aylanuvchanligi sotishdan tushumni sof aktivlarning o'rtachayillik qiymatiga bo'lish orqali topiladi.

$$Ksa = SST / SA$$

Aylanish davri quyidagicha hisob-kitob qilinadi:

$$Kad = SA / SST * 360 \quad \text{yoki} \quad 360 / Kad$$

Bu yerda:

Ksa – sof aktivlar aylanuvchanlik koeffitsiyenti; SST –

sotishdan sof tushum.

Taqsimlanmagan foyda ta'sischi o'rtasida dividend sifatida taqsimlangandan keyin ta'sischi o'rtasida qo'shimcha kiritgan hissalarini sifatida ustav kapitalini ko'paytirishi mumkin:

14.7-jadval

Sof aktivlar tahlili

Ko'rsatkichlar	Balans qatori	Davr boshiga	Davr oxiriga	Farqi (+,-)
A	B	1	2	3
1. Jami aktivlar	400	13 198 104 658	24 276 893 065	+11 078 788 407
2. Majburiyatlar	770	5 452 310 192	14 152 659 989	+8 700 349 797

3. Ustav kapitali	410	614 384 306	828 202 670	+213 818 364
3. Sof aktivlar (1-2)	*	+7 745 794 466	+10 124 233 076	+2 378 438 610
4. Sof aktivlarning jami aktivlardagi salmog'i	*	58,7	41,7	-17,0
5. Sof aktivlarning ustav kapitalidagi hissasi	*	12,6	12,2	-0,4

Aksionerlik jamiyatida sof aktivlarning summasi davr boshida 7 745 794 466 ming so'mni, davr oxiriga kelib 10 124 233 076 ming so'mni tashkil etgan. Sof aktivlarning davr boshiga nisbatan o'zgarishi 2 378 438 610 ming so'mni, o'sish darajasi ($10\,124\,233\,076 / 7\,745\,794\,466 * 100$) 30.7 % ni tashkil qilgan. Sofaktivlarning jami aktivlardagi salmog'i davr boshiga nisbatan 17 %ga kam bo'lgan. Bunga asosiy sabab sifatida majburiyatlarning davr boshiga nisbatan 8 700 349 797 ming so'mga (yoki 2.6 baravarga) ortganligi bilan izohlash mumkin. Sof aktivlarning ustav kapitalidagi hissasi davr boshida 12.6 baravarga, davr oxirida 12.2 baravarga ortiq bo'lganligini, davr boshiga nisbatan o'zgarishi 0.4 baravarga yoki 40 % ga kamayganligini kuzatish mumkin.

Tahlil yakunida albatta sof aktivlarning samaradorligi baholanadi va uning o'zgarishlari omilli tahlil etiladi. Samaradorlikni baholashda sof aktivlarning har bir so'miga to'g'ri keladigan sotishdan sof tushum, sof foyda ko'rsatkichlari o'rganiladi.

14.8-jadval

Sof aktivlardan foydalanish samaradorligining tahlili

Ko'rsatkichlar	Hisobot shakli	O'tgan yil	Hisobot yili	Farqi (+,-)	O'sishi, %
A	B	1	2	3	4
1. Sof aktivlarning o'rtacha yillik qiymati, ming so'm	1-shakl	7 745 794 466	10 124 233 076	+2 378 438 610	+130,7
2. Sotishdan sof tushum, ming so'm	2-shakl	3 362 225 550	5 180 801 340	+1 818 575 790	+154,1
3. Sof foyda, ming so'm	2-shakl	507 693 607	974 038 284	+466 344 677	+191,2
4. Sof aktivlarning aylanuvchanligi (2/1)	*	0,434	0,511	+0,077	117,7
5. Sof aktivlarning aylanish davri, kun (360/Ksa)	*	829,4	704,5	+124,9	84,9
6. Sof aktivlar rentabelligi, % (3/1*100)	*	6,5	9,6	+3,1	147,7

Aksionerlik jamiyatida sof aktivlarning samaradorligi o'tgan yilga nisbatan bir qadar yaxshilangan. Jumladan sof aktivlarning har bir so'miga to'g'ri keladigan sof tushum summasi 0.434 tiyindan, 0.511 tiyinga ortgan. Bu o'zgarish asosan sof tushumning o'tgan yilga nisbatan 1 818 575 790 ming so'mga ortishi tufayli ro'y bergan. Sof aktivlarning aylanish davri 829.4 kundan 704.5 kunga qisqargan. Aylanish davri 84.9 kunga tezlashgan. Bu yil taqvim bo'yicha bir chorakka tezlashish demakdir. Sof aktivlarning rentabelligi mos ravishda o'tgan yilda 6.5 %ni, joriy yilda 9.6 %ni tashkil qilmoqda. Rentabellikning o'tgan yilga nisbatan o'zgarishi 3.1 %ga ortgan.

Sof aktivlar tahlili, ularning samaradorligi baholash amaliyoti xorij tajribasidan kirib kelgan ko'rsatkich hisoblanadi. Bu ko'rsatkich korxonaga to'lovga qobilligini baholashning

umumiy ifodasi ham hisoblanadi. U aktivlarning majburiyatlardan ortgan summasini aniqlash orqali sof kapitalni shakllantirish strategiyasini ham belgilab olish mumkin.

Zanjirli bog'lanish usulida xususiy kapital samaradorligi, rentabelligini omilli tahlilini amalga oshirish mumkin va bu jarayon ichki imkoniyatlarni aniq va to'g'ri baholash imkonini beradi.

14.9-jadval

Sof aktivlardan foydalanish samaradorligining omilli tahlili (zanjirli almashtirish usulida)

Ko,,rsatkichlar	O,,tgan yil	Hisobot yili	Farqi (+,-)	O,,sishi, %
A	1	2	3	4
1. Sof aktivlarning o'rtacha yillik qiymati, ming so'm	7 745 794 466	10 124 233 076	+2 378 438 610	+130,7
2. Sotishdan sof tushum, ming so'm	3 362 225 550	5 180 801 340	+1 818 575 790	+154,1
3. Sof foyda, ming so'm	507 693 607	974 038 284	+466 344 677	+191,2
4. Sof aktivlarning aylanuvchanligi (2/1)	0,434	0,511	+0,077	117,7
O,,zgarish sabablari:				
-sof tushumning o'zgarishi hisobiga	5 180 801 340/7 745 794 466 -0.434		+0.2348	-
-sof aktivlar summasining o'zgarishi hisobiga	0.511-5 180 801 340 / 7 745 794 466		-0.1578	-
5. Sof aktivlarning aylanish davri, kun (360 / Ksa)	829,4	704,5	+124,9	84,9
6. Sof aktivlar rentabelligi, % (3 / 1*100)	6,5	9,6	+3,1	147,7
O,,zgarish sabablari:				
-sof aktivlar summasining o'zgarishi hisobiga	974 038 284 / 7 745 794 466*100-6.5		+6.1	-
-sof foyda o'zgarishi hisobiga	9.6 - 974 038 284 / 7 745 794 466*100		-3.0	-

Aksionerlik jamiyatida sof aktivlarning samaradorligini omilli tahlilidan shunixulosa qilish mumkinki, joriy yildagi sof aktivlarning aylanuvchanlik koeffitsiyenti

o'tgan yilga nisbatan 0.077 ga ortgan. Bu o'zgarishga sof aktivlar qiymatining ortishi salbiy (-0.1578), sof tushumlar summasining ortishi ijobiy (+0.2348) ta'sir etgan. O'z navbatida sof aktivlarning rentabelligi o'tgan yilga nisbatan 3.1 %ga ortishiga quyidagi omillar ta'sir etgan: sof foyda summasining o'tgan yilga nisbatan 466 344 677 ming so'mga o'zgarishi rentabellikning 6.1 %ga ortishiga;

sof aktivlar summasining 2 378 438 610 o'zgarishi rentabellikning 3.0 %ga kamayishiga olib kelgan.

14.6. Moliyaviy leveridj ko,,rsatkichlarini tahlili

Moliyaviy leveridj ko'rsatkichi xalqaro amaliyotdan kirib kelgan muhim ko'rsatkich hisoblanadi. Uning iqtisodichilar va menejerlar tomonidan baholashga o'tilganiga hali uncha

ko'p vaqt bo'lgani yo'q. Ushbu ko'rsatkichni baholash bir qancha moliyaviy koeffitsiyentlar orqali amalga oshiriladi. Moliyaviy leveridj ko'rsatkichi xususiy kapitalning majburiyatlarga nisbati orqali baholanadi. Uning natijasiga qarab xo'jalik subyektining moliyaviy barqarorligi va rentabellik darajasiga baho berish mumkin.

Quyida moliyaviy leveridj nima ekanligi, uning turlari, aniqlash formulasi, moliyaviy leveridj samaradorligini aniqlash tartiblari hamda ularni tahlil etish tartiblarini ko'rib o'tishimiz mumkin.

Moliyaviy leveridj moliyaviy richag (dastak) deb ham nomlanadi. Uning mazmunini o'z mablag'lari manbasi bilan qarz kapitali o'rtasidagi nisbatda xo'jalik subyektining foydasiga ta'sir etish darajasini baholash tashkil etadi. Shuningdek, xo'jalik subyektining istiqboldagi moliyaviy barqarorligini tahlil etish va bashoratlashda ham ushbu bog'liqlik nisbatidan kelib chiqiladi.

Moliyaviy leveridj ko'rsatkichlarini tahlil etish analitiklarga rentabellikni qo'shimcha o'stirish imkoniyatlarini aniqlashda, ichki va tashqi omillar ta'sirida foydaning o'zgarishiga ta'sir etuvchi omillarning risk darajalarini baholashga imkon beradi.

Foydalanish samaradorligi yuzasidan moliyaviy leveridjlarining quyidagi turlari aniqlanadi:

- ijobiy (foyda summasi kreditlar, qarzlar yuzasidan foizlar to'lovidan ortgan hollarda);
- neytral turlari (foyda summasi kreditlar, qarz yuzasidan foiz to'lovlari summasigagina yetgan hollarda);
- salbiy (foyda summasi kreditlar, qarz yuzasidan foiz to'lovlari summasiga yetmagan hollarda).

Moliyaviy leveridj quyidagi formula asosida aniqlanadi:

$$ML = QK / XK$$

Bu yerda:

ML – moliyaviy leveridj; QK

– qarz kapitali;

XK – xususiy kapital.

Mazkur formula xo'jalik subyektining moliyaviy risklarini ham aks ettiradi.

Koeffitsiyentning optimal darajasi sifatida 0,5-0,8 daraja qayd etiladi.

Moliyaviy leveridj samaradorligini baholashda moliyaviy leveridj koeffitsiyenti va rentabelligini qiyoslash lozim.

Moliyaviy leveridj samaradorligini baholash, tahlil etishning maqsadi xususiyya qarz kapitalidan foydalanish samaradorligini o'rganishdan iborat.

Moliyaviy leveridj samaradorligini quyidagi bog'lanishda ifoda etish mumkin:

$$MLs = (ROA - Fo_{s}) (1 - Ss) \cdot QK / XK$$

Bu yerda:

MLs – moliyaviy leveridj samaradorligi; ROA

– aktivlar rentabelligi;

Fo's – o'rtacha foiz stavkasi; Ss –

solliq yuki;

QK – qarz kapitali; XK –

xususiy kapital.

$$ROA = \text{Sof foyda} / \text{Aktivlar}$$

ROA (o'tgan yil) = 507 693 607 / 13 198 104 658 = 3.85%

ROA (hisobot yili) = 974 038 284 / 24 276 893 065 = 4.01%

14.10-jadval

Moliyaviy leveridj samaradorligi tahlili

Ko'rsatkichlar	O'tgan yil	Hisobot yili	O'zgarishi (+;-)	O'sish darajasi, %
1. Aktivlar, A	13 198 104 658	24 276 893 065	11 078 788 407	183.94
2. Sof foyda, SF	507 693 607	974 038 284	466 344 677	191.86
3. Aktivlar rentabelligi, ROA(2/1)	3.85	4.01	0.16	104.16
4. Xususiy kapital, ming so'm.	7 745 794 466	10 124 233 076	2 378 438 610	130.71
5. Qarz kapitali, ming so'm.	5 452 310 192	14 152 659 989	8 700 349 797	259.57
6. Foyda solig'i stavkasi, %	10	10	0	100
7. Kredit, qarz foizi, %	9	14	5	155.56
8. Inflyatsiya darajasi, %	5.6	11.6	6	207.14
9. Moliyaviy leveridj samarasi, % (3-7)(1-6)*5/4	-3.26	-12.57	-9.31	385.58

$$MLs(o'tgan yil) = (3.85 - 9) * (1 - 10/100) * 5452310192$$

$$/7745794466 = -3.26\%$$

$$MLs(hisobot yili) = (4.01 - 14) * (1 - 10/100) * 14152659989$$

$$/10124233076 = -12.57\%$$

Ushbu holatda (-12.57 %) qarz kapitalini jalb qilish samarasiz hisoblanadi.

Moliyaviy leveridj samaradorligini qaysi omillar hisobiga o'zgariganligini baholash yuzasidan quyidagi bog'lanishlardan foydalanish tavsiya etiladi:

$$MLs_{shart1} = (4.01 - 9) * (1 - 10/100) * 5452310192 / 7745794466 = -3.16\%$$

$$MLs_{shart2} = (4.01 - 14) * (1 - 10/100) * 5452310192 / 7745794466 = -6.33\%$$

$$MLs_{shart3} = (4.01 - 14) * (1 - 10/100) * 5452310192 / 7745794466 = -6.33\%$$

Moliyaviy leveridj samaradorligining umumiy o'zgarishi 9.31% ni tashkiletgan (-12.57 - (-3.26)).

Shu jumladan:

- investitsiyalangan kapital rentabelligi o'zgarishi hisobiga (-(-3.16 + 3.26) = 0.1%

- foiz stavkasining o'zgarishi hisobiga (-6.33 + 3.16) = -3.17%

- soliq stavkasining o'zgarishi hisobiga (-6.33 + 6.33) = 0%

- xususiy kapital o'zgarishi hisobiga (-12.57 + 6.33) = -6.24%

Jami omillar ta'siri: 0.1 - 3.17 + 0 - 6.24 = -9.31%

Agar inflyatsiya ta'siri kuchli bo'lgan holatlarda qarzlilar va ularning foizlari qayta indekslanmasa moliyaviy leveridj va xususiy kapital rentabelligi ortadi. Ushbu holatda moliyaviy richag samaradorligi quyidagi formula asosida hisob- kitob qilinadi.

$$MLS = [ROA - Fo_{s}/(1+I)] * (1 - Ss) * QK/XK + I * QK/XK * 100\%$$

Bu yerda: I – inflyatsiya normasi.

$$MLs(o'tgan yil) = (3.85 - 9 / (1 + 5.6/100)) * (1 - 10/100) * 5452310192 / 7745794466 + 5.6 * 5452310192 / 7745794466 = 0.98$$

$MLs \text{ (hisobot yil)} = (4.01-14/(1+11.6/100))*(1-10/100) * 14152659989 / 10124233076 + 11.6 * 14152659989 / 10124233076 = 5.48\%$

Omillar ta'sirini zanjirli bog'lanish usulida quyidagi hisob-kitoblarini amalga oshirish mumkin:

$ML_{Sshart1} = (4.01-9/(1+5.6/100))*(1-10/100) * 5452310192 / 7745794466 + 5.6 * 5452310192 / 7745794466 = 1.08\%$

$ML_{Sshart2} = (4.01-14/(1+5.6/100))*(1-10/100) * 5452310192 / 7745794466 + 5.6 * 5452310192 / 7745794466 = -1.92\%$

$ML_{Sshart3} = (4.01-14/(1+11.6/100))*(1-10/100) * 5452310192 / 7745794466 + 11.6 * 5452310192 / 7745794466 = 2.76\%$

$ML_{Sshart4} = (4.01-14/(1+11.6/100))*(1-10/100) * 5452310192 / 7745794466 + 11.6 * 5452310192 / 7745794466 = 2.76\%$

Moliyaviy leveridj samradorligining umumiy o'zgarishi 4.5% (5.48 - 0.98), shu jumladan:

- investitsiyalangan kapital rentabelligi o'zgarishi hisobiga: $(1.08 - 0.98) = 0.1\%$

- qarz foiz stavkasining o'zgarishi hisobiga $(-1.92 - 1.08) = -3\%$

- inflyatsiya darajasi o'zgarishi hisobiga $(2.76 + 1.92) = 4.67\%$

- soliq stavkasi o'zgarishi hisobiga $(2.76 - 2.76) = 0\%$

- xususiy kapital o'zgarishi hisobiga $(5.48 - 2.76) = 2.72\%$

Jami omillar ta'siri: $(0.1 - 3 + 4.67 + 0 + 2.72) = 4.5\%$.

Nazorat uchun savollar

Xususiy kapital nima?

Xususiy kapital tarkibiy elementlariga nimalar kiradi?

Xususiy kapital bilan o'z mablag'lari manbasi orasida farq bormi?

Xususiy kapital to'g'risidagi hisobotni tuzish tartibi va qoidalarini tushuntiring?

Ustav kapitali qanday shakllantiriladi va uning o'zgarish sabablarini, yo'llarini tasniflab bering?

Rezerv kapitali qanday shakllantiriladi va nimalarga ishlatiladi?

Qo'shilgan kapital qanday shakllanadi?

Taqsimlanmagan foyda (qoplanmagan zarar) balansda aks ettirish tartiblarini tushuntiring?

Sotib olingan xususiy aksiyalar qatorida nimalar, qachon va qanday aks etadi.

Maqsadli tushumlar va moliyalashtirishlar nima? Kelgusi davr

to'lovlari zaxirasi qanday shakllantiriladi?

Xususiy kapitalning o'zgarishi, dinamikasini tahlil etish nimaga kerak? Xususiy kapital va uning daromadlilikini tahlilini kimlar va nima maqsadda

o'tkazadilar?

Xususiy kapitalning rentabelligi qanday aniqlanadi va uning o'zgarishiga qanday omillar ta'sir etadi?

Moliyaviy leveridj nima uni aniqlash tartiblarini tushuntiring? Moliyaviy va ishlab chiqarish leveridjlarini bog'liqligi mavjudmi?

Xususiy kapital bilan bog'liq bo'lgan ko'rsatkichlarga, moliyaviy koeffitsiyentlarga qaysi ko'rsatkichlar kiradi?

Sof aktivlar nima?

Sof aktivlar qanday aniqlanadi va uning mazmuni nima?

«IQTISODIY TAHLIL»

fanidan

amaliy mashg‘ulotlar bo‘yicha uslubiy ishlanma

**«IQTISODIY TAHLIL »
fanidan
MASALALAR TO'PLAMI**

AMALIY MASHG'ULOTLARNI BAJARISH TOPSHIRIQLARI

1-topshiriq:

Mualliflar tomonidan iqtisodiy tahlilning predmeti bo'yicha berilgan ta'riflarni quyidagi jadvalda bering.

	Iqtisodiy tahlilning predmetiga berilgan ta'rif	Muallif	Predmetga berilgan ta'rifning to'laqonligi va boshqa ta'riflardan farqi
	2	3	4

2-topshiriq:

Quyidagi berilgan ro'yxatga ko'ra qaysi mavzular boshqaruv (ichki) tahlilga, qaysilari esa moliyaviy

1. Ichki xo'jalik (ishlab chiqarish) tahlili.
2. Mahsulot hajmini tahlili.
3. Qarzga olingan mablag'lardan foydalanishni tahlili.
4. Korxonada faoliyatini reyting asosida baholash va tahlil qilish.
5. Korxonaning o'z kapitalidan foydalanishni tahlil qilish.
6. Marketing tizimini tahlil qilish.
7. Korxonaning xo'jalik faoliyatini kompleks tahlil qilish.
8. Korxonaning likvidlilik (oson pullanadigan), to'lov qobiliyati va bozor barqarorligi ko'rsatkichlarini tahlil qilish.
9. Biznes-rejani asoslanganligini va uning bajarilishini tahlil qilish.
10. Mutlaq ko'rsatkichlarni (foyda ko'rsatkichlarni) tahlil qilish.
11. Nisbiy ko'rsatkichlar (rentabellik ko'rsatkichlari)ni tahlil qilish.
12. Korxonaning texnika-tashkiliy darajasini tahlil qilish.
13. Avanslashgan kapitaldan samarali foydalanishni tahlil qilish. 35
14. Ichki xo'jalik moliyaviy tahlil.
15. Tashqi moliyaviy tahlil.
16. Ishlab chiqarish resurslaridan foydalanishni tahlil qilish.
17. Mahsulot hajmi, tannarx va foyda ko'rsatkichlarining o'zaro bog'liqliklarini tahlil qilish.

3-topshiriq:

1. Quyida berilgan ro'yxatga asosan har bir guruh ko'rsatkichlardan pirovard ko'rsatkichlar va ularning o'zgarishiga ta'sir qiluvchi omillar (ko'rsatkichlarni) aniqlang.

Mahsulot hajmi, sanoat ishlab chiqarish xodimlarining ro'yxatdagi o'rtacha soni, bir ishlovchiga to'g'ri keluvchi o'rtacha yillik ish unumi (mehnat unumdorlik darajasi), texnika darajasi, ishlab chiqarish texnologiyasi, mehnat va ishlab chiqarishni boshqarish;

- bir maromda mol etkazib berish, mahsulotni bir maromda ishlab chiqarish, asbob-uskunalarni o'z vaqtida va sifatli ta'mirlash, asbob-uskunalarining bo'sh turib qolishini kamaytirish.

Mahsulot hajmi, sanoat ishlab chiqarish asosiy fondlarining o'rtacha yillik qiymati, fond samarasi, moddiy xarajatlar, material sig'imi.

3-topshiriq:

1. Quyida berilgan ma'lumotlarga asosan korxonada asbob-uskunalaridan foydalanish darajasini baholash uchun taqqoslash usulining qaysi xillarini qo'llaymiz:

ushbu korxonada asbob-uskunalarining smenali ishlash koeffitsienti - 1,7; o'rtacha tarmoq bo'yicha - 1,6; tarmoqning eng ilg'or korxonasida - 1,8; boshqa tarmoqlarning eng ilg'or korxonalarida -2,5.

Taqqoslash usulining shartlarini hisobga olgan holda tahlil qilinayotgan korxonada asbob-uskunalarining smenali ishlash koeffitsientini oshirish imkoniyatini aniqlang.

2. Quyidagi berilgan mahsulot ishlab chiqarish uchun 10 norma-soat rejalashtirilgan, haqiqatga - 12, o'tgan yili esa - 13; A - korxonada - 15, V – korxonada - 10.

3. Mahsulot hajmining o'zgarishiga ta'sir qiluvchi omillar –mehnat resurslari, mehnat vositalari va mehnat predmetlari omillari tizimi bo'yicha tahliliy formula tuzib, ularning bir-biri bilan uzviy ravishda bog'langanligi ta'riflab bering va tegishli xulosa yozing.

4. Quyida berilgan jadval ma'lumotlariga asosan pirovard ko'rsatkichni aniqlang va uning o'zgarishiga ta'sir qiluvchi omillarni mutlaq farq va zanjirni almashtirish usullari orqali aniqlang va xulosa yozing (ming so'm hisobida).

Ko'rsatkichlar	SHartli belgi	Reja bo'yicha	Haqiqatda
1. Sotilmagan mahsulotning yil boshiga qoldig'i	T1	1000	1500
2. Tovar mahsuloti	M	40000	42000
3. Sotilmagan mahsulotning yil oxiriga qoldig'i	T2	800	900

5. Quyida berilgan jadval ma'lumotlariga asosan umumlashgan ko'rsatkichni aniqlang va uning o'zgarishiga ta'sir qiluvchi omillarni zanjirli almashtirish usuli orqali aniqlang.

35

Ko'rsatkichlar	O'lchov birligi	Biznes rejada	Haqiqatda
1. Ishchilarning ro'yxatdagi o'rtacha soni	kishi	130	135
2. Bir ishchi tomonidan bir yilda o'rtacha ishlangan kishi-kunlari.	kun soat	240	210
3. Ish kuni uzunligi		8,00	7,65

4-topshiriq:

Quyida berilgan jadval ma'lumotlariga asosan pirovard ko'rsatkich - tovar mahsuloti hajmini aniqlang va uning o'zgarishiga ta'sir qiluvchi mehnat omillarini zanjirli almashtirish, ko'rsatkichlarni bajarilishi foizi va o'sish sur'atidagi farq hamda ko'rsatkichlar darajasidagi farq usullari orqali aniqlang. Jadvallarga tegishli xulosalar yozing hamda korxonaning mahsulot ishlab chiqarishni ko'paytirish borasida ichki xo'jalik rezervlari summasini aniqlang.

Ko'rsatkichlar	O'lchov birligi	Biznes-rejada	Haqiqatda
1. Ishchilarning ro'yxatdagi o'rtacha soni	kishi	40	42
2. Bir ishchi tomonidan bir yilda o'rtacha ishlangan kishi kunlari.	kun	237	220
3. Ish kunining uzunligi			
4. Bir ishchiga to'g'ri keluvchi o'rtacha soatlik ish unumi	soat	8,00	7,70
5. Pirovard ko'rsatkich-tovar mahsuloti	so'm ming So'm m	513 ?	545 ?

a) Zanjirli almashtirish usuli

b) Berilgan ko'rsatkichlarning bajarilish foizi darajasidagi farq usuli

A	B	1	2	3
	Ko'rsatkichlar	Ko'rsatkichlarning bajarilishi (%)	Foizda bo'lgan farq (+,-)	Mahsulot hajmiga ta'siri (ming so'm)
1	Ishchilarning ro'yxatdagi o'rtacha soni			
2	Hamma ishchilar tomonidan bir yilda ishlangan kishi kunlari			
3	Hamma ishchilar tomonidan bir yilda ishlangan kishi soatlari			
4	Pirovard ko'rsatkich – tovar mahsuloti		35	

v) Ko'rsatkichlar darajasidagi farq usuli

Ushbu usul zanjirli almashtirish usulining texnik jihatdan eng soddalashtirilgan usulidir. Bizning misolimizda tovar mahsuloti hajmi hisobot yili haqiqatda biznes rejaga nisbatan ? ming so'mga oshgan. Bu o'sishga quyidagi omillar ta'sir ko'rsatadi:

1. Ishchilarning o'rtacha ro'yxatdagi sonining o'zgarishi (hisoblab chiqing).
2. Bir ishchi tomonidan o'rtacha ishlangan kishi – kunlarining o'zgarishi (hisoblab chiqing).
3. Ish kuni uzunligining o'zgarishi (hisoblab chiqing).
4. Bir ishchiga to'g'ri keluvchi soatli ish unumining o'zgarishi (hisoblab chiqing). Omillar tengligi (balans) ? ming so'm bo'ladi.

Mahsulot ishlab chiqarishni ko'paytirish bo'yicha ichki xo'jalik rezervi

summasi ? ming so'm.

4- topshiriq:

Quyida berilgan jadval ma'lumotlariga asosan uexning mahsulot ishlab chiqarish bo'yicha kutiladigan oylik biznes-rejaning bajarilishiga baho bering:

Mahsulot turlari	10 kunliklar	Ishlab chiqarish joylari (uchastkalari)		
		№1	№2	№3
Reja bo'yicha «A» mahsuloti	I	20	40	50
	II	30	45	60
«B» mahsuloti	I	15	35	70
	II	20	40	70
Haqiqatda «A» mahsuloti	I	25	30	45
	II	30	40	55
«B» mahsuloti	I	10	35	75
	II	15	35	60

Ko'rsatma:

a) mahsulot turlari bo'yicha biznes rejaning bajarilishi ehtimoli quyidagicha:

Uchastkalar : №1   №2   №3

«A» mahsuloti   0,1   0,2   0,4

«B» mahsuloti   0,2   0,2   0,3

b) kutiladigan oylik biznes-rejaning uex bo'yicha bajarilishini

hisoblaganda quyidagi matematik

formuladan foydalaning: $R_{ij} = \sum_{i=1}^n \sum_{j=1}^n P_{ij} \times Q_{ij}$

Bu erda:

$$R_{ij} = \sum_{i=1}^n \sum_{j=1}^n P_{ij} \times Q_{ij}$$

R_{ij} - mahsulot hajmi bo'yicha rejaning matematik kutilgan bajarilish darajasi;

P_{ij} - i- mahsulot va j - uchastka bo'yicha rejaning bajarilishiga qarab uex

bo'yicha mahsulot ishlab chiqarish rejasining bajarilish ehtimoli.

Q_{ij} - i- mahsulot va j - uchastka bo'yicha rejaning bajarilishi.

5- topshiriq:

1. Quyida berilgan jadval ma'lumotlariga asosan korxonada mahsulotni bir maromda ishlab chiqarilishiga tezkor tahlil usuli bo'yicha baho bering.

O'n kunliklar	Mahsulot ishlab chiqarish (ming so'm)			
	1 - oy		2 - oy	
	Biznes-rejada	Haqiqatda	Biznes-rejada	Haqiqatda
1- o'n kunlik	3300	3800	4200	4000
2- o'n kunlik	3400	3000	4350	4200
3- o'n kunlik	3300	4900	4300	4700
Jami 1 oyda	10000	11700	12850	12900

Ko'rsatma: Har bir o'n kunlikda ishlab chiqarilgan mahsulot ulushini hisoblab chiqing va olingan natijalarni quyidagi jadvalda aks ettiring hamda xulosa yozing.

O'n kunliklar	Jami ishlab chiqarilgan mahsulot hajmiga nisbatan (ulushi) % hisobida	
	1 - oy	2 - oy

	Biznes-rejada	Haqiqatda	Biznes-rejada	Haqiqatda
1				
2				
3				
Jami				

2. Quyidagi jadval ma'lumotlariga asosan iste'molchilarga bir maromda mol etkazib berish bo'yicha oylik biznes-rejaning bajarilishiga baho bering.

Mahsulot turlari	Bir oyda mol etkazib berish							
	1- o'n kun		2- o'n kun		3- o'n kun		Jami	
	Reja	Haq.	Reja	Haq.	Reja	Haq.	Reja	Haq.
1. Po'lat prokati	10	12	10	13	10	16	30	41
2. Plastmassalar	5	4	5	3	5	8	15	15
3. Sim	15	11	16	15	15	20	46	51
4. Bronza	8	7	9	6	8	12	26	35

Ko'rsatma: Iste'molchilarga bir maromda mol etkazib berishga baho berish uchun quyidagi koeffitsientni aniqlash kerak:

$$K_{me} = \sqrt{\frac{\sum(X - 100)^2 \times f}{\sum f}}$$

Bu erda: K_{me} – bir maromda mol etkazib bermaslik koeffitsienti; X – hisobot davrida mol etkazib berish biznes-rejasining bajarilish foizi. f – hisobot davrida biznes-reja bo'yicha mol etkazib berish hajmi.

3. Quyidagi jadval ma'lumotlari asosida ishlab chiqarish samaradorligi darajasini korxonalararo taqqoslash usuli orqali aniqlang.

36

	A	B	Ko'rsatkich
Ko'rsatkichlar	korxonasi	korxonasi	- lar o'rtasi-dagi farq
1. Bir ishlovchiga to'g'ri keluvchi o'rtacha yillik ish unumi (mehnat unumdorligi), so'm	672500	782000	
2. Bir so'mlik tovar mahsulotiga qilingan xarajatlar, tiyin	85,00	83,00	
3. Fond samarasi, so'm	2,15	2,35	
4. Sotilgan mahsulot rentabellik darajasi, %	22,5	25,5	

6- topshiriq:

1. Buyumni funktsional tahlil qilish natijalariga baho bering. Buyumni ishlab chiqarishga sarflanadigan xarajatlarni kamaytirish rezervini hamda yillik iqtisodiy samarani aniqlang.

Ko'rsatkichlar	O'lov birligi	FQT o'tkazish gacha	FQT o'tkazgan dan so'ng
1. Buyum massasi	kg	511	427
2. Solishtirma mehnat talablik	norma (meyori)	212	82
3. Solishtirma mehnat talablik (qora metall prokati bo'yicha)	kg	288	219
4. Rentabellik darajasi	%	-14,3	+12,0
5. Xizmat qilish muddati	yil	10	18
6. Yillik iqtisodiy samara	Ming so'm	X	?

Ma'lumot uchun: Ishchining o'rtacha soatli ish haqi 500 so'm 60 tiyin. Qora metall prokati ulgurji bahosi 2600 so'm – bir kg. Biznes- reja bo'yicha 800 dona buyum ishlab chiqarish rejalashtirilgan.

7-topshiriq:

Maxsulot ishlab chikarish va uni sotish topshiriklarini bajarilishini tahlil qiling. Jadval ma'lumotlari asosida xulosa va takliflar yozing.

Ko'rsatkichlar	O'tgan yil haqi -qiysi	Hisobot yili		O'tgan yilga nisbatan rejalashtirilgan zzzgarish		O'tgan yilga nisbatan haqiqiy o'zgarish		Rejaga nisbatan huzgarish	
		Reja buyicha	Haqiqatda	Mutloq summada	da	Mutloq summa - da	da	Mutloq summa - da	da
1	2	3	4	5		7		9	0
Sotilgan maxsuloti	132 400	13 8600	14 1750						
Tovar maxsuloti	134 100	14 0400	14 2600						
YAlp i maxsulot	135 450	14 1150	14 3850						

10-topshiriq:

Jadval ma'lumotlaridan foydalanib mahsulot sotish reja bajarilishi,

shartnoma bo'yicha mahsulot jo'natish toshiriqlarini bajarilishini va mahsulot sotish hajmiga ta'sir etuvchi omillarni aniqlang. Jadvalga tegishli xulosa va takliflar yozing. Tahlil uchun kerakli ma'lumotlar 9-topshiriq ma'lumotlaridan olinadi.

Ko'rsatkichlar	Reja bo'yicha	Haqi-qatda	Farqi	Reja bajarish, %	Mahsulot sotish hajmiga ta'sir etuvchi omillar
A	1	2	3	4	5
Sotilgan mahsulot hajmi Tovar mahsuloti Sotilmay qolgan tovar mahsuloti koldiginiuzgarishi Agarda: A) $1 ko'r > 2 ko'r$ «-» B) $1 ko'r < 2 ko'r$ «+» SHartnoma bo'yicha mahsulot etkazib berishni hisobga olgandagi sotish hajmi		136 400			

11-topshiriq

Jadval ma'lumotlaridan foydalanib assortiment bo'yicha reja bajarish foizini aniqlang. Tahlil natijalari bo'yicha tegishli xulosa va takliflar yozing.

Mahsulot nomlari	Mahsulot birligining bahosi, so'mda	Ishlab chiqarilgan mahsulot miqdori (dona)			Ishlab chiqarilgan mahsulot qiymati ming sumdan		
		Reja	Haqi-qatda	Reja bajarilishi	Reja	36 Haqi-qatda	Belgilangan assortiment hisobiga
A	1	2	3	4	5	6	7
1 maxsulot	12000	8	85				
2 maxsulot	13200	40	7				
3 maxsulot	8400	1	14				
4 maxsulot	9700	355	40				
5 maxsulot	8850	7	51				
		80	0				
		6	60				
		00	0				
		1	12				
		100	20				

12- topshiriq

Jadval ma'lumotlaridan foydalanib korxonani bir me'yorda mahsulot ishlab chiqarish koeffitsientini aniqlang. Bajarilgan hisoblar natijasi bo'yicha tegishli xulosa va takliflar yozing.

Ko'rsatkichlar	Jami ishlab chiqarilgan mahsulot hajmi, (ming so'mda)	SHu jumladan, o'n kunliklar bo'yicha (ming so'mda)			Jami ishlab chiqarilgan mahsulotga nisbatan %hisobida		
		I O'n kunlik	II O'n kunlik	III O'n kunlik	I O'n kunlik	II O'n kunlik	III O'n kunlik
Jami ishlab chiqarilgan mahsulot Reja bo'yicha	138600				33	33	34
Haqiqatda	141750				27	30	43
IV chorak Reja bo'yicha	35759	11800	11800	1215,9			
Xaqiqatda	37810				28	32	42
Dekabr Reja bo'yicha	11944				33	33	34
Xaqiqatda	12704				28	32	40
Jami mahsulot bo'yicha rejani bajarish %					36		

13- topshiriq:
 Quyidagi berilgan jadval ma'lumotlari asosida mehnat unumdorligi ko'rsatkichlarini aniqlang va tahlil qiling.

2. Sanoat ishlab chiqarish xodimlarining ro'yxatdagi o'rtacha soni	O'lcov birlikligi	Haqiqatda		Mutlaq farq (+, -)
		O'tgan yili	Jori yil	
3. Jumladan : ishchilar				
4. Hamma ishchilar tomonidan ishlangan kishi-kunlari				

5. Hamma ishchilar tomonidan ishlangan kishi soatlari			
6. Bir ishlovchiga to'g'ri keluvchi yillik ish unumi			
7. Bir ishchiga to'g'ri keluvchi yillik ish unumi			
8. Bir ishchiga to'g'ri keluvchi kunlik ish unumi			
9. Bir ishchiga to'g'ri keluvchi soatlik ish unumi			
Ko'rsatkichlar			
1. Tovar mahsuloti	Min g so'm	505 120	55890 0

14-

topshiriq

1. Korxonaning asosiy vositalarini tarkibi va harakatini tahlil qiling va xulosa bering.

.s.	Ko'rsatkichlar	Yil boshiga		Yil oxiriga		Farqi (+,-)	
		M ing so'm	%	M ing so'm		M ing so' m	
	V	1	2	3		5	6
.	Bino va inshootlar						
.	Ishlab chiqarish asbob-uskunalari						
.	Boshqa asosiy vositalar						
	Jami						

2. Korxonaning asosiy vositalarining texnik holatini ifodalovchiko'rsatkichlarni hisoblab

.s	Ko'rsatkichlar	O'lc h ov birligi	Yil boshi	Y il oxiri	O'zg arishi (+,-)
	V	S	1	2	3
.	Asosiy vositalarning eskirish koeffitsienti				
.	Asosiy vositalarning yangilanish koeffitsienti				
.	Asosiy vositalarning chiqib ketish koeffitsienti				
.	Asosiy vositalarning yaroqlilik koeffitsienti				
.	Asosiy vositalarning chiqib ketishining o'rnini qoplash koeffitsienti				

toping va tegishli xulosa bering.

15-topshiriq:

Quyida berilgan jadval ma'lumotlari asosida asosiy ishlab chiqarish fondlaridan samarali foydalanish ko'rsatkichlarini aniqlang va tahlil qiling.

Ko'rsatkichlar	O'lchov birligi	Haqiqatda		Mutlaq farq (+, -)
		O'tgan yili	Jori yil	
1. Tovar mahsuloti	Ming so'm	50 5120	55890 0	
2. Sanoat ishlab chiqarish asosiy fondlarining o'rtacha yillik qiymati	'--	48 7940	53145 0	
3. Fond samarasi	So'm-tiyin			
4. Fond sig'imi	'--			

16-

topshiriq:

Quyida berilgan jadval ma'lumotlariga asosan materiallardan samarali foydalanishga baho bering.

Ko'rsatkichlar	O'lchov birligi	Haqiqatda		Mutlaq farq (+, -)
		O'tgan yili	Jori yil	
1. Moddiy xarajatlar	m/so'm	26354 0	285 760	
2. Tovar mahsuloti	'--	50512 0	558 900	
3. Material samarasi (0,01 aniqlikda)	So'm-tiyin			
4. Material sig'imi (0,0001 aniqlikda)	So'm-tiyin			

17-

topshiriq:

1. Quyida berilgan ma'lumotlarga asosan tovar mahsuloti hajmini ko'paytirish bo'yicha yig'ma (komplekt) rezerv summasini

36
aniqlang.

Rezervlarni turlari	Summasi(ming so'm)
1. Ishchilarni kun bo'yi bo'sh turib qolishini bartaraf qilish	250
2. Qimmatbaho rangli metallarni plastmassalar bilan almashtirish	400
3. Asbob-uskunalarining smenali ishlash koeffitsientini oshirish	440
4. Asosiy materiallardan tushadigan chiqitlarni kamaytirish	100
5. Asbob-uskunalarini bo'sh turib qolishini kamaytirish	120
6. Ishchilarni smenalar ichidagi bo'sh turib qolishini bartaraf qilish	90

18- topshiriq:

Quyidagi berilgan jadval ma'lumotlariga asosan tovar mahsuloti hajmiga ta'sir qiluvchi mehnat omillarini berilgan ko'rsatkichlarning bajarilish foiz

darajasidagi farq usuli orqali ichki xo'jalik rezerv summasini aniqlang.

Tartib soni	Ko'rsatkichlar	Ko'rsatkichlarning bajarilish foizi (%)	Foizda bo'lgan farq (+,-)	Mahsulot hajmiga ta'siri (2us.77720:100) (ming so'm.his)
1	Ishchilarning ro'yxatdagi o'rtacha soni	99,42	?	?
2	Hamma ishchilar tomonidan bir yilda ishlangan kishi kunlari	98,84	?	?
3	Hamma ishchilar tomonidan bir yilda ishlangan kishi soatlari	97,20	?	?
4	Tovar mahsuloti	100,96	?	?
	Jami	X	+0,96	+748

Ma'lumot uchun: 77720 ming so'm – biznes reja bo'yicha tovar mahsuloti hajmi.

19- topshiriq:

Quyidagi berilgan jadval ma'lumotlariga asosan tovar mahsuloti hajmiga ta'sir qiluvchi mehnat vositalari omillarini mutlaq farq usuli orqali toping va ichki xo'jalik rezerv summasini aniqlang.

Tartib soni	Ko'rsatkichlar	O'lichobirligi	Biznes-reja bo'yicha	Haqiqatda	Mutlaq farq (+,-)
A	B	1	2	3	4
1	Tovar mahsuloti	Ming so'm	777 20	784 68	+748
2	Ishlangan dastgoh-soatlar	Ming so'm	122 78	36 121 75	-103
3	Bir dastgoh-soatga to'g'ri keluvchi unumdorligi	so'm, tiy	?	?	?

20 – topshiriq:

Quyidagi berilgan jadval ma'lumotlariga asosan tovar mahsuloti hajmining o'zgarishiga ta'sir qiluvchi mehnat buyumlari omillarini integral usuli orqali toping va ichki xo'jalik rezerv summasini aniqlang.

Tartib soni	Ko'rsatkichlar	O'lichobirligi	Biznes-rejada	Haqiqatda	Mutlaq farq (+,-)
A	B	V	1	2	3

1	Moddiy xarajatlar	M ing so'	4235 7	4 3123	+766
		m			
2	Tovar mahsuloti	---	7772 0	7 8468	+748
3	Tovar mahsulotiga ketgan material sarfi (1q:2q)	So' m	0,545	0, 550	+0,0 05
4	Material samarasi (2q:1q)	So' m	1,835	1, 820	- 0,015
5	Material samarasi koef. (4q:2us:1us)	ko ef.	X	?	X
6	Material sarfi koef. (1:5q:2us)	---	X	?	X
7	Material sarfi koef. ning o'zgarishi «Q» ko'payishi, «-» kamayishi (1-6q)	---	X	?	X
8	Material sarfining o'zgarishi natijasida yuzaga kelgan ortiqcha xarajat «T» iqtisod, «-» (1q 1usx7q 2us)	M ing so', m	X	?	X
9	Mahsulot ishlab chiqarishni ko'paytirish bo'yicha rezerv (8qx4q 1 us)	M ing so', m	X	?	X

21- topshiriq:

1. 18, 19, 20 – topshiriqlarning echimi asosida tovar mahsuloti ishlab chiqarish hajmini oshirish bo'yicha komplekt rezerv summasini hisoblang.

1	Mehnat omillari	?	18-topshiriq
2	Mehnat vositalari omillari	?	19-topshiriq
3	Mehnat buyumlari omillari	? 36	20-topshiriq
4	Mahsulot ishlab chiqarishni oshirish bo'yicha komplekt rezerv	?	X

.s	Koeffitsientlar	Hisoblash formulasi	Me'yori	Yil bo'shiga	Yil Oxiriga	Normadan farq (+,-)
	B	V	G	1	2	3
.	Moliyaviy mustaqillik koeffitsienti	480:400	$\geq 0,5$			
.	Moliyaviy qaramlik koeffitsienti	400:480	≥ 2			

.	Moliyaviy barqarorlik koeffitsienti	480:770	≥ 1			
.	Qarzga olingan va o'z mablag'lari nisbati koeffitsienti	770:480	≤ 1			
.	Amortizatsion i jamg'arish koeffitsienti	$\frac{011+021}{010+020}$	≥ 0.5			
	O'z aylanma	480+570+	$\geq 0.$			

21-topshiriq:

Korxonaning moliyaviy barqarorlik koeffitsientlarini aniqlang. Jadvalga tegishli xulosa yozib takliflar bering. Ma'lumotlar moliyaviy hisobotning 1-shaklidan («Buxgalteriya balansi) olinadi.

.	mablag'lari bilan ta'minlanishi koeffitsienti	580-130:390	2			
.	O'z-o'zini moliyalashtirish	$\frac{320}{012+100}$	-	•		
.	Uzoq muddatga jalb qilingan qarz mablag'lari	$\frac{580+580:390+570+580}{570+580}$	≤ 0.45			
.	Asosiy va tovar-moddiy zahiralarning korxonada tutgan salmog'i	$\frac{130+140:400}{400}$	≥ 0.5			
0.	Jami mulkda asosiy vositalarning ulushi	130:140	≥ 0.3			
1.	Joriy aktivlarni qarzga olingan kapitalga nisbati	390:770	≥ 1		36	
2.	Kreditorli himoyalash koeffitsienti	$\frac{250+270.1sh+110.4sh.4sh.:110No4}{110.4sh.4sh.:110No4}$	-			
3.	Foizni qoplash koeffitsienti	$\frac{1sh.240+4sh.110}{4sh.110}$	-			

22-

topshiriq.

Likvidlik ko'rsatkichlarini hisoblab toping va ularni quyidagi jadvalda bering. Jadvalga xulosa yozib tavsiyalar bering.

Ma'lumotlar moliyaviy hisobotning 1-shaklidan («Buxgalteriya balansi) olinadi.

23-topshiriq

Korxonaning to'lov qobiliyati koeffitsientlarini hisoblab toping va ularni quyidagi jadvalda aks ettiring. Jadvalga tegishli xulosa yozib tavsiyalar bering.

.s	Koeffitsientlar	Hisoblash formulasi	Me'yori	Yil bo'shiga	Yil oxiriga	Me'yordan farq (+,-)
	1	2	3	4	5	6
.	Mutloq to'lov qobiliyati koeffitsienti	$\frac{320+370}{600}$	≥ 0.2 ≤ 0.7			
.	Oraliq (muddatli) to'lov qobiliyati koeffitsienti	$\frac{320+370+210}{-211:600}$	≥ 0.7 ≤ 2.0			
.	Joriy (umumiy) to'lov qobiliyati koeffitsienti	$\frac{390}{600}$	≥ 2.0 ≤ 3.0			
	Qoplash koeffitsienti	$\frac{140}{600}$	≥ 1.0 0			

Ma'lumotlar moliyaviy hisobotning 1-shaklidan («Buxgalteriya balansi) olinadi.

.	Debitorlik va kreditorlik qarzlari nisbati koeffitsienti	$\frac{210}{601}$	≤ 1.0 0			
.	Qisqa muddatli majburiyatlarni o'z aylanma mablag'lar bilan qoplash koeffitsienti	$\frac{480+570+580-130}{600}$	≥ 0.5			

24-topshiriq

Aylanma mablag'larning aylanishini tahlil eting va aylanish davrini o'zgarishi hisobiga erishilgan iqtisodiy natijani hisoblab toping. Jadvalga tegishli xulosa va takliflar bering. Ma'lumotlar moliyaviy hisobotning 1-shaklidan olinadi («Buxgalteriya balansi»)

.s	Ko'rsatkichlar	O'tgan yili	Hisobot yili	O'zgarishi (+,-)
	1	2	3	4
.	Sof tushum, ming so'm			
.	Aylanma mablag'larning o'rtacha yillik qoldig'i, ming so'm			
.	Aylanma mablag'larning aylanish koeffitsienti, marta			
.	Aylanma mablag'larning aylanish kuni, kun			
.	Aylanma mablag'larning aylanish kunining tezlashuvi yoki sekinlashuvi natijasida oborotdan bo'shatilgan yoki qo'shimcha jalb etilishi			
	kunda	x	X	
	Summada, ming so'm	x	X	

25-topshiriq.

1. Buxgalteriya balansi (1-shakl), "Debitorlik va kreditorlik qarzlari haqidagi ma'lumotnoma" (2a-shakl)lari asosida debitorlar va kreditorlar tarkibini o'rganing.
2. Buxgalteriya balansi ma'lumotlari asosida debitorlik va kreditorlik qarzlari tarkibi, dinamikasi va holatini tahlil eting.

T.s	Debitorlik qarzlari	Yil boshiga	Yil oxiriga	.s	Kreditorlik qarzlari	Yil boshiga	Yil oxiriga
1	2	3	4		6	7	8
1.				.	37		
2.				.			
3.				.			
4.				.			
	Jami debitorlik qarzlari				Jami kreditorlik qarzlari		
	Passiv qoldiq				Aktiv qoldiq		
	Balans				Balans		

26-topshiriq:

Debitorlik va kreditorlik qarzlari holati haqidagi ma'lumotnoma (2a-shakl) hisoboti asosida jami qarzlarda muddati o'tgan qarzlarni tutgan ulushini aniqlang

(26,27-topshiriqlar). Debitorlik qarzlarni undirish, kreditorlik qarzlarni pasaytirish yo'llarini belgilang va umumiy xulosa bering.

soni	Ko'rsatkichlar	umma, m ing so'm	jumladan muddati o'tgan		umma, m ing so'm	muddati o'tgan	
			S umma m ing so'm	U mumiy qarzga nisba- ta n		Sum m aming so'm	U mumiy qarzga nisba- ta n
	A	1	3	4	5	7	8
	Jami						

27-

topshiriq:

T artib soni	Ko'rsatkichlar	Umumiy qarz				Respublikadan tashqari qarz			
		S umma, m ing so'm	SHu jumladan muddati o'tgan		S umma, m ing so'm	SHu jumladan muddati o'tgan			
			S umma m ing so'm	U mumiy qarzga nisba- ta n		Sum m aming so'm	U mumiy qarzga nisba- ta n		
	A	1	3	4	5	7	8		
	Jami								

37
28-topshiriq.

Debitorlik qarzlarni joriy aktivlarda va sof tushumda tutgan ulushini aniqlang va uni yil boshiga nisbatan o'zgarish sabablarini aniqlang

.s	Ko'rsatkichlar	Yil boshiga	Yil oxiriga	Far qi (+,-)
	V	1	2	3
.	Sof debitorlik qarzlari, (ming so'm)			
.	Debitorlik qarzlari aylanishi koeffitsienti, marta			
.	Debitorlik qarzlarni aylanishi kuni, Kun			

.	Debitorlik qarzlari ulushi, tiyin Ko'rsatkichlar	Haqiqa		Haqiqat	
		tda o'tgan yil	yil	tda sotilgan	da hisobot
.	Debitorlik qarzlari joriy aktivlar tirkibidagi ulushi, %			mahsulot hajmi, baza bahosi va tannarxida	yil
	B		1	2	3

29-

Aylanma mablag'larni joriy kreditorlik qarzlari bilan qoplanishini tahlil qiling va xulosa yozing.

topshiriq

.s	Ko'rsatkichlar	Yil		Far qi (+,-)
		boshiga	oxiriga	
	V	1	2	3
.	Kreditorlik qarzlari, (ming so'm)			
.	Kreditorlik qarzlari aylanishi			
.	koefitsient, marta			
.	Kreditorlik qarzlari aylanishi kuni, kun			
.	Ishlab chiqarish tannarxida kreditorlik qarzlari ulushi, %			
.	Kreditorlik qarzlari bir kunlik sotish hajmiga nisbati, kun			
.	Debitorlik va kreditorlik qarzlari nisbati, me'yor ≤ 1			
.	Jami majburiyatlarda kreditorlik qarzlari ulushi, %		37	

30-

topshiriq:

Jadval ma'lumotlaridan foydalanib, mahsulot sotishdan tushgan yalpi foyda miqdorini aniqlang. So'ngra jadvalga xulosa yozib, foyda miqdorini oshirish bo'yicha rezervlarni ko'rsating. Tahlil uchun kerakli ma'lumotlar yillik hisobotini 2-shakli va qo'shimcha ma'lumotlardan olinadi.

.	Mahsulot sotishdan kelgan sof tushum		43950	
.	Sotilgan mahsulotning ishlab chiqarish tananrxsi		26375	
.	Sotishdan olingan yalpi foydv (zarar)			

31-

topshiriq.

Jadval ma'lumotlaridan foydalanib, asosiy faoliyat bo'yicha foyda miqdorini aniqlang. So'ngra jadvalga xulosa yozib, foyda miqdorini oshirish bo'yicha rezervlarni ko'rsating. Tahlil uchun kerakli ma'lumotlar yillik hisobotini 2-shakli va qo'shimcha ma'lumotlardan olinadi.

	Ko'rsatkichlar	Haqiqa tda o'tgan yil	Haqiqatd a hisobot yil	O'zgar ishi (+, -)
.	YAlpi foyda			
.	Davr xarajatlari			
.	Asosiy faoliyatning boshqa daromadlari			
.	Asosiy faoliyatning boshqa xarajatlari			
.	Operaçion foyda (zarar)			

32-

topshriq

Jadval ma'lumotlaridan foydalanib, umumxo'jalik faoliyati bo'yicha foyda miqdorini aniqlang. So'ngra jadvalga xulosa yozib, foyda miqdorini oshirish bo'yicha rezervlarni ko'rsating. Tahlil uchun kerakli ma'lumotlar yillik hisobotini 2-shakli va qo'shimcha ma'lumotlardan olinadi.

	Ko'rsatkichlar	Haqiqa tda o'tgan yil	Haqiqatd a hisobot yil	O'zgar ishi (+,-)
.	Operaçion foyda (zarar)		37	
.	Moli yaviy faoliyatning daromadlari, jami			
.	Moliyaviy faoliyat bo'yicha xarajatlar			
.	Moliyaviy faoliyat bo'yicha boshqa daromadlar.			
.	Moliyaviy faoliyat bo'yicha boshqa xarajatlar.			
.	Umumxo'jalik faoliyati foydasi (zarar)			

33-topshiriq:

Jadval ma'lumotlaridan foydalanib, soliq to'lashdan oldingi foyda miqdorini aniqlang. So'ngra jadvalga xulosa yozib, foyda miqdorini oshirish bo'yicha rezervlarni ko'rsating. Tahlil uchun kerakli ma'lumotlar yillik hisobotini 2-shakli va qo'shimcha ma'lumotlardan olinadi.

	Ko'rsatkichlar	Haqiqatda o'tgan yil	Haqiqatda hisobot yil	O'zgarishi (+,-)
.	Umumxo'jalik faoliyatidan kelgan foyda (zarar)			
.	Favqulodda foyda			
.	Favqulodda zarar			
.	Soliq to'laganga qadar foyda (zarar)			

34-topshiriq:

Jadval ma'lumotlaridan foydalanib, sof foyda miqdorini aniqlang. So'ngra jadvalga xulosa yozib, foyda miqdorini oshirish bo'yicha rezervlarni ko'rsating. Tahlil uchun kerakli ma'lumotlar yillik hisobotini 2-shakli va qo'shimcha ma'lumotlardan olinadi.

	Ko'rsatkichlar	Haqiqatda o'tgan yil	Haqiqatda hisobot yil	O'zgarishi (+,-)
.	Soliq to'laganga qadar foyda (zarar)			
.	Foyda solig'i			
.	Boshqa soliq va to'lovlar			
.	Sof foyda (zarar)			

35-topshiriq:

Jadval ma'lumotlaridan foydalanib, korxonada rentabellik darajasini va o'sish sur'atiga ta'sir qiluvchi omillarni aniqlang. So'ngra jadvalga xulosa yozing. Tahlil uchun kerakli ma'lumotlar yillik hisobotning 1 va 2 shakl hamda qo'shimcha ma'lumotlardan olinadi.

Ko'rsatkichlar	O'lchov birligi	O'tgan yil	Hisobot yil	Farqi (+,-)
1.Sof foyda	Ming so'm			
2.Joriy aktivlar summasi	Ming so'm			
A)yil boshiga bo'lgan summasi				
B)yil oxiriga bo'lgan qoldig'i				
V)o'rtacha miqdori				
3.Aktivlarning rentabellik darajasi	Foiz hisobida			

36-topshiriq:

Jadval ma'lumotlaridan foydalanib, sotilgan mahsulotlar rentabellik darajasini va ungata'sir qiluvchi omillarni aniqlang. Jadvalga xulosa yozing. Tahlil uchun kerakli ma'lumotlar yillik hisobotning 1 va 2 shakllaridan va qo'shimcha ma'lumotlardan olinadi.

Ko'rsatkichlar	O'lchov birligi	O'tgan yil	Hisobot yil	Farqi (+.-)
1.Sof foyda 2.Sotishdan olingan sof tushum 3.Sotilgan mahsulotlar rentabellik darajasi	Ming so'm Ming so'm Foiz hisobida			

37-topshiriq:

Jadval ma'lumotlaridan foydalanib, xususiy kapitalning rentabellik darajasini va unga ta'sir qiluvchi omillarni aniqlang. Jadvalga xulosa yozing. Tahlil uchun kerakli ma'lumotlar yillik hisobotning 1 va 2 shakllaridan va qo'shimcha ma'lumotlardan olinadi.

Ko'rsatkichlar	O'lchov birligi	O'tgan yil	Hisobot yil	Farqi (+.-)
1.Sof foyda. 2.Xususiy kapitalning o'rtacha miqdori A) yil boshiga bo'lgan miqdori B)yil oxiriga bo'lgan miqdori V)o'rtacha miqdori 3.Xususiy kapitalning rentabellik darajasi	Ming so'm Ming so'm Foiz hisobida		37	

38-topshiriq:

Jadval ma'lumotlaridan foydalanib, korxonaning o'ziga tegishli mablag'lar tenrtabellik darajasini aniqlang va taqqoslama tahlil qiling. Jadvalga xulosa va takliflar yozing.yozing.Tahlil uchun kerakli ma'lutmotlar yillik hisobotning 1 va 2 shakllaridan va qo'shimcha ma'lumotlardan olinadi.

Ko'rsatkichlar	O'lchov birligi	O'tgan yil	Hisobot yil	Farqi (+.-)
1.Sof foyda.	Ming so'm			
2.Balansning passiv qismi 1bo'limining jami summasi	Ming so'm			
3.O'ziga tegishli mablag'lar rentabelligi	Foiz hisobida			

39-topshiriq:

Jadval ma'lumotlaridan foydalanib, korxonaning mulkining rentabellik darajasi va unga ta'sir qiluvchi omillarni aniqlang. Jadvalga xulosa yozing. Tahlil uchun kerakli ma'lutmotlar yillik hisobotning 1 va 2 shakllaridan va qo'shimcha ma'lumotlardan olinadi.

Ko'rsatkichlar	O'lchov birligi	O'tgan yil	Hisobot yil	Farqi (+.-)
1.Sof foyda.	Ming so'm			
2.Balansning jami summasi	Ming so'm			
3.Korxonaning mulkining rentabelligi	Foiz hisobida			

40-topshiriq:

Ko'rsatkichlar	O'lchov birligi	O'tgan yil	Hisobot yil	Farqi (+.-)

1.Sof foyda. 2.Muomaladagi akçiyalar soni 3.Bitta akçiyaning rentabellik darajasi	Ming so'm dona Foiz hisobida			
---	------------------------------	--	--	--

ad
va
l
m
a'

lumotlaridan foydalanib, bitta akçiyaning rentabellik darajasi va unga ta'sir qiluvchi omillarni aniqlang. Jadvalga xulosa yozing. Tahlil uchun kerakli ma'lumotlar yillik hisobotning 1 va 2 shakllaridan va qo'shimcha ma'lumotlardan olinadi.

41-topshiriq:

Bir necha hafta mobaynida tadbirkor G. va auditor viloyatlar bo'ylab sayohat qilmoqda. Tadbirkor G. sayohati davomida turli xil korxonalarda hissa qo'shish imkoniyatini qidirmoqda. Auditor tadbirkorga kapital qo'yish borasida maslahatlar berishi hamda tadbirkor bilan sherikchilik asosida tashkil qilingan korxonaning yillik hisobotini tekshiruvdan o'tkazishi zarur.

Yillik hisobotni tekshirayotganda auditorlarning mustaqillik tamoyilidan kelib chiqqan holda auditorga ham maslahatchi ham auditor deb baho berish mumkinmi?

42-topshiriq:

Auditor buyurtmachilaridan birining hali e'lon qilinmagan balansini auditorlik firmaning boshlig'i boshqa xodimlari bilan muhokama qilmoqda. Bu holatda sir saqlash majburiyati buzilganmi?

43-topshiriq:

Yillik hisobotni tekshirish jarayonida auditor buyurtmachi tomonidan raqobatbardosh korxonalar sotib olinayotganligini aniqladi. Agar bu ma'lumotlar ma'lum bo'lsa, raqobatbardosh korxonalar akçiyalari kursi oshadi. Auditor vositachi tomonidan korxonalar akçiyalarini sotib olishga qarshi emas va shu tarzda u ko'proq foyda olish imkoniyatini qidirmoqda. Bunday holatda u o'zining professionallik majburiyatini buzmayaptimi?

44-topshiriq:

Audit o'tkazish jarayonida bosh auditor oddiy auditorga audit o'tkazilayotgan korxonaning soliqlar bo'yicha hisob-kitoblarini O'zbekiston Respublikasi Soliq qonunchiligiga asosan tekshirib chiqish yuzasidan topshiriq berdi. Tekshirish tugagach, oddiy auditor soliqlar bo'yicha hisob-kitoblarda hech qanday xato aniqlanmaganligini ma'lum qildi. Audit jarayonida bir haftadan so'ng hisobot tayyorlandi. Ikki oy o'tgandan so'ng soliq inspektori tomonidan tekshirish o'tkazilib, soliq hisob-kitoblari bo'yicha bir qator kamchiliklarni aniqladi. SHunga ko'ra, korxonalar, hisoblangan soliqlarni va jarimalarni to'lashi zarur bo'ldi. Mijoz qonuniy asosda auditorlik tashkilotiga nima sababdan bu xato-kamchiliklar tekshirish paytida aniqlanmaganligi haqida murojaat qildi. Bu holatga qanday baho berasiz?

45-topshiriq:

Sug'urta kompaniyasi auditorlik firmasiga audit o'tkazishni taklif qildi. Ammo

auditorlar orasida sug'urta kompaniyasi faoliyatini yaxshi biladigan mutaxassis yo'q.
Bu holatda auditorlik firmasi taklifni qabul qiladimi?

46- topshiriq:

Qandolatchilik fabrikasi boshqa bir auditorlik firmasi bilan shartnomani buzib
sizning auditorlik firmangiz bilan shartnoma tuzmoqchi.
Bu holatda siz nima qilasiz?

47-

topshiriq:

Siz faoliyat yuritayotgan auditorlik firmasiga televizor ishlab chiqarayotgan
korxonadan audit o'tkazish yuzasidan taklif tushdi.
Sizning turmush o'rtog'ingiz bu kompaniyada tovarlar sotish
bo'yicha menedjer lavozimida faoliyat ko'rsatadi.
Sizning firmangiz bu
taklifni qabul qila oladimi?

48- topshiriq:

Sizning auditorlik firmangiz mijozga moliyaviy hisobot tayyorladi. Uch
haftadan
Xatoni yuzaga kelmasligi borasida qanday sifat nazorati tadbiri amalga oshirilishi
lozim.

49- topshiriq:

"AVS" auditorlik tashkiloti 3 yil oldin tashkil etilgan. U hozirgi kunga qadar
kattalashib ketgan va o'z filliallariga ega. Firma auditorlik xizmati ko'rsatadi va qo'shimcha
ravishda Soliq Qonunchiligi masalalari bo'yicha maslahatlar beradi. Bu maslahatlar
auditorlik xizmatining ulushini yanada oshiradi.

50- topshiriq:

"AVS" auditorlik firmasining auditori Axmedov A.I. o'zining malakaviy xizmati to'g'risida
matbuotda va radioda reklama qilib, mahoratlilik darajasi va boshqa auditorlarga nisbatan
yuqori malakali ekanligini e'lon qildi. SHuning bilan birgalikda xizmati uchun to'lanadigan
summani ham oshkor qildi.

Auditor Axmedov A.I.ga kasbiy etik me'yorlariga rioya qilgan holda qanday bo'lishiga
maslahat bering.

51- topshiriq:

"AVS" auditorlik firmasining 3 kishidan iborat auditorlari XXX korxonasini auditdan
o'tkazmoqda. Auditorlardan biri korxonada bosh direktori muoviniga yaqin qarindoshchiligi
borligi aniqlandi.

Bunday holda auditning etik me'yorlariga zid bo'ladimi?

52- topshiriq:

"A" korxonada audit o'tkazildi. Auditorlar tomonidan kamchiliklar aniqlanmadi.
Korxonada rahbarlari tomonidan auditorlarga qimmatbaho sovg'alar berildi.
Auditorlar bunga qanday qarashlari lozim?

53- topshiriq:

"K" korxonasida audit qilish natijasida Soliqlardan kam to'langanligi ma'lum bo'ldi. Uni yashirish maqsadida korxonada direktori har bir auditorga dam olish uchun yo'llanmalar taklif qildi va ulardan ijobiy auditorlik xulosa berishlarini iltimos qildi.
Bunday holatda auditorlar qanday harakat qilishlari lozim?

54-

topshiriq:

Xo'jalik ob'ektining qiziqtirgan savollariga maslahat berish. Maslahat berishni yozma ravishda rasmiylashtirish lozim.
Javoblar aniq, qisqa va me'yoriy hujjatlardan misollar keltirib yozilishi kerak.

«IQTISODIY TAHLIL»

fanidan

mustaqil ta'lim mavzulari

Maslahat uchun savollar.

1. Joriy hisobot davriga tegishli, hisobot tuzilganga qadar aniqlangan xatolarni buxgalteriya hisobotida qanday aks ettiriladi?
2. Joriy hisobot davrida aniqlangan o'tgan yillardagi xatolar hisobda qanday aks ettiriladi?
3. Korxonada turli faoliyat bilan shug'ullanadigan bo'lsa foyda solig'i bazasi qanday aniqlanadi?
4. Transport vositasiga 100% eskirish hisoblangan bo'lib shartnoma bahosida 184000 so'mga sotib olingan. Bu transport vositasiga amortizatsiya hisoblash kerakmi? Transport vositasini asosiy vositalar tarkibiga qo'shilganda qanday buxgalteriya provodkalari beriladi?
5. Korxonada telefon o'rnatish va uning xizmati, kommutator xizmati, o't o'chirish sistemasi, signalizatsiya moslamalari xarajatlari qanday xarajatlar tarkibida hisobga olinadi?
6. Yilning natijasi bo'yicha o'tkaziladigan majburiy auditorlik xizmati uchun to'lov sarflari qaysi xarajatlar tarkibida hisobga olinadi va soliqlar tortish bazasiga qo'shiladimi?
7. Temir yo'l chiptasida temir yo'l ta'rifi va sug'urta summasi ko'rsatilgan QQS summasini qanday ajratish mumkin. Temir yo'l chiptasining jami summasidanmi yoki temir yo'l ta'rifi summasidanmi?
8. SHo''ba korxonada alohida balans va hisob-kitob shetiga ega. Nizom talablariga ko'ra o'zining tushumini bosh korxonaga pul ko'chirish orqali o'tkazib berish kerak. Bosh korxonaga naqd pulda belgilangan limitda ortiqcha to'lash huquqiga egami?
9. Xo'jalik shartnomasi shartlarini bajarmaganlik uchun jarima summalari qaysi mablag'lar hisobidan qoplanadi?
10. Ustav kapitalidagi xorijiy ta'sischilarning ulushini baholash tarkibi qanday amalga oshiriladi?
11. Kichik korxonalarida yagona soliq to'lash kriteriyalari qanday tartibda amalga oshiriladi?
12. SHo''ba korxonada va qaram korxonalarini tuzishda qaysi me'yoriy hujjatlarga asoslanadi?
13. Safar xizmati xarajatlarini hisobdan chiqarish tartibi qanday amalga oshiriladi?
14. Xorijiy mamlakatlar bo'yicha safar xizmatlarini hisoblash va hisobdan chiqarish xususiyati qanday amalga oshiriladi?
15. Vakillik xarajatlari me'yorlari va ularni hisobdan chiqarish qanday amalga oshiriladi?
16. Reklama xarajatlari me'yorlari va hisobdan chiqarish tartibi qanday amalga oshiriladi?
17. Kadrlar tayyorlash xarajatlari qanday hisobdan chiqariladi?
18. Asosiy ishlab chiqarishdagi ishchilar uchun berilgan moddiy yordam pullari mahsulot tannarxiga kiritiladimi?
19. Kredit foizi summalari mahsulot tannarxiga kiritiladimi?
20. Korxonada investitsiya uchun qilingan sarf xarajatlar, jumladan sotib olingan asosiy vositalar qaysi qiymatda (boshlang'ich yoki qoldiq) soliq solish bazasidan imtiyoz sifatida chegirib tashlanadi?
21. Asosiy vositalar boshqa tashkilotlarga sotilganda qanday tartibda va qaysi qiymatidan QQS to'lanadi?
22. Tekinga olingan asosiy vositalarga eskirish hisoblanadimi?

«IQTISODIY TAHLIL»

**fanidan
glossariy**

GLOSSARIY

Analiz - yunoncha «analysisie» soʻzidan kelib chiqqan boʻlib, «bir butunni boʻlaklarga boʻlib oʻrganish» degan maʼnoni anglatadi yoki biror jarayonni oʻrganishda umumiylikdan xususiylik sari tadqiq qilish tushuniladi.

Sintez - yunoncha «synthisie» soʻzidan olinib, umumlashtirish degan maʼnoni bildiradi yoki biror obʼekt (hodisani, jarayonni) oʻrganishda xususiylikdan umumiylik sari tadqiq tushuniladi.

Dedukciya - tadqiqot yoki biror obʼekt (hodisani, jarayonni) oʻrganishda umumiylikdan xususiylik sari oʻtilishi tushuniladi.

Indukciya - tadqiqotni yoki biror obʼekt (hodisani, jarayonni) xususiylikdan umumiylik sari oʻtilishi tushuniladi.

Boshqaruv tamoyillari - iqtisodiyotning barcha sohalarini boshqarish tizimining tuzilishi va amal qilinishini belgilab beruvchi asosiy qoida.

Boshqaruv tizimi - boshqarishning maqsadlari, tarkibi, shakli va usullari majmuasi. U dinamik boʻlib, ijtimoiy - iqtisodiy sharoitlar oʻzgarishi bilan uning unsurlarini aniq mazmuni ham oʻzgaradi.

Metod (usul) - yunon tilidan olingan boʻlib, tabiat hamda jamiyatda sodir boʻlayotgan hodisa va jarayonlarni oʻrganish va bilish usulidir. Muayyan fanning predmetini oʻrganish usuli.

Metodologiya (uslubiyat) - muayyan fanning predmetini tugatish usuli, unda qoʻllaniladigan yondashuvlar, usullar majmuasi.

Ichki xoʻjalik rezervlar(imkoniyatlari) - xoʻjalik yuritish samaradorligini oshirish imkoniyatini aniqlashda ijobiy taʼsir etuvchi omillar harakatini kuchaytirish va ularning salbiy taʼsirini tugatish tushuniladi.

Omillar - u yoki bu iqtisodiy koʻrsatkichga ijobiy hamda salbiy taʼsir koʻrsatuvchi faol harakat qiluvchi kuchlar tushuniladi.

Sabab - keng koʻlamdagi kompleks omillar tizimiga nisbatan qoʻllanilib, kompleksni tashkil etuvchilar esa omillar deyiladi.

Iqtisodiy tahlilning maxsus usullari - taqqoslash, guruhlashtirish, mutlaq va nisbiy miqdorlar, indeks, dinamika, bartaraf etish, zanjirli bogʻlanish, etakchi boʻgʻinni ajratib qoʻyish, koeffitsientlar, foizlar, oʻrtacha miqdorlar, qayta hisoblash, koʻrsatkichlarning bajarilish foizi va oʻsish surʼatidagi farq, mutlaq farq kabilar.

Iqtisodiy-matematik usullar - integral, korrelyatsiya, regressiya, omillar tizimini determinlashgan modellarda aks ettirish, nazariy oʻyin kabilar.

Retrospektiv (joriy) tahlil - hisobot davri tugashi bilan buxgalteriya, statistik va tezkor hisobotlar hamda hisobdan tashqari axborot manbalariga asosan oʻtkaziladigan tahlil.

Qayta hisoblash usuli - natija oʻzgarishiga bitta yoki ikkita omil taʼsir koʻrsatganda qoʻllaniladigan usul.

Zanjirli almashtirish usuli - natija oʻzgarishiga uchta va undan koʻp omillar taʼsir koʻrsatsa, ular oʻrtasidagi bogʻliqlik funktsional boʻlganda qoʻllaniladigan usul.

Istiqbol tahlili - korxonaning kelgusi faoliyatini oldindan oʻrganish sodir boʻladigan jarayonlarni oldindan belgilash maqsadida amalga oshiriladigan tahlil.

Texnik-iqtisodiy tahlil - kompleks iqtisodiy tahlil va muhandislik tahlilining birikishi asosida hosil boʻlgan tahlil.

Fikrlar hujumi usuli - biror bir muhim masalani, muammoni hal etish uchun tashkil

qilingan bir qancha mutaxassislar va olimlardan iborat ijodiy guruhning g'oyalari majmuasidir.

Kompleks tahlil - korxonada faoliyatini makon va zamon nuqtai nazaridan barcha tuzilmalari bilan birga batafsil tahlil qilishdir.

Funksional qiymat tahlili (F.Q.T) - har bir bajariladigan funktsiyani (asosiy, yordamchi va keraksiz) qiymat jihatdan baholab, mahsulotning (ish, xizmat) samaradorligini va sifatini oshirgan holda keraksiz (disfunktsiya) funktsiyalarni bartaraf etish evaziga ichki xo'jalik rezervlarini axtarib topish va korxonada aylanmasiga (oborotiga) solishga qaratilgan tahlildir.

Omili tahlil - natija ko'rsatkichining o'zgarishiga ta'sir qiluvchi omillarni aniqlash va ularning ta'sir doirasini hisoblash usullari majmuasini o'zida ifoda ettirgan tahlildir.

Moliyaviy tahlil - xo'jalik yurituvchi sub'ektlarning moliyaviy natijalari va moliyaviy holatini o'rganishga qaratilgan tahlildir.

Boshqaruv tahlili - korxonada ma'muriyati, mulk egasi va mutaxassislari tomonidan ichki xo'jalik rezervlarini aniqlash va ularni ishga solish hamda samaradorlikni oshirishga qaratilgan tahlildir.

Yalpi ijtimoiy mahsulot - moddiy ishlab chiqarish barcha tarmoqlarining iqtisodiy rivojlanishini umumlashtiruvchi ko'rsatkichlar.

Yalpi mahsulot - tarkibiga tovar mahsuloti qo'shuv tugallanmagan ishlab chiqarishning qoldig'i qo'shuv korxonaning o'zida tayyorlangan yarim fabrikatlar va asbob - uskunalar kiradi.

Hajm ko'rsatkichlari - yalpi, tovar, sotilgan, sof va me'yoriy sof mahsulotlar.

Tovar mahsuloti - barcha ishlab chiqarish bosqichlarini o'tgan, to'la butlangan, texnika nazorati bo'limidan o'tgan va omborga topshirilgan mahsulot.

Sotilgan mahsulot - tovarlar iste'molchilarga jo'natilib uning haqi mol yuboruvchilarning bankdagi hisob - kitob raqamiga o'tkazilishi tushuniladi.

Sof mahsulot - tovar mahsulot bilan uni ishlab chiqarishga qilingan moddiy sarflar va asosiy vositalar va nomoddiy faollarning amortizatsiyasi summasi o'rtasidagi farq.

Fond samarasi (qaytimi) - asosiy ishlab chiqarish vositalarining bir so'miga ishlab chiqariladigan mahsulot miqdoridir.

Fond sig'imi - bir so'mlik mahsulotga to'g'ri keladigan asosiy ishlab chiqarish vositalarining qiymati.

Materiallar samarasi - moddiy xarajatlarning bir so'mi hisobiga qancha mahsulot ishlab chiqarilganligini ko'rsatadi.

Material sig'imi - bir so'm tovar mahsuloti ishlab chiqarish uchun qancha (necha tiyin) moddiy xarajatlar to'g'ri kelishini ko'rsatadi.

Moliyaviy natija - korxonada faoliyatining foyda summasi va rentabellik darajasida ifodalanaigan yakunidir.

Yalpi foyda - mahsulotni sotishdan tushgan daromadni tavsiflaydi va sof tushum va sotilgan mahsulot tannarxi o'rtasidagi farq sifatida aniqlanadi.

Operatsion foyda (asosiy faoliyati foydasi) - yalpi foydadan davr xarajatlari va boshqa operatsion xarajatlar chegirilishi va asosiy faoliyatdan boshqa daromadlar qo'shilishi natijasida hosil bo'lgan foyda.

Umumxo'jalik faoliyatidan olingan foyda (hisobot foydasi) - operatsion foydaga moliyaviy faoliyatning daromadlarini qo'shilishi va moliyaviy faoliyat bo'yicha xarajatlar chegirilishi orqali hosil bo'lgan foyda.

Soliq to'lagunga qadar foyda - umumxo'jalik faoliyatidan kelgan foydaga

favquloddagi foydani qo'shilishi va favquloddagi zararni chegirish orqali hosil bo'lgan foyda.

Sof foyda - soliq to'lagunga qadar foydadan daromad (foyda) solig'i va foydadan boshqa soliqlar hamda yig'implarni chegirilishi orqali aniqlangan foyda.

Rentabellik - jami ijtimoiy ishlab chiqarish va har bir korxonaning iqtisodiy hamda moliyaviy samaradorligini ifodalovchi ko'rsatkich.

Jami aktivlarni rentabelligi (mulk rentabelligi) - korxonaning asosiy va aylanma mablag'lardan foydalanish samaradorligi darajasini ko'rsatadi. U sof foydani jami aktivlarni o'rtacha qiymatiga nisbati tariqasida aniqlanadi.

Balansni likvidligi - balansdagi likvid bo'lgan mablag'larning majburiyatlarni qoplash darajasi tushuniladi.

Aktivlarni likvidligi - balans likvidligini aksi bo'lib, vaqt bo'yicha aktivlarni pul mablag'lariga aylanishi tushuniladi.

Joriy likvidlik koeffitsienti - u aylanma aktivlarga qo'yilgan moliyaviy resurslarning necha so'mi joriy majburiyatlar bir so'miga to'g'ri kelishini ifodalaydi. U joriy aktivlarni joriy majburiyatlarga nisbati tariqasida aniqlanadi.

Muddatli likvidlik koeffitsienti - u pul mablag'lari, sof debitorlik qarzlari summasini joriy majburiyatlarga bo'lish orqali aniqlanadi.

Mutlaq likvidlik koeffitsienti - u pul mablag'larining joriy majburiyatlariga nisbati sifatida aniqlanadi.

Moliyaviy mustaqillik koeffitsienti - u korxonaning o'z mablag'larining xo'jalik mablag'lari umumiy summasiga nisbati tariqasida aniqlanadi.

Debitor qarzlari - aynan tahlil qilinayotgan korxonaga aylanma mablag'larining bir qismi boshqa korxonalar aylanmasida qatnashishi tushuniladi.

Kreditor qarzlari - o'zga korxonalarining aylanma mablag'larining bir qismi aynan tahlil qilinayotgan korxonaga aylanmasida qatnashishi tushuniladi.

Mehnat omillari - korxonaning ishchi kuchi bilan ta'minlanishi, ish vaqtidan foydalanish va mehnat unumdorligi darajasini ifodalovchi ko'rsatkichlar.

Mehnat vositalari omillari - korxonaning asosiy vositalar bilan ta'minlanganligi, tarkibi, texnik holati va ulardan foydalanish samaradorligini ifodalovchi ko'rsatkichlar.

Mehnat predmetlari omillari - korxonaning xom ashyo va asosiy materiallar bilan ta'minlanganligini hamda ulardan foydalanish samaradorligini ifodalovchi ko'rsatkichlar.

Asosiy vositalar - korxonaga tomonidan uzoq muddat davomida xo'jalik faoliyatini yuritishda mahsulot ishlab chiqarish, ishlarni bajarish yoki xizmatlar ko'rsatish jarayonida yoxud ma'muriy va ijtimoiy-madaniy vazifalarni amalga oshirish maqsadida foydalanish uchun tutib turiladigan moddiy aktivlar;

Amortizatsiyalanadigan qiymat - moliyaviy hisobotlarda faraz qilinayotgan (baholangan) tugatish qiymatini chegirgan holda ko'rsatilgan aktivning boshlang'ich (tiklash)qiymati summasi;

Amortizatsiya - foydali xizmat muddati mobaynida aktivning amortizatsiyalanadigan qiymatini asosiy vositalarning vazifasidan kelib chiqqan holda mahsulot (ishlar, xizmatlar) tannarxiga yoki davr xarajatlariga muntazam taqsimlash va o'tkazish ko'rinishida eskirishning qiymat ifodasi;

Foydali xizmat muddati - korxonaga aktivdan foydalanadigan vaqt davri yoki korxonaga ushbu aktivdan foydalanishdan olishni mo'ljallayotgan mahsulot (ishlar va xizmatlar) miqdori;

Boshlang'ich qiymat - to'langan va qoplanmaydigan soliqlarni (yig'implarni),

shuningdek aktivni undan mo'ljal bo'yicha foydalanish uchun ishchi holatiga keltirish bilan bevosita bog'liq bo'lgan etkazib berish va montaj qilish, o'rnatish, ishga tushirish va istalgan boshqa xarajatlarni hisobga olgan holda, asosiy vositalarni tiklash (qurish vaqurib bitkazish) yoki xarid qilish bo'yicha haqiqatda qilingan xarajatlarning qiymati;

Joriy qiymat - ma'lum sanadagi amal qilayotgan bozor narxlari bo'yicha asosiy vositalarning qiymati yoki xabardor qilingan, bitimni amalga oshirishni xohlovchi, mustaqil taraflar o'rtasida bitimni amalga oshirishda aktivni sotib olish yoki majburiyatlarni bajarish uchun etarli bo'lgan summa;

Qoldiq (balans) qiymat - jamlangan amortizatsiya summasini chegirgan holda asosiy vositalarning boshlang'ich (tiklash) qiymati;

Tugatish qiymati - asosiy vositalarning chiqib ketishi bo'yicha kutilayotgan xarajatlarni chegirgan holda kutilayotgan foydali xizmat muddati oxirida asosiy vositalarni tugatish chog'ida olinadigan aktivlarning faraz qilinayotgan summasi.

Asosiy vositalarning inventar ob'ekti sifatida barcha qurilmalari va anjomlariga ega bo'lgan ob'ekt yoki muayyan mustaqil vazifalarni bajarish uchun mo'ljallangan alohida konstruktiv asosdagi buyum yoxud butun bir yaxlitlikni ifodalovchi va muayyan vazifalarni bajarish uchun mo'ljallangan konstruktiv jamlangan buyumlarning alohida majmui tan olinadi.

Asosiy vositalarni qayta baholash - asosiy vositalar ob'ektlarining tiklash qiymatini hozirgi bozor narxlari darajasiga moslash maqsadida ularni vaqti-vaqti bilan aniqlashtirishdir. Asosiy vositalar qayta baholash natijasida hisob va hisobotda joriy qiymat bo'yicha aks ettiriladi.

Asosiy vositalar ob'ekti bo'yicha amortizatsiya ajratmalarini hisoblash mazkur ob'ekt asosiy vositalar tarkibiga qabul qilingan oydan keyingi oying dastlabki sanasidan boshlanadi hamda mazkur ob'ektning amortizatsiyalanadigan qiymati to'liq so'ndirilgunga qadar yoxud bu ob'ektni balansdan hisobdan chiqarilguncha amalga oshiriladi.

Joriy ta'mirlash - asosiy vositalar ob'ektini ishchi holatida saqlab turish maqsadida amalga oshiriladigan ta'mirlashdir.

O'rtacha ta'mirlashda ta'mirlanayotgan agregatni qisman ajratish va detallarning qismlarini tiklash yoki almashtirish amalga oshiriladi.

Uskunalar va transport vositalarini kapital ta'mirlash - agregatni to'liq ajratib yig'ish amalga oshiriladigan ta'mirlashdir, bazaviy va korpus detallari va uzellarini ta'mirlash, barcha eskirgan detallar va uzellarni almashtirish yoki tiklash hamda agregatni yig'ish, sozlash va sinab ko'rishdir. Binolar va inshootlarni kapital ta'mirlash - bazaviy va korpus detallari va uzellarini ta'mirlash, barcha eskirgan konstruktiviyalarning detallari va uzellarini almashtirish yoki tiklash amalga oshiriladigan ta'mirlashdir.

Asosiy vositalarning haqiqatda mavjudligini aniqlash va ularning butligini nazorat qilish maqsadida korxonalar tomonidan vaqti-vaqti bilan, biroq ikki yilda kamida bir marta asosiy vositalarni inventarizatsiya o'tkaziladi, kutubxona fondlarini esa besh yilda bir marta inventarlanadi.

Uzoq muddatli ijara ijaraga beruvchi ijarachiga haq evaziga mol-mulkni 12 oydan ko'p muddatga egalik qilish va foydalanish yoki foydalanish huquqini beradigan kelishuv.

Qisqa muddatli ijara ijaraga beruvchi ijarachiga haq evaziga mol-mulkni 12 oydan kam muddatga egalik qilish va foydalanish yoki foydalanish huquqini beradigan kelishuv.

Ikkilamchi ijara (ikkilamchi lizing) ijarachi (lizingga oluvchi) ijaraga beruvchi (lizingga beruvchi) ning roziligi bilan, ijaraga beruvchi (lizingga beruvchi) ning oldida ijara

(lizing) shartnomasi yuzasidan javobgarlikni saqlagan holda ijaraga olingan mulkni (lizing ob'ektini) boshqa shaxsga ikkilamchi ijara (ikkilamchi lizing) ga topshiradigan shartnoma munosabati.

Ijara (lizing) ob'ektlari iste'mol qilinmaydigan har qanday buyumlar (ashyolar), shu jumladan korxonalar, mulkiy komplekslar, alohida binolar, inshootlar, uskunalar, transport vositalari hamda boshqa ko'char va ko'chmas mulk (muomaladan chiqarilgan yoki muomalada bo'lishi cheklangan boshqa mol-mulklar bundan mustasno).

Lizing to'lovlari lizingga beruvchining lizing ob'ektini sotib olish uchun qilgan xarajatlarining hammasi yoki ko'p qismini, shuningdek lizing ob'ektini etkazib berish va belgilangan maqsadda foydalanish uchun uni yaroqli holga keltirish bilan bog'liq bo'lgan boshqa xarajatlarini lizingga oluvchi tomonidan qoplanishi hamda lizingga beruvchining daromadidir.

Lizingga beruvchining daromadi - lizing to'lovlari bilan lizing ob'ektini sotib olish, uni etkazib berish va belgilangan maqsadda foydalanish uchun yaroqli holga keltirish xarajatlari o'rtasidagi farq sifatida aniqlanadigan, lizingga beruvchi tomonidan lizing operatsiyasini amalga oshirish natijasida oladigan daromadidir.

Diskontlash - kelajakda aniq bir vaqtda olinishi kutilayotgan pul mablag'larining joriy ekvivalentini aniqlash.

Diskont stavkasi vaqtning har xil paytiga taalluqli bo'lgan pul summalarini bir vaqtga (paytga) keltirishda foydalanadigan stavka.

Nomoddiy aktivlar - korxonadan ulardan ishlab chiqarish, ishlar bajarish, xizmatlar ko'rsatish yoki tovarlarni sotish jarayonida foydalanish maqsadida yoxud ma'muriy va boshqa funktsiyalarni amalga oshirish uchun uzoq muddat mobaynida tutib turiladigan, moddiy-ashyoviy mazmunga ega bo'lmagan mol-mulk ob'ektlari.

Amortizatsiya - foydali xizmat muddati mobaynida nomoddiy aktivning amortizatsiyalanadigan qiymatini uning vazifasidan kelib chiqqan holda mahsulot (ishlar, xizmatlar) tannarxiga yoki davr xarajatlariga muntazam taqsimlash va kiritish;

Amortizatsiyalanadigan qiymat - taxmin qilinayotgan (baholangan) tugatish qiymatini chegirgan holda aktivning boshlang'ich (tiklash) qiymati summasi;

Foydali xizmat muddati - korxonadan aktivdan foydalanish ko'zda tutilgan davr yoki korxonadan ushbu aktivdan foydalanishdan olishni mo'ljallayotgan mahsulot (ishlar va xizmatlar) miqdori;

Boshlang'ich qiymat - nomoddiy aktivlarni yaratish (ishlab chiqish) yoki sotib olish bo'yicha haqiqatda amalga oshirilgan xarajatlar qiymati (pul mablag'lari yoki ularning ekvivalentlarining summasi yoxud boshqa to'lovlarning joriy qiymati), shu jumladan to'langan va qoplanmaydigan soliqlar (yig'imlar), shuningdek aktivni undan maqsadga ko'ra

foydalanish uchun ishga yaroqli holatga keltirish bilan bevosita bog'liq bo'lgan boshqa xarajatlar qiymati;

Tugatish qiymati - nomoddiy aktivning chiqib ketishi bo'yicha kutilayotgan xarajatlarni chegirgan holda uning foydali xizmat muddati oxirida aktivni tugatish chog'ida olinishi kutilayotgan, aktivning taxmin qilinayotgan (baholangan) summasi.

Joriy qiymat - ma'lum sanadagi amal qilayotgan bozor narxlari bo'yicha nomoddiy aktivlarning qiymati yoki xabardor qilingan, bitimni amalga oshirishni xohlovchi, bir-biridan mustaqil taraflar o'rtasida bitimni amalga oshirishda aktivni sotib olish yoki majburiyatlarni bajarish uchun etarli bo'lgan summa;

Qoldiq (balans) qiymat – nomoddiy aktiv moliyaviy hisobot (buxgalteriya balansi)da aks ettiriladigan, boshlang'ich (tiklash) qiymati va jamlangan amortizatsiya summasi o'rtasidagi farq sifatida aniqlanadigan miqdor;

Faol bozor - oldi-sotdi ob'ektlari bir turda (bir xil) bo'lgan va har qanday vaqtda bitimni amalga oshirishni xohlovchi manfaatdor sotuvchi va xaridorlarni topish mumkin bo'lgan, shuningdek narxlar haqidagi ma'lumotlar oshkor (hammabop) bo'lgan bozor;

Mutlaq huquq - bu faqatgina huquq egasi tomonidan yoki uning roziligi bilan qonun hujjatlarida belgilangan tartibda uchinchi shaxsga berilishi mumkin bo'lgan mulkiy huquq.

Hisob – kitob operatsiyalari – korxonadan yoki korxonada ishtirokida hisob (moliya) yili davomida sodir etilgan operatsiyalar natijasida yuzaga kelgan debitorlik va kreditorlik qarzlarning so'ndirilishi.

Debitorlik va kreditorlik qarzlarning haqiqiy qiymati – korxonaning jami debitorlik (kreditorlik) qarzlarning faqatgina so'ndirilishi mumkin bo'lgan qismi.

Ichki nazorat tizimi bo'yicha savolnoma – mijoz korxonada ichki nazorat tizimi sifatini tekshirish va baholash maqsadida tuzilgan maxsus ishchi qog'oz.

Hisob – kitob operatsiyalarida nazorat riski – hisob kitob operatsiyalariga nisbatan ichki nazorat riskining mavjud bo'lishi, ammo bu tizimning sifatligi sabab buxgalteriya tizimida hisob kitob operatsiyalarining noto'g'ri aks ettirilgan bo'lish xavfi.

Ishchi qog'ozlarni kodlashtirish – audit tekshiruv jarayonida tuzilgan barcha ishchi qog'ozlarni auditorlik firmasida qabul qilingan raqamlashtirish tizimi asosida joriy va doimiy fayllarda arxivlash.

Kontokorrekt ko'chirma – mijoz korxonada xaridori mol etkazib beruvchisi va mijoz turli shaharlarda joylashgan taqdirda, ikki tarafning o'zaro debitorlik kreditorlik operatsiyalari bo'yicha hisob-kitoblarni inventarizatsiya uchun tuziladigan va xaridorlarga yuborish uchun mo'ljallangan mijoz korxonada hisob-kitoblari tahliliy shetasi nusxasi.

Hisob-kitoblar bo'yicha o'zaro solishtirma dalolatnomasi – mijoz korxonada xaridori mol etkazib beruvchisi mijoz bilan bir shaharda joylashgan bo'lsa, ikki tarafning o'zaro debitorlik kreditorlik operatsiyalari bo'yicha hisob-kitoblarni inventarizatsiyada tuziladigan hujjat.

Ijobiy solishtirma dalolatnomasi – mijoz korxonada va mijoz xaridorlari mol etkazib beruvchilari o'rtasida amalga oshirilgan va ikki taraf buxgalteriya tizimida aks ettirilgan hisob – kitob operatsiyalari natijalarining auditor tomonidan inventarizatsiyasi bir xil ma'lumotni aks ettirishi yoki muxim bo'lmagan farqning yuzaga kelishi.

Salbiy solishtirma dalolatnomasi – mijoz korxonada va mijoz xaridorlari mol etkazib beruvchilari o'rtasida amalga oshirilgan va ikki taraf buxgalteriya tizimida aks ettirilgan hisob – kitob operatsiyalari natijalarining auditor tomonidan inventarizatsiyasi turli ma'lumotlarni aks ettirishi (muxim farqning yuzaga kelishi).

Hisob - kitob operatsiyalari bo'yicha asoslovchi testlar – hisob kitob operatsiyalarining moliyaviy hisobotlarda keltirilgan summalari to'g'ri (asosli) ekanligini tekshirishga yo'naltirilgan testlar majmui.

Aktiv - buxgalteriya balansining bir qismi bulib, ma'lum bir muddatga sub'ekt mablaglarining tarkibi va joylanishini pul kurinishida aks ettiradi. Bundan tashqari balansning passiv qismi ham mavjud bo'lib, aktiv va passiv tomonlar bo'lim va moddalardan iborat. Aktiv tomonining jami summasi passiv tomoni summasi bilan teng bo'lishi lozim. Buni shunday tushuntirish mumkin, ya'ni aktiv tomonidagi mablag'larning manbalari, balansning passiv tomonida joylashgan.

Akkreditiv (lat. accredo - ishonaman) - nakd pulsiz hisob-kitob turlaridan biri. Ma'lum bir tovar va xizmatlar uchun belgilangan muddatda mol etkazib beruvchilar bilan hisob-kitoblar uchun ajratilgan pul mablag'idir. Akkreditiv quyidagi xollarda qo'llaniladi: xaridor va mol etkazib beruvchi o'rtasidagi shartnomaga asosan, xaridor va mol etkazib beruvchi o'rtasidagi xo'jalik munosabati doimiylikka ega bulmasa, xaridor tovarni mol etkazib beruvchi manzilida qabul qilib olsa, xokimiyat ko'rsatmasi va yo'riqnomasiga ko'ra, tovar etkazib berishning alohida ma'lum bir sharoitlarida bank muassasasi talabi bilan kreditlash va hisob-kitobning ma'lum usuliga o'tgan korxonalar munosabatida, tovar moddiy boyliklarining me'yoridan yuqori zahiralarga ega bo'lgankorxonalar munosabatida.

Akzept (lat. accueptuk - qabul qilingan) - belgilangan sharoit bo'yicha shartnoma tuzishga rozilik berish. Naqd pulsiz hisob-kitobda akzept xaridorning mol etkazib beruvchi taqdim qilgan hisobini to'lashga rozilik bildiradi.

Akzeptant (lat. accepta iik - qabul qiluvchi) - hisob bo'yicha to'lovni amalga oshirishga rozilik bergan korxonalar, tashkilotlar va muassasalar yoki shaxslar.

Akzeptlash (lat. acceptare - qabul qilish) - to'lov hisobini qabul qilish, mol etkazib beruvchi schetiga to'lovni o'tkazishga rozilik berish.

Balans (fr. balance- muvozanat, tarozining ikki pallasi) - doimiy o'zgarishda va o'zaro bog'liq kattaliklarning holatini ko'rsatuvchi, ko'rsatkichlar tizimi, tenglik.

Balansdagi schetlar - buxgalteriya ko'rsatkichlari balansida aks ettiriladigan buxgalteriya schetlaridir.

Bank korrespondent - boshqa banklar bilan o'zaro munosabatlarda bo'ladigan va ularning topshiriqlari bilan ma'lum bir moliyaviy jarayonlarni bajaruvchi bank.

Birlamchi hujjatlar - buxgalteriya hujjatlari bo'lib, xo'jalik jarayoni sodir bo'lgan vaqtda tuziladi va ular sodir etilganligi haqida birlamchi guvohnoma hisoblanadi.

Bosh shartnoma - umumiy ish bajarish yoki tovar etkazish davri tugagunga qadar muddatga tuzilgan shartnoma.

Buxgalteriya balansi - ma'lum bir davrda xo'jalik mablag'lari va ular manbalarining pul qiymatini guruhlab va umumlashtirib aks ettirish usuli.

Buxgalteriya daftarlari - sintetik va analitik hisobni hujjatlarga asosan kayd qilish.

Buxgalteriya o'tkazuvi - schetlar korrespondentiyasini yozish. Bunda xo'jalik jarayoniga tegishli summa bir schetning debeti va ikkinchi schetning kreditida aks ettiriladi. Buxgalteriya o'tkazmasi hujjatlar (jurnal-order, tabulyagramma yoki eski hujjatlar shakli memorial-order) ga asosan tuziladi

Qaydnoma - birlamchi hujjat yoki hisob registri. Qaydnoma yig'ma hujjat bo'lishi ham mumkin. Qaydnomadani buxgalteriya hisobining hamma shakllarida xam foydalaniladi.

Da'vo - da'vo qo'zg'atuvchining talabi. Korxonalar ularga qarzdorlarga (debitorlarga) o'z vaqtida to'lanmagan qarzlik summalar uchun da'vo qo'zg'atishlari lozim. Da'vo moddiy zarar keltirganlarga nisbatan asosli ravishda qo'zg'atilishi zarur (debitorlik qarzlari, da'volar yuzasidai hisob-kitoblarga qarang).

Debet (lat. debet - u majbur) - buxgalteriya hisobining bir qismi. Aktiv schetlarning debetiga summalarning ko'payishi yozilsa, passiv schetlarda esa, summaning kamayishi yoziladi. Hisoblashish schetlarining debetida esa, boshqa korxonalar va shaxslarning shu korxonaga qarzlari aks ettiriladi va debitorlik qarzlari deyiladi. Debet qoldiklari esa, aktiv va aktiv-passiv schetlarda bo'ladi.

Debitorlar (lat. debitor - qarzdor) - ushbu sub'ektga qarzdor bo'lgan boshqa korxonalar,

tashkilot, muassasa yoki shaxslar bo'lib, ular debitorlik qarzlarni to'lashlari lozim.

Deponent (lat. depono - yig'aman) - korxonada, tashkilot, muassasa yoki jismoniy shaxsning korxonada, tashkilot, muassasada vaqtincha saqlayotgan mablag'i.

Dividend - akçiyadorlik jamiyati foydasining bir qismi bo'lib, akçiyadorlar o'rtasida soliqlarni, ishlab chiqarishni kengaytirishga ajratmalarni, zahiralarni tashkil etish, obligatsiyalar bo'yicha foizlarni va boshqa to'lovlarni amalga oshirilganidan so'ngina taqsimlanadi.

Diskont - 1) vasiqa hisobi; 2) hisob foizi - vasiqa hisobida banklarga to'lanadigan foiz; 3) birja va valyuta ishlarida - tovar kotiral bahosidan ustama (masalan, agar tovar sifati standartdan past bo'lsa) valyuta.

Dotatsiya - korxonada, tashkilot, muassasalarga qarzlarni qoplash uchun davlat tomonidan beriladigan nafaqa.

Ijara (polyak. - arenda va lat. arrendare - qarzga foydalanishga berish) - SHartnoma asosida buyumlarning vaqtinchalik foydalanishga belgilangan ijara haqi to'lovi asosida berilishi.

Ijarachi - biror narsani ijaraga olgan korxonada, tashkilot va muassasa yoki jismoniy shaxs.

Inventarizatsiya - korxonaga tegishli bo'lgan barcha asosiy vositalar, inventarlar, mablag'lar va boshqa moddiy boyliklarning haqiqatda mavjudligi bilan buxgalteriya hisobi ma'lumotlarini solishtirish va tekshirish usuli.

Inventar kartochkalar - asosiy vositalar (fondlar)ning hisobi uchun mo'ljallangan hisob registrining shakli. Inventar kartochkalar har bir ob'ekt xo'jalikka keltirilganda tuziladi.

Inventar ob'ekti - tugallangan qurilish, buyum yoki kompleks inventar ob'ekti asosiy vositalar tarkibida hisobga olinadi. Har bir korxonada inventar ob'ektlari ko'p bo'lib, ularning har biri bo'yicha hisobni to'g'ri tashkil etish uchun inventar raqam belgilanadi.

Inventar raqami - inventar ob'ektga biriktirilgan raqam. Inventar raqami asosiy vositalar (fondlar) hisobini to'g'ri tashkil etish uchun va ob'ektlarning saqlanishini ta'minlash uchun zaruriy hisoblanadi. Bir turdagi buyumlarning guruhi uchun shu ob'ektlarning haqiqiy holati, eng ko'p qiymatini hisobga olgan holda, raqamlar seriyasi ajratiladi. Buxgalteriya hujjatlarida asosiy vositalar hisobida ushbu inventar raqamlar ko'rsatiladi.

Inkassalash (lat.-yashikka solish) to'lov hujjatlarini ko'rsatib, u asosida pulni olish.

Ishlab chiqarish xarajatlari - korxonaning mahsulot ishlab chiqarish bilan bog'liq xarajatlari (mehnat haqi, xom ashyo, material, yoqilg'i, asosiy vositalarning eskirishi va xokazolar).

Kalkulyatsiya (lat. calculatio - hisoblash) - bajarilgan ish, tayyorlangan mahsulot, qabul qilingan moddiy boyliklar qiymatini aniqlash, xarajatlarni guruhlash usuli.

Kassa kitobi - korxonada kassir kassa jarayonlari hisobini yurgizishiga mo'ljallangan hisob registrlari.

Kassa limiti - korxonada kassasida doim bo'lishi mumkin bo'lgan pul mablag'larining summasi. Bu summa kunlik mayda xarajatlar uchun ishlatiladi.

Kassaning orderlari - korxonada kassasiga pul kirimi va chiqimining qonuniyligini va belgilangan maqsad bo'yicha amalga oshirilganligini asoslovchi hujjatlar.

Kelgusi davr daromadlari - hisobot davrida olingan, ammo kelgusi davrga tegishli bo'lgan mablag'lar.

Konsalting - maslahat xizmatini ko'rsatish va ekspertiza o'tkazish. Konsalting bilan shug'ullanadigan firmalar konsultativ deb ataladi.

Konsignauiya - tovarlarni xorijga sotishning komission shakli bo'lib, unga ko'ra tovarlarning egasi (konsignant) u erdagi o'z komissioneriga (konsignatoriga) tovarlar partiyasini sotish uchun jo'natadi.

Korxonaning bankdagi hisobidan ko'chirma - korxonaning hisob-kitob, joriy va maxsus schetlaridagi pul mablag'larining harakati haqida bank muassasasining yuborgan hujjati.

Kredit (lat. credit - u ishonadi) - buxgalteriya schetining bir qismi. Aktiv schetlarning kreditida hisob ob'ektining kamayishi yoziladi, passiv schetlarda esa ushbu hisob ob'ektlari summasining ko'payishi yoziladi. Kredit tomondagi kredit-passiv va aktiv-passiv schetlarda bo'ladi.

Majburiy to'lov - egasining rozilgisiz hisob-kitob schetidan pul mablag'ining o'tkazilishi. Masalan, majburiy to'lovlariga; davlat byudjetiga, davlat ijtimoiy sug'urtasiga to'lov, sug'urta to'lovlari va boshqa belgilangan qoidalarga asosan to'lovlarkiradi.

Mehnat balansi - mehnat resurslarining (ish kuchi, ish vaqti) haqiqatda yoki kutilgan va ulardan foydalanish mikdorini aks ettiradi. Mehnat balansida ishchi kuchini qayta ishlab chiqarish, joylashtirish va mehnat resurslarini iste'molga mos ravishda taqsimlashning asosiy jarayonlari haqida ma'lumotlar ko'rsatiladi.

«IQTISODIY TAHLIL»

fanidan

SILLABUS

**O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI
OLIV VA O'RTA MAXSUS TA'LIM VAZIRLIGI**

QARSHI MUHANDISLIK-IQTISODIYOT INSTITUTI

Ro'yxatga olindi:

№ _____

2022 yil " ____ " ____

"TASDIQLAYMAN"

O'quv ishlari bo'yicha prorektor

_____ Bozorov O.N.

" ____ " _____ 2022 yil

IQTISODIY TAHLIL

fanining

SILLABUSI

Bilim sohasi:	200000	- Ijtimoiy soha, iqtisod va huquq
Ta'lim sohasi:	230000	- Iqtisod
Ta'lim yo'nalishi:	5230900	- Buxgalteriya hisobi va audit (tarmoqlar bo'yicha)

Qarshi-2022 y

Fanning sillabusi Oliy va o'rta maxsus ta'lim vazirligining 2020 yil 14 avgustdagi №BD-5230100 sonli ro'yxatga olingan o'quv dasturga muvofiq ishlab chiqildi.

Tuzuvchilar: **Xolmurodov O.N** *“Buxgalteriya hisobi va audit” kafedrasida katta o'qituvchisi*

Taqrizchilar:

Yakubova Sh. *QarDU “Turizm va marketing” kafedrasida mudiri, dotsent, iqtisodiyot fanlari nomzodi*

Egamberdiyeva S. *“Buxgalteriya hisobi va audit” kafedrasida dotsenti, iqtisodiyot fanlari nomzodi*

Fanning sillabusi Qarshi muhandislik-iqtisodiyot instituti “Buxgalteriya hisobi va audit” kafedrasining 2022 yil “ 24 ” avgustdagi 1 -sonli yig'ilishida hamda “Iqtisodiyot” fakulteti Uslubiy Komissiyasining va 2022 yil “ 24 ” avgustdagi 1 -sonli yig'ilishida muhokamadan qilib tasdiqlangan.

Institut Uslubiy Kengashining 2022 yil “28 ” avgustdagi 1 -sonli yig'ilish qarori bilan o'quv jarayonida foydalanishga tavsiya etilgan.

O'quv-uslubiy boshqarma boshlig'i **Sh.Turdiyev**

“Iqtisodiyot” fakulteti Uslubiy komissiya raisi **A.Qurbonov**

Kafedra mudiri **A.Alikulov**

“Iqtisodiy tahlil” fani sillabusi

Fan (modul) kodi ECA3208	O'quv yili 2022-2023	Semestr V-VI	ECTS krediti 8
Fan (modul) turi Majburiy	Ta'lim tili o'zbek		Haftalik dars soati 4
Fanning nomi	Auditoriya mashg'ulotlari (soat)	Mustaqil ta'lim (soat)	Jami yuklama (soat)

Iqtisodiy tahlil	120	120	240
I-semestr	60	60	120
II-semestr	60	60	120

O'qituvchilar haqida ma'lumot

Kafedra nomi	Buxgalteriya hisobi va audit		
O'qituvchi	F.I.Sh.	Telefon raqami	e-mail
Ma'ruzachi I-semestr	Xolmurodov Otabek Normamatovich	90-722-43-51	otabekxolmurodov23@gmail.com
II-semestr	Xolmurodov Otabek Normamatovich	90-722-43-51	otabekxolmurodov23@gmail.com
Amaliy mashg'ulot I-semestr	Xolmurodov Otabek Normamatovich	90-722-43-51	otabekxolmurodov23@gmail.com
II-semestr	Xolmurodov Otabek Normamatovich	90-722-43-51	otabekxolmurodov23@gmail.com
Laboratoriya mashg'uloti	-		

I. Fanning mazmuni

Fanni o'qitishdan maqsad - boshqaruv, moliyaviy va investitsion qarorlar qabul qilish uchun xo'jalik yurituvchi subyektlarning moddiy, moliyaviy va mehnat resurslaridan foydalanish holatini, ishlab chiqarish faoliyati samaradorligini, moliyaviy holatini hamda ularning o'zgarishlarini, o'zgarishlarga ta'sir qilgan omillarni aniqlash, hisob-kitob qilish, baholash yo'llarini o'rgatishdan iborat.

Fanning vazifasi - talabalarda xo'jalik yurituvchi subyektlarning moddiy, moliyaviy va mehnat resurslaridan foydalanish holatiga, ularning ishlab chiqarish, tijorat va moliya faoliyati samaradorligiga, subyektlarning iqtisodiy va moliyaviy salohiyatiga, ularning boshqaruv samaradorligiga obyektiv baho berish, faoliyatning kuchli jihatlari va zaif tomonlarini aniqlash asosida aktivlarning bugungi va kelajakdagi qiymatini oshirishda aniq boshqaruv qarorlarini tayyorlash yuzasidan zamonaviy bilim, malaka va ko'nikmalarni shakllantirishdan iborat.

II. Fan o'qitilishining natijalari (shakllanadigan kompetensiyalar)

"Iqtisodiy tahlil" fanini o'zlashtirish jarayonida talaba:

- xo'jalik yurituvchi subyektlar, ularning xo'jalik-moliya-tijorat faoliyati uzluksizligi;
- iqtisodiy hodisa va jarayonlar, ularning samarasi, natijasi haqidagi, aktivlarning doiraviy aylanuvchanligini ta'minlashda axborotlar oqimini shakllantirish;
- axborotlarni qayta ishlash va tahliliy xulosalarni shakllantirish;
- iqtisodiy tahlilning zaruriy va muhim jihatlari haqida tasavvurga ega bo'lishi;
- xo'jalik yurituvchi subyektlar faoliyatini tahlil qilishning asosiy (tamoyillarini; iqtisodiy

tahlilning oddiy-an'anaviy hamda iqtisodiy-matematik usullarini xo'jalik subyektlarida tahlil ishlarini tashkil qilishni;

- tahlil uchun kerakli manbalarni to'plash va ulardan foydalana olishni bilishi va ulardan foydalana olishi;

- xo'jalik yurituvchi subyektlarda tahlil ishlarini tashkil etish;

- iqtisodiy tahlil uchun zarur axborotni yig'ish;

- xo'jalik subyektlarida mahsulot (ish, xizmatlar) ishlab chiqarish hajmini rejalashtirish va unga baho berish;

- mahsulot (ish, xizmatlar) sotish hajmlarini tahlil qilish;

- moddiy, mehnat va moliyaviy resurslar bilan ta'minlanganlik va (ulardan samarali foydalanish holatiga baho berish;

- mahsulot (ish, xizmatlar) ishlab chiqarish xarajatlari va davr xarajatlarini tahlil qilish;

- subyektlar moliyaviy va iqtisodiy holatiga anik baho berish;

- moliyaviy natijalar va ularga ta'sir etuvchi omillarni hisoblash va tahlil qilish;

- xo'jalik yurituvchi subyektlar iqtisodiy holatini tahlil qilish asosida moliyaviy, boshqaruv va investitsion qarorlar qabul qilish uchun zarur xulosalar ishlab chiqish ko'nikmalariga ega bo'lishi kerak

III. Ta'lim texnologiyalari va metodlari:

- ma'ruzalar;
- interfaol keys-stadilar;
- seminarlar (mantiqiy fikrlash, tezkor savol-javoblar);
- guruhlarda ishlash;
- taqdimotlar qilish;
- individual loyixalar;
- jamoa bo'lib ishlash va himoya qilish uchun loyixalar.

IV. Fan tarkibi. (Ma'ruza mashg'ulotlari)

№	Mavzular	Qisqacha mazmuni	Soat
	1- modul. Iqtisodiy tahlil nazariyasi va boshqaruv tahlili		
1	Iqtisodiy tahlilning predmeti, asosiy vazifalari va tamoyillari	Tahlil - iqtisodiy tafakkurni rivojlantirish usuli sifatida. Tahlil (analiz) va sintez xodisa va jarayonlarni batafsil o'rganishning asosiy yo'li ekanligi. Iqtisodiy tahlilning fan sifatida shakllanishi. Xo'jalik yurituvchi subyektlarni samarali boshqarishda tahlilning roli. Iqtisodiy tahlil fanining predmeti. Iqtisodiy tahlilning mazmuni. Iqtisodiy tahlilning obyekti. Iqtisodiy tahlil subyektlari. Subyektning ijtimoiy-iqtisodiy jarayonlari. Xo'jalik subyekti iqtisodiy salohiyatini o'stirishda hamda mustahkamlashda iqtisodiy tahlilning ahamiyati. Ijtimoiy-iqtisodiy samaradorlik. Moliyaviy holat. Ichki va tashqi omillar. Ko'rsatkichlar tizimi. Iqtisodiy tahlilning maqsadi hamda vazifalari. Iqtisodiy tahlilning asosiy tamoyillari. Fanlar tizimida "Iqtisodiy tahlil"ning o'rni.	2

2	Iqtisodiy tahlilning metodi va usullari	Iqtisodiy tahlil fanining metodi va uning o'ziga xos xususiyatlari. Iqtisodiy tahlilda omillar tizimi xamda modellar, iqtisodiy modellarning turlari. Iqtisodiy tahlilda omillar aloqadorligi. Iqtisodiy tizimda aloqadorlik turlari. Stoxastik va determinantlashgan modellar. Iqtisodiy tahlilning oddiy-an'anaviy usullari. Taqqoslash, o'rtacha va nisbiy ko'rsatkichlarni hisoblash, guruhlashtirish, balansli bog'lanish, zanjirli bog'lanish, mutloq va nisbiy farqlar, indeks usullarining tahlilda qo'llanilishi. Iqtisodiy tahlilda iqtisodiy-matematik usullarni qo'llashning zaruriyati. Iqtisodiy jarayonlar va ularning natijalariga ta'sir etuvchi omillarni baholashda integral va logarifm usullaridan foydalanish.	2
3	Iqtisodiy tahlilning metodi va usullari	Iqtisodiy tahlilda korrelyatsion va regression tahlil usullari. Qaror qabul qilish nazariyasi usullari. Iqtisodiy masalalarning maqbul yechimini aniqlashda matematik dasturlash, o'yin nazariyasi va nazariy xizmat ko'rsatish usullarining qo'llanilishi. Sezgirlik tahlili. Evrestik tahlil. Moliyaviy hisoblash usullari. Pulning vaqtincha qiymati. Pul qiymatini o'stirish va diskontlash operatsiyalari. Foiz stavkalari va ularni hisoblash usullari. Tahlil usullarini takomillashtirish masalalari.	2
4	Iqtisodiy tahlilning turlari	Iqtisodiy tahlilning turlari. Iqtisodiy tahlilning turlar buyicha tasniflanishi va uning mezonlari. Iqtisodiy tahlilni mazmuniga, davriga, obykti va subyektlariga, tarmoklar buyicha, kengaytirilgan ishlab chiqarish bosqichlari bo'yicha kompyuterlashtirish darajasi bo'yicha, ijtimoiy- iqtisodiy jarayonlarni o'rganish bo'yicha, o'rganilayotgan obyektini qamrab olish darajasiga ko'ra turlari va ularning tavsifi. Tashqi va ichki tahlil. Moliyaviy va boshkaruv tahlili. Tezkor (operativ), joriy (retrospektiv) va istiqbolli (perspektiv) tahlil. Ijtimoiy-iqtisodiy, texnik-iqtisodiy, ekologik-iqtisodiy tahlil. Marketing tahlili, investitsion tahlil, funksional-qiymatli tahlil, logistik tahlil, taqqoslama, omilli, ekspress, fundamental, marjinal tahlil turlari. Kompleks, tanlanma, tematik tahlil.	2
5	Tahlil ishlarini tashkil qilish va manbalar bilan ta'minlash	Xo'jalik yurituvchi subyektlarda tahlil ishlarini tashkil qilish. Tahlilni o'tkazish bosqichlari. Tahlil natijalarini umumlashtirish va rasmiylashtirish. Tahlil natijasida aniqlangan imkoniyatlar va ilg'or g'oyalarni amaliyotga tadbiq etish. Tahlil uchun kerakli axborot tizimi va uning turlari. Iqtisodiy, huquqiy, texnik, ekologik va boshqa manbalar to'g'risida tushunchalar. Iqtisodiy manbalarning turlari va ularni tashkil qilishning asosiy tamoyillari (prinsiplari): haqqoniylik, umumiy bog'liqlik, tezkorlik, tejamkorlik va keraklilik tamoyillariga amal qilishlik. Tahlilning (axborot manbasiga qo'yiladigan talablar. Iqtisodiy tahlilning axborot manbasini ishonchliligini aniqlash. Iqtisodiy tahlilda axborot texnologiyalarining qo'llanilishi.	2

6	Xo'jalik yurituvchi subyektlarning marketing faoliyatida tahlil	Marketing tizimida iqtisodiy tahlilning maqsadi, vazifasi va uning axborot manbalari. Marketing tahlili obyektlari. Marketing tahlili usullari. Xo'jalik yurituvchi subyektlar mahsuloti hamda xizmatiga bo'lgan talab va taklifni o'rganishning ahamiyati. Tovarning bozordagi holatini baholash hamda talab elastikligi. Talab va taklifni ifodalovchi ko'rsatkichlar tizimi. Xo'jalik yurituvchi subyektlar mahsuloti va xizmatiga bo'lgan talabga ta'sir etuvchi omillarning tahlili. Korxonalar tovar va baho siyosatining tahlili. Raqobat darajasi ko'rsatkichlari va ularni aniqlovchi omillar. Korxonalar mahsulotining raqobatbardoshligi tahlili.	2
7	Xo'jalik yurituvchi subyektlarning mahsulot (ish, xizmatlar) ishlab chiqarish va sotish hajmini tahlili	Mahsulot (ish va xizmatlar) ishlab chiqarish va sotish hajmini tahlil qilishning mazmuni, vazifalari va manbalari. Mahsulot hajmini ifodalovchi ko'rsatkichlar tizimi. Mahsulot ishlab chiqarish (ish bajarish, xizmat ko'rsatish)ning tashkiliy-texnik darajasining tahlili. Mahsulot ishlab chiqarish va sotish hajmi dinamikasini tahlili. Ishlab chiqarishni diversifikatsiyalashning ahamiyati. Mahsulotlar tarkibidagi strukturaviy o'zgarishlar tahlili.	2
8	Xo'jalik yurituvchi subyektlarning mahsulot (ish, xizmatlar) ishlab chiqarish va sotish hajmini tahlili	Mahsulot nomenklaturasi va assortimenti tahlili. Mahsulot ishlab chiqarish maromiyligi tahlili. Mahsulot (ish, xizmat) kritik hajmi hamda ishlab chiqarish leveridji tahlili. Mahsulotlarni sotish bo'yicha shartnoma majburiyatlarining bajarilishini tahlili. Mahsulot sifatining tahlili. Mahsulot ishlab chiqarish hamda sotish hajmiga ta'sir etuvchi omillar tahlili. Mahsulot ishlab chiqarish va sotish hajmini oshirish bo'yicha mavjud imkoniyatlarni aniqlash.	2
9	Asosiy vositalar holati va ulardan samarali foydalanish tahlili	Xo'jalik yurituvchi subyektlarning asosiy vositalar bilan ta'minlanganligini o'rganishning ahamiyati, mazmuni va tahlilning vazifalari. Tahlilning aborot manbalari. Asosiy vositalarning tarkibi. Tuzilishi va dinamikasini tahlili. Aktiv va passiv asosiy vositalar tahlili. Asosiy vositalarning texnik holati va harakat ko'rsatkichlarini tahlili. Asosiy vositalarni texnik yangilashning ahamiyati.	2
10	Asosiy vositalar holati va ulardan samarali foydalanish tahlili	Asosiy vositalar bilan ta'minlanganlik va qurollanganlikni tahlili. Asosiy vositalardan samarali foydalanishni ifodalovchi ko'rsatkichlar tizimi. Fond qaytimi va fond sig'iminining tahlili. Xo'jalik yurituvchi subyektlarda ishlab chiqarish quvvatlaridan foydalanish darajasining tahlili. Mashina va jihozlardan vaqt va quvvat bo'yicha foydalanishning tahlili. Asosiy vositalardan foydalanish samaradorligini oshirish imkoniyatlarini aniqlash.	2

11	Moddiy resurslar bilan ta'minlanganlik va ulardan foydalanish tahlili	Xo'jalik yurituvchi subyektlarning moddiy resurslar bilan ta'minlanganligini tahlil etishning ahamiyati, vazifalari va axborot manbalari. Moddiy resurslar bilan ta'minlanganlik va ulardan foydalanish samaradorligini xarakterlovchi ko'rsatkichlar tizimi. Xo'jalik yurituvchi subyektlarning moddiy resurslar bilan ta'minlanishi hamda zahira holatining tahlili. Material qaytimi va material sig'iminining tahlili. Moddiy resurslardan foydalanish samaradorligi va ularni ishlab chiqarish hajmiga ta'sirini tahlili. Iqtisodiyotni modernizatsiya qilish sharoitida materiallardan samarali foydalanishning mahsulot tannarxini pasaytirishdagi ahamiyati.	2
12	Mehnat resurslari bilan ta'minlanganlik va mehnat unumdorligi tahlili	Xo'jalik yurituvchi subyektlarning mehnat resurslari bilan ta'minlanganligini tahlil qilishning ahamiyati, vazifalari va axborot (manbalari. Mehnat resurslari tarkibi va ularning dinamikasini tahlili. Xodimlar harakatining tahlili. Xodimlar qo'nimsizligi tahlili. Ish vaqtidan samarali foydalanish va uning o'zgarishiga ta'sir etuvchi omillar tahlili. Mehnat unumdorligi dinamikasini tahlili. Mehnat unumdorligiga ta'sir etuvchi omillar tahlili. Raqobatdosh iqtisodiyot sharoitida mehnat unumdorligini oshirishning mahsulot tannarxini pasaytirishdagi o'rni. Mehnat sig'iminining tahlili. Mahsulot xajmiga mehnat omillari ta'sirining tahlili.	2
13	Mahsulot ishlab chiqarish va davr xarajatlari tahlili	Xo'jalik yurituvchi subyektlarning ishlab chiqarish va davr xarajatlarini tahlil qilishning ahamiyati, vazifalari va axborot manbalari. Raqobatdosh iqtisodiyot sharoitida mahsulot tannarxini pasaytirishning ahamiyati. Xarajatlarni turkumlash: ishlab chiqarish va noishlab chiqarish xarajatlari, "o'zgaruvchan" va "o'zgarmas" xarajatlar tahlili. Ishlab chiqarish xarajatlarining tarkibi va dinamikasining tahlili. Ishlab chiqarish xarajatlarining iqtisodiy elementlari va kalkulyatsiya moddalari bo'yicha tahlili.	2
14	Mahsulot ishlab chiqarish va davr xarajatlari tahlili	Mahsulot tannarxining tahlili. Mahsulot tannarxiga ta'sir etuvchi omillar tahlili. Moddiy xarajatlar va ularning o'zgarishiga ta'sir etuvchi omillar tahlili. Mehnat haqi xarajatlari va ularning o'zgarishiga ta'sir etuvchi omillar tahlili. Xarajatlar samaradorligi tahlili. Davr xarajatlari tarkibi va dinamikasining tahlili. Davr xarajatlarini pasaytirish imkoniyatlarini aniqlash.	2
15	Moliyaviy va operatsion boshqaruv tizimida marjinal tahlil	Marjinal tahlilning mazmuni va ahamiyati. Qoplash marjasi tahlili. Mahsulot sotishdan foydaning marjinal tahlili metodikasi. Rentabellik ko'rsatkichlari marjinal tahlili metodikasi. Korxonada mahsulot sotishining zararsizlik hajmi hamda xavfsizlik zonasi tahlili. Mahsulot sotishning zararsizlik hajmi hamda xavfsizlik zonasi o'zgarishiga omillar ta'siri tahlili. Mahsulot sotish bahosining kritik darajasi hamda mahsulot birligiga doimiy va o'zgaruvchan xarajatlarning chegaraviy miqdorlarini aniqlash. Ishlab chiqarish quvvatlarini oshirish bo'yicha qarorlarni asoslash. Kritik darajadan past bahoda qo'shimcha buyurtmalar qabul qilish bo'yicha qarorlarni tahliliy baholash..	2
2-modul. Moliyaviy tahlil			

16	Buxgalteriya balansi tahlili	<p>Buxgalteriya balansi tahlili mazmuni va vazifalari. Buxgalteriya balansi va uning tarkibiy tuzilishi: aktivlar, kapital va majburiyatlar. Balans moddalari va uning boshqa moliyaviy hisobotlar ma'lumotlariga mosligi. Korxonalar moliyaviy holati tahlili usullari. Balansni o'qish. Buxgalteriya balansining gorizontal (davriy) tahlili. Buxgalteriya balansining vertikal (tarkibiy) tahlili.</p> <p>Korxonalar iqtisodiy salohiyati: tarkibi, ko'rsatkichlar tizimi va samaradorligini tahlili. Korxonalar moliyaviy salohiyati: tarkibi, ko'rsatkichlar tizimi va samaradorligini tahlili. Buxgalteriya balansi moddalarining likvidlilik bo'yicha turkumlanishi. Buxgalteriya balansining likvidliliigi va korxonalar to'lov layoqatining tahlili.</p>	2
17	Moliyaviy barqarorlik tahlili	<p>Moliyaviy barqarorlik tahlilining mazmuni, maqsadi va vazifalari. Korxonalar iqtisodiy resurslari, uning moliyaviy tuzilmasi, likvidliliigi, to'lovga qobiliyatini moliyaviy ahvol va barqarorlikka ta'siri. Moliyaviy barqarorlik va uning tiplari: mutlaq va meyoriy barqarorlik, nobarqaror va inqirozli holatlar. Korxonalar o'z oborot mablag'lari bilan ta'minlanganligi tahlili. Moliyaviy barqarorlikni dinamik tahlili.</p>	2
18	Moliyaviy barqarorlik tahlili	<p>Korxonalar moliyaviy barqarorligi bilan bog'liq koeffitsiyentlari (moliyaviy mustaqillik (avtonomiya), moliyaviy qaramlik, o'z va qarz mablag'larining nisbati, o'z mablag'lari bilan ta'minlanganlik, o'z aylanma mablag'larining to'planish koeffitsiyenti kabi) va ularning tahlili.</p> <p>Korxonalar moliyaviy barqarorligini mustaxkamlash bo'yicha ichki imkoniyatlarni aniqlash va yo'lga qo'yish chora tadbirlarini belgilash.</p>	2
19	Kreditga layoqatlilik tahlili	<p>Kreditga layoqatlilik tahlilining mazmuni, maqsadi va vazifalari. Kreditga layoqatlilikning tavsifi. Kreditga layoqatlilikni baholash va tahlil qilishning asosiy usullari: ekspert baholash tizimi va balli (skoring) baholash tizimi. Kreditga layoqatlilikni baholashda tijorat banklarining kredit siyosatining o'ziga xos jihatlari.</p> <p>Korxonalar ishonchligini baholash. Raqobatdosh mahsulotlar ishlab chiqarish qobiliyatini tahlili. Daromad tahlili. Kredit resurslari maqsadliliigini tahlili. Kreditga layoqatlilikni moliyaviy koeffitsiyentlarda baholash. Kreditni ta'minlanganligini tahlili. Kredit to'lovlari yuzasidan pul oqimlarining kelajakdagi kutilishlarini baholash. Risklar tahlili. Kreditga layoqatlilikni baholashda nazoratning davomiyligi.</p>	2

20	Moliyaviy natijalar va rentabellik tahlili	Moliyaviy natijalarni tahlil qilishning ahamiyati, mazmuni va vazifalari. Tahlilning axborot manbalari. Umumiy moliyaviy natijalar, ularning tarkibi va tuzilishini tahlili. Mahsulot sotishdan ko'rilgan yalpi moliyaviy natija va unga ta'sir etuvchi omillarning tahlili. Asosiy faoliyatning moliyaviy natijalari tahlili. Moliyaviy faoliyatning daromadlari va xarajatlari tahlili. Umumxo'jalik faoliyatining moliyaviy natijalari tahlili. Soliq to'langunga qadar foyda tahlili. Budgetga to'lovlar va ajratmalarning tahlili. Sof foyda va unga ta'sir etuvchi omillar tahlili. Rentabellik ko'rsatkichlari va ularga ta'sir etuvchi omillar tahlili. Foyda va rentabellikni oshirish imkoniyatlarini aniqlash.	2
21	Debitorlik va kreditorlik qarzlari tahlili	Xo'jalik yurituvchi subyektlarning debitorlik va kreditorlik qarzlari tahlilining ahamiyati, vazifalari va axborot manbalari. Debitorlik va kreditorlik qarzlarning xo'jalik yurituvchi subyektlar moliyaviy holatiga ta'siri. Debitorlik va kreditorlik qarzlarning umumiy hajmini tahlili. Debitorlik va kreditorlik qarzlarning tarkibi, tuzilishi va dinamikasini tahlili. Debitorlik va kreditorlik qarzlarning muddatlari bo'yicha tahlili. Debitorlik va kreditorlik qarzlarning aylanuvchanligini tahlili. Qarzlarni kamaytirish imkoniyatlarini aniqlash	2
22	Pul oqimlari tahlili	Xo'jalik yurituvchi subyektlarning pul mablag'lari bilan ta'minlanganligi va ularning oqimlarini o'rganishning ahamiyati, mazmuni va vazifalari. Tahlilning asosiy axborot manbalari. Xo'jalik subyektining umumiy pul mablag'lari oqimining tahlili. Xo'jalik faoliyatidagi pul mablag'lari harakatini tahlili. Moliyaviy faoliyatdan pul oqimining tahlili. Investitsion faoliyatdagi pul oqimlari tahlili. Pul oqimlarini bashoratlash. Valyuta mablaglari harakatini tahlili. Pul mablag'lari harakatini tezlashtirish imkoniyatlarini aniqlash.	2
23	Xo'jalik yurituvchi subyektlar xususiy kapitali tahlili	Xo'jalik yurituvchi subyektlarning xususiy kapitalini tahlil etishning mazmuni, vazifalari va manbalari. Xususiy kapitalning xo'jalik yurituvchi subyektlar moliyaviy barqarorligini ta'minlashdagi o'rni. Xususiy kapitalni xarakterlovchi ko'rsatkichlar tasnifi. Xususiy kapitalning tarkibi va dinamikasining tahlili. Ustav, qo'shilgan va zahira kapitallarining o'zgarishi tahlili. Taqsimlanmagan foyda (qoplanmagan zarar)ni tahlili. Xususiy kapital bilan bog'liq bo'lgan moliyaviy koeffitsiyentlar tahlili. Moliyaviy leveridj tahlili.	2
24	Korxonalar iqtisodiy nochorligi (bankrotligi)ni baholash va tahlil qilish	Iqtisodiy nochorlik (bankrotlik)ni baholashning obyektiv zarurligi, uni tahlil qilish maqsadi va vazifalari. Bankrotlik instituti va uning rivojlanish istiqbollari. Iqtisodiy nochorlikni tartibga solishning huquqiy normalari. Iqtisodiy nochorlik tahlilining axborot manbalari. Bankrotlikni aniqlashda qo'llaniladigan ko'rsatkichlar tizimi va ularning qiyosiy tahlili. Iqtisodiy nochorlikni baholashning milliy va xalqaro tajribalari. Iqtisodiy nochorlik xavf-xatarlarini aniqlashda moliyaviy holat tahlili. Bankrotlikni aniqlashning turli modellari. Korxonani moliyaviy sog'lomlashtirishga qaratilgan chora-tadbirlarni ishlab chiqish va ularni amalga oshirish bo'yicha	2

		boshqaruv qarorlarini qabul qilish.	
25	Korxonalar moliyaviy holatini reyting baholash va tahlil qilish	Xo'jalik yurituvchi subyektlarning moliyaviy holatini reyting baholashning zaruriyati. Tahlil maksadi, mazmuni va vazifalari. Korxonalar faoliyati reytingining turlari, mohiyati va baholash usullari. Korxonalar moliyaviy xolatini reyting baholashda qo'llaniladigan ko'rsatkichlar tizimi va ularni aniqlash usullari. Korxonalar moliyaviy holatini va samaradorligini ifodalovchi (kompleks ko'rsatkichlar bo'yicha reytingini aniqlash va ularning qiyosiy tahlili). Moliyaviy holatni reyting baholash bo'yicha xalkaro tajribalar va ulardan mamlakatimiz tahlil amaliyotida foydalanish imkoniyatlari.	2
26	Moliyaviy hisobot elementlarini bashoratlash	Moliyaviy hisobot elementlarini bashoratlash va unda qo'llaniladigan turli modellar va usullarning tavsifi. Aktivlar, kapital va majburiyatlarni bashoratlash. Daromadlar va xarajatlarni bashoratlash: sotish hajmi, mahsulot tannarxi, operatsion daromad va xarajatlar, foyda hajmi va rentabellik darajalarini bashoratlash. Pul mabalag'lari naqdligini bashoratlash. Bankrotlikni bashoratlash. Bashorat ko'rsatkichlariga ichki va tashqi omillar ta'siri. Bashorat ko'rsatkichlarining ehtimolligi va ishonchliligini baholash. Bashoratlashdagi kamchiliklar.	2
27	Xo'jalik yurituvchi subyektlarning qimmatli qog'ozlar bozoridagi faoliyati tahlili	Qimmatli qog'ozlar bozorida xo'jalik subyektlari faoliyatining asosiy maqsadi va vazifalari. Xo'jalik yurituvchi subyektlar qimmatli qog'ozlari tavsifi. Xo'jalik yurituvchi subyektlar qimmatli qog'ozlari tarkibining tahlili. Dividend siyosatida moliyaviy tahlilning roli. Emitentlarning reyting tahlili metodikasi.	2
28	Xo'jalik yurituvchi subyektning investitsion faoliyatini tahlili	Investitsiya faoliyati, uning turlari va asosiy yo'nalishlari Investitsiya resurslarini shakllantirish siyosatini ishlab chiqish. Investitsiyani baholash usullari. Ishlab chiqarish investitsiyasining tahlili. Moliyaviy investitsiyalar tahlili. Investitsion faoliyat hajmi tahlili. Real investitsiyalar samaradorligi tahlili. Investitsion loyihalar samaradorlik (ko'rsatkichlarining sezgirlik tahlili. Moliyaviy qo'yilmalar samaradorligi tahlili. Innovatsiyalar va boshqa investitsion loyihalarning moliyalashtirish manbalari tahlili. Lizing muomalalari samaradorligi tahlili.	2
29	Xo'jalik yurituvchi subyektning tashqi iqtisodiy faoliyati tahlili	Tashqi iqtisodiy faoliyatni yo'lga qo'yishning iqtisodiy va huquqiy negizlari va uni O'zbekiston Respublikasida rivojlantirish istiqbollari. Xo'jalik yurituvchi subyektlarning tashqi iqtisodiy faoliyatini tahlil etishning mazmuni va mohiyati.	2

30	Xo'jalik yurituvchi subyektning tashki iqtisodiy faoliyati tahlili	Eksport operatsiyalarining tahlili. Import operatsiyalarining tahlili. Eksport-import operatsiyalaridan olingan daromad va xarajatlar tahlili. Eksport-import operatsiyalari bo'yicha valyuta kurslari o'zgarishidan natijalar tahlili. Eksport-import operatsiyalari bo'yicha pul oqimlari tahlili.	2
		Jami:	30 soat

**Amaliy mashg'ulotlar bo'yicha ko'rsatma va tavsiyalar
(fan bo'yicha laboratoriya ishlari va kurs ishlari mo'ljallanmagan)**

№	Mavzular	Soati
1-modul. Iqtisodiy tahlil nazariyasi va boshqaruv tahlili		
1	Iqtisodiy tahlilning predmeti, asosiy vazifalari va tamoyillari	2
2	Iqtisodiy tahlilning metodi va usullari	4
3	Iqtisodiy tahlilning turlari	2
4	Tahlil ishlarini tashkil qilish va manbalar bilan ta'minlash	2
5	Xo'jalik yurituvchi subyektlarning marketing faoliyatida tahlil	2
6	Xo'jalik yurituvchi subyektlarning mahsulot (ish, xizmatlar) ishlab chiqarish va sotish hajmini tahlili	4
7	Asosiy vositalar holati va ulardan samarali foydalanish tahlili	4
8	Moddiy resurslar bilan ta'minlanganlik va ulardan foydalanish tahlili	2
9	Mehnat resurslari bilan ta'minlanganlik va mehnat unumdorligi tahlili	2
10	Mahsulot ishlab chiqarish va davr xarajatlari tahlili	4
11	Moliyaviy va operatsion boshqaruv tizimida marjinal tahlil	2
	I-semestr	30soat
2-modul. Moliyaviy tahlil		
12	Buxgalteriya balansi tahlili	2
13	Moliyaviy barkarorlik tahlili	4
14	Kreditga layoqatlilik tahlili	2
15	Moliyaviy natijalar va rentabellik tahlili	2
16	Debitorlik va kreditorlik karzlari tahlili	2
17	Pul oqimlari tahlili	2
18	Xo'jalik yurituvchi subyektlar xususiy kapitali tahlili	2
19	Korxonalar iqtisodiy nochorligi (bankrotligi)ni baholash va tahlil qilish	2
20	Korxonalar moliyaviy holatini reyting baholash va tahlil qilish	2
21	Moliyaviy hisobot elementlarini bashoratlash	2
22	Xo'jalik yurituvchi subyektlarning qimmatli qog'ozlar bozoridagi faoliyati tahlili	2
23	Xo'jalik yurituvchi subyektning investitsion faoliyatini tahlili	2
24	Xo'jalik yurituvchi subyektning tashqi iqtisodiy faoliyati tahlili	4
	II-semestr	30soat

Amaliy mashg'ulotlar multimedia qurilmalari bilan jihozlangan auditoriyada bir akademik guruhga bir professor-o'qituvchi tomonidan o'tkaziladi. Mashg'ulotlarda faol va interaktiv usullar yordamida o'tildi, mos ravishda munosib pedagogik va axborot texnologiyalardan foydalaniladi.

V. Mustaqil ta'lim va mustaqil ishlar

Mustaqil ta'lim uchun tavsiya etiladigan mavzular:

1. Turli mulkchilik shaklidagi xo'jalik yurituvchi subyektlarda boshqaruv qarorlari qabul qilishda tahlilning ahamiyati.
2. Iqtisodiy tahlilning fan sifatida shakllanishi.
3. Xo'jalik yurituvchi subyektlar iqtisodiy salohiyatini o'stirishda hamda mustahkamlashda iqtisodiy tahlilning o'rni.
4. Iqtisodiy tahlilning asosiy tamoyillari.
5. Fanlar tizimida "Iqtisodiy tahlil"ning o'rni.
6. Iqtisodiy tahlil fani metodining o'ziga xos xususiyatlari.
7. Iqtisodiy tahlilda omillar tizimi hamda modellar, iqtisodiy modellarning turlari.
8. Iqtisodiy tahlilda stoxastik va determinantlashgan modellarning qo'llanilishi.
9. Taqqoslash usuli va uni tahlilda qo'llanilishi.
10. O'rtacha va nisbiy ko'rsatkichlarni hisoblash usuli hamda uni tahlilda qo'llanilishi.
11. Guruhlashtirish usuli va uni tahlilda qo'llanilishi.
12. Iqtisodiy tahlilda iqtisodiy-matematik usullarni qo'llashning zaruriyati.
13. Integral usuli va uni tahlilda qo'llanilishi.
14. Korrelyatsion va regression tahlil usullari.
15. Iqtisodiy masalalarning maqbul yechimini aniqlashda matematik. Dasturlash, o'yin nazariyasi va nazariy xizmat ko'rsatish usullarining qo'llanilishi.
16. Evrestik tahlil.
17. Foiz stavkalari va ularni hisoblash usullari.
18. Tahlil usullarini takomillashtirish masalalari.
19. Iqtisodiy tahlilni mazmuniga, davriga, obyeksi va subyektlariga ko'ra turlari.
20. Kompyuterlashtirish darajasi bo'yicha, ijtimoiy-iqtisodiy jarayonlarni o'rganish bo'yicha, o'rganilayotgan obyektini qamrab olish darajasiga ko'ra tahlil turlari va ularning tavsifi.
21. Moliyaviy va boshqaruv tahlili.
22. Tezkor (operativ), joriy (retrospektiv) va istiqbolli (perspektiv) tahlil.
23. Marketing tahlili.
24. Investitsion tahlil.
25. Funktsional-qiymatli tahlil.
26. Takkoslama, omilli, ekspress, fundamental, marjinal tahlil turlari.
27. Ijtimoiy-iqtisodiy, texnik-iqtisodiy, ekologik-iqtisodiy tahlil.
28. Xo'jalik yurituvchi subyektlarda tahlil ishlarini tashkil qilish.
29. Tahlil uchun kerakli manbalar tizimi va uning turlari.
30. Marketing tahlili usullari.
31. Tovarning bozordagi holatini baholash hamda talab elastikligi.
32. Korxonalar tovar va baho siyosatining tahlili.
33. Xo'jalik yurituvchi subyektlar mahsuloti hamda xizmatiga bo'lgan talab va taklifni o'rganishning ahamiyati va tahlilning vazifalari.
34. Raqobat darajasi ko'rsatkichlari va ularni aniqlovchi omillar.
35. Mahsulot ishlab chiqarish va sotish hajmi dinamikasini tahlili.
36. Mahsulotlar tarkibidagi strukturaviy o'zgarishlar tahlili.
37. Mahsulot nomenklaturasi va assortimenti tahlili.
38. Mahsulot ishlab chiqarish maromiyligi tahlili.
39. Mahsulot (ish, xizmat) kritik hajmi hamda ishlab chiqarish Beveridji tahlili.
40. Mahsulot hajmini oshirish bo'yicha mavjud imkoniyatlarni aniqlash.
41. Mahsulotlarni sotish bo'yicha shartnoma majburiyatlarining bajarilishini tahlili.
42. Sotilgan mahsulot sifatining tahlili.
43. Mahsulotni sotish hajmini oshirish imkoniyatlarini aniqlash hamda amaliyotiga tadbiiq etish.
44. Asosiy vositalarning tarkibi, tuzilishi va dinamikasini tahlili.
45. Aktiv va passiv asosiy vositalar tahlili.
46. Asosiy vositalarning texnik holati va harakat ko'rsatkichlarini tahlili.

47. Asosiy vositalar bilan ta'minlanganlik va qurollanganlikni tahlili.
48. Asosiy vositalardan samarali foydalanishni ifodalovchi ko'rsatkichlar tizimi.
49. Xo'jalik yurituvchi subyektlarda ishlab chiqarish quvvatlaridan foydalanish darajasining tahlili.
50. Mashina va jihozlardan vaqt va quvvat bo'yicha foydalanishning tahlili.
51. Moddiy resurslar bilan ta'minlanganlik va ulardan foydalanish samaradorligini xarakterlovchi ko'rsatkichlar tahlili.
52. Moddiy resurslardan foydalanish samaradorligi va ularni ishlab chiqarish hajmiga ta'sirini tahlili.
53. Mehnat resurslari tarkibi va ularning dinamikasini tahlili.
54. Xodimlar xarakatining tahlili.
55. Ish vaqtidan samarali foydalanish va uning o'zgarishiga ta'sir etuvchi omillar tahlili.
56. Sanoat ishlab chiqarish xodimlari mehnat unumdorligiga ta'sir etuvchi omillar va ularni tahlili.
57. Ishchilarning mehnat unumdorligiga ta'sir etuvchi omillarni tahlili.
58. Raqobatdosh iqtisodiyot sharoitida mehnat unumdorligini oshirishning mahsulot tannarxini pasaytirishdagi ahamiyati.
59. Mahsulot hajmiga mehnat omillarining ta'sirini tahlili.
60. Xo'jalik yurituvchi subyektlarning ishlab chiqarish xarajatlarini tahlil etishning ahamiyati, vazifasi va axborot manbalari.
61. Ishlab chiqarish xarajatlarining tarkibi va dinamikasini tahlili.
62. Ishlab chiqarish xarajatlari samaradorligining tahlili.
63. Mehnat haqi xarajatlarini tahlili.
64. Mehnat haqi fondiga ta'sir etuvchi omillar tahlili.
65. Xo'jalik yurituvchi subyektlar faoliyatidagi davr xarajatlarini tahlil qilishning nazariy-uslubiy asoslari.
66. Davr xarajatlarini pasaytirish imkoniyatlarini aniqlash.
67. Mahsulot sotishdan foydaning marjinal tahlili metodikasi.
68. Rentabellik ko'rsatkichlari marjinal tahlili metodikasi.
69. Korxonalar mahsulot sotishining zararsizlik hajmi hamda xavfsizlik zonasi tahlili.
70. Mahsulot sotish bahosining kritik darajasi hamda mahsulot birligiga doimiy va o'zgaruvchan xarajatlarning chegaraviy miqdorlarini aniqlash.
71. Kritik darajadan past bahoda qo'shimcha buyurtmalar qabul qilish bo'yicha qarorlarni tahliliy baholash.
72. Moliyaviy holat tahlili uchun zaruriy axborot manbalari va ular to'g'riligiga qo'yiladigan talablar.
73. Korxonalar moliyaviy xolati tahlili usullari.
74. Korxonalar iqtisodiy salohiyati: tarkibi, ko'rsatkichlar tizimi va samaradorligini tahlili.
75. Korxonalar moliyaviy salohiyati: tarkibi, ko'rsatkichlar tizimi va samaradorligini tahlili.
76. Buxgalteriya balansining likvidiligi va korxonalar to'lov layoqatining tahlili.
77. Xo'jalik yurituvchi subyektlar to'lov qobiliyatini tahlili.
78. Xo'jalik yurituvchi subyektlarning moliyaviy barkarorligini tahlili.
79. Moliyaviy barqarorlikni yaxshilash chora-tadbirlarini aniqlash.
80. Bank mijozining kreditga layoqatlilikini tahlili.
81. Korxonaning moliyaviy holati tahlilining natijalarini umumlashtirish va moliyaviy sog'lomlashtirish yo'llarini belgilash.
82. Korxonalar moliyaviy va iqtisodiy holatiga umumiy baho berish.
83. Kreditga layoqatlilikni baholash va tahlil qilishning asosiy usullari.
84. Kreditga layoqatlilikni baholashda tijorat banklarining kredit siyosatining o'ziga xos jihatlari.
85. Umumiy moliyaviy natijalar, ularning tarkibi va tuzilishini

tahlili.

86. Mahsulot sotishdan ko‘rilgan yalpi moliyaviy natija va unga ta’sir etuvchi omillarning tahlili.
  87. Asosiy ishlab chiqarish faoliyatining moliyaviy natijalarini tahlili.
  88. Asosiy faoliyatning moliyaviy natijalari tahlili.
  89. Foydaning ishlatilishini tahlili.
  90. Rentabellik ko‘rsatkichlari va ularning o‘zgarishiga ta’sir etuvchi omillar tahlili.
  91. Foyda va rentabellikni oshirish imkoniyatlarini aniqlash.
  92. Debitorlik va kreditorlik qarzlarning muddatlari bo‘yicha tahlili.
  93. Debitorlik va kreditorlik qarzlarni kamaytirish imkoniyatlarini aniqlash va ularni amaliyotda qo‘llash yo‘nalishlari.
  94. Debitorlik va kreditorlik qarzlarning aylanuvchanligini tahlili.
  95. Moliyaviy faoliyatdan pul oqimining tahlili.
  96. Investitsion faoliyatdagi pul oqimlari tahlili.
  97. Pul oqimlarini prognozlash.
  98. Valyuta mablag‘lari harakatini tahlili.
  99. Pul mablag‘lari harakatini tezlashtirish imkoniyatlarini aniqlash.
  100. Xususiy kapital bilan bog‘liq bo‘lgan moliyaviy koeffitsiyentlar tahlili.
  101. Xususiy kapitalni ko‘paytirish bo‘yicha mavjud imkoniyatlarni aniqlash.
  102. Moliyaviy leveridj tahlili.
  103. Bankrotlikni aniqlashda qo‘llaniladigan ko‘rsatkichlar tizimi va ularning qiyosiy tahlili.
  104. Iqtisodiy nochorlik xavf-xatarlarini aniqlashda moliyaviy holat tahlili.
  105. Bankrotlikni aniqlashning turli modellari.
  106. Iqtisodiy nochorlik (bankrotlik)ni oldini olish chora-tadbirlari.
  107. Korxonalar faoliyati reytingining turlari, mohiyati va baholash usullari.
  108. Korxonalar moliyaviy holatini reyting baholashda qo‘llaniladigan ko‘rsatkichlar tizimi va ularni aniqlash usullari.
  109. Moliyaviy holatni reyting baholash buyicha xalkaro tajribalar va ulardan mamlakatimiz tahlil amaliyotida foydalanish imkoniyatlari.
  110. Moliyaviy hisobot elementlarini bashoratlash va unda qo‘llaniladigan turli modellar.
  111. Aktivlar, kapital va majburiyatlarni bashoratlash.
  112. Daromadlar va harajatlarni bashoratlash: sotish hajmi, mahsulot tannannarxi, operatsion daromad va xarajatlar, foyda hajmi va rentabellik darajalarini bashoratlash.
  113. Pul mablag‘lari naqdligini bashoratlash.
  114. Bankrotlikni bashoratlash.
  115. Bashorat ko‘rsatkichlarining ehtimolligi va ishonchliligini baholash.
- Mustaqil o‘zlashtiriladigan mavzular bo‘yicha talabalar tomonidan xo‘jalik yurituvchi subyektlar misolida tahlil qiyosiy ma‘lumotlar tayyorlash xulosalar yozish hamda uni taqdimot qilish tavsiya etiladi.

Asosiy adabiyotlar

1. Мельник М.В., Поздеев В.Л. Экономический анализ: Учебник и практикум. Москва: Юрайт, 2020. -261 с.
2. Pardayev M.K. Iqtisodiy tahlil nazariyasi. Darslik. - T.: “Innovatsion rivojlanish nashriyot-matbaa uyi” DUK, 2020. - 588 b.
3. Raximov M.Y., Qalandarova N.N. Moliyaviy tahlil. Darslik. T.: Iqtisod- Moliya, 2019. - 736 b.
4. Xasanov B.A., Raximov M.Y., Muqumov Z.A. va boshqalar. Moliyaviy tahlil. Darslik. - T.: IQTISODIYOT, 2020. - 736 b.
5. Raximov M.Y., Mavlonov N.N., Qalandarova N.N. Iqtisodiy tahlil. O‘quv qo‘llanma. - T.: Iqtisod-Moliya, 2020. - 517 b.

Qo‘shimcha adabiyotlar

6. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2020 yil 24 fevraldagi PK-461 1-sonli “Moliyaviy hisobotning xalkaro standartlariga o‘tish bo‘yicha qo‘shimcha chora-tadbirlar to‘g‘risida” gi Qarori.

7. “O‘zbekiston Respublikasini yanada rivojlantirish bo‘yicha Harakatlar strategiyasi to‘g‘risida”gi O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017 yil 7 fevraldagi PF-4947-sonli Farmoni.

8. Pardayev M.K., Abdukarimov I.T., Pulatov M.E., Usmanova D.K. Finansoviy analiz predpriyatiy. Uchebnoye polsobiye no opite RF i RUz. - T.: “Innovatsion rivojlanish nashriyot-matbaa uyi” DUK, 2020. - 768 bet.

9. Мельник М.В., Поздеев В.И. Теория экономического анализа: Учебник. Москва: Юрайт, 2020. -261 с.

10. Шадрин Г.В. Теория экономического анализа: Учебник и практикум. Москва: Юрайт, 2020. -208 с.

11. Сагдиллаева З.А., Юлдашева У.А., Алимов Б.Б. Финансовый анализ. Учебник -Т.: Иқтисод-Молия, 2019. - 444 с.

Axborot manbaalari

12. www.gov.uz - O‘zbekiston Respublikasi hukumat portal.

13. www.lex.uz - O‘zbekiston Respublikasi Qonun hujjatlari ma’lumotlari milliy bazasi.

14. www.mf.uz - O‘zbekiston Respublikasi Moliya vazirligi rasmiy sayti.

15. www.soliq.uz - O‘zbekiston Respublikasi Davlat Soliq qo‘mitasi rasmiy sayti.

16. www.stat.uz - O‘zbekiston Respublikasi Davlat Statistika qo‘mitasining rasmiy sayti.

«IQTISODIY TAHLIL»

fanidan

TEST SAVOLLARI

“Iqtisodiy tahlil ” fanidan test savollari

№1 Manba: Shoalimov A.X, Ilxomov Sh, Tojiboyeva Sh.A. Iqtisodiy tahlil va audit. Darslik. –T: “Sano-standart”, 2017 Fan bobi-1; Fan bo’limi-1; Qiyinlik darajasi-1;

Iqtisodiy tahlil fanining predmeti nimaga asoslanadi?

korxonani xo’jalik faoliyatiga

xo’jalik mablag’i va uning manbalariga

buxgalteriya hujjatlari va hisobotlariga

majburiyatlarga

№2 Manba: Shoalimov A.X, Ilxomov Sh, Tojiboyeva Sh.A. Iqtisodiy tahlil va audit. Darslik. –T: “Sano-standart”, 2017 Fan bobi-1; Fan bo’limi-1; Qiyinlik darajasi-2;

Iqtisodiy tahlil fanini pirovard maqsadi nima?

foydalanilmagan rezervlarni topish va ulardan to’la-to’kis foydalanish

mahsulot tannarxini hisoblash

mehnat unumdorligini aniqlash

asosiy vositalardan samarali foydalanishga baho berish

№3 Manba: Shoalimov A.X, Ilxomov Sh, Tojiboyeva Sh.A. Iqtisodiy tahlil va audit. Darslik. –T: “Sano-standart”, 2017 Fan bobi-1; Fan bo’limi-1; Qiyinlik darajasi-1;

Iqtisodiy tahlil qanday fan?

amaliy fan

gumanitar fan

iqtisodiyot tarixini o’rgatadi

amaliy fan emas

№4 Manba: Shoalimov A.X, Ilxomov Sh, Tojiboyeva Sh.A. Iqtisodiy tahlil va audit. Darslik. –T: “Sano-standart”, 2017 Fan bobi-1; Fan bo’limi-1; Qiyinlik darajasi-1;

Iqtisodiy tahlilga oid birinchi o’zbekcha asar nechanchi yilda yozilgan

1978 yilda

1980 yilda

1985 yilda

1988 yilda

№5 Manba: Shoalimov A.X, Ilxomov Sh, Tojiboyeva Sh.A. Iqtisodiy tahlil va audit. Darslik. –T: “Sano-standart”, 2017 Fan bobi-1; Fan bo’limi-1; Qiyinlik darajasi-1;

Iqtisodiy tahlil fani qanday fanlar to’plamiga kiradi?

maxsus iqtisodiy

ijtimoiy

umumiqtisodiy

iqtisodiy

№6 Manba: Shoalimov A.X, Ilxomov Sh, Tojiboyeva Sh.A. Iqtisodiy tahlil va audit. Darslik. –T: “Sano-standart”, 2017 Fan bobi-1; Fan bo’limi-1; Qiyinlik darajasi-1;

Iqtisodiy tahlil fani qaysi fanlar bilan chambarchas bog’liq?

buxgalteriya hisobi va audit

buxgalteriya hisobi va statistika

makro va mikrostatistika

iqtisodiy nazariya va moliya

№7 Manba: Shoalimov A.X, Ilxomov Sh, Tojiboyeva Sh.A. Iqtisodiy tahlil va audit. Darslik. –T: “Sano-standart”, 2017 Fan bobi-1; Fan bo’limi-1; Qiyinlik darajasi-2;

Iqtisodiy tahlil fani qaysi fanlarni bazasi asosida paydo bo’lgan?

buxgalteriya hisobi va statistika

iqtisodiyot nazariyasi va buxgalteriya hisobi
menejment va buxgalteriya hisobi
buxgalteriya hisobi va audit

8 Manba: Shoalimov A.X, Ilxomov Sh, Tojiboyeva Sh.A. Iqtisodiy tahlil va audit. Darslik. –T: “Sano-standart”, 2017 Fan bobi-1; Fan bo’limi-1; Qiyinlik darajasi-1;

Iqtisodiy tahlilning sub'yektlarini ayting?
iqtisodchilar, auditorlar, kreditorlar, soliq xizmati xodimlari
yuridik xizmat xodimlari, tibbiy xizmat xodimlari
tibbiy xizmat xodimlari, yuridik xizmat xodimlari
soliq xizmati xodimlari, qorovullik xizmati xodimlari

№9 Manba: Shoalimov A.X, Ilxomov Sh, Tojiboyeva Sh.A. Iqtisodiy tahlil va audit. Darslik. –T: “Sano-standart”, 2017 Fan bobi-1; Fan bo’limi-1; Qiyinlik darajasi-1;

Iqtisodiy tahlilining ob'yekti...
xo'jalik sub'ektlari xo'jalik, moliya va tijorat faoliyati
soliq hisoboti
operativ hisob va hisoboti
statistika hisobi va hisoboti

№10 Manba: Shoalimov A.X, Ilxomov Sh, Tojiboyeva Sh.A. Iqtisodiy tahlil va audit. Darslik. –T: “Sano-standart”, 2017 Fan bobi-1; Fan bo’limi-1; Qiyinlik darajasi-2;

Korxonada iqtisodiy tahlilni qaysi vaqt o'tkazish mumkin?
har kuni, bir oyda, uch oyda, bir yilda, ba'zida
har chorakda
ikki oyda
uch yilda

№11 Manba: Shoalimov A.X, Ilxomov Sh, Tojiboyeva Sh.A. Iqtisodiy tahlil va audit. Darslik. –T: “Sano-standart”, 2017 Fan bobi-1; Fan bo’limi-2; Qiyinlik darajasi-3;

Iqtisodiy tahlil vazifalaridan biri ...
korxonalarining xo'jalik faoliyatida kutiladigan natijalarni oldindan aniqlash
korxonada faoliyatini aniqlash
umumiylikdan xususiylik sari yondoshish
o'rganilayotgan ob'yektni soddalashtirish

№12 Manba: Shoalimov A.X, Ilxomov Sh, Tojiboyeva Sh.A. Iqtisodiy tahlil va audit. Darslik. –T: “Sano-standart”, 2017 Fan bobi-1; Fan bo’limi-2; Qiyinlik darajasi-1;

Iqtisodiy tahlil fanini pirovard maqsadi nima?
xo'jalik rezervini topish va ulardan to'la-to'kis foydalanish
mahsulot tannaxsini hisoblash
mehnat unumdorligini aniqlash
asosiy vositalardan samarali foydalanish

№13 Manba: Shoalimov A.X, Ilxomov Sh, Tojiboyeva Sh.A. Iqtisodiy tahlil va audit. Darslik. –T: “Sano-standart”, 2017 Fan bobi-1; Fan bo’limi-2; Qiyinlik darajasi-1;

Tahlil uchun kerak bo'lgan ko'rsatkichlar turi hamda miqdori ...
o'rganilayotgan iqtisodiy jarayonning mazmuniga, hajmiga, davriga bog'liq
o'rganilayotgan iqtisodiy jarayonga aloqasi yo'q
o'rganilayotgan iqtisodiy jarayonning shakliga bog'liq
foydaga bog'liq

№14 Manba: Shoalimov A.X, Ilxomov Sh, Tojiboyeva Sh.A. Iqtisodiy tahlil va audit. Darslik. –T: “Sano-standart”, 2017 Fan bobi-1; Fan bo’limi-3; Qiyinlik darajasi-1;

Tahlil so'zining lug'aviy mazmuni nimani anglatadi?
«Tahlil» grekcha so'zdan olingan bo'lib, «butunni bo'lakchalarga bo'lib o'rganaman» ma'nosini anglatadi

«Tahlil» fransuzcha soʻzdan olingan boʻlib, «butunni boʻlakchalarga boʻlib oʻrganaman» maʼnosini anglatadi
“Tahlil” ruscha soʻzdan olingan boʻlib, «oddiydan murakkabga qarab oʻrganaman» maʼnosini anglatadi
«Tahlil» lotincha soʻzdan olingan boʻlib, «butunni boʻlakchalarga boʻlib oʻrganaman» maʼnosini anglatadi

№15 Manba: Shoalimov A.X, Ilxomov Sh, Tojiboyeva Sh.A. Iqtisodiy tahlil va audit. Darslik. –T: “Sano-standart”, 2017 Fan bobi-1; Fan boʻlimi-3; Qiyinlik darajasi-1;

Iqtisodiy tahlil natijalaridan kimlar xabardor boʻlishi kerak?
korxonah rahbari, menejeri, hisobchi xodimlar
faqat korxonah bosh buxgalteri
faqat korxonah menejeri
faqat hisobchi xodimlar

№16 Manba: Shoalimov A.X, Ilxomov Sh, Tojiboyeva Sh.A. Iqtisodiy tahlil va audit. Darslik. –T: “Sano-standart”, 2017 Fan bobi-1; Fan boʻlimi-3 Qiyinlik darajasi-2;

Oʻzbekiston Respublikasida tahlil fanining yaratilish davrlari nechta bosqichdan iborat?
besh bosqich
uch bosqich
toʻrt bosqich
olti bosqich

№17 Manba: Shoalimov A.X, Ilxomov Sh, Tojiboyeva Sh.A. Iqtisodiy tahlil va audit. Darslik. –T: “Sano-standart”, 2017 Fan bobi-2; Fan boʻlimi-1; Qiyinlik darajasi-1;

“Iqtisodiy tahlil” fani metodining oʻziga xos jihatlaridan biri .....
koʻrsatkichlar tizimidan foydalanishdir
dunyoqarash
borliq
metofizika

№18 Manba: Shoalimov A.X, Ilxomov Sh, Tojiboyeva Sh.A. Iqtisodiy tahlil va audit. Darslik. –T: “Sano-standart”, 2017 Fan bobi-2; Fan boʻlimi-1; Qiyinlik darajasi-1;

Metod deganda...
fanning predmetini oʻrganish usuli tushuniladi
miqdor va sifat omillarni oʻrganish tushuniladi
oʻlchash va umumlashtirish usuli tushuniladi
faqat farqlarni oʻrganish tushuniladi

№19 Manba: Shoalimov A.X, Ilxomov Sh, Tojiboyeva Sh.A. Iqtisodiy tahlil va audit. Darslik. –T: “Sano-standart”, 2017 Fan bobi-2; Fan boʻlimi-2; Qiyinlik darajasi-1;

Iqtisodiy tahlil fani metodining oʻziga xos jihati -
koʻrsatkichlar tizimidan foydalanish
Umumlashtirish
dunyoqarashni shakllantirish
Modellashtirish

№20 Manba: Shoalimov A.X, Ilxomov Sh, Tojiboyeva Sh.A. Iqtisodiy tahlil va audit. Darslik. –T: “Sano-standart”, 2017 Fan bobi-2; Fan boʻlimi-2; Qiyinlik darajasi-1;

Analiz soʻzini maʼnosi?
analiz-grekcha “analysis” soʻzidan kelib chiqqan boʻlib, bir butunni boʻlakchalarga boʻlib oʻrganish, degani yoki umumiylikdan xususiylikka oʻtish tushuniladi
analiz-lotinchah “analiz” soʻzidan kelib chiqqan boʻlib, xususiylikdan umumiylik sari tadqiq tushuniladi
analiz-fransuzchah soʻzidan kelib chiqqan boʻlib, oddiydan murakkabga qarab oʻrganish tushuniladi
analiz-italyanchah soʻzidan kelib chiqqan boʻlib, murakkabdan oddiyga qarab oʻrganish tushuniladi

№21 Manba: Shoalimov A.X, Ilxomov Sh, Tojiboyeva Sh.A. Iqtisodiy tahlil va audit. Darslik. –T: “Sano-standart”, 2017 Fan bobi-2; Fan boʻlimi-2; Qiyinlik darajasi-2;

Sintez soʻzini maʼnosi?
sintez-grekcha “syntnesis” soʻzidan olinib umumlashtirish degani yoki xususiylikdan umumiylik sari tadqiq qilish tushuniladi
sintez-lotinchacha soʻzidan kelib chiqqan boʻlib, umumlashtirish degani yoki umumiylikdan xususiylikdan sari tadqiq qilish tushuniladi
analiz-fransuzcha soʻzidan kelib chiqqan boʻlib, umumlashtirish degani yoki oddiydan murakkabga qarab oʻrganish tushuniladi
analiz-italyancha soʻzidan kelib chiqqan boʻlib, umumlashtirish degani yoki murakkabdan oddiyga qarab oʻrganish tushuniladi

№22 Manba: Shoalimov A.X, Ilxomov Sh, Tojiboyeva Sh.A. Iqtisodiy tahlil va audit. Darslik. –T: “Sano-standart”, 2017 Fan bobi-2; Fan boʻlimi-2; Qiyinlik darajasi-2;

Sintez kategoriyasiga taʼrif bering?
oʻrganilayotgan obʼyekt toʻgʻrisida yaxlit xulosaga kelish uchun umumlashtirish
iqtisodiy jarayonlarni harakatda va oʻzgarishda deb qarash
iqtisodiy jarayonlarni harakatda va oʻzgarishda deb qarash
bir butun yaxlit buyumni alohida boʻlaklarga boʻlib oʻrganish

№23 Manba: Shoalimov A.X, Ilxomov Sh, Tojiboyeva Sh.A. Iqtisodiy tahlil va audit. Darslik. –T: “Sano-standart”, 2017 Fan bobi-2; Fan boʻlimi-2; Qiyinlik darajasi-2;

Omillar deganda ...
u yoki bu iqtisodiy koʻrsatkichga ijobiy hamda salbiy taʼsir koʻrsatuvchi faol harakat qiluvchi kuchlar tushuniladi
tadqiqotni yoki biror obʼekt (hodisani, jarayonni) xususiylikdan umumiylik sari oʻtilishi tushuniladi
tadqiqot yoki biror obʼekt (hodisani, jarayonni) oʻrganishda umumiylikdan xususiylik sari oʻtilishi tushuniladi
iqtisodiyotning barcha sohalarini boshqarish tizimining tuzilishi va amal qilinishini belgilab beruvchi asosiy qoida

№24 Manba: Shoalimov A.X, Ilxomov Sh, Tojiboyeva Sh.A. Iqtisodiy tahlil va audit. Darslik. –T: “Sano-standart”, 2017 Fan bobi-2; Fan boʻlimi-2; Qiyinlik darajasi-2;

Tahlilda qoʻllaniladigan omillar iqtisodiy mazmuni qarab asosiy tasnifi boʻlib?
miqdor va sifat omillar
miqdor omillar
sifat omillar
ijobiy va salbiy omillar

№25 Manba: Shoalimov A.X, Ilxomov Sh, Tojiboyeva Sh.A. Iqtisodiy tahlil va audit. Darslik. –T: “Sano-standart”, 2017 Fan bobi-2; Fan boʻlimi-2; Qiyinlik darajasi-2;

Tahlilda oʻzgarish sabablari ... koʻrinishida yuzaga chiqadi.
omillar
usullar
belgilar
jarayonlar

№26 Manba: Shoalimov A.X, Ilxomov Sh, Tojiboyeva Sh.A. Iqtisodiy tahlil va audit. Darslik. –T: “Sano-standart”, 2017 Fan bobi-2; Fan boʻlimi-2; Qiyinlik darajasi-1;

Omili tahlil...
omillar taʼsirini tahlili
sabablar tahlili
masalalar tahlili
evristik tahlil

№27 Manba: Shoalimov A.X, Ilxomov Sh, Tojiboyeva Sh.A. Iqtisodiy tahlil va audit. Darslik. –T: “Sano-

standart”, 2017 Fan bobi-2; Fan bo’limi-2; Qiyinlik darajasi-1;

Odatda tahlil ..... dan boshlanadi.

Taqqoslash

Guruhlash

omillarni aniqlash

Modellashtirish

№28 Manba: Shoalimov A.X, Ilxomov Sh, Tojiboyeva Sh.A. Iqtisodiy tahlil va audit. Darslik. –T: “Sano-standart”, 2017 Fan bobi-2; Fan bo’limi-2; Qiyinlik darajasi-2;

Deduksiya - bu...

hodisa jarayonni o’rganishda umumiylikda xususiylik sari o’rganishdir

tadqiqotni yoki yoki biror ob’ektni xususiylikdan umumiylik sari o’rganish tushiniladi

hodisa jarayonni o’rganishda oddiylikda murakkablik sari o’rganishdir

tadqiqotni yoki yoki biror ob’ektni murakkablikdan oddiylik sari o’rganish tushiniladi

№29 Manba: Shoalimov A.X, Ilxomov Sh, Tojiboyeva Sh.A. Iqtisodiy tahlil va audit. Darslik. –T: “Sano-standart”, 2017 Fan bobi-2; Fan bo’limi-2; Qiyinlik darajasi-2;

Induksiya – bu...

tadqiqotni yoki yoki biror ob’ektni xususiylikdan umumiylik sari o’rganish tushiniladi

hodisa jarayonni o’rganishda umumiylikda xususiylik sari o’rganishdir

hodisa jarayonni o’rganishda oddiylikda murakkablik sari o’rganishdir

tadqiqotni yoki yoki biror ob’ektni murakkablikdan oddiylik sari o’rganish tushiniladi

№30 Manba: Shoalimov A.X, Ilxomov Sh, Tojiboyeva Sh.A. Iqtisodiy tahlil va audit. Darslik. –T: “Sano-standart”, 2017 Fan bobi-2; Fan bo’limi-2; Qiyinlik darajasi-2;

Xususiylikdan umumiylik sari bu ...

induktiv usul

umumiylikdan xususiylik sari

hisobot yilining natijasi choraklari, oylari bo’yicha o’tkaziladi

o’rganilayotgan ob’yektni soddalashtirish

№31 Manba: Shoalimov A.X, Ilxomov Sh, Tojiboyeva Sh.A. Iqtisodiy tahlil va audit. Darslik. –T: “Sano-standart”, 2017 Fan bobi-2; Fan bo’limi-3; Qiyinlik darajasi-1;

Iqtisodiy tahlilida qo’llaniladigan usullar qanday guruhlarga bo’linadi?

an’anaviy va matematik

inventarizasiya, kalkulyasiya

guruhlash va taqqoslash

jadvalli va taqqoslash

№32 Manba: Shoalimov A.X, Ilxomov Sh, Tojiboyeva Sh.A. Iqtisodiy tahlil va audit. Darslik. –T: “Sano-standart”, 2017 Fan bobi-2; Fan bo’limi-3; Qiyinlik darajasi-2;

Tahlil vujudga kelgandan buyon qullanilib kelinayotgan usullar qanday usullar?

an’anaviy

Matematik

Doimiy

Tahliliy

№33 Manba: Shoalimov A.X, Ilxomov Sh, Tojiboyeva Sh.A. Iqtisodiy tahlil va audit. Darslik. –T: “Sano-standart”, 2017 Fan bobi-2; Fan bo’limi-3; Qiyinlik darajasi-1;

Qaysi javobda iqtisodiy tahlilning oddiy-an’anaviy usullari tarkibiga kiruvchi usul to’g’ri ko’rsatib o’tilgan?

zanjirli bog’lanish usuli

nazariy uyin usuli

chiziqli programmashtirish usuli

kalkulyasiya qilish
№34 Manba: Shoalimov A.X, Ilxomov Sh, Tojiboyeva Sh.A. Iqtisodiy tahlil va audit. Darslik. –T: “Sano-standart”, 2017 Fan bob-2; Fan bo’limi-3; Qiyinlik darajasi-3;
Iqtisodiy-matematik usullarni tahlil qilishda qo‘llashning afzalliklari nimalardan iborat:
tahlil etish muddati tezlashadi, iqtisodiy ko‘rsatkichlarning o‘zgarishiga ta’sir etuvchi omillar ulushi (salmog‘i) aniq hisoblanadi, taxminiy yoki noaniq hisoblashlar o‘mini aniq raqam va dalillga egallaydi
mutlok va nisbiy farqlarni aniqlash, taqqoslash, guruhlashtirish, balansli bog‘lanish, zanjirli bog‘lanish, indeks, foizlar kabi usullar orqali farqlar ochib beriladi
taxminiy yoki noaniq hisoblashlar o‘mini aniq raqamlar orqali qayta ko‘rib chiqiladi
haqiqatdagi ko‘rsatkichlarni biznes-reja darajasidagi ko‘rsatkichlar bilan taqqoslash natijasida biznes-rejaning bajarilish darajasi va sifati aniqlanadi
№35 Manba: Shoalimov A.X, Ilxomov Sh, Tojiboyeva Sh.A. Iqtisodiy tahlil va audit. Darslik. –T: “Sano-standart”, 2017 Fan bob-2; Fan bo’limi-3; Qiyinlik darajasi-2;
Natija o‘zgarishiga uchta va undan ko‘p omillar ta’sir qilsa, ular o‘rtasidagi bog‘liqlik funksional bo‘lsa, qaysi usuldan foydalanilmaydi?
korrelyatsion va regression tahlil
zanjirli almashtirish
qayta hisoblash
integral
№36 Manba: Shoalimov A.X, Ilxomov Sh, Tojiboyeva Sh.A. Iqtisodiy tahlil va audit. Darslik. –T: “Sano-standart”, 2017 Fan bob-2; Fan bo’limi-3; Qiyinlik darajasi-2;
Natijaga omillar ta’sirini hisoblashda omillarning ketma-ketligiga rioya qilmasdan hisoblash mumkin bo‘lgan usul qanday usul?
integral
indeks
qayta hisoblash
farqli
№37 Manba: Shoalimov A.X, Ilxomov Sh, Tojiboyeva Sh.A. Iqtisodiy tahlil va audit. Darslik. –T: “Sano-standart”, 2017 Fan bob-2; Fan bo’limi-3; Qiyinlik darajasi-3;
Korxonalar faoliyatini iqtisodiy tahlil qilishda qanday usullardan foydalaniladi?
taqqoslash, o‘rtacha va nisbiy darajadagi ko‘rsatkichlarni aniqlash, balansli bog‘lanish, zanjirli bog‘lanish
baholash, kalkulyasiya qilish, ikki yoqlama yozuv, o‘rtacha va nisbiy darajadagi ko‘rsatkichlarni aniqlash
inventarizasiya, baholash, kalkulyasiya qilish, hujjatlashtirish, buxgalteriya balansi
kalkulyasiya qilish, hujjatlashtirish, buxgalteriya balansi, zanjirli bog‘lanish
№38 Manba: Shoalimov A.X, Ilxomov Sh, Tojiboyeva Sh.A. Iqtisodiy tahlil va audit. Darslik. –T: “Sano-standart”, 2017 Fan bob-2; Fan bo’limi-3; Qiyinlik darajasi-2;
Matematik usullarni tahlil qilishda joriy qilish natijasida tahlil muddati ... .
qisqaradi
uzayadi
aniqlanadi
topiladi
№39 Manba: Shoalimov A.X, Ilxomov Sh, Tojiboyeva Sh.A. Iqtisodiy tahlil va audit. Darslik. –T: “Sano-standart”, 2017 Fan bob-2; Fan bo’limi-3; Qiyinlik darajasi-1;
Iqtisodiy tahlil o‘tkazish muddatlarini ayting?
har kuni, bir oyda, uch oyda, bir yilda, ahyon-ahyonda
faqat bir yilda
faqat har kuni

bir oyda
№40 Manba: Shoalimov A.X, Ilxomov Sh, Tojiboyeva Sh.A. Iqtisodiy tahlil va audit. Darslik. –T: “Sano-standart”, 2017 Fan bob-; Fan bo’limi-3; Qiyinlik darajasi-1;
Hisobot davri tugugandan keyin o’tkaziladigan tahlil – bu?
joriy tahlil
operativ tahlil
marjinali tahlil
taqqoslama tahlil
№41 Manba: Shoalimov A.X, Ilxomov Sh, Tojiboyeva Sh.A. Iqtisodiy tahlil va audit. Darslik. –T: “Sano-standart”, 2017 Fan bob-2; Fan bo’limi-3; Qiyinlik darajasi-2;
Integral usul ... qo’llaniladi.
omillar ta’sirini baholash uchun
kompleks tahlil uchun
tizimli tahlili uchun
zararsizlik nuqtasini topish uchun
№42 Manba: Shoalimov A.X, Ilxomov Sh, Tojiboyeva Sh.A. Iqtisodiy tahlil va audit. Darslik. –T: “Sano-standart”, 2017 Fan bob-2; Fan bo’limi-3; Qiyinlik darajasi-3;
Iqtisodiy matematik usullarning muhimligi nimada?
hisob-kitoblarning aniqligi, tezligi, dasturiy ta’minotligi, omilli tahlilning to’liqligida
evristikani o’rganmaslik
evristikani o’rganish
rivojlanishda
№43 Manba: Shoalimov A.X, Ilxomov Sh, Tojiboyeva Sh.A. Iqtisodiy tahlil va audit. Darslik. –T: “Sano-standart”, 2017 Fan bob-3; Fan bo’limi-1; Qiyinlik darajasi-2;
XX asrning boshlarida ... yuzaga chiqa boshladi.
buxgalteriya hisobotlari tahlili
kompleks tahlil
xo’jalik faoliyatini tizimli tahlili
loyiha tahlili
№44 Manba: Shoalimov A.X, Ilxomov Sh, Tojiboyeva Sh.A. Iqtisodiy tahlil va audit. Darslik. –T: “Sano-standart”, 2017 Fan bob-3; Fan bo’limi-2; Qiyinlik darajasi-2;
Istiqbolli tahlil deb nimani tushunasiz?
3 yillik, 5 yillik va 10 yillik ish faoliyati bo’yicha o’tkaziladigan tahlilni
yillik ish yakuni bo’yicha o’tkaziladigan tahlilni
moliyaviy natijalarni tahlil qilish
oylik, kvartallik va yillik ish yakuni bo’yicha o’tkaziladigan tahlilni
№45 Manba: Shoalimov A.X, Ilxomov Sh, Tojiboyeva Sh.A. Iqtisodiy tahlil va audit. Darslik. –T: “Sano-standart”, 2017 Fan bob-3; Fan bo’limi-2; Qiyinlik darajasi-1;
Joriy tahlil o’tkazish uchun asosiy axborot manbalar – bular...
oylik, choraklik va yillik hisobotlar
hisobdan tashqari ma’lumotlari
smeta hujjatlari
loyiha hujjatlari
№46 Manba: Shoalimov A.X, Ilxomov Sh, Tojiboyeva Sh.A. Iqtisodiy tahlil va audit. Darslik. –T: “Sano-standart”, 2017 Fan bob-3; Fan bo’limi-2; Qiyinlik darajasi-1;
Korxonaning tashqi tahlili qaysi tahlilda amalga oshiriladi?
moliyaviy

Iqtisodiy
Boshqaruv
boshqaruv- moliyaviy

№47 Manba: Shoalimov A.X, Ilxomov Sh, Tojiboyeva Sh.A. Iqtisodiy tahlil va audit. Darslik. –T: “Sano-standart”, 2017 Fan bobi-3; Fan bo’limi-2; Qiyinlik darajasi-2;

Stoxastik tahlil – bu...
Statistik yo’l bilan turli hildagi masalalarni hal etish usulidir
zararsizlik nuqtasini topish uchun
Boshqaruvqarorlarinitahlilqilishuchun
Tushunarsiz

№48 Manba: Shoalimov A.X, Ilxomov Sh, Tojiboyeva Sh.A. Iqtisodiy tahlil va audit. Darslik. –T: “Sano-standart”, 2017 Fan bobi-3; Fan bo’limi-2; Qiyinlik darajasi-1;

Tezkor tahlil – bu...
qisqa muddatli tahlil
solishtirish uchun o’tkaziladigan tahlil
hisobot davri tugagandan keyin o’tkaziladigan tahlil
moliyaviy natijalarni tahlil qilish

№49 Manba: Shoalimov A.X, Ilxomov Sh, Tojiboyeva Sh.A. Iqtisodiy tahlil va audit. Darslik. –T: “Sano-standart”, 2017 Fan bobi-3; Fan bo’limi-2; Qiyinlik darajasi-3;

Joriy tahlilning xususiyati nimada namoyon bo’ladi?
doimiy ravishda natijalarni baholash va ro’ bergan kamchiliklarni to’g’rilash imkonini beradi
aniqlangan kamchiliklar bu korxonalar uchun yo’qotib bo’lingan imkoniyatlardir
tahlil natijasi oxirgi iqtisodiy natijalar ma’lumotlariga to’g’ri kelmasligi
o’zgartirish imkoniyati yo’q bo’lgan jarayondir

№50 Manba: Shoalimov A.X, Ilxomov Sh, Tojiboyeva Sh.A. Iqtisodiy tahlil va audit. Darslik. –T: “Sano-standart”, 2017 Fan bobi-3; Fan bo’limi-2; Qiyinlik darajasi-2;

Joriy tahlil deb nimani tushunasiz?
oy, kvartal va yil yakuni bo’yicha o’tkaziladigan tahlilni
korxonalararo taqqoslama tahlilni
kunlik, smenalik va o’n kunlik bo’yicha o’tkaziladigan tahlilni
yig’ma hisobotlar bo’yicha o’tkaziladigan tahlilni

№51 Manba: Shoalimov A.X, Ilxomov Sh, Tojiboyeva Sh.A. Iqtisodiy tahlil va audit. Darslik. –T: “Sano-standart”, 2017 Fan bobi-3; Fan bo’limi-2; Qiyinlik darajasi-2;

Kompleks tahlilga deb qanday tahlilga aytiladi?
bitta ob’yektni faoliyatini bir qancha hisobot davrida, barcha bo’linmalari bilan batafsil o’rganish
hamma ob’yektni o’rganish shart bo’lmagan hollarda, ularning ayrimlari tanlab tahlil qilinadi
alohida tarmoqlar tahlili
tarmoqlararo umumiy tahlil

№52 Manba: Shoalimov A.X, Ilxomov Sh, Tojiboyeva Sh.A. Iqtisodiy tahlil va audit. Darslik. –T: “Sano-standart”, 2017 Fan bobi-3; Fan bo’limi-2; Qiyinlik darajasi-3;

Moliyaviy tahlilga ta’rif bering?
xo’jalik yurituvchi sub’yekt moliyaviy natijalari va moliyaviy holatini o’rganishga qaratilgan tahlildir
korxonada xo’jalik faoliyatini o’rganishga qaratilgan iqtisodiyotning mikroiqtisod jarajasini o’rganishga qaratilgan tahlildir
xo’jalik yurituvchi sub’yekt faoliyatini makon va zamon nuqtai nazaridan barcha tuzilmalari bilan birga batafsil tahlil qilishdir
xo’jalik faoliyatida natija va omillar o’rtasidagi bog’liqlik funksional bog’liq bo’lmagan sharoitda, ularning

bog'liqligini o'rganishga qaratilgan tahlildir

№53 Manba: Shoalimov A.X, Ilxomov Sh, Tojiboyeva Sh.A. Iqtisodiy tahlil va audit. Darslik. –T: “Sano-standart”, 2017 Fan bobi-3; Fan bo'limi-2; Qiyinlik darajasi-3;

Vertikal tahlilga ta'rif bering?

tarkibiytahlilbo'lib, tahlilqilinayotgan ob'ektnibarcha qismlaribo'yicha o'rganish

hisobotdavrini o'tganyilko'rsatkichlaribilansolishtirish

moliyaviy hisobot asosida tahlil

operativma'lumotlar asosida o'tkaziladigantahlil

№54 Manba: Shoalimov A.X, Ilxomov Sh, Tojiboyeva Sh.A. Iqtisodiy tahlil va audit. Darslik. –T: “Sano-standart”, 2017 Fan bobi-3; Fan bo'limi-2; Qiyinlik darajasi-2;

Trend tahliliga ta'rif bering?

moliyaviy hisobot elementlari va ko'rsatkichlarini joriy davrga bo'lgan holatini bazis yili yoki asosiy yili ko'rsatkichi bilan o'rganish

moliyaviy hisobot asosida tahlil

operativ ma'lumotlar asosida o'tkaziladigan tahlil

tarkibiy tahlil bo'lib, tahlil qilinayotgan ob'ektni barcha qismlari bo'yicha o'rganish

№55 Manba: Shoalimov A.X, Ilxomov Sh, Tojiboyeva Sh.A. Iqtisodiy tahlil va audit. Darslik. –T: “Sano-standart”, 2017 Fan bobi-3; Fan bo'limi-3; Qiyinlik darajasi-3

Funksional qiymat tahlilini qo'llashdan maqsad nima?

Xo'jalik faoliyati natijasiga ta'sir qiluvchi omillarni aniqlash va ularning ta'sirini hisoblash usullari majmuasini o'zida aks ettiradi

Xo'jalik yurituvchi sub'ekt faoliyatini makon v zamaon nuqtai nazardan batafsil tahlil qilish

FQtni qo'llash natijasida korxonaning xarajatlarini kamaytirish evaziga uning faoliyatida yuqori samaradorlik va sifat ko'rsatkichiga erishiladi

Tarmoqlararo umumiy tahlil o'tkaziladi

№56 Manba: Shoalimov A.X, Ilxomov Sh, Tojiboyeva Sh.A. Iqtisodiy tahlil va audit. Darslik. –T: “Sano-standart”, 2017 Fan bobi-3; Fan bo'limi-3; Qiyinlik darajasi-2;

Tahlil jarayonida qanday turdagi axborot manbalaridan foydalaniladi?

iqtisodiy

kompleks

salbiy

miqdor

№57 Manba: Shoalimov A.X, Ilxomov Sh, Tojiboyeva Sh.A. Iqtisodiy tahlil va audit. Darslik. –T: “Sano-standart”, 2017 Fan bobi-3; Fan bo'limi-3; Qiyinlik darajasi-2;

Iqtisodiy tahlil uchun olingan ma'lumotlar qanday tekshiriladi?

mazmuniga ko'ra, tahlil to'g'riligiga qarab

barcha ko'rsatkichlar bo'yicha

ko'rsatkichlarni tanlab

bir qismi bo'yicha

№58 Manba: Shoalimov A.X, Ilxomov Sh, Tojiboyeva Sh.A. Iqtisodiy tahlil va audit. Darslik. –T: “Sano-standart”, 2017 Fan bobi-3; Fan bo'limi-3; Qiyinlik darajasi-2;

Iqtisodiy tahlilning ma'lumot manbalaridan biri...

buxgalteriya hisobi ma'lumotlari

salbiy omillar

ijobiy omillar

miqdor va sifat omillar

№59 Manba: Shoalimov A.X, Ilxomov Sh, Tojiboyeva Sh.A. Iqtisodiy tahlil va audit. Darslik. –T: “Sano-standart”, 2017 Fan bobi-3; Fan bo'limi-3; Qiyinlik darajasi-1;

Iqtisodiy tahlil uchun olingan ma'lumotlar qanday tekshiriladi?

mazmuniga ko'ra, tahlil to'g'riligiga qarab
barcha ko'rsatkichlar bo'yicha
ko'rsatkichlarni tanlab
bir qismi bo'yicha

№60 Manba: Shoalimov A.X, Ilxomov Sh, Tojiboyeva Sh.A. Iqtisodiy tahlil va audit. Darslik. –T: “Sano-standart”, 2017 Fan bob-3; Fan bo'limi-3; Qiyinlik darajasi-3;

Iqtisodiy tahlilning asosiy axborot manbalaridan biri qaysi javobda to'g'ri ko'rsatilgan?
operativ hisob va hisobot
taftish natijasining dalolatnomasi
taftish natijasining dalolatnomasi
audit materiallari

№61 Manba: Shoalimov A.X, Ilxomov Sh, Tojiboyeva Sh.A. Iqtisodiy tahlil va audit. Darslik. –T: “Sano-standart”, 2017 Fan bob-3; Fan bo'limi-3; Qiyinlik darajasi-3;

Iqtisodiy axborotlar bilan ishlashning eng muhim jihatlaridan biri – ularni ...
tahlil qilishdir
tushuntirish
ko'rsarish
hisoblash

№62 Manba: Shoalimov A.X, Ilxomov Sh, Tojiboyeva Sh.A. Iqtisodiy tahlil va audit. Darslik. –T: “Sano-standart”, 2017 Fan bob-3; Fan bo'limi-4; Qiyinlik darajasi-3;

Tahlilning eng asosiy tamoyillari qaysi javobda to'liq aks ettirilgan?
tizimalilik, ishonchlilik, betarafilik, davriylik, taqqoslanuvchanlik, pulli baholash, hisobga olish, mazmunning shakldan ustunligi, aniq baholash, uzluksizlik
ishonchlilik, betarafilik, davriylik, taqqoslanuvchanlik, pulli baholash, hisobga olish, aniq baholash
tahlil dasturini tuzib olishlik, tizimalilik, ishonchlilik, betarafilik, davriylik, taqqoslanuvchanlik
tizimalilik, ishonchlilik, betarafilik, davriylik, taqqoslanuvchanlik, mazmunning shakldan ustunligi, aniq baholash, uzluksizlik

№63 Manba: Shoalimov A.X, Ilxomov Sh, Tojiboyeva Sh.A. Iqtisodiy tahlil va audit. Darslik. –T: “Sano-standart”, 2017 Fan bob-3; Fan bo'limi-5; Qiyinlik darajasi-3;

Iqtisodiy tahlilni tashkil etish shakllari.....
iqtisodiy tahlil xizmat bo'limini tashkil etish, shartnoma asosida auditorlik va buxgalterlik firmalari, mustaqil yuritish
iqtisodiy tahlil xizmat bo'limini tashkil etish,
shartnoma asosida auditorlik va buxgalterlik firmalari
mustaqil yuritish

№64 Manba: Shoalimov A.X, Ilxomov Sh, Tojiboyeva Sh.A. Iqtisodiy tahlil va audit. Darslik. –T: “Sano-standart”, 2017 Fan bob-4; Fan bo'limi-1; Qiyinlik darajasi-2;

Mahsulotlar ishlab chiqarish tahlilning ob'ektlari...
Mahsulotlar turi, sifati, tarkibi va assortimenti bo'yicha ishlab chiqarish hajmi
Mahsulotlarning sifati va raqobatbardoshligi, soliq o'zgarishi
Ishlab chiqarilgan mahsulotlarning tarkibi, talab darajasi
Assortimenti bo'yicha ishlab chiqarish hajmi, taklif hajmi

№65 Manba: Shoalimov A.X, Ilxomov Sh, Tojiboyeva Sh.A. Iqtisodiy tahlil va audit. Darslik. –T: “Sano-standart”, 2017 Fan bob-4; Fan bo'limi-1; Qiyinlik darajasi-2;

Mahsulot hajmini ifodalovchi ko'rsatkich...
Yalpi mahsulot,
Tovar mahsuloti
Sotilgan mahsulot

Brak mahsulot
№66 Manba: Shoalimov A.X, Ilxomov Sh, Tojiboyeva Sh.A. Iqtisodiy tahlil va audit. Darslik. –T: “Sano-standart”, 2017 Fan bobi-4; Fan bo’limi-1; Qiyinlik darajasi-3;
Tovar mahsuloti ishlab chiqarish hajmiga ta’sir qiluvchi omillar?
mehnat omillari, mehnat vositalari omillari, mehnat buyumlari omillari
mehnat unumdorligi, mehnat omillari, mehnat vositalari omillari
mehnat omillari, mehnat vositalari omillari
mehnat omillari, mehnat vositalari omillari
№67 Manba: Shoalimov A.X, Ilxomov Sh, Tojiboyeva Sh.A. Iqtisodiy tahlil va audit. Darslik. –T: “Sano-standart”, 2017 Fan bobi-4; Fan bo’limi-1; Qiyinlik darajasi-3;
Umumiy hajmda mahsulot sotish rejasining bajarilishi qanday aniqlanadi?
umumiy sotilgan mahsulotlar qiymati rejadagi sotish hajmiga bo’linib, yuzga ko’paytiriladi
umumiy sotilgan mahsulotlar qiymati rejadagi ishlab chiqarish hajmiga bo’linib, yuzga ko’paytiriladi
umumiy ishlab chiqarilgan mahsulotlar qiymati rejadagi mahsulot qiymatiga bo’linib, yuzga ko’paytiriladi
shartnoma majburiyatlari bo’yicha sotilgan mahsulotlar qiymati rejadagi sotish hajmiga bo’linib, yuzga ko’paytiriladi
№68 Manba: Shoalimov A.X, Ilxomov Sh, Tojiboyeva Sh.A. Iqtisodiy tahlil va audit. Darslik. –T: “Sano-standart”, 2017 Fan bobi-4; Fan bo’limi-1; Qiyinlik darajasi-2;
Mahsulot ishlab chiqarish hajmiga ta’sir etuvchi asosiy omillarni ko’rsating?
tadbirkorlik, moddiy zaxira, mehnat omili
mehnat omillari
moddiy zaxiralar bilan ta’minlanganlik omili
biznes reja
№69 Manba: Shoalimov A.X, Ilxomov Sh, Tojiboyeva Sh.A. Iqtisodiy tahlil va audit. Darslik. –T: “Sano-standart”, 2017 Fan bobi-4; Fan bo’limi-1; Qiyinlik darajasi-2;
Mahsulot (ish, xizmat)lar sotish tahlilning axborot manbalari...
sotish jarayonlari bo’yicha dastlabki buxgalteriya hisobi ma’lumotlari
korxonaning biznes reja ma’lumotlari
“moliyaviy natijalar to’g’risidagi hisobot” ma’lumotlari
tovar mahsuloti
№70 Manba: Shoalimov A.X, Ilxomov Sh, Tojiboyeva Sh.A. Iqtisodiy tahlil va audit. Darslik. –T: “Sano-standart”, 2017 Fan bobi-4; Fan bo’limi-1; Qiyinlik darajasi-2
Mahsulot sotish hajmiga ta’sir etuvchi omillar?
ishlab chiqarilgan mahsulot hajmi tovar mahsulot hisobot davri boshiga qoldig’i
hisobot davrida ishlab chiqarilgan mahsulot hajmi
mahsulot assortiment rejasining bajarilishi
umumiy ishlab chiqarilgan mahsulotlar
№71 Manba: Shoalimov A.X, Ilxomov Sh, Tojiboyeva Sh.A. Iqtisodiy tahlil va audit. Darslik. –T: “Sano-standart”, 2017 Fan bobi-4; Fan bo’limi-1; Qiyinlik darajasi-3
Umumiy hajmda mahsulot sotish rejasining bajarilishi qanday aniqlanadi?
umumiy sotilgan mahsulotlar qiymati rejadagi sotish hajmiga bo’linib, yuzga ko’paytiriladi
umumiy ishlab chiqarilgan mahsulotlar qiymati rejadagi mahsulot qiymatiga bo’linib, yuzga ko’paytiriladi
umumiy sotilgan mahsulotlar qiymati rejadagi ishlab chiqarish hajmiga bo’linib, yuzga ko’paytiriladi
shartnoma majburiyatlari bo’yicha sotilgan mahsulotlar qiymati rejadagi sotish hajmiga bo’linib, yuzga ko’paytiriladi
№72 Manba: Shoalimov A.X, Ilxomov Sh, Tojiboyeva Sh.A. Iqtisodiy tahlil va audit. Darslik. –T: “Sano-

standart”, 2017 Fan bobi-4; Fan bo’limi-1; Qiyinlik darajasi-3

Umumiy hajmda mahsulot sotish rejasining bajarilishi aniqlashda qaysi omillar aniqlanadi?

umumiy sotilgan mahsulotlar qiymati rejadagi sotish hajmi

rejadagi sotish hajmi bozor bahosidagi mahsulot

shartnoma majburiyatlari bo’yicha sotilgan mahsulotlar qiymati

bozor bahosidagi mahsulot

№73 Manba: Shoalimov A.X, Ilxomov Sh, Tojiboyeva Sh.A. Iqtisodiy tahlil va audit. Darslik. –T: “Sano-standart”, 2017 Fan bobi-4; Fan bo’limi-1; Qiyinlik darajasi-2

Mahsulot sifatini ifodalovchi ko’rsatkichlar...

jami mahsulotda yangi mahsulot ulushi

mahsulot hajmini ifodalovchi ko’rsatkichlar

o’rtacha navlilik koeffitstenti

rejadagi sotish hajmi

№74 Manba: Shoalimov A.X, Ilxomov Sh, Tojiboyeva Sh.A. Iqtisodiy tahlil va audit. Darslik. –T: “Sano-standart”, 2017 Fan bobi-4; Fan bo’limi-1; Qiyinlik darajasi-3

Sifatni ifodalovchi umumlashtiruvchi ko’rsatkichlar...

jami ishlab chiqarishdagi yangi mahsulot ulushi; jami mahsulotdagi sertifikatlashgan va sertifikatlashmagan mahsulot ulushi

jami mahsulotdagi sertifikatlashgan va sertifikatlashmagan mahsulot ulushi bank foizi

jami mahsulotdagi brak mahsulotlar ulushi daromadlilik

qimmatligi, foydaliligi

№75 Manba: Shoalimov A.X, Ilxomov Sh, Tojiboyeva Sh.A. Iqtisodiy tahlil va audit. Darslik. –T: “Sano-standart”, 2017 Fan bobi-4; Fan bo’limi-1; Qiyinlik darajasi-3

Tayyor mahsulotni aylanuvchanlik koeffisienti teng...

mahsulotlar sotishdan olingan sof tushum/ tayyor mahsulotlar qoldig’i

sof foyda / tovar-moddiy zahiralalar

mahsulotlar sotishdan sof tushum/ tovar-moddiy zahiralalar

sof foyda/ joriy aktivlar

№76 Manba: Shoalimov A.X, Ilxomov Sh, Tojiboyeva Sh.A. Iqtisodiy tahlil va audit. Darslik. –T: “Sano-standart”, 2017 Fan bobi-4; Fan bo’limi-2; Qiyinlik darajasi-3

Mehnat unumdorligini ifodalovchi ko’rsatkichlar qaysi javobda to’g’ri ko’rsatilgan?

mutloq va nisbiy hajmda

o’rtacha hajmda

mutloq hajmda

nisbiy hajmda

№77 Manba: Shoalimov A.X, Ilxomov Sh, Tojiboyeva Sh.A. Iqtisodiy tahlil va audit. Darslik. –T: “Sano-standart”, 2017 Fan bobi-4; Fan bo’limi-2; Qiyinlik darajasi-2;

Qaysi ko’rsatkich mehnat omilari tarkibida o’rganiladi?

mehnat unumdorligini tahlili

fond samarasini tahlili

talab va taklifni tahlili

material samarasini tahlil

№78 Manba: Shoalimov A.X, Ilxomov Sh, Tojiboyeva Sh.A. Iqtisodiy tahlil va audit. Darslik. –T: “Sano-standart”, 2017 Fan bobi-4; Fan bo’limi-2; Qiyinlik darajasi-2;

Mehnat resurslaridan samarali foydalanishni ifodalovchi ko’rsatkichlarga nimalar kiradi?

Mehnat unumdorligi hamda uning hisobiga mahsulot hajmining o’sishi

Xodimlar sonini nisbiy kamayishi

Mehnat hao'i fondidan nisbiy io'tisod
Mahsulot hajmining o'sishi
№79 Manba: Shoalimov A.X, Ilxomov Sh, Tojiboyeva Sh.A. Iqtisodiy tahlil va audit. Darslik. –T: “Sano-standart”, 2017 Fan bob-4; Fan bo'limi-2; Qiyinlik darajasi-2;
Mehnat resurslari va ulardan foydalanishni tahlil etishdan maqsad...
Materiallardan samarali foydalanish imkoniyatlarini aniqlash
Mehnat unumdorligini oshirish rezervlari hisobiga mahsulot hajmini o'sishini, ish vaqtdan to'liq foydalanish va boshqa omillar evaziga mahsulot tannarxini pasaytirish
Asosiy vositalardan samarali foydalanish imkoniyatlarini aniqlash
Mahsulot tannarxini pasaytirish imkoniyatlarini aniqlash
№80 Manba: Shoalimov A.X, Ilxomov Sh, Tojiboyeva Sh.A. Iqtisodiy tahlil va audit. Darslik. –T: “Sano-standart”, 2017 Fan bob-4; Fan bo'limi-2; Qiyinlik darajasi-2;
Mehnat resurslari tahlilning axborot manbasiga qaysi ma'lumotlar kiradi?
biznes reja ma'lumotlari
“mehnat hisoboti” statistik hisobot shakli ma'lumotlari
ish vaqtdan foydalanish, ish vaqti balansi to'g'risidagi hisobot, ishga kelish, ketish to'g'risidagi tabel
ishga kelish, ketish to'g'risidagi tabel
№81 Manba: Shoalimov A.X, Ilxomov Sh, Tojiboyeva Sh.A. Iqtisodiy tahlil va audit. Darslik. –T: “Sano-standart”, 2017 Fan bob-4; Fan bo'limi-2; Qiyinlik darajasi-1;
Mehnat resurslaridan samarali foydalanish orqali...
mehnat unumdorligi, mahsulot hajmi ortadi
xodimlar soni qisqaradi, ish haqidan nisbiy iqtisodga erishiladi
xodimlar soni qisqargan holda o'rtacha ish haqi ortadi
mahsulot hajmi ortadi
№82 Manba: Shoalimov A.X, Ilxomov Sh, Tojiboyeva Sh.A. Iqtisodiy tahlil va audit. Darslik. –T: “Sano-standart”, 2017 Fan bob-4; Fan bo'limi-2; Qiyinlik darajasi-1;
Mahsulot hajmiga qanday mehnat omillari ta'sir etadi?
ishchilar soni, mehnat unumdorligi
jami ishlangan kishi-kunlar va kishi soatlar
ishchi kuchining qo'nimsizligi
ishchilar soni
№83 Manba: Shoalimov A.X, Ilxomov Sh, Tojiboyeva Sh.A. Iqtisodiy tahlil va audit. Darslik. –T: “Sano-standart”, 2017 Fan bob-4; Fan bo'limi-3; Qiyinlik darajasi-2
Moddiy resurslar tahlilning vazifalari nimalardan iborat?
korxonaning moddiy resurslar bilan ta'minlanish daraja-sini aniqlash
shartnomadagi material resurslarini etkazib berish muddatlariga rioya qilishini nazorat qilish
moddiy resurslardan samarali foydalanish yo'llarini belgilash
Xom ashyo va materiallar
№84 Manba: Shoalimov A.X, Ilxomov Sh, Tojiboyeva Sh.A. Iqtisodiy tahlil va audit. Darslik. –T: “Sano-standart”, 2017 Fan bob-4; Fan bo'limi-3; Qiyinlik darajasi-2
Moddiy resurslar tarkibiga nimalar kiradi?
xom ashyo va materiallar, ehtiyot qismlar, yoqilg'i va moylash materiallari
xom ashyo va materiallar
ehtiyot qismlar, yoqilg'i va moylash materiallari
mashina va uskunalar
№85 Manba: Shoalimov A.X, Ilxomov Sh, Tojiboyeva Sh.A. Iqtisodiy tahlil va audit. Darslik. –T: “Sano-standart”, 2017 Fan bob-4; Fan bo'limi-3; Qiyinlik darajasi-2
Moddiy-texnik resurslarga bo'lgan ehtiyoj qaysi manbalar hisobiga qondiriladi?

ustav kapitali, kreditorlik qarzlari, tashqi ta'minot
tashqi ta'minot, ustav kapitali
ichki ta'minot, kreditorlik qarzlari
tashqi va Ichki ta'minot

№86 Manba: Shoalimov A.X, Ilxomov Sh, Tojiboyeva Sh.A. Iqtisodiy tahlil va audit. Darslik. –T: “Sano-standart”, 2017 Fan bobi-4; Fan bo’limi-3; Qiyinlik darajasi-3

Materiallardan samarali foydalanish ko’rsatkichlariga qaysi ko’rsatkichlar kiradi?
materiallar xarajatini har so’miga to’g’ri keladigan foyda, material qaytimi, material sig’imi
material qaytimi, asosiy vositalar
material sig’imi, asosiy vositalar
asosiy vositalar, materiyalar xarajatini har so’miga to’g’ri keladigan foyda

№87 Manba: Shoalimov A.X, Ilxomov Sh, Tojiboyeva Sh.A. Iqtisodiy tahlil va audit. Darslik. –T: “Sano-standart”, 2017 Fan bobi-4; Fan bo’limi-3; Qiyinlik darajasi-2

Moddiy resurslarga bo’lgan tashqi ta'minotga nimalar kiradi?
moddiy resurslarning fond birjalari orqali tuzilgan shartnoma asosida kelib tushishi
ko’rgazmalar orqali tuzilgan shartnoma asosida moddiy resurslarning kelib tushishi
xo’jalik sub’ektlari orqali tuzilgan shartnoma asosida moddiy resurslarning kelib tushishi
bozor

№88 Manba: Shoalimov A.X, Ilxomov Sh, Tojiboyeva Sh.A. Iqtisodiy tahlil va audit. Darslik. –T: “Sano-standart”, 2017 Fan bobi-4; Fan bo’limi-3; Qiyinlik darajasi-2

Asosiy fondlarning eskirish koeffitsiyenti qanday aniqlanadi?
Asosiy vositalarni eskirish summasi / asosiy vositalarning boshlang’ich qiymati
Asosiy vositalarning eskirish summasi / asosiy vositalarning qoldiq qiymati
Asosiy vositalarning eskirish summasi / asosiy vositalarning tiklash qiymati
Asosiy vositalarni qoldiq qiymati / asosiy vositalarni tiklash qiymati

№89 Manba: Shoalimov A.X, Ilxomov Sh, Tojiboyeva Sh.A. Iqtisodiy tahlil va audit. Darslik. –T: “Sano-standart”, 2017 Fan bobi-4; Fan bo’limi-5 Qiyinlik darajasi-1

Mahsulot tannarxi nima?
mahsulot ishlab chiqarish uchun ketgan barcha o’zgaruvchan va doimiy xarajatlarning puldagi ifodasi
me’yoriy ishlab chiqarish xarajatlarining puldagi ifodasi
to’g’ri va egri xarajatlarning puldagi ifodasi
mahsulot ishlab chiqarish uchun ketgan barcha doimiy xarajatlarning puldagi ifodasi

№90 Manba: Shoalimov A.X, Ilxomov Sh, Tojiboyeva Sh.A. Iqtisodiy tahlil va audit. Darslik. –T: “Sano-standart”, 2017 Fan bobi-4; Fan bo’limi-5 Qiyinlik darajasi-2

Mahsulot tannarxini aniqlashdan maqsad nima?
foydalilik darajasini sotish bahosini, resurslarning taqsimot qatorini aniqlash
mahsulotning sotish bahosini belgilash
resurslarning taqsimot qatorini belgilash
mahsulotning foydalilik darajasini aniqlash

№91 Manba: Shoalimov A.X, Ilxomov Sh, Tojiboyeva Sh.A. Iqtisodiy tahlil va audit. Darslik. –T: “Sano-standart”, 2017 Fan bobi-4; Fan bo’limi-5 Qiyinlik darajasi-2

Xarajatlar tarkibi to’g’risidagi Nizomga binoan xarajatlar qanday guruxlanadi?
Ishlab chiqarish xarajatlari, davr xarajatlari, moliyaviy faoliyat xarajatlari, favqulodda zararlar
Ishlab chiqarish xarajatlari, davr xarajatlari
doimiy va o’zgaruvchan xarajatlar
davr va o’zgaruvchan xarajatlar

№92 Manba: Shoalimov A.X, Ilxomov Sh, Tojiboyeva Sh.A. Iqtisodiy tahlil va audit. Darslik. –T: “Sano-

standart”, 2017 Fan bobi-4; Fan bo’limi-5 Qiyinlik darajasi-1

O’zgaruvchan xarajatlar deb qanday xarajatlarga aytiladi?

mahsulot hajmi o’zgarishiga bog’lik tarzda o’zgaruvchi xarajatlarga aytiladi

to’g’ri va egri xarajatlarga aytiladi

bevosita va bilvosita xarajatlarga aytiladi

kelgusi davrda soliq bazasidan chegiriladigan xarajatlariga aytiladi

№93 Manba: Shoalimov A.X, Ilxomov Sh, Tojiboyeva Sh.A. Iqtisodiy tahlil va audit. Darslik. –T: “Sano-standart”, 2017 Fan bobi-4; Fan bo’limi-5 Qiyinlik darajasi-1

O’zgaruvchan xarajatlarga qanday xarajatlar kiradi?

ijara uchun tulovlar, boshqaruv xodimlarining ish xaqi materiallar, xom ashyo sarflari

mahsulot ishlab chiqarishda band bo’lgan ishchilarning mehnat haqi,

materiallar, xom ashyo sarflari va boshqa xarajatlar

boshqaruv xodimlarining ish xaqi

№94 Manba: Shoalimov A.X, Ilxomov Sh, Tojiboyeva Sh.A. Iqtisodiy tahlil va audit. Darslik. –T: “Sano-standart”, 2017 Fan bobi-4; Fan bo’limi-5 Qiyinlik darajasi-2

Mahsulot tannarxini xarajat elementlari buyicha taxlil kilishdan asosiy maqsad nimadan iborat?

ishlab chiqarish xarajatlarida xarajat elementlari salmog’iga o’zgarishiga baho berish

mahsulot turlari bo’yicha xarajatlar o’zgarishiga baho berish

ishlab chiqarish xarajatlarida xarajat elementlari salmog’iga baho berish

ishlab chiqarish xarajatlarida xarajat elementlari o’zgarishiga baho berish

xarajat elementlari o’zgarishiga baho berish

№95 Manba: Shoalimov A.X, Ilxomov Sh, Tojiboyeva Sh.A. Iqtisodiy tahlil va audit. Darslik. –T: “Sano-standart”, 2017 Fan bobi-4; Fan bo’limi-5 Qiyinlik darajasi-3

Mahsulot tannarxining o’zgarishiga qanday omillar ta’sir qiladi?

materiallar bahosi, tarkibi, tuzilmasining o’zgarishi Ish haqining o’zgarishi material xarajatlar bahosining, tarkibining o’zgarishi

ish haqining o’zgarishi

material xarajatlar bahosining, tarkibining o’zgarishi, me’yor o’zgarishi

me’yor o’zgarishi

№96 Manba: Shoalimov A.X, Ilxomov Sh, Tojiboyeva Sh.A. Iqtisodiy tahlil va audit. Darslik. –T: “Sano-standart”, 2017 Fan bobi-4; Fan bo’limi-5 Qiyinlik darajasi-1

Doimiy xarajatlar deb qanday xarajatlarga aytiladi?

mahsulot hajmining o’zgarishiga bog’liq bo’lmagan xarajatlarga aytiladi

mahsulot ishlab chiqarish bilan bog’liq bo’lmagan davr xarajatlariga aytiladi

ma’muriy va boshqaruv xarajatlarga aytiladi

barcha turdagi ish haqi xarajatlariga aytiladi

№97 Manba: Shoalimov A.X, Ilxomov Sh, Tojiboyeva Sh.A. Iqtisodiy tahlil va audit. Darslik. –T: “Sano-standart”, 2017 Fan bobi-4; Fan bo’limi-5 Qiyinlik darajasi-3

Bir so’mlik mahsulotga to’g’ri keladigan xarajatlar qanday aniqlanadi?

Jami xarajatlar / mahsulot qiymati

Mahsulot qiymati / jami xarajatlar

Mahsulot qiymati / mahsulot mikdori

Mahsulot qiymati / ishchilar soni

№98 Manba: Shoalimov A.X, Ilxomov Sh, Tojiboyeva Sh.A. Iqtisodiy tahlil va audit. Darslik. –T: “Sano-standart”, 2017 Fan bobi-5; Fan bo’limi-1 Qiyinlik darajasi-3

Korxonaning moliyaviy holati nimaga bog’liq?

Korxonaning ja’mi faoliyati natijalariga

Korxonaning asosiy faoliyati natijalariga
Korxonaning ishlab chiqarish faoliyati natijalariga
Korxonaning moliyaviy faoliyati natijalariga
№99 Manba: Shoalimov A.X, Ilxomov Sh, Tojiboyeva Sh.A. Iqtisodiy tahlil va audit. Darslik. –T: “Sano-standart”, 2017 Fan bobi-5; Fan bo’limi-2 Qiyinlik darajasi-3
Quyida berilgan ko’rsatkichlardan qaysilari korxonaning moliyaviy barqarorlik darajasini ifodalaydi?
Qarzga olingan va o’z mablag’lari nisbati
Debitorlik qarzlarni aylanishi
Joriy aktivlarni aylanishi,
Operatsion davr
№100 Manba: Shoalimov A.X, Ilxomov Sh, Tojiboyeva Sh.A. Iqtisodiy tahlil va audit. Darslik. –T: “Sano-standart”, 2017 Fan bobi-6; Fan bo’limi-1 Qiyinlik darajasi-3
Moliyaviy mustaqillik deganda nima tushuniladi?
Korxonaning o’z mablag’lari manbasining jami mol-mulkdagi hissasining yuqoriligi
Faoliyat natijasida barcha xarajatlarni qoplab foyda olishni ta’minlashga egaligi
Ustav kapitalining yuqori darajadaliigi
To’lovga qobillik darajasining yuqoriligi
№101 Manba: Shoalimov A.X, Ilxomov Sh, Tojiboyeva Sh.A. Iqtisodiy tahlil va audit. Darslik. –T: “Sano-standart”, 2017 Fan bobi-6; Fan bo’limi-2 Qiyinlik darajasi-2
Yalpi foyda qanday aniqlanadi?
Sotishdan olingan sof tushumdan ishlab chiqarish tannarxi ayriladi
Sotishdan olingan sof tushum 100 ga ko’paytirilib, ishlab chiqarish tannarxiga bo’linadi
Sotishdan olingan sof tushumga ishlab chiqarish tannarxi qo’shiladi
Sotishdan olingan sof tushum 100 ga bo’linib, ishlab chiqarish tannarxiga ko’paytiriladi
№102 Manba: Shoalimov A.X, Ilxomov Sh, Tojiboyeva Sh.A. Iqtisodiy tahlil va audit. Darslik. –T: “Sano-standart”, 2017 Fan bobi-6; Fan bo’limi-2 Qiyinlik darajasi-2
Balansning passiv qismi quyidagi tahliliy guruhlardan iborat:
O’z va qarz mablag’lari
Qisqa muddatli aktivlar va kreditorlik qarzlari
Uzoq muddatli va qisqa muddatli aktivlar
Qarz mablag’lari va taqsimlanmagan foyda
№103 Manba: Shoalimov A.X, Ilxomov Sh, Tojiboyeva Sh.A. Iqtisodiy tahlil va audit. Darslik. –T: “Sano-standart”, 2017 Fan bobi-6; Fan bo’limi-3 Qiyinlik darajasi-2
Quyidagi ko’rsatkichlardan qaysi biri joriy to’lov qobiliyatini ifodalaydi?
Joriy aktivlar majburiyatlar
Pul mablag’lari va boshqa aktivlar qisqa muddatli to’lov majburiyatlari
Pul mablag’lari + qimmatli qog’ozlar / qisqa muddatli to’lov majburiyatlari
Pul mablag’lari / qisqa muddatli to’lov majburiyatlari
№104 Manba: Shoalimov A.X, Ilxomov Sh, Tojiboyeva Sh.A. Iqtisodiy tahlil va audit. Darslik. –T: “Sano-standart”, 2017 Fan bobi-6; Fan bo’limi-4 Qiyinlik darajasi-2
Buxgalteriya balansi quyidagi elementlarni o’z ichiga oladi:
Aktivlar, o’z kapitali va qarz kapitali
Uzoq muddatli aktivlar va o’z kapitali
Joriy aktivlar va majburiyatlar
Aktivlar va majburiyatlar

«IQTISODIY TAHLIL»

fanidan

ADABIYOTLAR RO'YXATI

Asosiy adabiyotlar

1. Мельник М.В., Поздеев В.Л. Экономический анализ: Учебник и практикум. Москва: Юрайт, 2020. - 261 с.
2. Pardayev M.K. Iqtisodiy tahlil nazariyasi. Darslik. - T.: "Innovatsion rivojlanish nashriyot-matbaa uyi" DUK, 2020. - 588 b.
3. Raximov M.Y., Qalandarova N.N. Moliyaviy tahlil. Darslik. T.: Iqtisod- Moliya, 2019. - 736 b.
4. Xasanov B.A., Raximov M.Y., Muqumov Z.A. va boshqalar. Moliyaviy tahlil. Darslik. - T.: IQTISODIYOT, 2020. - 736 b.
5. Raximov M.Y., Mavlonov N.N., Qalandarova N.N. Iqtisodiy tahlil. O'quv qo'llanma. - T.: Iqtisod-Moliya, 2020. - 517 b.

Qo'shimcha adabiyotlar

6. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2020 yil 24 fevraldagi PK-461 1-sonli "Moliyaviy hisobotning xalkaro standartlariga o'tish bo'yicha qo'shimcha chora-tadbirlar to'g'risida" gi Qarori.
7. "O'zbekiston Respublikasini yanada rivojlantirish bo'yicha Harakatlar strategiyasi to'g'risida"gi O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017 yil 7 fevraldagi PF-4947-sonli Farmoni.
8. Pardayev M.K., Abdukarimov I.T., Pulatov M.E., Usmanova D.K. Finansoviy analiz predpriyatiy. Uchebnoye polsobiye no opite RF i RUz. - T.: "Innovatsion rivojlanish nashriyot-matbaa uyi" DUK, 2020. - 768 bet.
9. Мельник М.В., Поздеев В.Л. Теория экономического анализа: Учебник. Москва: Юрайт, 2020. - 261 с.
10. Шадрин Г.В. Теория экономического анализа: Учебник и практикум. Москва: Юрайт, 2020. - 208 с.
11. Сагдиллаева З.А., Юлдашева У.А., Алимов Б.Б. Финансовый анализ. Учебник -Т.: Иқтисод-Молия, 2019. - 444 с.

Axborot manbaalari

12. www.gov.uz - O'zbekiston Respublikasi hukumat portalı.
13. www.lex.uz - O'zbekiston Respublikasi Qonun hujjatlari ma'lumotlari milliy bazasi.
14. www.mf.uz - O'zbekiston Respublikasi Moliya vazirligi rasmiy sayti.
15. www.soliq.uz - O'zbekiston Respublikasi Davlat Soliq qo'mitasi rasmiy sayti.
16. www.stat.uz - O'zbekiston Respublikasi Davlat Statistika qo'mitasining rasmiy sayti.

